

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184386

UNIVERSAL
LIBRARY

भारत—इतिहाससंशोधक--मंडळ, पुणे

पुरस्कृत ग्रंथमाला क्रमांक तीन

श्रीछत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या आज्ञेवरून लिहिले

कवीन्द्र परमानन्दकृत

श्रीशिवभारत

[संस्कृत मूळ व मराठी भाषांतर]

संपादकः—सदाशिव महादेव दिवेकर

सभासद भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे.

प्रकाशक:—सदाशिव महादेव दिवेकर
गणेशवाडी मुंबई नं. २.

शा. वा. शक १८४९.]

[राज शक २५३.

Checked 1963

मुद्रक:—गणेश काशिनाथ गोखले,
सेक्रेटरी श्री गणेश प्रिंटिंग वर्क्स,
४९५-४९६ शनवार पेठ, पुणे शहर.

श्रीशिवभारत.

उदारशब्दसन्दर्भं भूरिभावार्थमद्भुतम् ।

माधुर्यादिगुणोपेतमलङ्कारैरलंकृतम् ॥ १७ ॥

निचितं धर्मशास्त्रार्थैरर्थशास्त्रसमन्वितम् ।

विश्रुतं सर्वलोकेषु पुराणमिव नूतनम् ॥ १८ ॥

प्रणिपत्य प्रवक्ष्यामि महाराजस्य धीमतः ।

चरितं शिवराजस्य भरतस्येव भारतम् ॥ २२ ॥

अध्याय १

श्रीशिवाजी महाराज

उष्णीषेणैव शुचिना व्यभादुत्तंसधारिणा ।

कश्मीरजपृषद्वर्षरांजितेनांगिकेन च ॥ १९ ॥

शिववर्मा भृशबलः संवृतः शिववर्मणा ।

तस्य वज्रशरीरस्य किं कार्यं तेन वर्मणा ॥ २० ॥

कृपाणं पाणिनैकेन बिभ्राणोन्येन पट्टिशम् ।

स नंदकगदाहस्तः साक्षाद्धरिरुदैक्ष्यत ॥ २१ ॥

शिवभारत अध्याय २१

शब्दचित्रकार कवीन्द्र परमानन्द.

शिवभारत,

शिवाजी महाराज.

(जन्म शके १५५१ फाल्गुन व. ३ शुक्रवार सायंकाळ)

खास शिवभारताकरतां, मुंबई प्रिन्स ऑफ वेल्स
म्युझिअमचे ट्रस्टी यांचे परवानगीने.

श्री.

शिवभारत

उपोद्धात

कोणाहि सद्ग्रहस्थाचे घरीं, एखाद्या महान् विभूतीचें आगमन झालें म्हणजे, गांवातील चार शिष्ट पाचारून, अशा विभूतीचा परिचय करून देऊन स्वागत करण्याची चालू पूर्वापार फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. या शिष्टाचारास अनुसरून, या लेखानें प्रस्तुत शिवभारतरूपी ग्रंथविभूतीचा वाचकवर्गाला परिचय करून देण्याचें योजलें आहे. परंतु हा परिचय करण्याचे पूर्वीं, प्रस्तुत संपादकाची ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संशोधनाकडे कशी प्रवृत्ति झाली व हा भारतग्रंथ त्यास कसा हस्तगत झाला, या गोष्टींचा अल्प इतिहास येथें दिला असता तो अप्रस्तुत होणार नाहीं.

मला अल्पस्वल्प जो विद्येचा संस्कार झाला तो पुणें येथेंच झाला. मराठी शिक्षण नार्मळ स्कूलमध्ये मिळालें व पुढेंचें शिक्षण गद्रे यांचे वाड्यांत न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये व फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये झालें. मराठी शिकत असतां “ शिवाजी हा निरक्षर होता, तो लुटारू होता व त्याचे तानाजी मालुसरे, बाजी पासलकर व येसाजी कंक हे साथीदार होत ” इतकाच शिवाजीचा इतिहास शिकविण्यांत येत असे व पुढील अभ्यासक्रमांत यामध्ये मुळीच भर न पडतां, इंग्रजीचे अभ्यासानें स्वभाषा, स्वधर्म व स्वैतिहास या सर्वांचा विसरच पडत असे; कारण हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा अभ्यास म्हणजे येथें येणाऱ्या गव्हर्नर व गव्हर्नरजनरलादि अधिकाऱ्यांचीं कारकीर्दस्तोत्रें यांचेंच पठन हें होय. अशा स्थितीमुळें आपल्या महाराष्ट्राचे किंवा हिंदुस्तानचे इतिहासाच्या ज्ञानांत कोणतीहि भर पडत नसे; यामुळें आपल्या देशाच्या इतिहासाचें माझेहि ज्ञान वृद्धिगत झालें नाहीं. परंतु माझे शिवचरित्रप्रेम, सात आठ वर्षांचा असतां जें बसलें होतें, तें बिल्कूल मंदावलें नाहीं. त्यावेळीं जो थोडा वाचनव्यासंग होता तो ऐतिहासिक व पौराणिक ग्रंथांचाच होता. अशा वाचनानें माझी प्रवृत्ति दिवसेंदिवस स्वदेशाचाच इतिहास वाचण्याकडे होऊं लागली. व मोठमोठ्या ग्रंथकारांनीं,

मराठे, मुसलमान व इंग्रज यांच्या इतिहासांत केलेला पक्षपात स्पष्ट दिसू लागला. अशा स्थितीत काव्येतिहास संग्रहानें बारा वर्षे केलेलें तप सर्व व्यर्थ होऊन तो बंद पडला व शिल्पक राहिलेल्या अंकांस हलवायाच्या दुकानाचा मार्ग स्वीकारणें भाग पडलें. त्या वेळीं विद्यार्थीस्थितीत शेंपनास रुपये खर्चून मासिकाचे सर्व अंक मूळ किंमतीस विकत घेणें अशक्य होतें; पण दहाबारा रुपयांत हलवायाकडे सर्व अंक मिळण्याचा योग जमून आला व ते अंक विकत घेऊन त्यांतील बखरी, ऐतिहासिक पत्रें, यादी वगैरेंचें मननपूर्वक वाचन सुरू केलें. व आमचा इतिहास पक्षपातबुद्धीनें कसा लिहिला गेला आहे हें कोडें थोडथोडें उकलावयास लागलें. ह्या इतिहासकारांनीं शिवाजीस लुटारू कां म्हटलें आहे व मुसलमानी बादशहांनीं परधर्मभ्रष्टतेचीं व अकारण मनुष्यहानींचीं अगणित पातकें केलीं असताहि त्यांची स्तुति कां केली आहे हेहि नीट घ्यानीं आलें. शिवाजीचा इतिहास लिहिणें तो त्यांचे काळींच लिहिलेलीं ' बखरी, शकावल्या, सनदा, पत्रें, यादी ' वगैरे साधनें जास्त मिळवून कोणातरी महाराष्ट्रीय इतिहासकारानेंच लिहिला पाहिजे अशी पक्की खात्री झाली. दोन शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे समकालीन साधनें मिळवून त्यांचे शास्त्रीय दृष्ट्या संशोधन होऊन नंतरच कोणताहि ऐतिहासिक सिद्धांत प्रस्थापित झाला पाहिजे याची मला साक्ष पटली. अशा कारणामुळें संशोधनाच्या कामाकडे मनाची प्रवृत्ति होऊन मी त्या उद्योगास लागलों.

ही इतिहाससाधनसंशोधनप्रेरणा शके १८२० च्या सुमारास माझे मनांत उत्पन्न झाली व रोजचा व्यवहार संभाळून कागदपत्र गोळा करावयास लागलों. कोणत्याहि प्रसंगानें परमुलुखी अगर परगावीं गेलों म्हणजे उद्योगाचीं कामें उरकून संशोधनाचेंहि शक्य तितकें काम, कागदपत्रें मिळण्याचीं स्थलें धुंडाळून, करीत गेलों व तसेंच आजमितीपावेतो शक्यनुसार पैसा खर्चून ऐतिहासिक सामुग्रीं संपादण्याची खटपट मी चालविली आहे. इतक्या अवधीमध्ये प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध ऐतिहासिक, पौराणिक, वैद्यकीय, गद्यपद्य ग्रंथ बरेच मिळाले. तसेंच बखरी व कागदपत्रेंहि पुष्कळच हस्तगत झालीं. त्यांमध्ये ' नारायण व्यवहार शिक्षा, सवाईमाधवरावाकरितां देशमुखकडून लिहविलेली बखर, ज्ञानेश्वर महाराजांच्या अमृतानुभवावर संस्कृतांत लिहिलेली बरीच मोठी विरचित टीका व इतर ऐतिहासिक

टांचणें वगैरे ग्रंथ व लेख संशोधनाच्या पहिल्या चार पांच वर्षांत मिळाले. ही सर्व सामुग्री कै० इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांचे स्वाधीन केली. व त्यांतील काहीं लेख त्यांनी आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या ग्रंथमालेंतील चवथ्या खंडांत मुद्रित करून प्रसिद्धि केले. ही गोष्ट त्यांनी त्याच खंडाच्या प्रस्तावनेंत स्पष्ट करून ठेविलेलीच आहे. अमृतानुभवावरील टीकाग्रंथ त्यांजकडेस दिला तो तसाच आहे. या खेरीज आजमितीपावेतो केलेल्या संशोधनांत विशेष महत्त्वाचे ग्रंथ व कागदपत्र हस्तगत झाले त्यांतील काहींची माहिती थोडक्यांत खाली देतो.

मुकुंदराज यांनी मराठींत विवेकसिंधु केला आहे त्याची संस्कृतांत अनुष्टुपांत लिहिलेली समश्लोकी, चांगदेव पासष्टीची अशीच संस्कृत समश्लोकी, नरहरी मोरेश्वराची भारताचीं काहीं पर्वे, समर्थबंधु रामोरामदासकृत काहीं ग्रंथ, ज्ञानेश्वरशिष्य सत्यामलनाथ यांनी ललितप्रबंध नांवाचा अभंगवृत्तांत केलेला सुमारे साडेबाराहजार अभंगांचा ग्रंथ, महिकावतीची बखर, बाळाजी विश्वनाथ व भाऊसाहेब यांनी लिहिलेले व यांच्या संबंधीं बरे यांजकडे मिळालेले कागदपत्र, पहिले बाजीराव साहेबांची हकीकत देणारी एक बखर, पुणें दरबारांतून समशेर बहादुराचा मुलगा अल्लीबहादुर यास नाना फडणीसांनी लिहिलेलीं मथुरेच्या पैवस्तीचीं फार महत्त्वाचीं व पाटिलबोआंच्या उत्तरेकडील व दिल्लीकडील कारस्थानांवर प्रकाश पाडणारीं बरींच पत्रें (सुमारे तीनशें,) जयरामकविकृत पर्णालपर्वतप्रहणाख्यान, भोसल्यांच्या 'संस्कृतांत लिहिलेल्या' दोन तीन विस्तृत वंशावळ्या, भटपेशवे यांची मूळ हकीकत देणारे काहीं कागद व शिवभारत इ. इत्यादि ग्रंथ उपलब्ध झाले ते निर्दिष्ट केले आहेत. पैकीं काहींवर येथील भारतेतिहास संशोधकमंडळापुढें टांचणें लिहून वाचली आहेत व काहीं प्रसिद्धि झाले आहेत. पर्णालपर्वतप्रहणाख्यान मी स्वतः प्रसिद्ध केले आहे व महिकावतीची बखर तर इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी विस्तृत प्रस्तावनेसह स्वतंत्र ग्रंथरूपानें प्रकाशित केली आहे. तसेंच काहीं भारतेतिहासमंडळाच्या वार्षिक इतिवृत्तांत व त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झाली आहेत. वर सांगितलेला पुणेंदरबार व अल्लीबहादुर यांचा पत्रव्यवहार प्रसिद्ध करावा म्हणून बराच पैसा खर्चून त्यांच्या मराठी शुद्ध नकला करून पत्रांच्या मिस्या वगैरे मुक्रर करून देऊन

सर्व तयार केला होता. हीं सर्व पत्रे व दोन बखरी, कै०इ. सं. विनायकराव भावे यांनी नेलीं; तसेच त्यांनी संस्कृतविवेकसिंधु वगैरे पोथ्याहि घेतल्या. परंतु त्यांचे प्रसिद्धीकरण त्यांच्या हातून झाले नाही. वरील याद पूर्ण नाही व पूर्ण देण्याचे हें स्थल नव्हे. या लेखाचा मुख्य उद्देश शिवभारताचे संशोधन कसे झाले हें सांगण्याचे आहे त्याकडे वळू.

सुमारे नऊ वर्षे होऊन गेलीं. तंजावर एथील नायक राजांनी स्थापिलेल्या व विद्याव्यासंगी भोसलवंशजांनी बरेच ग्रंथ संपादन करून व नवीन तयार करवून भर घालून जगविल्यात केलेल्या हस्तलेखसंग्रहाचे एक वेळ अवलोकन करावे व काहीं संशोधन झाल्यास पहावे म्हणून तंजावर एथे गेलों. हा ग्रंथसंग्रह 'सरस्वतीमहाल पॅलेस लायब्ररी' या नांवाने प्रसिद्ध आहे. तेथे गेल्यावर या संग्रहालयातील अव्यवस्था व बेदादपणा पाहून मन खट्टु झाले. रोज दोन चार हेळपाटे मारावे, परंतु कोणाहि लहान मोठ्या अधिकाऱ्याकडून निश्चित जबाब मिळत नसे. तथापि चिकाटी धरून तसेच बीसपंचवीस दिवस तेथे कंठले व शेवटी तेथील व्यवस्थापकास प्रसन्न करून घेतला व संशोधनास सुरुवात केली. या प्रचंड संग्रहोदधीचे मंथन करून संशोधन करावयाचे म्हणजे कानडी, तामीळ, तेलगू, संस्कृत, मराठी वगैरे निदान पांचसात भाषांचे ज्ञान असले पाहिजे तरच व्हावयाचे; व तेहि बराच काळ घालविल्यावाचून होणे शक्य नाही. तेव्हा मुख्य आपल्या आवडीचे संशोधन म्हणजे समर्थ रामदास व शिवाजीमहाराज यांच्या समकालीन कागदपत्रांचे असल्यामुळे त्याकडेसच सर्व लक्ष दिले. या संग्रहालयात सुमारे पंचवीस हजार, ताडपत्रावर व कागदावर लिहिलेले निरनिराळ्याभाषेतील, हस्तलिखित ग्रंथ आहेत. परंतु यांची विषयवार अगर नुसत्या मोजदादीचीहि सूची केलेली नव्हती. यामुळे संशोधकाची आंधळ्यासारखीच थोडी स्थिति होते, व काळहि फार फुकट जातो. चौकशी करितां मराठीत अगर संस्कृतांत समर्थ व शिवाजी यांच्या माहितीसंबंधीचे समकालीन असे ग्रंथ अगर कागदपत्रे नाहीत असे संग्रहाच्या व्यवस्थापकांनी सांगितले व तेथे असलेल्या ग्रंथांची त्यांस तपशीलवार काहीं विशेष माहिती नाही असे मला दिसून आले. शहाजी महाराजांच्या आयुष्याचा उत्तरार्ध सर्व कर्नाटकांत व द्रविडदेशांत स्वाय्या करण्यांत व सत्ता स्थापण्यांत गेला. त्याप्रमाणेच शिवाजी महाराजांनीहि बऱ्याच स्वाय्या

कर्नाटकावर केल्या. व श्रीसमर्थ यांचीहि मठस्थापना ठिकठिकाणीं कर्नाटकांत व द्रविडदेशांतहि केली गेली. ही जाणीव असल्यामुळे कानडी, तामील, तेलगू या भाषांतील ग्रंथांत काहीं माहिती मिळाल्यास पहावें म्हणून त्या उद्योगास लागलों. दोन तीन दिवस बरेच ग्रंथ धुंडाळल्यानंतर तामील भाषेंत शिवभारत या नांवाचा ग्रंथ अदमासें दोन अडीच बोटें रुंदीच्या व सुमारे दोन विती लांबीच्या ताडपत्रावर दोन्ही बाजूनीं लिहिलेला उपलब्ध झाला. हा एक मोठा सुयोगच जुळून आला. या भारतग्रंथातील काहीं पृष्ठांचा सारांश तेथील व्यवस्थापकांकडून एकावयास मिळाला. तेव्हा हा ग्रंथ शिवाजी महाराजांची माहिती देणारा व महत्त्वाचा आहे, याचें बारकाईनें भाषांतर करून संशोधन झालें पाहिजे अशी मनाची पक्की खात्री झाली व ग्रंथ नकळून मिळविण्याचे तजविजीस लागलों. पुढें पांचसहा महिन्यांनीं या ग्रंथाची मंदिराकडून तामील लिपींत लिहिलेली नकळ हातीं आली. नंतर भाषांतर करण्याची अडचण पुढें उभी राहिली. परंतु महिना दोन महिन्यांच्या खटपटीनें भाषांतर करून देणारे एक सद्गृहस्थ मिळाले व हे शहाजी महाराजांचे वेळीं दक्षिणेंतील जी काहीं घराणीं तंजावर एथें गेलीं त्या घराण्यापैकींच होते; त्यांचें नांव हणमंतराव ढोळे असून ते जी. आय. पी. रेल्वेंत एक मोठे नोकर आहेत. त्यांच्या सहाय्यानें मराठींत भाषांतर करण्यास सुरुवात केली. परंतु त्यांचा स्वतःचा व्यवसाय संभाळून भाषांतराकडे देण्यास वेळ फारच थोडा मिळे. यामुळे फार कुचंबणा होऊन भाषांतरहि पुरें शेवटास गेलें नाहीं. पुढें मुंबई येथील रा० त्र्यंबक राम-कृष्ण सिधये, मिलिटरी अकाउंटंट आफिसमधील एक नोकर, यांनीं आपल्या खात्यातील तामील व्यवसायी बंधूंकडून राहिलेल्या भागाचें इंग्रजी भाषांतर पुरें करवून दिलें. याप्रमाणें बराच कालावधि लोटल्यावर हें गंजाजमनी भाषांतर संपूर्णग्रंथाचें हातीं आलें. भाषांतर जरी गंजाजमनी झालें तरी भाषांतरकारांची जन्मभाषा तामील असल्यामुळे व त्यांस शिक्षणसंस्कारहि चांगला झाला असल्यामुळे भाषांतर चांगलें तपशीलवार झालें. तामील भारतग्रंथ हातीं आल्यानंतर शके १८४१ मध्ये या बद्दलचें लहानसें टांचण भारतेतिहास संशोधक मंडळापुढें वाचलें. या भाषांतराचें मननपूर्वक वाचन करून संशोधन करावयास लागलों तेव्हा हा तामील ग्रंथ मूळ स्वतंत्र लिहिलेला नसून एखाद्या संस्कृत अगर मराठी महाराष्ट्रीय ग्रंथकारानें लिहि-

लेल्या एखाद्या काव्यग्रंथाचे भाषांतर असावे अशी मनाची खात्री व्हाय-
यास लागली. शिवभारत हे नाव ग्रंथास देण्याची कल्पना महाभारतावरून
सुचली असावी असे वाटल्यावरून हा काव्यग्रंथ असला पाहिजे असे
निश्चित वाटले. या भाषांतरांत 'येथे दुसरा अध्याय संपळा' असे लिहि-
लेले आढळले. प्रकरण समाप्तीचा हा उल्लेख या ग्रंथांत एकेच ठिकाणी
आढळला व सामान्यतः अध्याय हा शब्द काव्यग्रंथाच्या प्रकरणास लाव-
तात, असा परिपाठ असल्यामुळे हा काव्यग्रंथच आहे, गद्य नाही असेहि
निश्चित ठरले. या ग्रंथांत स्थळ व व्यक्ति यांचा नामनिर्देश पुष्कळच
ठिकाणी केलेला आहे. व त्यातील बरीच नावे संस्कृतांत भाषांतर करून
लिहिलेली म्हणजे ब्रज्याच नावाचे संस्कृतीकरण केलेले दिसले. सोनोपंत
या नावाचा उल्लेख सुवर्णशर्मा असा केलेला दिसला व दुसरेहि असेच
संस्कार केलेले शब्द दृष्टोत्पत्तीस आले. मूळ ग्रंथ जर तामीळभाषेत लिहिला
असता तर सोनोपंत याच विशेषनामाचा उल्लेख केलेला आढळला असता.
सुवर्णशर्मा हे संस्कृताने विकृत केलेल्या नावाचे रूप खास उपयोगांत
आणले गेले नसते. ग्रंथकाराचे नाव गोविन्दभट्टाचा मुलगा परमानन्द असे
ठिकठिकाणी दिलेले आहे. या सर्व गोष्टींवरून हा मूळ ग्रंथ तामीळभाषेत
रचलेला नसून ते भाषांतर आहे, त्याचा कर्ता परमानन्द हा महाराष्ट्रीय

१. शहाजी महाराजांनी कर्नाटकावर स्वारी करून तेथील राजांना आपल्या परा-
क्रमाने ताब्यांत आणले असे वर्णन भारतांत आहे; त्यांत पिलुगंडाचा राजा वेंकटाप्पा यास
शहाजीने जिंकले असा उल्लेख आहे. कर्नाटकांत पिलुगंड नावाचा देश किंवा गांव कोठेहि
नाही असे सर्वत्र तपास करतां समजले; कर्नाटकाचा इतिहास देणाऱ्या ग्रंथांतहि हे
नाव मिळाले नाही. पुढे वेंकट या नावाचा राजा शहाजीचे कार्या कोणी कर्नाटकांत
होता किंवा काय हे शोधावयास लागले व सेवेलच्या 'Forgotten Empire'
या ग्रंथांत वेंकट या नावाचा राजा अनागोदी एथे राज्य करित होता असा उल्लेख
मिळाला; तथापि अनागोदी व पिलुगंड या नावांचा जम कसा जमावा ही अडचण
पडली. पुढे 'आने' हा शब्द कानडी भाषेत हत्तीवाचक आहे असे समजल्यावर हे
कोडे उलगडले. संस्कृतांत हत्तीला 'पीलु' असा शब्द आहे. यावरून 'अनागोदी'
या विशेष नावाचे 'पीलुगंड' हे संस्कृत रूपांतर होय हे उघड आहे. या अना-
गोदीचे संस्कृतीकरण 'पिलुगंड' या शब्दांत केले असल्यामुळे मूळ ग्रंथ संस्कृतच
असला पाहिजे, तामीळ असता तर ग्रंथकाराने या शब्दावर काव्य करण्याचा अव्या-
पारेषु व्यापार केला नसता. सरळ अनागोदीचा राजा वेंकटाप्पा असे म्हटले असते.

आहे, मूळ काव्यग्रंथ आहे, व तो संस्कृतांत लिहिलेला असावा अशी अनुमाने निश्चित झाली व नंतर त्या दिशेने संस्कृत ग्रंथाच्या संशोधनाचा यत्न चालविला.

याप्रमाणें शिवभारत हा ग्रंथ संस्कृत आहे अशी खात्री पटल्यावर प्रथमतः तंजावर एथील सरस्वतीमहालांतील ग्रंथसंग्रहाचे व्यवस्थापकास पत्रद्वारे त्या संबधी विचारलें व नकारार्थीच उत्तर मिळालें. माम्ना धंदा मुंबई एथें मोठ्या जबाबदारीच्या व्यापाराचा असल्यामुळें संशोधनाकडे जितका वेळ थावयास पाहिजे तितका मिळत नसे. व यामुळें ठिकठिकाणचे संस्थांतील हस्तलेखसंग्रह तपासण्यास फार दिरंगाई होई. सबब थोडा पत्रव्यवहार करून हें काम चालविलें; परंतु तें यशस्वी झालें नाहीं. पुढें युरोपमध्ये पौर्वात्य ग्रंथसंग्रह ठिकठिकाणी आहेत तेथें तीन चार पत्रे लिहिलीं, व जर्मनींत ' जर्मन ओरिएण्टल सोसायटी, लिप्झिग् ' (The German Oriental Society, Leipzig) या संस्थेनें ' Catalogues Catalogorum by Theodor Aufrecht ' या नांवानें सर्व पौर्वात्य देशांत उपलब्ध झालेल्या संस्कृत हस्तलेखांची बृहत्सूची प्रसिद्ध केली आहे असें समजलें व या सूचीचे काहीं भाग पुणें एथील आनन्दाश्रमाचे संग्रहालयांत पहावयास मिळाले. त्यांत कवीन्द्रकृत शिवभारताचा उल्लेख सांपडला व बर्नेलनें इ. स. १८७९ मध्ये लंडन एथें प्रसिद्ध केलेल्या तंजावर एथील संस्कृत हस्तलेखांच्या सूचीवरूनच जर्मन सूचीकारानें आपल्या सूचींत ह्या ग्रंथाचें नांव समाविष्ट केलें असल्याचें त्यांत दिल्यावरून समजलें. बर्नेलची सूची पहातां या ग्रंथाचें नांव मिळालें व त्याच्या हस्तलेखाचा

२. बर्नेलच्या सूचीमध्ये या ग्रंथाचा तपशील सूचांच्या तिसऱ्या भागांत दिला आहे तो:—

X C III शिवभारतम्—by a Kavindra. The history of Civaraja (i. e. Civaji) and his family related to the people of Benares. A pure romance

(1409) D. F. F. 232 Written in large hand.

(1411) D. F. F. 77 This appears to be the original Ms. In disorder.

(A classified Index to the Sanskrit Mss. in The Palace at Tanjore by A. C. Burnell London 1879.)

क्रमांक B. No. 1409 असा दिलेला आढळला. नंतर बर्नेलच्या सूचीत या हस्तलेखाचा दिलेला क्रमांक तंजावर एथील संग्रहाचे अध्यक्ष यांस कळविला व चौकशी करण्याबद्दल लिहिले व सदर क्रमांकाचा हस्तलेख संग्रहात असल्याचे त्याजकडून कळविण्यांत आले. पुढे हस्तलेखाची शुद्ध नकळ आणण्याची व्यवस्था केली. ही नकळ हातीं येण्यास सुमारे आठ नऊ महिने लागले. नकळ हातीं येतांच ती तामीळ भाषांतराशी ताडून पहाण्यास सुरुवात केली. तामीळ भाषांतरांत दिलेली माहिती महाराजांनी शृंगारपूर हस्तगत केली येथवरच आहे व संस्कृत लेखांतहि तितकीच असल्याचे दिसले. भाषांतरांतील प्रारंभापासून शेवटपर्यंतचा क्रम संस्कृत ग्रंथांत दिलेल्या वर्णनाच्या क्रमाशी ताडून पहातां अगदीं एकच आहे असें आढळले. तेव्हां तामीळ भाषांतरकारानें भाषांतराकरितां घेतलेली मूळ संस्कृत प्रत व तंजावर एथून आलेल्या संस्कृत ग्रंथाच्या नकलेची मूळ संस्कृत प्रत ह्या दोन्ही प्रती मूळ एकाच संस्कृत ग्रंथाच्या असल्या पाहिजेत अथवा तामीळ भाषांतर हें तंजावर एथील संस्कृत प्रतीवरूनच केलेलें असले पाहिजे असें मानण्यास काहीं प्रत्यवाय आहे असें दिसत नाही. असा या शिवभारत ग्रंथाच्या संशोधनाचा इतिहास आनन्दपर्यवसायी झाला तो येथे सादर केला आहे. आतां आपण या संस्कृत ग्रंथाच्या विवेचनाकडे वळूं.

ग्रन्थस्वरूपः—या संस्कृत ग्रंथाचे एकंदर बत्तीस अध्याय आहेत. पैकीं ३१ पूर्ण असून बत्तिसावा अध्याय त्रुटित आहे. बत्तिसाव्या अध्यायाचे शेवटीं ग्रंथसमाप्तीचे गमक नाही. या अध्यायांची श्लोकसंख्या अध्यायवार आहे ती अशीः—

३ या नकलेचे शेवटीं “ इत्थं श्रीमत्तंजानगरस्थ श्रीमद्राजकीय श्रीसरस्वतीमहाल ग्रन्थानुसारेण लिखितं परिशोधितं च सत् विजयतेतराम्.” असें समाप्तिवाक्य आहे.

अध्याय—श्लोकसंख्या		अध्याय—श्लोकसंख्या		अध्याय—श्लोकसंख्या	
१	९२	१२	११९	२३	७२
२	६८	१३	१३०	२४	७८
३	९७	१४	१०७	२५	६७
४	६८	१५	५३	२६	७८
५	६०	१६	६५	२७	५२
६	९६	१७	७६	२८	९२
७	३७	१८	६५	२९	८९
८	७३	१९	४४	३०	५१
९	७४	२०	६५	३१	७३
१०	४५	२१	८६	३२	९
११	४९	२२	७२		२२६२ *

येणेंप्रमाणें अध्यायवार श्लोकसंख्या उपलब्ध प्रतीतील आहे. अध्याय सहा मध्ये शिवजन्मकालाचे श्लोक तंजावर एथील मूळ ग्रन्थाच्या हस्तलिखित पोथीच्या ष्या दोन पृष्ठांवर दिले आहेत त्या पृष्ठांची छायाचित्रें तयार करवून त्याचे ठसे मुद्रित करवून सहाव्या अध्यायांत घातले आहेत. या प्रतिमाचित्रांवरून मूळ प्रतीच्या प्रत्येक पानांत सुमारे साडे पांच श्लोक दिलेले आहेत असे दिसते. तसेंच या प्रतिमांवरून मूळ पोथीचा आकार काय असावा व आतील अक्षरवटिकेवरून पोथी कोणते काळी व कोणत्या प्रान्तांत लिहिली गेली असावी हेहि ध्यानांत येण्यासारखें आहे. अध्यायांचा शेवट 'इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे कवीन्द्रपरमानन्दप्रकाशितायां शतसाहस्र्यां संहितायां अध्यायः' याप्रमाणें आहे व तो पुराणें व उपपुराणें यांच्या परंपरागत अध्यायसमाप्तिदर्शक वाक्याप्रमाणेंच केलेला आहे. असें आहे तरी सर्व अध्यायांचा शेवट अगदीच वर दिलेल्या वाक्याप्रमाणें शब्दशः नाही. काहीं अध्यायांत 'सूर्यवंशे शतसाहस्र्यां संहितायां' हे शब्द गाळलेले आहेत, तर काहीं अध्यायांत 'निधिवासकर परमानन्द' किंवा 'निवासकर परमानन्द' असा उल्लेख अधिक आहे. काहीं अध्यायांस नांवहि दिलेले नाही. बत्तिसावा अध्याय त्रुटित आहे हे वर सांगित-

* अ. ७ श्लो. २५, अ. १४ श्लो. २३, अ. २९ श्लो. २५ ह्या श्लोकांचा एकच अर्थ आहे.

लेच आहे; म्हणजे नऊच श्लोक उपलब्ध असून समाप्तीचें गमकहि नाही. येथें लिहिणें ऐन भरांत आल्यावेळीं अकस्मात् यांबविल्याचा भास प्रस्तुत प्रतीवरून होतो. यावरून कवीनें हा ग्रंथ असाच अर्धवट सोडून दिला असावा किंवा लेखन अर्धवट होऊन कवीवर एकाएकी कांहीं अकस्मात् घाला आला असावा अथवा पुढील भाग लिहिलेला असून तो तंजावर एथें उपलब्ध झालेल्या प्रतींत कोणत्याहि कारणाकरितां लिहिला गेला नसावा; या तिही प्रकारांपैकी कोणताहि एक प्रकार होणें संभवनीय आहे. प्रस्तुत हातीं आलेल्या ग्रन्थामधें शिवाजी महाराजांचा निर्देश 'राजा राजगिरीश्वरः' या पदानें केलेला ठिकठिकाणीं आढळतो. त्यावरून रायगडावर महाराज अभिषिक्त होण्यापूर्वींचा व राजगडावरूनच सर्व कारभार चालत असे या काळचाच हा उल्लेख असला पाहिजे हें अगदीं उघड आहे. उपलब्ध झालेल्या या बत्तीस अध्यायांत मालोजी पासून तों शके १५८३ मध्ये सूर्यराजाचें शृंगारपूर हस्तगत करून तेथे त्र्यंबक भास्करास अधिकारी नेमिलें येथपर्यंतचेंच वर्णन आहे. परंतु याहि काळानंतर घडून आलेल्या एकाच गोष्टीचा उल्लेख अ. २८ श्लो. २१।२२ मध्ये केलेला आहे. शिद्दी जोहारास विजापूरकर अदिलशहानें शके १५८३च्या अखेर मारलें तो जोहाराच्या मृत्यूचा काळ शृंगारपूरच्या स्वारीच्यानंतरचा आहे.

या ग्रंथांत ग्रन्थकाराने आपलें नांव 'कवीन्द्र परमानन्द भट्ट गोविन्द-नंदन' या शब्दांनीं ठिकठिकाणीं निर्दर्शित केलें आहे. यावरून ग्रन्थकाराचें नांव परमानन्द व त्याच्या बापाचें नांव गोविन्दभट्ट असें होतें. हा आपल्यास 'निधिवासकर' किंवा 'निवासकर' असें म्हणवितो (अ० २।३।४।६।१०।१७।२३।२४ व २८ चे समाप्तिवाक्यांत 'निधिवासकर परमानन्द' व अ. ९ व १६ यांत 'निवासकर परमानन्द' असें आहे). यावरून हा नेवाशाचा राहणारा होता असें दिसतें. कदाचित् त्याचें आडनांवच नेवासकर असणें संभवनीय आहे. त्याची कुलदेवता 'एकवीरा' होती हें

एकवीराप्रसादेन लब्धवाक् सिद्धिवैभवम् ॥ १ ॥

एकवीरां भगवती । प्रणिपत्य । ॥३३॥ कृपालुःकुलदेवता । चतुर्भुजा
भगवती ॥ १/३

यावरून सिद्ध आहे. हा मोठा शास्त्रज्ञ, अभ्यासवेत्ता व पौराणिकप्रवर म्हणजे मार्मिक पौराणिक पंडित होता (अ. १ श्लो. ५ ते ७). त्याच्या विद्वत्तेमुळे व अलौकिक काव्यशक्तीमुळे त्यास कवीन्द्र ही पदवीहि मिळाली होती. शिवाय तो चांगला इतिहास—चरित्रकार होता हेहि या भारत ग्रन्थावरून उघड होत आहे.

निधिवास म्हणजे नेवासें हें सिद्ध करणारा एक लेखी आधार उपलब्ध झाला आहे. नेवासें येथें महालया देवांचें प्रसिद्ध स्थान आहे. या महालयेचें माहात्म्य गोपाळ कवीनें ओवीवृत्तांत वर्णिलें आहे; त्याची एक हस्तलिखित प्रत श्री. सरदार मुजुमदार पुणें, यांचे खाजगी संग्रहालयांतील मला पहावयास मिळाली. त्यांत सर्वत्र नेवासें गांवाचें नांव ' निधिवास ' या नांवानेंच उल्लेखिलेले आहे. हें स्पष्ट होण्याकरितां त्यांतील अध्याय १८ पृष्ठ ७ वरील ओव्या खाली दिल्या आहेत:—

प्रवरेचीया दक्षीणगिरी ॥ उभी लावण्यसीन्धु लहरी ॥
जे प्रेमे भक्तकाजकैवारी ॥ जगदेश्वरी मुळमाया ॥ ६२ ॥
यापरी सत्क्षेत्र निधिवास ॥ पीतरालागी प्रीय विशेष ॥
पीडदानकृते संतोष ॥ अत्यातत्यो होतसे ॥ ६३ ॥
नीश्रये नीधीवासा पासोनी ॥ पवित्र गंगा सुरवाहिणी ॥
अमृतावाहाप्रवरानाम्नी ॥ गोदावरीची ज..... ॥ ६७ ॥
माधव म्हणे महालय ॥ नीधीवास क्षेत्र पुण्यवर्य ॥
त्रिभवनामाजी सुखमय ॥ दुजे नाहीं सत्यत्वे ॥ ८१ ॥

अध्याय १९ चा शेवट:—

इतिश्री पद्मपुराण अपार ॥ महालयाचरित्र हें सुंदर ॥
गुणग्राहीका जोडून कर ॥ गोपाळ कवि प्रार्थीतु ॥ ११५ ॥

ग्रंथनकल शके १७८८ त केलेली आहे.

यावरून प्रवरातटीचें हल्लीचें नेवासें म्हणजे ' निधिवास ' हें होय.

आतां अध्यायांचे समाप्तिवाक्यांत ' अनुपुराणे, ' ' सूर्यवंशे, ' व ' शतसाहस्र्यां संहितायां ' या शब्दांची योजना केली आहे. यावरून काय अर्थनिष्पत्ति होते हें पाहूं.

कवीनें या ग्रन्थास ' अनुपुराण ' असें नांव दिलें आहे. तें अनु-

चित आहे असें दिसत नाही. आपण महाभारतप्रतिम, शिवाजी महाराजां-
सारख्या तेजस्वी व अवतारी विभूतींचा चरित्रग्रंथ रचला आहे, ज्यांत
महाभारताप्रमाणें विविधविषयांचें व प्रसंगांचें वर्णन केले आहे, व राज-
नीतीसारख्या गहन विषयांचाहि ज्यांत अन्तर्भाव केला आहे अशा
आपल्या शिवभारतग्रंथाचा समावेश रामायण, भारतादि महापुराणांच्या
पंक्तीं व्हावा हें कर्वास उत्कटत्वानें वाटणें साहजिक आहे. तथापि पुराणें
व उपपुराणें यांची संख्या मर्यादित असल्यामुळे त्यांत हें एकोणिसावें
पुराण म्हणून घालतां येणार नाही, एतदर्थ कवीन्द्रानें आपल्या कृतीस
'अनुपुराण' हें अन्वर्थक नांव दिलें असें दिसते. शिवाय कवीनें या
ग्रन्थास 'पुराणमिव नूतनं' (अ. १ श्लो. १८) असें काशीस्थ मनी-
षांच्या तोंडून वदविलें आहे.

अध्याय १-४, ६, १०, १७ ते २०, २२ ते ३१ यांत 'सूर्यवंशे'
अशा विशेषणाचा उल्लेख आहे. क्षत्रियांचा पूर्ण लोप होऊन क्षत्रिय मुळींच
अस्तित्वांत नाहींत असा जो कित्येकांचा समज झालेला दिसतो तो परमा-
नन्दाला मुळींच मान्य नाहीं; व मराठ्यांचें क्षत्रियत्व व भोसल्यांचें सूर्य-
वंशीयत्व त्यास पूर्णपणें मान्य होतें. हीच गोष्ट परमानन्दानें
तं सूर्यवंशमनघं कथ्यमानं मयादितः ।

.... ॥ ४१ ॥

दक्षिणस्यां दिशि श्रीमान् मालवर्मानरेश्वरः ।

बभूव वंशे सूर्यस्य.... ॥ ४२ ॥ अ. १

हा कथानकारंभींच्याच श्लोकांत स्पष्ट व्यक्त करून ठेविली आहे. या-
प्रमाणेंच शिवावताराची कथा अ. ५ मध्ये दिली आहे. पृथ्वी म्लेंछलांनं
पीडित झाली असतां ब्रह्मदेवाकडे जाऊन या क्लेशांपासून मुक्त व्हावें म्हणून
प्रार्थना करीत असतां तिचे तोंडीं

उत्थाप्य स्थापिताः केचित् केचित् युद्धे निपातिताः ।

बालिभिस्तैस्ततः प्रायः क्षत्रियाः क्षीणतां गताः ॥ १/३९

.... व्रजन्ति क्षत्रियाः क्षयम् ।

.... ॥ १/४३

असें भाषण घातलें आहे. यावरून राष्ट्रांतील 'क्षत्रिय नाहींसे होत

आहेत ' व ही हानि भरून येण्यासारखी नाही असें कवीन्द्र दर्शवीत आहे. सारांश क्षत्रिय निःशेष नष्ट झालेले नसून, नष्ट होण्याच्या मार्गाळा लागलेले होते; परंतु ते अस्तित्वात होते ही गोष्ट मान्य होती. तेव्हां राज्या-रोहणसमयी क्षत्रियोचित उपनयन—विवाहादि संस्कार महाराजांस त्या वयांत करावे लागले ते संस्कारलोप झाल्यामुळे करावे लागले; भोसल्यांस राज्यारोहणसमयी क्षत्रिय करून घेतले म्हणून अथवा त्यांचे क्षत्रियत्व त्या कालापर्यंत कोणीहि कबूल केले नाही म्हणून हे संस्कार केले गेले हे म्हणणे वाजवी होणार नाही. परंतु प्रस्तुत स्थळ या विषयाचा उदापोह करण्याचे नसून आपणास फक्त ग्रन्थांतर्गत उल्लेखांवरून तत्कालिन गोष्टी-बद्दल अनुमाने काय निघतात याचाच विचार करावयाचा आहे.

अध्याय १, २, ४, १७ ते ३१ च्या समाप्तीत ' शतसाहस्रथां संहि-तार्या ' असा शब्दसमास आहे. कवीने प्रंथास शिवभारत हे नांव दिलेले आहे व ग्रन्थाची उभारणीहि महाभारताप्रमाणेच केलेली आहे. महाभारत जसे सूत शौनकांस नैमिष्यारण्याचे ठायी सांगतो; तद्वत्च हे शिवभारत कवीन्द्राने शिवाजी महाराजांच्या आज्ञेवरून तयार केले, पण ते काशी एथील पण्डितांपुढे सांगितले; यामुळे कवीन्द्र हा वक्ता व काशी एथील मनीषी म्हणजे पण्डित हे श्रोते अशी मांडणी केलेली असून पण्डितांनी शंका व प्रश्न विचारावे आणि परमानन्दाने त्यांची उत्तरे ऐतिहासिक माहिती देऊन सांगावी अशी हरएक प्रसंगांची पद्धती आहे. शिवाय कवीन्द्राने अ. १ श्लो. २२ मध्ये

चरितं शिवराजस्य भरतस्येव भारतम् ॥

असे म्हटले आहे. या सर्व गोष्टींवरून शिवभारत हा ग्रंथ महाभारता-प्रमाणेच विस्तृत व सर्वांगसुंदर सजवावयाचा होता; हीच ग्रन्थारंभा-पासून कवीची भावना असली पाहिजे हे स्पष्ट होते. त्या प्रमाणेच अ. १ श्लो. ३६ ते ४१ मध्ये या ग्रन्थांत कोणकोणत्या गोष्टी व प्रसंग समा-विष्ट करावयाचे आहेत हेहि कवीने साकल्याने दिले आहे. अफजल-खानाचा वध शके १५८१ मध्ये मार्गशीर्ष शुद्ध सप्तमी गुरुवार रोजी झाला व पुढे शके १५८३ वैशाख शुद्ध ११ सोमवार रोजी महाराजांनी शृंगारपूर हस्तगत केले या सुमारे सतरा महिन्यांतील प्रसंगांचे वर्णन एक-दर अध्याय २१ ते ३२ पर्यंत म्हणजे १२ अध्यायांत केले आहे व या

बारा अध्यायांची श्लोकसंख्या ८१९ आहे. शृंगारपूर हस्तगत केल्या-
नंतरच्या कालातच मोठमोठे प्रसंग व प्रचंड घडामोडी शिवाजी महाराजांनी
केल्या. त्यांकडे पाहिले असता सहजच महाभारता एवढा प्रचंड ग्रन्थ
होईल असे आपणांसहि आज वाटत आहे. मग कवीन्द्रासारख्या बहुश्रुत
विद्वानास, व समक्ष घडणाऱ्या गोष्टी पहाणारास, शिवाजीचें चरित्र लिहिले
असतां तें सहजच महाभारतासारखें ' शतसाहस्री ' होईल हें वाटणें अगदीं
साहजिक होतें. तेव्हां कवीनें ' शतसाहस्र्यां संहितायां ' हा शब्दसमुच्चय
उपयोगांत आणला यांत अतिशयोक्ति मुळींच नसून आश्चर्य मानण्याचेहि
कारण नाहीं.

काविकालः—सर्व ऐतिहासिक लेखांचें प्रामाण्य व त्यांची विश्वसनी-
यता (मग ते लेख ग्रन्थ, ताम्रपट, शिलालेख इत्यादि कोणत्याहि स्वरू-
पाचे असोत) त्यांच्या लेखनकालावर सर्वस्वी अवलंबून असतात. कोण-
ताहि प्रसंग घडत असतां एखादा चितारी समक्ष हजर असून तो त्या प्रसंगाचें
जें चित्र तयार करतो तें चित्र सर्वांशीं विश्वासाई होतें. परंतु जर प्रसंग होऊन
गेल्यानंतर कांहीं कालानें एखाद्या चितान्यानें नुसत्या ऐकीव माहितीवरून
चित्र तयार केलें तर त्या चित्राचे उभारणांत काल्पनिक गोष्टींचा समावेश
होतो. यामुळें मूळच्या समकालीन चित्राशीं ताडून पहातां, असें मागाहून
काढलेलें चित्र विसंगत दिसतें व त्या प्रमाणातच तें विश्वासासहि अपात्र ठरतें.
हाच सिद्धान्त ऐतिहासिक लेखकांच्या कृतींना सर्वांशीं लागू पडतो. प्रसंग
व त्या प्रसंगाचें लेखन करणारा लेखक यांच्यामध्ये कालाचें जितकें जितकें
अंतर पडतें तितकी तितकी त्याची कृति काल्पनिक व ऐकीव साधनांनीं
सजविली जाते. व म्हणूनच ती कृति विश्वसनीयत्वाच्या प्रामाण्यास उतरत
नाहीं. व या कारणांमुळेंच इतिहाससंशोधनशास्त्रांत विषमकालीन लिहि-
लेले बखरी वगैरे लेख प्रामाण्याच्या दृष्टीनें अगदीं खालच्या पायरीचे ठरतात.
यास्तव इतिहाससंशोधनदृष्ट्यां विश्वासाई ठरण्यास कोणताहि ग्रन्थ
समकालींच लिहिला गेला असला पाहिजे. आतां या समकालीनत्वाचे कसो-
टीस हा भारतग्रन्थ किती उतरतो हें ग्रन्थबाह्य व ग्रन्थांतर्गत गोष्टींच्या
पुराव्यावरून पाहूं.

प्रथमतः ग्रन्थबाह्य पुराव्यावरून कालनिर्णय करूं. शके १५८६च्या
माघव म्हणजे वैशाख मासांत राजापूर एथें धर्मनिर्णयार्थ एक मोठी सभ

भरली होती. या सभेने दिलेल्या निर्णयपत्रांत, †सभेतील पण्डितांची यादी दिली आहे. यांत कवीन्द्राचा उल्लेख आहे तो असा:—

तत्र सभायां स्थिताः पंडिताः ।

गागाभट्टस्त्वनूचानो निगमागमवित्तमः ।

सभायां शुशुभे राज्ञः सुधर्मायां यथागुरुः ॥ १ ॥

दीक्षितः शितिकण्ठश्च रघुनाथो बुधाधिपः ।

कवीन्द्रः परमानन्दो महादेवश्च पण्डितः ॥ २ ॥

प्रभाकर उपाध्यायस्तथा श्रीरंगशास्त्रिणः ।

नृसिंहशास्त्रिणश्चाथ भट्टविश्वंभरोऽपि च ॥ ३ ॥

अयाचितमहादेव पण्डिताग्न्यो विनायकः ।

सोमनाथो जगन्नाथो भट्टविष्णुस्तथैवच ॥ ४ ॥

भूगोपालाभिधोऽनन्तोपाध्यायः पण्डिताग्रणीः ।

शेषोपाख्य महादेवः काशीस्थाः पण्डिता अमी ॥ ५ ॥

यांत कवि परमानन्दाची गणना गागाभट्टादि शिवसमकालीन काशीस्थ पण्डितांत केली आहे. काशी हें विद्येचें पूर्वापार पीठ असल्याचें सर्वविश्रुतच आहे. तेव्हां परमानन्दासारखा विद्याव्यासंगी पंडित काशी एथें अभ्ययनाध्यापनाकरितां जावा हें साहजिक आहे. शिवभारतग्रंथारंभी, तीर्थयात्रेच्या निमित्तानें काशी एथें कवीन्द्र गेला असतां, त्यानें तेथील पण्डितांना भागीरथी नदीचे कांठी बसून हें पुराण सांगितलें, अशी भूमिका घेतली आहे. या भूमिकेचा शब्दशः अर्थ घेतला तर त्यानें हा ग्रंथ खरोखरच काशी एथें पण्डितांस सांगितला व नंतर काहीं दिवस तो तेथें राहिला; म्हणून त्याची गणना काशीस्थ पण्डितांत झाली असावी. व पुढें शके १५८६च्या सुमारास या सभेसाठीं राजापूर एथें काशीस्थ पण्डित म्हणून तो आला असावा. तो पुढें इकडेच होता किंवा परत काशीस गेला आणि त्याची हयात

†हें निर्णयपत्र पुणें येथील भारत इतिहास संशोधकमण्डलापुढें माझे मित्र कै०पां. न. पटवर्धन यांनीं वाचलें होतें. तें शके १८३५ च्या इतिवृत्तांत 'शिवकालीन शास्त्री पंडित' या मध्यव्याखली मंडळानें प्रसिद्ध केलें आहे; तें वाचकांनीं मुद्दाम पहावें व या निर्णयपत्राचें मूळ मिळविण्याचा प्रयत्न करावा. या निर्णयपत्रांत दिलेल्या पण्डितांच्या घराण्यांचे व त्यांनीं केलेल्या ग्रंथांचें संशोधन झाल्यास शिवकालीन समाजेतिहासावर बराच प्रकाश पडेल असें प्रस्तुत लेखकास वाटतें.

कोठवर होती या प्रश्नाचा निर्णय झाल्यास शिवभारत कोठवर रचिले गेले हे ठरविण्यास एक अप्रत्यक्ष साधन होईल. असो.

वरील यादीत गागाभट्ट यांचा प्रारंभीच उल्लेख केलेला आहे व त्यांनी शके १५९६ मध्ये राण्याभिषेकसंस्कारसमयी पुढाकार घेऊन तो समारंभ सुशोभित केला हे इतिहासप्रसिद्धच आहे. तसेच शके १६०८ मध्ये म्हणजे शिवाजी महाराजांचे निधनानंतर सहा वर्षांनी, गंगाधर रंगनाथ या हरसूळ येथील ब्राह्मणास मोंगलांनी बलात्कार करून बाटविला होता, त्यास यथाविधि प्रायश्चित्त देऊन पूर्ववत् ब्राह्मण जातीत पावन करून घेतला. या समयी धर्मशास्त्रनिर्णयार्थ जमलेल्या मंडळीत वरील यादीपैकी 'सोमनाथभट्ट' व 'अन्तोपाध्ये' होते (राजवाडे खंड ८ पान ३८). यावरून कवीन्द्र, गागाभट्टादि विद्वानांप्रमाणेच, शिवसमकालीन होता याबद्दल संदेह रहात नाही.

आतां शिवभारतान्तर्गत उल्लेखांवरून हे कसे सिद्ध होते हेहि पाहूं. शिवचरित्रश्रवणोत्सुक पंडित यांनी " 'यः शास्त्रि वसुधामेतां राजा राजगिरीश्वरः' म्हणजे 'जो राजगडाचा अधिपति ह्या पृथ्वीवर राज्य करीत आहे' त्याचे आपण अनेकाध्यायगर्भित चरित्र रचले आहे ते आम्हांस सांगा " अशी विनंती कवीन्द्रास केलेली आहे; हा सर्वच श्लोकार्थ कवीन्द्र व महाराज यांचे कालैक्य दर्शक आहे. हे समकालीन नसते तर 'राजगडाचा अधिपति राज्य करीत आहे' असे न म्हणतां कवीन्द्राने 'राजगडाचा अधिपति राज्य करीत होता' असे म्हटले असते.

चरित्रलेखनाचे काम शिवाजी महाराजांनी परमानन्दाकडे सोंपविले होते हे सांगतांना कवि म्हणतो.

.... ।
स एकदात्मनिष्ठं मां प्रसाद्येदमभाषत ॥ २५ ॥

यानि यानि चरित्राणि विहितानि मया भुवि ।
विधीयन्ते च सुमते तानि सर्वाणि वर्णय ॥ २६ ॥

मालभूपमुपक्रम्य प्रथितं मत्पितामहम् ।

कथामेतां महाभाग महनीयां निरूपय ॥ २७ ॥ अ० १

यांतील 'यानि चरित्राणि विहितानि विधीयन्ते च' या पदावरून हे चरित्र लेखनाचें काम सारखें चाळू होतें असें दिसतें; म्हणजे ग्रन्थकर्ता, शिवाजीराजे ह्यात असता, ते जें जें इतिहासचरित्र करीत असत तें तें लिहीत होता. व हे चरित्र लिहिण्यास खुद्द महाराजांनींच परमानन्दास आज्ञा केली. या गोष्टी चरित्रकार व चरित्रनायक यांचें समकालीनत्व पूर्णत्वानें प्रस्थापित करतात.

या ग्रन्थांत साक्षात् कालदर्शक मित्या फक्त दोनच दिल्या आहेत, [१] शिवजन्माची व [२] अफजलखानाच्या वधाची; व त्या अगदीं बिनचूक आहेत. या ग्रन्थांतील कथानकांच्या प्रसंगांच्या अनुक्रमाकडे कितीहि सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें तरी त्यांत स्थलकालव्यक्तिविपर्यास कोठेहि आढळून येत नाही; या गोष्टी समकालीनत्वाचे पुराव्याच्याच पोषक आहेत.

शिवकार्ळी लिहिल्या गेलेल्या ग्रन्थांतून 'महाराज विष्णूचा अवतार होते' असे उल्लेख सांपडतात. शिवभारताप्रमाणेंच जयरामकृत पर्णाल-पर्वत ग्रहणाख्यान, रघुनाथपंडितकृत राजव्यवहारकोश व संभाजी (महाराजांचा मुलगा) यांनीं केलेला बुधभूषणग्रंथ वगैरे शिवसमकालीन संस्कृत ग्रन्थांत त्यांना 'विष्णूचा अवतार' असें म्हटलें आहे. परंतु शिवाजी महाराजांच्या वर्णनासंबंधींचे जे उत्तरकालीन लेख उपलब्ध आहेत त्यांत विष्णूच्या अवताराची कल्पना कोठेहि उल्लेखिलेली सांपडत नाही. उलट महाराज हे 'शंकराचे अवतार होते' असें आढळतें. या गोष्टीची 'सप्तप्रकरणात्मक चरित्र,' 'शिवदिग्विजय' वगैरे बहुसंख्याक ग्रन्थ साक्ष देत आहेत. तसेंच कवीन्द्रानें भोसले या आडनांवाचें 'भृशबल' असें संस्कृतरूपांतर सर्वत्र प्रस्तुत ग्रन्थांत योजिलें आहे. त्याप्रमाणेंच 'भृशबल' हें भोसले शब्दाचें दर्शक संस्कृतरूप शिवसमकालीन ग्रन्थांतच आढळतें. संभाजी महाराजांनीं दिलेलें एक फार महत्त्वाचें व विस्तृत संस्कृत-दानपत्र प्रो. दत्तो वामन पोतदार यांनीं मंडळापुढें वाचलें; त्यांतहि याच रूपाचा उपयोग केला आहे. व 'बुधभूषण' ग्रन्थांतहि हें रूप आहे. उत्तरकालीन संस्कृत लेखांतून हें रूप कोठेहि आढळतं येत नाही. तंजावर एथील दोनतीन भोसल्यांच्या वंशावळी संस्कृतांत लिहिलेल्या, उपलब्ध झाल्या आहेत. त्यांत 'भोसल' हें रूप वापरलें आहे. हे सर्व कवीन्द्राचें समकालीनत्व दाखविणारे मजबूत पुरावे आहेत.

शिवभारतांतील एकंदर प्रसंगवर्णनात ग्रन्थकाराची बारकाई, मार्मिकता व सहजता हीं सर्वत्र दृग्गोचर होतात. याचें कारण तो व्यापक व कुशाग्र बुद्धीचा असून प्रसंगाच्या कालाशी त्याचें निकट सांनिध्य होतें हेंच होय. कालसांनिध्य किंवा समकालीनत्व नसतें तर वर्णनाच्या तपशीलांत जी मार्मिक बारकाई दिलेली दिसते ती देतां आली नसती.

पन्हाळ्याचे वेळ्याचे पूर्वी शके १५८१ च्या पौष वद्यंतात कोल्हापूर नजीक रुस्तुमजमा व फाजलखान यांजबरोबर महाराजांचें युद्ध झालें. या युद्धाचें वर्णन चोवीसाव्या अध्यायांत आहे; त्यांत दोन्ही पक्षांतील सैन्याची कशी मांडणी केली होती याचा पट, सरदारांच्या नांवासह, दिला आहे. तसेंच रुस्तुमाच्या सैन्याचा भंग झाल्यावर तो महाराजांच्या जवळून कसा पळून गेला व महाराजांनी त्यास किंचितही प्रतिबंध न करतां कां जाऊं दिला याचें इंगित फारच खुबीनें दिलें आहे. याप्रमाणेंच महाराजांचें कार्तीलबखानाशीं उंबरखिंडीत युद्ध झालें, त्याचे वर्णनांतहि कवीची बारकाई दृष्टोत्पत्तीस येते. या आमच्या म्हणण्याची सत्यता पटवून घेण्याकरितां या ग्रन्थाची प्रस्तावना वाचकांनीं बारीक नजरेनें अवलोकन करावी असें आग्रहाचें सांगणें आहे.

कार्तीलबखानाचा दूत महाराजांस भेटावयास गेला तेव्हां अश्वारूढ लष्करी पोषाखांत असलेले शिवाजी महाराज त्यास कसे दिसले याचें चित्र कवी-न्द्रानें फारच हुबेहुब रंगविलें आहे. तसेंच अफजलखानाचे भेटीचे समयीं महाराजांच्या स्वरूपाचें वर्णन दिलें आहे. ह्या दोन्ही वर्णनांत कवीची सहजता किती आहे याची साक्ष वाचकांनीं हीं वर्णनें वाचून आपल्या मनाशींच पटवून घेतली पाहिजे. या शब्दचित्रांकडे पाहिलें असतां प्रेक्षकांच्या दृष्टीसमोर महाराज साक्षात् उभे आहेत असा भास होतो. हीं शब्दचित्रें देऊन कवीनें शिल्पकाराचें व चित्रकाराचें काम सुकर करून ठेविलें आहे खास.

अफजलवधानंतर अदिलशहा फार चिरडीस आला; व त्यानें दिल्ली-कर मोंगलांपाशीं, शिवाजीस कायमचा चिरडू टाकावा म्हणून मदत मागितली; ही मागणी मोंगलांनीं मान्य केली. दारंगजेबानें आपला मामा शास्ताखान यास सेनाधिपत्य दिलें व बरोबर सत्याहातर हजार घोडेस्वार, हस्ती, पायदळ वगैरे प्रचंड सैन्य देऊन, दौलताबादेहून महाराजांचे

मुख्यावर रवानगी केली. खानाने इकडे येऊन महाराजांचा सर्व मुख्ख हस्तगत केला. पुणे, सुपे, सासवड, चाकण, इंदापूर वगैरे सर्व प्रान्त गेला; पन्हाळाहि सोडावा लागला. अशी स्थिति प्राप्त झाल्यामुळे महाराजांस मोठा पेंच पडला. ते राजगडावर आले. तेथे त्यांनीं सर्व परिस्थितीचा विचार करून पुढील घोरण ठरविण्याकरितां राजसभा भरविली. या सभेस राजनीतिनिपुण व अर्थशास्त्रविद्, सर्व मंत्रिमंडळ त्यांनीं निमंत्रिलें; सभा भरल्यावर सुरवातीचें भाषण महाराजांनींच केलें व सभेचा उद्देश महाराजांनींच सांगितला. 'आज आपलें सर्वस्व हरण झालें आहे व मी दूर असतां संग्रामदुर्गासह चाकण शत्रूनें घेतलें आहे; तें परत घेणें फार दुष्कर आहे, तथापि तेंच प्रथमतः परत घेतलें पाहिजे. शत्रुनाश करावयाचा म्हणजे मनुष्यबळ पाहिजे व कायमचें मनुष्यबळ बाळगावयाचें तर द्रव्यबळहि फार लागणार. द्रव्यबळावांचून यशःप्राप्ति शक्यच नाहीं. तेव्हां सर्व प्रान्तांतून खंडणी वसूल केली पाहिजे व नंतर शत्रुनाशाचे कामास लागलें पाहिजे.' असें राजनीतियुक्त आपलें म्हणणें महाराजांनीं सभेपुढें मांडलें व मंत्रिमंडळानेंहि 'मुख्खगिरिकरून अशा प्रसंगीं द्रव्यार्जन करणें राजनीतिसंमत आहे व त्यास आपली सर्वांनुमते मान्यता आहे' असें सांगितलें. व सचिवांनीं, 'चाकण जिंकून शास्ताखान पुणे येथें तळ देऊन राहिला आहे, महाराज राजगडावर आहेत हें त्यास समजतांच तो आपल्या सैन्याची रवानगी सहाद्रीवरून खालीं करील' असें महाराजांस सुचविलें व महाराजांसहि ही गोष्ट बरोबर पटली. अशी ही राजगडावरील राजसभेची द्रोटक हकीकत आहे. ती कवीन्द्रानें प्रस्तुत ग्रन्थाच्या २८ व्या अध्यायांत दिली आहे.

ही सभा अनेक कारणांनीं फार महत्त्वाची असून या सभेची हकीकत प्रथमतः कवीन्द्रच देत आहे. इतर कोणत्याहि ग्रन्थांत या सभेचा उल्लेख केलेला आढळत नाहीं. कवीन्द्र देतो याचें कारण ही गोष्ट त्याचे वेळींच असली पाहिजे. ही सभा शके १५८२ च्या पौषमासांत, महाराजांचा मुक्काम राजगडावर असतां भरली गेली; व मुख्खगिरी करून द्रव्यार्जन करावयाचें व मुख्ख जिंकावयाचा हें सभेंत निश्चित झाल्याप्रमाणें त्यांनीं आपलें पुढील घोरण आचरणांत आणलें.

राजकारण व कारस्थान यापैकीं कोणतेंहि करणें झालें तरी महा-

राज आपल्या विद्वान् मंत्र्यांचा सल्ला घेऊन व त्याप्रमाणे आपले धोरण बदलणे किंवा कायम करणे ते ते करित असत. त्याप्रमाणेच कोणतेही राजकारण करावयाचे म्हणजे ते राजनीतीस धरून आहे की नाही याचा उद्दापोह होऊन नंतरच ते केले जात असे. या गोष्टी या सभेच्या हकीकतीवरून उघड होत आहेत. शिवशाहीत एकतंत्री व एककल्ली कारभार नव्हता. बरीच डोकी एकत्र होऊन नंतरच कोणतेही धोरण निश्चित होत असे.

आतां एकच कालदर्शक गोष्ट देतो. शके १५८२ च्या फाल्गुन वधात महाराजांनी राजापूरावर स्वारी करून ते लुटले. या स्वारीत त्यांनी सर्व विदेशी व्यापाऱ्यांकडून खंडणी घेतली. त्यांत इंग्रजांस तर विशेष त्रास झाला व त्यांचे भूमिगत द्रव्य खणून काढविले. याचे वर्णन कवीन्द्राने

निक्षेपस्वर्णसंपूर्णकटाहजठरां धराम् ।

खलांतकः स खनकैरनेकैः समखानयत् ॥ ३०

असे केले आहे. हीच हकीकत ह्या प्रसंगी हजर असलेल्या एका डच व्यापाऱ्याने लिहून ठेविली आहे. त्यातील एकाच वाक्याचे इंग्रजीत भाषांतर येथे देतो. 'Their (of the English) office was entirely plundered but the floor was delved on all sides to find out all the treasures' (Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia, Anno 1661 pages 215-216). वरील हकीकतीत कवीन्द्राचे व डच व्यापाऱ्याचे इतके साम्य आहे की, हे दोन्ही उतारे एकमेकांची भाषांतरे दिसतात. यापेक्षा शिवाजी महाराज व कवीन्द्र यांचे समकालीनत्व दाखविण्यास जास्त बलवत्तर पुरावा तो काय पाहिजे!

ग्रन्थरचनाकालः—शिद्दीजोहाराचा मृत्यु शके १५८३ त झाला; या गोष्टीचा उल्लेख ग्रन्थांत आला आहे व तो प्रभावली घेतल्यानंतर झालेला आहे. यावरून या ग्रन्थाची रचना शके १५८३ नंतर व महाराजांच्या राग्यारोहणापूर्वी केव्हां तरी झाली असली पाहिजे हे उघड आहे.

शिवकालीन स्वातंत्र्यभावना—अ० ५ मध्ये विश्वभरेच्या तोंडीं

विहसन्ति तथा सर्वे मां म्लेच्छवशवर्तिनीम् ।

स्थितां यथागतमुखे श्रुतिं श्रुतिविदो यथा ॥ ३१

असा श्लोक घातला आहे. हा श्लोक विश्वंभरेष्या तोंडीं घातला आहे, तेव्हां हे सर्व उद्गार महाराष्ट्रजनतेष्याच तोंडचे आहेत, असें मानण्यास काहीं प्रत्यवाय नाही. सर्व महाराष्ट्र पारतंत्र्यापासून होणाऱ्या असद्य क्लेशांनीं जर्जर झाला होता, यामुळे या पारतंत्र्यांतून कसेंहि करून मुक्त झालेच पाहिजे; अशी भावना ब्यावेळीं महाराष्ट्रांत प्रादुर्भूत झाली होती, असें मानणें उघड आहे. तसेंच पारतंत्र्यांत असतांना सर्वत्र मानखंडना कशी होते व ती किती असद्य असते हेहि वरील श्लोकांत दिलें आहे. यावरून परसत्ता झुगारून देऊन स्वातंत्र्य प्रस्थापित झाले तरच धर्म, नीति व जनता यांचें रक्षण होईल अशीहि भावना स्पष्टपणें उत्पन्न झाली होती असें अनुमान काढणें चुकीचें होणार नाही. परंतु या खेरीज आणखी बळवत्तर समकालीन आधार मिळाल्यावांचून जास्त लिहिणें घाडसाचें आहे. तेव्हां जास्त संशोधन होऊन जास्त पुरावा मिळाल्यावरच या गोष्टीबद्दल उहापोह करणें बरें.

ऐतिहासिक लेखन परंपरा—आतां आपण या विषयाकडे वळूं. आमच्या देशांत ऐतिहासिक लेखनाची परंपरा मुळींच नव्हती; व मुसलमानी तवारिखा व युरोपियन इतिहास वाचूनच इतिहासाची हिंदु लोकांना स्फूर्ती झाली असें मत कित्येक विद्वानांनीं प्रतिपादन केलें आहे. परंतु तें चुकीचें असून इतिहासाची अभिरुची हिंदु समाजांत शेंकडों वर्षांपासून आहे असें अनेक पुराव्यांनीं दाखवितां येण्याजोगें आहे. इतर सर्व शास्त्रीय कल्पनांप्रमाणें इतिहासाची आजची व प्राचीन कल्पना यांत पुष्कळ अंतर पडलें असेल. पण हें अंतर उत्क्रांतितत्वाप्रमाणें कालानुक्रमानें पडत गेलें आहे. उदाहरणार्थ गणितविषयांत आज पुष्कळ प्रगति झाली असेल; पण आर्यभट व भास्कराचार्य यांच्या गणितज्ञानाची महती आज आपणांस अमान्य करतां येत नाही. त्याचप्रमाणें इतिहासाचें अध्ययन आपल्या समाजांत उपनिषद्कालापासून चालत आलें आहे हें निर्विवाद आहे. छांदोग्योपनिषदांत अ. ७ खं. २ मध्ये अध्ययनविषयांत इतिहासाची गणना केली आहे. त्याचप्रमाणें दोन हजार वर्षांपूर्वी कौटिल्याचें 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथांतहि इतिहासाचा उल्लेख प्रामुख्यानें केला आहे. याखेरीज भारत, रामायण हे आर्ष ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत. त्यानंतर शालिवाहनाच्या सहाव्या शतकांत लिहिलेले बाणभट्टकृत हर्षचरित्र, कन्हण-

कविकृत राजतरंगिणी (श. १०६५), नयचंद्रसूरीकृत दहाव्या शतकातलें हंमिरवंशकाव्य, बिल्हणानें कल्याणनगरांत बाराव्या शतकांत लिहिलेलें विक्रमांकदेव चरित, त्याच सुमारास गुजराथेंतील जयसिंहसूरीकृत कुमारपाल चरित्र, वाक्पतिराजकृत 'गडडवहो' (कनोज), पद्मगुप्तविरचित 'नवसाहसांकचरित,' जयानककृत 'पृथ्वीराजविजय' (अजमीर), सोमेश्वरकृत 'कीर्तिकौमुदी', संध्याकरनन्दीविरचित 'रामचरित' (बंगाल), आनंदभट्टकृत 'बल्लाळचरित' (बंगाल), मेरुतुंगाचा 'प्रबंधचिंतामणी' (गुजराथ), राजशेखरकृत 'चतुर्विंशतिप्रबन्ध', गंगाधरकृत 'मंडलीकाव्य' (गिरनारयादव), व दक्षिणेंतील रामभद्रबाकृत 'रघुनाथाभ्युदयं' राजनाथडिडिमविरचित 'सालुवाभ्युदयम्', गंगोदेवीकृत 'कंपरायचरितम्' या सारख्या अनेक ग्रंथांच्या द्वारें ऐतिहासिक लेखनाची परंपरा या देशांत एकसारखी चालली होती. मुसलमानांच्या आगमनापासून फारशी भाषेंतून इतिहास लिहिण्याची एक नवीन परंपरा सुरू झाली. तिचें स्वरूपहि बादशहानामा, महमदनामा, बुद्दाण-इ-म-आसिर वगैरे रूपानें शिवकाळीन लोकांपुढें होतें. तेव्हां मूळची भारतीय इतिहासाची परंपरा व फारशी लेखनपद्धति यांतील गुणांचें सुंदर संमिलन करून परमानन्दानें शिवभारताची रचना केलेली दिसते. या ग्रंथांत नद्या व कला यांच्या नांवांच्या याद्या पौराणिक धर्तीच्या आहेत; परंतु निजामशाही बुडण्याची कारणपरंपरा सांगतांना व शिद्दी जोहाराच्या मृत्यूची चर्चा करतांना परमानन्दाचें लिहिणें आधुनिक इतिहासकाराला उत्तम रीतीनें शोभेल अशा चिकित्सक स्वरूपाचें आहे. त्याचप्रमाणें स्वर्गातील दरबाराचें वर्णन देतांना परमानन्द जरी कल्पनेच्या वातावरणांत शिरत असला तरी दक्षिणात्यांची मोंगलाशीं झालेलीं युद्धें, अफजलप्रसंग, पन्हाळ्याचा वेढा, तानाजी मालुसग्याचा पराक्रम वगैरेंची माहिती देतांना परमानन्दानें खरी ऐतिहासिक दृष्टी दाखविली आहे हें निर्विवाद आहे. सारांश शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दींत महाराष्ट्रांत पूर्वापेक्षां शास्त्रशुद्ध व ओजस्वी अशी ऐतिहासिक लेखनाची पद्धति रूढ होऊं लागली होती व परमानंद व जयराम यांचे ग्रंथ याचे द्योतक आहेत. जयरामाचे दोनच ग्रंथ आज आपणांस सांपडले आहेत. पण आपणखी बरेच ग्रंथ आपण लिहिले आहेत असें त्यांच्या उपलब्ध ग्रंथांत स्पष्टपणें विधान केलेलें आढळतें. यावरून बऱ्याच उच्च दर्जाचें

ऐतिहासिक लेखन शिवशाहीत सुरू झाले होते व महाराजांच्या मरणानंतर महाराष्ट्रात जाळपोळ व धामधूम यांचा काळ आल्यामुळे ही उष्वल परंपरा चालू शकली नाही व शिवकालीन ग्रंथहि पहाण्यास सांपडणे कठिण झाले आहे हे खरे; परंतु त्यांचे अस्तित्व व त्यांची योग्यता या-विषयी संशयास जागा नाही.

शिवभारताचे काव्यदृष्ट्या समालोचन—या शिवभारत ग्रंथाचे मराठी भाषांतर रा. राजाराम दामोदर देसाई यांकडून करवून घेतले आहे. हे समालोचनहि त्यांनी तयार केलेल्या टिपणांतील थोड्या बहुत फर-कांने महत्त्वाचे भाग घेऊन साभार येथे सांगतो. शेवटचे ४—५ अध्याय सोडून बाकीचे सर्व अध्याय संबंधचे संबंध सरळ धावत्या अनु-ष्टुप् वृत्तांत रचलेले असून प्रत्येकाचा शेवटचा श्लोक तेवढा कोणत्या तरी दीर्घ वृत्तांत गुंफलेला आहे. २४ व्या अध्यायातील ५८ ते ७२ श्लोक प्रहर्षिणी वृत्तांत असून पुढील श्लोक मालिनी, शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी, वसन्ततिलका वृत्तांत आहेत. २८ व्यातील शेवटचे ८, ३० व्यातील शेवटचे १५, ३१ व्यातील शेवटचे ५ श्लोक पुष्पिताम्रा, हरिणी, स्रग्धरा, उपजाति, उपेन्द्रवज्रा, रथोद्धता, वसन्ततिलका, मालिनी, प्रहर्षिणी अशा विविध वृत्तांत असून, ३२ व्या अध्यायातील आरंभा-पासून सर्व श्लोक वियोगिनी (रघुवंशाच्या ८ व्या सर्गाचे वृत्त) वृत्तांत आहेत. ही वृत्तांची इतकी बारीक छाननी करण्यांत हेतु हा आहे की, कवीन्द्र परमानन्द हा शिवचरित्रवर्णनांत अधिकाधिक तल्लीन होऊन शिवभारताच्या मोहकत्वांत कर्णमाधुर्याचीहि भर घालीत आहे हे दाखवावयाचे.

हे कर्णमाधुर्य अनुप्रास व यमक या शब्दालंकारांचा मार्भिकतेने भर-पूर उपयोग करून शिवभारताच्या आरंभापासून शेवटपर्यंत कसे साधले आहे हे वाचकांच्या सहज दृष्टीस पडे. तथापि काहीं ठळक उदाहरणे दिल्यास वावगे होणार नाही.

प्रतापतापिताऽरातिधराधिपतिमण्डलः । १।४७

स कोषमिभरामस्य पुपोष बहुतोषकृत् । ५।१५

विकरालं महाकालं करवालं करे महन् । २२।१९

क्रूरः करिकराकारकरः प्रतिभयस्वरः । २२।१४

न यत्र पवनस्तत्र यवनः स महावने ।
 निवसन्नवने हेतुमात्मनो न व्यर्चितयत् ॥ २८।७०
 तदद्य सद्य एव त्वं तं प्रपद्य महीभृतम् । २९।१२
 अग्नेरिव तवावज्ञा विज्ञायापि विनिर्मिता । २९।३५
 चण्डेन भुजदण्डेन दण्डिताराति मण्डलः । २९।६०
 तेषां निजनयज्ञानां न यज्ञानां प्रवृत्तयः । ५।३०
 स्वयं नियन्ता विश्वस्य विश्वस्य बत वैरिषु ।
 सुखं सुप्तो निजगृहे ततो निजगृहेऽरिभिः ॥ १६।७
 स मया हन्त हन्तव्यः समयां समुपागतः । १८।२२
 भवताऽपकृता पूर्वं भवतापकृता स्वयम् । १९।३८
 अहंकारपरः कारतलबः स्वबलान्वितः ।

हन्तारं नैव हन्तारं, कांतारं तु व्यलोकत ॥ २८।६८
 हीं यमकें किती अनायासाने व क्लिष्टता न आणतां साधर्णी आहेत ।
 आतां आणखी एक शब्दालंकार जो श्लेष त्याचीं दोन तीन खुबीदार
 उदाहरणे देऊं.

स्वहस्तपुष्करोद्भूत धूलिधूसरमस्तकम् ।

उद्भिषमानदन्ताग्र कुंदकुड्मल भूषितम् ॥ ७।१५

× × × विलोक्य स्तिमिताऽभवत् ॥ ७।१६

हस्त म्हणजे (१) हात आणि (२) सोंड; पुष्कर म्हणजे (१) कमल,
 (२) सोंडेचे अग्र.

चक्रप्रियकरं सद्यः समुल्लासितमण्डलम् ।

नावेदयदमुं लोकबन्धुं लोको व्यलोकत ॥

लोकबन्धुं=(१)लोकांच्या मित्रास, (२) सूर्यास; चक्रप्रियकरं=(१)राष्ट्राचें
 प्रिय करणाऱ्यास, (२) चक्रवाक पक्ष्यास आनंद देणाऱ्यास; समुल्लासित-
 मण्डलं = (१) देशास उल्लसित करणाऱ्यास, (२) पृथ्वीस प्रकाशित
 करणाऱ्यास.

अभ्रमन्नपि युद्धेऽस्मिन् स भ्रमन्नभ्रमन्तरा ।

अभ्रमयदहोरात्रं मिषतां द्विषतां दशः ॥ २१।६३

अभ्रमन् = (१) न भ्रमण करणारा, (२) न गोंधळणारा.

येथे श्लेषालंकार हा विरोधालंकारास पोषक आहे.

निशम्य येदिलस्तेन नरेन्द्रेण करे कृतम् ।

अन्वशोचत् तमचलं फणी फणमिवोन्नतम् ॥ २४।२२

नरेन्द्रेण=(१) राजाने,(२) गारुड्यानै;करे कृतं=(१) हस्तगत केलेल्या,
(२) हातांत धरलेल्या.

माधुर्य, ओज आणि प्रसाद हे तीनहि गुण समग्र काव्यभर ओतप्रोत भरलेले असून, वीरादि रसांस पोषक झाले आहेत. ओज व प्रसाद हे गुण विशेषतः वीर व रौद्र रसांस खुलविणारे आहेत. उदाहरणार्थ

त्वङ्गतुरङ्गमखुरक्षुण्णभीमरथातटः ।

समुद्यद्बुद्धुभिध्वानविभ्रमक्षोभितार्णवः ॥ अ. १।४६ ते ४८;

इत्यादि

या खेरीज २२ व्या अध्यायांतील २७ ते ३२ आणि ५७ ते ७० श्लोक पहावे.

या ग्रंथांत उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा इत्यादि अर्थालङ्कार मुबलक पदावयास सांपडतात ते असेः—

उपमाः—१३।८५; २१।४१; २२।१; २२।८-११; २४।१२; २६।४५; २७।२०. उत्प्रेक्षाः—२।३८; ४।३७; ४।४७; १४।२७, २८; २१।६२; २३।७०. रूपक व व्याजस्तुतीः—२४।६८; २४।६२; २२।३९; २१।५२. अतिशयोक्तिः—१३।८७; १७।७-१०; २१।७४. सहोक्तिः—९।६६; १३।३९. विनोक्तिः—११।३१. अपह्नुतिः—१५।१६; विरोधः—१७।१४; २२।३७; ६।९१. कारणमालाः—१६।३५-४१. दृष्टांतः—१६।८. अर्थांतरन्यासः—२४।७४. अनन्वयः—२९।३७.

परमानन्द ८ व्या अध्यायांत ५८ व्या श्लोकापासून काळाचें माहात्म्य वर्णित असतांना, ६४ ते ७० श्लोकांमध्ये आणि १३ व्यांत यशो-माहात्म्य स्तवीत असतांना ६९ ते ७३ श्लोकांमध्ये भाषेचा अप्रतिहत प्रवाह पहावयास सांपडतो.

परमानन्दाची वर्णनशैली प्रसादयुक्त व मनोवेधक आहे, याचें प्रत्यंतर शिवाजीची शिशुलीळा (अ. ९), रायबागिणीचें भाषण (अ २९), शिवस्वरूपवर्णन (अ. ३०), व्यवहारनिरीक्षण (अ. ११); समरभूमी-

वर्णन (अ. २१—२३) वगैरे अनेक प्रसंगी दिसून येणार आहे; आणि अशी बहारीची वर्णने ग्रंथभर ठिकठिकाणी असल्यामुळे

वयं भागीरथीतीरे भवतो भारतीमिमाम्

पायंपायं न तृप्यामः सुधां सुमनसो यथा ॥ ३६

हे काशीस्थ पंडितांच्या तोंडचे उद्गार आजच्या वाचकांसहि पटण्या-जोगे आहेत यांत संशय नाही.

वरील समालोचनावरून शिवभारताची काव्यदृष्ट्या योग्यता किती मोठी आहे हे कोणाच्याहि सहज लक्षांत भरेल. आणि कवीचे भाषाप्रभुत्व, अपार शब्दसंपत्ति, ओजस्वी व प्रसादयुक्त वर्णनशैली, इत्यादि अलौकिक गुणांवरून परमानन्द हा कवीन्द्र पदवीस पूर्णपणे पात्र आहे हे कोण अमान्य करील ?

चित्रे, हस्तलेखांची छायाचित्रे व नकाशे. ÷ या प्रघांत आठ नकाशे दिले असून ते पाठपोठ छापले असल्यामुळे व ते चिकट-विण्यापेक्षा शिवर्णांत आल्याने जास्त सुरक्षित रहातात असे वाटल्यामुळे त्यांची योजना दोन ठिकाणी केली आहे. टोपोग्राफि व सर्व्हे वगैरे निर-निराळ्या दृष्टीने सरकारी रीतीने प्रसिद्ध झालेले अनेक नकाशे पाहून व शिवभारतातील वर्णनाचा बारीक विचार करून, हे नकाशे नवीनच तयार करविले आहेत. शिवकालीन इतिहासाच्या अध्ययनास ते इतिहासजिज्ञासूंना चांगले उपयोगी पडतील असा भरंवसा आहे.

जन्मतिथिविषयक तीन हस्तलेखांची छायाचित्रे येथे दिली आहेत. पैकीं कुंडली घ्यांत दिली आहे, तें पृष्ठ रायबहादुर पंडित गौरीशंकर ओझा यांजकडून मूळ हस्तलिखित बाडाचे छायाचित्र आले त्यावरून जसेचें तसे दिले आहे. राजपुतान्यातील बिआवर संस्थानांत पंडित मीठालाल व्यास यांच्या संग्रहीं हे जुने बाड सापडले व त्यातील अनेक कुंडल्या विश्वसनीय असल्यामुळे राजपुतान्याच्या इतिहासाच्या द्वितीय खंडांत रायबहादुर ओझा यांनी त्याचा उपयोग केला आहे.

शिवभारतातील जन्मतिथिविषयक श्लोक देणाऱ्या हस्तलिखित पोथीच्या दोन पृष्ठांची छायाचित्रे दोन वर्षापूर्वी तंजावर येथील सरस्वती महालाचे व्यवस्थापक रा. सांबमूर्तीराव यांच्या मार्फत आणविल्या व त्यावरून येथे

दिलेल्या प्रतिमा तयार केल्या आहेत. त्यावरून मूळपोथीचें हस्ताक्षर कोणाच्या वळणाचें व काळाचें आहे तें वाचकांना समजण्याजोगें आहे.

जेथे शकावर्लीतील जन्मतिथिविषयक पृष्ठाचें छायाचित्र चित्रशाळेच्या व्यवस्थापकांनीं केलें होतें, तें या ग्रंथाच्या उपयोगास त्यांनीं दिलें याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

मुखपृष्ठानंतर दिलेलें श्रीशिवाजी महाराजांचें रंगीत चित्र मुंबई येथील प्रिन्स ऑफ वेल्स म्यूझियममधील अमोलिक संग्रहांतलें आहे. या संबंधीं केलेल्या चौकशीवरून हें मूळ सातान्याच्या संग्रहांतील असून तें मुंबईतील प्रसिद्ध व्यापारी श्रीमंत शेट पुरुषोत्तम विश्राम मावजी यांनीं मुंबईस आणलें व त्याजकडून तें म्यूझियमकडे गेलें असें कळतें. सदर म्यूझियमच्या पंचांकडे पुणें येथील भा. इ. सं. मंडळाचे चिटणीस श्रीयुत सरदार गंगाधरराव नारायणराव मुजुमदार एम्. एल्. सी. यांनीं मंडळाच्या पुरस्कृत ग्रंथमालेंतील शिवभारत ग्रंथांत घालण्याकरितां सदर चित्राची मागणी केली, व त्यावरून तें मला मिळालें. मूळ चित्रातील रंग व आकारमान जसेचें तसें कायम ठेवले आहेत; या चित्राच्या छापाईसाठीं तयार करावे लागणारे ठसे श्रीयुत मावजी शेट यांच्या लक्ष्मी आर्ट प्रेस नांवाच्या छापखान्यांत तयार करण्यांत आले. हें चित्र या ग्रंथांत घालण्यासाठीं दिल्याबद्दल म्यूझियमच्या चालकांचा व श्रीयुत सरदार मुजुमदार यांचा मी फार आभारी आहे.

इतर ऐतिहासिक चित्रांपैकी बंगळूरच्या किल्ल्याचें छायाचित्र मुंबईचे श्रीमंत व इतिहासप्रेमी शेट पुरुषोत्तम विश्राम मावजी यांच्या संग्रहालयांत शके १७१६मध्ये छापलेल्या एका दुर्मिळ ग्रंथातील चित्राचें आहे; मावजी शेट यांची शिवचरित्रविषयक कळकळ व मार्मिकपणा महाराष्ट्रीय वाचकांच्या परिचयाचीं आहेत. सदर बंगळूरचें चित्र मला दिल्याबद्दल मी श्रीयुत मावजी शेट यांचा फार ऋणी आहे.

शिवनेरी येथील शिवाईचें चित्र प्रस्तुत ग्रंथांत प्रथमच प्रसिद्ध होत आहे; व त्याचें श्रेय औंध संस्थानचे अधिपति श्रीमंत बाळासाहेब पंत प्रतिनिधी यांना आहे. हा चित्राचा ठसा श्रीमंतांनीं मला दिला याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

या ग्रंथावर प्रस्तावना, भाषांतर, नकाशे, हस्ताक्षराचीं छायाचित्रें, शिवाजी महाराजांची कुंडली, महाराजांचें रंगीत चित्र व इतर चित्रें वगैरे

अनेक अलंकार माझ्या शक्यनुसार चढविले आहेत. त्यांतील रत्नजडित व महत्वाचा म्हणजे प्रस्तावनाच होय. परंतु त्याची कारागिरी व आंतील रत्ने यांचे मोठे, वाचकवर्ग हेच परीक्षक असल्यामुळे त्यांनीच ठरवावयाचे आहे. ही प्रस्तावना माझे मित्र श्री. दत्तात्रय विष्णु आपटे यांनी लिहिली आहे; या कामी त्यांनी मला आपल्या सहकारितेचा लाभ दिला याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

तसेच या ग्रंथाचे परिशीलन चाहू असता, श्रीमंत सरदार खंडेराव चिंतामण ऊर्फ तात्यासाहेब मेहेदळे यांनी आपला मौल्यवान् ग्रंथसंग्रह मोकळा ठेविला याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

भारत इतिहास संशोधक मंडळ पुणे यांनी या शिवभारतग्रंथविभूतीचा सत्कार करून आपल्या पुरस्कृत ग्रंथमालेत त्यास आसन दिले याबद्दल मंडळाचा मी फार आभारी आहे.

शिवभारतातील स्थळांचे व व्यक्तींच्या नावांचे संशोधन शक्यतोवर केले आहे. तथापि काहीं नावांचा तलास लावण्याचे काम झाले नाही. उदाहरणार्थ शास्ताखानाबरोबर आलेल्या व्यक्तींचा शोध लावावयाचा अजीबात राहिला आहे. त्याचप्रमाणे 'क्षुद्रवंचपुर' 'प्रचंडपूर' इत्यादि पांचचार गावांचा पत्ता लावता आला नाही. तथापि मार्मिक वाचक हा अपुरेपणा नाहीसा करण्यास आस्थेने मदत करतील अशी आम्हांस आशा आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाचे मुद्रण शुद्ध व्हावे म्हणून पहिले पासून दक्षता ठेवीत गेलो व बराच पैसाहि खर्ची घातला; परंतु त्या कामी यश लाभले नाही. तथापि मुद्रणदोषाची सर्व जबाबदारी मजवर आहे, हें निराळें सांगणे नकोच.

आज, बरेच वर्षे 'शिवभारत' 'शिवभारत' म्हणून गाजत असलेला ग्रंथ आम्हां यथाशक्ति परामर्ष घेऊन इतिहासप्रेमी वाचकांस सादर करित आहो.

मिति श्रावण वद्य ८
मृगुवार, शके १८४९
पुणे

सदाशिव महादेव दिवेकर.

आधारभूत ग्रंथांची यादी.

१ मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने—राजवाडे—खंड ४, ८, १५, १६, १७, १८, २०, २१. २ राधामाधवविलासचंपू—राजवाडे ३ विविधविषय—इतिहास आणि ऐतिहासिक—राजवाडे. ४ रामदास आणि रामदासी—धुळे. ५ संकीर्णलेखसंग्रह—सरस्वतीमंदिर. ६ तंजावरचा शिलालेख—राजवाडे. ७ तंजावरचा शिलालेख—टी. सांबमूर्तीराव. ८ शिव-छत्रपतीची बखर—प्रभात, धुळे. ९ सभासर्दा बखर—साने. १० चित्रगुप्ताची बखर—साने. ११ चिटणीशी बखर—साने. १२ शिवदिग्विजय—बडोदे. १३ एक्याणव कलमी बखर—धुळे. १४ शिवचरित्रप्रदीप. १५ शिव-चरित्रसाहित्य खं. १. १६ पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान—जयरामकृत. १७ बुधभूषण—शंभुराजकृत. १८ सनदापत्रे—मावजी व पारसनीस. १९ अमात्याची राजनीति—नवी आवृत्ति. २० राजव्यवहारकोश—रघुनाथ-पंडितकृत. २१ पुरुषोत्तमकविकृत शिवकाव्यम्. २२ शिवराजभूषण-भूषण. २३ चतुर्थ संमेलनवृत्त—भा. इ. सं. मंडळ. २४ बुसातिने सलातीन—हिंदी भाषांतर, बडोदे. २५ विजापूरच्या आदिलशाही घराण्याचा इतिहास—मोडककृत. २६ बुसातिने सलातीन—मराठी भाषांतर अप्रकाशित. २७ इतिवृत्त श. १८३५—भा. इ. सं. मंडळ. २८ भा. इ. सं. मं त्रैमासिक श. १८४२—४८. २९ अफजलखानाचा पोवाडा—य. न. केळकर संपादित. ३० खरे जंत्री. ३१ बुग्हाण—इ.—मआसीर (निजामशाहीचा इतिहास). ३२ संभार्जाचें संस्कृत दानपत्र—पोतदार-संग्रह. ३३ पत्रे यादि बगैरे—काव्येतिहाससंग्रह. ३४ महालया माहात्म्य—खाजगी संग्रह—श्री. सरदार मुजुमदार पुणे.

1 History of the Mahrathas by Grant Duff, 3rd edition. 2 Sources of Vijayanagar History-Krishnaswami Ayyangar. 3 Nayaks of madura-R. Sathyanath Aiyar. 4 Shivaji and his times by J. Sarkar (2nd edition). 5 Aurangjeb-(Vol. I and II 2nd edition)-by J. Sarkar. 6 Mysore-Rice (old and new editions) 7 Jahangir-Veni Prasad. 8 History of India (Vols. VI & VII)-Elliot. 9 History of the Mahratas-Scott Waring. 10 Selections from state papers-Forest.

- 11 Factory Records (English). 12 Dagh Register (Dutch).
 13 Shivaji (Portuguese)-P. Pisurlenkars. 14 Travels-P.
 Della Vella-Hakluyt society. 15 Epigraphia Moslemica.
 16 Epigraphia karnatica. 17 Indian Antiquary. 18 Sewell's
 Forgotten Empire. 19 Modern Review (1917 Sept.).
 20 Catatogus Catalologorum-Theodor Aufrecht Leipzig
 (1891). 21 A Classified index to the Sanskrit Mss. in the
 palace at Tanjore by A. C. Burnell Ph. D. (London 1879).
 22 The Indian calendar-Sewell & Dixit (1896).

मुद्रणशुद्धि.

उपोद्धात--पृष्ठ व ओळ $\frac{१}{२३}$ गंजाजमनी=गंगाजमनी; $\frac{१}{३१}$ वेंकटाप्या=
 वेंकटाप्या; $\frac{६}{११}$ त्रटित=त्रुटित.

प्रस्तावना-- $\frac{१९}{१}$ असले=असेल; $\frac{१९}{२४}$ काय=कार्य; $\frac{१९}{२१}$ शहाजीला=
 शहाजीला; $\frac{१९०}{२५}$ खडेबारे=खेडेबारे; $\frac{१९१}{११}$ अगदि=अगदी; $\frac{१९१}{११}$ महस्व=
 महस्व, $\frac{१९५}{२५}$ भारकारानें=भारतकारानें.

कुंडलीच्या प्रतिमाचित्राखाली शिवमकालीन याबद्दल शिवसमका-
 लीन असे पाहिजे.

शिवभारताचें शुद्धिपत्र निगळें दिलें आहे. ग्रंथ शुद्ध करून
 नंतर वाचावा.

अनुक्रमणिका.

	पृष्ठे.
उपोद्घात	१-२८
आधार ग्रंथ	१-२
अनुक्रमणिका	१-२
पुरस्कार	१-४
शिवभारताचें शुद्धिपत्र	१-४
प्रस्तावना	१-२००
शिवभारत-पृष्ठे १-३२५	...
१ अध्याय पहिला-शाहजी जन्म	१-१२
२ अध्याय दुसरा-शाहजी व शरीफजी यांचे विवाह	१३-२१
३ अध्याय तिसरा-खंडागळे-हत्ती प्रकरण व जाधव-भोंशले यांचे वितुष्ट	२२-२९
४ अध्याय चवथा-निजामचा उत्कर्ष	३०-३८
५ अध्याय पांचवा-भोंसल्यांची भाऊबंदकी व त्यांचे कुळांत विष्णूचा अवतार	३९-४७
६ अध्याय सहावा-शिवराजप्रभव	४८-५९
७ अध्याय सातवा-बाल लीला	६०-६४
८ अध्याय आठवा-निजामशाहीचा अंत	६५-७४
९ अध्याय नववा-शिवराजाचें लिपिप्रहण व बंगळूर वर्णन	७५-८४
१० अध्याय दहावा-शिवराजाचें पुण्यास आगमन व विद्याभ्यास	८५-९१
११ अध्याय अकरावा-१ शहाजीचें कर्नाटकांत बर्चस्व व २ मुस्ताफाचें कर्नाटकांत आगमन	९२-९८
१२ अध्याय बारावा-शहाजीस अटक	९९-११३
१३ अध्याय तेरावा-शिवळ येथील युद्ध व बाळाजी हैबतरावाचा वध	११४-१३१
१४ अध्याय चवदावा-मुसेखानाचा वध व फत्तेखानाचा पळ	१३२-१४६
१५ अध्याय पंधरावा-शहाजीची कैदेतून सुटका	१४७-१५४
१६ अध्याय सोळावा-सोनोपंताची राजनीति	१५५-१६४
१७ अध्याय सतरावा-अफजल्लाचें विजापुराहून प्रयाण	१६५-१७४
१८ अध्याय अठरावा-अफजल्लाचा शिवाजीस निरोप	१७५-१८३
१९ अध्याय एकोणिसावा-अफजल्लाचें गडाकडे प्रयाण...	१८४-१९०
२० अध्याय विसावा-अफजल्लाचें गडावर आगमन	१९१-१९९

२१ अध्याय एकविसावा-अफजल्लाचा वध	...	२००-२११
२२ अध्याय बाविसावा-अफजल्लसैन्य भंग	...	२१२-२२२
२३ अध्याय तेविसावा-पन्हाळगड हस्तगत करणे	...	२२३-२३३
२४ अध्याय चोविसावा-रुस्तुमादि सरदारांचा पराभव		२३४-२४७
२५ अध्याय पंचविसावा-शास्ताखानाचें आगमन	...	२४८-२५६
२६ अध्याय सविसावा-शिवाजीचें पन्हाळगडाहून विशाळगडास आगमन	...	२५७-२६८
२७ अध्याय सत्ताविसावा-शिवाजीचें विशाळगडाहून राजगडास गमन	२६९-२७६
२८ अध्याय अठ्ठाविसावा-कारतलबास अटक	...	२७७-२९०
२९ अध्याय एकुणतिसावा-उंबरखिडीचें युद्ध	...	२९१-३०३
३० अध्याय तिसावा-राजापूरची लूट व तानाजी मालुसऱ्याचा पराक्रम	...	३०४-३१२
३१ अध्याय एकतिसावा-शिवाजीचा शृंगारपुरांत प्रवेश		३१३-३२३
३२ अध्याय बतिसावा-प्रभनवल्ली प्रांत हस्तगत करणे... सूची (शिवभारताची)		३२४-३२५ १-२४

चित्रे, हस्ताक्षरांची प्रतिमाचित्रे व नकाशे

- १ शिवाजी महाराजांचे रंगीत चित्र. उपोद्धाताचे आधी.
- २ शास्ताखान, जसवंतसिंग, जयसिंग, दिलेर, अवरंगजेब, फाजल, शहाजहान, महमद अदिलशहा. पृष्ठ २५६ च्या पुढे.
- ३ बंगळूरचा किल्ला, भवानी, शिवाई अध्याय ८ वा.
- ४ पन्हाळगड, अफजलखान, प्रतापगड, सिंहगड, राजगड, पुरंदरगड. अध्याय एकविसावा.
- ५ महाराजांची जन्मकुण्डली, शिवभारताची दोन पाने, जेथे शकावलीचें शिवजन्माचें पृष्ठ. अध्याय ६ वा.
- ६ शहाजीकालीन मुसलमानी शाह्या, शहाजीकालीन कर्नाटक, शहाजीकालीन दक्षिण हिंदुस्थान, शके १५८३ मधील कौकणांतील स्वारी. अध्याय ९ वा
- ७ अफजल प्रसंगानंतरची स्वारी, उंबरखिडीचें युद्ध, शास्ताखानाची स्वारी, पन्हाळ्याचा वेढा. अध्याय २५ वा.

पुरस्कार.

शके १८४१ या वर्षी म्हणजे सुमारे आठ वर्षांखाली आपल्या मंडळाचे उत्साही सभासद रा. रा. सदाशिव महादेव ऊर्फ बाबा दिवेकर मु० कल्याण यांनी तामील गद्य शिवभारताचा उडता परिचय सप्तम संमेलनप्रसंगी करून दिला. जी थोडी माहिती त्या तामील मजकुराच्या इंग्रजीत करविलेल्या भाषांतरावरून पुढे आली त्यावरून सर्व ऐकणारांची जिज्ञासा जागृत झाली. पुढे मूळ ग्रंथ संस्कृत असला पाहिजे हे रा. दिवेकर यांचे ध्यानी आल्यावर त्याचा शोध करून त्यांनी तो ग्रंथ नकळून आणविला. शके १८३८ साली कै. टिळकांचे द्वारा पुढे आलेल्या जेधे शकावर्षातील शिवकालीन मित्यांमुळे मंडळांतील अभ्यासा संशोधकांत मोठी खळबळ उडून गेली होती; आणि श्रीशिवजन्माची जेधे यांनी दिलेली मित्तीच बहुतेक तंतोतंत जेव्हां शिवभारतांत आढळली तेव्हां प्रथम संशय आणि मागाहून कुतूहल अतोनात वाढले. मावळाचे एका कोपऱ्यांतील जेध्यांची कारी एका टोंकाला आणि दूरच्या तामीलनाड मधील एका भागांतील भोसल्यांचे तंजावर दुसऱ्या टोंकाला ! या दोन टोंकांतून जेव्हां श्रीशिवजन्मतिथीचा नवाच आणि संवादि सूर निघू लागला तेव्हां मति घटकाभर गुंगच झाली. आरंभी हे कसेसेच वाटे. पुढे जेधे मित्तीची चिकित्सा अस्सल कागदांच्या मुकाबल्याने करण्यास प्रारंभ झाला. रा. जोशी, रा. पुरंदरे प्रभृतींनी नवे कागद पुढे मांडले. रा. द. वि. आपटे यांनी आपली तीक्ष्ण संशोधक व गणितात्मक नजर लावून त्यांची तपासणी केली आणि पहिला संशयाचा झटका हलकेहलके उतरला. आपण बखरीच्या युगांतून पुढील अस्सल पत्रांच्या युगांत प्रविष्ट होत आहोत हे ध्यानांत आले आणि आजवर प्रमाण वाटणारी कित्येक ऐतिह्ये धिटाईने भिरकावून देण्यास प्रारंभ झाला. वसंतोदयापूर्वी जशी वृक्षाची पाने गळून पडणे आणि नवी पालवी फुटणे हा सृष्टिक्रमच आहे तसेच मानवी ज्ञानवृक्षाचेहि आहे. नवे शोध झाले म्हणजे जुने समज आपोआप गळून पडतात.

जशी शिवजन्ममिति या शिवभारतांत अगदी नवीच सांपडली तशीच इतरहि माहिती पुष्कळच नवी आहे असे परीक्षणांती दिसून आले आणि असेहि दिसून आले की ही माहिती अस्सल कागदपत्रांतील व तत्कालीन इतिहासांतील इतर माहितीशी पुष्कळच मिळती आहे. 'काव्यांत इतिहास कोठून येईल ?' अशीहि शंका मनांत होती. परंतु परमानन्दाचे हे शिवभारत तसल्या काव्यकोटांतले दिसना. परमानन्द हा कसबी कवी खरा, परंतु हा इतिहासवेत्ता कवी आहे अशी खात्री पटली. या खात्रीचेच पर्यवसान म्हणजे या समग्र (उपलब्ध असलेल्या) ग्रंथाची प्रसिद्धि करण्याची हिंमत धरून रा. दिवेकर यांनी तडीला नेली हे होय. आपला संकल्प याप्रमाणे सिद्धीला नेऊन रा. दिवेकर यांनी मोठेच कार्य शेत्यास नेले आहे;

आणि जोंबर श्रीशिवछत्रपतींच्या चरित्राविषयी आपलें प्रेम राहिल तोंवर रा. दिवै-
कर यांचा विसरहि परमानन्दाबरोबर आपणांस होऊं शकणार नाहीं.

हें शिवभारत प्रसिद्ध करावें असा विचार *कै. लक्ष्मणराव-भांग्र ज्ञानकोशकर्ते-
यांनी आम्हांला कळविला होता ! त्यांच्या लक्षांत त्याची योग्यता भरलेली होती.
शिवभारतासारखेच आणखी ग्रंथ किंबहुना याच भारताचा पुढला भाग पुढेंमागें
तिकडे मूळरूपानें किंवा भाषांतररूपानें उपलब्ध होईल अशी आशा आहे. तसेंच
द्राविड भाषेत शिवकालीन व शिवपूर्वकालीन इतिहासाची साधनें पुष्कळच
असली पाहिजेत. तिकडील शोधकांनीं प्रयत्न केला पाहिजे. कै. लक्ष्मणराव गेले तथापि
कुंभकोण, तंजावर वगैरे भागांत मूळचे महाराष्ट्रीय पुष्कळ आहेत त्यांनी तरी हें
काम अंगावर घेऊन पुनः पूर्वीचे संबंध उज्वलित करवि अशी त्यांना विनंती आहे.

या शिवभारतांतील ऐतिहासिक माहितीची परीक्षा करणारी सविस्तर प्रस्तावना
रा. दत्तोपंत आपटे यांनी लिहिलेली ग्रंथांस जोडली आहे. ही रा. आपटे यांनी
केलेली परीक्षा वाचून रा. आपटे यांची विद्वत्ता, चिकित्साबुद्धि व परिश्रम इत्यादींची
स्पष्ट कल्पना कोणाहि वाचकास येईल. केवळ ऐतिहासिक सत्यचिकित्सा करण्याचें
शुद्ध व शास्त्रीय धोरण त्यांनी आपणांपुढें कसे ठेवलें आहे हें त्या विवेचनावरून
सहज प्रतीत होईल.

येथें एका गोष्टीचा उल्लेख करणें अवश्य आहे. महाराष्ट्रैतिहासचिकित्सेला अवश्य
असणारा बराच ग्रंथसंग्रह आपले मंडळांत अद्यापि हवा आहे. मंडळाचे ग्रंथालयांत
पुष्कळ दुर्मिळ ग्रंथांचा संग्रह केलेला आहे; तथापि द्रव्याभावीं पाहिजेत तेवढे ग्रंथ
तेथें संग्रहून ठेवतां आलेले नाहींत यामुळें रा. आपटे यांचेसारखे विद्वान् विचिकि-
त्सक व कष्टाळू लेखक व शोधक निरपेक्षपणें श्रम करण्यास सिद्ध असतांहि त्यांची
अडचणींतून सुटका होत नाहीं. ही उर्णाव सत्वर नाहींशी केली पाहिजे.

श्रीछत्रपती शिवाजी महाराजांचें सर्वांगसुंदर चरित्र प्रसिद्ध होण्याला आधीं
शिवचरित्रसाहित्य भरपूर प्रसिद्ध व्हावयास हवें. या साहित्याचे भाषावार विभाग
पाडले तर (१) मराठी (२) फारशी (३) इंग्रजी (४) फ्रेंच (५) डच (६)
पोर्तुगीज (७) द्राविड (८) संस्कृत व (९) इतर असे नऊ भाग पडतील. पैकीं मराठी
साधनांचे पहिले पहिले थर हल्लीं हाताला थोडथोडे लागत चालले आहेत. हे थर
उकळून झाले म्हणजे याहि खालीं महत्त्वाचे राजकीय वगैरे स्वरूपाचेहि कागद सांपड-
तील अशी आशा वाटत आहे. सांपडणार नाहींत किंबहुना अद्यापि सांपडत नाहींत
किंवा सांपडले नाहींत सबब तसले कागदच नसले पाहिजेत आणि अतएव मराठे किंवा

* कै. राजारामशास्त्री भागवत मुंबई यांनी शिवभारताविषयी इंदुप्रकाशांत
कांहीं लिहिल्याचें रा. ना. कृ. गद्रे यांनी रा. पोतदारांजवळ सांगितलें होतें.
परंतु त्या ग्रंथाची योग्यता ध्यानांत येण्याची बेळ पुढेंच याबाबची होती !

महाराष्ट्रीय लोक (मुसलमानांपेक्षा?) सांस्कृतिक दृष्ट्या हीन होते असा एक*अपासिद्धांत घाईघाईने मांडण्यांत आलेला आहे त्याचे वैयर्थ्यहि लख्ख दिसून येईल. जधे-घोरपडे वगैरे घराण्यांतून असे कागद मिळू लागले आहेत.

जसे ऐतिहासिक कागद पाहिले पाहिजेत तसेच तत्कालीन सारस्वतहि पाहिले पाहिजे. राष्ट्रची मनोरचना समजून घेण्यास त्याच्या सारस्वताचे सूक्ष्म व मार्मिक अध्ययन अवश्य आहे. रा. आपटे यांनी आपल्या प्रस्तावनेत पृ. ५९-६०-६१ येथे महाराष्ट्र-मराठा-शब्दाच्या अर्थाची निश्चित करण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो वरील दृष्टीने आम्हांस अपुरा वाटतो. “ ताऱ्हा मऱ्हाठा देश ” (ज्ञानेश्वर-अभंग) किंवा “ तो मी एक सर्व मुक्ता । बोलोनियां मऱ्हाठिया भाखा । करी डोळेवरी लोकां । घेवों ये ऐसें जे ” (ज्ञानदेवी) किंवा “ ऐसा हा राव असतां । महाराष्ट्र धर्मी वर्तता ” (नृसिंह-सरस्वती) अथवा “जैसा सुखासनाचा मार्गु । तैसा महाराष्ट्रप्रसंगु”-“ ये मऱ्हाठींचेनि पळवें । जीव उगमातें पावे ” “ धन्य धन्य हे मऱ्हाठी । हे ब्रह्मविद्येचो कसवटी ” [बाळबोध-त्र्यंबकराज] इत्यादि जे अनेक शिवपूर्वकालीन उल्लेख ‘ मऱ्हाठा ’ शब्दाची सकलमहाराष्ट्रव्याप्ति दर्शवितात त्यांचाहि विचार व्हावयास पाहिजे.

मराठीतील साधनें प्रसिद्ध करण्याचा उद्योग चालू आहे आणि जयरामाचें पर्णाल-पर्वतप्रहणाख्यान, बुधभूषण किंवा हें शिवभारत अशा संस्कृत साधनेंहि मिळून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम वाढत चालला आहे हें अभिनेदनीयच आहे. इंग्रजांतलों साधनें कांहीं प्रसिद्ध झाली आहेत परंतु अद्यापि अप्रसिद्ध अशांहि पुष्कळ आहेत. डॉ. बाळ-कृष्ण कोल्हापूर यांनी त्यांतलीं कांहीं प्रसिद्ध करण्याचें योजिलें आहे. डच् भाषेंतील डागू रजिस्टरमध्ये पुष्कळच नवीन माहिती असल्याचे दिसून आलें आहे आणि या माहितीचे खंडहि पुरस्कृतप्रथमालेंत प्रसिद्ध करण्याची उमेद रा. दिवेकर यांनी धरिली आहे. पोर्तुगीज साधनेंहि महत्त्वाचीं असून प्रो. पिमुलेंकर यांनी ती माहिती प्रसिद्ध करण्याची खटपट चालविली आहे. अद्यापि द्राविड भाषांतील साधनें विशेष पुढें आलीं नाहींत. फारसी अस्सल साधनेंहि प्रसिद्ध व्हावयाजोगीं पुष्कळच आहेत. आणि नुकतीच आपले तरुण व उत्साही मित्र रा. शंकर गणेश दाते यांचे संप्रदांतील जी अदिलशाही फर्मानाची खाण भा. इ. सं. मंडळाच्या संमेलनप्रसंगीं दाखविली ती पाहिली म्हणजे असली महत्त्वाची ऐतिहासिक सामग्री पुष्कळच हातीं लागेल अशी पक्की आशा वाटूं लागली आहे. कागदांबरोबरच नाणीं-चित्रे-देवळें-देव-भाषा-वाङ्मय-चालीरीती-यांचें संशोधन झालें पाहिजे. स्थळ-कुळ संशोधन अद्यापि पुष्कळच होणें आहे. त्याशिवाय श्रीशिवचरित्र लिहिण्याची उमेद सफल होण्यासारखी नाहीं.

अजमीरचे रायबहादुर गौरीशंकर ओझा या इतिहासपंडितांनी सुचविलेप्रमाणें

* प्रो. जुडुबाबूकृत-शिवाजी अँड हिज् टाइम्स आवृत्ति २ पहिलें.

(सुधा-मधील लेख) शके १८५१ त श्रीशिवप्रभूचा त्रिशतसांवत्सरिक जन्मतिथि-मंगलोत्सवप्रसंग सर्वांनी उत्साहाने साजरा करावा आणि त्यापूर्वी शिवचरित्रसाहित्याचे निदान पांच खण्ड तरी प्रसिद्ध व्हावे. मंडळाच्या स्वीय ग्रंथमालेने या साहित्याचा फार महत्त्वाचा असा नवा खंड छापवायास घेतला आहे. आणखी एक दोन खंड तरी काढण्याइतकी सामग्री मिळण्याजोगी आहे. हे साहित्यप्रसिद्धीचे जबाबदारीचे कार्य व्यवस्थितपणे पार पाडण्यासाठी एक योजना मंडळामार्फत प्रसिद्ध करण्याचा आणि अंगावर घेण्याचा रा. दिवेकरप्रभूतीचा विचार आहे. असा प्रयत्न झाला पाहिजे यांत संशय नाही. तो रा. दिवेकर यांनी लवकर हाती घ्यावा किंबहुना आतां त्यांनी याच कामास स्वतःस वाहून घेतले तर लागलाच आरंभ होईल. यासाठी एकादा निराळा निधि किंवा ट्रस्ट मंडळांत करावा आणि हे पुरस्कृत ग्रंथ वगैरे सर्व त्यांचे खाती लावून देऊन काम आरंभावे.

असो ! आजची ही शिवभारताची प्रथमावृत्ति आहे. ती प्रसिद्ध होण्याला विलंब बराच झाला तरी रा. दिवेकर यांनी ती अव्यंग करण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न केला आहे असे म्हटले पाहिजे. रा. दिवेकर व आपटे या उभयतांनी आज सतत दोन वर्षे खपून ही सार्थ, सचिन्न, ससूचित अशी सालंकृत आवृत्ति प्रसिद्ध केली यासाठी त्या उभयतांस शतशः धन्यवाद देऊन या ग्रंथाची गुजराथी, हिंदी, बंगाली, तामील वगैरे भारतीय भाषांतरे झाल्याने श्रीशिवप्रभूचे अद्भुतरम्य चरित्र सर्वत्र कळण्यास मोठे साधन होईल असे सुचवून मोठ्या आनंदाने आणि आदराने या ग्रंथाचा पुरस्कार मंडळातर्फे आजच्या गोकुळअष्टमीच्या सुमुहूर्ती करतो.

श्रावण व. ८ शुक्रवार
शके १८४९ पुणे.

दत्तो वामन पोतदार.

गंगाधरराव नारायणराव मुजुमदार.

चिटणीस-भा. इ. सं. मंडळ.

शुद्धिपत्र.

पृ.-श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध	पृ.-श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
७-२९	सा-म्	सागरसन्निभम्	४९-२६	स-ती	सत्त्ववती
९-१४	साम-र्ना	सामदानाने	५२-९	मेघाः	मेघा
११-१२	प्र-न्चै	प्रथितामुन्चै	,, -१७	मानिता	मानिना
१४-६	वि-त्य	विद्वषनित्य	५४-१९	सि-र	सिन्धुधर्षर
१५-३	शि-रा	शिशिरो	,, -३३	आदिति	अदिति
,, -२६	शाहूः	शाहः	५५-१५	इ-घा	इत्यभिघा
१६-२४	नि-पि	निशभ्यैतन्नि- जामोपि	,, -२३	व-ली	बलीनाना-
,, -२८	श-हौ	शरफिाहौ	,, -२५	गो-ति	गोपस्याति
,, -२९	स-य्य	समानाय्य	५६-८	वैराटा	वराटा
१९-९	मु-न्ते	सुवृत्ते	५७-२७	स्निन्ध	स्निग्ध
,, -१५	शि-णि	शिञ्जन्मणि	५८-२७	भोजस्य	भोजस
२१-९	होत गेला	झाला	५९-७	घराणि	घरणि
२३-११	दास्या-णा०	दास्यानीतो०	६०-२३	बलेन	बलेना
,, -१४	दारा	दूरा	६१-३	मंजीर	हर्जितम् मंजीरार्थिञ्जि- तम्
२४-६	मृन्दन्त	मृद्रन्त	,, -१५	गेह दे-म्	गेहदेहलीम् ।
२५-२२	संबंधाकडे	सोयरिकीकडे	६२-२५	दहोडिंभः	दहो डिंभः
२९-११	त्याचा	त्याचा जाधव- रावाने	६३-२	शा-म् ।	शार्दूलशाब्दितम्
३०-१८	तदेव	तदैव	,, -७	म-त	मद्वेषत
,, -२२	संधि	संधि	,, -१०	च-न्ति वृं-नि	चरदन्तिवृंहि- तानि
३२-२३	रा-ल	राधवश्चांचल	६३-२४	पततं	पततं
३६-१८	घ-र	घराकार	,, -३०	प-द्र तल	पदद्वंद्वतल
,, -२७	रु-र्ज०	रुधुर्गर्ज०	६५-१४	होता.	होता; तेथें
,, -३१	पातमासु०	पातयामासु		शहाजीचे	आग-
४०-९	द्य-म्	द्युमण्डलम् ।		मन कसें	झालें
४१-२५	मम-जं	महाराजं		ते सर्व, हे	कवी-
४१-३१	प्र-ख	प्रसादान्मुखे		न्द्रा, तूं	आम्हा-
४४-२	वृ-नि	वृजिनानि		ला सांग.	
४६-६	स्या-मि	स्थापयिष्यामि	६९-१२	म-शः	महायशाः
४८-१७	व-खा	वज्ररेखा	७३-१२	म-त्	मज्जीवनत्

पृ.-ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
,, -२७	दैवगिरं	देवगिरि
,, -२९	कांत	कालाञ्जातं
७५-३०	जि गीर्षतोः	जिगीषतोः
७६-७	युद्धत	युध्यत
,, -२१	ततो	ततस्
,, २२	तदृशौ	तदृशौ
७८-२९	रम्	रणदूलहम्
७९-३	हर	हुशेन्यंवर
७९-१५	मम्	महीभुजम्
८०-१३	प्रतिसद्योलसत्	प्रतिसद्यो- लसत्
,, ५५ वा	श्लोक.पृ.	८१ वर ५६ चे आर्षो घालणें.
८२-२३	वातो	वाता
८५-६	द्युर्षः	द्युतिमुदर्कज्ञः
,, -२१	वृम्	वृषध्वजम्
८६-२६	शहाराज	शाहराज
८७-४	घन्ख्य	घरित्रीभारस्य
,, -६	शिम्	शिवाह्वयम्
८८-२५	पुण्याहं	पुण्याव्हं
,, -२८	चक्रप्रियकरः	चक्रप्रियकरं
८९-११	गुणैस्मह	गुणैस्सह
८९-११	विघंलने	विलंघने
९०-११	वाव	वसन्ततौ
९४-२३	कुंजरास्तु	कुंजरांस्तु
९५-१४	हन्	हंतोद्भावनेन
९६-३०	संहसाः	संहताः
,, ३१	सैनैः	सैनिकैः शङ्कित
९७-६	यन्	यस्याममन्त्रयन्
९९-१०	याभिः	याकुतसाराथिः
१०३-७	चित्तस्य	चित्तत्र
,, -१६	हत्तीच्या-णें	मस्तकावरील

पृ.-ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
,, -२२	उत्पत्योत्पत्य	उत्पत्योत्पत्य
,, ,,	पातायन्	पातयन्
१०४-३२	काळी	तेजस्वी
१०५-१९	हतसंबद्ध	हृदसंबद्ध
१०६-२	दिग्जकारकः	दिग्जयकारकः
,, ,२४	मेहिनी	मेदिनी
,, ,२८	प्रतिदध्यान	प्रतिदध्वान
११०-३	असतांहि०	असून मोठ- मोठ्या वेदना होत असतांहि तो
,, -१४	स्वपौरुषम्	स्वपौरुषम्
१११-३	सहस्रघा	सहस्रघा
१११-१३	पन्	पतापतात्
१११-२०	१०६श्लोकाचा	१०७ श्लो- उत्तरार्ध
१११-२०		काला जो- डून वाचावा नंतर शत्रूंनीं केलेल्या असंख्य शस्त्रपातांच्या मुळे वारंवार पडणाऱ्या घोड्यावरून झट- कण उडीमारून
,, -३३	स्मयं	स्वयं
११३-५	नेषने	नेषनं
११५-८	क्रूरो शरफशाह	क्रूरोऽशरफशाह
,, -१७	शरफशाहा	अशरफशाहा
,, -२६	शिवसैन्येर०	शिवसैन्यैर०
,, -२८	है०चा पुत्र	है०चा सिंहा- कृति पुत्र
११७-१२	सांगोपांगासह	सांगोपांग

पृ.-ओळ	अशुद्ध	शुद्ध	पृ.-ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
११७-२१	दुष्टांशी मैत्री	दुष्टांची	१२९-२३	छुगारून	उगारून
		याचनापुरी	१३०-३	सेना	सेनाधिपतिना
११८-२	केळीचा खांब	जगांत प्रसिद्ध	„ - ६	मत्त	लढणाऱ्या मत्त
		असलेले के०	१३१-४	याश्व	पाश्व
„ - „	पाडणें	फाडणें	१३२-२०	डिंडरि	डिंडीर
„ - १३	आहितो	अहितो	१३४-२१	भ्रष्टानूपनूरु	भ्रष्टानुपलानुरु
„ २८	पालयन्नाति	पालयन्ति	१३५-२	दूरं	इरं
१२०-२	प्रथनाय	प्रघनाय	„ - २३	मध्वनोर्ध्व	मध्वनोऽर्ध्व
„ - २९	प्रथनामोदो	प्रघनामोदो	१३७-५	तरा	तटी
१०३-५	सिद्धिलो	सिद्धि नो	„ - ७	मत्राजि	मत्ताजि
„ - २४	शंकर	यशाघाटीच शंकर	„ - १२	मचाची	मताजी
„ - ३१	दुर्गाचा	लगेच त्या दु०	१३८-३	युध्यत	युध्यत
१२६-९	दिर्घाभिः	दीर्घाभिः	„ - १०	समयोभृतम्	स्मयोद्घुरम्
„ - २७	तेव्हां	तेव्हां तेथें	„ - १८	वरोदु	वरोडु
„ ३२	बडवान	(हें गाळणें)	१३९-११	रंग	०
	प्रमाणें अत्यंत		„ - ३०	रुधिराद्री	रुधिराद्रीं
„ - ३२	असतां	असतां बलवान्	१४०-३२	विस्प्रस्त	विस्रस्त
		बलाळ	१४१-२७	प्रथम	प्रमथ
१२७-१०	मीमश्व	मीमश्व	„ - ३३	बुबुधे	बुमुजे
१२८-६	छद	उरश्छद	१४२-११	सर्वमाधि०	सर्वमभिषा०
„ १०	सारेच्छेदान्	सोरश्छदान्	„ - १८	का०प्र०	सर्पा प्र०
„ ३०	च्छिन्नमकं	च्छिन्नमकं	१४३-१८	गादेस्य	गोदस्य
„ „	११२श्लोक	अर्थ—	„ - २७	केलेल्या	केलेला
		तेथें शत्रूनें आपला	१४४-१२	वर्णनिन्याध	वर्णविन्यास
		एक हात कापला	„ - १५	वांकविलें	वाकविलें
		आहे हें ज्याच्या	„ - २७	सिंखा	सिंहासारख्या
		लक्षांत आलें नाहीं	„ - ३२	तेव्हांच	युद्धावेशानें
		अशा एका यो-	१४७-९	परत	(हें गाळणें)
		द्धघानें हत्तीप्रमाणें	१४८-३०	शहाजी	शिवाजी
		एकाच हातानें	१४९-१८	बिंबरुरे	बिंबरुरे
		(सोंडेनें) शत्रूवर	१५०-२५	जगत्यत्र	जगत्यत्र
		हिला केला.	„ - २६	म्हणतो	म्हणाला

पृ.-श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
१५९-२९	नव	नैव
१६०-२०	काणि	आणि
१७४-९	मन्ति	ममितः स्थिति
„-३५	साहस्यां	साहस्यां
१७८-२२	उ०	उद्धृत्य
१८३-१५	संम	संदशदेशनं नाम
१८६-१०	समुन्नध्वै	समुन्नद्धैः
„-२६	प्रपतेद्यपि	प्रपतेद्यदि
१८८-२२	डोंगरी वाटेनें	डोंगरी पायवाटेनें
१९०. ५	?	X
„ . ७	व्यान्	व्याहृत्येतिहि तान्
१९३.२६	शातासि	शातास्मि
१९५. ४	रन्	रहस्तानित्यु०
२००- ३	अप्यनियोः	निर्भय अंतःक रणाचे-वृत्तीचे
२०६. ८	नीतीनें	आपल्या नीतीनें
„ . १९	स्वरुणां	स्वरुणा
२१०. ८	बर्बरेण	वर्बरेण च
„ „	युद्धन्तो०	युध्यन्तो०
२१३.२२	कोपनाः	कोपनः
२१६.१४	मानयत्।	मानयन्
„ . २३	शत्रूंच्या	कोणी शत्रूंच्या
२३२ . ६	पोत्क्षिप्य	प्रोत्क्षिप्य
२३७.२१	पुरद्धेति	स्फुरद्धेति
२३९.२३	मूर्धानि	मूर्धानि
२४३ . ३	दुन्	द्रुतमुद पा०
२५३ . ३	कारतलवो	कारतलवो
२५४.१६	घनागमं	घनागमं
२५८.१४	धर्मनिष्ठ	करारी
२६१.१०	ध्वनोर्मध्ये	ध्वनोमध्ये
„ . १८	म०ल	महाबाहुर्हि०
„ . २२	वेरिबक्षौ०	वैरिबक्षो

पृ.-श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
२६६ . ६	मित्वैन	मित्वैनं
„ . ७	पतितोऽद्धा	परितोऽद्धा
२६७.२७	म०ल	मणिर्विशाल
२६९ . ४	पत्तिशतैः	पत्तिशतैः
२७५.२२	स्दर्शनो०	संदर्शनो
२७६.१३	तस्त्रयं	तत्रस्थं तेगा०
२७९ . ६	दै०ते	दैवाद्धस्तमुप
„ . १८	काना डोळा	काणा डोळा
२८ . १०	चक्रामती	चक्रावती
„ -१९	प्यतपरम्	प्यतःपरम्
२८२,२१	स्म	स्व
२८३, ६	तन्नोति	तन्नोति
„ , ८	म्हणतां तें	म्हणतां तें अर्थ- पूर्ण आहे.
२८४, १६	मिथः	मिथं
२८५, ४	सह्यजयः	सह्यजयः
२८६, २	सैन्यांचा	सैनिकांचा
२८७, ८	वरोहं तं	वरोहन्तं
२८८, १४	असं सम- जलें	असं शत्रुयो- द्धयांस
२८९, २९	सरोषषमेयु	सरोषमुपेयुषाम्
२९५-२४	स्वमात्मन	स्वमात्मान
३०३-९	स्वपुर	राजपुर
३०६-२२	हिरडा	बाळहिरडा
„-२६	फळांचीं	कापसांचीं
३१३-१८	आवरला	दिसूँदिला नाहीं
३१८, ५	मनांत कसें आ.	मनांत आ- णलें नाहीं. णिलें नाहीं.
„ , १७	सारवर	सारवरपूरः
३२०, २१	द्विजोत्तमाः	द्विजोत्तमः
३२३, १६	सूर्यवंशे	सूर्यवंशे नि धिवाचकर.
„ , १७	स्वपुर	शृंगारपुर

प्रस्तावना

१. ग्रंथपरिचय

१. गेल्या दोन अडीच हजार वर्षांपासून या भारतवर्षात लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांच्या परिचयाचा असा जर कोणता ग्रंथ असेल तर तो महाभारत हा होय. या ग्रंथाने आपणा सर्व हिंदु लोकांना विशिष्ट प्रकारचे वळण लावले, त्यांचे ध्येय निश्चितपणे सांगून दिले, नीती अनीती, पाप पुण्य वगैरे अवश्यक कल्पनांचे स्वरूप विशद करून सांगितले, सर्व परिस्थितींतील लोकांची सामान्य व प्रासंगिक कर्तव्ये नमूद केली आणि हे सर्व तात्विक व गूढ विषय समजाऊन देत असतां कथानके व उपकथानके यांची अशी उत्तम रीतीची सांगड घालून दिली की, तो ग्रंथ निरक्षरापासून तो जाडया विद्वानापर्यंत सर्व दर्जाच्या लोकांना पुनः पुनः वाचावा एकावा व मनन करावा असे वाटत असते. शिवाजी महाराजांच्या चरित्राची थोरवीहि अशाच जातीची उज्वल आहे. त्यांच्या जन्मास आतां तीनशे वर्षे होत आली; या अवधीत किती तरी पुरुष झाले गेले, अनेक राज्यक्रान्त्या घडल्या, आमच्या समाजाचे स्वरूप किती तरी पालटले, लोकांच्या आकांक्षांत व ध्येयांत जमीन अस्मानाचे अंतर पडले; पण या सर्व उलथापालथीत आणि या सर्व स्थित्यंतरांत सर्व हिंदुस्थानातील—आणि विशेषतः सर्व महाराष्ट्रांतील—विचारी लोकांच्या अंतःकरणांत दिवसेंदिवस अधिकाधिक आदरणीय होत चाललेल्या अशा एका व्यक्तीचे नांव पाहू गेल्यास ते शिवाजी महाराजांचेच आहे असे आढळून येईल. त्यांच्या ह्यार्तीत त्यांना देव मानणारे लोक होते त्याचप्रमाणे त्यांना तिरस्काराने उल्लेखणारेहि लोक पुष्कळ होते. पण काळाच्या भट्टीत त्यांच्या निंदकांचीं होळी होऊन महाराजांचे चरित्र राष्ट्रीयभावना जागृत करणारे व राष्ट्रास वळण देण्याजोग्या उदात्त स्वरूपाचे आहे ही गोष्ट सर्वमान्य होत चालली आहे; आणि त्यांच्या खऱ्या चरित्राची माहिती उजेडांत येऊन, त्याची छाननी होईल तसतसे त्यांचे चरित्र सर्वांच्या आदरास अधिकाधिक पात्र होईल अशी खात्री वाढू

लागली आहे. सारांश महाभारताने आपल्या राष्ट्रस वाट दाखविण्याचे जें काम आजवर केले तेंच काम शिवाजी महाराजांचें चरित्र या पुढील काळांत करील. हें स्पष्ट दिसत असल्यामुळे तें समजून घेण्याची जिज्ञासा आजच्या चिकित्सक युगांतहि पुष्कळ ठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येत आहे.

२. महाराजांचें विस्तृत नवें चरित्र लिहिलें जाण्यास अद्याप अवकाश आहे. शिवकालीन इतिहासाची विश्वसनीय माहिती कोणत्या प्रकारची असली पाहिजे, तिची जुळणी कशी करावी, तिची तपासणी कशी करावी, तिच्यातील ग्राह्याग्राह्य भागांची निवड कशी करावी वगैरे विचार आमच्या विद्वानांना सुचून उणीपुरी २५।३० वर्षे लोटलीं असतील. आणि त्या विचारास अनुसरून मराठींत काम किती लोकांनीं केले याचें टिपण करूं गेल्यास एका राजवाड्यांचें नांव सांगितल्यानंतर 'अनामिका सार्थतरा बभूव' असेच उद्गार काढण्याची पाळी आहे. तथापि दिवसेंदिवस ही अनास्था नाहीशी होऊन शिवचरित्र हें महाभारतप्रमाणें विस्तृत स्वरूपानें लिहिलें जाण्याचा काळ जवळ येत चालला अशी आशा करण्यास जागा आहे. कारण महाभारतास आधारभूत असा ज्या प्रमाणें मूळ भारत ग्रंथ होता आणि या बीजापासून ज्याप्रमाणें व्यास-मुनीना महाभारताचा विस्तीर्ण वृक्ष निर्माण करता आला तद्वत् विस्तृत शिवचरित्रास उपयोगी पडणारें उत्तम जातीचें शिवभारतरूपी बीज आज आपणास उपलब्ध झालें आहे. या बीजाची पेरणी होऊन, त्याचा प्रचंड वृक्ष होण्यास जी ऐतिहासिक पत्रांची सामुग्री लागते ती पुरविण्याचीहि आतुरता शिवकालीन घराण्यांतच आजच्या वंशजांतून थोडीबहुत दिसूं लागली आहे; न्यायार्थी शिवभारतास महाभारतासारखें विस्तृत स्वरूप आल्यावांचून राहणार नाही अशी खात्री बाळगण्यास हरकत दिसत नाही.

३. प्रस्तुत प्रकाशित होणाऱ्या शिवभारतास मूळ भारताची व विस्तृत शिवचरित्रास महाभारताची जी उपमा दिली आहे ती केवळ गौरवार्थ असेल असे वाचकांना वाटण्याचा संभव आहे. याकरितां हें येथें नमूद करणें अवश्यक आहे कीं उपमा देण्यांत विशिष्ट प्रकारचें सादृश्य ठळक रीतीनें सांगण्याचा जो सर्वत्र हेतु असतो तोच आणि तेवढाच हेतु आमच्या या उपमेत आहे. महाभारतांत अनेक उपाख्यानें, विस्तार, वाद, स्पष्टीकरण, वर्णनें वगैरे अशा प्रकारचीं आहेत कीं तीं मूळ भारतांत नव्हतीं

व महाभारतकाराला भारताच्या पूर्ततेस ती घालणें अवश्यकहि वाटलें असेल. किंबहुना कांहीं ठिकाणीं मूळ भारतकाराच्या कृतीवर महाभारतकारानें कळस चढविला असेल; पण या सर्व गोष्टी मान्य करूनहि महाभारतकारास ठोकळपणानें मूळ भारतग्रंथाचाच आधार घ्यावा लागला असला पाहिजे व त्याच पायावर ही टोलेजंग इमारत रचली गेली. तद्वत् शिवाजी महाराजांचें विस्तृत व विश्वसनीय असें जें चरित्र भविष्यकाळीं लिहिलें जाईल त्याचा गाभा प्रस्तुतचा शिवभारत हा ग्रंथ होणार आहे याबद्दल आम्हांस यत्किंचित शंका वाटत नाही.

४. शिवभारताची योग्यता, महती व त्याचें चिरस्थायी स्वरूप याविषयी जो अभिप्राय सांगितला तो कित्येकांना वादग्रस्त वाटण्यासारखा असल्यामुळें त्याचें थोडेसें स्पष्टीकरण करणें आवश्यक आहे. सध्याचा काळ चिकित्सेचा आहे, शास्त्रीय युगाचा आहे, त्यांत अंधश्रद्धा अगर भाविकपणा यांचें उच्चाटण होत असून शुद्ध सत्य पारखून घेण्याची उत्तम साधनें निर्माण होत आहेत. रसायनशास्त्र, विज्ञानशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र यांची, दुर्बिणी व सूक्ष्मदर्शक यंत्रे यांनीं, जशी स्पष्ट प्रगति केली व पूर्वीच्या किती तरी भ्रामक कल्पना पार घालवून दिल्या त्याचप्रमाणें इतिहासशास्त्रांतहि चिकित्सक पद्धतीनें मोठी क्रांति घडवून आणिली आहे. ग्रँडफनें अमूक लिहिलें आहे अगर चिटणीशी बखरीत अशी हकीकत दिली आहे असें सांगण्यानें विशिष्ट विधान खरें असलें पाहिजे असें मानण्याचा एक काळ महाराष्ट्रांत होता. परंतु तो मनु आतां पालटला. ग्रँडफ अगर चिटणीस हीं नांवे उच्चारण्यानें शिवचरित्रविषयक विधानांची सत्यता पटण्याचा काळ आतां राहिला नाही. शिवचरित्रांतील प्रसंगांची सत्यासत्यता तपासण्यास वरील ग्रंथकारांखेरीज विश्वसनीय, समकालीन व प्रत्यंतर पुराव्यानें बिनचुक ठरणारे अस्सल लेख उपलब्ध झाले आहेत. त्यांची छाननी करून त्या आधारानें शिवचरित्रांतील प्रसंगांची हकीकत देणें व यापेक्षां सविस्तर माहिती मिळविण्यासाठीं आणखी संशोधन करणें हेंच खऱ्या महाराष्ट्रेतिहासज्ञांचें आजचें कर्तव्य आहे. हें कर्तव्य करूं पाहणाऱ्यांच्या मनांत बखरकाराविषयी पूज्यभाव वसत नाही असा मात्र अर्थ घ्यावयाचा नाही. कारण बखरकारांनीं आपल्या कल्पनेप्रमाणें व आपल्या मगदुराप्रमाणें खरेंखुरें शिवचरित्र सांगण्याचा प्रयत्न केला. पण हेतु शुद्ध व सोपवळ असला

म्हणून कार्यसिद्धी होतेच असे नाही. त्याला साधनांची, परिस्थितीची व सशास्त्र विचारसरणीची जोड मिळावी लागते. यांच्या अभावीं केवळ काल-दृष्ट्या बखरकार आमच्यापेक्षां एका शतकानें शिवकालाला जवळचा होता म्हणून बखरकाराचें लिहिणें प्रमाण मानावें असें केव्हांहि म्हणतां येणार नाही. 'महाराष्ट्रांत राष्ट्रकूट, यादव, चालुक्य वगैरे राजे होऊन गेले, त्यांच्या कारकीर्दीं अमूक वर्षांच्या होत्या, त्यांचे उदयास्त अमूक कारणामुळे झाले' ही तपशीलवार हर्काकत आधुनिक इतिहासज्ञ निश्चयपूर्वक सांगू शकतो, आणि बखरकार विक्रम व शालिवाहन यांची नांवे सांगतांच एकदम पिठोराचें नांव घेतात व राष्ट्रकूट चालुक्य इत्यादिकांचें नांवहि उच्चारित नाहीत. याचें कारण आज ताम्रपट व शिलालेख यांच्या वाचनाचें जें शास्त्र विद्वानांना माहीत झालें आहे त्याची वार्ताहि बखरकरांना नव्हती. या बाबतींत बखरकरांना दोष लावण्यांत अर्थ नाही. कारण तो दोष त्यांचा नसून त्या काळीं सर्वत्र होता. तेव्हां बखरकारांनाच त्याबद्दल जबाबदार काय म्हणून धरावें ?

५. पण बखरकारापेक्षां विश्वसनीय असा पुरावा पुढें नव्हता तों-पर्यंत त्यांचे म्हणणें ऐकून घेणेंच प्राप्त होते. तपशीलवार नसली तरी ठोकळमानानें तरी शिवचरित्राची माहिती बखरीवरून घेतां आली. तीस वर्षांपूर्वीं कै. राजवाडे वगैरे इतिहासकारांनीं बखरीचें समालोचन केलें व नंतर अस्सल कागदपत्र शोधून काढण्याचा उद्योग आज तागायत चालविला. यामुळे आतां समालोचनाची पुनरावृत्ती करण्याची वेळ आली आहे. मागलें समालोचन बखरीचें होतें व आतांचें शिवकालीन लेखांचें आहे. मागल्या समालोचनप्रसंगीं अस्सल पत्रांचा प्रत्यंतर पुरावा पाहण्याची सोय नव्हती ती आतां अनेक ठिकाणीं झाली आहे. यामुळे बखरीत अमूक एक विधान आहे म्हणून तें खरेंहि मानतां येत नाही व खोटेंहि मानतां येत नाही असा नकारात्मक निष्कर्ष काढण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर आला होता, ती परिस्थिती पालटून कांहीं बाबतींत तरी निश्चयानें 'अमूकच प्रकार घडला' असें ठाम मत देता येतें. अद्याप अपुऱ्या माहितीचीं स्थळे बरींच आहेत ही गोष्ट खरी; पण त्यामुळे 'कांहीं प्रसंग आतां निश्चित स्वरूपानें ठरल्यासारखे आहेत' या म्हणण्यास बाधा येऊं शकत नाही.

६. लेखक शास्त्रज्ञ असणें अगर अनभिज्ञ असणें आणि पुराव्याचा

कागद समकालीन असणें अगर विषमकालीन असणें यांतील अंतर काय याचें दिग्दर्शन येथवर केलें. त्यावरून आधुनिक लेखकाला इतिहासशास्त्राची व शिवसमकालीन कागदांची अनुकूलता असल्यामुळें बखरकारापेक्षां पुढें पाऊल टाकणें शक्य आहे हें सहज ध्यानांत येईल. आतां या शास्त्राच्या व समकालीन कागदपत्रांच्या देखील मर्यादा काय आहेत त्या पाहिल्या पाहिजेत. इतिहासशास्त्रज्ञांला हजारो वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या ईजिप्तमधील राजघराण्यांची माहिती आज नव्यानेच उजेडांत आणण्याची अद्भुत कामगिरी करता आली याचें कारण समकालीन इष्टिका लेख वगैरे साधनें उपलब्ध झालीं हें आहे. त्याचप्रमाणें भूमीत गडप झालेलीं हीं ईजिप्तच्या इतिहासाचीं साधनें व हिंदुस्थानांत लोकांच्या दृष्टीपुढें शेकडो वर्षांपासून असणारीं शिलालेखादि साधनें शंभर वर्षांपूर्वी शास्त्रज्ञांच्या अभावीं असून नसल्यासारखीं होती. तेव्हां शास्त्रज्ञ व समकालीन पुरावा यांची गाठ पडल्यावाचून इतिहासनिष्पत्ति होत नाही हें तर आहेच; पण ही गाठ ज्या अंशानें पडेल त्या अंशानेंच ही निष्पत्ति होईल हें लक्षांत ठेवणें महत्वाचें आहे. इतिहासशास्त्राची अनेक अंगे आहेत. तीं सर्व जाणणारा पुरुष मिळणें शक्य नाही. कागदपत्राप्रमाणें नाणीं, इमारती, शिलालेख, कोरीवकामें वगैरे हीं सर्व इतिहासाचीं समकालीन साधनेंच आहेत. पण त्या सर्वांचा उपयोग इतिहासज्ञ या नांवाखालीं मोडणाऱ्या प्रत्येक विद्वानाला करता येईल असें नाही. शिवकालीन कागदपत्र सफाईनें वाचणारा व समजणारा विद्वान् त्याचवेळचीं नाणीं पुढें आणलीं असतां नेणता ठरतो. मराठी वाचणाराला फारशी कागद आले म्हणजे आपलें अज्ञान कबूल करून स्वस्थ बसण्याचा प्रसंग येतो. मराठी कागदांत देखील पेशवाईतला व शिवकालीन यांत इतकें अंतर पडतें कीं बखरी उत्तम रीतीनें जाणणाऱ्यास शिवकालीन कागदांतील सारांश देखील समजण्यास मारामार पडते. वाचनाची व अर्थाची चांगली माहिती असून देखील पत्रांचा कालनिर्णय करण्याचें शास्त्र इतकें निराळें आहे कीं त्याच्या अज्ञानामुळें कित्येक महत्त्वाच्या पत्रांतून निघणारी माहिती, तीं पत्रें कित्येक वर्षे लोकांपुढें असून देखील, आजवर उघडकीस आली नाही. कोणताहि कागद अमूक काळचा हें निश्चित झालें म्हणजे त्यावेळची उपलब्ध माहिती आपणापुढें असेल तिच्याशी तें पत्र ताडून पाहून आपल्या माहितींत भर घालता येतें; इतकेंच

नव्हे, तर तो कागद वाचण्यासहि प्रत्यक्ष मदत होते. तात्पर्य काय कीं, इतिहासज्ञ या मोघम नावानें आपली फसगत होण्याचा संभव असतो. संशोधक अथवा समकालीन अस्सल पत्रें वाचण्यांत काळ घालविणारा व संकलनकार म्हणजे प्रसिद्ध झालेल्या छापील मजकुरावरून संकलित हकीकत लिहिणारा हे एकसारखे नव्हेत व दोघांचीं कार्यक्षेत्रेहि निरनिराळीं आहेत. यामुळें कोणत्या इतिहासज्ञाचा अभिप्राय कोणत्या मुद्यावर प्रमाणभूत मानावा हें ठरवितांना फार बारकाईनें तपासणी होणें अवश्य असते. नाहींतर इतिहासाच्या एका क्षेत्रांत नांवाजलेला इतिहासज्ञ भळत्याच क्षेत्रांतल्या प्रश्नाचा न्याय देण्यास लायख समजला जाण्याचा फार संभव असतो. याकरिता इतिहासशास्त्रातील अनेक शाखांपैकी ज्या शाखेंतील माहिती विशिष्ट कागदांत असेल त्या शाखेतील अभ्यस्त अशा शास्त्रज्ञाच्या पाहण्यांत तो कागद आला पाहिजे तरच खरी इतिहासनिष्पत्ति होते.

७. शास्त्रज्ञाचा एकांगीपणा सांगितला त्याचप्रमाणें समकालीन कागद देखील एकांगीच असतात. शिवकालीन कागद म्हटला कीं त्यांत शिवाजी महाराजांच्या वेळची महत्त्वाची माहिती दिलेली असलीच पाहिजे असें नाहीं. उलट महत्त्वाची माहिती न देणारेच बहुतेक कागद असतात. पण त्यावरून त्यांचा संप्रह व त्यांचें प्रकाशन करणें अनाठाई आहे हा समज मात्र चुकीचा आहे. पंचवीस वर्षापूर्वी शिवकालीन कागद सफाईनें वाचणारा विद्वान् महाराष्ट्रांत एखादा दुसरा तरी होता किंवा नाहीं याची शंका आहे व त्या पत्रांतील सर्व शब्दांचे अर्थ समजणारा तर नव्हताच असें निश्चयानें म्हणतां येतें. परंतु पंचवीस वर्षे शिवकालीन पत्रें मिळविण्याचा, वाचण्याचा, उकलण्याचा, विशद करण्याचा उद्योग संधपणें चाडू राहिल्यामुळें त्यावेळीं न कळतां अक्षरास अक्षर उतरावयाचें या संकल्पानें छापलेले कागद आज महत्त्वाची माहिती देत आहेत. त्यावेळीं न समजणाऱ्या शब्दांचे अर्थ आतां पुष्कळांच्या परिचयाचे झाले आहेत. त्यावेळीं झालेल्या वाचनाच्या चुका आतां लक्षांत येऊं लागल्या आहेत आणि अशाच प्रकारची आणखी नवीन पत्रें हातीं आल्यास आमच्या ज्ञानांत खात्रीनें भर पडेल असेंहि म्हणतां येतें. 'क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थं च चिन्तयेत्' या सुप्रसिद्ध उक्तीप्रमाणें शिवकालीन इतिहासाची महाराष्ट्रास जर खरोखरच तळमळ लागली असेल तर त्यानें ही इतिहासाची साधनें

न कंटाळतां, न थकता, व न थांबता जमविण्यास व तिचा अभ्यास करण्यास तयार असले पाहिजे. शिवाजी महाराजांच्या सरकारी दप्तरांतील महत्त्वाचे खलीते व विस्तृत वृत्तांत अद्याप महाराष्ट्रांतील संशोधकांच्या हातीं लागले नाहीत याबद्दल नुसती दिलगिरी व्यक्त करणारे काहीं नामांकित इतिहासज्ञ आहेत हे खरे; पण या नुसत्या हळहळीनें काहींएक निष्पत्ति होणार नाही. त्यापेक्षा खाजगी मजकुराची पत्रे जुळविणारे संशोधक शिवकालीन माहितीत अधिक भर टाकीत आहेत. तेव्हां समकालीन कागद मिळतील तेवढे मिळवून त्यांची निवड करतांना अगदीं खात्रीनें टाकाऊ वाटतील ते सोडले जातीलच; पण जेथे 'महत्त्वाचा आहे किंवा नाही' असा संशय पडत असेल तेथे संशयाचा फायदा अशा कागदास देऊन ते कागद प्रकाशित केले पाहिजेत, अशी परिस्थिति शिवकालीन पत्रांची आहे. मग तीं कित्येकांना 'तेलातुपार्ची' वाटलीं तरी त्यास उपाय नाही. एकंदरीत पुष्कळ माहिती गोळा झाल्यानंतर त्यांत पुनरावृत्तीचा दोष टाळण्यासाठीं खबरदारी घेणे हा गुण ठरतो; पण जेथे माहिती अगदींच श्रेटक आहे तेथे संप्राहकपणासच प्राधान्य देणे जरूर आहे.

८. शिवकालीन कोणत्याहि कागदाचा संग्रह मोठया आस्थेनें केला पाहिजे हे ठरल्यानंतर प्रत्यक्ष शिवाजी महाराजांच्या आज्ञेवरून तयार झालेले हे शिवभारत हातीं आले असतां त्याचें अध्ययन किती कसोशीनें केले पाहिजे हे निराळें सांगावयासच नको. त्याची शहानिशा सर्व बाजूनें झाली पाहिजे; त्याचे गुणावगुण, प्राह्याप्राह्य भाग, वगैरेचें विवेचन उपलब्ध माहितीच्या आधारें सांगोपांग केले पाहिजे. पण हे काम एका व्यक्तीच्या हातून होण्याजोगें नाही; अनेक संशोधक आपापल्या परीनें या शिवभारताची परीक्षा करतील तेव्हां त्याचे खरे गुणदोष ठरतील, आणि ते तसे ठरावे व आपल्या हातीं आलेला भाग लोकांपुढें मांडून मोकळे व्हावे याच हेतूनें हा ग्रंथ आहे या स्थितीत, प्रकाशित करण्यांत येत आहे. वस्तुतः हा ग्रंथ इतकाच लिहिला गेला कीं आणखी काहीं अभ्याय पुढें होते याचा पुरा तपास करून हे प्रकाशन व्हावयास पाहिजे होतें. परमानन्द हा निधिवासकर म्हणजे अहमदनगर जिल्ह्यांतील श्रीज्ञानदेवीचे नेवासे येथील राहणारा व तो शिवाजी महाराजांच्या पदरचा हे लक्षांत ठेविले असतां परमानन्दाच्या हातची मूळ प्रत इकडेच सांपडण्याचा संभव

पुष्कळ आहे; व तिच्यांत कदाचित् तंजावर येथील प्रतीपेक्षा अधिक माहिती सांपडण्याचाहि संभव आहे. पण नुसत्या तर्काच्या प्रदेशांत शिरण्यापासून तादृश फायदा नसतो, यामुळे 'या बाबतींत आणखी शोध झाला पाहिजे' अशी इच्छा व्यक्त करून हा मुद्दा येथें सोडतो.

९. शिवभारताचें विस्तृत परीक्षण करण्याचें काम अनेक विद्वान आपापल्या परीने व आपापल्या सबडीनें करतीलच. आणि त्यानंतर याच्या आधारें शिवचरित्रांतील कोणत्या प्रसंगाविषयी आपल्या माहितींत किती भर पडली याचें समालोचन करण्यासहि सोईचें होणार आहे. अर्थात् हा प्रसंग कालांतरानें येणार. त्या पूर्वी येथें या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेदाखल व वाचकांना विषयप्रवेश करण्यास उपयोगी पडावें म्हणून पुढील विवेचन दिलें आहे. हा ग्रंथ एक दोन वेळां वाचून उपलब्ध माहितीशीं तो ताडून पाहून जे विचार प्रस्तुत लेखकास आज सुचले आहेत ते येथें नमूद केले आहेत इतकेंच, पण अधिक माहिती उपलब्ध होईल तिच्या अनुषंगानें या विवेचनांतील चुका विद्वानांनीं दाखवून दिल्या आणि त्यांतील काहीं विधानें दुरुस्त करावीं लागलीं अगर सोडून द्यावीं लागलीं तर प्रस्तुत लेखक तसें करण्यास आनंदानें तयार होईल.

१०. इतर माहिती व विवेचन देण्यापूर्वीं हा 'शिवभारत' ग्रंथ कोठला, केव्हां, कसा मिळाला; 'आजपर्यंत याचें नांवहि ऐकूं आलें नाहीं आणि आजच हा पुढें आला' हें काय गौडबंगाल आहे याचा उलगाडा केला पाहिजे. हा ग्रंथ तंजावर येथील सुप्रसिद्ध सरस्वतीमहालांतील हस्तलिखित प्रतीवरून रा. दिवेकर यानीं नकल करवून आणविला. ही भारताची पोथी तेथें आहे ही गोष्ट सार्वजनिक रीत्या पुढें येऊन जवळ जवळ अर्ध शतक होत आलें, बर्नेलनें इ. स. १८८० मध्ये तंजावर येथील संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथाची विषयवार सूची लंडन येथें छापली आणि औफेटनें इ.स. १८९१ मध्ये लाइप्टिक येथें संस्कृत ग्रंथांची बृहत्सूची छापली; या दोहींतहि शिवभारताचा उल्लेख आहे. मात्र त्यांत या ग्रंथाची माहिती "The history of Civaraja or Civaji (lived in 1627-1680) by a Kavindra" या शब्दांत दिली आहे. यावरून सूची करतांना ग्रंथाच्या अंतरंगांत पाहण्यास सूचीकारास झालें नाहीं व पोथीच्या अध्यायाच्या शेवटचे पांच-चार शब्द पाहून हें ग्रंथवर्णन दिलें गेलें हें स्पष्टपणें दिसून येतें; आणि

हजारों हस्तलिखित ग्रंथांची सूची करतांना यापेक्षां जास्त लक्ष प्रत्येक पोथीच्या वाठ्यास देणें शक्याहि नसतें. हें सामान्य कारण झालें. पण आमच्या मते जर एखाद्यानें ही पोथी लक्षपूर्वक वाचली असती तर त्यावेळीं ती त्याला समजली नसती किंवा महत्त्वाची तरी वाटली नसती. एक तर हा ग्रंथ छंदोबद्ध असल्यामुळें ऐतिहासिक दृष्ट्या बारकाईनें त्याकडे पहावें असें वाटणें कठिण होतें, आणि ग्रंढफवरून व बखरींवरून शिवाजी महाराजांच्या चरित्राची जी रूपरेषा सामान्य वाचकाच्या डोक्यांत असे तिचा यांत नामनिर्देश आढळत नसल्यामुळें 'शिवभारत' हा ऐतिहासिक दृष्ट्या जमेस धरण्याचें कारण नाहीं असाच निर्णय मिळाला असता ! शहाजीची माहिती देतांना हत्तीची तुळा केल्याची हकीकत, त्यानंतर शिवजन्माच्या वेळचा जाधवरावानें केलेला पाठलाग आणि नंतर तोरणा किल्ला घेऊन स्वराज्याचें तोरण लावल्याचें रसभरित वर्णन आणि शहाजीस कैदेत टाकल्या वेळीं तुरुंगाच्या कोठडीस ठेवलेल्या किलकिल्या फटाचें सरभरित चित्र व शिवाजी महाराजांनीं घातलेल्या दरोड्यांचे देखावे ज्या ग्रंथांत आढळत नाहींत तो ग्रंथ 'स्वराज्याचा संस्थापक शिवाजी याचें वर्णन देत नसून, काल्पनिक शिवाजीच वर्णन करतो' असा शेरा औफ्रेट्नें किंवा बर्नेलनें मारला असता तरी त्यांत आश्चर्य वाटण्याचें कारण नव्हतें. ग्रँडफनें लिहिलेल्या इतिहासांत कांहीं चुका असतील ही शंकाच जेथें अद्याप उद्भवली नव्हती तेथें शिवभारतांतील वर्णन ऐतिहासिक शिवाजी महाराजांचेंच आहे असें म्हणणाऱ्याची गणना कदाचित् 'विक्षिप्त' पुरुषांत झाली असती व लोकांनीं तर त्याचें म्हणणें मुळींच ऐकलें नसतें. रूढ समजुतीची मगरमिठी मनावर किती जबरदस्त असते व त्यांस धक्का देणारे खरे प्रकार लोकांना पटणें किती कठिण काम असतें याची प्रचीति अनेक प्रसंगीं येते; आणि ऐतिहासिक संशोधकाला तर वारंवार येते. या प्रवृत्तीबद्दल तक्रार करण्यांत अर्थ नाहीं. कारण खुद्द संशोधकांच्या मनाला देखील नव्या शोधाचें महत्त्व व त्याची सत्यता पटण्यास अनेक प्रकारची अनुकूलता असावी लागते. उदाहरणार्थः—ज्या जेधे शकावलीचें महत्त्व आज सर्वसंमत आहे ती शकावली इ. स. १९०६-७ च्या सुमारास कै. लोकमान्यांच्या हातीं आली. तेथून सरासरी १० वर्षांनीं ती प्रसिद्ध झाली;

आणि ती छापून लोकापुढे आल्यावर देखील तिच्यात दिलेले शक व मित्या, तिची भाषा, तिच्यांतील नांवे वगैरे सर्वच बाबी शिवचरित्रविषयक रूढ कल्पनाहून इतक्या निराळ्या होत्या कीं पांच चार वर्षेपर्यंत या शकावलीकडे एकदोन संशोधकाखेरीज कोणाचें लक्ष गेलें नाहीं यांत नवल कसचें ? खुद्द जेधें यांचें नांव देखील लोकांना शिवचरित्राच्या दृष्टीनें अगदि अपरिचित असें होतें, सन व तारखा डोक्यांत वागविणाऱ्या पुढें शक व मित्या यांतले उल्लेख म्हणजे जंत्रीच्या अभावी मोठेंच गूढ; अशा वेळीं शकावलीतलें भातवडीच्या लढाईचें नांव वांचून याचा ' शिवचरित्राशीं काय संबंध आहे परमेश्वर जाणें ' असें उद्गार काढून बहुतेक वाचकांनीं शकावलीचीं सर्व पानें बाजूस सारलीं हे सरळच झालें. पण कै. पां. न. पटवर्धन यांनीं शकावलीतला एकेक उल्लेख अस्सल व विश्वसनीय प्रत्यंतरांशीं ताडून पाहण्याचें काम मोठ्या चिकाटीनें चालविलें व कै. गणपतराव खरे यांनीं आपलीं अखेरचीं पांच वर्षे शिवकालीन जंत्री तयार करण्याच्या कामीं निरलसपणें अर्पण केलीं आणि यामुळें १९२१—२२ च्या सुमारास शकावलीचें परीक्षण करण्याचा काल येऊन ठेपला. तेव्हांपासून कै. वासुदेव शास्त्री खरे, व रा. चांदोरकर आणि दिवेकर यांनीं शिवजन्म-तिथि विषयक ऊहापोह लोकापुढें मांडला हें इतिहास वाचकांना माहीतच आहे.

अशा रीतीनें शिवचरित्रविषयक जुन्या कल्पना सोडून कांहीं वेगळ्या कल्पना मान्य केल्या पाहिजेत असें पटल्यावेळीं रा. सदाशिवराव दिवेकर यांच्या हातीं शिवभारताची प्रत आली. जेधे शकावलीत शिवजन्म शके १५५१ मध्ये दिलेला आहे ही गोष्ट संशोधकांना ५।४ वर्षांपासून परिचित झालेली असल्यामुळें शिवभारतांतील जन्मकालाकडे त्यांचें बारकाईनें लक्ष गेलें; आणि अफजल प्रसंगांतील मितीचेंहि साम्य असेंच घ्यानांत आल्यामुळें शिवभारत बारकाईनें वाचण्यास सुरुवात झाली. जेधे शकावलीत नुसत्या नोंदी आहेत; व त्या इतक्या त्रोटक शब्दांत सांगितल्या आहेत कीं केवळ तेवढ्या वांचून हकीकत समजणें शक्य नाहीं. उलट शिवभारतांत कांहीं प्रसंगांचीं वर्णनें इतक्या बारकाईनें दिलीं आहेत कीं त्यांची कल्पना शकावलीवरून केव्हांहि आली नसती, आणि ठळक प्रसंगांखेरीज इतर हकीकतींचा निर्देश भारतकारानें इतका ओझरता केला

आहे की त्यांचे रहस्य व अनुसंधान अवांतर साधनांच्या मदतीवांचून लक्षांत येणे फार कठिण होतें. सारांश अस्सल पत्रे, समकालीन तवारिखा, जेधे शकावली व शिवभारत यांचा एकमेकाशी संबंध इतका निगडित आहे की दुव्यानें दुवा उकलत जावा त्याप्रमाणें वरील सर्व साधनें एक-मेकाशीं ताडून पहावीं तेव्हाच त्यांचें खरें मर्म समजतें. याकरितां शिव-भारतांतील मजकूर इतर शिवकालीन साधनांशीं ताडून त्यावरून काय माहिती निष्पन्न होते तें पहावयाचें आहे.

११. ग्रँडफ व चिटणीस यांच्या लेखावर विश्वसण्याचा काळ गेला व समकालीन हकीकतींच्या आधारें शिवचरित्राची मांडणी केली पाहिजे असें जें येथवर सांगितलें त्याचें आणखी थोडें स्पष्टीकरण करावयास पाहिजे. शिवाजीमहाराज शिवनेरीस उपजले, त्यांनीं अफजलखानास मारिले, शास्ताखानाचीं बोटें तोडलीं, राज्याभिषेक करून घेतला व दक्षिणेंत स्वारी केली वगैरे ठोकळ हकीकती ग्रँडफ व चिटणीस यांनीं दिल्या आहेत त्या 'खऱ्या मानावयाच्या किंवा नाहीं' असा कोणी प्रश्न केल्यास त्या खऱ्या मानावयाच्या असेंच कोणीहि उत्तर देईल. पण याच गोष्टींचा तपशील वरील दोनीं ग्रंथकारांनीं दिला आहे तो अगर त्यांचा त्यांनीं दिलेला काळ, खरा की खोटा, असा प्रश्न निघाल्यास तो वादग्रस्त ठरेल. बखरकारांना शिवकालीन कागदपत्र फारच थोडें पाहण्यास मिळाले व त्यांनीं बहुतेक हकीकती परंपरागत दंतकथांच्या आधारवर अवलंबून लिहिल्या. उदाहरणार्थ मुरार जगदेवानें दिलेलें दानपत्र अगर त्याच्या नकला आजतागायत तुळापुरास सहज पाहण्यास मिळतात; व त्या बखरकारांनींहि पाहिल्या होत्या. यामुळें ही तुळा झाल्याचा शक १५५५ हा बहुतेक बखरकार बरोबर सांगतात; राजाभिषेक शके ज्येष्ठ शु. १३ रोजी बदलण्याची पेशवाईतहि परंपरा चालू होती यामुळें राजाभिषेकाचा शकहि सर्वांनीं बिनचुक दिला आहे; पण या व अशाच ठोकळ पांच चार गोष्टी सोडल्या म्हणजे इतर बाबतींत केवढी चूक करावी व पौर्वापर्याचा, आणि कार्यकारणभावाचा किती विपर्यास असावा याला बखरकारांच्या लिहिण्यांत प्रमाणच राहिलेलें नाहीं. कांहीं ठिकाणीं १० वर्षांची देखील चूक आहे व दक्षिण दिग्विजयानंतर राज्याभिषेक असें सांगण्यास चिटणीसांनीं देखील कमी केलें नाहीं. पण शिवाजी महा-

राजांच्या थोरवीविषयी व योग्यतेविषयी बखरकारांच्या अंतःकरणांत यथार्थ पूज्यभाव वसत होता; आणि त्यांच्या ग्रंथांच्या वाचनानें महाराजांच्या विषयी परकीय इतिहासकारांनीं काढलेले तिरस्काराचे उद्गार व गैरसमज घालविण्यास मोठी मदत झाली आहे व याहिपुढें होईल हें निःसंशय आहे. सुबोध, चटकदार, आवेशयुक्त व रसभरित भाषाशैली योजून शिवाजी महाराजांच्या कार्याविषयी कौतुक व आदरभाव जागृत करण्याचें काम चिटणीसांच्या बखरीप्रमाणें करण्यास आजच्या सरावलेल्या लेखकाची लेखणी देखील समर्थ होणार नाही. मुसलमानां प्रथकार व प्रँडफ यांच्या अंतःकरणांतील शिवचरित्रविषयक अनादरभाव महाराष्ट्रांत फैलावत चालला होता तो बऱ्याच अंशीं धुऊन काढण्याचें काम बखरींच्या प्रकाशनानें गेल्या चाळीस वर्षांत महाराष्ट्रांत घडलें आहे हें निःसंशय खरें आहे. पण बखरकारांची ही कामगिरी झाल्यानंतर त्यांना ज्या गोष्टी करता आल्या नाहींत, किंबहुना करता येण्याजोग्या नव्हत्या त्या आम्ही केल्या पाहिजेत व बखरींतील दोष दाखवून शिवचरित्राचें उज्वल व समग्र स्वरूप उघडकीस आणण्यासाठीं झटलें पाहिजे हेंहि तितकेंच खरें आहे. त्याचप्रमाणें प्रँडफनें केलेल्या चुका दाखविल्यानंतर त्यांच्या ग्रंथांत जो ग्राह्यांश आहे तोहि घेण्याचा काळ आला जाहे हें येथें नमूद केलें पाहिजे. प्रँडफनें शिवाजी महाराजांच्या आरंभीच्या हालचालींचें वर्णन दरोडे, छटमाऱ्या वगैरे शब्दांत केल्यामुळें महाराष्ट्राच्या स्वाभिमानास जबरदस्त धक्का बसत होता व असें पुस्तक विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमांत ठेवणें चुकीचें आहे हें लोकांना दाखवून देण्यासाठीं कित्येक विद्वानांनीं जी चिकाटी धरली ती स्तुत्य व सत्यप्रकाशनाच्या दृष्टीनेंहि अवश्यक होती असेंच कोणीहि म्हणेल. पण वाळलेल्या बरोबर ओलेंहि जळतें या न्यायानें प्रँडफच्या ग्रंथांत जो ग्राह्यभाग आहे त्याची आम्ही हेळसांड होऊं न देण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे.

उदाहरणार्थ शिवाजीमहाराजांच्या चरित्राचा पूर्वार्ध बखरकारांना फारच थोडा माहीत आहे; अफजलप्रसंगापासून पुढचें चरित्र ते काहींसे जाणतात आणि शहाजीच्या पूर्वचरित्राची तर त्यांची कल्पना फारच चुकीची व अव्यवस्थित स्वरूपाची आहे; हें ओळखून प्रँडफनें शहाजीचें पूर्वचरित्र लिहिण्यास मुसलमानी ग्रंथांचा आश्रय केला. यामुळें या भागांत बखरकारा-

पेक्षा त्याचें लिहिणें काहीं मुद्यांवर अधिक विश्वसनीय झालें आहे. अलीकडे अस्सल पत्रें प्रकाशित होऊं लागल्यामुळें ही गोष्ट विशेष रीतीने स्पष्ट झाली. सारांश बखरकारापेक्षा ग्रँडफ काहीं बाबतींत श्रेष्ठ आहे हें अमान्य करतां येणार नाहीं. त्यानें जेथें समकालीन ग्रंथांचा व कागदपत्रांचा आधार दिला आहे त्या मुद्यापुरतें त्याचें लिहिणें जमेस धरलेंच पाहिजे. त्याचप्रमाणें आधुनिक ग्रँडफ म्हणजे प्रो. जदुनाथ सरकार यांच्या शिवचरित्रविषयक ग्रंथांत जो प्राह्यांश असेल तो जमेस धरून त्याची तुलना शिवभारतांतील मजकुरांशीं केली पाहिजे. पण ही तुलना करण्यापूर्वी शिवभारतांतील मजकूर सारांश रूपानें प्रथम वाचकापुढें मांडणें अवश्यक आहे. हा सारांश देतांना संक्षेपाकडे मुख्य दृष्टी ठेविली असून कवीनें गौरवार्थ केलेलें वर्णन बहुतेक गाळून मुख्यतः ऐतिहासिक कथानकाचा भाग निवडला आहे. त्याचप्रमाणें कवीनें प्रश्नोत्तररूपानें विषयाची मांडणी केलेली आहे व कित्येक वेळां एका विषयाचें कथानक पुरें करण्यासाठीं कवीला कालानुक्रमाकडे दुर्लक्ष करावें लागलें आहे; हें लक्षांत घेऊन सारांश देतांना मजकुराच्या मूळच्या अनुक्रमांत थोडाबहुत फरक केला आहे.

२ शिवभारतसार.

१ भूमिका. एकदां परमानन्द नांवाचा एक श्रेष्ठ ब्राह्मण तीर्थयात्रेच्या निमित्तानें काशीस गेला होता; तेथें तीर्थविधि करून तो भागीरथीच्या तीरीं बसला असतां तेथील काहीं पंडितांनीं शिवाजीमहाराजांचें चरित्र ऐकण्याची इच्छा प्रकट केली. ते म्हणाले “तुळजा भवानीच्या प्रसादानें ज्याला राज्य मिळालें, आणि देव, ब्राह्मण व गाई यांचें जो संरक्षण करतो अशा राजगडाच्या शिवाजी राजाचें जें चरित्र तुम्ही देवीच्या प्रसादानें रचलें आहे तें कृपा करून आम्हांस सांगा.” तेव्हां कवीन्द्र परमानन्द म्हणाला “नारायणांशरूपी हा राजा शिवाजी एकदां मला म्हणाला ‘मालोजीपासून प्रारंभ करून मी आतांपर्यंत जीं जीं कृत्यें केलीं तीं सर्व वर्णन करा.’ त्याचें हें सांगणें ऐकून मी घरीं आलों व “भारताप्रमाणें मोठें चरित्र मी रचावें ही शिवाजीची इच्छा माझ्या हातून कशी पार पडेल” असा विचार करीत असतां एकवीरा देवीनें “मी तुला प्रसन्न झाल्यें आहे; तूं काळजी करूं नको” असा धीर

दिला. तेव्हा मला उत्साह वाटून हा इतिहास मी लिहिला. यांत शंभुमहादेव, तुळजा भवानी, चार पुरुषार्थ, तीर्थे, शिवाजीची यवनाशी झालेली युद्धे, देव ब्राह्मण गाई यांचा महिमा, अनेक राजांची चरित्रे, हत्ती घोडे दुर्ग यांची वर्णने आणि शाश्वत राजनीति इत्यादि विषय आले आहेत. तेव्हा हें चरित्र तुम्ही एकाप्रतेनें एका. ”

२ मालोजी. दक्षिण देशांत मालोजी नांवाचा एक सूर्यवंशी राजा होता. तो महाराष्ट्र राजा पुणे प्रांतांत राहून भीमेच्या कांठीं राज्यविस्तार करीत असे. तो राजा विष्णूच्या अंशापासून झालेला व मोठा पराक्रमी असून त्याच्या स्त्रांचें नांव ‘ उमा ’ असें होतें. त्या शिवभक्त मालोजीनें शंभुपर्वतावर एक गोड पाण्याचा तलाव बांधविला, आणि अनेक राजवाडे, बागा, विहिरी, पाणपोया व धर्मशाळा करविल्या. त्या वेळीं देवगिरी येथें निजामशहा राज्य करीत असून यादवराव वगैरे दक्षिणात्य राजे त्याच्या पदरीं होते. त्याच वेळीं विजापुरास अदिलशाही राज्य असून तेथें यवन सरदार नांदत असत. एकदां अदिल व निजाम यांच्यांत युद्धप्रसंग उद्भवल्या वेळीं निजामानें मालोजीस मदतीस बोलाविलें. तेव्हां मालोजी व त्याचा भाऊ विठोजी हे निजामास मिळाले, व त्यांनीं निजामाच्या शत्रूचा पराभव केला. हें पाहून निजामानें मालोजीचा गौरव केला, व मालोजी निजामानें दिलेल्या जहागिरीवर राज्य करूं लागला. नंतर शंकराची आराधना केल्यावरून मालोजीला मुलगा झाला; त्याचें नांव शहाजी आणि पुढें दोन वर्षांनीं दुसरा मुलगा झाला त्याचें नांव ‘ शरीफ ’ असें ठेवले. ‘ शाह ’ व ‘ शरीफ ’ हीं नांवें एका सिद्ध पुरुषाच्या नांवावरून ठेविलीं होती. शहाजीला पांचवें वर्ष लागलें असतां मालोजी निजामशहाच्या आज्ञेनें आपलें सैन्य घेऊन इंदापूरच्या स्वारीवर गेला व तेथें शत्रुसैन्याशीं लढत असतां मरण पावला.

३. शहाजीचा उदय. मालोजी मरण पावल्यावेळीं शहाजी व शरीफजी हे मुलगे लहान असल्यामुळें विठोजीनें सर्व जहागिरीची व्यवस्था केली. पुढें शहाजी वयांत आला तेव्हां जाधवरावानें आपली मुलगी जिजाबाई इचे लग्न शहाजीशीं केलें. त्याचप्रमाणें विश्वासराजाची मुलगी दुर्गा इचे लग्न शरीफजीशीं झालें; आणि हे दोघे भाऊ निजामशहाच्या पदरीं सरदारीचें काम करूं लागले. या नंतर विठोजी स्वर्गवासी झाल्यावर शहा-

जीनें कारभार आपल्या हातीं घेतला. तेव्हां शहाजी व शरीफजी आणि विठोजींचे आठ मुलगे (१ संभाजी, २ खेळोजी, ३ मालोजी, ४ मंबाजी, ५ नागोजी, ६ परसोजी, ७ त्र्यंबकजी व ८ कक्काजी) हे सर्व मलिकंभराच्या तंत्रानें वागत असत.

४. जाधव व भोसले यांचें वितुष्ट. एकदां निजामशहास मुजरा करून जाधवराव आदिकरून सरदार आपापल्या घरीं परत जाण्यासाठीं घाईनें बाहेर पडत असतां दाराबाहेर एकच गर्दी झाली. ती मोडण्यासाठीं भालदारांनीं खटपट केली. परंतु हत्ती, घोडे, पालख्या इ० वहानांवरून जाणाऱ्या व पायीं जाणाऱ्या लोकांची खेचखेच झाली. त्या गर्दीत खंडागळे नांवाच्या सरदाराचा हत्ती बेफाम होऊन अनेक लोकांना मारून लागला. हें पाहून जाधवरावाचा मुलगा दत्ताजी यानें त्या हत्तीस शस्त्रांनीं जर्जर करून वठणीस आणलें. तेव्हां विठोजींचे वडील मुलगे संभाजी व खेळोजी हे खंडागळ्याच्या मदतीस धाऊन आले; त्यामुळें भोसले व यादव यांच्यांत मारामारी जुंपून संभाजीच्या हातून दत्ताजी मारला गेला. यावेळीं जाधवराव बराच दूर गेलेला होता. परंतु आपला मुलगा दत्ताजी हा मारला गेला ही बातमी ऐकतांच तो परतला; आणि त्यानें आपल्या मुलास मारणाऱ्या भोसल्यांच्या सैन्यावर हल्ला केला. त्या मारामारीत जाधवरावाच्या हातून शहाजी जखमी झाला व संभाजी ठार झाला. शेवटीं ही मारामारी निजामशहानें मध्ये पडून थांबविली. याप्रसंगीं जाधवरावाचें वागणें अन्यायाचें होतें असें वाटून निजामशहानें जाधवरावाविषयीं कांहीं कपट योजलें होतें. पण तें ओळखून जाधवराव निजामशाही सोडून दिल्लीकरांच्या आश्रयास गेला.

५ भातवडीचें युद्ध. जाधवरावासारखा बलाढ्य सरदार निजामशाही सोडून गेला हें ऐकून अदिलशहास मोठा आनंद झाला; कारण निजामानें अदिलाचा अनेक वेळा पराभव केला होता, त्याचा सूड घेण्यास अनुकूल अशी परिस्थिति जाधवराव गेल्यामुळें निर्माण झाली. अदिलानें मोंगलाशीं तहाचें बोलणें लाविलें. मोंगलांच्याहि मनांत निजामाविषयीं आढी होतीच. तेव्हां त्यांनीं अदिलाची बाजू पत्करली. अशा रीतीनें जहांगिरानें इब्राहिम आदिलशहाच्या मदतीस सैन्य पाठविल्यामुळें अदिलास निजाम कस्पटाप्रमाणें वाटूं लागला. मोंगलांचा सेनापति लष्करखान व अदिलशाही

सैन्याचा मुल्लामहंमद हे निजामशाही मुलुखावर चालून आले. तेव्हा मलिकंबराच्या हाताखाली असणाऱ्या निजामशाही सैन्याने मोठा पराक्रम करून शत्रूची दाणादाण उडवून दिली. या युद्धांत भोसल्यांची एका मोंगल सरदारानीं गांठ पडली व त्यांत शरीफजी ठार झाला. परंतु शहाजी वगैरेनीं मोंगली सरदारांचा पराभव केला व कित्येकांना कैद केले. शेवटीं अदिलशाही व मोंगली सैन्यावर पुरा विजय मिळवून मलिकंबर व भोसले मंडळी असे सर्व निजामशाहाकडे मुजरा करण्यास गेले.

६. शहाजीची उचलबांगडी—खेळोजी वगैरे भाऊ व शहाजी यांच्यांत भाऊबंदकीची भावना होती ती भातवडीच्या युद्धापासून स्पष्टपणें बाहेर पडली. खेळोजी प्रभृति बंधूनीं शहाजीशी स्पर्धा मांडून मलिकंबराचा आश्रय केला. तेव्हां आपले चुलतभाऊ व मलिकंबर यांच्याशीं वांकडें आलें असतां या दरबारांत राहणें सुरक्षितपणाचें नाहीं असें ओळखून शहाजी आपल्या जहागिरीकडे गेला. त्यानें अशा रीतीनें जाऊं नये म्हणून निजामशाही मुत्सद्धानीं सांगितलें. परन्तु शहाजीला तें पटलें नाहीं. हीं इकीकत अदिलशाहास समजतांच त्यानें शहाजीस बोलाऊन आपल्या पदरीं ठेवले. शहाजीनेंही मलिकंबराचा व निजामशाही सैन्याचा पराभव केला यामुळे अदिलशाहानें संतुष्ट होऊन शहाजीस मोठी जहागीर दिली. नंतर मुघोजी फलटणकर यानें बंड केले होते त्याचा शहाजीनें बंदोबस्त करून दाखविला; आणि कर्नाटक व केरळ प्रांत जिंकून इब्राहिम अदिलशाहाच्या खजिन्यांत मोठी भर टाकली.

७. शिवाजीचा जन्म. शहाजी अदिलशाही दरबारांत असतां निजामशाही वजीर मलिकंबर व विजापूरचा बादशहा इब्राहिम हे दोघेही मरण पावले. त्यानंतर विजापूरच्या गादीवर आलेला महमुदशहा गर्विष्ठ आहे व मलिकाच्या मागून निजामशाही दरबारांत कर्ता मुत्सद्दी नाहीं हें पाहून शहाजहानाचें सैन्य दक्षिण काबीज करण्याच्या ईर्ष्येनें चालून आलें. अशा वेळीं निजामशाहीविषयीं शहाजीच्या अंतःकरणांत कळवळा असल्यामुळे तो विजापूर सोडून निघाला. त्याच वेळीं जाधवरावही मोंगलांची बाजू सोडून निजामाचें दरबारीं देवगिरी येथें येऊन पोचला. या सुमारास विश्वासराजाच्या वंशांतिक सिद्धपालाचा मुट्टगा विजयराज यानें आपली मुलगी जयंती ही शहाजीचा मुलगा संभाजी यास देऊ केली. शहाजीला देखील ही सोयरीक

करणे योग्य वाटल्यामुळे भोसले व विश्वासराव यांच्या घराण्यांतील हा बेटीव्यवहार शिवनेरी किल्ल्यावर मोठ्या समारंभाने घडून आला. नंतर हा समारंभ आटोपल्यावर व्याह्यांच्या सम्मतीने आपल्या गरोदर पत्नीस (जिजाबाईस) तेथे ठेवून शहाजी दर्याखानावर स्वारी करण्यासाठी गेला. नंतर शके १५५१ फाल्गून वद्य ३ रोजी रात्री शुभलग्न्यावर शिवाजी महाराजांचा जन्म झाला. शिवनेरी किल्ल्यावर जन्म झाल्यामुळे मुलाचे नांव शिवाजी असे ठेविले. त्याचे जातकर्म पुरोहिताने केले. पुढे त्या राजकुमाराचे उपवेशन व अन्नप्राशन हे संस्कार योग्य वेळी करण्यांत आले. त्यानंतर दर्याखानाचा पराभव करून शहाजी शिवनेरीस आला व तेथे पुत्रमुखावलोकन करून त्याने आनंदाने मोठा दानधर्म केला.

८ निजामशाहीचा अंत. जाधवराव निजामशाही वांचविण्याच्या हेतूने देवगिरीस आला असून त्याच्याविषयी भलतीच शंका घेण्यांत आली. दारूने बेहोष बनलेल्या निजामास दुष्ट मंत्र्यांनी खोट्या नाट्या गोष्टी सांगून भर दरबारांत जाधवरावाचा अपमान करविला. तेव्हां तो रागाने बेफाम झाला. अशा वेळी हमीदखान वगैरे सेनापतींनी त्याला घेरून ठार केले. सासऱ्याची ही अवस्था ऐकून शहाजीनेहि निजामशाही पक्ष सोडला. इतर निजामशाही सरदारांना देखील हमीदखानाचे वागणे न पटल्याने त्यापैकी कित्येक अदिलशहाकडे गेले, कित्येक मोंगलांकडे गेले, कित्येकांनी वंडे उभारली आणि कित्येक तटस्थ राहिले. या सुमारास मोठा दुष्काळ पडून लोकांना शेरभर रत्ने देऊन शेरभर कुळीथहि मिळण्याची मारामार पडू लागली ! अशा वेळी मोंगलांच्या सैन्याने दौलताबादेस वेढा दिला हे पाहून अदिलशहानेहि दौलताबाद घेण्यासाठी आपले सैन्य पाठविले. यामुळे शहाजहानाच्या व महमुदशहाच्या सैन्यांत दौलताबाद घेण्यासाठी दररोज लढाई होऊ लागली. त्यांत मोंगलांनी अदिलशाही सैन्याचा पराभव केल्याने शेवटी निजाम व त्याचा मंत्री फतेखान हे मोंगलांच्या हस्तगत झाले व निजामशाही राज्य बुडाले. अशाप्रकारे मोंगलांचे ठाणे दौलताबादेस बसलेले पाहून अदिलशहास तेथून पाय काढावा लागला.

९ नवीन राज्याची उभारणी. देवगिरी हस्तगत झाल्यामुळे मोगलांचे सैन्य आनंदाने व विजापूरचे सैन्य दुःखाने निजामशाही मुलखातून निघून गेल्यावर शहाजीने शिवनेरी प्रभृति निजामशाही किल्ले आपल्या ताब्यांत घेतले. त्याचप्रमाणे गोदावरी, प्रवरा, भीमा, यांच्या काठचा व सह्याद्री पर्वतानजीकचा प्रदेश त्याने हस्तगत केला. अशा रीतीने दिल्लीपतीविरुद्ध शहाजीने हा नवा डाव मांडलेला पाहून घाटगे, काटे, घोरपडे वगैरे अनेक मराठे सरदार त्याला मिळाले. तेव्हां हे नवे प्रस्थ वाढू लागलेले पाहून शहाजहानाने अदिलशहाशी तह करून भीमानदी ही दोघांच्या राज्यांची सरहद्द ठरविली. आणि शहाजी या यावनी सैन्याविरुद्ध तीन वर्षे लढला. शेवटी शहाजीने आपला जहागिरीचा प्रदेश वगळून राहिलेल्या निजामशाही मुलखांतला काही भाग दिल्लीपतीस व बाकीचा अदिलशहास देऊन टाकिला. शहाजी हद्दी स्वभावाचा असून देखील त्याने आपला हट्ट सोडून या वेळी तह केला याचे कारण त्याला शंकराने स्वप्नांत येऊन तसे करण्यास सांगितले होते; व यवनांचा संहार करण्याचे काम तुझ्या मुलाच्या हातून होणार आहे असे शंकराने सांगितले होते. निजामशाही बुडवून मोगलांचे सैन्य परत फिरले तेव्हां “हे सामर्थ्यवान् मोगली सैन्य पुढेमागे मलाहि बुडवील ” असे अदिलशहास भय पडून त्याने शहाजीस आपल्या पदरी ठेवण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे शहाजी विजापूरकराकडे गेला.

१०. शहाजीची दक्षिणेंतील कामगिरी. फरादखानाचा मुलगा रणदुल्लाखान याच्या बरोबर शहाजी कर्नाटकच्या स्वारीस निघाला. तेथे बिंदुपुर, वृषपत्तन, कावेरीपट्टण, श्रीरंगपट्टण, तंजावर, जिजी, मदुरा, पीलगोंडा, विद्यानगर, हंसकूट येथील अनेक राजांना शहाजीने जिंकले. तेव्हां किंपगौडापासून घेतलेले बंगळूर शहर रणदुलाने शहाजीस बक्षीस दिले, व शहाजी बंगळुरास राहू लागला. शहाजीस अनेक स्त्रिया असून देखील त्याचे जिजाबाईवर अत्यंत प्रेम होते; व शिवाजी हा मुलगा त्याला अतिशय आवडत होता. शिवजन्मापासून शहाजीचे ऐश्वर्य एकसारखे वाढत होते; व ठिकठिकाणी त्याला युद्धांत जय मिळाला होता. शिवाजी सात वर्षांचा झाला तेव्हां शहाजीने त्याला लिहिणे वाचणे शिकविण्यासाठी गुरूच्या

स्वाधीन केलें. तेव्हां शिवाजीचें विद्याप्राहकत्व पाहून “ हा विलक्षण बुद्धि-मान आहे ” अशी खूणगांठ गुरूनें आपल्या मनाशीं बांधली.

११. शिवाजीची पुण्यास रवानगी. एकदा शहाजीला स्वप्नांत शंकरानें दर्शन देऊन “शिवाजीची पुणें प्रांताच्या अधिकारावर योजना कर” असें सांगितलें. त्याप्रमाणें शिवाजीस बारावें वर्ष लागलें तेव्हां त्याबरोबर अमात्य, हत्ती, घोडे व विपुल द्रव्य देऊन त्याची रवानगी शहाजीनें पुणें प्रांताकडे केली. तो पराक्रमी शिवाजी अनुकूल मंत्र्यांच्या सहाय्यानें प्रजेला आनंद देत वाढू लागला. तेव्हां महाराष्ट्र देशाची जनता समृद्ध झाली व त्याचे गुरू कृतार्थ झाले. सर्व विद्या शास्त्रे व कला यांत प्रवीण होऊन शिवाजीनें गुरूंना मोठें यश दिलें. नंतर नवयौवन प्राप्त झालेल्या त्या शिवाजीचें पवार कुलांतील मुलीशीं लग्न झालें.

१२. शहाजीची कैद. मुलास पुणें प्रांतीं पाठवून शहाजीनें सर्व कर्नाटक प्रांत आपल्या ताब्यांत आणला. कावेरीपट्टण, मदुरा, म्हैसूर येथील राजे शहाजीच्या आंकित झाले. रणदुलाखानानें पळवून लावलेल्या वीरभद्रास शहाजीनें पुनः अधिकारावर प्रस्थापित केलें. पुष्कळ राजांनीं शहाजीच्या प्रभावानें यवनांची भीति टाकली. रणदुल्लाखान तर शहाजीच्या सल्ल्यानें वागत होताच; पण रणदुल्ला मेल्यावर तिकडे विजापुराहून पाठविलेले सर्व सेनापति देखील शहाजीच्याच तंत्रानें वागू लागले. तेव्हां महमूदशहानें शहाजीस कैद करण्यासाठीं मुस्तफाखानाची रवानगी गेली. मुस्तफा येत आहे असें ऐकून शहाजी त्यास सामोरा गेला आणि दोघांच्या भेटीचा समारंभ मोठ्या थाटाचा झाला. दोघांच्या सैन्याचा तळ जवळजवळ पडला असून मुस्तफाखान वरून गोडीगुलाबी ठेऊन शहाजीवर आपला विश्वास आहे असें दाखवीत असे. पुढें एके दिवशीं मध्यरात्री मुस्तफानें आपल्या सेनानायकांना एकांतांत बोलावून “ शहाजीस कैद करा असा महमूदशहानें आज मला निसोप पाठवून कळविलें आहे; त्याअर्थीं आज पहाटे तो उठण्यापूर्वीं त्याला कैद केलें पाहिजे ” असें सांगितलें. त्याप्रमाणें पहाटे मुस्तफाखानाच्या सैन्यानें शहाजीच्या शिबिराभोंवतीं वेढा दिला. शहाजीच्या सैन्यांत युद्धाची मुळींच तयारी नव्हती; सर्व लोक निजले होते. अशा स्थितींत घोरपडे, माळेजी पवार वगैरे विजापूरकरांचे सरदार शहाजीच्या शिबिरांत शिरले. तेव्हां शहाजीचें सैन्य घाईघाईनें लढण्यास निघालें. त्यांत खंडोजी पाटलानें बराच

वेळ पराक्रम गाजविला व शेवटीं बाजी घोरपड्याच्या हातून तो मारला गेला. नंतर शहाजी बराच वेळ लडून थकल्यानंतर मूर्च्छित झाला, व त्यास बाजी घोरपड्याने कैद केले. मुस्तफाखानाने शहाजीस विश्वास पटावा म्हणून आपला मुलगा आतषखान याची शपथ घेतली होती, व कुराणहि उचलले होते; आणि शेवटीं हा विश्वासघात केला.

१३ शिवाजीचा पराक्रम. शहाजीस कैद केल्यानंतर बंगळूर घेण्यासाठी संभाजीवर तानाजी डुरे, विठ्ठल गोपाळ व फरादखान यांची मुस्तफाने रवानगी केली. आणि शिवाजीवर महंमुदशहाने फत्तेखान, अश्रफशहा, बाजी निबाळकर वगैरे सरदार पाठविले होते त्यांनी बेलसर गांव हस्तगत करून तेथे तळ दिला. त्याचप्रमाणे हैबतरावाचा मुलगा बल्लाळ याने शिरवळ गांठले. विजापूरकरांच्या या हालचाली पाहून शिवाजीने पुरंदर-गडावर लढण्याची तयारी केली. ही करतांना शिवाजीमहाराजांना आत्म-प्रत्यय वाटण्याजोगी कांहीं पराक्रमाचीं कृत्ये त्यांच्या हातून यापूर्वीच झाली होती. कारण लोकांत प्रसिद्ध असलेली जावळी घेऊन तेथे त्यांनी चंद्र-रावाची स्थापना करून दाखविली व फलटणच्या राजास पळवून लावून त्याला जिवंत पकडून त्यांनी सोडून दिले होते. यामुळे फत्तेखान व बल्लाळ हे विजापूरकरातर्फे सैन्य घेऊन आले तेव्हां त्यांनी प्रथम शिरवळ येथे आणि नंतर पुरंदर येथे शत्रूशी तोंड देण्याचें ठरविलें. जगताप, वाघ, काटे, इंगळे, वगैरे सरदारांना कावजीच्या हाताखाली देऊन त्यांनी शिरवळास पाठविलें. कावजीने शिरवळावर हल्ला करून बल्लाळाच्या सैन्याचा धुव्वा उडविला, बल्लाळास रणांगणांत ठार केले आणि शत्रुसैन्यास लुटून तो परत पुरंदरास आला. बल्लाळ ठार झाल्याचे ऐकून फत्तेखान व मुसेखान थेट पुरंदरावर चालून गेले. परंतु हे सैन्य गड चढून जाऊं लागले तेव्हां जी मारामारी झाली तिच्यांत मुसेखान ठार झाला व फत्तेखानावरही पराभूत होऊन रणांगणांतून पळून जाऊन जीव वांचविण्याची पाळी आली. त्याचप्रमाणे संभाजीकडून फरादखानाचा बंगळुराकडे पराभव झाला. हे पाहून महंमुदशहाने सिंहगड व बंगळूर हे दोन किल्ले शहाजीने बाबेत या अटीवर शहाजीस कैदेतून मुक्त केले. सिंहगडासारखा महत्त्वाचा किल्ला धावा लागला म्हणून शिवाजीमहाराजांनी चिडून जाऊन विजापूरकरावर चालून जाण्याचा विचार केला होता. परंतु

सोनोपंत नांवाचा मंत्री त्यांना म्हणाला “राजकारणांत बलवानाशी मारामारी करण्याचा प्रसंग आणणे शहाणपणाचें गणलें जात नाहीं. शहाजीनें बलवानाशीं बैर केलें व तो गैरसावध राहिला यामुळें त्याच्यावर कैदेचा प्रसंग आला. सध्यां अदिलशहा व दिल्लीपती हे दोघेहि तुमच्यावर रागावले आहेत. व त्या दोघांनींही एकजूट होऊन चाल केली तरी तुमचा निभाव लागेल असें दुर्गम स्थान हस्तगत करण्याचा प्रथम प्रयत्न करा; तोंपर्यंत आधीं शत्रूच्या पक्षांत फाटाफूट कशी पडता येईल तें पहा. भेदनीति हीच राजकारणांत फार उपयोगी असते. पित्याची सुटका होण्यासाठीं एकादा गड बावा लागला तरी हा सौदा महाग पडला असें वाटण्याचें कारण नाहीं. किल्ल्याचा स्वामी अजिंक्य असणें ही गोष्ट जास्त महत्त्वाची आहे.” सोनोपंतांची ही विचारसरणी शिवाजीमहाराजांनाहि पसंत पडली व त्यांनीं कांहीं दिवस पड घेण्याचें ठरविलें.

१४. अफजलप्रसंग—यानंतर दंडाराजपूरच्या हबशाशीं शिवाजी-महाराजांना मारामारी करावी लागली त्यावेळीं महमुदशहानें हबशाचा पाठपुरावा केला. पुढें चंद्रराव मोन्यास जिंकून जावळी पूर्णपणें ताब्यांत घेतली तेव्हां प्रतापराव मोरे हा विजापूरकरांच्या आश्रयास जाऊन राहिला. महमुदाच्या मृत्यूनंतर औरंगजेबानें विजापूरकरांचा जो मुख्य हस्तगत केला होता त्यांत शिवाजीमहाराजांनीं ढवळाढवळ केली व विजापूरकरांच्या राज्यांत धुमाकूळ माजविला; मोंगलांच्या राज्यांतीलही कित्येक गांव घेऊन त्यांनीं अहमदनगरचें शासन केलें. सारांश निजामशाही राज्य मोंगलांनीं बुडविलें होतें तें शिवाजीमहाराज आपल्या ताब्यांत घेणार असा रंग दिसू लागला. तेव्हां अल्ली अदिलशहानें अफजुलखानास महाराजांच्या राज्यावर स्वारी करण्याचा व त्यांना जिवंत पकडून आणण्याचा हुकूम सोडला. अफजलखानानेंहि “शिवाजीला पक्षेपर्णी बांधून तुमच्या पुढें आणतो” अशी प्रतिज्ञा केली. तेव्हां अल्लीशहानें खूष होऊन अफजलखानाचा मोठा सन्मान केला व खान स्वारीवर निघाला. त्याच्या बरोबर अंबर, याकूत, मुसेखान, हसन, रणदुल्ला, अकुंशखान, हिलाल वगैरे मुसलमान सरदार आणि घोरपडे, पांढरे, खराटे, यादव, मंबाजी भोसले, घाटगे, काटे वगैरे मराठे सरदार होते. खान निघाला तेव्हां शिवाजीमहाराज पुणें प्रांती असून तिकडेच खानानें जाणें अवश्यक होतें. परंतु महाराजांनीं जावळी घेतल्यावेळीं

चंद्रराजांच्या सर्व नातेवाईकांना कापून काढले; तेव्हा चंद्ररावाचा भाऊ प्रतापराव हा अदिलशहाकडे पळून गेला होता; त्याच्या आप्रहावरून जावळी प्रथम घेण्याचा विचार कायम करून खान वार्डकडे आला. महाराजांनीहि असा विचार केला की “ ज्या दुष्टाने तुळजापूरच्या भवानीचा मोठा अपमान केला, जो ब्राह्मणांना ठार मारू इच्छितो, आणि जो वर्णाश्रमधर्माचा सर्वस्वी नाश करण्यास उद्युक्त झाला आहे त्या अफजुलखानास मला मारलेंच पाहिजे. जावळीचें घोर वन ही माझी सिंहाची गुहाच होय. तीत शिरणारा हा शत्रु, अफजुलखानरूपी हत्ती, खात्रीने नाश पावणार. ” असा विचार करून आणि आपले सेनापती व अधिकारी यांना कामे नेमून देऊन महाराज स्वतः पायदळींसह जावळीस आले. हे ऐकून अफजुलखानाने महाराजाकडे निरोप पाठविला तो असा:—“अदिलशहाने निजामशाही राज्यातला जो मुख्य मोंगलांना दिला होता तो तूं ताब्यात घेतलास; दंडाराजपुरीच्या राजाचा मुख्य घेऊन त्याच्याशीं वैर संपादन केलेंस; चंद्रराजाची जावळी जबरदस्तीनें घेतलीस; कल्याण भिवंडी घेऊन मशिदी पाडल्यास; काजी मुल्लाना कैद करतोस; चक्रवर्ती चिन्हें धारण करून सोन्याच्या सिंहासनावर बसतोस व स्वतंत्रपणें वागतोस; यासाठीं तुझ्यावर अदिलशहाने मला पाठविलें आहे. मुसेखान व प्रतापराव वगैरे सरदार मला युद्ध करण्याविषयीं प्रोत्साहन देत आहेत; तेव्हा हे राजा तूं तह करून सिंहगड, लोहगड, पुरंदर, चाकण, व नीराभीमा यांमधील प्रदेश दिल्लीश्वरास देऊन टाक, आणि जावळी अदिलशहाला दे. ” या निरोपास उत्तर म्हणून दूतामार्फत महाराजांनीं असा निरोप पाठविला कीं “आपण कर्नाटकातील अनेक राजांचा नायनाट केला, असें असून मजविषयीं एवढी दया दाखवितां हे चांगले आहे. आपले बाहुबल अतुल असून आपल्या ठिकाणीं मुळींच कपट नाही. आपली इच्छा असल्यास आपण जावळीस यावे. आपणांवाचून मोंगली व अदिलशाही सैन्य मला कस्पटासमान वाटतें. आपण वाटेनें सावधपणें यावे. आपण मागत अहां ते किल्ले व जावळीदेखील मी देतो. आपण येथें आल्यास मी निःशंक होऊन माझी तलवार आपल्यापुढें करीन. ” हा सूत्रमय निरोप ऐकून “ शिवाजी तह करण्याच्या इच्छेनें मला बोलवित आहे तेव्हां मला तेथें गेलेंच पाहिजे. तो माझे योग्य बोलणें कबूल करणार नाही तर मी

देवता भ्रष्ट करीन व प्रतिज्ञा पार पाडीन ” असें खानानें ठरविलें. तेव्हां व्याख्या किलेक सल्लागारांनीं असें म्हटलें कीं “ शिवाजीनें तुम्हांवर शुद्ध अंतःकरणानें विश्वास ठेविला हें खरें असेल तर त्यानें जावळीच्या वनांतून बाहेर यावें आणि आपलें सर्वस्व तुम्हांस अर्पण करावें. पण असें न करितां तो ज्या अर्थी निर्भयपणें आपणांस तिकडेच बोलावात आहे, त्या-अर्थी व्याख्या हृदयांत काहींतरी साहस आहे असें आम्हांस वाटतें. ही डोंगरी वाट घोडे व हत्ती यांना त्रासदायक आहे, करितां तुम्ही या रानांत जाऊं नये.” परंतु या सांगण्याकडे दुर्लक्ष करून खान जाण्यास निघाला.

इकडे शिवाजीमहाराजांना तुळजाभवानीनें प्रसन्न होऊन असें सांगितलें कीं, “ अफजलखान कपटी असून तुझ्याशीं युद्ध करीत आहे. सध्यां तुळजापूर सोडून तुझ्या सहायार्थच मी आल्यां आहे. या प्राण्यानें माझा अपमान केला म्हणून तुझ्या हातानें त्याचा मृत्यु व्हावा अशी ब्रह्मदेवानें योजना केली आहे. या साठीं हे राजा, मी तुझी तलवार होऊन राहिलें आहे.” याप्रमाणें बोलून भवानी त्या तलवारींत शिरली. आणि जागृतावस्थेंत असूनहि त्यांना हें स्वप्न आहे असें वाटलें. नंतर महाराजांनीं आपल्या सेनापतींना असें सांगितलें कीं “ मी बोलावल्यावरून तो यवन संधी करण्याच्या इच्छेनें इकडे येत आहे. तेव्हां शत्रुसेना या अरण्यांत येत असतां तुम्ही तिळा अडथळा करूं नका. तुम्ही शस्त्रांनानें सज्ज होऊन मजबरोबर अहां असें ऐकून एकांतांत भेट घेण्यासाठीं येणाऱ्या अफजलखानास कदाचित् भीति वाटेल, म्हणून तुम्ही सर्वांनीं जवळच सज्ज असूनहि गहन अरण्याच्या आंत शत्रूंना न कळत दडून रहावें. स्वतः करार करून सुद्धां जर तो संधि करणार नाही तर आमच्या दुंदुभींचा ध्वनी होताच त्याची सेना कापून काढावी.” इकडे अफजलखान मोठ्या कष्टानें हत्तीघोड्यानिशीं चढून वर आला, व जावळी-नजीक कुमुद्वतीच्या तीरावर त्याच्या सैन्यानें तळ दिला, तेव्हां तें अगदीं दमून गेलें होतें. नंतर एकमेकांचे वकील एकमेकांकडे कुशल प्रश्न विचारण्यासाठीं गेले तेव्हां लोकांना हा तह होणार असें वाटूं लागलें. पण शिवाजीचें अंतःकरण अफजलखानानें ओळखलें व खानाचें शिवाजीनें ओळखलें. पण खरा प्रकार

ब्रह्मदेवास मात्र कळला होता. खानाच्या सैन्यांत अकुंशखान, याकुदखान, वगैरे सरदार व मंबाजी भोंसले वगैरे आस मंडळी असल्याने खाना देणग्या देण्याकरितां रत्ने खरेदी करावयाचीं म्हणून महाराजांनीं खानाच्या सैन्यांतून जवाहिरे व्यापारी बोळावून आणून ठेवून घेतले. तेव्हां त्या लोभी व्यापाऱ्यांना आपण पर्वत शिखरावर वेढले गेलों हें समजलें नाहीं. अफजलखानासही असें वाटलें कीं “या शिवाजीनें मजवर विश्वास ठेविला आहेच; तेव्हां मी त्याच्याजवळ जाऊन सख्य करण्याचें कपट करून व आपली गुप्त कथ्यार त्याच्या पोटांत खुपसून आज देवाच्या मंदिरांतसुद्धां अतिशय भय उत्पन्न करीन.” नंतर भेटीसंबंधीं दोघांत करार ठरला तो असा: “आपलें सैन्य तळावर आहे तेथें ठेवून एकटया अफजलखानानें स्वतः सशस्त्र निघावें, आणि पालखींत बसून पुढें यावें. त्याच्या सेवेसाठीं २।३ च सेवक असावेत. त्यानें प्रतापगडच्या पायथ्याजवळ स्वतः येऊन सभामंडपांत वाट पहात रहावें. आणि शिवाजीनें सशस्त्र येऊन त्या पाहुण्याचा आदरसत्कार यथाविधि करावा. दोघांच्याही रक्षणार्थ १०।१० सैनिकांनीं बाणाच्या टप्यावर येऊन मार्गें उभें रहावें, आणि दोघांनींही भेटल्यावर गुप्त बोलणें करावें.” याप्रमाणें करार करून व आंतून कपट योजून त्यांनीं एकमेकांची भेट घेण्याचें ठरविलें. खान प्रतापगडच्या पायथ्याकडून मैदानाकडे येत आहे असें ऐकून महाराज भेटीस निघाले व पाहुण्यास सामोरे जावें त्याप्रमाणें ते स्नेहभावानें गेले, त्यावेळीं त्यांच्या डोक्यावर तुरा खोविलेली शुभ्र पगडी, अंगांत केशरी शिडकावाचा अंगरखा आणि एका हातांत तलवार, व दुसऱ्या हातांत पद्म होता. दोघांनीं एकमेकांस पाहिलें. खानानें महाराजांचा विश्वास आपणांवर बसवून घेण्यासाठीं आपल्या हातांतील तलवार आपल्या जवळ असलेल्या सेवकाच्या हातांत दिली आणि स्नेहाचा आवाज आणून खान म्हणाला “मी आज तुज उद्धटला वठणीवर आणण्याकरितां आलों आहे. हे गड दे, लोभीपणा सोड, आणि मला शरण ये. मी तुला बिजापुरास नेऊन बादशहापुढें तुझे डोकें नमवितों आणि तुला मोठें वैभव मिळवून देतो. तूं भीति टाकून मला आलिंगन दे.” असें म्हणून त्यानें महाराजांची मान डाव्या हातानें धरून उजव्या हातानें कुशीत कटथार खुपसली. तेव्हां महाराजांनीं आपली मान त्याच्या हातून सोडवून घेऊन, गडबडून न जातां, अंग अकुंचित करून पोटांत खुपसलेल्या कथ्यारीचा वार चुकविला.

आणि आपल्या तलवारीचे टोक त्याच्या पोटांत खुपसलें. ती तलवार शत्रूच्या पोटांत पाठीपर्यंत घुसून व खानाची आंतडी ओढून बाहेर पडली. खानानें आंतडी हातानें दाबून धरून ओरडा केला. तेव्हां अफजलखानानें दिलेली तलवार उगारून त्याचा सेवक महाराजांवर धांवला. “ब्राह्मणास शिवाजी ठार मारणार नाही ” असें जाणून अफजलखानानें त्या ब्राह्मण योद्ध्यास युद्धांत सामील केलें होतें. त्यानें महाराजांवर तलवार हाणली. पण त्यांनीं आपल्या तलवारीनें तिचा वार अडवून दुसऱ्या हातांतील पट्ट्यानें खानाच्या डोक्याचीं दोन शकलें केलीं, खान ठार झालेला पाहून सय्यद, रहीमखान, मोहिते वगैरे रक्षक चालून आले. तेव्हां संभाजी कावजी, इंगळे, कंक, जिवा महाला वगैरे महाराजांच्या लोकांनीं खानाच्या लोकांना अडविलें. बडा सय्यद यानें महाराजांचे अंगावर केलेला वार जिवा महाला यानें आपल्या अंगावर घेऊन सय्यदाचे दोन तुकडे केले. नंतर इतरांचीहि मारामारी सुरू झाली. शके १५८१ मार्गशीर्ष शुक्ल ७ या तिथीस गुरुवारी मध्यान्हिं अफजलखान मारला गेला. त्याबरोबर गडावर विजयसूचक गंभीर दुंदुभिश्चनि झाला. तो ऐकून शिवरायाच्या सैनिकांनीं शत्रुसैन्यास चोहोंकडून घेरलें. तेव्हां खानाचें सैन्य सैरावैरा पळू लागलें. मुसेखानानें त्या सैन्यास थोपवून धरून कांहीं वेळ युद्ध चालविलें; पण शेवटीं त्यालाही पळ काढावा लागला. खानाचा वडील मुल्गा आपल्या घाबरलेल्या दोन भावांना सोडून वेषांतर करून पळून गेला. मंबाजी भोंसले लढतां लढतां ठार झाला; रणदुल्ला पाडाव झाला, अंबरखान शरण आला व राजाजी घाटगे कैद झाला. सारांश त्या सैन्याची अगदीं दाणादाण उडाली; शत्रूकडील अनेक लोक कैद झाले, व मराठ्यांना मोठी लूट मिळाली.

अफजल प्रतापगडाकडे येणार असें ऐकून शिवाजीमहाराज पुण्याहून जावळीकडे निघाले तेव्हां मराठ्यांच्या सेनापतींनीं शत्रूंचे प्रांत हस्तगत केले व नगरे उध्वस्त केलीं. खानानेंहि आपले सरदार पाठवून मराठ्यांच्या राज्यांत दंगा उडविला. जाधवानें सुपे प्रांत, पांढरे यानें शिरवळ, खराब्यांनीं सासवड, हिलाळानें पुणें प्रांत आणि सैफखानानें तळकोकण हे प्रांत घेतले. तेव्हां त्यांना घालवून देण्यासाठीं नेताजी परत स्वराज्यांत

आला. परंतु महाराजांनी त्याला “ खान सैन्यासह तह करण्याच्या इच्छेनें जावळीस येत आहे, त्या तहाचा निर्णय होईपर्यंत तूं युद्ध करूं नकोस; पण सज्ज होऊन रहा. आमची व खानाची भेट होईल त्याच दिवशीं तूं वाईस जा. ” अशी आज्ञा दिली होती. त्यामुळे तो थांबला होता. खान मारला गेल्यावर नेतार्जांनीं मुसलमानी सैन्यावर हल्ला करण्याची खटपट केली. परंतु प्रतापराव मोरे त्या रानांतील वाटांचा माहितगार असल्यानें त्याचे सहाय्यानें मुसेखान वगैरे सरदार जिवानिशीं वाईस येऊन पोचले. तेव्हां नेताजी पालकराने वाईवर हल्ला केला, नंतर चंदन, वंदन वगैरे किल्ले घेतले, व खटाव, औदुंबर, पाली, कऱ्हाड, कोल्हापूर, वगैरे गांवांवर हल्ले करून पुष्कळ खंडणी वसूल केली. पन्हाळ्यास अचानक वेढा देऊन तोहि हस्तगत केला.

१५. रुस्तुमजमान व फाजलखान—अफजलखान मारला गेल्याची बातमी मुसेखान वगैरे सरदारांनीं सांगितलेली ऐकून अल्ली अदिलशहाने फरादखानाचा नातु रुस्तुमजमान यास सेनाधिपत्य देऊन विजापुराहून पाठविलें. शिवाजी महाराज पन्हाळ्याच्या संरक्षणार्थ थोडे निवडक सैन्य ठेऊन रुस्तुमजमानाशीं लढण्यास निघाले. नेताजी, जाधवराव, खराडे, पांढरे, हिलाल, इंगळे, वाघ (ब्राह्मण), गोदाजी जगताप वगैरे सरदार मराठ्यांच्या सैन्यांत होते. त्यांच्याशीं तोंड देण्यास फाजल, मलिक, इतबार, अजीजखान, फत्तेखान, मुलाहय, संतार्जी घोरपडे, घाटगे यांना रुस्तुमाने नेमले. दोन्ही सैन्ये निकराने लढलीं. शेवटीं फाजलाने पळ काढण्यास सुरुवात केली व रुस्तुमानेहि आपले शस्त्र टाकलें. तेव्हां विजापुरी सैन्य गोंधळून गेलें. रुस्तुम पांच सहा घोडेस्वारांसह महाराजांच्या समोरून वेगाने पळून गेला. तेव्हां त्याला पकडतां येण्याजोगें होतें; पण त्या भिऱ्या लोकांना महाराजांनीं पकडलें नाहीं. या युद्धांत मराठ्यांना कित्येक हत्ती सांपडले.

१६. शिर्डीजोहाराचा वेढा—रुस्तुमजमान प्रभृतींचा पराभव करून महाराज परत पन्हाळ्यास गेले. नेताजीने महाराजांच्या आज्ञेवरून कवठे, मिरज, कागल, रायबाग, अथणी, तिकोटे वगैरे मुद्दख उध्वस्त केला, या अडचणीच्या वेळीं विजापूरकरांनीं दिल्लीकरांची मदत मागितली. परंतु मोंगलांचे सैन्य लौकर येऊन पोचलें नाहीं. यामुळे अल्ली अदिलशहाने कर्नूलचा अधि-

पति शिद्दी जोहार यास बोलाऊन महाराजांना पकडण्यासाठी पन्हाळ्याकडे पाठविले. रुस्तुम व फाजिल यांनाहि जोहाराच्या सैन्यांत सामील होण्याचा हुकूम सुटला होता. बाजी घोरपडे, पीड नाईक, भाई नाईक, शिद्दी मसूद वगैरे सरदार या सैन्यांत मिळाल्यावर सर्वांनी मिळून पन्हाळ्यास चौहीकडून वेढा दिला. स्वतः जोहार वगैरे किल्ल्याच्या पूर्वेस, घोरपडे वगैरे पश्चिमेस व इतरांनी दक्षिणोत्तर आपापली सैन्ये ठेविली. कित्येक महिनेपर्यंत जोहार लढला. पण त्याला यश आले नाही.

१७ शास्ताखान. अलि अदिलशहाने दिल्लीकरांकडे सहाय्यार्थ सैन्य मागविले होते. त्याप्रमाणे औरंगजेबाने आपला मामा शास्ताखान यास दौलताबाद येथील आपल्या सैन्यासह मराठ्यांवर चालून जाण्याची आज्ञा केली. शास्ताखानाबरोबर ७७,००० घोडेस्वार, मोठमोठे हत्ती, व उत्तम पायदळ होते; व त्याने अडथळा न होता भीमा नदी गाठली. या सैन्यांत अनेक पठाण सरदार, कारतलबखान, रजपूत राजे, गौड राजे, शिसोदे, भोंसले, काकडे, खंडागळे, पवार, उदारामाची बायको रायबागीण, घाटगे, गाढवे, कोकाटे, वगैरे सरदार होते. या सैन्याने मुलुख उध्वस्त करीत चाकणच्या किल्ल्यास वेढा दिला. तेव्हां आसपासचे लोक घाबरून गेले; व्यापारी पळाले, सासवड लुटले गेले, सुप्यास वेढा पडला, शत्रूने पुणे घेऊन इंदापूरही काबीज केले. एकंदरीत चाकणचौऱ्यांशीचा प्रदेश शत्रु-सैन्याने घासला. यामुळे मराठी राज्यावर मोठा कठिण प्रसंग गुदरला.

१८ जिजाबाईचा आवेश. शिवाजीमहाराज पन्हाळ्यास वेढ्यांत सांपडले व इकडे पुणे वगैरे प्रांत मोंगलांनी हस्तगत केला, हे पाहून जिजाबाईचे ठिकाणी विरशीचा संचार झाला व ती स्वतः युद्धास जाण्याची भाषा बोलू लागली. त्यावेळी तिचा मुक्काम राजगडास होता. नेताजी पालकर व हिलाल यांनी विजापूरजवळचे शहापूर जाळले, आणि शत्रूस पराभूत करून ते शिवापट्टणास आले. त्यांना पाहतांच जिजाबाई म्हणाली—“तुम्ही आपल्या धन्याला पन्हाळ्याच्या वेढ्यांत सोडून व सगळी लाज गुंडाळून ठेवून शत्रूच्या भीतीने येथे आलांत असे दिसते. तेव्हां शिवबास सोडविण्याची मी स्वतः खटपट करीन. तुम्ही इकडे शत्रूशीं झुंजा.” नेताजीने उत्तर केले की “आम्ही महाराजांच्याच आज्ञेने विजापूरकरांकडे गेलो होतो, व आतां मोंगलांशी युद्ध करण्यासाठी परत आलो आहोत.

पण आतां येथील सैनिक मोंगलांशीं लढतील; आम्ही जोहाराशीं लढण्यास जातो. ”

१९. हिलालाचा पराभव—नेताजी व हिलाल अशा रीतीनें राजगडाहून निघून पन्हाळ्याकडे वेढा उठविण्यासाठीं आले आणि जोहारानें त्यांच्यावर कांहीं सैन्य पाठविलें, तेव्हां या सैन्याच्या अनेक चकमकी झडल्या. एका चकमकींत हिलालाचा मुलगा वाहवाह हा शत्रूच्या व्यूहांत शिरला व त्यानें मोठें निकराचें युद्ध केलें; परंतु शत्रूंनीं त्याला घेरून घोड्यावरून खाली पाडलें, व तो बेशुद्ध असतां त्याला शत्रूनें उचलून नेलें. अशा रीतीनें आपल्या मुलास शत्रू उचलून नेत असतां त्यांना अठविण्याचें काम हिलालासही करतां आलें नाहीं. नेताजीस ही बातमी ऐकून फार वाईट वाटलें; परंतु जोहाराच्या सैन्यापुढें त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं.

२०. पन्हाळ्यांतून महाराजांची सुटका. हिलालाचा मुलगा कैद झाल्याचें ऐकून महाराजांना जोहाराविषयीं फार संताप आला. अशा वेळीं त्यांना एकदां झोंप लागली असतां तुळजाभवानीनें दर्शन दिलें; व ती महाराजांना म्हणाली: “मोंगलांनीं तिकडे चाकणचा किल्ला जिंकला; करितां तूं येथें राहूं नकोस, येथून निघून जा. तूं राजगडास जाऊन आईस भेट. थोड्याशा सैन्यासह तूं येथून निघून जा; मी आपल्या मायेनें जोहारास मोह पाडीन, जोहार आतां फार दिवस वाचणार नाहीं.” याप्रमाणें पन्हाळ्याहून निघण्याचें ठरवून महाराजांनीं त्र्यंबक भास्कर यांस सेनापती नेमलें, व ते त्याला म्हणाले “आम्ही रात्रंदिवस लढतां लढतां चैत्रापासून चार महिने लोटले; आतां पांचवा महिना लागला. नेताजी वगैरेंचा मोड झाल्याची वार्ता आहे. सध्यां आपणांस शिंदीस जिंकतां येणार नाहीं. पुणें प्रांत मोंगलांनीं घेतला आहे तेव्हां मी येथें रहाणें योग्य नव्हे. मी मोंगलांशीं लढण्यास जातो. हा गड तुझे हाताखालीं असूं दे.” याप्रमाणें सांगून महाराज रात्रीचे पहिले प्रहरीं पन्हाळ्याहून पालखींत बसून निघाले, व त्यांचे मागून ६०० लोक गेले. महाराज प्रवास करीत असतां हेरांनीं पाहून ठेविलेल्या वाटेवरील उंचसखल भाग विजांनीं मध्यें मध्यें प्रकाशित होई. भवानीनें मोहित केल्यामुळे महाराज जवळून गेले तरी शत्रूस समजलें नाहीं व ते त्या अरण्यांतून सुरक्षितपणें पार होऊन विशाळ-

गडास पोंचलें. महाराजांनीं पन्हाळ्याहून निघण्याचें ठरविलें तेव्हां जोहाराकडे असा निरोप पाठविला कीं “ मोंगल आमच्या राज्यावर चालून आले आहेत, त्यांच्याशीं लढण्यास मी जात आहे. तेव्हां तूं माझ्या येथें असलेल्या योद्ध्यांशीं लढ किंवा माझ्याशीं द्वंद्व युद्ध करण्याची इच्छा असेल तर पन्हाळगडाच्या पायथ्याशीं ये. तेथें आपण दोघेच लढूं.” हा निरोप ऐकून जोहार भयचकित झाला व त्यानें तिकडे कानाडोळा केला; आणि सगळीकडे कडेकोट बंदोबस्त ठेवण्याविषयीं भाईखानास त्यानें बजाविलें, त्याप्रमाणें त्यानें अतिशय दक्षता ठेविली; तरी देखील महाराज मोठ्या हिमतीनें वेढा उल्लंघून गेले. नंतर सात प्रहरांत पांच योजनें मार्ग आक्रमून महाराजांनीं विशाळगड गांठला. इकडे महाराज गेल्याची बातमी शिंदीस समजली तेव्हां त्याला फार वाईट वाटलें; आणि मसूदखानास त्यांच्या पाठलागास जाण्यास त्यानें हुकूम दिला. त्याप्रमाणें मसूद पाठलाग करण्यास निघाला. त्याचे कित्येक लोक चिखलांत रुतले व शेवाळांत पडले. तथापि शेवटीं मसूद, पालीचा राजा जसवंतराव, आणि शृंगार-पूरचा सूर्याजीराव यांनीं महाराजांना अडविण्याचा प्रयत्न करून पाहिला; पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. उलट मराठ्यांच्या सैन्याचा मारा सहन न झाल्यामुळें त्यांच्या सैन्याची पांगापांग झाली व स्वतः मसूदास मराठ्यांनींच सोडलें म्हणून जीव घेऊन परत जाऊ शकला.

२१. शिंदी जोहाराचा शेवट—मसूद परत गेल्यानंतर महाराज विशाळगडाहून निघून राजगडास गेले; व जिजाबाईस भेटले. एकीकडून शास्ताखान व दुसरीकडून शिंदी जोहार असा दुहेरी पेंच संभाळणें कठिण आहे असें पाहून पन्हाळगड लढविण्याचें रहित केलें व “ किल्ला अदिलशहाच्या स्वार्धीन कर आणि तूं निघून ये. ” असा त्यांनीं त्रिंबक भास्कर यास निरोप पाठविला. त्याप्रमाणें त्यानें पन्हाळा अल्ली अदिलशहास देऊन टाकला. नंतर जोहारास भेटून त्रिंबक भास्करानें चौकशी केली तेव्हां जोहाराच्या मनांत महाराजांचा स्नेह जोडण्याची इच्छा आहे असें दिसलें. अशा रीतीनें त्र्यंबक भास्कर आपलें सर्व सैन्य घेऊन सुरक्षितपणें राजगडास परत आला. इकडे अदिलशहाला अशी शंका आली कीं ‘जोहारानें महाराजांकडून पैसा घेऊन त्यांना पन्हाळ्यांतून जाऊ दिलें असलें पाहिजे; जोहाराची सभ्मती असल्याबांचून शिवाजीमहाराजांना वेढ्यांतून जातांच

आलें नसतें.' या संशयान अल्ली अदिलशहा पछाडला गेल्यामुळें तो जोहारावर रागावला आणि " शिवाजी राजे यांनीं तुला दिलेलें धन दे, नाहीतर माझ्या हातून तुझा नाश होईल. " अशा अर्थाचा निरोप त्याच्याकडे पाठविला. तथापि जोहार भ्याला नाही. त्यानें अदिलशहाशीं युद्ध आरंभिलें. त्यांत त्याला पिछेहाट करावी लागली, तेव्हां तो कर्नूळास गेला. तेथें अदिलशहानें त्याला युक्तानें विषप्रयोग करविला. यामुळें जोहार मरण पावला. केवळ संशयावरून अल्लीनें जोहाराचें प्रकरण या थरावर नेलें व शेवटीं त्याचा घात करविला हा अदिलशहासा मूर्खपणा होता. शिवाजी महाराज निघून गेले तें जोहारास कळलें नाही याचें कारण महाराजावर देवीची कृपादृष्टी होती. तेव्हां या बाबतींत जोहाराकडे कांहींच दोष नव्हता.

२२. कारतलवाशीं उंबरखिंडीचें युद्ध—शिवाजीमहाराज पन्हाळ्याच्या वेढ्यांत अडकले होते त्या संधीचा फायदा घेऊन शास्ताखानानें संप्रामदुर्गासह चाकणशहर ताब्यांत घेतलें व पुण्यापर्यंतचा मुळूख हस्तगत केला. मोगलांच्या अफाट सैन्याशीं युद्ध करावें तर प्राणहानी पुष्कळ होणार व त्या मानानें फायदा तर कांहींच नाही; हे ओळखून महाराजांनीं प्रथम मंत्र्याच्या सल्ल्यावरून ' पैसा मिळविणें व मोगलांचा सहाद्री उतरण्याचा मार्ग बंद करणें ' या दोन गोष्टी करण्याचें ठरविलें. इकडे ७३ हजार घोडेस्वारांसह शास्ताखानानें पुण्यास ठाणें दिल्यानंतर त्यानें कारतलबखान नांवाच्या सरदारास सहाद्री उतरून चौल, कल्याण, भिवंडी, पनवेल, नागोठणें वगैरे स्थळें हस्तगत करण्याचा हुकूम केला. त्या काळीं चव्हाण, गाढे, रायबागीण, कोकाटे, जाधव वगैरे सरदारांनीं कारतलवाच्या स्वारींत सामील व्हावें असें शास्ताखानानें ठरविलें. त्याप्रमाणें हें सैन्य लोहगडच्या दक्षिणोत्तर मार्गानें सहाद्री उतरूं लागलें. तेथें केवळ पाऊलवाट मात्र असल्यामुळें त्या सैन्यास चालून जाण्यास बराच वेळ लागला. अशा रीतीनें हें मोगली सैन्य पाऊलवाटेनें चाललें असतां मराठ्यांचें सैन्य डोंगराच्या पायथ्याशींच होतें. परंतु दाट झाडी असल्यामुळें मराठ्यांचें सैन्य मोगलांना दिसलें नाही. यामुळें मोगली सैन्य सहाद्रीच्या कड्यावरून बरेंच दूरपर्यंत चालून आलें; व आयतेंच मराठ्यांच्या कोंडीत सांपडलें. मोगलांचें सैन्य झाडींत शिरण्यापूर्वीच मराठ्यांचे सेनापति दोन्ही बाजूस आधींच जाऊन बसले

होते. कारतलबाचे सैन्य 'उंबरखिंड' नांवाच्या पाऊलवाटेवर येतांच मराठ्यांनी आपल्या रणभेरी वाजविल्या, तेव्हां मराठ्यांच्या सैन्याचे नगारे ऐकून मित्रसेन, अमरसिंह वगैरे सरदारांनी युद्धाची तयारी केली. मराठ्यांनी पुढे होऊन मोंगली सैन्यातले बरेच लोक मारले, हे पाहून 'आपण वेढले गेलो' हे मोंगलांच्या लक्षांत आले; व ते सैन्य जागच्या जागी थबकले; त्याचा धीर खचला. दोन प्रहरची वेळ होऊन उन्हाचा ताप ल्याला असह्य वाटू लागला. तेव्हां रायबागीण कारतलबास दोष देऊन म्हणाली: "मोंगली सैन्य नेमके या जंगलांत अडचणीच्या जागी घेऊन येण्यांत तुम्ही तर चूक झालीच; पण तुला हा हुकूम देणारा शास्ताखानहि याबद्दल दोषी आहे. आतां आपले हे सैन्य सारीकडून वेढले गेले आहे. अशा वेळीं लढण्यापासून कांहीं फायदा होणार नाही. या वेळीं शिवाजीस शरण जाणे हा एकच मार्ग जीव वांचविण्यास मोकळा दिसतो." रायबागिणीचे हे सांगणे कारतलबासहि सयुक्तिक दिसले. त्यानें दूत पाठवून महाराजांना असे कळविले की "शास्ताखानाच्या हुकुमावरून आम्हीं तुमच्या प्रांतांत शिरले ही आमची चूक आहे. दोन तीन दिवसांत आम्हांला धड पुरेसे पाणी पिण्यास देखील मिळाले नाही. तेव्हां या वेळीं आम्हांला अभय देऊन जीवदान द्यावे, आमची गाळण उडाली आहे. कसेंहि करून आम्हांस राखावे. आपले वडील शहाजी राजे यांचा मजवर अतिशय लोभ होता. पण तो विसरून मी भलत्याची नोकरी पत्करली हे वाईट केले. आतां आम्हांला या रानांतून कसेंहि करून जिवंतपणी जाऊं द्यावे. आम्हीं तुम्हांस शरण आलों आहो." कारतलबाच्या या विनंतीस मान देऊन महाराजांनी त्याच्या सैन्यास निघून जाण्याची परवानगी दिली. आणि कारतलबानेहि महाराजांकडे खंडणी पाठविली. मित्रसेन वगैरे सरदारांनी देखील खंडणी पाठवून अभय मिळविले. अभयदानाचा हा तह ठरेपर्यंत कित्येक ठिकाणी चकमकी झडून मोंगली शिपाई मेटाकुटीस आले होते. इतक्यांत भालदारांनी महाराजांची आज्ञा मोठ्यानें ओरडून सर्व ठिकाणच्या सैनिकांना कळविली. यामुळे युद्ध बंद पडले. मोंगल मोठ्या कष्टाने व घाईघाईनें निघून गेले. तेव्हां पुष्कळ द्रव्य, हत्ती, घोडे, सोन्यारुप्याची भांडी वगैरे बहुमोल द्रव्य मराठ्यांना मिळाली.

२३. कोंकणची स्वारी—मोंगलांचें सैन्य पराभूत होऊन गेलें तरी तें परत येण्याचा संभव असल्यामुळें त्यांना अडविण्यासाठीं त्या ठिकाणीं कांहीं सैन्य ठेऊन महाराज कोंकण प्रांतावर चालून गेले. त्यांचें सैन्य पाहतांच पुष्कळ गांवच्या अधिकाऱ्यांनीं आपणहून मराठ्यांचें स्वामित्व मान्य केलें. त्या सैन्यानें यानंतर दाभोळ बंदर ताब्यांत घेतल्याचें ऐकून पालीचा राजा जसवंत यास 'आपण सिद्दी जोहारास मदत केली होती तेव्हां आतां आपली धडगत नाही' असें वाटून त्यानें शृंगारपूरच्या राजाचा आश्रय केला. तथापि शृंगारपूरचा सूर्यराव व पालीचा जसवंत यांच्याविषयीं महाराजांना फारसें वाईट वाटलें नाहीं. कारण ते दोघेहि आदिलशहाचे मांडलिक होते. दाभोळचा बंदोबस्त झाल्यानंतर महाराजांनीं चिपळुणास जाऊन परशुरामाचें दर्शन घेतलें व देवाची पूजा केली. नंतर संगमेश्वर व देवरुख हीं गांवां मुसलमानांनीं सोडून दिलीं होती तीं ताब्यांत घेण्याचें काम नीळकंठ राजाचा मुलगा (पिलाजी निळकंठ) व तानाजी मालुसरे यांजकडे सोपविण्यांत आलें; व 'संगमेश्वरास गेलेल्या या मराठ्यांच्या सैन्याशीं भांडण उकरून काढूं नये' असा निरोप प्रभानवलीच्या राजाकडे शिवाजीमहाराजांनीं पाठविला. राजापूर येथें अनेक फिरंगी व्यापारी होते. त्यांच्यापासून व इतर व्यापाऱ्यांपासून अनेक प्रकारची संपत्ति महाराजांना खंडणी म्हणून मिळाली. आदिलशहानें ही बातमी ऐकून मराठ्यांचा बंदोबस्त करण्याचें काम शृंगारपूरच्या सूर्यरावाकडेंच सोपविलें. रस्तुमुखान वगैरे सरदार मराठ्यांशीं लढूं शकत नाहींत असा अनुभव आला होता व कोंकणचा प्रदेश डोंगराळ असून तो सूर्यरावाच्या पूर्णपरिचयातला होता यामुळें आदिलशहानें यावेळीं सूर्यरावाची योजना या कामावर केली. सूर्यरावानेंहि ही कामगिरी पत्करून संगमेश्वर येथें असलेल्या मराठ्यांच्या सैन्यास अचानक रीतीनें वेढा दिला. तेव्हां मराठ्यांचा सेनापती पिलाजी निळकंठ हा घाबरून पळून जाण्याच्या विचारांत होता । हें माहून तानाजी मालुसऱ्यानें त्याचा धिःकार केला; व त्याला दोरखंडांनीं दगडाला बांधून ठेवून सूर्यरावाच्या सैन्यावर मोठ्या आवेशानें हल्ला चढविला; आणि सकाळ होण्यापूर्वीं शत्रूसैन्याची दाणा-दाण उडवून दिली. ही बातमी समजतांच सूर्यराजाच्या उद्वटपणाचा महाराजांना मोठा राग आला. पण त्यांनीं तो आवरला. सूर्यराजाकडे

याहि वेळीं त्यांनीं बोलणें करण्यासाठीं दूत पाठविला. त्यानें सूर्यरावास असें कळविलें कीं “संगमेश्वर येथील मराठ्यांच्या सैन्यावर रात्री अचानकपणें हल्ला करून तुम्हां अक्षम्य अपराध केला आहे. तथापि महाराज आतां पालीचें राज्य घेण्यास निघणार आहेत. त्या वेळीं तुम्हां भेटीस या म्हणजे तुम्हांस अभयदान मिळेल; आणि आला नाही तर पालीच्या राजाची जी अवस्था तीच तुमचीहि होईल हें लक्षांत ठेवा. ” हें ऐकून सूर्यरावानें भेटीस जाण्याचें कबूल केलें. पुढें महाराजांनीं पालीचें राज्य जिंकून तेथील लोकांना अभयदान दिलें व चिरदुर्गाभोंवतीं तट बांधून मंडनगड हें नांव गडास दिलें. तरीहि शृंगारपूरचा राजा भेटीस आला नाही. यामुळें त्याच्या राज्यावर चाळन जाण्यावांचून महाराजांना गत्यंतर राहिलें नाहीं. सूर्यरावावर चाळन जाण्याच्या कामीं इतकी चालढकळ करण्याचें कारण असें होतें कीं जावळीचें राज्य महाराजांनीं घेतलें तेव्हां प्रभानवल्लीच्या सूर्यराजानें त्यांच्याकडे गुप्तपणें ‘मी तुमचा क्रीतपुत्र आहे’ असा निरोप पाठवून अभयवचन घेतलें होतें. व तेव्हांपासून त्यानें कित्येक वेळीं महाराजांना मदतहि केली होती. परंतु पुढें त्याची बुद्धी फिरली व तो महाराजांच्या भेटीस आला नाही. तेव्हां महाराज १५ हजार पायदळ घेऊन एकाएकी प्रभानवल्लीवर चाल करण्यास निघाले. ते सारवरापर्यंत येऊन पोचले हें ऐकून सूर्यराव पळून गेला. यावेळीं सूर्यरावास पळून जाणें भाग पडलें, याचें दुसरें असेंही कारण होतें कीं, त्याच्याजवळ सैन्य मुळींच नव्हतें. पूर्वी संगमेश्वराहून महाराज पालीकडे निघून गेले तेव्हां आपणास आतां कोणी शत्रू राहिला नाही व युद्धाचा प्रसंग नाही असें समजून सूर्यरावानें आपल्या सेनापतीला सैन्यासह घरीं जाण्यास परवानगी दिली होती; आणि महाराज पालीहून इतक्या अचानक रीतीनें परतले कीं ते प्रभानवल्लीस आले तरी सूर्यराजाला आपलें सैन्य जमाविणें शक्य झालें नाहीं. यामुळें सूर्यराव भिऊन पळून गेला; व महाराज सैन्यासह शृंगारपुरांत शिरले. नंतर सर्वच प्रभानवल्ली प्रांत हस्तगत करून त्यावर त्र्यंबक भास्कर याची नेमणूक महाराजांनीं केली. आणि शृंगारपुराजवळ असलेल्या गडास ‘प्रतीतगड’ असें नांव दिलें. त्या वेळीं प्रीष्म श्चतु होता.

३. प्रचलित शिवचरित्राची भूमिका

१. तंजावरचा शिलालेख. वर दिलेल्या सारांशावरून एक गोष्ट स्पष्टपणे लक्षात येण्याजोगी आहे ती ही की तंजावरच्या शिलालेखकाराने शिवभारताचा उपयोग केला आहे. शिलालेखांत वर सांगितलेले २३ हि प्रसंग आहेत. आणि शिवभारत ज्या प्रभानवल्लीच्या विजयापर्यंत आहे तेथपर्यंत त्याच्या आधारे शिलालेखांतहि मजकूर संगतवार दिलेला असून पुढे शिलालेखकाराने एकदम उडी मारली आहे. भातवडीच्या लढाईत, शहाजीच्या कैदेच्या वेळी, अफजलाच्या स्वरांत आणि शास्ताखानाच्या मोहिमेंत अदिल, निजाम, मोगल व मराठे यांकडील सरदारांच्या ज्या याद्या शिवभारतांत आहेत त्या बहुतेक त्याचक्रमाने शिलालेखकाराने उतरल्या आहेत. शिवभारत व शिलालेख यांतील मजकूर ताडून पाहिला असता दोहींतील मजकुरांचे साम्य शेंकडो बाबतीत आहे व शिलालेखकाराने भारताची नक्कल करण्याचा प्रयत्न केला आहे हे सहज समजण्याजोगे आहे. सर्व साम्यांची स्थळे येथे देण्याने विस्तार होईल व त्याची तादृश आवश्यकता नाही. याकरिता येथे दहापांच स्थळे केवळ उदाहरणादाखल देतो.

(१) एतस्मिन्नेव समये दुर्गं देवगिरिं श्रयन् ।

निजामशाहो धर्मात्मा पालयामास मेदिनीम् ॥ ५१

त्या समई निजाम पादशहा म्हणणार देवगिरि दुर्गात राण्य करीत होता. (तं. शि. पृ. ५).

(२) सुतां विश्वासराजस्य दुर्गां नाम्नाथ सङ्गुणाम् ।

शरीफोऽपि महाबाहुर्भव्यां भार्यामविन्दत ॥ ५२

शरफोजी राजे यानी विश्वासरायाचे कन्या दुर्गाबाई यांसी लग्न करून घेतले. (पृ. ७.)

(३) ततस्तेनेभरामेण तस्मै विध्वस्तविद्विषे ।

मन्ये संतुष्य शाहाय निजमर्धपदं ददे ॥ ५३

शाहजी राजे जय पाऊन अल्ली यदलशाहाकडे आले तेव्हा शाहा मजकुरांनी फार संतोष पाऊन शहाजी राजास आपले अर्ध राण्य जाहगीर दिले. (पृ. १२). [येथे ' मन्ये ' हा मुळांतला शब्द अजीबात

सोडला, व ' इमराम ' बदल ' अल्लीयदलशाह ' असे शिलालेखकाराने लिहिले.]

(४) ततो निजामविषयं शाहः स्वविषयं विना ।

दिल्लीन्द्राय ददौ कंचित् येदिलाय च कंचन ॥ १०

शाहाजी राजानी नूतन निजामशाहाचा मुळक आपण बांधिला तो समप्र दिलेश्वर अवरंगजेब व विजापूरचे अल्लियदलशाहा उभयतांस वाटून देऊन सोडून आपण आपल्या स्वराज्य सातारगड नगरातच राहिले. (पृ. १७.) [येथे दिल्लीन्द्र म्हणजे औरंगजेब; यदिल म्हणजे अल्ली आणि स्वविषय म्हणजे स्वराज्य सातारगड नगर असे शिलालेखकार समजतो हे त्याच्या ऐतिहासिक व भूगोलिक अज्ञानाचे फल आहे.]

(५) आहूय स्वर्णशर्माणमग्रजन्मानमंतिके ।

शिवोद्धा मंत्रवित्तत्तन्मंत्रवेदिनमब्रवीत् ॥ ११

त्यांनी (शिवाजी राजांनी) आपला मंत्री सुवर्ण नामक ब्राह्मण त्यास सोनोजीपंत म्हणून येक, त्यास बलाऊन येकांती सांगितले जे. (पृ. २४-२५)

(६) असौ जाग्रदवस्थोपि तत्स्वप्नमवमन्यत ॥ १२

स्वप्न पाहिले म्हणावे तर जागाच आहे. (पृ. २९.)

(७) यातुं प्रणालमचलं स्वयमेव समुद्यताम् ॥ १३

जिजाई आईसाहेब पनाळास जाणेस सिद्ध जाहले (पृ. ३८).

(८) तत्र तं स्वामिनं हित्वा त्रपां चातिमहीयसीम् ।

अहां युवां परभिया परावृत्ताबुभावापि ॥ १४

(तुमचा यजमान पनळगडी शत्रूशी युद्ध करितो,) तुम्ही उभयतां लाज नाहीसे भीऊन आपला प्राणच घोरसा समजून पळून आला. (पृ. ३८).

(९) यामिन्याः प्रथमे यामे प्रस्थितः पृथिवीपतिः ।

तदा बतानुयान्ति स्म पदगानां शतानि षट् ।

प्रस्थानदुंदुभिस्तस्य दध्वानं मधुरं तथा

ध्वनदंभोधर भ्रांत्या परैर्न बुबुद्धे यथा ॥ ६८ ॥

राजे रात्री प्रहरानंतर सहाशे पायदळसहीत भेरी वाजवीत शत्रूसमीप मार्गाने चाळिले तेव्हां ते शब्द मेघगर्जना म्हणून शत्रु समप्र समजले (पृ. ३९).

(१०) ततस्तदंतिके तत्तद् वृत्तमावेदमन्नयम् ।

अनयत्तद्दिनं सर्वं विजयी शाहनंदनः ॥ १० ॥

शत्रूस जितून तेथून निघून राजगडास आपले मातोश्रीला....चाले
वर्तमान येकंदर सांगून एक दिवस तेथेंचि राहिले (पृ. ३९).

(११) तस्मादेहि धनं देहि यद्दत्तं तेन भूभृता ।

मद्दस्तेनैव भवतो भवेन्निधनमन्यथा ॥ ११ ॥

राजाकडून लाच घेतलास ते द्रव्य देणे नाहितरी तुझे पारिपत्य केलें
जाईल (पृ. ४०).

(१२) अ. २९ श्लो. ८१ व ८२ मध्ये शिवभारतकारानें 'तानाजी
मालुसुरा व पिलाजी नीलकंठ संगमेश्वरास गेले' हें सांगतांना
'नीलकंठराजात्मजो द्विजः' असे शब्द पिलाजी नीलकंठ या ऐवजीं
वापरले आहेत. त्याचें भाषांतर करतांना शिलालेखकारानें 'नीलकंठ-
राजाचे पुत्र ब्राह्मण' (पृ. ४१) असेच शब्द योजले !

(१३) न यद्यपि नरेन्द्रस्य तत्र सिद्धांजनांचिते

तदप्यद्वा निधनानि पश्यतः स्म विलोचने ॥ १३ ॥

शिवाजी राजास अंजन न घालतां बहुत द्रव्य मोहराच्या कढया
दृष्टीस पडल्या (पृ. ४१).

(१४) तव क्रीतसुतोऽस्मीति वाचिकेन व्यजिज्ञपत् ॥ १४ ॥

आपण महाराजाचा क्रयपुत्र म्हणून शरण आला होता (पृ. ४३).

शिलालेखकारानें मजकूर तयार करतांना शिवभारताची तंजावर येथील
प्रत पाहिली होती हें वरील विवेचनावरून ठरतें. त्याप्रमाणें शिवभारता-
तील मजकूर मराठीत उतरतांना शिलालेखकारानें काहीं ठिकाणीं (१)
चुका केल्या व काहीं ठिकाणीं (२) जास्त अर्वांतर मजकूर घातला
यामुळें शिलालेखांतील मजकुरांत विसंगति उत्पन्न झाली आहे. विजापूरच्या
आदिलशाही गादीवर अनुक्रमानें इब्राहीम, महमूद आणि अल्ली हे बाद-
शहा (शहाजी व शिवाजी यांच्या हयार्तांत) होते व शिवभारतांत हीं नांवें
जेथल्या तेथें बिनचूक दिलेलीं असून शिलालेखकारानें महमूदशहाचें नांव
अजीबाद गाळलें व अल्ली आदिलशहा हें नांव जेथें तेथें घातलें आहे.
त्यांच्या मते इब्राहिमाचा मुलगा यदिल व 'यदिल', यालाच प्रतिनाम
अल्ली. या त्यांच्या समजामुळें अथवा गैर समजामुळें, यदिल उर्फ अदिल

हा शब्द दिसताच त्यानें अल्लीचें नांव घुसडलें ! वस्तुतः 'यदिल' हा बिजापूरच्या सर्वच बादशहांना लागू पडणारा आडनांवासारखा सामान्य शब्द आहे. पण शिलालेखकारानें अज्ञानामुळें यदिलचें भाषांतर किंवा स्पष्टीकरण अल्ली या शब्दानें केलें. तोच प्रकार दिल्लीच्या बादशहासंबंधी झालेला आहे. जहांगीर, शहाजहान व औरंगजेब असा, ताम्र (हणजे मोगल) बादशहाचा क्रम असून शहाजहानाच्या कारकीर्दीत त्याचा मुलगा औरंगजेब दक्षिण प्रांती सुभेदार म्हणून अधून मधून होता आणि नंतर बापास कैद करून औरंगजेब बादशहा बनला ही तपशीलवार माहिती शिलालेखकारांस नसल्यामुळें ताम्राधिपति याचा अर्थ त्यानें क्वचित् जहांगीर व बहुधा औरंगजेब उर्फ अलमगीर किंवा 'अल-गिरी' या शब्दानें देऊन व शहाजहान हें नांव अजिबात गाळून घोटाळा माजविला आहे. शिलालेखकाराच्या भूगोलविषयक अज्ञानानेंहि बरीच दंगल उडवून दिली आहे. शहाजीची मूळ जहागीर पुणें प्रांत; व्यापैकी 'पुणें' या शब्दाचें रूप कांहीं ठिकाणी 'पुणें सातारगड' आणि कांहीं ठिकाणीं नुसतें 'सातारगड' असें दिलें आहे ! मालोजी इंदिरापूरच्या म्हणजे इंदापूरच्या युद्धांत मेला असें भारतांत असून 'इंदापूर'च्या जागीं कोल्हापूर असें शिलालेखकारानें म्हटलें आहे. शहाजीची नेमणूक रणदुल्लाबरोबर दक्षिण प्रांताच्या स्वारीवर झाली हें सांगतांना औरंगजेबास तोफा (=खंडणी) देणारा दक्षिण प्रांत जिंकण्यासाठीं आदिलशहानें ही स्वारी पाठविली असें स्पष्टीकरण शिलालेखकार करतो. वस्तुतः यावेळीं दिल्लीच्या गादीवर शहाजहान होता व त्याचा अंमल तुंग-भद्रेच्या दक्षिणेस यत्किंचित्हि नव्हता. 'मुधाभिध फलस्थानपतिः' हणजे मुधोजी फटलणकर याचें भाषांतर करतांना मुधाभिध या जागीं 'मुसेखान' हा शब्द शिलालेखांत योजला आहे. शिवजन्माच्या वेळीं शहाजी दर्याखानावर स्वारी करण्यास गेला होता एवढें भारतांत आहे. पण दर्याखानाची हयात शिलालेखांत बरीच लांबविली आहे. नसतें स्पष्टीकरण घालण्याच्या हौसेनें तर शिलालेखकारांस बऱ्याच ठिकाणीं तोंडघशीं पाडलें आहे. याचीं एकदोन उदाहरणें देतो—

तस्य तस्यामजायन्त पुत्राः षट् शुभलक्षणाः ।

तेषां मध्ये शंभुशिवौ द्वावेवान्वयवर्धनौ । ५-२३.

या भारतातील श्लोकांत ' शहाजीला जिजाबाईपासून सहा मुलगे झाले; त्यांपैकी दोघेच मोठे झाले ' एवढें सांगितलें आहे. पण शिलालेखकारानें " शके १५४७ प्रथम पुत्र संभाजीराजे जन्मले; त्यामागूनहि क्रमेकरून चौघे पुत्र जाहले; परंतु वर्धमान दशेस पावले नाहींत. " (पृ. १३) अशी मल्लिनार्थी केली आहे. त्याप्रमाणें शिवभारतांत शिव-जन्म व अफजलप्रसंग या दोहींच्याच मित्या दिल्या असून शिलालेखकारानें पुष्कळच जागीं शकाचे व सनाचेहि आंकडे दिले आहेत.

योधुमद्वा पठानेन दर्याखानेन मानिना ।

शाहराजे महाराजे प्रयाते विषयांतरम् ॥

अनुग्रहाय देवानां दैत्यानां निग्रहाय च ।

प्रभुः स जगतां प्रादुरभूद् भृशबलान्वये ॥ ६।३७

म्हणजे 'शहाजी महाराज दर्याखान पठाणाशीं लढण्यासाठीं परप्रांतास गेले असतां भोसले वंशांत देव (=शिवाजी महाराज) अवतरले' असें शिवभारतकार ह्मणतो. पण शिलालेखकारानें यांत कल्पनेची पुष्कळच भर घालून विसंगति उत्पन्न केली आहे. तो लिहितो 'निजामशहानें शहाजीला मोगलाची फौज घेऊन येणाऱ्या दर्याखानावर जा ह्मणून निरोपून यादव राजास आपल्या भेटीस या ह्मणून बलाऊन पाठविले, तेव्हां जिजाबाई पूर्ण गर्भ होती; तेव्हां तिच्या संरक्षणास शहाजीनें काहीं सैन्य शिवनेरीस ठेवलें; व वरकड सैन्यानिशीं शहाजी दर्याखानाशीं युद्ध करण्यास गेला. आणि दर्याखानास पळवून लावून शहाजी परत शिवनेरीस येतो इतक्यांत जिजाबाईस पुत्रोत्सव जाहला'. भारतकारानें शहाजी कोणाच्या हुकुमानें दर्याखानावर गेला व दर्याखान कोणाकडचा हे मुद्दे मुद्दाम संदिग्ध ठेवले आहेत हें शिलालेखकारास समजलें नाहीं.

ऐतिहासिक व भूगोलिक अज्ञानानें व स्पष्टीकरणाच्या हौसेनें शिलालेखकारांच्या हातून भारतातील मजकूर सांगतांना कशा प्रकारचे दोष घडले आहेत त्याचें दिग्दर्शन केलें. आतां शिलालेखांत भारतापेक्षां जास्त मजकूर घातला गेला आहे त्याचें स्वरूप पाहूं. ' सूर्यवंशांत मालोजी नांवाचा राजा होऊन गेला ' असें म्हणून भारतकारानें ग्रंथातील कथानकास प्रारंभ केला आहे. पण शिलालेखकारास ब्रह्मदेवापासून मालोजीपर्यंतच्या पिढ्या सांगण्याची अवश्यकता भासली; व त्यानें नांविनिशींचे

बरेच मोठे लटाबर जोडून दिले; त्याचप्रमाणे 'पेमगिरी' येथे बादशाही उभारल्या वेळीं शहाजीच्या बाजूस घाटगे, काटे, गायकवाड, चव्हाण, बगैरे 'महाराष्ट्र नृपाः' म्हणजे मराठे राजे मिळाले हे सांगतांना भारतकारानें दाहाबाराच नांवें दिलीं आहेत. पण शिलालेखकारानें शहाण्णव कुळीचे मराठे जमले असें सांगून त्यांची यादी दिली व सूर्यवंशी कोण व चंद्रवंशी कोण याचा खुलासाहि जोडला. 'शहाजी व शरीफजी' ही मालोजीचीं मुलें 'सिद्धनामांकित' म्हणजे फकीराच्या नांवावरून ठेविलीं गेलीं एवढें भारतांत आहे. पण शिलालेखांत त्या फकीराचें नांव काय व त्यानें मालोजीस आशीर्वाद काय दिला व बीरुदें कोणतीं दिलीं याचीं भारुडकथा सांगितली आहे. पण याहीपेक्षां महत्वाची गोष्ट म्हटलीं म्हणजे चित्रकलेच्या भरमापावर शहाजीनें काढलेल्या स्वारीचें वर्णन व जिजाबाईस शहाजीची दुसरी बायको म्हणणें या दोन गोष्टी शिलालेखांत अगदीं नव्या आहेत; त्यांचा मागमूसहि भारतांत नाही. यावरून शिलालेखकारांला शिवभारतांतील मजकुरापेक्षां जास्ती माहिती नमूद करण्याची इच्छा होती हें उघड आहे. शिवभारतांत तुकाबाई अगर व्यंकोजी यांच्या संबंधीं अवाक्षरहि नाही. परंतु तंजावरच्या शिलालेखांत ही माहिती अवश्य आली पाहिजे असें तेथील लेखकांस स्वाभाविकपणें वाटून त्यानें आपल्या मताप्रमाणें ही माहिती घुसडून दिली. या घुसडलेल्या माहितींत जीं चुकीचीं विधानें आहेत तीं शिलालेखकारानें जाणूनबुजून बनावट तयार केलीं कीं, दंतकथावरून ऐकलीं तशीं लिहिलीं हें समजण्यास आज मार्ग नाही. शिलालेख व शिवभारत या दोहोंतील मजकूर आज आपणापुढें आला आहे व तो बारकाईनें तपासून पाहतां येतो; यामुळे शिलालेखकारानें आधारभूत ग्रंथांचीं यादी सांगितली नसली तरी शिवभारताचा आधार त्यानें घेतला हें आपण निश्चयानें म्हणूं शकतो. पण भारतांत नसलेला मजकूर शिलालेखांत आहे, त्याअर्थीं आणखी काहीं तरी आधार शिलालेखकारास उपलब्ध होता यांत शंका नाही. ब्रह्मदेवापासून मालोजी पर्यंतची यादी देतांना त्यानें प्रारंभीं पुराणांचा उपयोग केला असला पाहिजे; आणि एक ठिकाणीं 'भारत, भागवत, हरिवंश, रामायण या ग्रंथांत विस्तार सांगितले' असें म्हटलेंहि आहे. पण शहाण्णव कुळीची व भोंसले कुळीची यादी देतांना पुराणानें काम भागणार नाही; त्यासाठीं

अर्थात्तर याथा, तोंडी माहिती व कल्पनाशक्ति, यांचा आश्रय शिलालेखकारानें केला असला पाहिजे. त्याचप्रमाणें शिवाजी हा वयानें व्यंकोजीपेक्षां मोठा असला तरी मानानें लहान याचें कारण तुकाबाईचें लग्न शहाजीशीं प्रथम झालें व नंतर जिजाबाईशीं झालें असें इ. स. १८०३ मध्ये कोरलेल्या या शिलालेखांत दोनचार ठिकाणीं आहे. पण ही माहिती त्यानें कोणत्या आधारावर सांगितली हें आपणांस माहीत नसल्यामुळे या चुकीची जबाबदारी आधारभूत कागदावर आहे कीं शिलालेखकाराच्या अढाणीपणावर आहे हें समजण्यास मार्ग नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं हा मजकूर शिवभारतांतला नसून तो शिलालेखांत जास्तीचा म्हणून घातला गेला आहे.

शिवभारत व तंजावरचा शिलालेख यांतील मजकूर बारकाईनें ताडून पाहिला असतां काय दिसून येतें याचा खुलासा येथवर केला. त्यावरून पुढील प्रमेयें दिसून येतात—

(१) शिलालेखकार आपल्या आधारभूत ग्रंथांचा नामनिर्देश करित नाहीं. पण त्यानें शिवभारताचा उपयोग केला आहे.

(२) शिवभारतांतला मजकूर सारांशरूपानें घेतांना त्याच्या हातून (अ) भूगोलिक, (आ) ऐतिहासिक व (इ) व्युत्पत्तिविषयक अज्ञानामुळे शिलालेखांत कांहीं चुकीची विधानें पडलीं आहेत.

(३) शिवभारताखेरीज अन्य आधारावर किंवा दंतकथांवर विश्वसून शिलालेखांत समाविष्ट केला गेलेला मजकूर विश्वसनीय आहे कीं अविश्वसनीय आहे हें प्रत्यंतर पुराव्यावाचून निश्चितपणें सांगतां येत नाहीं.

शिवकालीन 'शिवभारता'ची विकृती इ. इ. १८०३ मधल्या शिलालेखकाराच्या हातून कशा रीतीनें झाली याचें विवेचन येथवर केलें. त्यावरून समकालीन आधार पुढे असला तरी त्याची शास्त्रज्ञ लेखकांशी गांठ पडल्यावाचून इतिहास निष्पत्ति होणें किती मुश्किलीचें आहे हें ध्यानांत येईल. सध्या आपणापुढें शिवचरित्रविषयक बखरी आणि ग्रँडफ, प्रो. रॉलिनसन, मि. किंकेड, रा. केळुसकर व प्रो. सरकार यांचे ग्रंथ आहेत. पण अद्याप शिवचरित्रातील रहस्य आपल्या हातीं लागलें नाहीं ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. याचें कारण देखील वर सांगितलेल्या कपिलाषष्ठीच्या योगांत आढळून येणार आहे. हा योग जुळून येणें किती कठीण आहे याचें स्पष्टीकरण

काहीं उदाहरणानेच सांगणें बोधपर असल्यामुळे त्याच पद्धतीचें अवलंबन करूं.

(२) सभासदांच्या बखरीची भूमिका—सभासदी बखरीची भूमिका अशी आहे:—

श्रीमंत महाराज राजश्री राजारामसाहेब छत्रपती साहेबांचे सेवेशी.

विनंति सेवक कृष्णाजी अनंत सभासद कृतानेक विज्ञापना ऐसीजे. साहेबी मेहेरबानी करून सेवकास पुसिले कीं “आपले पिते थोरले राजे [=शिवाजीमहाराज] याणी इतका पराक्रम केला व चार पातशाहीशी दावा लाविला. ऐसा पराक्रम केला. ऐसें असता औरंगजेब येऊन किल्लो-किल्लीं अनर्थ मांडिला. याचा अर्थ काय ? तुम्ही पुरातन राष्ट्यांतील माहीत- [गार] लोक आहां तरि इस्तकबिलपासून चरित्र लेहून देणें” म्हणोन आज्ञा केली. त्याजवरून वर्तमान ऐसीजे इत्यादि. बखर समाप्त करतांना “चैत्र शुद्ध प्रतिपदा ते दिवशीं वर्णन समाप्त जाहाऊं. ईश्वर संवत्सर मुक्काम चंदी शालिवाहन शके १६१६त जाहाली कळलें पाहिजे. बहुत काय लिहिणें ? हे विनंति” असे शब्द योजले आहेत, त्यांवरून ग्रंथाच्या रचनाकाळाची कल्पना करता येईल. पण मजकूर लिहितांना आधार कशाचा घेतला व ऐकीव माहिती किती जमेस धरली हें समजण्यास मार्ग नाहीं. पण समकालीन उपलब्ध कागदावरून “सभासदी बखरीत दिलेले प्रसंग कालानुक्रमानुसार नाहींत; व त्यांची मांडणी स्मरणावर हवाला ठेवून आठवेल तशा क्रमानें केलेली आहे” असे म्हणता येते. आणि या पद्धतीमुळे सभासदी बखरीत चुकीची स्थळे बरीच आहेत. उदाहरणार्थ पन्हाळा शिवाजीमहाराजांनीं दोन वेळां घेतला; प्रथम शके १५८१ मध्ये व नंतर शके १५९४ मध्ये. पैकीं पहिल्या प्रसंगानंतर म्हणजे १५८२ मध्ये शिंदी जोहाराचा वेढा पडला, परंतु सभासदानें ही हकीकत शके १५९४ मध्ये म्हणजे महाराज आप्रयाहून सुटून आल्यानंतर मोगलांशीं युद्ध सुरू झालें त्या सुमारास दिली आहे. त्याचप्रमाणें शहाजीचा खरा मृत्युशक सभासदास माहीत नसल्यामुळे त्यानें शिवाजीमहाराजांच्या तोंडीं “मिरजा राजियाची भेट घेऊन दिछीस गेलों. पादशहाची भेट घेऊन मागती

आपल्या राज्यास आलों. मागती कित्येक गड घेतले व शहरें पाहिलीं आणि पागा शिलेदार चाळीस हजार केले. असें पराक्रमाचें वर्तमान ऐकून महाराज [=शहाजी] संतुष्ट जाले. समाधानपत्रें आपणांस बरचे-बर येत होती. तैशींच अलंकारवर्षे पाठवति होते. त्या उपरि त्यांमार्गे आपणास कोणी आतां वडील नाहीं ” अशीं वाक्यें घातलीं. याचें कारण सुरतेची लूट (शके १५८९ मध्ये व शके १५९२ मध्ये अशी) दोन वेळां झाली. पैकीं पहिल्या लूटीच्या सुमारास शहाजीचा मृत्यु घडला. तो सभासदानें दुसऱ्या लूटीच्या सुमारास धरला आहे. केवळ स्मरणावर हवाला देऊन हकीकत तयार करतांना एकाच जातीचे दोन प्रसंग निरनिराळ्या वेळां घडले असले म्हणजे पहिल्या प्रसंगाशीं संबद्ध असलेल्या गोष्टी दुसऱ्या प्रसंगाच्या वेळां घडल्या असाव्या असें वाटणें स्वाभाविक असतें. आणि हा दोष टाळण्यासाठींच प्रत्यंतर पुरावा पाहून नंतर दोन प्रसंगांचें पौर्वापर्य ठरविणें इष्ट असतें. तथापि सभासदी बखर महाराजांच्या मृत्युनंतर १५१२० वर्षांच्या आंत लिहिली गेल्यामुळे तिच्यांत पौर्वापर्याचा विपर्यास झाला असला तरी तो विशिष्ट प्रसंगापुरताच आहे व दंतकथांचा सुळसुळाट तर पुष्कळच कमी आहे. चित्रगुप्तानें सभासदाच्या बखरीचा आपण उपयोग केला असें स्पष्टच सांगितलें आहे. व सभासदापेक्षां जास्तीचा मजकूर केवळ स्पष्टीकरणार्थ असल्यामुळे शब्दावढं बरापेक्षां शिवचरित्रविषयक जास्त माहिती यांत मिळत नाहीं. मात्र ‘आधारभूत ग्रंथांचा नामनिर्देश बखरकार मुळांच करीत नाहीं’ या विधानास चित्रगुप्ताचा अपवाद सांगाता येण्याजोगा आहे.

३. चिटणीशी बखर—चित्रगुप्तानंतर एक्याणव कळमी, रायरी, तरीख-इ-शिवाजी वगैरे बखरी लिहिल्या गेल्या. पण त्या फार अव्यवस्थित आहेत. त्यापेक्षां चिटणीसांची बखर बरीच व्यवस्थित अशी आहे. ही राज्याभिषेक शके १३७ म्हणजे शके १७३२च्या सुमारास लिहिली गेली व ती लिहितांना “शास्त्राधार विष्णुपुराणादि पुराणांतील दंडनीति, राजधर्म, राजमयूख व रमलशास्त्र व कारकादीं वडिलार्जित होत्या, दिनचर्या, पराक्रमकथा [ही होत्या,] त्यांचे आश्रयेकरून लेहून निवेदन केले ” (पृ.२) असा आधारग्रंथनिर्देश चिटणीसांनीं केला आहे. पैकीं पुराणांच्या आधारे चिटणीसांनीं जो मजकूर लिहिला असेल त्याची चिकित्सा करण्याचें हें स्थळ

नव्हें. 'बडिलार्जित कारकीर्दी, दिनचर्या व पराक्रमकथा,' ष्या त्यांच्याजवळ होत्या त्यांच्या आश्रयाने त्यांनी दिलेला मजकूर कितपत विश्वसनीय उतरला आहे याचे आपणांस परीक्षण करावयाचे आहे. परीक्षणासाठी छपील प्रतीतील २६ ते ३७ अ पर्यंतच्या कलमांतील (पृ. २१-३२) भाग घेऊं. या भागांत शहाजीच्या लग्नानंतर शके १५४१ मध्ये त्याला वजीरी मिळाल्यापासून शके १५५५ पर्यंतच्या १४।१५ वर्षांची हकीकत आहे. तिचा सारांश असा:—

१. निजामशाही गादीचा मालक वारला तेव्हां त्याचीं मुळे लहान होती. अशा वेळीं बेगमेनें शहाजीस वजीरी दिली.

२. यामुळे मलिकंबर व जाधवराव यांना शहाजीचा मःसर वाटू लागला.

३. जाधवरावांनीं मोंगलांची मदत आणविली.

४. मोंगलांच्या फौजेनें चाल केली तेव्हां शहाजीनें माहुलीच्या किल्ल्यांत राहून सहा महिने युद्ध केले.

५. नंतर विजापूरकराकडे जाण्याचें ठरवून व जिजाबाईस शिवनेरीस ठेऊन शहाजी विजापुराकडे शके १५४८ मध्ये गेला; व कर्नाटकाच्या स्वारींत सामील झाला.

६. शिवजन्म शके १५४९ मध्ये शिवनेरीस झाला.

७. दिल्लीकरातर्फे निजामशाहावर दुसरी स्वारी आली तिचा पराभव मलिकंबराने केला.

८. मलिकंबर बलिष्ठ झालेला पाहून विजापूरकरांनी त्याच्यावर स्वारी केली. पण मलिकाने भातवडीच्या तलावावर विजापूरकरांचा पराभव केला.

९. शहाजीवाचून मलिकंबराचा पराभव होत नाही असे पाहून त्याला दक्षिणेंतून बोलाऊन मलिकाशीं लढण्यास पाठविले.

१०. तेव्हां मलिकाने पुणे जाळले; पण म्हसवडच्या लढाईत त्याचा मोड होऊन तो भीमा उतरून गेला. विजापूरचे सैन्य नदी उतरून शकले नाही.

११. शके १५५५ च्या भाद्रपदांत मुरारपंताने तुळा केली; आणि नंतर तो व शहाजी विजापुरास परत आले.

ही चिटणीसांची हकीकत गोष्ट या दृष्टीने संगतवार आहे. पण ऐतिहासिक प्रसंग या दृष्टीने ती अशक्य कोटीतली आहे, याचें कारण चिटणीसांच्या वर दिलेल्या विधानांत कालाच्या पौर्वापर्याचा विपर्यास अतोनात आहे व त्यांची माहिती अपुरी आहे. उपलब्ध विश्वसनीय माहितीच्या आधारे वर दिलेल्या ११ विधानाबद्दल असे म्हणता येते.

१. निजामशाही गादीवर लहानमुळें येऊन शहाजी वजीर बनण्याचा काळ शके १५५४ नंतरचा आहे. त्यावेळीं मलिकंबर व जाधवराव हे दोघेहि ह्यात नव्हते.

२. मलिकंबर व शहाजी यांचें वितुष्ट शके १५४७ मध्ये आलें व शहाजी विजापुराकडे गेला. जाधवराव व शहाजी यांचें वितुष्ट शके १५४३ च्या सुमारास येऊन जाधवराव मोंगलांच्या आश्रयास गेला; तो ७।८ वर्षांनीं निजामशाहींत परत आला.

३. जाधवराव मोंगलांसह येऊन शहाजीशीं लढला तो शके १५४६ मध्ये, चिटणीस समजतात त्याप्रमाणें माहुलीच्या वेढ्यांत नव्हे.

४. माहुलीच्या वेढ्याचा प्रसंग शके १५५७।५८ मधला आहे. चिटणीसांनीं तो १५४८ मध्ये मानला आहे.

५. शहाजी शके १५४७ मध्ये विजापूरकरांच्या नोकरीत गेला; तेव्हां शिवनेरी वगैरे भाग त्याच्या ताब्यांत नव्हता. अर्थात् स्याला जिजाबाईस तेथें ठेवणें शक्य नव्हतें. जाधवराव तर मोंगलांकडे होता यामुळें त्याचाहि संबंध या वेळीं शिवनेरीस नव्हता. शहाजी विजापूरकराकडे ३ वर्षे राहून शके १५५० च्या सुमारास निजामशाहींत परत आला व नंतर संभाजीच्या लग्नासाठीं जिजाबाईसुद्धा शिवनेरीस गेला.

६. शहाजी १५४८ शकांत विजापूरकरांच्या नोकरीत गेला. तेव्हां पासून तो अखेरपर्यंत त्याच दरबाराकडे राहिला अशी चिटणीसांची समजूत असल्यामुळें याच सुमारास शहाजी व जिजाबाई यांची ताटातूट करून शिवजन्म शके १५४८ अगर १५४९ मानणें बखरकारांना व चिटणीसांना अवश्य वाटलें. पण शहाजी पुनः निजामशाहीच्या नोकरीत गेला व त्यावेळीं त्याला शके १५५१ मध्ये शिवनेरीस जातां आलें हें चिटणीसांना माहित नव्हतें.

७. दिल्लीकरांचा मलिकंबराने पराभव केला तो प्रथम श. १५४६ मध्ये आणि नंतर श. १५३७ मध्ये बुव्हाणपूर येथे दुसऱ्यांदा केला. त्यानंतर शके १५४८ मध्ये मलिकंबर मेला. चिटणीसांनी दिल्लीकरांचा पराभव श. १५४९ नंतर मानला आहे ही त्यांची चूक आहे.

८. भातवडीच्या युद्धात मलिकाने विजापूरकरांचा पराभव केला हे चिटणीसांना माहीत आहे. पण ही लढाई श. १५४६ च्या सुमारास झाली हे त्यांना माहीत नाही, त्याचप्रमाणे या युद्धाच्या वेळी शहाजी दक्षिणेत होता असे चिटणीस मानतात ती त्यांची चूक आहे.

९. शहाजी व मलिक यांचे वैमनस्य १५४७-४८ पर्यंत होते. चिटणीसांनी त्याचा अवधि श. १५५३ च्या जवळ आणला आहे. पण त्या वेळी मलिक ह्यात नव्हता.

१०. पुणे मलिकाने जाळले नाही; ते मुरारजगदेवाने जाळले. चिटणीसांचा समज या बाबतीत अगदी चुकीचा आहे.

११. तुळा श. १५५९ मध्ये झाली हे खरे. पण पुढे तीन वर्षांनंतर शहाजी विजापूरकरांच्या नोकरांत गेला.

अर्धवट माहितीच्या जोरावर सर्व हकीकत संगतवार रीतीने सजवून सांगण्याच्या इच्छेने चिटणीसांच्या हकीकतीत काय दोष राहिले याचे विवेचन केले. आतां प्रसंगाचा कालानुक्रम लक्षात ठेऊन शहाजीचे या वेळचे चरित्र सांगतां येते ते असे:—

शहाजी व जाधवराव यांचे वितुष्ट वाढून जाधवराव मोगलांकडे शके १५४३ मध्ये गेला. त्यानंतर दिल्लीकर व विजापूरकर यांनी मलिकंबराविरुद्ध एक होऊन निजामशाहीवर चाल केली. या संयुक्त सैन्याचा पराभव मलिकंबर व शहाजी यांनी भातवडीच्या युद्धात शके १५४६ मध्ये केला. त्यानंतर मलिक व शहाजी यांचे वैमनस्य वाढून शके १५४७ मध्ये शहाजी विजापूरकरांच्या आश्रयास गेला. मलिकाने विजापूरकरावर चाल केली त्यावेळी शहाजी मलिकंबराविरुद्ध लढला. पुढे विजापूरचा इब्राहिम आदिलशहा, व निजामशाहीचा मलिकंबर हे दोघेहि मरण पावले. त्यानंतर शहाजहानाने निजामशाहीवर सैन्य पाठविले. तेव्हां शहाजी विजापूराला व जाधवराव मोगलांसून निघून निजामशाहीकडे आले. पैकीं जाधवराव निजामशाहाकडून मारला गेला आणि शहाजी संभाजीच्या

लम्रासाठी शके १५५१ अखेर शिवनेरीस गेला. तेथून दर्याखानाच्या स्वारीवर जावयाचें असल्यामुळें शहाजीनें जिजाबाईस शिवनेरीस बाळंतपणास ठेवले. तेथें शिवजन्म शके १५५१ फाल्गुन व. ३ रोजीं झाला. या सुमारास शहाजीनें काहीं दिवस मोगलांची नोकरी केली. ती पुढें सोडून तो विजापूरकरांच्या सैन्याशीं सहकार्य करून मोगलांशीं लढत होता. शेवटीं मोगलांनीं निजामशाही बुडविली; व त्यांचें सैन्य परत गेलें. तेव्हां विजापूरकरांचा सलोखा संपादन करून शहाजीनें पेमगिरी येथें पुनः निजामशाही उभारली. त्या सुमारास विजापूरकरांतर्फे १५५५ शकांत मुरारजगदेव भीमातीरीं होता. हा प्रकार पाहून मोगलांनीं पुनः दक्षिणत सैन्य आणून विजापूरकरांची व शहाजीची जूट फोडली. तरीहि शहाजीनें माहुळी किल्ल्याच्या आश्रयानें मोगली व आदिलशाही सैन्याशीं काहीं काळ तोंड दिलें. आणि शेवटीं श. १५५७-५८ मध्यें मोगलांशीं तह करून शहाजी विजापूरकरांच्या नोकरींत गेला.

सारांश (१) शिवजन्म शिवनेरीस झाला; आणि (२) शिवनेरीस जिजाबाईस पोंचविण्यांत आले तेव्हां ती आसन्नप्रसवा होती; या दोन गोष्टी बखरकारांना निश्चितपणें माहीत होत्या. परंतु मलिकंबराची हयात कोठपर्यंत भातबडीची लढाई कोणकोणांत केव्हां झाली, जाधवरावाचें शहाजीशीं वितुष्ट केव्हां आले, शहाजीच्या ताब्यांत शिवनेर वगैरे प्रांत कधीं आले व माहुळीच्या वेढ्याचा वृत्तांत काय याची चिटणीसांची माहिती काळदृष्ट्या व तपशीलदृष्ट्या फारच चुकीची होती. याचें कारण कागदोपत्रीं मिळालेल्या थोड्याशा माहितीवर त्यांना तर्काच्या आश्रयानें सर्व हकीकत तयार करावी लागली हें आहे. सारांश 'आपण कोणत्या आधारांवर विश्वसून लिहितों' याचा नामनिर्देश बखरकार करीत नाहींत. व शिवकालीन परिस्थितीची थोडीशी विश्वसनीय माहिती त्यांना मिळाली म्हणजे तिची विस्तृत व सांगोपांग हकीकत बनविण्यासाठीं ते पुष्कळसा तर्काचा आश्रय करतात व त्या वेळीं कालविपर्यासाचा दोष त्यांच्या हातून हटकून घडतो. यामुळे कै. राजवाडे यांनीं म्हटल्याप्रमाणें—“ अमूक एका बखरींतील मजकूर खरा आहे असेंहि निश्चयानें सांगतां येत नाहीं व खोटा आहे असेंहि बिनधोक हणतां येत नाहीं. सारांश या बखरींच्या आधारांवर

निश्चयात्मक असे विधान काहीच करता येत नाही. प्रत्येक गोष्टीविषयी संदेहवृत्तीचाच परिपाक विशेष होतो व आजपर्यंत जे शिवाजीचे वृत्तांत आपण वाचलेले आहेत ते फक्त कल्पित कथांच्यापेक्षा जास्त विश्वसनीय आहेत हे पाहून इतर अस्सल पुराव्याची व रचनेची अपेक्षा उत्पन्न होते.”

(४) ग्रँडफची भूमिका— बखरीनंतर स्कॉटवेअरिंगने (इ. स. १८१०) व ग्रँडफने (इ. स. १८२६) मराठ्यांचा इतिहास लिहिला. वेअरिंगने आर्मच्या टिपणांचा उपपोग केला व रायरीच्या बखरीवर मुख्य भिस्त ठेवली. पण डफने (१) सभासदी (२) चिटणीशी व (३) मोठ्यांची या बखरी; (४) टामस कोट्सकृत भाषांतरित बखर; (५) बॅरी क्लोज याने भाषांतर केलेली बखर; (६) कोल्हार येथील कुलकर्ण्याजवळची बखर आणि (७) खटावच्या देशपांड्यांनी लिहिलेला मराठ्यांचा इतिहास हे सात मराठी ग्रंथ पाहिले होते. पैकीं Mulhar Ram Rao's Life of Sivajee is very voluminous; but I do not think he has made a good use of the valuable letters and records in his possession असा अभिप्राय त्याने चिटणीशी बखरीबद्दल दिलेला आहे. चिटणीसांच्याजवळ थोडे बहुत अस्सल कागदपत्र होते व काही पत्रे तर बाळाजी आवजीच्या हातची होती; पण त्यांना या पत्रांचा शिवचरित्रांत चांगला उपयोग करता आला नाही अशी डफने तक्रार केली आहे, इतर बखरींच्या योग्यतेबद्दल त्याने काहीच अभिप्राय दिलेला नाही-आणि आधारांचा नामनिर्देश करतांना मोघम (Maharatta MSS) 'मराठी हस्तलिखिते' असा केला आहे. यामुळे कोणता प्रसंग कोणत्या बखरीच्या आधारें लिहिला हे ग्रँडफच्या ग्रंथांत एकदम स्पष्टपणें समजत नाही. पण डफच्या ग्रंथाचा काही भाग चिटणीशी व सभासदी बखरींशीं ताडून पाहिला असता असें दिसतें कीं त्यानें बखरींत सरसनीरस हा भेदभाव न करता आणि त्यातील प्रसंगांपैकीं विश्वसनीय कोणते व काल्पनिक कोणते हे न पाहतां सर्व बखरींतील माहिती एकत्र मिळवून त्यानें त्यांची एक साखळी बनविली आहे. पण या साखळींतला दुवा पौर्वापर्याच्या दृष्टीनें चुकेल किंवा काय ही शंका त्याच्या मनास शिबलेली दिसत नाही. मात्र जेथे मुसलमानी हकीकत देण्याचा प्रसंग असेल तेथे त्यानें मुख्य भर फेरिस्ता

व त्यानंतर खाफीखान यांच्या ग्रंथावर व विजापुरास मिळालेल्या फारशी हस्तलिखितांवर दिवा आहे. शहाजी व मलिकंबर यांची हकीकत सांगतांना बखरकारांचे लिहिणे अजीबाद बाजूस ठेवून विजापूरचे मुसलमानी इतिहास व खाफीखान यांची हकीकतच तेवढी त्याने स्वीकारली. यामुळे शके १५९८ पर्यंतची शहाजीची डफची हकीकत बखरकारापेक्षा कांहींशी विश्वसनीय अशी झालेली आहे. तथापि शहाजीच्या बालपणाची हकीकत सांगतांना त्याने रंगपंचमीच्या खेळाची वगैरे माहिती निवळ बखरींच्या आधारें दिली आहे. याचें कारण उघडच आहे. मुसलमानी इतिहासांतून मराठ्यांच्या संबंधी इतकी तपशीलवार माहिती आढळणे शक्यच नाही, आणि शहाजीची बालपणाची माहिती तर सांगितली पाहिजे; अशा पेचांत सापडल्यामुळे बखरींचा आश्रय करून त्याने वेळ मारून नेली. खरें पाहतां ही पद्धति शास्त्रशुद्ध आहे असे म्हणतां येणार नाही. मुसलमानी हकीकती ताडून पाहण्यास प्रत्यंतर पुरावा सांपडला तेथें बखरीतील लिहिणें अविश्वसनीय म्हणून बाजूस टाकणें जर डफला भाग पडलें तर त्याच्याहि पूर्वीची हकीकत देतांना बखरींची हकीकत सर्वस्वी प्राह्य धरणें योग्य नव्हतें. त्यासंबंधी जास्त चौकशी करून प्रत्यंतर पुराव्याने ज्या गोष्टी शाबीद ठरतील तेवढ्याच नमूद करणें अवश्यक होतें. तसें न करतां डफनें सरस आधार मिळाल्यास तिचा आश्रय करावा, नाहीतर मिळेल ती हकीकत देऊन प्रसंग साजरा करावा असे धोरण पत्करलें आहे. यामुळे त्याने लिहिलेल्या शिवचरित्रविषयक मजकुरांत पक्या आधारावर लिहिलेला भाग कोणता व संशयित आधारावर कोणता याचा उलगडा वाचकांना करतां येत नाही. आधारांची विश्वसनीयता अगर अविश्वसनीयता यासंबंधीचा विवेक डफच्या मनांत चांगलासा होता किंवा नाही याची शंका वाटते. एरव्हीं मनांतली शंका कोठें तरी व्यक्त केल्यावांचून तो राहिला नसता. मात्र समकालीन इंग्रजी पत्रें मिळालीं तीं त्याने जमेस धरलीं आहेत त्या अर्थां त्यांचें महत्त्व त्याला मान्य होतें यांत शंका नाही. पण समकालीन विश्वसनीय सामुग्री, मुसलमानी माहिती व बखरी यांतील मजकुराची सापेक्ष प्राह्माप्राह्यता काय याचा यथार्थ निर्णय त्याने केला नव्हता; व प्रत्येक विधानास आधार असला म्हणजे झाले, मग तो आधार कसा कां असेना, अशी पद्धति त्याने स्वीकारली. यामुळे त्याचा इतिहास बहुतेक ठिकाणीं साधार

असूनहि तो विश्वसनीय आहे असे म्हणतां येत नाहीं. काहीं ठिकाणीं तो विश्वसनीय आहे व काहीं ठिकाणीं नाहीं. जेथें त्यानें समकालीन आधारांवर विश्वसून विधाने केलीं आहेत तेथें त्याचें लिहिणें शोधाअंतीं विश्वसनीय ठरत आहे. व जेथें बखरीच्या आधारांवर विधाने केलीं आहेत तेथें त्याचीं विधाने चुकीचीं ठरत आहेत. सारांश विश्वसनीय आधारांचाच तेवढा उपयोग करण्याची खबरदारी न घेतल्यामुळे डफच्या इतिहासांतील पुष्कळ स्थळांस बखरींचीच योग्यता आलेली आहे.

(५) राजवाडे यांची भूमिका—कै. राजवाडे यांनीं डफचा ग्रंथ व बखरी यांचें विस्तृत परीक्षण करून विश्वसनीय शिवचरित्र लिहावयाचें असल्यास समकालीन कागदपत्र जमविण्याचें कंटाळवाणें काम प्रथम केलें पाहिजे असा सिद्धांत मांडला व त्यास अनुसरून २५।३० वर्षे संशोधनाचें काम करण्यांत आयुष्य घालविलें हें सर्वश्रुतच आहे. या त्यांच्या कामगिरीनें शिवचरित्रविषयक काहीं प्रसंगांना ऐतिहासिक प्रामाण्य आलें आहे. हें प्रामाण्य कसें पारखावें या संबंधीं त्यांनीं तीस वर्षांपूर्वीं आपलीं मते स्पष्टपणें नमूद केलीं आहेत. त्यांवरून त्यांची भूमिका सहज कळण्याजोगी असल्यामुळे त्यांचेच शब्द येथें उतरून घेणें योग्य आहे. “ ऐतिहासिक प्रमाण व अप्रमाण यासंबंधीं माझीं मते काय आहेत तें स्पष्ट सांगितल्यास पुष्कळ उलगडा होईल असें वाटतें. (१) समकालीन व्यक्तींनीं समकालीन प्रसंग साक्षात घडत असतांना परमार्थानें लिहिलेले अगर लिहिलेले असले पत्र किंवा त्याची नकळ सर्वांशीं जातीनें प्रमाण होय. (२) समकालीन व्यक्तींनीं आपल्या हयार्तीतील गतकालीन प्रसंगांसंबंधीं लिहिलेले लेख किंवा उल्लेख पहिल्या वर्गातील प्रमाणांच्या प्रातिकूल्याच्या अभावीं जातीनें प्रमाण होत. (३) विषमकालीन व्यक्तींनीं गतकालासंबंधीं लिहिलेले लेख (अ) पंचायतीपुढें प्रामाणिक साक्षीच्या रूपानें दिले जात असल्यास आणि (ब) बखरी म्हणून योग्य आधारांनें लिहिले असल्यास, केवळ स्मृतीवर भरंवसा ठेवून लिहिलेले नसल्यास व आपल्या कामाचें योग्य शिक्षण मिळून लिहिलेले असल्यास जातीनें प्रमाण समजावे. ह्या तीन प्रकारच्या लेखांखेरीज करून बाकी सर्व लेख कमजास्त प्रमाणानें अविश्वसनीय होत. प्रस्तुत ज्यांची परीक्षा चालली आहे त्या

बखरी ह्या तिन्ही वर्गातील कोणत्याही एका वर्गात अंतर्भूत होत नाहीत. सभासदी बखर केवळ स्मृतीवर हवाला ठेऊन लिहिलेली आहे. मल्हार-रामरावांने जुन्या टिपणांचा व अस्सल पत्रांचा उपयोग केला आहे; परंतु त्याला योग्य शिक्षण मिळाले नसल्यामुळे त्याची बखर प्रमाणभूत समजणे योग्य नाही. शिवदिग्विजयांत जुन्या टिपणांचा व पत्रांचा उपयोग केलेला दिसतो व मल्हार रामरावांच्या बखरीपेक्षां ऐकीव लेखी अशी जुनी माहिती तीत बरीच सांपडते; परंतु कर्त्याला योग्य शिक्षण न मिळाल्यामुळे तिचे प्रामाण्य मल्हार रामरावांच्या बखरीहून जास्त धरतां येत नाही. येणे प्रमाणे ह्या तिन्ही बखरींचे प्रामाण्य अव्वल प्रतीचे नाही, म्हणजे ह्या बखरी जातीने प्रमाण नाहीत हे उघड आहे ” (खंड ४ प्रस्ता. पृ. ४९/५०)

अशा स्थितीत कै. राजवाडे यांनी बखरी तपासण्यास तोड सुचविली आहे ती अशी. “ बखरींतील मजकुराचा खरेखोटेपणा ठरवावयाचा तरी कसा असा प्रश्न साहजिकच उभा राहतो; ह्या प्रश्नाला उत्तर असे आहे कीं मराठी, पारशी, कानडी, इंग्रजी व पोर्तुगीज अस्सल पत्रे, त्या कालीं लिहिलेलीं अशीं, जर सांपडलीं तरच बखरींतील मजकुराचा खरेखोटेपणा ठरवितां येईल. अन्यथा हे काम मनाजोगते व निश्चयात्मक होणार नाही. ” (खंड ४ प्रस्ता. पृ. ५१.)

(६) प्रो. सरकार यांची भूमिका.—प्रो. सरकार यांनी शिवचरित्र लिहिण्यास घेतले तेव्हां बखरी व डफचा इतिहास हीं सदीष आहेत ही गोष्ट सर्वमान्य होती; व बरीच शिवसमकालीन सामग्री प्रकाशित झालेली होती. ती जमेस धरून शिवचरित्र लिहिणे प्रो. सरकार यांना भाग होतें. त्यांनीं ग्रंथाच्या आरंभी असे सांगून ठेवले आहे कीं—

१. उत्तरकालीन ग्रंथापेक्षां समकालीन लेखांना सर्वत्र मान्यता दिली आहे.

२. फारशी, इंग्रजी, मराठी व हिंदी या भाषांतील व डच भाषेतील छापील व हस्तलिखित अशा उपलब्ध सामग्रीचा संपूर्ण व सूक्ष्म रीतीने उपयोग केला आहे. (Exhaustive and minute use of the available sources)

३. डफनें फक्त खाफीखानाच्याच ग्रंथाचा उपयोग केला. पण मी (प्रो. सरकार यांनी) शहाजहान, औरंगजेब, महमद व अल्ली आदिल-शाहा आणि जैसिंग यांचीं अस्सल पत्रे उपयोगांत आणिलीं. तीं डफला माहीत नव्हतीं.

४. डफचा मुख्य आधार ह्यणजे चिटणिशी बखर; पण ती 'आचिकित्सक आणि पुष्कळ ठिकाणीं मुद्दाम खोत्री अशी आहे (uncritical and often deliberately false) याकरितां मी सभासदाची बखर अधिक प्राह्य मानली आहे.

५. गेल्या ४० वर्षांत पुणे व सातारा येथील आस्थेवार्डिक हिंदी संशोधकांनीं मराठींत प्रकाशित केलेल्या सामुग्रींत जो महत्वाचा व संशया-तीत भाग होता तो सर्व जमेस धरला आहे.

६. इंग्रजी व डच फॅक्टरी रेकॉर्ड्स मधील पत्रांतील उपयुक्त माहिती बारकार्हेनें तपासून घेतली आहे.

७. शिवचरित्रासंबंधीं दंतकथांचा सुळसुळाट आहे व बनावट कागद-हि तयार होत आहेत. तेव्हां ऐतिहासिक सत्यसाधनार्थ शिवचरित्र-विषयक प्रत्येक बारीक सारीक गोष्टेदेखील निश्चित असेल तें मी ती जमेस धरली आहे व इतरांच्या संभाव्यासंभाव्यतेची चर्चा केली आहे.

या गोष्टी प्रस्तावनेंत सांगून प्रो. सरकार ग्रंथाच्या शेवटीं असें बजाऊन सांगतात कीं " शिवाजी व संभाजी यांच्यावेळचे समकालीन कागद इंग्रजी व फारशी भाषेंत आहेत. मराठींत मुळींच नाहींत" (None at all in Marathi p. 446). अशा परिस्थितींत मराठी सामग्रीवर विश्वसणें देशाभिमानाचें द्योतक असेल. पण ती सामुग्री म्हणजे खरा इतिहास नव्हे.

८. राजवाडे खंड ८ व १५-२२ यांत काहीं राजकारणी पत्रे व पुष्कळशी खासगी पत्रे आहेत. त्यांत काहीं बनावट कागद आहेत. या खंडांतील पत्रांच्या खरेपणाबद्दल खात्री झाल्यास शिवाजीच्या राज्याची वाढ कसकशी होत गेली हें बारकार्हेनें ठरवितां येईल; व तारखाहि निश्चित करतां येतील.

यावरून प्रो. सरकार यांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य असें निघते कीं राजवाडे यांच्या खंडांतला मजकूर अनेक कारणांमुळे जमेस धरतां आला

नाहीं व बखरी तर जाणून बुजून उत्तरकालीन व अविश्वसनीय; यामुळे समकालीन सामुग्री काय ती फारशीत व इंग्रजीत राहिली आहे; तेव्हा ती जमेस धरून हे चरित्र लिहिले आहे. अर्थात फारशी व इंग्रजी साधनावर विश्वसून शिवचरित्र लिहिल्यामुळे प्रो. सरकार यांना खाफीखान व ग्रँडफ यांचा आधुनिक अवतार ह्मणणे न्यायाचे आहे. प्रस्तुत आपणांस शिवभारतांतर्गत प्रसंगांचा म्हणजे शके १५८३ पर्यंतचाच विचार करावयाचा आहे. तेव्हा त्या दृष्टीने प्रो. सरकार यांच्या शिवचरित्राची योग्यता बखरीहून फारशी अधिक नाही हे अनेक उदाहरणे देऊन सिद्ध करता येण्याजोगे आहे. खरे पाहतां (१) या कालावधीचे शिवचरित्र लिहिण्यास समकालीन अशी माहिती मिळत नाही व (२) मराठी बखरी विश्वसनीय व समकालीन नाहीत; या दोन गोष्टी त्यांना पटल्या होत्या; तर ज्या Honest history चे ते भोक्ते आहेत तिच्या प्रीत्यर्थ त्यांनी या काळचा इतिहास लिहिण्याची वेळ अद्याप आली नाही, आणखी संशोधन व्हावयास पाहिजे अशी कबूली द्यावयास पाहिजे होती. पण तसे न करतां ज्या चिटणीशी बखरीस त्यांनीच Deliberately false म्हटले आहे तिचाच मुख्य आधार घेऊन त्यांनी कित्येक प्रसंग सजविले आहेत. आणि त्या भरांत मराठीतील समकालीन सामग्री तर राहोच पण ग्रँडफने ज्या गोष्टी निश्चित केल्या होत्या त्याकडेहि दुर्लक्ष करून बखरकारांची तरफदारी प्रो. सरकार यांनी केली आहे. उदाहरणार्थ शहाजीची कैदेतून सुटका होण्यास रणदुल्लाखानाचे वजन व भीड उपयोगी पडली असे चिटणीस ह्मणतात. पण रणदुल्लाचा मुलगा रणदुल्ला नांवाचाच होता व बडा रणदुल्लाखान या वेळी ह्यात नव्हता वगैरे माहिती डफने टोपेत सांगितली आहे; व रणदुल्लाच्या थडग्यावरील शिलालेख भा. इ. सं. मंडळाने प्रसिद्ध केला आहे. त्यावरून बडा रणदुल्ला शके १५७१ मध्ये जीवंत नव्हता यांत शंका रहात नाही. पण प्रो. सरकार यांनी या प्रसंगापुरते चिटणीसांना Deliberately false या सदरातून काढून

“The hereditary secretary and record keeper of Shivaji's descendants is right when he ascribes the release of Shahaji to the friendly mediation of Sharzakhan and bail of Raudula Khan, two leading nobles of Bijapur ” असे विधान केले आहे. अर्थात हे प्राह्य धरतां येण्याजोगे नाही हे सांगावयास नकोच.

चिटणीसापेक्षां सभासदाची बखर जास्त ग्राह्य धरण्याचें अभिवचन प्रो० सरकार यांनी प्रस्तावनेत दिले आहे. पण तें त्यांनी पाळलेलें दिसत नाही. उदाहरणार्थ शहाजीनें बालशिवाजीची रवानगी विजापुराहून श. १९५९ मध्ये म्हणचे १० व्या वर्षी पुण्याकडे केली असें चिटणीस लिहितात. पण सभासदानें शिवाजी महाराजांना बारावें वर्षे लागले तेव्हां बेंगळुराहून रवाना केले असें स्पष्ट म्हटलें आहे; व “ बारा वर्षेपर्यंत तुम्ही आपले जवळ ठेवावें पुढें न ठेवणें” असा दृष्टांत दिला आहे; त्यावरून जन्मापासून बारा वर्षे शिवाजी बापाबरोबर होता असें ठरतें. परंतु प्रो. सरकार यांनी सभासदाची बखर बाजूस ठेऊन चिटणीस व दिग्विजय वगैरे ग्रंथ जास्त प्रमाणभूत मानले असें कंसांतील टीपेंत दाखविलें आहे (पृ. २१ ओळ ५ पहा) आणि It is beyond dispute that Jijabai now lost her husband's love, probably with the loss of her youth असें त्यांनी शुद्ध आपल्या कल्पनेच्या जोरावर विधान केले आहे. वस्तुतः जिजाबाईचें तारुण्य संपलें म्हणून शहाजीनें तिला दूर केलें असें समजण्यास एकाहि बखरीचा आधार नाही. ही प्रो. सरकार यांची तरकीब आहे त्याअर्थी त्यांनी या वाक्यापुढें बखरीच्या आधारांचें मिथ्या अवडंबर माजविलें आहे तो देखावा तरी त्यांनी करावयास नको होता.

अस्सल व विश्वसनीय माहिती देणारे सर्व महत्त्वाचे व बारीक सारीक मुद्दे देखील जमेस धरले असें प्रो. सरकार म्हणतात; तेंहि विश्वसनीय नाही. उ. चतुर्थ संमेलन वृत्तांत महाराजांच्या पहिल्या कर्नाटकच्या स्वारीचा (श. १५८०) उल्लेख अस्सल पत्रांत दिलेला आहे. पण त्याची माहिती प्रो. सरकार यांनी मुळीच दिलेली नाही.

सभासदाची बखरींत कालाच्या पौर्वापर्याचा विपर्यास आहे व त्यातील प्रसंगांची मांडणी अस्सल पत्रांच्या आधारें केली पाहिजे हें उघड आहे. उदाहरणार्थ शृंगारपूरच्या सुर्व्यावर शके १५८३ मध्ये स्वारी झाली असल्याबद्दल शिवाजी महाराजांच्या नांवचें अस्सल पत्र प्रकाशित आहे. यासंबंधीचें समकालीन इंग्रजी पत्र देखील इ. स. १६६१ मधलें आहे. पण प्रो. सरकार यांनी सभासदाची नकळ करून शृंगारपुरावरची स्वारी इ. स. १६५६. (श. १५७८) च्या पूर्वी झाली असें सांगितलें व त्यास अनुसरून मराठ्यांच्या ताब्यांतील स्वराज्याचें शब्दचित्र काढलें आहे ! अर्थात तें साफ चुकलें आहे.

अस्सल पत्रातील माहितीपुढे बखरकारांच्या विधानाची मातब्बरी मुळीच नाही ही स्वतःसिद्ध गोष्ट आहे. पण बखरीपलीकडे प्रो. सरकार यांचे मराठी वाचन नसल्यामुळे अस्सल पत्रातील मजकूर त्यांना जमेस धरता आला नाही. उदाहरणार्थ सिंहगड घेताता (श. १५९२ मध्ये) तानाजी पडलेला ऐकून महाराजांनी कोंढाप्याचें नांव सिंहगड ठेवलें ही आख्या-इका प्रो. सरकार यांनी इतिहास हणून दिला आहे (He named it Singarh after the lion-heart that had won it. p. 189); पण खंड ८ ले. १२. हें पत्र खुद्द शिवाजीमहाराजांच्या नांवें शके १५८५ मध्ये लिहिलेलें असून त्यांत सिंहगड हा शब्द चार वेळा आलेला आहे. त्याअर्थी कोंढाप्यास सिंहगड हें नांव श. १५९२ च्या पूर्वी होतें हें उघड आहे.

प्रस्तुत आपणास प्रो. सरकार यांच्या ग्रंथाचें परीक्षण करावयाचें नसून त्यांची भूमिका काय व त्यांत त्यांनी नमूद केलेल्या प्रतिज्ञा कितपत पार पडल्या आहेत याचें दिग्दर्शन करावयाचें आहे. त्यावरून असें निष्पन्न होतें कीं अपुऱ्या माहितीवरून व मराठी भाषेचें सूक्ष्मज्ञान नसतां प्रो. सरकार यांनी संपूर्ण शिवचरित्र लिहिण्याचा प्रयत्न केला; यामुळे अफ-जलप्रसंगापर्यंत मुख्यतः बखरीवर त्यांना भिस्त ठेवावी लागली व अस्सल मराठी पत्रें त्यांना जमेस धरतां आलीं नाहींत. समकालीन फारशी सामुग्री त्यांनी जमेस धरली हें खरें; पण ती शास्ताखान प्रसंगापासून पुढें धरली आहे. त्यापूर्वी (एक दोन अपवाद सोडून) महाराजांचा जर मोगलाशी हर्षामर्षाचा प्रसंगच आला नाही तर मोगली इतिहासांत मराठ्यांची माहिती सापडणार तरी कशी ? आणि ती तेथें सापडल्यावांचून प्रो. सरकार जमेस तरी काय धरणार ? मोगली अगर विजापुरी इतिहासांत शहाजी व शिवाजी यांचे उल्लेख पाहून प्रो. सरकार यांनी शहाजी व शिवाजी यांचीं चरित्रें लिहितां येतील असें गृहीत घरलें आहे. पण हा समज मुळांतच चुकीचा आहे. शहाजी व शिवाजी हे जबरदस्त बनल्यानंतर ते मुसलमानी इतिहासकारांच्या डोळ्यांत भरले; त्यापूर्वी या पराक्रमी पुरुषांची गणना, त्यांच्या मते, किरकोळ सरदारांत किंवा पुंड लोकांत होती. यामुळे मोठमोठ्या प्रसंगांत हजर असून शहाजीचा उल्लेख फारशी इतिहासकार करीत नाहींत; पण मराठी लेखकांना त्याचा गौरवानें उल्लेख करणें इष्ट दिसलें. उदाहरणार्थ भातवडीच्या लढाईचा प्रसंग

घेऊं. त्यांचे वर्णन मोगली व विजापुरी इतिहासांत बऱ्याच बारकाईने दिलेले आहे. पण त्यांत मलिकंबर, लष्करखान, मुल्ला महमद इत्यादि सेनापतींची व प्रमुख सरदारांची नावे आहेत; शहाजीचे नांव नाही. आणि तंजावरच्या शिलालेखांत मुसलमानांची नावे देऊन मराठ्यांचीहि नावे दिली आहेत व त्यांत शहाजीचा पराक्रम विस्ताराने सांगितला आहे. शहाजीच्या चरित्रास निराळे बळण लावणारा हा महत्वाचा प्रसंग असल्यामुळे शिलालेखकाराने तो तपशीलवार सांगितला; शहाजी व शिवाजी यांची माहिती सांगण्यासाठीच हा प्रवृत्त झाल्यामुळे त्याला शहाजीचा हा पहिला पराक्रम मुद्दाम नमूद करणे प्राप्त होते. मलिकंभरादिकांच्या मानाने शहाजीचे महत्त्व फारच लहान असे फारशी लेखकांना वाटणे व त्यांनी त्याचा उल्लेख टाळणे ज्याप्रमाणे स्वाभाविक आहे त्याप्रमाणे भातवडीच्या प्रसंगांत शहाजीचा लहानसा पराक्रमहि प्रामुख्याने वर्णन करणे शिलालेखकाराला अपरिहार्य होते. आणि ज्याला शहाजीच्या पूर्वचरित्राची मांडणी करावयाची असेल त्याने या शिलालेखाचे मनन करणे जरूर आहे. कै. राजवाडे यांना शहाजीच्या पूर्वचरित्राची जी नव्या रीतीने मांडणी करता आली तिचे कारण त्यांनी तंजावरचा शिलालेख बारकाईने वाचला हे आहे. राधामाधवविलासचंपूच्या प्रस्तावनेत शहाजीसंबंधाच्या माहितीस तंजावरच्या शिलालेखाचा त्यांनी आधार घेतल्यामुळे बखरकारापेक्षा त्यांना पुढे पाऊल टाकता आले; आणि प्रो. सरकार यांनी केवळ पारशी ग्रंथापलीकडे या बाबतीत पहावयाचे नाही असे ठराविल्यामुळे शहाजीचा उदय कसा झाला याची माहिती त्यांना मुळीच मिळाली नाही.

The stories told in the marathi BAKHARS about the history of his (Shivaji's) parents during the year preceeding his birth and the events of his own life up to the age of twenty are in many points, contrary to authentic history or in others improbable or at all events unsupported by any evidence.

असे उद्गार त्यांनी शिवचरित्राच्या प्रारंभी (पृ. २०) काढले आहेत. पण या बाबतीत शिलालेखाची योग्यता काय आहे हे पहाण्याचा देखील त्यांनी प्रयत्न केलेला दिसत नाही; इतकेच नव्हे तर त्यांनी आधारभूत ग्रंथाची यादी देताना १२७ ग्रंथांची नावे सांगितली त्यांत या शिलालेखाचा नामनिर्देशहि केलेला नाही ! तात्पर्य महत्वाची मराठी सामग्री

जमेश न धरतां केवळ बखरी मात्र प्रो. सरकार यांनीं हिशेबांत घेतल्या, यामुळे त्यांचे अफजलप्रसंगापर्यंतचें शिवचरित्र बखरवजाच आहे.*

जेथे शकावलीवर प्रो. सरकार यांची अशीच गैरमर्जी दिसते. पण त्याचें कारण समजणें कठीण आहे. चरित्राच्या ४५२ व्या पृष्ठावर 'ही शकावली बनावट नाही व त्यांत चुका असल्या तरी त्या नक्कलकारांच्या आहेत आणि काहीं मित्या इतक्या बिनचूक आहेत कीं त्या कोणाही बनावट लेखकास माहित असणें शक्य नाही' अशा अर्थाचा शेरा त्यांनीं मारला आहे. अर्थात या शकावलीचें त्यांनीं बारकाईनें अभ्ययन केलें असलें असें कोणासही वाटण्याचा संभव आहे. पण तसा प्रकार मुळींच दिसत नाही, अफजलप्रसंगापर्यंत एकदोन अपवाद सोडून त्यांनीं या शकावलीचा उल्लेखच केला नाही. वस्तुतः त्यांनीं समकालीन इंग्रजी पत्रांच्या आधारें व फारशी उल्लेखांवरून ज्या मित्या आपल्या ग्रंथांत ठोकळमानानें दिल्या आहेत त्यास जेथे शकावलीनें दुजोरा मिळण्याजोगा आहे एथेच नव्हे तर त्यांनीं अंदाजानें माहिने घातले आहेत तेथे तिथी-पर्यंत सूक्ष्म रीतीनें काळ ठरविण्यास जेथे शकावलींत त्यांना साधन उपलब्ध होतें. परंतु या मित्या तिथिरूपानें असल्यामुळे त्यांचें इंग्रजी तारखांत रूपांतर करण्याचें त्यांना अवघड वाटलें असें दिसते (The dates are given in the Hindu lunisolar era of the Deccan and defy conversion to the Julian calendar, except approximately p. 452), मिळून जेथे शकावलीनें तिथी व शक रूपानें नोंदी सांगितल्या आणि प्रो. सरकार यांना इंग्रजी तारखांत हे उल्लेख पाहिजे होते; तेव्हां त्यांनीं अशी तोड काढलेली दिसते कीं या शकावलीचा नामोच्चारच फारसा करूं नये म्हणजे झालें ! मिळून समकालीन पत्रें, तंजावरचा शिवालेख व जेथे शकावली हीं मराठींतली महत्त्वाचीं साधनें उपलब्ध असून त्यांचा उपयोग करून घेण्याचें काम प्रो. सरकार यांच्या हातून झालें नाही. यामुळे त्यांचें शिवचरित्र वाचून मनाचें समाधान होत नाही.

अशा रीतीनें सभासदी बखरीपासून प्रो. जदुनाथ सरकार यांच्या ग्रंथापर्यंत जीं शिवचरित्रें लिहिण्यांत आलीं त्यांचें सामान्य रीतीनें गुण-

* दादाजी कोंडवेवाच्या मृत्यूचा शक ठरवितांना त्यांनीं अस्सल पत्र जमेश धरलें आहे हा एक अपवाद सांगतां येईल.

दोष विवेचन केलें. ब्यावरून पुढील गोष्टी वाचकांच्या लक्षांत येतील. सभा-सदी बखर बरीच विश्वसनीय आहे व त्यांत दंतकथा फार थोड्या आहेत; पण तिच्यांत कालविपर्यास काहीं ठिकाणी असून बखर फार त्रोटक आहे. एक्याणव कलमी, रायरी वगैरे बखरींत गोष्टीबळ चांगलें आहे. चिटणीसांची लेखनशैली तर चांगलीच रसभरित आहे; आणि क्वचित त्यांना अस्सल पत्रेंहि पाहण्यास मिळालीं असण्याचा संभव आहे; पण त्यांना साधनांची निवड करून तारतम्यानें त्यांची प्राह्याप्राह्यता ठरविण्याचें शास्त्र माहीत नसल्यामुळें व अपुऱ्या माहितीस दंतकथांचा व कल्पनेचा आधार घेऊन संपूर्ण शिवचरित्र लिहून टाकण्याची अनावर हौस त्यांनीं धरल्यामुळें या बखरींत विश्वसनीय व अविश्वसनीय भागांची खिचडी झाली आहे व कालविपर्यासाचा दोष त्यांत अतोनात घुसला आहे. स्कॉट वेअरिंग व डफ यांनीं या बखरीच मुख्यतः आधारास घेतल्या. यामुळें बखरीपेक्षां यांना शिवचरित्र रचनेच्या कामीं फारसें यश लाभलें नाहीं. तथापि फारशी व इंग्रजी भाषेंत समकालीन साधनें मिळण्याजोगीं आहेत व त्यांचें सहाय घेतलें पाहिजे याची जाणीव या ग्रंथकारांनीं व त्यांच्याहि पूर्वीं आर्मनें करून दिली आणि प्रो. सरकार यांना समकालीन पुराव्याचें हें महत्व अवगत आहे आणि इंग्रजी व फारशी साधनें यांचा उपयोग त्यांनीं केला तेथें त्यांना चरित्रविषयक माहितींत भर टाकतां आली; पण मराठी भाषेंत उपलब्ध असलेलीं समकालीन साधनें त्यांना नीटशी समजली नाहींत व बखरीवरच त्यांनीं मुख्य भिस्त ठेऊन अफजलप्रसंगापर्यंत त्यांनीं चरित्र लिहिलें, यामुळें बखरींतले दोष ठिकाठिकाणीं त्यांच्या ग्रंथांत दिसून येतात. अशा परिस्थितीमुळें बखरींनीं अगर प्रो. सरकार यांच्या ग्रंथानें महाराष्ट्रियांची शिवचरित्रविषयक जिज्ञासा अद्याप तृप्त झालेली नाहीं. आणि ही असमाधानवृत्ति सकारण असल्या-मुळें तिच्या पूर्ततेचा योग्य मार्ग शोधून काढणें भाग आहे.

हा योग्य मार्ग म्हणजे समकालीन अशी अनुपलब्ध सामग्री शोधून काढून ती प्रकाशित करण्याचा मोठा कार्यभाग उचलणें व समकालीन प्रकाशित सामग्रीचें बारकाईनें अभ्ययन करणें अशा दुहेरी स्वरूपाचा आहे. शिवभारताच्या प्रकाशनानें वरील दोन कामांपैकी एकाच्या सिद्धीस

मदत होईल; तेव्हा या नवीन ग्रंथाने शिवचरित्रात काय भर पडते व कोणती नवी शंकास्थाने निर्माण होतात याचे दिग्दर्शन करणे अवश्य आहे.

या दृष्टीने या शिवकालीन ग्रंथाचे परीक्षण करतांना समकालीन साधने व सभासदी बखर एवढीच जमेस धरता येतील. चिटणीशी बखरींत, शिवदिग्विजयांत अगर इतर बखरींतून विशिष्ट प्रसंगासंबंधी काय लिहिले आहे याची फारशी तुलना करावयास नको. कारण या बखरींच्या कसोटीने शिवभारताचे प्रामाण्य सिद्ध करावयाचे नाही. अस्सल समकालीन पुराव्याने शिवभारताचे महत्व समजून घेऊन त्यातील विधानांना कोठे व कसा दुजोरा मिळतो ते पहावयाचे आहे. आणि अशा रीतीने निश्चित झालेल्या तपशीलांपैकी बखरींत शुद्ध स्वरूपांत कोणता भाग सापडतो, विकृत स्वरूपांत कोणता सापडतो, आणि ही विकृति कोणत्या पद्धतीने होते याचाहि अभ्यास मनोरंजक होण्याजोगा आहे; पण हा बखरींच्या अध्ययनाचा स्वतंत्र विषय असल्यामुळे तो येथे मांडण्याचे कारण नाही. येथे आपणास शिवकालीन साधनांच्या योगाने शिवभारतातील प्रसंगांचा विचार केला असता पुरे होणार आहे.

या परीक्षणाचे मुख्यतः दोन विभाग करता येतील. एक शिवपूर्वकालीन प्रसंगांचा व दुसरा शिवकालीन प्रसंगांचा. त्याचप्रमाणे प्रत्येक विभागांत भारतातील उल्लेखाखेरीज अवांतर माहितीवरून चरित्रविषयक कोणते प्रसंग आपणास माहित आहेत व त्यांचा उल्लेख शिवभारतांत न येण्यास कांहीं कारण दाखविता येते किंवा काय याचेहि विवेचन करावे लागेल. हे विवेचन करतांना शिवभारत हे विशिष्ट हेतूने व विशिष्ट परिस्थितीत लिहिले गेले हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. शिवाजीमहाराज हे अवतारी पुरुष आहेत; 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' या गीतावचनानुसार त्यांचे अवतारकार्य ठरलेले आहे; त्यांत त्यांना यश येणारच; आणि या त्यांच्या कार्यास मदत करणारे व विरोध करणारे हे अनुक्रमे देवकोटीतले व दानव कोटीतले आहेत या गोष्टी जनतेच्या मनांत बिंबविण्यासाठी परमानन्दाने या ग्रंथाची रचना केली आहे, या ग्रंथाचे श्रवण पुण्यप्रद आहे वगैरे प्रस्तावना करून तो पुराणश्रवणलोलुप जनतेचे अंतःकरण ओढून घेतो; व या अंतःकरणांत कार्याभिमुख

वृत्ती उत्पन्न करण्याचा, व शिवचरित्राविषयी आदरभाव वाढविण्याचा कवीचा हेतु स्पष्टपणे दिसून येतो. तो काहीं विसाव्या शतकांतला निर्विकार इतिहासकार नव्हता. त्यानें कवीची व पुराणकाराची भूमिका स्वीकारली होती. या मुळे सर्वच प्रसंग सांगण्याची जबाबदारी त्याच्यावर नव्हती. त्याला वाटतील ते प्रसंग निवडण्यास तो मोकळा होता. आणि ही निवड करतांना त्याला तात्काळीन परिस्थिती लक्षात घेणें भाग होतें. शास्ता-खानाच्या आगमनापासून दिल्लीकराशीं मराठ्यांचें जें वितुष्ट उघड रीतीनें पडलें तें महाराजांच्या निधनापर्यंत चालूच होतें; यामुळे या अवर्धांत शिवचरित्रांतील प्रसंगांचें वर्णन करण्याच्या परमानन्दास दिल्लीकराविषयी शत्रुभाव बिंबवावयाचा होता; तेव्हां दिल्लीकरांचें अंकितत्व शहाजी अगर शिवाजी यांनीं कांहीं काळ मान्य केलें होतें याविषयीचे उल्लेख परमानंदानें अजीबात गाळणें स्वाभाविक होतें. त्याचप्रमाणें ज्या प्रसंगांच्या वर्णनानें शिवाजीमहाराजांच्या थोरवीस बाधा येण्याचा संभव होता ते प्रसंग मुळींच न देणें किंवा त्यांचा ओझरता उल्लेख करण्याचा मार्ग पत्करणें परमानन्दास इष्ट वाटण्याजोगें होतें. आणि ज्यांत महाराजांचें गुणवर्णन विशेष खुलवून सांगता येतील असें कवीस वाटलें असेल त्यांचीच निवड कवीनें केली असेल. अशा रीतीनें शिवभारतांतील उल्लेखित व अनुल्लेखित प्रसंगांसंबंधीं स्थूलमानानें तर्क करतां येईल. पण यापेक्षा अनुल्लेखावरून जास्त अनुमान काढणें योग्य होणार नाहीं.

४ स्वराज्या पूर्वीचा महाराष्ट्र.

१ मालोजी. शिवभारताचे बर्तीस अध्याय (श्लोकसंख्या २२६१) आपणास मिळाले आहेत. त्यापैकी पहिल्या दहा अध्यायांतील विषय शिवपूर्व-काळीन आहे. त्यांत अनुक्रमें शहाजी जन्म, शहाजी जिजाबाई विवाह, जाधवराव व भोसले यांचें वैमनस्य, भातवडांचें युद्ध, शहाजीचें विजापुरास जाणें, परत निजामशाहींत येणें, पेमगिरीस निजामशाही उभारणें, शिवजन्म आणि महाराजांची पुण्यास रवानगी इतके विषय आले आहेत. मालोजीची माहिती सांगतांना तो सूर्यवंशी असून दाक्षिणात्य होता, तो पुणें प्रांतीं रहात असे, भीमेच्या काठच्या प्रदेशावर त्याचा अंमल चालत होता आणि त्यानें शंभुमहादेवाच्या डोंगरावर सुंदर तलाव बांधविला वगैरे

मजकूर प्रारंभी आहे. त्यांत पुणें प्रांतावरील मालोजीचें राज्य निजाम-शाहींत नोकरी धरण्यापूर्वीपासूनचें होतें असें सांगण्याचा कवीचा बराच आप्रहाचा प्रयत्न दिसतो. पुढें देखील शहाजीनें नवीन मिळविलेला मुलूख देऊन टाकला तरी त्याचा पुणें प्रांतावरचा हक्क कायम होता व तोच पुढें शिवाजी महाराजांना मिळाला असें कवीनें सांगितलें आहे. याचा अर्थ मुसलमानी पातशाह्या दक्षिणेंत नांदत असल्या तरी ठिकठिकाणीं लहान सहान अंमल गाजविणारे गांवोगावचे पाटील वगैरे बतनदार हे स्वतंत्र व खरे मालक होते आणि ते आपखुषीनें अधिक वैभव मिळण्यासाठीं यवनांची नोकरी पत्करित; पण या नोकरीच्या पेशानें त्यांच्या गांवच्या स्वामित्वास बाध येत नव्हता असें कवीस सुचवावयाचें आहे. पुणें प्रांतातील काहीं गांवांपुरता भोसल्यांचा हा अधिकार मोंगलानी देखील मान्य केला होता. उदाहरणार्थ पुरंदरच्या तहानंतर इतर भाग मोंगलाकडे गेला तरी कर्नात मावळचे ३६ गांव भोसल्यांच्या नांवानें मोंगलांनीं वजा दिले आहेत. यावरून गांवच्या पाटीलकीचे हक्क मुसलमानी अमदानींत अबाधित होते असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. या पाटीलकीच्या हक्कासच कवीनें गौरवानें “ सौराज्य ” शब्द लावलेला दिसतो. या पाटीलकीचे गांव महाराष्ट्र जनपदान्तर्गत होते म्हणजे महाराष्ट्र देशांत मोडत होते, त्या अर्थां लहान प्रमाणांत कां होईना कवीला मालोजी हा ‘ महाराष्ट्र जनपदं प्रशशास ’ म्हणजे महाराष्ट्र देशावर अंमल चालवीत होता असें ह्मणतां आलें. पण मालोजी हा ‘ महाराष्ट्र भूमिप ’ होता, याचा अर्थ ठरविताना अडचण पडण्याजोगी आहे. महाराष्ट्र भूमिप याचा अर्थ मराठा राजा; पण ‘ मराठा ’ हा शब्द ‘ महाराष्ट्रातील हिंदुधर्मी ’ या अर्थाचा वाचक धरावा किंवा ‘ मराठा जातीचा ’ वाचक धरावा अशी येथें शंका येण्याजोगी आहे. ‘ मराठा तितुका मेळवावा ’ या समर्थ्यांच्या उक्तींत देखील हा संशय पडण्याजोगा आहे. पण शिवभारतांत महाराष्ट्र-राजा हा शब्द ‘ मराठा जातीचा राजा ’ अशा अर्थाच आहे. नवव्या अध्यायांत शहाजीनें नवें राज्य उभारलें तेव्हां त्याच्या भोवतीं घाटगे, काटे, चव्हाण वगैरे ‘ महाराष्ट्रनृप ’ जमले असें कवी ५ व्या श्लोकांत ह्मणतो. तेथें मराठा जातीला अनुलक्षून महाराष्ट्र शब्द वापरला असल्याचेंच दिसतें.

द्विजन्मा दुंडिनामा च तज्जातिश्चापि रस्तुमः ।

घाण्टिकाद्याश्च बहवो महाराष्ट्रा महीभुजः ३५

या ठिफाणीं तर धुंडिराजाचा उल्लेख द्विजन्मा ह्यणजे ब्राह्मण या शब्दानें स्वतंत्रपणें करून घाटगे वगैरेना महाराष्ट्र राजे म्हटलें आहे. यामुळें मराठे राजे म्हणजे 'मराठा जातीचे' व राजे हे उपपद धारण करणारे लोक हाच अर्थ कवीस अभिप्रेत आहे यांत शंका नाही. सभासदी बखरींत देखील 'मन्हाठा राजा छत्रपती व्हावा' (पृ. ८२); 'मराठ्यांमध्ये बहुतेक संभाजी मोडील' आणि 'मोडिलें राज्य हे तिघे ब्राह्मण व तिघे मराठे सावरतील' (पृ १०५) असे शब्दप्रयोग आहेत. तेथें मराठा याचा अर्थ जातिवाचकच घेतला पाहिजे. मराठा अथवा महाराष्ट्र हा शब्द आज विशिष्ट प्रदेशातील लोक अशा अर्थी आपण वापरतो. पण इतका व्यापक अर्थ मराठा शब्दांत शिवकालीन वाङ्मयांत होता असें म्हणता येणार नाही. फार तर महाराष्ट्रातील 'हिंदुधर्मी लोक' येथपर्यंत त्या शब्दाची व्याप्ति ओढाताणीनें नेता येईल. पण हाहि व्यापक अर्थ पेशवाईत विशेष रूढ झाला व त्यापूर्वी मराठे या शब्दाचा अर्थ संकुचित म्हणजे जातिवाचक होता असें प्रस्तुत लेखकास वाटतें. त्यावेळीं राज्य करण्याची महत्त्वाकांक्षा महाराष्ट्र देशांत तरी दोनच जातीनीं धारण केली होती. एक मुसलमानांनीं व दुसरी मराठ्यांनीं. धर्मस्थापनेचा हेतु उद्भूत होण्यापूर्वीहि शहाजी वगैरे मराठे लोक मुसलमानांशीं समरांगणांत सामना करण्यास दंड ठोकून उभे होते. त्यावेळीं ब्राह्मणांनीं राजे म्हणवून घेण्याची मनीषा दाखविली होती असें दिसत नाही. मराठे अथवा मराठे राजे म्हणजे मराठा जातीचे व क्षात्रवृत्तीचे लोक असा अर्थ प्रथम रूढ होता; व तो राजकीय महत्त्वाकांक्षेचा प्रामुख्यानें निदर्शक होता. त्याचप्रमाणें महाराष्ट्रांत हिंदु व मुसलमानी असे दोन धर्म चालू होते. त्यांपैकी हिंदुधर्माचा उल्लेख महाराष्ट्रधर्म या शब्दानें केला जात होता. त्याचप्रमाणें शिवाजी-महाराजांनीं स्वतंत्र राज्याची मांडणी केली तेव्हापासून तर मुसलमानी राज्य व महाराष्ट्र राज्य ऊर्फ मराठ राज्य हे शब्द स्पष्ट रूढ होऊं लागले. जेथे करीन्यांत अफजल प्रसंगीं "मुसलमान बेइमान आहे कार्य जालियावरी नस्तें निमित्त्य ठेऊन नाश करील. हे मन्हाष्ट्र राज्य आहे. अवधियानी हिमत धरून जमाव घेऊन राजश्री स्वामी संनिध

राहोन येक निष्ठेने शेवा करावी ” असे वाक्य आहे. त्यांत राण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगून मुसलमान व शिवाजी असे जे दोन पक्ष उभे आहेत त्यांपैकी मुसलमानांच्या बाजूस आपण कां जाऊं नये व शिवाजी महाराजांचा पक्ष आपण कां स्वीकारावा अशी तुलना कान्होजीस करावयाची आहे. त्या निमित्त त्यानें ‘ हें म्हाष्ट्र राज्य आहे ’ असे शब्द उच्चारले आहेत. त्या अर्थी ‘ महाराष्ट्र राज्य ’ या सामासिक शब्दाने ‘ शिवाजी महाराजांचें स्वामित्व ज्या भागावर चालते तें राज्य ’ असा भाव ध्यावयाचा आहे. म्हणजे ‘ स्वराज्य ’ शब्दाचा पर्याय ‘ महाराष्ट्र राज्य ’ हा आहे. त्यांत आज आपण ज्या अर्थाने महाराष्ट्र शब्द वापरतो तो (म्हणजे मराठी भाषा जेथें बोलली जाते तो सर्व प्रदेश) ध्यावयाचा नाही; तर मराठा राजा ज्या भागावर स्वामित्व चालवितो तो प्रदेश असा अर्थ घेतला पाहिजे. पेशवाईत ‘ महाराष्ट्र राज्य ’ हा शब्द स्वराज्य अथवा मराठ्यांच्या ताब्यातला प्रदेश या अर्थाने रूढ होता हें सहज दाखवितां येण्याजोगें आहे. उदाहरणार्थ नानासाहेबांच्या कारकीर्दीत शके १६७० मध्ये नारो महादेव हा भगवंतराव प्रतिनिधीस निजामुलमुलकाच्या तोंडचे म्हणून शब्द सांगतो ते असे आहेत. “ नबाबाही बोलून दाखविले कीं महाराष्ट्र राज्यामध्ये तुम्ही बहुत दिवस चाकरी करितां, कामेहि बहुत केली असतील, एक वेळ मोगलाईचीहि मजा येऊन पहाणें ” (खं. ८ पृ. २०५). यावरून मोगलाई नव्हे तें महाराष्ट्र राज्य. नारो महादेव याच विषयासंबंधें एक दोन महिन्यांनीं लिहितो “ जो कोणी मोगलाईत आला आहे तो कोणी श्रमी जाला नाही. पदासच चढला. आणि स्वराज्यांत होते तेव्हाहि स्वामीस विदितच आहे. ” येथेहि मोगलाई नव्हे तें स्वराज्य हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. यावरून मराठी कागदपत्रांतून व संस्कृत ग्रंथांतून ‘ महाराष्ट्र राज्य ’ हा शब्द मराठ्यांचें राज्य अथवा स्वराज्य या अर्थी आहे, हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. खरें पाहतां ‘ राज्य ’ हा शब्द मूळचा सत्तादर्शक आहे, स्थलदर्शक नाही; तेव्हां स्वराज्य याचा “ आपला अंमल ” हा मूळ अर्थ व ‘ आपला अंमल ज्या प्रदेशावर चालतो तो प्रदेश ’ हा अर्थ स्वराज्य शब्दांत लक्षणनें मागाहून आलेला आहे. त्याचप्रमाणें ‘ मराठ राज्य ’ याचा अर्थ मराठ्यांचा अंमल ज्या प्रदेशावर चालतो तो भाग; आणि ‘ महाराष्ट्र राज्य ’ हा समास ‘ मराठ राज्य ’ याचा पर्याय म्हणून संस्कृत कवींनीं

व मराठी शिष्ट लेखकांनी योजलेला आहे. म्हणजे महाराष्ट्र शब्दाच्या भौगोलिक अर्थावर येथे कटाक्ष नसून 'मराठा' या शब्दातील जातिवाचक व धर्मप्रधान भावनेवर मुख्य लक्ष्य आहे. महाराष्ट्र राज्य म्हणजे मराठ्यांचा (मराठे जातीचा अगर हिंदु सत्ताधान्यांचा) अंमल ज्या प्रदेशावर चालतो ते राज्य.

मालोजी हा 'महाराष्ट्र भूमिप' होता हे सांगितल्यानंतर त्याच्या बायकोचे नांव उमा होतें, त्यानें शंभुमहादेवाच्या डोंगरावर मोठा तलाव खणविला नंतर निजामशाहाची नोकरी पत्करली; वगैरे हकीकत कवीनें दिली आहे. त्यांत मालोजीच्या डोक्यावर सापानें फणा धरल्याचें, जिजाबाई व शहाजी यांनीं रंग पंचमीच्या वेळीं रंग उडविल्याचें अगर मशीदींत डुकुरेंटाकून बादशहाच्या मध्यस्तीनें जाधवरावाकडून लग्नाची संमति घेतल्याचें प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणें कांहींच सुचविलेले नाहीं. यापैकीं मालोजीच्या डोक्यावर सापानें फणा धरल्याची हकीकत खरी असती अगर निदान दंतकथारूपानें रूढ असती तर ती नमूद करण्याचें काम कवीनें मोठ्या हौसेनें केलें असतें. पण ते त्यानें केलें नाहीं. यावरून ही दंतकथा त्यावेळीं रूढ नसून मागाहून प्रचलित झाली असण्याचा बराच संभव आहे. त्याचप्रमाणें शहाजीस कवीनें कार्तिकस्वामीची उपमा दिली आहे व पाहिल्या अध्यायाचें नांव 'कुमारप्रभव' असें दिलें आहे; त्यांतहि श्लेष त्याच कल्पनेवर आहे आणि पुढें देखील शहाजीचे चरित्र सांगतांना कवीनें त्याच्या पराक्रमाचेंच वर्णन गौरवानें केलें आहे. शंकराच्या आशीर्वादानें शहाजी झाला तो कार्तिकस्वामीप्रमाणें होता व पुढें शिवाजी-महाराज हे मात्र विष्णूचे अवतार असें कवीनें म्हटलें आहे; शंकराचे अवतार असें कोठेंहि म्हटलेले नाहीं. बखरकारांनीं मात्र हा सूक्ष्मभेद पाळलेला नसून महाराजांना शंकराचा अवतार असें त्यांनीं सांगितलें आहे.

२ मालोजीचा मृत्यु व शहाजीचा जन्म—निजाम व अदिल यांच्यामध्ये युद्धाचा प्रसंग उद्भवल्यावेळीं मालोजीनें पराक्रम गाजविला व तेव्हांपासून मालोजी व विठोजी हे निजामशाही नोकर बनले; नंतर कांहीं काळ मालोजीनें शंकराची आराधाना केल्यानंतर त्याला प्रथम मुलगा झाला त्याचें नांव 'शहाजी' व पुढें दोन वर्षांनीं दुसरा मुलगा झाला त्याचें नांव 'शरीफजी' अशीं ठेवण्यांत आलीं, आणि हीं नांवां 'सिद्धनामांकित'

होतीं हणजे शहाशरीफ याच्या स्मरणार्थ ठेवली होती वगैरे मजकूर प्रचलित शहाजी चरित्र विषयक कल्पनांशीं जुळण्याजोगा आहे. पण शहाजीच्या पांचव्या वर्षी मालोजी इंदापूरच्या युद्धांत मारला गेला वगैरे हकीकत बखरीशीं कोठेंच जमण्याजोगी नाही. मालोजी मेल्यानंतर विठोजीने शहाजी व शरीफजी यांचें पालन पोषण केलें आणि शहाजीचें मुख

व्यक्तीभवन्नवश्मश्रुलेखं लेखमनोहरम् ॥ ३१ ॥

नुकल्याच फुटू लागलेल्या मिसुरडीच्या रेषेनें मनोहर झालें पाहून जाधवरावानें आपली मुलगी जिजाबाई ही देऊ केली; व ब्यावेळीं शहाजीच्या शरीरातील बाल्य संपून 'नवयौवनास प्रारंभ झाला होता' असें भारतकार हणतो. त्या अर्थां लग्नाच्या वेळीं शहाजीचें वय १४।१५ वर्षांचें तरी असलें पाहिजे असें दिसतें. परंतु निश्चितपणें अमक्याच शकांत हें लग्न झालें असें हणण्यास आज आपणाजवळ विश्वसनीय असा काहींच पुरावा नाही. शहाजीच्या पांचव्या वर्षी मालोजी इंदापूरच्या युद्धांत मारला गेला आणि शहाजीच्या १४।१५ व्या वर्षी त्याचें लग्न झालें अशीं विधानें भारताच्या आधारानें करतां येतील; पण हीं सर्व सापेक्ष आहेत; त्यापैकी एका प्रसंगाचा तरी शक स्वतंत्रपणें हणजे निरपेक्ष रीतीनें ठरवितां आता तर बाकीच्या दोनहि गोष्टींचे शक ठरवितां येतील. पण स्वतंत्र रीतीनें शक ठरविण्यास आज साधन उपलब्ध नसल्यामुळे आणखी संशोधन झालें पाहिजे असें हणून सध्यां हा मुद्दा येथें सोडणें प्राप्त आहे. मात्र विठोजीच्या आठ मुलांपैकी तिसरा मुलगा, थोरला मालोजी मेल्यानंतर, जन्मला असावा व त्याच्याच स्मरणार्थ या मुलाचें नांव मालोजी असें ठेवलें गेलें असण्याचा पुष्कळ संभव आहे; आणि हा मालोजी शके १५४४मध्ये इतर भावांपासून स्वतंत्रपणें आपली वाटणी घेऊन निराळा राहिला त्या अर्थां थोरला मालोजी मरून श. १५४४मध्ये बरीच वर्षे झालीं होती. त्याच्या मरणानंतर विठोजीस पांच मुलगे झाले व विठोजी मेल्यानंतर शहाजी कारभार पाहू लागला इत्यादि अनुक्रमावरून मालोजीच्या मृत्यूचा अगर शहाजीच्या जन्माचा शक अंदाजानें ठरविणें शक्य आहे. पण या बाबतींत समकालीन कागद सापडण्याची आशा असल्यामुळे आजच तर्काच्या प्रदेशांत शिरण्याचें कारण नाही.

२. भोसले व जाधव यांच्यांमधील वैमनस्य—(१) 'भोसले हीन कुळांतले आहेत व आपण वरिष्ठ कुळांतले आहोत' असा यादवांना अभिमान वाटत होता; आणि (२) शहाजी निजामशाही वजीर बनल्यामुळे जाधवरावास वैषम्य वाटू लागले अशी दोन कारणे बखरकारांनी भोसले व यादव यांच्यांत वितुष्ट आणणारी म्हणून सांगितली आहेत. पण त्यांचा स्पष्ट किंवा अस्पष्टपणेहि भारतकारांना निर्देश केलेला नाही. खंडागळ्यांच्या हत्तीचें यःकश्चित् प्रकर्ण विकोपास जाऊन अकल्पितपणे जाधवरावाचा मुलगा दत्ताजी हा, संभाजी भोसल्याच्या हातून, मारला गेला; आणि जाधवरावांनं रागाच्या भरांत संभाजी भोसल्यास ठार केलें; यामुळे जाधवरावावर निजामशाहाची गैरमर्जी झाली; व हें ओळखून जाधवराव निजामशाही दरबार सोडून मोंगलांच्या आश्रयास गेला असे भारतकार म्हणतो. पैकीं जाधवराव मोंगलांच्या आश्रयास गेल्याचा काळ ठरविण्यास निश्चित साधन उपलब्ध आहे. यावेळीं मोंगल व निजाम यांच्यामध्ये युद्ध सुरू होतें; व इंग्रजी व्यापाऱ्यांचा कांहीं माल बऱ्हाणपुराजवळ निजामशाही लोकांकडून लुटला गेला. त्याबद्दल तक्रार करण्यासाठीं कांहीं इंग्रज खुद्द मलिकंबराच्या भेटीस दौलताबादेस गेले होते. त्यांनीं त्यावेळीं मलिकंबराच्या भेटीचा वृत्तान्त पत्रद्वारे लिहिलेला उपलब्ध झालेला आहे. त्यावरून जाधवराव शके १५४३ च्या कार्तिकांत निजामशाहींतून निघाला व मोगलाकडे बऱ्हाणपुरास गेला; तेव्हां मोगलांनीं त्याचा मोठा गौरव करून त्याला मनसब दिली. (*English Factories* pp. 318, 332.) ही हकीकत समकालीन विश्वसनीय पत्रांत असल्यामुळे त्याबद्दल संशयास जागा नाही; त्याअर्थां हत्तीचें प्रकर्ण १५४३ च्या कार्तिकापूर्वी वर्षदीडवर्षांच्या आंत बाहेर घडलें असलें पाहिजे.

३. निजामशाहीचें वैशिष्ट्य—जाधवराव निजामशाहींतून मोगलाईत गेलेला पाहून विजापूरच्या आदिलशहास हर्ष वाटला; पण पुढें निजामशाहाकडून आदिलशहाचा अनेक वेळा पराभव झाला; तेव्हां त्यानें मोंगलांशी स्नेह केला आणि मोगली व आदिलशाही संयुक्त सैन्य मलिकंबरावर चालून आलें असा मजकूर भारतकारांना सूत्ररूपानें तीन श्लोकांत सांगितला आहे (अ. ४, श्लो. ५-७). परंतु त्याची स्पष्ट कल्पना येण्यासाठीं यावेळीं दक्षिणेंतील शाह्याव मोगल

यांच्या राजकीय परिस्थितीचा थोडासा विचार करणे जरूर आहे. दक्षिणेच्या राज्यकारभारांत हात घालण्याची इच्छा मोगली बादशहांना अकबराच्या कारकीर्दीअखेर झाली. त्यावेळीं दक्षिणेंत पांच शाह्या व गोव्याचे पोर्तुगीज अशीं सहा राज्ये नांदत होती. पैकीं वऱ्हाडची शाही मोगलांनीं प्रथम बुडविली व बरीदशाही विजापूरवाल्यांनीं खालसा केली. यामुळें जहांगिराच्या वेळीं आदिलशाही, कुतुबशाही व निजामशाही हीं तीन मुसलमानी व गोव्यांतील फिरंग्यांचें एक अशीं चार राज्ये दिल्लीकरांशीं झगडण्यास दक्षिणेंत ह्यात होती. तीं बहुतकरून आपसांतली भांडणें भांडण्यांत आपल्या शक्तीचा व्यय करीत; यामुळें मोगलांच्या बलिष्ठ सैन्यापुढें त्यांचा निभाव लागण्याजोगा नव्हता. परंतु 'यादवींत शक्तीचा अपव्यय केला व मोगलांशीं लढण्याच्या बाबतींत आपण जुटीनें न वागलों तर आपणास सर्वस्वास मुकावें लागेल' हें तत्व दाक्षिणात्य मुत्सद्धाना थोड्याशा अनुभवानें कळून आलें. या कामीं पोर्तुगीजांनीं बराच पुढाकार घेतला असावा असें दिसतें. त्याचप्रमाणें मलिकंबरानें विजापूरच्या इब्राहिम आदिलशाहाशीं लीनपणें वागून निजामशाही व आदिलशाही दरबारांत बरीच वर्षे दोस्ती कायम ठेवली. मोगलांनीं वऱ्हाड घेऊन निजामशाहींतील अहमदनगरचा किल्ला हस्तगत केला होता. यामुळें मोगलांचें संकट निजामशाहीचा सूत्रचालक मलिकंबर याला इतरापेक्षां फार तीव्रतेनें जाणवत होतें. इब्राहिमालाहि, निजामशाही नाहीशी झाली तर मोगलांचा मारा आदिलशाहीवर पडेल, हें दिसत होतें. तेव्हां तोहि मलिकंबराला हरएक प्रकारें मदत पोचविण्याच्या कामीं कसूर करीत नव्हता. यामुळें मोगलांचें पाऊल बरीच वर्षेपर्यंत दक्षिणेंत म्हणण्याजोगें पुढें पडलें नाहीं. मोगली सैन्यानें निजामशाही राज्यांत जाळपोळ करीत असतां मलिकंबरानें तात्पुरती पड खावी आणि मोगली सैन्य परतून गेलें म्हणजे मलिकानें आपला मुद्दख परत घेऊन व मोगली मुलखांत लुटालूट करून आपलें नुकसान सव्याज भरून घ्यावें असा प्रकार वारंवार होत असे. यामुळें निजामशाही राज्यांत लढण्याची एक विशिष्ट पद्धति लोकांच्या अंगवळणी पडली. शत्रूचा जोर दिसला म्हणजे नमते घ्यावें; आणि ती लोट निघून गेली म्हणजे पुनः डोकें वर काढावें हें त्या युद्धपद्धतीचें मुख्य सूत्र होतें. या खेरीज मोगली दरबारांत यावेळीं नूरजहानचा कारभार सुरू असून जहांगिराचे मुलगे

एकमेकाचा पाडाव करण्यासाठीं अनेक कारस्थानें उभारीत होते; त्या योगानें मोंगलांच्या दक्षिणेतील कारस्थानांत अनेक वेळा खंड पडत असे. दक्षिणेतील राज्ये सफाई बुडविण्यासाठीं कित्येक वर्षेपर्यंत मोंगलांनीं अखंड चढाईचें धोरण ठेवण्याची जरूरी होती. परंतु मोगलाईतील अंतस्थ यादवीमुळें त्यांच्या चढाईत अशा प्रकारचें सातत्य राहूं शकलें नाहीं. समुद्राला रोज भरती ओहटी येते; पण समुद्रकाठच्या लोकांना या परिस्थितीशीं तोंड देऊन आपली पगडी कशी सलामत राखावी याचें शास्त्र पूर्णपणें परिचित असतें. तोच प्रकार निजामशाहींतल्या मुत्सद्यांचा व योद्ध्यांचा होता. मोगली सैन्य निजामशाही सैन्याच्या मानानें समुद्राप्रमाणें अफाट असे. पण त्या अफाट सैन्यसागराशी कसे वागलें असतां आपला बचाव होईल व आपली लहान राज्यनौका या सागरावर आरूढ होऊन पैलतीर कसे गांठील हें ओळखणारे प्रत्युत्पन्नमति सरदार निजामशाहींत बरेच होते. त्या काळीं कोणत्याही राज्यांतला बादशहा मरण पावला म्हणजे सर्व राज्य गडबडून जाई. पण निजामशाहींत बादशहा म्हणजे कर्त्या माणसाच्या हातांतलें बाहुलें असें; तें कोणीहि हातीं घेऊन सत्ताधारी बनावें असें वळण चांद-बिबीनें प्रथम घालून दिलें होतें. तेंच मलिकंबरानें पुढें चालविलें; त्याचा मुलगा फत्तेखान यानेंहि बापाचाच कित्ता उचलला आणि शेवटीं शहाजीनें या सर्वांवर कडी करून दाखविण्याची हिंमत धरली होती. सारांश शत्रूशीं लढतांना गनीमी काव्याची विशिष्ट पद्धति ज्याप्रमाणें निजाशाहींत उत्क्रांत झाली त्याचप्रमाणें राजकीय महत्वाकांक्षा बाळगणाऱ्यांनीं बादशाही बाहुलें पुढें करून सर्व सत्ता आक्रमण्याची एक विशिष्ट पद्धति निजामशाहींत अस्तित्वांत आली.

४ विजापुरांतील परिस्थिती—विजापूरच्या अदिलशाहींत याहून कांहींशी निराळी परिस्थिती होती. तेथें बादशाहाचें वैयक्तिक महत्त्व कायम होतें. त्यांतून इब्राहिम अदिलशहा कर्ता पुरुष असल्यामुळें त्यानें आपला वचक कायम ठेऊन बरेंच मोठें सैन्य, अनुभवी मुत्सदी आणि लढवय्ये सरदार निर्माण केले होते. एखादा वजीर डोईजड होऊं लागला असें वाटतांच त्याला नेस्तनाबूद करून आपल्या तंत्रानें वागणारा दुसरा वजीर नेमण्याचा आपला हक्क इब्राहिमानें अनेक वेळा बजावून दाखविला होता. पण चाळीशी उलटल्यानंतर इब्राहिमाच्या

अंगांतली ही तडफ कमी होऊं लागली. त्यांतून त्याला गाण्याचा नाद लागून तो सरस्वतीपूजन करूंक लागल्यामुळे त्याच्या पदरचे कडवे मुसलमान बरेच नाखुष झाले. या खेरीज “मलिकंबर व मोगल यांच्यामध्ये चालू असलेल्या युद्धांत इब्राहिमानें मलिकास सहाय करण्याचें जें धोरण बरीच वर्षे पत्करलें आहे त्यामुळे मलिकाचा अधिक फायदा होत आहे व तो अदिलशाहापेक्षा बलिष्ठ होत चालला; यासाठी मलिकाचा पक्ष सोडून विजापूरकरांनीं मोगलाचा पक्ष स्वीकारावा आणि मलिकाचें जड होत चाललेलें पारडें हलकें करावें” अशी विचारसरणी प्रतिपादन करणारा एक पक्ष विजापुरास निर्माण झाला. तो इब्राहिमास सर्वस्वी मान्य होता असें नव्हें तरी त्याचें मन मलिकाविषयीं कलुषित होत चाललें होतें, एवढें खरें. पण राजकीय व धार्मिक पक्षभेदांपेक्षा इब्राहिमाच्या जनानखान्यांतील भांडणांमुळे राज्यावर मोठें संकट ओढवणार असाहि रंग दिसूं लागला इब्राहिमाला चार बायका असून त्या चौघींनाहि मुलगे होते. यामुळे इब्राहिमाच्या मागून आपल्या मुलास अदिलशाही गादी मिळावी अशी अंतस्थ खटपट प्रत्येक मुलातर्फे सुरु झाली होती, या चार मुलांपैकी वडील मुलगा दुरवेष याला गादी मिळावी असें इखलासखान वजीर व दियानतुलमुल्क वगैरे प्रमुख सरदार यांना वाटत होतें. कांहीं वर्षे इब्राहिमाचेहि मत असेंच होतें, पण पुढें पुढें त्याच्या मतांत फरक पडत चालला. तिसऱ्या बायकोचा मुलगा महमूद यास युवराजपद द्यावें व आपल्या मागे त्यानें विजापूरची गादी चालवावी असें त्यास वाटूं लागलें. अर्थात् तें वडील बायकोला आवडण्याजोगें नव्हतें; आणि ती आपल्या मुलासच गादी मिळावी या प्रीत्यर्थ खटपट करूंक लागली. याचें पर्यवसान असें झालें कीं तिच्यांत व इब्राहिमांत तेढ वाढली आणि ‘आपणास मारून दुरवेषास गादीवर बसविण्याचा कट ही करीत आहे’ असा संशय इब्राहिमास येऊं लागला. सारांश इब्राहिमाचें मन अनेक कारणांमुळे व्यग्र होऊन अंतस्थ आणि बाह्य राजकारणांत क्रोणत्या धोरणानें वागावें याविषयींचा त्याला निर्णय करता येईना. दरबारांत तर कित्येक वर्षांपासून दोन समबल पक्ष अस्तित्वांत होते, व त्यांपैकीं एका पक्षास हाताशीं धरून इब्राहिमानें आपल्या जबाबदारीवर राज्ययंत्र चालविण्याचा शिरस्ता पाडला होता. यामुळे इब्राहिमाची हिंमत कमी पडूं लागली तेव्हापासून

राजकीय पक्षभेद फारच विकोपास जाऊं लागले; व त्यांचा उंच्छृखलपणा आंवरून धरणारी शक्ति तर किर्कतव्यमूढ बनत चालली. दिल्ली दरबारांत नूरजहान ही एकटी बाई सर्व सत्ताधारी बनली म्हणून जहांगिराचे मुलगे बंडे उभारू लागले; आणि विजापुरास चाराहि ख्रिया एकसारख्याच सामर्थवान असल्यामुळे त्यांच्या पुढारपणांखाली कारस्थानांची उभारणी होऊं लागली; मिळून दोनहि ठिकाणीं चालू बादशहांच्या मागे कोणास तक्तावर बसविण्यांत यावे हा प्रश्न सर्वांत महत्वाचा होऊन बसला. मलिकंबराच्या मागे मात्र अशा प्रकारचे कोणतेच लफडे नसल्यामुळे तो आपले घोडे पुढे दामटण्यास कचरत नव्हता. आणि मलिकाचा हा अरोराविपणा असह्य वाटूनच इब्राहिमानें मोगलाशीं मित्रत्वाचा तह केला व त्याचे सैन्य घेऊन मलिकाशीं लढण्यास तो सिद्ध झाला. याचेंच पर्यवसान भातवडीच्या युद्धांत झालें.

५ भातवडीचें युद्ध—या भातवडीच्या युद्धाचा संबंध शहाजीच्या चरित्राशीं आहे याची जाणीव बखरकारांना होती. पण हें युद्ध केव्हां व कोणाकोणांमध्ये झालें या विषयीची त्यांची कल्पना अत्यंत अनैतिहासिक आहे. त्याचप्रमाणें मुसलमानी इतिहासकारांना हें युद्ध माहीत आहे पण त्यांत शहाजीचा संबंध होता हें त्यांनीं नमूद केलें नाहीं. सारांश मुसलमानी, मराठी व युरोपियन समकालीन आधारांचें एकसमयावच्छेदेंकरून अवलोकन करावें तेव्हां या युद्धाचें व शहाजीच्या पूर्वचरित्राचें खरें स्वरूप लक्षांत येतें. शके “ १५४६ कार्तिक मासी भातवडीस मोगलाचा सुभेदार लष्करखान व येदिलशाही मुला महमद येसी दोन कटके मलिकअंबरे बुडविली ” असा उल्लेख शिवशकावलींत आहे (शि. च. प्र. पृ. ५३). यावरून या युद्धाचें नांव व तीनहि सेनापतींचीं नांवां आपणांस समजतात. इकबलनाभ्यांत या युद्धाचें विस्तृत वर्णन आहे; पण त्यांत मोंगलांच्या बाजूचीच हकीकत विशेष आहे. हें युद्ध अहमदनगरपासून पांच कोसांवर झालें; त्यांत प्रारंभीच विजापूरचा सेनापती मुल्ला महमद, अथवा महमद लारी हा मारला गेला; मोंगलांकडील जाधवराव व उदाराम यांनीं पळ काढला. शेवटीं इखलासखान वगैरे अदिलशाही अधिकारी कैद झाले, त्यापैकीं फराहादखान मलिकंबराचा जीव घेण्याच्या कटांत सामील असल्याच्या संशयामुळे त्याला देहान्तशिक्षा देण्यांत आली; मोंगलांचा सेनापती लष्करखान वगैरे सदरार मलिकंबराकडे पाडाव सांपडले; खंजरखान

अहमदनगराकडे, जानसिपारखान बीडकडे आणि इतर काहीं बऱ्हाण-पुराकडे पळून गेले वगैरे तपशील इकबलनाभ्यांत आहे.* विजापूरच्या इतिहासांत भातवडीचे नांव दिलेले आहे; व मुल्ला महमद यास सरलष्कर हा किताब असल्याचे सांगितले आहे.

या युद्धाच्या वेळीं 'पेडो डेला व्हाली,' हा इटालियन प्रवासी गोव्यास होता. त्यानें असें वर्णन दिलें आहे:—“ इ. स. १६२४ आक्टोबर ३१ तारखेस गोव्यांत बातमी आली कीं मलिकंबर व आदिलशहा यांत बरेच दिवसांपासून युद्ध चाललें होतें त्यांत अखेरीस मलिकानें आदिलशहाचा सेनापति मुल्ला महमद यास कैद केलें. या मुल्लानें मलिकास विष घालून मारण्याचा प्रयत्न केला होता; व याच्यामुळेच आदिलशहा व मलिक यांच्यांत वैमनस्य आलें होतें. यासाठीं मलिकानें त्याचा शिरच्छेद करून त्याची धिंद काढली आणि 'या विश्वासघातकी मुल्लानें आदिलशाही व निजामशाही राज्यांत वितुष्ट वाढविलें यासाठीं यास ठार करण्यांत आलें' अशी दवंडी पिटली. त्यांत मलिकाला असें भासावावयाचें आहे कीं मुल्लामहमदाच्या लुडबुडीनें आपणांस हत्यार उपसावें लागलें; एरव्हीं आदिलशहाविषयीं आपल्या मनांत काहीं वांकडें नाहीं. या युद्धांत मोगलांनीं आदिलशाही सैन्यास २० हजार घोडेस्वारांची मदत पोंचविली होती अशी बोलषा आहे. मलिकानें विजापूरच्या वेशीपर्यंत मजल मारली असून अदिलशहावर किल्ल्यांत दरवाजे लाऊन बसण्याचा प्रसंग आला आहे. थोड्या महिन्यांपूर्वीं आदिलशहानें आपल्या बायकोस जिवें मारलें; कारण ती अंतस्थ रीतीनें मलिकाच्या कटांत सामील होती आणि तिच्या मनांतून आदिलशहास मारून आपल्या मुलास विजापूरच्या गादीवर बसवावयाचें होतें' (Travels of P. D V. pp. 442, 443) यावरून मोगली व विजापुरी इतिहास आणि युरोपियन प्रवाशांची व व्यापाऱ्यांची वर्णनें यांतून विश्वसनीय माहिती असली तरी ती मराठ्यांच्या उल्लेखाच्या दृष्टीनें कशी अपुरी पडते तें समजून घेण्याजोगें आहे; आणि याच कारितां शिवभारतासारख्या विशिष्ट ग्रंथांचा व मराठी कागदपत्रांचा आधार मिळाल्यावांचून शहाजी व शिवाजी यांचें चरित्र रेखाटतां येत नाहीं. वर सांगितलेलीं सर्व वर्णनें भातवडीच्या

युद्धाची असून त्यांत शहाजीचें नांवहि नाही. पण शहाजीचें चरित्र सांगण्यासाठीच लिहिलेल्या शिवभारतांत शहाजीच्या व भोसल्यांच्या पराक्रमाचा उल्लेख स्वाभाविकपणेंच विस्तृत रीतीनें आलेला आहे. निजामशहाकडल्या २९, मोगलाकडल्या १६ आणि विजापूरकराकडल्या ११ मिळून ५२ सरदारांचीं नांवां यांत दिलीं आहेत व मलिकाच्या सैन्यानें मोगली व आदिलशाही सैन्यांचा पराभव केला हा भाग भारतकारानें सांगून भोसल्यांच्या पराक्रमाचें वर्णन करण्यास १०।१२ श्लोक स्वतंत्रपणें खर्ची घातले आहेत. मनचेहर नांवाच्या मोगली सरदाराची भोसल्यांच्या सैन्याशीं गांठ पडली; त्यांत शरीफजी ठार झाला. पण शेवटीं भोसल्यांनीं या मोगली सरदारांस पळवून लावले असा या श्लोकांतील भावार्थ आहे. यावरून या युद्धांत शहाजीनें मलिकंबरापेक्षां पराक्रम केला असेल असें समजण्याचें कारण नाही. पण त्यानें या युद्धांत पराक्रम केला व तो लहान असो किंवा मोठा असो त्याची माहिती शहाजीच्या चरित्रांत येणें अवश्यक आहे. या दृष्टीनें भारतकारानें ती नमूद केली व आपणासहि शिवचरित्राच्या पूर्ततेसाठीं तिचा संग्रह करणें अवश्य आहे. नुस्तें शिवभारत आपणापुढें असतें तर हें युद्ध भातवडी गांवाजवळ झाले हें आपणांस समजलें नसतें; नुस्त्या शकावलीवरून यांत शहाजीचा संबंध होता किंवा नाही याचा थांग लागला नसता आणि मुसलमानी तवारिखावरून व युरोपियन प्रवाशांच्या लेखांवरून या लढाईचे नांवांव किंवा शहाजीचा संबंध यांपैकीं कशाचाच थांग लागला नसता. पण हे सर्व आधार मिळून आपणांस बरीच समाधानकारक माहिती मिळते.

६ शहाजीचें विजापुरास जाणें—मुसलमानी इतिहासांत भातवडीचें युद्ध असून त्याचा संबंध शहाजी चरित्राशीं असल्याचा संशय डफ अगर सरकार यांना कां आला नाही त्याचें दिग्दर्शन केले. आतां विजापूरच्या इतिहासांत मुळींच न उल्लेखलेलें असें एक प्रकर्ण सांगावयाचें आहे. 'भातवडीच्या युद्धानंतर शहाजीचें भाऊवंदांशीं व मलिकाशीं वांकडें आल्यामुळें निजामशाही सोडून तो विजापूरकरांच्या आश्रयास आला; इब्राहिम आदिलशाहाकडे त्यानें दोन वर्षे घालविली आणि इब्राहिमाच्या मृत्यूनंतर तो पुनः निजामशाहींत गेला' वगैरे मजकूर परमानन्दानें दिला आहे. तो विजापूरच्या इतिहासांत नाही. बखरकारांना ही गोष्ट ओझरती माहीत आहे; पण ती फारच विकृत स्वरूपांत

माहीत आहे; यामुळे डफ अगर सरकार यांना त्याचा पत्ताच लागला नाही. सरकार यांच्या मते तर शहाजीचा खरा उदय मलिकंबराच्या मृत्यूनंतर फत्तेखानाच्या अमदानीत म्हणजे शेके १५४९ नंतर झाला; त्यापूर्वी तो अगदी (petty chieftain) किरकोळ सरदार होता. अर्थात त्याचा इब्राहिम आदिलशहाशी संबंध असण्याचा प्रसंगच नाही. कै. राजवाडे यांनी मात्र तंजावरच्या शिलालेखाच्या आधारें शहाजी इब्राहिम आदिलशहाच्या कारकीर्दीत विजापुराकडे गेला वगैरे हकीकत राधामाधव-विलासचंपूच्या प्रस्तावनेत दिली आहे. आणि आतां या शिलालेखालाहि आधारभूत अशी शिवभारतांतली विश्वसनीय हकीकत आपणास मिळाली आहे तिची सत्यता शिवाजी महाराजांनीं मालोजी घोरपड्यास लिहिलेल्या एका पत्रानें आपणास पारखतां येण्याजोगी आहे. हें पत्र कै. राजवाडे यांनीं सरस्वतिमंदिरांत छापलें होतें. त्यांत शहाजीच्या चरित्राचें सार महाराजांनीं समजाऊन सांगितलें आहे; प्रस्तुत मुद्याचा त्यांत स्पष्टपणें निर्देश आहे, याकरितां त्याचें अवतरण येथें देणें अप्रासंगिक होणार नाही.*

शिवाजीमहाराज मालोजी राजे घोरपडे यांस लिहितात:—

‘ पूर्वी निजामशाहीतून आमचे बाप कैलासवासी महाराज इमराईम आदिलशहा पादशाहाचे कारकीर्दीस इकडे आले. त्यास इमराईम आदिलशहानें पादशाही कारभाराचा मदार महाराजाचे सिरी टाकिला. तेव्हां महाराजानें हा विचार केला कीं “ पादशाही मदार आपले हातास आला असतां आधीं तो आपले जातीचे लोक मराठे याला हातीं धरून सरदारकी करून पोटे भरतात ते पादशाही वजीर करावे. पादशाही कामें याजकडून करवून नामोश होय, इज्जती थोर पावेत तें करावें. ” म्हणून तुमचे बाप बाजी घोरपडे सरदारकी करून होते ते आणून पादशाहास भेटऊन पादशाही वजीर केलें. त्या दिवसापासून तुमच्या बापाच्या हातें व तुमच्या हातें पादशाहीचीं कामें होत आलीं. पादशाहानीं तुमचें चालविलें. ऐशा तीन पिढ्या पादशाहाच्या, दोनी पिढ्या तुमच्या जाल्या. ऐशियास, महाराजानें तुमच्या बापास इतकें बरें केलें हें

* हें अस्सल पत्र उपलब्ध नसून कै. राजवाड्यांना नकल पहाण्यास मिळाली होती. त्यांत क्वचित शब्दांचें आधुनिकीकरण असेल.

स्मरण न धरून, जेव्हा काहीं मुस्तफाखानानें महाराजास दस्त करविल तेव्हां तुमचे बाप बाजी घोरपडे हमी होऊन महाराजास दस्त करून मुस्तफाखानाचे हाती दिले. त्या दिवसापासून तुमच्या घराण्याचा व आमच्या घराण्याचा दावा वाढत चालिला" इत्यादि.

यावरून इब्राहिम आदिलशहाच्या कारकीर्दीत शहाजी विजापूरकरांकडे गेला व त्यावेळी त्याच्या मनांत मराठे सरदारांना वजीरी ह्मणजे महत्त्वाचें स्थान मिळवून देण्याचें होतें आणि त्याप्रमाणें घोरपड्यांना त्यानें महत्त्वाचें पद मिळवून दिलें वगैरे गोष्टी आपल्या लक्षांत येतात.

भातवडीच्या युद्धा नंतर मलिकंबरानें थेट विजापुरापर्यंत चाल केली आणि इब्राहिमानें मोठ्या हौसेनें वसविलेलें 'नौरसपूर' जाळून लुटून उध्वस्त करून टाकलें. यामुळें इब्राहिमाचें मन मलिकंबरासंबंधी फारच विटून गेलें. यापूर्वीच महमद अमीन उर्फ मुस्तफाखान याला तर मलिकाचा सूड घेण्या वाचून दुसरा विचारच सुचेनासा झाला होता. कारण भातवडीच्या युद्धांत कैदी म्हणून सांपडलेला मुल्ला महंमद सरलष्कर यास मलिकंबरानें धिड काढून फाशी दिलें होतें; तो मुल्ला या मुस्तफाखानाचा सासरा होता. अशा स्थितीत शहाजी मलिकंबरावर रुसून निजामशाही सोडून विजापुराकडे आला. यामुळें इब्राहिम, मुस्तफा व शहाजी या तिघांना मलिकाचा सूड घेण्याची इच्छा होऊन, समान शत्रुत्वामुळें हे तिघे तात्पुरते स्नेही बनले. परंतु त्यांच्या दुर्दैवानें मलिकंबर १५४८ च्या वैशाख वद्य १२स एकाएकी मरण पावला. या मरणानें निजामशाहीविरुद्ध लढण्यासाठीं केलेली विजापुरांतील तयारी निरर्थक ठरण्याची वेळ आली, तेव्हां शहाजीला सैन्यासह कर्नाटकच्या व केरळ प्रांताच्या स्वारीवर पाठविण्यांत आलें असावें असें भारतांतील उल्लेखावरून वाटतें. ही स्वारी आटपून शहाजी परत विजापुरास आला तेव्हां इब्राहिम आजारी पडून मृत्युपंथास लागला होता व आपल्या मागे वडील मुलगा दुरवेष यानें गादीवर न बसतां तिसरा मुलगा महमुद यानें बसावें; आणि इखलासखानाऐवजी महंमद अमीन व दौलतखान यांनीं कारभार पहावा असें इब्राहिमानें मरताना ठरविलें.

७. इब्राहिम आदिलशहाचा मृत्यु—इब्राहिम आदिलशहाच्या मृत्युकालासंबंधानें बराच मतभेद आहे. Ibrahim Adil Shah of Beeja-

pur did not survive Mullik Umber above a year (p. 82) म्हणजे 'मलिकंबराच्या मार्गे इब्राहिम अदिलशहा एक वर्षापेक्षा अधिक दिवस जगला नाही.' असें डफ म्हणतो. प्रो. सरकार यांनी १६२६च्या मे १४ तारखेस मलिकंबर* मेला व ब्यानंतर चारच महिन्यांनी सपटंबर २२ तारखेस इब्राहिम मेला (मॉ. रि. १९१७ सपटं. पृ. २४७) असें लिहिले आहे; आणि पुढच्या पृष्ठावर (पृ. २४८) टिपेंत B. S. gives 12 Sep. 1627 as the date, but it is inconsistent with other parts of the same work असा शेरा मारला आहे. पण प्रो. सरकार या ठिकाणी चुकले असून (B. S.) बुसातिने सलातिन कारानें दिलेली तारीखच बरोबर आहे असें म्हणणें भाग आहे. कारण बु. स. कारानें या मितेस जो वार दिला आहे त्याचा मेळ इ.स. १६२७ शी बसतो; १६२६ शी बसत नाही. पण याहिपेक्षा महत्त्वाचा पुरावा असा आहे की इब्राहिम अदिलशहाच्या थडग्यावर त्याच्या मृत्यूचा हिजरी सन 'अबजद' पद्धतीने कोरलेला आहे. त्यावरून इब्राहिमाच्या मृत्यूचा इसवी सन १६२७ हाच आहे असें ठरते. याखेरीज कुंदगोळ येथील देसायांच्या संग्रहीं असलेल्या एका विश्वसनीय अशा शकावर्लीत इब्राहिमाच्या मृत्यूची तिथी शके १५४९ भाद्रपद शु. १२ अशी दिली आहे. सारांश प्रो. सरकार यांचे मत यासंबंधी प्राह्य धरतां येण्याजोगें नाही.

८. सुलतान महमूदाचें राज्यारोहण-इब्राहिम अदिलशहा जहाल मुसलमानी पंथाचा नसल्यामुळे त्याच्या कारकीर्दीचे गोडवे गाण्यास मुसलमानी लेखक व ग्रंथकार मनापासून तयार नव्हते. परंतु महमूदाच्या कारकीर्दीत कडव्या मुसलमानी पक्षाची बरीच सरशी होती. इब्राहिमाच्या तालमीत वाढलेल्या जुन्या मुत्सद्यांचा व या नव्या मताच्या लोकांचा जम बसण्याजोगा नव्हता. इब्राहिम मेला ब्याच दिवशी या दोनहि पक्षांचा खटका उडण्याचा प्रसंग आला. ब्याची हकीकत बुसातिने सलातीन नांवाच्या विजापूरच्या इतिहासांत दिली आहे. शहाजीच्या चरित्रातील हा एक महत्त्वाचा प्रसंग असल्यामुळे त्याची माहिती येथे नमूद करून ठेव-

* याची तिथि शिवशकावर्लीत दिलेली आहे. [शि. च. प्र. पृ. ५४ पहा.]. इकबलनाम्यांत अर्दिबिहिस्त महिन्याची ३१ वी तारीख सांगितली आहे (इ. व्हा-६ पृ. ४२८) व प्रो. जदुनाथ सरकार यांनी १४ मे १६२६ अशी तारीख मलिकाच्या मृत्यूची दिली आहे. (मॉ. रि. १९१७ सपटं. पृ. २४८).

ण्यास हरकत नाही. इब्राहिमाचें प्राणोत्क्रमण झालें तेव्हां मिरजा महंमद अमीन व दौलतखान हे दोघे जवळ होते. त्यांनीं ती बातमी गुप्त ठेऊन दरवाजे बंद केले आणि लोकांना येण्याजाण्यास फक्त दिंडीची वाट ठेवली. नंतर एकलासखान, दियानतुलमुल्क व काहीं ब्राह्मण मुत्सद्दी यांना एकेकांना बोलाऊन आणून दिवाणखान्यांत बसविलें; आणि मुख्य मुत्सद्दी मंडळी जमा झाल्यावर खोजानें तेथें येऊन असें जाहीर केलें कीं, 'इब्राहिम पातशहानीं हुकूम केला आहे कीं आमच्या मागे सुलतान महंमद यास तत्कावर बसवावें.' हें ऐकून दियानतुलमुल्क म्हणाला, "थोरला मुलगा दुरवेष हा हयात असतां, धाकटयास तत्कावर कसें बसवितां येईल ? डोकीचें पागोटें गुडघ्यास कसें घालावें ?" हे शब्द ऐकून दौलतखानानें चार शिव्या हसडल्या आणि चिडून "तुला कोणीं विचारलें आहे; तूं गप्प बस" असें म्हणून दियानतास दबकावले. नंतर मुख्य वजीर एखलासखान याजकडे वळून "पुढें काय करावें" असा दौलतखानानें प्रश्न टाकला. तेव्हां तो वजीर उडवाउडवी करून म्हणाला "मला या-पुढें वजीरीचें काम करावयाचें नाही. तेव्हां मला दोघेहि शहाजादे सारखेच आहेत. बडे साहिबिणीस विचारून काय तें करणें बरें, असें मला वाटतें." त्याबरोबर दौलतखान रागारागानें बडे साहिबिणीच्या महालांत गेला. तेव्हां ती म्हणाली "पादशहानीं सांगितलें आहे त्या-प्रमाणें तुम्हीं करावें." ही पडत्या फळाची आज्ञा मिळतांच मिरजा महंमद व दौलतखान यांनीं सुलतान महंमूद यास तत्कावर बसविलें. त्याच वेळीं एखलासखान यास निरोप देऊन इतर मुसलमान व ब्राह्मण मुत्सद्दी यांना दरबारांत बसल्या जागीं कैद केलें. नंतर इब्राहिमाचें प्रेत बाहेर काढून जोरापूरच्या रोजांत नेऊन पुरलें. तथापि वडील मुलाच्या नांवानें बंडाळी माजण्याचा संभव आहे असें वाटल्यामुळें महंमद अमीन व दौलतखान यांनीं वडील शाहाजाद्याच्या ढोळ्यांत सळई फिरवून त्याला आंधळें केलें आणि इतर दोन भावांच्या हातांची, अंगठी घालण्याची, बोटें तोडून टाकलीं. अशा प्रकारें बंदोबस्त केल्यानंतर कैद केलेल्या बऱ्याच मुत्सद्द्यांना बंधमुक्त करण्यांत येऊन किताब देण्यांत आले. त्यावेळीं मिरजा महंमद अमीन याला 'मुस्तफाखान' व दौलतखान याला 'खवासखान' असे किताब मिळाले. मुस्तफा व खवास हे दोघे खान या वेळेपासून विजा-

पूर दरबारांत प्रमुखपणे वावरुं लागले; आणि या दोघांचाहि संबंध शहाजी चरित्राशी वारंवार येणार असल्यामुळे त्यांची नावे लक्षात ठेवणे जरूर आहे.

९. शहाजीचा अपमान—इब्राहिमाच्या मृत्यूनंतर महमूद गादीवर बसला तेव्हां प्रधानमंडळांत कशी बदलाबदल झाली व ब्राह्मण मुत्सखांवर कैदेचा प्रसंग कसा आला वगैरे हकीकत लक्षात घेतली असता शहाजीला या सुमारास आदिलशाही दरबार सोडावा लागला याचे आश्चर्य वाटत नाही. नवी अमदानी सुरू होताच सर्व उलयपालथ झाली; त्याबरोबर शहाजीलाहि दरबार सोडणे किंवा अपमान सोसून दरबारांत राहणे यांपैकी एक मार्ग पत्करणे भाग होतें. पैकीं पहिला मार्ग त्यानें पत्करला असें भारतकार सांगतो. पण शहाजीचा अपमान महमूदानें कोणत्या प्रसंगीं केला याचा तपशील तो देत नाही. या प्रसंगाची आठवण म्हणून महमूदाच्या तोंडीं भारतकारानें हे शब्द घातले आहेत.

पूर्वमस्थैवाचलंबादिभरामः पिता मम ।

विध्वस्तारातिरध्यास्त निर्विशंकः स्वमानसम् ॥ २१

सहसावमतः सोऽयं मतिमंदतया मया ।

मामुपेक्ष्य गतो मानादिभरामादनंतरम् ॥ २०

यावरून महमूदाच्या हातून शहाजीचा कांहीं अपमान झाला म्हणून त्याला विजापूर दरबार सोडणे भाग पडलें हें उघड आहे. तथापि शहाजी १५४९ च्या फाल्गुनापर्यंत विजापूर दरबारांतला 'सरलष्कर' म्हणजे सेनापति या नात्यानें वावरत होता व निजामशाहीतर्फे विजापूरकरांविरुद्ध मोहीम करण्यांत आली तेव्हा शहाजीनें पुण्याच्या बाजूस स्वारी करून तो परगणा कबज केला असें खं. १५ ले. २३० वरून म्हणता येते. यानंतर

प्रतनेनानुबंधेन निजामोपचिकीर्षया ।

शाह्वराजो महाबाहुर्विजयाहं पुरं जहौ ॥ ८

असें शिवभारतकार म्हणतो; त्यावरून शहाजहानाचे सैन्य दक्षिणेंतील राख्ये बुडविण्यासाठीं येणार असें दिसताच 'निजामशाही बुद्धं नये' अशी आस्था शहाजीच्या अंतःकरणांत असल्यामुळे त्यानें विजापूरचा आश्रय सोडला असें म्हणावें लागतें.

१०. शहाजीचे निजामशाहीत पुनरागमनः—शहाजी अदिलशाहीचा आश्रय सोडून परत निजामशाहीत आल्यानंतर त्याने तेथे काय काय उलाटाली केल्या हे कळण्यास चांगलेसे साधन उपलब्ध नाही. या वेळच्या निजामशाही कारभारांत हमीदखान व फत्तेखान यांची नावे प्रामुख्याने येत असून खानजहान लोदी व दर्याखान या दोन बंडखोरांचा संबंध शहाजी-चरित्राशी येतो. यामुळे या चार मुसलमानी सरदारांची माहिती बारकाईने मिळाली तर शहाजीच्या या वेळच्या हालचाली समजण्यास चांगली मदत होणार आहे. 'मलिकंबराच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा फत्तेखान निजामशाही कारभार पाहू लागला; पण निजामशहास त्याची वागणूक पसंत न पडल्यामुळे त्याने फत्तेखानास कैद करून खैबर (जुन्नर!) येथे अटकेंत ठेवले; तेथून त्याने आपली सुटका करून घेतली. पण निजामशहाने त्याला पुनः पकडून दौलताबादच्या किल्ल्यांत ठेवले; पुढे निजामशहाने काही कालाने त्याची सुटका करून त्याजकडे कारभाराची सूत्रे सोंपविली. परंतु निजामशाहाच्या लहरी स्वभावामुळे आपणावर पुनः कैदेचा प्रसंग येईल अशी फत्तेखानास भीति वाटत असल्यामुळे त्याने निजामशहासच कैदेत टाकले आणि ही हकीकत त्याने गुप्तपणे शहाजहानाकडे कळविली. शहाजहानानेहि फत्तेखानाची पाठ थोपटून निजामशहास ठार मारून टाकण्याची सल्ला दिली; व त्याप्रमाणे फत्तेखानाने बुऱ्हाण निजामशहास ठार मारले.' अशी हकीकत बीलने दिली आहे. (पृ. १३२). परंतु फत्तेखानाने बुऱ्हाणास ठार मारल्याचा काळ बीलने इ. स. १६२८ दिला आहे तो प्राय दिसत नाही. प्रो. सरकार यांनी ही गोष्ट १६३२ च्या फेब्रुवारीत झाली असावी असे सुचवून त्या मार्गे संशयनिदर्शक प्रश्नचिन्ह घातले आहे (मॉ. रि. १९१७ सप. पृ. २४७); त्याअर्था त्यांना या बाबतीत संशय आहे हे उघड आहे. शिवशकावर्तीत शके १५५३ मध्ये फत्तेखानाने बुऱ्हाण निजामशहास मारले (शि. प्र. पृ. ५४) असे म्हटले आहे त्याचा, प्रो. सरकार यांच्या म्हणण्याशी, मेळ बसण्याजोगा आहे. त्याचप्रमाणे शके १५५१ च्या पौषात फत्तेखान कैदेतून सुटला हेहि शकावर्तीतील विधान प्रत्यंतर पुराव्याने सुसंगत ठरत आहे (पोर्तुगीज अप्रकाशित कागद). मात्र जाधवरावाचा खून १५५१ च्या श्रावण शुद्ध १५ स झाला असे शकावली म्हणते आणि प्रो. सरकार यांच्या मते

हा खून इ. स. १६३० च्या जूनमध्ये (म्हणजे शके १५५२ मध्ये) झाला; पण खुद्द सरकार यांनीच आपण दिलेल्या मितीबद्दल संशय प्रकट केला आहे. त्याचप्रमाणे फत्तेखानाची सुटका आधी झाली की जाधवरावाचा खून आधी झाला हाहि प्रश्न अद्याप वादग्रस्त आहे. डफने खाफीखानाच्या आधारावर असे विधान केले आहे की "निजामशहाने तकरीब-खानाच्या मदतीने फत्तेखानास कैदेत टाकले; तेव्हां लुखजी जाधवराव निजामशाहींत येण्यास तयार झाला " (आवृत्ति ४; व्हा. १ पृ. ८९). असो. सध्या जे आधार उपलब्ध आहेत त्यांवरून शहाजीच्या या वेळच्या हालचाली सांगता येतात त्या अशा.

शहाजी निजामशाहींत आल्यावर शके १५५० च्या श्रावण भाद्रपदा-पूर्वी त्याला पुणे परगण्याचा मोकासा मिळाला (खं. १५ पृ. ४३६; आणि खं. २० पृ. ३४६).

या वेळी निजामशाही व आदिलशाही सैन्यांत वारंवार चकमकी झडत असून कधी निजामशाही सरदारांचा जय होई तर कधी आदिशाहीचा होई. निजामशाहीचीं सूत्रे हमीदखानाच्या हातीं असून त्याने उत्तरेकडील मोंगलांची बाजू (लोदीला पैसे चारून) निर्धास्त बनविली होती. यामुळे विजापूरकरांशीं कुरापत काढण्याला तो भीत नव्हता. परंतु शहाजहानाने लोदीला दक्षिणेतून आग्याकडे बोलावले व ' त्याने दिलेला मुलूख आमचा आम्हांस परत द्या ' असा निजामाकडे तगादा पाठविला, तेव्हां हमीदखानाचे धाबे दणाणले. या वेळी मोंगलांशीं वरपांगीं नरमाईचे बोलणे ठेऊन 'ठिकठिकाणच्या सुभेदारांनीं किल्ले मोंगलांच्या ताब्यांत देण्याच्या कार्मीं टाळाटाळी करावी' अशी व्यवस्था हमीदखानाने अंतस्थ रीतीने केली होती. आणि मोंगली सैन्य बीडचा किल्ला घेण्यासाठीं आले तेव्हां फत्तेखानाने शहाजीच्या हाताखाली ६ हजार घोडेस्वार देऊन पूर्वखानदेशाकडे पाठविले, त्यांत त्याचा हेतु मोंगली सैन्यास तिकडून पायबंद बसावा हा होता. पण तेथे दर्याखान रोहिला नांवाचा मोंगली सरदार होता त्याने या निजामशाही सैन्यास तापी व पूर्णा यांच्या दुआवांतून हाकून दिले. ही हकीकत इ. स. १६२८ (शके १५५०) मध्ये घडली असे प्रो. सरकार पादिशाहनाम्याच्या आधारें ह्मणतात (मॉ. रि. १९१७ सप. पृ. २४८). यानंतर निजामशहाने फत्तेखानास कैदेत टाकले व

जाधवराव निजामशाहींत आला व मारला गेला. त्यावेळीं शहाजी परां-
 ब्यास होता. त्याला सासरा मारला गेल्याची बातमी कळतांच तो संगम-
 नेरावरून पुण्याच्या बाजूस आला व तेथें आदिलशाही मुलखास त्याच्या
 हातून कांहीं उपसर्ग पोंचला. तेव्हां विजापुराहून खवासखानानें मुरार-
 पंताबरोबर कांहीं सैन्य देऊन पुण्याकडे रवाना केलें. शहाजीची स्थिती
 या वेळीं पंचाइतीची होती. निजामशाहींत जाधवराव मारला गेल्यापासून
 फारच अव्यवस्था माजली होती; आणि निजामशाही दरबारांतील
 जाधवरावाच्या शत्रूंनीं शहाजीवरहि हात टाकिला असता. यामुळें
 ' मुरार जगदेवाच्या हाताखालच्या विजापुरी सैन्याशीं लढण्यास लागवें तर
 त्याच वेळीं निजामशाही दरबारांतील मुत्सद्धाना आपणाविरुद्ध डाव
 साधण्यास आयती संधी मिळणार ' असा विचार करून शहाजी शिव-
 नेरीच्या किल्लेदाराकडे आश्रयार्थ गेला. (हिं. बु. पृ. ४४१). इकडे
 मुरारपंतानें पुणें, इंदापूर वगैरे शहाजीच्या जहागिरीच्या प्रांतांत शिरून
 ल्यानें पुणें तर जाळून टाकलें आणि भुलेश्वरानजीक दौलतमंगळचा
 किल्ला बांधून तेथून प्रांताची व्यवस्था तो पाहूं लागला. शहाजीनें शिवनेरीस
 जाऊन विजयराज नांवाच्या तेथील सरदाराची मुलगी जयन्ती इचें आपला
 मुलगा संभाजी याजबरोबर लग्न केलें. हा लग्नसमारंभ आटोपल्यानंतर
 आपल्या गरोदर पत्नीस ह्यणजे जिजाबाईस व्याह्याच्या संमतीनें शिवनेरीस
 ठेऊन शहाजी दर्याखानावर स्वारी करण्यासाठीं निघाला. (शि.भा. अ. ८
 श्लो. १७।१८).

११. दर्याखान-दर्याखानाची विशेष हकीकत शिवभारतांत दिलेली नाही.
 परंतु बादशाहनाम्यावरून या सुमारास दर्याखानावरची मोहिम चालू होती
 एवढें निश्चितपणें ह्यणतां येतें. या वेळच्या शहाजीच्या हालचालीची हकी-
 कत बादशाहानाम्यावरून अशी दिसते. सासऱ्याचा खून झाल्यावर शहाजी
 पुण्याकडे गेला, तेव्हां आदिलशाही व निजामशाही या दोनहि राज्यांत आतां
 आपणास आश्रय मिळणार नाही हें त्याच्या ध्यानांत आलें आणि त्यानें
 मोंगलांच्या आश्रयास जाण्याचा विचार केला. या वेळीं मोंगलांचा सेना-
 पति अजमखान हा, लोदी व दर्याखान यांच्या शासनार्थ, निजामशाही
 राज्याच्या सरहद्दीपर्यंत आला होता. ही संधि साधून " बादशाही आश्रय
 मिळत असेल तर मी तुमच्याकडे येतो " असें शहाजीनें अजमखानाकडे सांगून

पाठविलें. खानानें शहाजहानाकडे ही हकीकत कळविली; तेव्हां बादशाही फर्मान पाठविण्यांत आला. त्याप्रमाणें शके १५५२च्या पावसाळ्यानंतर अश्वीन महिन्यांत शहाजी अजमखानाच्या भेटीस गेला. तेथें त्याला पंचहजारी मनसब, खिलत, रोख दोन लाख रुपये वगैरे देण्यांत आले. याच वेळीं शहाजीचा भाऊ मीनाजी (मालोजी ?) याला तीन हजारांची मनसब देण्यांत आली. शहाजीचा मुलगा संभाजी यालाहि पोषाख, दोन हजारांची मनसब व १००० स्वारांची तैनात देण्यांत आली. सारांश यावेळीं भोसले मंडळी मोंगलांना मिळाली व त्यांची सरदारी त्यांनीं पत्करली. (इ. व्हा. ७ पृ. १९).

या सुमारास खानजहान लोदी व दर्याखान हे बंडखोर, निजामशाहीच्या आश्रयास येऊन राहिले होते ते मोंगली सैन्याची बातमी ऐकून, दौलताबादेहून निघाले. पैकीं दर्याखानानें एक हजार अफगाण शिपायांची टोळी घेऊन चांदोरच्या रोखानें कूच केलें; त्यांत त्याचा हेतु अंदोल व धरणगांव येथील मोंगली ठाण्यांवर हल्ला करावा असा होता. मोंगली सेनापतीनें हा रोख ओळखून अबदुल्लाखानाकडे दर्याखानाच्या पाठलागाचें काम १५५२ च्या मार्गशीर्षांत सोंपविलें. अबदुल्लाचें सैन्य जवळ येत चाललेलें पाहून दर्याखान बालाघाटाकडे वळला. तेव्हां अबदुल्लानें धारूर, आंबेजोगाई या बाजूनें घाट चढून अहमदनगरपासून वीस कोसांवर असलेलें धामणगांव गांठलें. नंतर जामखेडकडे वळून मांजरा नदीच्या काठीं धारूरपासून बारा कोसांवरच्या एका खेड्यांत मोंगली सैन्य पोचलें. तेव्हां ' दर्याखानाचे हस्तक बीडकडे गेले आहेत ' असें अजमखानास समजलें. त्यावरून खानानें शहाजीला जुन्नर संगमनेरची बाजू हस्तगत करण्यास रवाना केलें; आणि आपण पडदुराकडे निघाला. (इ. व्हा. ७ पृ. १६।१७).

हा दर्याखान शेवटीं १५५२ च्या पौषांत बुंदेलखंडांत मारला गेला. अशा रीतीनें मोंगलांनीं दर्याखानाचा जो पाठलाग केला त्या स्वारींत शहाजी होता हें बादशाहनाम्यावरून ठरतें. परंतु त्या संबंधीची तपशीलवार माहिती यावरून मिळत नाही. शिवभारतांत देखील

दर्याखानं शरैर्भित्वा नीत्वा निरवलेपताम् ।

विजयी शाहाराजोऽपि शिवांगिरिमथाव्रजत् ॥

अ. ६ स्तो. ९३.

असा उल्लेख आहे. त्यावरून दर्याखानाशी शहाजीची चकमक झडली; त्यांत खान जखमी होऊन त्याचा गर्वपरिहार झाला; तेव्हा शहाजी शिवनेरीस परत आला असें दिसते. परंतु दर्याखानावरची मोगली स्वारी संपल्यानंतर शहाजी शिवनेरीस आला कीं एक दोन महिने आधीं आला याचा निर्णय करण्यास साधन मिळत नाही. बालशिवाजीचें उपवेशन व अन्नप्राशन हे संस्कार झाल्यानंतर शहाजी शिवनेरीस आला असें भारतकार म्हणतो. अन्नप्राशनसंस्कार सहाव्या महिन्यांत करण्याचा पारंपाठ आहे. त्यावरून शहाजी परत आला तो १५५२ च्या भाद्रपदानंतर आला एवढें म्हणतां येईल; पण नंतर किती महिन्यांनीं हें सांगतां येत नाही. तथापि ठोकळ मानानें आम्हीनापासून पौषापर्यंत केव्हां तरी आला असें म्हणण्यास हरकत नाही.

१२. निजामशाहीतील अंदाधुदी—शके १५५१ च्या अश्विनांत लोदी आग्न्याहून पळाला तो १५५२ च्या माघ शुद्ध २ रोजीं मारला जाई पर्यंत मोगलांना साक्षत् निजामशाहीवर शस्त्र धरण्यास फुरसत मिळाली नाही. परंतु या बंडखोरास निजामशाही राज्यांत आश्रय देण्यांत आला होता, त्या अर्थीं मोगलांना फुरसत मिळतांच ते निजामशाहीवर चाल करून येणार हें उघड दिसत होतें. आणि ही मोहीम आली झणजे मोगलांशीं सामना करण्याचें सामर्थ्य निजामशाहींत नसल्यामुळे निजामशाहीच्या आश्रयानें राहणाऱ्या सरदारांची धडगत नाही असें वाटून जो तो पुढें काय करावें या विवंचनेत पडला होता. आदिलशाही व निजामशाही सरदार एकमेकांशीं झगडून क्षीण होत चालले होतेच; पण त्या खेरीज दोनहि दरबारांतील मुत्सद्यांत मोगलांशीं कोणत्या धोरणानें वागावें या मुद्यावर तांत्रिक मतभेद माजला होता. निजामशाही दरबारांत फत्तेखानाचा कळ मोगलांशीं खेह राखण्याकडे होता, यामुळे त्याला कैदेत टाकण्यांत आले. नंतर जाधवराव निजामशाहींत आला. परंतु 'तो निजामशाहीतली अंतस्थ परिस्थिती पहाण्यासाठीं आला असून तो पुनः मोगलांकडे जाणार' अशी कुजबुज निजामशाहाच्या कानां पडल्यावरून त्याला कैद करण्याचा विचार कायम झाला. त्यांत शेवटीं जाधवराव ठार झाला व शहाजी मोगलांना मिळाला; आणि ही बेबंदशाही पाहून विजापूरकरांचें सैन्य पुण्यावरून दौलतमंगळपर्यंत

आले व त्याने तळकोकणहि हस्तगत करण्यास सुरुवात केली. 'फत्तेखानास कैदेत टाकल्यामुळे हा सर्व घोंटाळा माजला व आतां त्याच्यावाचून निजामशाही राज्यास कोणी त्राता नाही' असे याकूतखान व उदाजीराव या वजनदार सरदारांनी निजामशहास स्पष्टपणे वजावले. मोंगलांकडूनहि फत्तेखानास कैदेतून सोडण्याविषयी लिहून आले होते. यामुळे मोंगलांची व्याद टाळण्यासाठी निजामशहाने फत्तेखानास सोडून त्याच्या हातीं राजकारणाची सूत्रे दिली. या सुटकेचे श्रेय अर्थातच मोंगलांना होते. आणि फत्तेखानाने त्यांच्याशी उघड रीतीने तहाचे बोलणेहि लावले, तथापि निजामशाहीतल्या बऱ्याच मुत्सद्धाना फत्तेखानाचे हे धोरण पसंत नव्हते. यामुळे त्यांच्या सल्ल्यावरून 'निजामशहाचे मन बदलून तो आपणास केव्हां कैद करील याचा नेम नाही' अशी शंका फत्तेखानास वाटू लागली. तेव्हां निजामशहास वेड लागले आहे अशी सबब पुढे करून फत्तेखानाने त्याला प्रतिबंधांत ठेवले आणि शेवटी तो कैदेत मरण पावला किंवा मारला गेला.

१३. आदिलशाही दरबारांतील पक्षभेद:-निजामशाहीप्रमाणे आदिलशाही दरबारांतहि मोंगलां संकटामुळे मुत्सद्धानांचे धाबे दणाणून गेले होते. शहाजहान गादीवर बसल्यानंतर त्याने आपला वकील शेख मोइनुद्दीन हिजरी १०३८ मध्ये (श. १५५०) विजापुरास पाठविला. तेव्हां त्या वकीलाने विजापूरकरांशी दोस्तीचा तह करण्याविषयी बोलणे लावले. "निजामशाही बुडवून त्यांचा अर्धा मुलूख विजापूरकरांनी व अर्धा मुलूख मोंगलांनी घ्यावा" अशा अर्थाचा तह करण्याची मुस्तफाखानाची इच्छा होती; आणि त्याच्या भिडेखातर खवासखान, मुरारराव व रणदुलाखान हे या मसळतास हो म्हणत. परंतु हे धोरण आत्मघातकीपणाचे आहे व ते अमलात येऊं नये असे त्यांच्या मनांत होते. रणदुल्लाचा वकील काजी सैद याने तर महमूद आदिलशाहास भरदरबारांत असे सांगितले की "निजामशाही राज्य बुडवून आदिलशाही वाढविण्याची कल्पना अगदी चुकीची आहे. कारण निजामशाही राज्याची पाचर नाहीशी होतांच मोंगलांचे सैन्य येत आदिलशाहीवर हल्ला करूं शकेल." या भाषणाबद्दल मुस्तफाखान काजी सैद यावर फार रागावला; व बरीच बोलचाली झाली. परंतु शेवटी मुस्तफाच्या इच्छेप्रमाणे मोंगलांशी तह करण्याचा विचार कायम होऊन

मोगलाचा वकील शेख मोइनुद्दीन याजबरोबर आदिलशाही सैन्य रवाना करण्यांत आलें. इतक्यांत विजापुरास अशी बातमी आली कीं मोगलांनीं तह व करारमदार बाजूस ठेऊन विजापूरच्या राज्यावरच आपलें सैन्य रवाना केलें व तें केसदारपर्यंत (!) येऊनहि पोचलें ! मोगलांची ही दगाबाजी ऐकून आदिलशाही दरबारांतील मुस्तफाचें वजन एकदम संपुष्टांत आलें व खवासखान उघडपणें मुस्तफाखानाशीं विरोध करूं लागला. महमूदशहानेंहि खवासखानाचा सल्ला मान्य करून मोंगलांचा वकील शेख मोइनुद्दीन यास कैद करविलें. अशा रीतीनें विजापूर दरबारांत मुस्तफाचा अधिकार लुप्त होऊन खवासखान व त्याचा हस्तक मुरारपंत यांची कारकीर्द सुरू झाली. ती सात वर्षे टिकली. त्यांत प्रारंभापासून निजामशाही व आदिलशाही सैन्यानें एकजुटीनें मोंगलास अडविण्याच्या धोरणास प्राधान्य देण्यांत आलें होतें. आणि श. १५५२ अखेर मोंगलांनीं पराङ्घ्यास वेढा दिला तेव्हां या धोरणानुरूप आदिलशाही व निजामशाही सैन्यानें जुटीनें मोगलाशीं टक्कर देऊन त्यांना पराङ्घ्याचा वेढा उठविणें भाग पाडलें (इ. व्हा. ७ पृ. २३).

१४. दुष्काळ—निजाम, अदिल व मोंगल या तीन शाह्यांमधील युद्धाची धुमश्चक्री चालली असतां दैवी आपत्तींनीं देखील याचवेळीं आपलें भयंकर स्वरूप प्रकट केलें. शके १५५१ व १५५२ या दोन सालांत निजामशाही राज्यांत व गुजरायेंत अवर्षणामुळें फार मोठा दुष्काळ पडला. या दुष्काळाचीं वर्णनें समकालीन कागदपत्रांतून, युरोपियनांच्या प्रवासवर्णनांतून व मुसलमानीं इतिहासांतून हृदयद्रावक शब्दांत दिलेलीं आढळतात.

सस्यं सुदुर्लभमभूत्स्वर्णं तु सुलभं तदा

प्रस्थमात्राणि रत्नानि विनिमय्य धनी जनः ।

कथंचन समादत्त कुलत्थान्प्रस्थसंमितान् ।

आहाराभावतोऽत्यर्थं हाहाभूताः परस्परम् ।

पशून्चै पशवो जक्षुर्मानुषा अपि मानुषान् ॥

हें शिवभारतांतील ८ व्या अध्यायांतील दुष्काळाचें वर्णन बादशाहनाम्यांतील शब्दचित्राशीं ताडून पाहण्याजोगें आहे. बादशाहानाम्याचा कर्ता लाहोरी ह्यणतोः—

Life was offered for a loaf, but none would buy; rank was to be sold for a cake, but none cared for it; the ever bounteous hand was now stretched out to beg for food; and the feet which had always trodden the way of contentment walked about only in search of sustenance. For a long time dog's flesh was sold for goat's flesh and the pounded bones of the dead were mixed with flour and sold. Destitution at length reached such a pitch that men began to devour each other and the flesh of a son was preferred to his love (E. Vol VII p. 24.)

शके १५५३ मधील एका पत्रांत (खं. १८ पृ. २९) पुणें जाळल्याचा व दुष्काळ पडल्याचा उल्लेख आहे तो असा—

इदलशाई नामजादी पुणा एउनु बसली. पुणें लुटून जाळून तळक केले, कोट पाडिला. यावर काळ दुकोळ कहर पडला. दर मणी होन दीड जाला. आपले दाईज व गोश्रीज होते ते सुजोन मेले.

दुसऱ्या एका ठिकाणीं (खं. १८ पृ. ४४) असे शब्द आहेत—

एदिलशाही तर्फेनें बिऱ्यापुरीहून मुऱ्हारी जगदेव सुभा एऊन पुणें जाळून लुटून तळाख केले. ते वरुती दौलतमंगळ उर्फ मुळेऱ्हर एयें मुऱ्हारीनें किळ्हा साधोन शाहार वसविले.*

१५. आदिलशाहीवर मोंगलांची मोहीम—अशा रीतीनें दुष्काळानें निजामशाही राज्यांतले लोक त्रस्त झाले असतां फत्तेखानाच्या गैरमुत्सदीपणामुळे सरदारांची फाटाफूट होऊन कित्येकांनीं मोंगलांचा, तर कित्येकांनीं आदिलशाहाचा आश्रय केला आणि कित्येक तटस्थ राहिले. यामुळे निजामशाही राज्य बुडवून तो मुलुख हस्तगत करण्यासाठीं मोंगली सेनापती मोठ्या उत्सुकतेनें पुढें सरसावले. लोदी व दर्याखान यांच्या बंडांमुळे त्यांना १५५२ अखेर पर्यंत निजामशाही मुलुखाकडे लक्ष देण्यास फुरसत झाली नव्हती. पण

* हा प्रकार १५५१ मध्ये झाला कीं १५५२ मध्ये झाला हें निश्चितपणें सांगण्यास या उताऱ्यांत साधन नाही. मात्र खं. १६ ले. १६ या १५५१ च्या पौषांतिल पत्रांत ' विजापूरकरांनीं निजामशाहीचा शिरवळ परगणा कबज केला ' व उलटपक्षीं निजामशाही ' तरकेची नामजादी विजापूर पावेतोवरी गेली आहे ' अशा अर्थाचा मजकूर आहे. त्यावरून हा प्रकार श. १५५१ च्या माघाच्या सुमारास झाला असावा असें दिसते.

बंडखोर नेस्तनाबूद होतांच त्यांनी निजामशाही राज्याकडे आपली दृष्टि वळविली. तेव्हां धारूरचा किल्ला त्यांना सहज घेतां आला. पण परंडा व कंदाहार हे किल्ले घेण्यासाठीं मोगली सरदार चालून गेले तेव्हां निजामशाही व आदिलशाही सैन्ये एकजुटीने आपणाशीं झगडण्यासाठीं सज्ज आहेत असे त्यांना आढळून आले. अशा परिस्थितीत पुढें जाणें धोक्याचें असून प्रथम हें जूग फोडल्यांवाचून दक्षिणेंत आपलें पाऊल पुढें पडणार नाहीं हें मोगली सेनापतींना कळून चुकलें. रणदुल्लाखान, मुकरबखान वगैरे आदिलशाही सरदारांनीं निजामशाही किल्ले लढविणाऱ्यांना इतक्या उत्तम रीतीनें सहाय्य पोंचविलें कीं जो कंदाहारचा किल्ला आठ पंधरा दिवसांत सहज घेतां येईल असें मोगलांना वाटत होते तो किल्ला घेण्यास त्यांना सोडचार महिने लागले. सारांश अदिल व निजाम या दोन शाह्यांमध्ये वितुष्ट कसें आणावे हा प्रश्न मोगली मुत्सद्यांना सोडविणें या वेळीं भाग पडलें. इतक्यांत त्यांच्या सुदैवानें फत्तेखान व बुऱ्हाण निजामशाहा यांमध्ये वितुष्ट येऊन बुऱ्हाणास फत्तेखानानें कैदेत टाकलें आणि मोगलांच्या सूचनेवरून त्याला ठारहि केलें. यानंतर फत्तेखानानें हुसेन नांवाच्या दहा वर्षांच्या मुलास निजामशाही गादीवर बसविलें. आणि मोगलांचा स्नेह संपादण्यासाठीं आपण वाटेक तें करण्यास तयार आहों असें असफखानामार्फत शके १५५३ च्या ज्येष्ठांत कळविलें. मोगलांनाहि तेंच पाहिजे होतें. त्यांनीं फत्तेखानाचा गौरव करून कांहीं मुलूख जहागिरिदाखल त्याजकडे लाऊन दिला. त्यांत शहाजीकडे असलेला कांहीं मुलूख मोगलांनीं फत्तेखानास दिला; यामुळे शहाजी मोगलांचा पक्ष सोडून विजापूरकरांना मिळण्याचा विचार आमल्या मनांत घोळवू लागला.*

अशा प्रकारें निजाम व अदिल यांचें जूग फुटल्यानंतर मोगल विजापुरावर चालून गेले. या मोहिमेच्या वेळीं मोगली सैन्याचें आधिपत्य असफखान याजकडे होतें व विजापूरचें सैन्य खवासखान, रणदुल्ला व मुगारपंत यांच्या हाताखालीं होतें. असफखान व अजमखान हे मोगली सेनापति कंदाहार, भालकी, सुलतानपूर, गुलबर्गा या मार्गानें थेट विजापुरानजीक आले; आणि नौरसपूर व शहापूर यांच्या दरम्यान रंगान्याच्या

* या वेळीं शहाजीचा अंमल पांडेपेडगांवच्या बाजूस होता. (खं. १५ ले. १५०)

तलावावर त्यानीं (१५५३ च्या फाल्गुनांत) तळ दिला. असफखाना-बरोबर या वेळीं मोठें सैन्य असून त्यानें आपल्या हालचाली फार सावध-पणें केल्या. परंतु आदिलशाही सेनापतींच्या डावपेचापुढें त्याला हात टेकावे लागले. मोंगलांच्या सैन्याभोंवतीं घिरट्या घालून त्यांना रसद पोंचूं न देण्याचें काम आदिलशाही सैन्यानें फारच शिताफीनें बजावले; आणि मुस्तघानीं तहाची वाटाघाट करण्याचा डौल अशा कुशलतेनें घातला कीं असफखानाला तह खात्रीनें होणार असें रोज वाटत असे. विजापूर दरबारांत खवासखान व मुस्तफाखान यांच्यांत बेबनाव असून मुस्तफा गुप्त रीतीनें मोंगलांचें सैन्य विजापुरांत येऊं देण्याची व्यवस्था करील असा असफखानाचा अंदाज होता. खवासखानाच्या वकीलामार्फत देखील तहाची वाटाघाट चाललीच होती. शेवटीं मुस्तफाखान व (रण-दुल्लाचा चुलता) खैरीयतखान हे तहाच्या अटी व खंडणीची रक्कम ठरविण्यासाठीं म्हणून असफखानाच्या डेव्यात आले; तेव्हां बरीच वाटाघाट होऊन ४० लाख रुपये खंडणीदाखल आदिलशहानें घावे असा ठराव झाला. दुसरे दिवशीं या करारांत किरकोळ स्वरूपाच्या दुरुस्त्या सुचविण्यांत आल्या. मोंगलांनीं त्याहि मान्य केल्या. अशा रीतीनें तह झाल्यासारखाच आहे असें असफखानास वाटूं लागले होते; पण दाणावैरण संपल्यामुळे व रसद बंद पडल्यामुळे लष्करांत उपासमार होण्याचे दिवस जवळ आले अशी त्याच्या सैन्यांत फार जोराची ओरड सुरू झाली. तेव्हां 'रसद मिळविण्यासाठीं लष्कराचा तळ हालवावा तर तहाचा जमत आलेला घाट बिनसतो; आणि तहाच्या नादीं लागवें तर सैन्याची उपासमार होते ' अशा पेंचांत असफखान सांपडला. इतक्यांत मुस्तफाच्या वकीलानें एक पत्र गुप्तपणें असफखानास पोंचविलें. त्यावरून 'अशी दिवसगत करण्यानें असफखानाच्या सैन्यावर उपासमारीचा प्रसंग येईल हें जाणून खवासखान तहाची कोरडी वाटाघाट करीत आहे; पण त्याच्या मनांतून तह करण्याची खरी इच्छा मुळींच नाही ' ही गोष्ट असफखानास कळून आली. त्याबरोबर आपल्या सैन्याचा तळ विजापुराहून हालवून कृष्णेच्या काठानें रायबाग मिरजपर्यंत असफखान आला. वाटेंत जेथें जेथें म्हणून त्याला लुटीची व कत्तल करण्याची संधि सांपडली तेथें तेथें त्यानें ती साधून घेतली. आणि विजापूरकरांच्या मुलखांत शक्य तितकी नासाडी करीत

शके १५५४ च्या वैशाख ज्येष्ठात मोंगळी सैन्य सोलापुरावरून आपल्या मुलखांत निघून गेलें. (इ. व्हा. ७ पृ. २८-३१; हिं. बु. ४५१).

१६ शिवजन्मकालनिर्णय—शहाजी आदिलशाही सोडून शके १५९० मध्ये परत निजामशाहींत आल्यापासून पुढील चार पांच वर्षे त्याला किती बिकट परिस्थितीत घालवावी लागली याची कल्पना येथ-
वर दिलेल्या हकीकतीवरून येण्याजोगी आहे. पण या अत्यंत अडचणीच्या परिस्थितीतच त्याला शिवाजी हा मुलगा झाला. शिवजन्मकालीन परि-
स्थितीसंबंधानें बखरकरांना अगदींच थोडी माहिती असल्यामुळें त्यानीं जाधव-
रावाच्या पाठलागाची हकीकत सांगून शिवजन्माचें वर्ष शके १९४८
अगर १९४९ असें सांगितलें आहे. शके १५४८ मध्ये शहाजी विजा-
पूरकराकडे गेला तो पुनः निजामशाहींत परत आला नाही अशी बखरक-
रांची समजूत असल्यामुळें शिवनेरीस शिवाजी जन्म शके १५४८ अगर
१९४९ मध्ये झाला असला पाहिजे असें मानणें त्यांना भाग पडलें.
त्याचप्रमाणें शिवाजी महाराजांची म्हणून जी कुंडली* त्यांच्यापुढें होती
तिच्यांत रवि मेषराशीस व चंद्र वृषभराशीस असल्यामुळें वैशाख शु. २
पासून ५ पर्यंत कोणती तरी शिवजन्मतिथी मानणें त्यांना अपरिहार्य
भासलें.

बखरकार वैशाख महिना एकमतानें देत असले तरी वर्ष व तिथी
यांच्या बाबतीत त्यांचें लिहिणें विनमेळाचें आहे. यावरून त्यांना महारा-
जांचें जन्मटिपण पाहण्यास मिळालें नव्हतें हें उघड आहे. जन्मटिपणांत वर्ष
व तिथी हा तपशिल दिलेला असतो; आणि तो पहाण्यास मिळाला असतां
तर याबाबतीत बखरकारांच्या लिहिण्यांत मेळ राहिला असता. पण त्यांच्या
लिहिण्यांत असा मेळ नाही त्या अर्थी त्यांनीं या गोष्टी तर्कानें लिहिल्या

५ रा	४ गु	३	२ च शु	१ बु
	६	१२		
७	८ श	९	१० म	११ क

* ही कुंडली शिवाजी महाराजांची म्हणून मानण्यांत येत असें. परंतु गणित दृष्ट्या तिचा मेळ कोठेंच बसत नाही. (शि. च. प्र. पृ. ५१६ पहा).

असें ह्यणणें भाग आहे. पैकीं वर्षासंबंधीच्या विसंगतीची उपपत्ति 'शके १५४८मध्ये शहाजी विजापुराकडे गेला' या वाक्यानें लागण्याजोगी आहे. शहाजी १५४८ शकांत विजापुराकडे गेला याचा अर्थ १५४८ शकाच्या चैत्रांत गेला किंवा फाल्गुनांत गेला असा होतो व त्यानंतर १५४८ किंवा १५४९ च्या वैशाखांत शिवजन्म घरणें भाग पडतें. आणि त्याप्रमाणें कित्येक बखरकारांनीं शिवजन्माचें वर्ष शके १५४८ दिलें आहे तर कित्येकांनीं १५४९ दिलें आहे. एकंदरीत एक कुंडली व कांहीं ऐकीव माहिती बखरकारांपुढें होती; पण जन्मटिपण त्यांच्यापुढें नव्हतें. यामुळें त्यांना वर्ष व तिथी देताना तर्काचा आश्रय करावा लागला; आणि याचा परिणाम असा झाला कीं त्यांच्या लिहिण्यांत एकमेकांशीं तर मेळ नाहीच पण तिथिवारांची संगतिहि राहिली नाही.

उलटपक्षां शिवकालीन लेखकांना शिवजन्मतिथीच्या बाबतीत कल्पना चालविण्याचें कांहीं कारणच नव्हतें. त्यावेळच्या जिज्ञासूंना शिवाजी महाराजांची जन्मपत्रिकाच पाहण्यास मिळण्याजोगी होती. त्या पत्रिकेवरून लेखकाला तिथि, जन्मघटिका अगर कुंडली यांपैकीं कशाचाहि तपशाल उतरून घेता येत होता; आणि अशा प्रकारें जन्मपत्रिकेवरून उतरलेल्या निरनिराळ्या लेखकांच्या लेखांचें लक्षणच हें असतें कीं त्यांत एकमेकांशीं केव्हांहि विसंगति नसते व तिथिवारांचा मेळ बरोबर जमतो. याप्रमाणें शिवकालीन तीन लेखकांचे लेख आपणांस उपलब्ध झाल्यामुळें या जन्मकालासंबंधी आपणांस आतां संपूर्ण माहिती मिळाली आहे; ती अशी:—

(१) शिवशकावली—“ शके १५५१ शुक्ल नाम संवत्सरे फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार हस्त घटी १८ प. ३२ गंड ५।७ ते दिवसीं राजश्री सिवाजी राजे शिवनेरीस उपजले. ” (शि. च. प्र. पृ. ६५.) यांत तिथिवारांपर्यंत बिनचूक माहिती असून पंचांगशुद्धीपैकीं नक्षत्र व योग यांच्या घटका दिल्या आहेत व गणित करून पाहतां त्या बरोबर आहेत. यावरून नकलकारांचीहि या ठिकाणीं चूक नाही असें आपण म्हणूं शकतो.

(२) शिवभारत —

भूबाणप्राणचन्द्राब्दैः संमिते शालिवाहने ।

शके संवत्सरे शुक्ले प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥

शिशिरर्तौ वर्तमाने प्रशस्ते मासि फाल्गुने
कृष्णपक्षे तृतीयायां निशि लग्ने सुशोभने ॥

यांत 'शके १५५१ शुक्र संवत्सर, उत्तरायण, शिशिरशुद्ध, फाल्गुन वद्य ३ रात्री' अशी माहिती दिलेली आहे; हीहि पत्रिकेवरूनच मिळण्या-जोगी आहे; व तिचा मेळ शिवशकावलींतील माहितीशी चांगल्या प्रका-रचा असून जन्म " रात्री " झाला ही माहिती जास्तीची आहे.

(३) कुंडली-वरील दोन ठिकाणांच्या माहितीवरून शिवजन्माची नक्की वेळ अगर जन्मकुंडली समजण्यास साधन नव्हते. ते विआवर संस्थाना-तील पंडीत मीठालाल व्यास यांच्या संप्रदांतील जुन्या बाडांतील कुंडलीने उपलब्ध झाले आहे. या बाडांत शिवकालीन अनेक कुंडल्या आहेत व त्या विश्वसनीय आहेत. याविषयी अजमेर येथील संशोधनखात्याचे मुख्या-धिकारी रायबहादुर पंडित गौरीशंकर ओझा यांनी सविस्तर विवेचन केले आहे. त्यावरून या बाडांतील शिवाजी महाराजांच्या कुंडलीचे हस्ताक्षर शिवराम ज्योतिष्याच्या हातचे आहे व हा शिवराम (ज. श. १५५९ व मृ. श. १६४२) केव्हां जन्मला व केव्हांपर्यंत हयात होता हे निश्चित करण्याचे साधन या बाडांत असल्यामुळे तो शिवाजी महाराजांचा सम-कालीन होता हेहि म्हणता येते. अशा रीतीने महाराजांच्या वेळींच लिहि-लेले टिपण आपणास मिळाले आहे. ते हे:-

संवत १६८६ फाल्गुन वदि ३ शुके उ. घटी ३०।९ राजा शिवाजी जन्मः । र १०।२३ ल ४।२९.

६ च	४	३ म
७ श	५	२ रा
८	२	१
९ के	११ वृ	१० शु
१०	१२ बु	

यावरून सूर्यास्तानंतर लौकरच शिवजन्म झाला असे ठरते.

हे टिपण शिवाजी महाराजांच्या वेळींच लिहिले गेले व त्याच स्थितीत

आपणास सांपडलें आहे. शिवभारत हा ग्रंथ शिवाजी महाराजांच्या आज्ञेनें व त्यांच्याच पदरच्या परमानंद कवीनें लिहिला असल्यामुळें त्याला शिवजन्म-काल समजण्यास मुळींच अडचण पडण्याजोगी नव्हती. शिवशकावलीचें प्रथम लेखन राज्याभिषेकानंतर लौकरच झालेलें असलें तरी त्याची मूळ प्रत आपणास मिळालेली नसून नकल मिळालेली आहे. यामुळें तिच्यांत नकलकाराचे हस्तदोष आढळतात. परंतु अनेक प्रती एकमेकांशी ताडून पाहिल्या असतां नकलकाराचे दोष निवडून काढून शकावलीचें मूळ स्वरूप लक्षांत घेण्यास अडचण पडत नाहीं.

१७ शहाजी व आदिलशहा यांचा स्नेह—फत्तेखानानें बुद्धानिजामशहास ठार करून मोंगलाचा स्नेह संपादन केला व त्याच वेळीं शहाजीनें मोंगलांचा पक्ष सोडला हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. त्यानंतर त्यानें नाशीक, त्रिंबक, संगमनेर, जुन्नरपासून कोकणापर्यंतचा प्रदेश हस्तगत केला व शके १५५४ च्या भाद्रपदांत स्वतंत्रपणें निजामशाहीची पेमगिरी येथें स्थापना केली. (इ. व्हा. ७ पृ. ३५ व जेथे श.).

त्यावेळीं गाळणा किल्ला महमूदखान नांवाच्या सरदाराकडे होता; तो फत्तेखानाच्या नाकर्तेपणास कंटाळून किल्ला शहाजीच्या ताब्यांत घात्रा अशा विचारांत होता. परंतु मोंगलांच्या सेनापतींनीं भीड घालून व मोठ्या बक्षीसाची लाळूच दाखवून तो किल्ला शहाजीच्या ताब्यांत जाऊं दिला नाहीं. अशा रितीनें मोंगलांशीं दिवसेंदिवस जास्त वितुष्ट येऊं लागलें तेव्हां शहाजीनें विजापूरकरांचा स्नेह संपादण्याची खटपट चालविली. ती यशस्वी होऊन विजापूरकरांतफें बरेंच मोठें सैन्य मोंगलांशी सामना देण्यासाठीं ह्मणून निघालें. या सैन्यापुढें फत्तेखानाचा निभाव लागण्याजोगा नव्हता. त्याला काय करावें तें सुचेना. निजामशाही राज्यांतले बरेच लोक, फत्तेखानानें मोंगलांशीं स्नेह केल्यामुळें, त्याच्यावर रागावले होते व ते आपल्या विरुद्ध विजापूरकरांच्या कारस्थानांत सामील होतील हें त्याला उघड दिसत होतें. त्यानें मोंगलांचा सेनापति खानखानान महबतखान याजकडे सर्व हर्काकत लिहून पाठविली व मदतीची मागणी केली; आणि “ तुम्ही लौकर याल तर दौलताबादचा किल्लाच तुमच्या हवालीं करतो ” असेंहि कळविलें. तेव्हां महबतखानानें आपला मुलगा खानजमान यास दौलताबादेकडे सैन्यासह रवाना केलें. अशा रितीनें १५५४च्या पौषांत दौलताबाद मोंगलांच्या

ताब्यांत जाणार असा रंग दिसू लागला. ही आपत्ती टाळण्यास फत्तेखान व मोंगल यांच्यांत बेवनाव उत्पन्न करणे हा एकच उपाय होता. तो विजा-पूरच्या मुस्सद्दानीं करून पाहिला. “ दौलताबादचा किल्ला तुमच्या हातीं राहूं देण्यास आणि खर्चासाठीं ३ लाख होन व अन्नसामुग्री पुरविण्यास आम्ही तयार आहों. तेव्हां तुम्ही किल्ला मोंगलाच्या ताब्यांत देण्याचें काहीं कारण नाही ” असें बोलणें विजापूरकरांमार्फत फत्तेखानाशीं सुरू झालें आणि त्यानें तें मान्य केलें. अर्थात् मोंगलांचें जें सैन्य त्याला मदत करण्यासाठीं व किल्ला ताब्यांत घेण्यासाठीं म्हणून आलें होतें त्याला फत्तेखानानें धुडकाऊन लावलें. यामुळें मोंगलांचा सेनापती महबतखान इरेस पडून आदिलशाही व निजामशाही या दोनहि सैन्यांचा पराभव करून दौलताबाद हस्तगत करण्याच्या ईर्ष्येनें १५५४ च्या फाल्गुनांत मोठ्या सैन्यानिशीं चालून आला. तेव्हां दौलताबादेचा किल्ला मोंगलाच्या ताब्यांत जावा कीं विजापूरकरांच्या ताब्यांत जावा या प्रश्नाचा निर्णय लागण्याची वेळ आली. मोंगलांनीं दौलताबादेभोंवतीं वेढा घालून किल्ल्यांत रसद पोचूं न देण्याची खटपट करावी आणि विजापूरकरांनीं मोंगलांची फळी फोडून दाणागोटा किल्यांत पोचविण्यासाठीं पराकाष्ठा करावी असा प्रकार दोन महिने सुरू होता. भारतकारानें म्हटल्याप्रमाणें

सैन्यं साहिजहानस्य महमूदस्य चान्वहम् ।

अयुध्येतां मिथस्तत्र धारागिरिजिघृक्षया ॥ ३६

दौलताबाद घेण्यासाठीं शहाजहानाचें सैन्य व महमूद आदिलशाहा याचें सैन्य यामध्यें रोज चकमकी झडूं लागल्या. आणि हीं दोन कोंबडीं झुंजवून आपण गंमत पहावी व किल्ला कोणाच्याच ताब्यांत देऊं नये आणि देणें भागच पडेल तेव्हां तो मोंगलांच्या ताब्यांत देऊन आपण त्यांची सरदारी पत्करावी असा फत्तेखानाच्या पोटांतला डाव होता. त्याप्रमाणें विजापूरकरांविरुद्ध तो नेहमीं काहींना काहीं कुरापत काढीत असे. विजापूरकरांकडून वेळेवर मदत पोचत नाही यामुळें किल्ला मोंगलाच्या ताब्यांत देणें भाग पडेल असा निरोप त्यानें बाहेर पाठविला. तेव्हां रणदुल्ला व खवासखान यांनीं भरपूर अन्नसामुग्री देऊन ती फत्तेखानाकडे पोचती करण्याचें काम मुरार जगदेवाकडे सोंपविलें. त्याप्रमाणें तो दौलताबादेनर्जाक सामुग्रीसह येऊन पोचला. परंतु सामुग्री ताबडतोब

किल्यांत न पाठवितां “ किल्ला आमच्या ताब्यांत धा; आम्ही तो संभाळतो व मोगलांशीं हि लढतो ” असा निरोप मुरारपंतानें फत्तेखानाकडे पाठविला. याचा अर्थ फत्तेखानानें विजापूरकरांच्या आश्रयास यावें असा होता. हें ओळखून फत्तेखानानें मोंगलांचा सेनापति महबतखान यांजकडे वकील पाठवून तह केला आणि किल्ला मोंगलांच्या ताब्यांत देऊन टाकला (श. १५५५ ज्येष्ठ) ! यामुळे मुरारपंतावर या वेळीं खवासखान व रणदुल्लाखान यांचा रोष झाला. हुकुमाप्रमाणें फत्तेखानास सामुग्री पोंचविण्याचें सोडून त्याच्याशीं बोलाचाली करून सर्व मसलत विघडविली व दौलताबादेचा किल्ला मोंगलांच्या हातीं जाऊं दिला; याचें खापर विजापूरच्या मुत्सद्धानीं मुरारजगदेवाच्या माथ्यावर फोडलें. वस्तुतः मुरारपंताकडे म्हणण्याजोगा दोष नव्हता. फत्तेखान निमित्तासच टेकला होता व त्यानें मोंगलास मिळण्याचें आधींच ठराविलें होतें. त्याप्रमाणें करतांना विजापूरकरांशीं झालेला करारनामा मोडण्यास कांहीं सबब दाखविली पाहिजे यासाठीं त्यानें मुरारपंताच्या बोलण्याचा गवगवा केला. आणि मुरारपंताविरुद्ध आदिलशाहींत असलेल्या पक्षानें हा बोभाटा आणखी वाढविला, तथापि एवढे खरें कीं ‘दौलताबाद मोंगलांच्या ताब्यांत जाऊं देऊं नये ’ असें प्रतिपादन करणाऱ्या (खवासखान व मुरारपंत यांच्या) पक्षाचें वजन, या अपयशामुळे कमी होत चाललें; व त्याला मान खाली घालून व सैन्याचा धीर खचून परत फिरण्याचा प्रसंग आला. ही हकीकत भारतकारानें या शब्दांत मांडली आहे.

लब्ध्वा देवगिरिं दैत्यो दिल्लीन्द्रो मुदमागतः ।

तथा येदिलशाहोपि सैन्यभंगात् विलज्जितः ॥

निरुध्य धारागिरि दुर्गमुग्रं । ताम्नाननैस्तत्र धृते निजामे ॥

गताभिमाना विहितापयाना । बभूव सेना किल येदिलस्य ॥ ७६

१८ निजामशाहीच्या पुनरुद्धाराचा प्रयत्न—फत्तेखानाच्या फित्-रीमुळे हुसेन निजामशहा कैदी बनून दौलताबादेचा किल्ला मोंगलांच्या ताब्यांत गेला. पण निजामशहा गेला तरी निजामशाही बुडूं नये असें पुष्कळीना वाटत होतें. त्यांतल्या त्यांत शहाजी व विजापूरचे खवासखान, मुरारपंत व रणदुल्लाखान वगैरे मुत्सद्दी यांना तर निजामशाहीचें नांव हरप्रयत्न करून कायम ठेवलें पाहिजे ही गोष्ट मनापासून पटली होती.

निजामशाही बुडाली म्हणजे मोगली सत्तेचा वरवंटा साऱ्या दक्षिणेवर फिरल्यावाचून राहणार नाही याकरितां सर्वांनीं मिळून या वेळीं मोगलांची लाट अडविण्यासाठीं झटले पाहिजे हें तत्व यानीं फारच चांगल्या रीतीनें ओळखलें होतें. परंतु विजापूरच्या इतर मुस्लिमांना ही गोष्ट तादृश पटली नव्हती. मुस्तफाखान तर 'मोगलांचा स्नेह संपादन करावा' असा महमूद आदिलशहास उघडपणें आप्रह करीत होता. आणि महमूदाच्या मनाचा कलहि मुस्तफाच्या सल्यानें वागण्याकडेच होता. पण अद्याप खवासखानाची सद्दी होती, यामुळें मुस्तफाखानाचें फारसें चाललें नाही व निजामशाही पुनः उभी करण्याच्या मसलतीस खवासखानानें महमूदाची मान्यता मिळविली व त्याप्रीत्यर्थ मुरारपंताची रवानगी करण्यांत आली. परंतु निजामशाही उभी करण्याच्या बाबतींत निजामशाही सरदारांचेंच असावें तसें एकमत नाही, असें मुरारपंताच्या निदर्शनास आलें. दौलताबादेचा किल्ला खानडौरान नसिरीखान याच्या ताब्यांत देऊन मोगलांचा सेनापति मोहबतखान बुघाणपुरास परत गेला; तेव्हां दौलताबादेच्या आसपासचा प्रदेश वगळून बाकीच्या निजामशाही प्रदेशावर कोणाची तरी एकतंत्री सत्ता निर्माण करणें अवश्य होतें. परंतु वस्तुस्थिति अगदीं भिन्न होती. निजामशाही राज्यांत या सुमारास चार पांच सरदार शिरजोर असून ते आपापल्या प्रांतापुरते मालक बनले होते. त्यांत सिद्दी रेहान यानें सोलापूर हाताखालीं खातलें, शहाजी पेमगडच्या आसपास अंमळ गाजवूं लागला; श्रीनिवासराव जुन्नरचा धनी बनला आणि सिद्दी साबा सैफखान यानें तळकोकणचा प्रदेश गिळंकृत केला. आणि शिद्दी अंबर दंडाराजपुरी दडपून बसला. पण यापैकीं शहाजी खेरीज इतर सरदारांनीं स्वतंत्र निजामशाहीची उभारणी करण्याची हिंमत केव्हांहि धरली नव्हती. आपली जहागीर आपणाकडे कायम राहून विजापूर किंवा दिल्ली यापैकीं ज्या बादशाहीकडे जाण्यांत जास्त स्वार्थ साधत असेल तिकडे आपण जावें असें या सरदारांनीं आपल्या मनाशीं ठरविलें होतें. त्याप्रमाणें सिद्दी रेहान यानें विजापूरकरांचें अंकितत्व मान्य करून कऱ्हाड, कोल्हापूर वगैरे बाजूस एक लाख होनाच्या उत्पन्नाचा मुद्दख जहागिरी दाखल मिळविला. सिद्दी साबा सैफखान याचाहि कळ विजा-

पूरकरांची सरदारी पत्करण्याकडेच होता. हें पाहून शहाजीनें निराळाच डाव मांडला.

इतर निजामशाही सरदारांप्रमाणें मोगली किंवा आदिलशाही दरबारांत नोकरी मिळविण्याचें ध्येय न धरतां शहाजीनें भीमगड येथें स्वतंत्र बादशाहीचें निशाण उभारून पुणें, चाकण, जुन्नर, अहमदनगर, संगमनेर, नाशिक, त्रिंबक वगैरे मुलूख ताब्यांत घेतला. यावेळीं दौलताबादेस मोंगलांचा सेनापति इरादतखान हा होता; त्याला शहाजीच्या कर्तबगारीची चांगली कल्पना होती. याकरितां शहाजीस सामोपचाराच्या मार्गानें मोंगलांचा हस्तक बनवावा ह्मणजे निजामशाही मुलखांतील दंगे मोडण्यास सोपें जाईल असें इरादतखानाचें मत होतें. त्यानें शहाजीचा चुलत भाऊ मालोजी भोसले या मार्फत शहाजीशीं सलोख्याचें बोलणें चाळू केलें; आणि शहाजीचा मुलगा संभाजी याच्या नांवें बावीस हजारी मन्सब देण्याचा फर्मान व पोषाख शहाजहानाकडून आणवून ठेवला. पण मोंगलांच्या दरबारीं मोठी मन्सब मिळविण्यापेक्षा स्वतंत्र निजामशाहीचा मालक बनण्याचा शहाजीचा या वेळीं हेतु होता. यामुळें इरादतखानानें देऊं केलेल्या आमिषास शहाजी बळी पडला नाहीं. त्यानें गुप्तपणें मुरारपंतामार्फत खवासखानाकडे बोलणें लावलें कीं “ निजामशाही सलतनतेतील चौन्याऐंशी किल्यांतून एक दौलताबाद मोगलांनीं घेतला म्हणून काय झालें ? जुन्नरसारखी प्राचीन राजधानीची जागा आपल्या हातीं आहे. तेव्हां तुमची मदत होत असेल तर निजामशाही पुनः उभी करून दाखवितों. ” ही गोष्ट मुस्तफाखेरीज विजापुरांतील इतर मुत्सद्धानीं मान्य केली; आणि पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें शहाजीच्या मदतीसाठीं मुरारपंताची रवानगी करण्यांत आली.

विजापूरकरांशीं दोस्तीचा तह कायम झाल्यानंतर शहाजीनें पेमगड उर्फ भीमगड येथें स्थापलेल्या मूर्तजा निजामशहाच्या नांवें मोठें लष्कर जमा केलें आणि निजामशाही राज्यांतील इतर सरदारांनीं बादशहाकडे येऊन भेटून जावें असा तगादा सुरू केला. पण निजामशाही राज्यांतील मुसलमानी सरदारांना ही गोष्ट पटण्याजोगी नव्हती; कारण भीमगडास मूर्तजा निजामशहाच्या भेटास जावयाचें ह्मणजे शहाजीचें अंकितत्व मान्य करावयाचें असा अर्थ होता. तेव्हां शहाजीसारख्या हिंदू सरदाराचें अंकि-

तत्व मान्य करण्यापेक्षा विजापूर अगर दिल्ली येथील बादशाहीच्या आश्रयास जाणेंच जास्त श्रेयस्कर अशी खूणगांठ निजामशाही सरदारांनी आपल्या मनाशी बांधली. अशा स्थितीत सिद्दीसाबा व सैफखां हे जे तळकोंकणांत मुखत्यारी गाजवीत होते त्यांजकडे मुरारपंत व शहाजी यांच्या नांवचें पत्र गेलें कीं “ तुम्हीं नवीन बादशाहाच्या भेटीस या; आणि आमच्या सांगण्याप्रमाणें चाला. ” परंतु सैफखानानें साफ सांगून पाठविलें कीं, “ मी शहाजीच्या हाताखाली वागण्यास तयार नाहीं; मी आदिल-शाही नोकरी पत्करतो. ” असें सांगून जव्हार पर्यंतचा तळकोंकणचा मुद्दख (किल्लेखेरीज करून) त्यानें शहाजीच्या ताब्यांत दिला आणि आपण स्वतः दोन हजार स्वारांनिशीं मुरारपंताकडे आला. यानंतर मुरारपंतानें शहाजीच्या नवीन राज्यास विजापूरकरांतर्फे मान्यता देऊन अंबरखानाची नेमणूक ५।६ हजार स्वारासह शहाजीच्या मदतीसाठीं केली आणि तो विजापूरस जाण्यास निघाला. जातांना भीमा व इंद्रायणी यांच्या संगमाजवळ त्यानें मुक्काम करून मोठा दानसमारंभ केला. शके १५५५ च्या भाद्रपद अमावास्याच्या सूर्यग्रहण प्रसंगीं मुरारपंतानें ‘ गजदान, अश्वदान, गोशतदान करून सुवर्णरजतादि चोवीस तुलामहादानें केली ’ ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. पण मुरारपंत या कामांत गुंतला असतां शहाजीची सैफखानाशीं घडलेली झटापट तितकी प्रसिद्ध नाहीं. सैफखान तळकोंकणांतून मुरारपंतास मिळण्यासाठीं हणून आला तो खेडकडूसच्या बाजूस होता. त्याच्यावर शहाजीच्या सैन्यानें अचानक रीतीनें हल्ला केला; तेव्हां दोनहि लष्करांत मोठी लढाई झाली. त्यांत सैफखानाचा सेनापति सिद्दी अंबर आतषखानी जखमी होऊन शहाजीच्या हातीं सांपडला; आणि सैफखान खेड येथें होता त्याच्याभोंवतीं शहाजीच्या सैन्याचा वेढा पडला. मुरारपंतास ही बातमी समजतांच त्यानें आपलें लष्कर सैफखानाच्या मदतीस पाठविलें आणि त्याची सुटका करवून त्याच्यासह विजापुरास गेला. मुरारपंत गेल्यानंतर शहाजीनें जुन्नरच्या किल्लेदारास कैद करून तो किल्ला हस्तगत केला; आणि इतरहि बरेच किल्ले घेऊन त्यानें मूर्तजास भीमगडाहून जुन्नर येथें आणून ठेवलें. यावेळीं जुन्नर येथें जडजवाहीर व पैसा मिळून बराच खजीना शहाजीच्या हातीं आला व त्याच्या जोरावर शहाजीनें १०।११ हजार स्वार ठेऊन तो फौजबंद बनला.

शहाजीने उभारलेला हा नवा डाव मोडण्यास सामोपचार उपयोगी पडणार नाही; या कामासाठी दिल्लीहून मोठे सैन्य आणून शहाजीचे हे बंड मोडले पाहिजे ही गोष्ट आतां मोंगलांच्या लक्षांत आली. पण त्यांनी प्रथम शहाजीवर साक्षात शस्त्र न धरतां त्याच्या मदतीस जाणाऱ्या आदिलशहाचे लचके तोडण्याचा प्रयत्न केला. मोंगलांचा सेनापती मोहबतखान परंड्यावर चालून गेला व सुरंग लावून किल्ला पाडण्याच्या उद्योगास लागला. त्याबरोबर रणदुल्ला, फरादखान, अंकुशखान वगैरे विजापूरच्या सरदारांनी परंड्याच्या आसपास जमून मोंगलांच्या सैन्यास असे जर्जर केले की मोहबतखानास वेढा उठवून बऱ्हाणपुरास परत जाणे भाग पडले.

अशा रीतीने मोंगलांशी दोन हात करून निजामशाही उभारण्याच्या कामी शहाजी व विजापूरकर यांना यश येणार असा रंग दिसू लागला; व दोघेहि मोठ्या उत्साहाने आपली कामे करू लागले. पण मोंगलांविरुद्ध दक्षिणात्यानीं एकजुटीने लढण्याच्या या प्रयत्नास यश येणे कठिण होतें. कारण शहाजी हिंदू असल्यामुळे त्याच्या हाताखाली वागण्यास निजामशाहीतले मुसलमानी सरदार कबूल नव्हते; यामुळे त्याच्याजवळ शेवटीं फक्त घाटगे, कांटे, गायकवाड, मोहिते, महाडीक वगैरे मराठे सरदार मात्र शिल्लक राहिले; ह्मणजे शहाजी ' हिंदू राज्य उभारण्यासाठीं झटत आहे ' असा उघड अर्थ दिसू लागला. यामुळे या हिंदू राज्याविरुद्ध विजापूर व दिल्ली येथील मुसलमानी बादशहा केव्हां एक होत होतील याचा नेम नाही असे वाटू लागले. हिंदू राज्य मोडण्यासाठीं मुसलमानी बादशहा आपली भांडणे बाजूस ठेवून एकजुटीने वागू शकतात असा अनुभव राक्षस तागडीच्या ऊर्फ तालिकोटच्या लढाईत आला होता. तोच शहाजीला आतां ७०।७५ वर्षांनीं पुनः यावयाचा होता. निजामशाही उभारण्याच्या प्रयत्नास आम्ही मनापासून साह्य करूं असे विजापूरदरबारातर्फे खवासखान व मुरारपंत यांनीं अभिवचन दिल्यामुळे शहाजी या खटाटोपांत पडला होता, हे खरे. परंतु या अभिवचनावर विश्वसून राहण्याची सोय नव्हती. कारण खवासखानाच्या विजारपूरदरबारांतील स्थानाची कोठें शाश्वति होती ? त्याच्याविरुद्ध मुस्तफाखान बादशहाचे मन एकसारखे दूषित करीतच होता; आणि बादशहा हलक्या कानाचा असल्यामुळे तो खवासखानावर केव्हां उलटेल याचा काहीं नेम नव्हता. हे पाहून

खवासखानानें मुस्तफास कैद करून बेळगांवच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेवले. यामुळे महमूदाच्या मनांत सांचावयास लागलेला क्रोधाग्नी प्रज्वलित झाला. पण तो उघड रीतीनें व्यक्त करण्याचें धाडस त्याच्या हातून होईना. त्यानें रणदुल्लास एकांतांत बोलऊन “कसेंहि करून खवासखानाची व्याद दूर करा” असा कानमंत्र सांगितला आणि रणदुल्लालाहि तो पसंत पडला. कारण मुरारपंत व रणदुल्ला यांच्यांत अर्लाकडे वैमनस्य वाढत चाललें होतें. तेव्हां त्यानें या संधीचा फायदा घेऊन खवासखानाकडे विनंतिपत्र पाठविलें कीं “मुरारपंत फार चढेलपणानें वागतो; यामुळे त्याच्या हाताखालीं वागण्यास लोक नाखुष आहेत. याकारितां त्याला कामांतून काढून काशीयात्रेस जाण्यास निरोप द्यावा. तुमच्या विरुद्ध आमचें कांहीं ह्मणणें नाही. तुम्ही सांगाल ती आज्ञा आम्ही मानूं.” या निरोपांतला गर्भितार्थ खवासखानानें तत्काळ ओळखला आणि उत्तर लिहिलें कीं “आज तुम्ही मुरारपंताच्या हाताखालीं राहण्यास राजी नाहीं असें ह्मणतां. पण हें तुमचें ह्मणणें मान्य केलें तर उद्यां याच्याहि पुढें पाऊल टाकून माझ्याहि हाताखालीं वागण्यास तयार नाहीं असें ह्मणणार नाहीं कशावरून?” तथापि एक गोष्ट खवासखानास पक्केपणीं समजून चुकली; ती ही कीं ‘महमूद-शहा आपल्यावर उलटला असला पाहिजे व त्याच्याच जिवावर यानीं हा सर्व खेळखंडोबा मांडला आहे. यांना शह देण्यास दिल्लीकरांना निमंत्रण देणें हा एकच मार्ग मोकळा आहे’. हें लक्षांत येतांच त्यानें शहाजहान बादशहाकडे निरोप पाठवून कळविलें कीं “विजापूर दरबारांत फार यादवी माजली आहे. अशा वेळीं तुम्ही सैन्य पाठविल्यास मी विजापूरचा किल्ला तुमच्या ताब्यांत येईल असें करतो.” खवासखानानें याप्रमाणें दिल्लीकराकडे खरोखरच आमंत्रण पाठविलें किंवा नाहीं हा वादप्रस्त प्रश्न आहे. परंतु एवढें निश्चित दिसतें कीं विजापूर दरबारांतील रणदुल्ला वगैरे मुसघानीं खवासखानाविरुद्ध उठलेल्या या बातमीचा फायदा घेऊन त्याच्यावर उघड मोहिम काढली. त्यांत अल्ली फरादखान, खैरतखान, अल्लीखुदाबंदखान, महंमद याकुतखान, राघोपंडीत (याकुतखानी), खेळोजी भोसले, सरजेराव घाटगे वगैरे अनेक सरदारांचीं नांवें आढळतात. यानीं मुरारपंतावर चाल करून त्याला चौहोकडून कोंडीत आणलें. इकडे खवासखान विजापुरांत होता, त्याला मारण्याचें काम बादशहानें सिद्दी

रेहान यांजकडे सोपविलें. त्यानें भरदरबारांत खवासखानावर मारेकरी घालून त्याला जखमी केले; आणि तो तसाच आपल्या वाड्याकडे गेला असें पाहून रेहान सैन्यासह त्याच्या वाड्यावर चालून गेला आणि खवासखानाचें शिर घडापासून वेगळें केलें ! भरदरबारांत या गोष्टी होऊं शकल्या, यावरून खवासखानाच्या विरुद्ध विजापुरांतील लोकमत फार प्रक्षुब्ध होतें हें तर उघडच दिसतें. बुसातिने सलातीनकार तर ही हकीकत देऊन असेंहि सांगतो कीं “ खवासखानाचें शीर कापलें तें पाटींत घालून रणदुल्लाखानाकडे पाठविण्यांत आलें. या वेळीं पाऊस नसल्यामुळें सगळीं-कडे दुष्काळाची भीति वाटत होती. पण खवासखान मारला गेल्याबरोबर त्याच दिवशीं भरपूर पाऊस पडला, आणि लोकांना आनंदी आनंद झाला ! बादशहानें मोठ्या थाटानें दरबार भरवून सरदारांचे मुजरे घेतले. अनेक लोकांना बक्षिसे वाटलीं. आणि खवासखानाचा खून करणारा सिद्दी रेहान यास ‘ इखलासखान वजीर ’ असा किताब दिला. खुदाबंदखानाचा मुलगा अहमदखान यास सरनोबतीची मनसब दिली आणि नबाब खानबाबा यांजकडे मुलकी कारभार सोंपविण्यांत आला. त्याचप्रमाणें मुस्तफाखानास बेळगांवच्या किल्यांतून आणून त्याचा मोठा सन्मान केला व त्याच्याकडे दौलतीच्या कारभार्याचें काम सांगितलें. आणि स्वतः महमूदशहा राजकारणांत लक्ष घालूं लागला. ” (हिं. बु. पृ. ४८८-४८९).

मुरारपंत धारवाडास गेला होता; तेथें त्याला खवासखान मारला गेल्याची बातमी समजली; तेव्हां तो बेळगांवास गेला. तेथल्या किल्लेदारानें मुरारीला कैद करून विजापुरास पाठवून दिलें. तेथें गेल्यावर त्याचा फार क्रूरपणें वध करण्यांत आला. तो प्रकार वाचून कोणासहि संभाजीच्या वधाची आठवण झाल्यावांचून राहणार नाहीं. विजापूरचा इतिहासकार ह्यणतो “ मुरारराव निराश होऊन बादशहास शिंव्या देऊं लागला. तेव्हां बादशहानें त्याची जीभ कापविली व शहरभर धिंड काढली. आणि नंतर हातपाय तोडून त्याचे हालहाल करून त्याला मारण्यांत आलें ! ” खवासखान मारला गेल्यानंतर एक महिन्यानें मुरारपंताचा शेवट झाला.*

* हा प्रकार हिं. १०४५ (=श. १५५७) मध्ये बुधवारी झाला असें बुसातिने सलातीन मध्ये आहे. पण महिना व तारीख सांगितली नसल्यामुळें मिति निश्चित करण्यास मार्ग नाहीं.

विजापूर दरबारांत हा प्रकार चालला असतां मोगल स्वस्थ बसले नव्हते. त्यांनीं पन्नास हजार सैन्य जमवून शहाजीनें उभारलेली निजाम-शाही बुडविण्यासाठीं मोहीम काढली. शहाजहान स्वतः दौलताबादेपर्यंत आला होता. व त्यानें मोगली सैन्याचे तीन भाग करून प्रत्येक भागानें निरनिराळ्या दिशेनें चालून जावें असें ठराविलें. खान डौरान यानें वीस हजार सैन्यासह विजापूर व गोवळकोंडा यांच्या सरहद्दीवरून जाऊन उदगीर व आंवसे या किल्ल्यांना वेढा द्यावा. खानजमान यानें वीस हजाराची दुसरी तुकडी घेऊन अहमदनगराकडे जावें व चांभारगोंदे अष्टी वगैरे शहाजीचा खास प्रदेश हस्तगत करावा आणि नंतर कोंकण प्रांतावर जावें. षाइस्तेखानानें ८।१० हजार सैन्यासह जुन्नर, संगमनेर, नाशिक, त्रिंबक वगैरे शहाजीचे किल्ले घ्यावे. याप्रमाणें योजना ठरून १५५७ च्या माघांत तीनही बाजूस सैन्याची रवानगी करण्यांत आली.

उलटपक्षीं उदगीर व आंवसे या किल्ल्यांच्या मदतीस विजापूरकरातफें खैरियतखानाची रवानगी झाली आहे व शहाजीच्या मदतीस रणदुल्लाखान येणार असें मोंगलांना समजलें. तेव्हां विजापूरकरांच्या मुलखावरच प्रथम हल्ला करावा असें शहाजहानानें ठराविलें. षाइस्तेखानानें मात्र शहाजीच्या ताब्यांतले संगमनेर वगैरे प्रांत घेतले. तेव्हां संभाजी मोगलाशी लढण्याइतक्या वयाचा होता हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. यानंतर मोगल जुन्नरावर व माहुर्लीवर चालून आले. तेव्हां देखील संभाजी मोगलाशी लढला. शेवटीं मोंगलांना विजापूरकरही मिळाले. कारण खवासखानाचा, मागें सांगितल्याप्रमाणें, खून होऊन मुस्तफाखानाच्या हातीं सूत्रे येतांच त्यानें मोंगलांशीं विजापूरकरांचा तह घडवून आणला. तेव्हां शहाजीनेंही निजामशाही उभारण्याचा प्रयत्न सोडून विजापूरकरांचें अंकितत्व मान्य केलें.

शहाजीला या वेळीं जेरीस आणण्याचें काय मोंगलांनीं केलें व त्याच्या मनांतून आपण मोंगलांच्या नोकरांत जावें असें होतें पण मोंगलांनींच तें मान्य केलें नाहीं असें बादशहानाम्याचा कर्ता लाहोरी यानें प्रतिपादन केलें आहे. पण विजापूरच्या इतिहासांत विजापूरकरांच्या सैन्याची बहादुरी वर्णन करून या सैन्याची मदत होती म्हणून मोंगलांना हें यश मिळालें असें म्हटलें आहे. रणदुल्लाखानाच्या मनांतून तर शहाजीला मदत करावी असेंच होतें; पण दरबारांतील इतर सर्व मुत्सद्यांच्या मते मोंगलांशीं

स्नेह करणेंच श्रेयस्कर असें ठरल्यामुळें रणदुलाखानानें नाइलाज म्हणून मोगलाशीं तह करण्यास संमति दिली. आणि खान व मलिक रेहान यांनीं मोगलांना मदत केल्यामुळेंच शहाजीचा निरुपाय झाला असें बु. स. कार म्हणतो. मात्र मोगली व विजापुरी दोनही इतिहासांत शहाजीशीं यावेळीं कोणत्या अटीवर तह ठरला याची माहिती दिलेली नाही. जेधे करीन्यांत या विषयी माहिती आली आहे ती अशी आहे. “ शके १९५७ युवा संवत्सरी रणदुलाखान इदलशाही व खान जमान (मोगलाचा सुभा) जाऊन दुतर्फा [माहुळीस] वेढा घाटून बैसले. कान्होजी नाईक रणदुलाखानासप्रागमे गेले होते. त्याणीं अंतस्थें महाराजाशीं राजकारण राखिलें होतें. किलियावरी सामान नाहीसें जालें, लोकांस उपवास पडो लागले, किला जेर जाला. तेव्हां महाराजांनीं सल्याची बोली घातली. तेव्हां तह जाला कीं गंगेपलीकडील मुद्दख व पादशाही नसल (= वंश) मोगलांच्या सुभ्याकडे धावे, गंगेअलीकडील मुद्दक इदलशाहाकडे धावा, तो महाराजास जहागीर धावा. महाराजांनीं बारा हजार स्वारानिशीं चाकरी करून वर्जरी करावी. यैसी बोली घातली. त्याप्रमाणें खानांनीं विजापुरास लेहून पादशाहाचा कौल व फर्मान आणविला. त्यावरी महाराजांनीं असल नसल राजपुरीस पाठविले. दुसरें मुसलमानाचें मूल, नसल, मोगलाकडे दिले. माहाराज किलियाखाले उतरोन आले. खानाची भेटी जाली. सन्मान जाला. माहाराज डेरियास गेले. त्यावरी कान्होजी नाईक व दादाजी कृष्ण महाराजांच्या भेटीस गेले. भेटी जाली. महाराजांनीं समाधानाच्या गोष्टी सांगितल्या. “ तुम्ही वतनदारीस चुकले नाहीत. भेटीस आलेत उत्तम केले. तुम्ही मावळांत जबरदस्त वतनदार देशमुख आहा. हा मुद्दक आपल्याकडे जहागीर जाला आहे. मावळचे देशमुख पाळेगार, पुंड आहेत. रुजुवाती होऊन अमल सुरलीत चाले यैसे करावे ” यैसे बोलिले. त्यावरी कान्होजी नाईक बोलिले कीं “ खानाजवळ आम्हांस आपणाकडे मागोन ध्यावे; आपण चाकरीस चुकणार नाही. ” त्यावरी विज्यापुरास गेले. पादशाहाची भेटी जाली. बोलीप्रमाणें सरंजाम जाला. त्यावरी महाराजांनीं रणदुलाखानास भीड घाटून कान्होजी नाइकास आपणाकडे मागोन घेतले.”

विजापूरकर व मोगल यांत झालेल्या तहाअन्वये दोघांच्या राज्याची मर्यादा

कृष्णा नदी होती असें बु. स. मध्ये आहे. जेथे करीन्यात 'गंगे'चे नांव घेतलें आहे, त्याचा अर्थ गोदावरी किंवा भीमा असा होईल. शिवभारतात 'तयोस्समभवत्सीमा भीमा नाम महानदी' असें ह्यातलें आहे; यावरून भीमा नदीचीच सीमा ठरली हें जास्त विश्वसनीय दिसतें. शहाजीला मिळालेला मुख्य विजापूरकरांनीं दिला असें भारतकार सांगत नाहीं. त्याच्या मते तह ठरला तेव्हां आपला जहागिरीचा मुख्य वगळून, बाकीच्या निजामशाही मुलखांतला काहीं भाग मोगलांना व काहीं विजापूरकरांना असे शहाजीनें वाटून दिले. तेव्हां मोगल आनंदित होऊन परत गेले. पण आदिलशहाला मात्र अशी भीति वाटू लागली कीं 'मोगलांनीं ज्याप्रमाणें निजामाला बुडविला त्याप्रमाणें पुढेमागें ते मलाहि बुडवितील; यासाठीं शहाजीसारखा बलिष्ठ सरदार आपल्या बाजूस असावा हेंच श्रेयस्कर' असा विचार करून महमूद आदिलशहानें शहाजीकडे बोलणें लाविलें व शहाजीनेंहि तें मान्य केलें.

या वर्णनांत भारतकारानें शहाजीच्या गौरवार्थ थोडीशी अतिशयोक्तीची भाषा वापरली असेल असा संभव आहे. पण "मी मोगलाकडे नोकरी करण्यास तयार आहे असें शहाजी म्हणत असून मोगलांनीं तें मान्य केलें नाहीं व त्यानें विजापूरकराकडेच नोकरीस गेलें पाहिजे असें सांगितलें" हें बादशहानाम्यांतलें वर्णन फारच असंभाव्य दिसतें. शहाजी आपल्या नोकरीस यावा अशी खटपट मोगलांनीं मालोजी भोसल्यामार्फत किती तरी वेळा केली; पण ती त्यानें मान्य केली नाहीं. तोच अनुभव याहि वेळीं आला. सारांश स्वतंत्र राज्याची उभारणी करण्याचें काम या वेळीं आपल्या आटोक्याबाहेरचें आहे हें लक्षांत आल्यावर शहाजीनें रणदुल्लाच्या मार्फत विजापूरकरांची नोकरी आपखुशीनें मान्य केली हें जास्त संभवनीय दिसतें. मात्र पुणें व सुपे हे परगणे शहाजीकडे राहिले ते कोणत्या नात्यानें राहिले हा वादप्रस्त प्रश्न दिसतो. भीमेच्या उत्तरेचा मुख्य मोगलांना द्यावा, दक्षिणेचा विजापूरकरांना द्यावा व विजापूरकरांनीं तो शहाजीकडे जहागीर म्हणून ठेवावा असा करार झाल्याचें जेथें करीना सांगतो; आणि शहाजीनें आपला मुख्य ठेऊन घेऊन बाकीचा मोगल व विजापूर यांमध्ये वाटून दिला असें भारतकार ह्णतो. या दोर्हांचें तात्पर्य हेंच कीं पुणें व सुपे हे परगणे शहाजीचे शहाजीकडे ठेवण्यांत

आले. मात्र मावळाचा अंतर्भाव शहाजीच्या जहागिरीत झाला होता किंवा नाही ते समजत नाही. “मावळचे देशमुख पाळेगार पुंड आहेत. ते रुजुवाती होऊन अमल सुरळीत चाले जैसे करावे” या करिन्यांतल्या शब्दावरून मावळच्या देशमुखांची बंडे मोडल्यावाचून शहाजीच्या प्रदेशांत शांतता नांदणे शक्य नव्हते हे उघड दिसते. पण ही बंडे मोडण्याची जबाबदारी व मोडण्यासाठी लागणारा अधिकार शहाजीला देण्यांत आला होता किंवा नाही? शहाजी ‘जहागीरदार’ होता व कान्होजी जेधे ‘वतनदार’ होता असे करीना म्हणतो त्या अर्थी जहागीरदाराच्या ताबेदारीत वतनदारांनी नांदावयाचे असा अर्थ घ्यावा किंवा काय? इत्यादि प्रश्नांचा निर्णय अधिक माहिती उपलब्ध झाल्यावाचून करता येत नाही. त्याचप्रमाणे जहागीरदार व मोकासेदार यांची कर्तव्ये निरनिराळी होती. मोकासेदार हा मध्यवर्ती सत्तेच्या इच्छेस येईल तेव्हा बदलता येई; पण जहागीर ही कायमची असे. पुणे परगण्याचा मोकासा शहाजीला श. १५५८ अखेर मिळाला होता. असे खं. २० ले. २३५ मध्ये स्पष्टपणे हटलेले आहे. त्या अर्थी यावेळी तह होऊन त्या अन्वये शहाजीच्या ताब्यांत हा परगणा आला होता असे झणण्यास हरकत नाही.

१९कर्नाटकी स्वारी—रणदुल्ला व शहाजी यांची रवानगी विजापूर दरबाराकडून कर्नाटकच्या स्वारीवर करण्यांत आली त्यावेळी कर्नाटकांत राजकीय परिस्थिति कशा प्रकारची होती ते समजून घेणे अवश्यक आहे. महाराष्ट्रांत बहामनी राज्याची स्थापना झाली त्या सुमारास कर्नाटकांत विजयनगरचे राज्य प्रस्थापित झाले; आणि बहामनी राज्य मोडून त्याच्या पांच शाखा बनल्या तरी विजयनगरचे साम्राज्य भरभराटीत होते. अशा रीतीने दोन अडीचशे वर्षेपर्यंत विजयनगरचे साम्राज्य अव्याहत चालू राहिल्यामुळे तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस रामेश्वरापर्यंत राजकीय व्यवहाराची घडी व्यवस्थित रीतीची बसली होती. तालिकोटच्या उर्फ राक्षस-तागडीच्या युद्धाने ही घडी मोडली. पण त्यामुळे विजयनगरचे साम्राज्य एकदम नष्ट झाले, असा जो सामान्य समज रूढ आहे तो चुकीचा आहे. नादिरशहाच्या स्वारीने मोंगली राज्यास जबर धक्का बसला पण ते अजीबाद नष्ट होण्यास पुढे ५०।७५ वर्षे लागली; त्याप्रमाणे तालिकोटच्या युद्धात रामराजा मेला; तरी त्यावेळी विजयनगरचे साम्राज्य अजी-

बात नष्ट झाले नाही. रामराजाचा भाऊ तिम्रराज याने मुसलमानाविरुद्ध आपला टिकाव लागत नाही हे लक्षात घेऊन घनगिरी ऊर्फ पेनुकोंडा येथे राजधानी नेली; आणि तेथे राहून तो राज्यव्यवस्थेचे काम पाहू लागला. कसा तरी जीव बचाऊन पळून आलेल्या या तिम्रराजाचे आधिपत्य या साम्राज्यांतील मांडलिकांनी पूर्ववत् मान्य करणे शक्यच नव्हते. मात्र त्याची नामधारी सत्ता कां होईना पण ती दक्षिणेतील संस्थानिकांना मान्य होती हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. उत्तरेस ज्याप्रमाणे दिल्लीपतीचे नामधारी वर्चस्व मान्य करून ठिकठिकाणच्या नबाबांनी स्वातंत्र्य पुकारण्याचा शिरस्ता पुढे पाडला, अगर बहामनी साम्राज्य मोडून पांच शाखा ज्या प्रमाणे महाराष्ट्र व तेलंगण यांत नांदत होत्या, त्याचप्रमाणे विजयनगरचे साम्राज्य मोडून तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस जे दहा संस्थानिक अस्तित्वांत आले ते पूर्ण स्वातंत्र्य व नामधारी मांडलिकत्व यांच्यामध्ये हेलकावे खात होते. त्यांच्या मनाची स्थिती अशा रीतीने अनिश्चित स्वरूपाची होण्याचे कारण त्यांच्या मनांत विजयनगरच्या राजवंशाविषयी विलक्षण राजनिष्ठा वसत होती असे नव्हे; हा केवळ त्यांच्या सोयीचा प्रश्न होता. सोईच्या दृष्टीने त्यांना एकाद्या वेळीं या राजवंशाचे नांव पुढे करून आपले घोडे पुढे दाम-टातां येईल असे वाटले म्हणजे ते राजनिष्ठेचा डौल घालीत; आणि राजवंशातील इसम शत्रुपक्षाकडे असला म्हणजे राजनिष्ठेची चेष्टा करीत. सारांश मनगटाच्या जोरावर शेजाऱ्याच्या हल्ल्यापासून स्वसंरक्षण कसे करून घ्यावे व त्याकरिता आपणास कोणता संस्थानिक मित्र ह्मणावा लागेल व कोणास शत्रु मानावे लागेल हे ठरविण्यांत हे कर्नाटकांतील संस्थानिक गुंतले होते. आणि ही आपसांतील यादवी बोकाळल्यामुळे त्यांनीं विजापूर व गोवळकोंडा येथील पादशहाकडे देखील मदत मागण्यास कमी केले नाही. अशा रीतीने आपसांतील भांडणापायीं मुसलमानांना आपल्या घरांत आणून दक्षिणेतील सर्वच संस्थानिक पंचतंत्रातील गंगदत्ताच्या दाय्यादाप्रमाणे नाश पावले हे खरे. पण प्रारंभी ही गोष्ट सहजा-सहजीं त्यांच्या लक्षांत येण्याजोगी नव्हती. दिल्लीकरांच्या जबर पेचामुळे विजापूर व गोवळकोंडा येथील मुसलमानी पादशहांना बहुधा दक्षिणेकडे दिग्विजय करण्याच्या कामांत लक्ष घालण्यास सवडच नव्हती. स्वतःचे राज्यच जिवंत राहणार किंवा नाही असा प्रश्न दोघांपुढे असल्यामुळे त्यांनीं

कर्नाटकातील स्वारीचा विचार या वेळीं न करणें स्वाभाविक होतें. यामुळें हे दोन बादशहा एक होऊन कर्नाटक बुडवितील अगर या साठीं ते एकजुटीनें प्रयत्न करतील असें कर्नाटकातील यादवींत गढलेल्या या वेळच्या संस्थानिकांना वाटलें नाहीं तर त्यांत आश्चर्य कसलें ? अगदीं दक्षिणेकडील या संस्थानिकांना मुळीं मुसलमानांच्या घडाडीचा साक्षात असा अनुभव नव्हता. एवढेंच नव्हे तर उलट विजयनगरच्या राजांनीं मुसलमानांचा पराभव अनेक वेळा केला होता असेंहि त्यांनीं ऐकलेलें होतें. यामुळें मुसलमानांची मदत कामापुरती घेऊन नंतर त्यांना सहज घालवून देतां येईल असें त्यांना वाटण्याजोगें होतें. पण शके १५५८ मध्ये परिस्थितीत एकदम क्रांती झाली. शहाजी प्रकरण आटोपतांच दिल्लीकरांनीं विजापूर व गोवळकोंडा येथील बादशहांशीं मित्रत्वाचा तह केला; यामुळें या दोघांनाहि दक्षिणेकडे लक्ष घालण्यास चांगली फुरसत मिळाली. त्या वेळीं विजयनगरच्या राजवंशातील इसम पेनुकोंडा येथें वेळूरच्या बाजूस पूर्वेकडे रहात असल्यामुळें त्याचा अंमल अगदीं पश्चिमेस असलेल्या बेदनूर वगैरे भागावर मुळींच चालत नव्हता; म्हैसूर वगैरे मध्यभागातील संस्थानिकावर अर्धवट स्वरूपाचा अम्मल होता आणि जिर्जी, तंजावर व मदुरा या पूर्व प्रांतांतील संस्थानिकांना मात्र विजयनगरकरांचें आधिराज्य कांहींसें मानणें भाग पडे; व त्यांच्या पुरतें राजनिष्ठा अगर बंडखोरी हे शब्द योजणें यथार्थ होतें. पण प्रथम विजापूरकरांचा प्रवेश अगदीं पश्चिम भागांत झाला व तेथून पूर्व किनाऱ्यापर्यंत यांचें सैन्य पोंचण्यास १०।१२ वर्षे लागलीं. तेव्हां या अवधींत अनेक स्वाऱ्या व पोटस्वाऱ्या झाल्या असतील हें उघड आहे. पैकीं दोन तीन स्वाऱ्यांचा संबंध शहाजी चरित्राशीं येत असल्यामुळें तेवढ्यापुरता तपशील येथें देणें अवश्य आहे.

बेदनूर येथें वीरभद्र नांवाचा राजा राज्य करीत असून बसवापट्टणचा केंग हनुम नायक हा त्याचा मांडलीक होता. परंतु केंग नायकानें वीरभद्राविरुद्ध बंडाचें निशाण उभारलें; यामुळें वीरभद्रानें त्याचा पराभव करून त्याची जहागीर काढून घेतली. अशा रीतीनें भणंब बनलेला केंगनायक वीरभद्राविरुद्ध मदत मागण्यासाठीं विजापूरदरवारकडे गेला. त्यावेळीं रणदुल्ला व शहाजी हे आपापल्या सैन्यासह नुकतेच विजापुराकडे आले होते; व त्यांना कांहींतरी कामगिरी पाहिजेच होती. यामुळें केंगनायकाचें आमंत्रण

त्यांच्या पथ्यावरच पडलें. त्यांनीं कर्नाटकांत स्वारी काढण्याचें ताबडतोब कबूल केलें. गेल्या दहा वर्षांत विजापूरकरांना मोगलांविरुद्ध म्हणजे मुसलमानांविरुद्ध लढावें लागलें; पण ही स्वारी काफरांविरुद्ध काढण्यांत आली व तिला जिहादचें स्वरूप होतें असें बुसातिने सलातीनकार म्हणतो*महमूद व मुस्तफाखान यांच्या मनांत मुसलमानी धर्माचा प्रसार करण्याची कल्पना होतीच; तिला आजपर्यंत व्यक्त स्वरूप आलें नव्हतें; तें आतां हळुहळु यापुढें येऊ लागलें. अर्थात् मुसलमानांच्या या धर्मयुद्धांत शहाजीनें मनापासून व तद्रूप होऊन सामील होणें वस्तुगत्याच अशक्य होतें; आणि रणदुल्लाखानाचें देखील या बाबतींत मुस्तफाखानाशीं एक मत होतें किंवा नाहीं याची शंकाच आहे. तथापि रणदुल्ला हा वेळ पडेल त्याप्रमाणें वागणारा होता. त्यानें प्रथम खवासखानाची बाजू वाढती दिसली तेव्हां तिचा पुरस्कार केला आणि पुढें खवासखानाविरुद्ध बादशहाचा व बहुतेक मुस्त्थांचा रोख दिसतांच खवासखानास ठार करण्याच्या मसलतींत सामील होण्यासहि त्यानें कमी केलें नाहीं. यावरून त्याला स्वतःचें असें निश्चित मत नसून प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें रंग बदलण्याचा त्याचा स्वभाव होता असें दिसतें. तथापि तो लढवय्या सेनापति होता व प्रारंभी तरी त्याच्या हाताखालीं काम करण्यास शहाजी तयार होता एवढें गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाहीं. या स्वारींत मलिक रेहान चार हजार स्वारांसह सामील झाला व सर्वांनीं मिळून बेदनूर ऊर्फ रायगिरी किल्ल्यास वेढा दिला. तेव्हां वीरभद्राचा निरुपाय होऊन त्यानें रेहानच्या मार्फत तहाचें बोलणें लावलें.

अखेर वीरभद्रानें तीस लाख होन खंडणीदाखल घात्रे (पैकीं सोळा लाख रोख घात्रे आणि बाकीचे चौदा लाख तीन हफ्त्यानें भरावे) अशा अटीवर तह झाला. न्याप्रमाणें वीरभद्राकडून आलेले सोळा लाख होन रणदुल्लानें बादशाही खजिन्यांत भरले. यामुळें त्याच्या राजनिष्ठेची तारीफ

* तमाम हिम्मत आदिलशाहकी दीन इस्लाम फैलाने और काफरोसे लडनेकी थी; इस वास्ते उसने जिहादका झंडा खडा करके कर्नाटकके काफरोपर लष्कर भेजनेकी तदवीर की; और रन्दोलेको उस लष्करकी सरदारी देकर रायगिरी तरफ रवाना किया. (हिं. बु. स. पृ. ४९५).

सर्वतोमुखीं झाली व रणदुल्ला बादशहाचा निरोप घेऊन रायबागच्या बाजूस आपल्या जहागिरीच्या ठिकाणी गेला. इकडे पुढच्या वर्षी वीरभद्राने खंडणीची बाकी देण्याच्या कामी चालढकल चालविली व बसवापट्टणाच्या केंगनायकावर पुनः हत्यार धरले.* तेव्हा विजापुराहून पुनः सैन्य रवाना होऊन वीरभद्राचा सर्व मुख्य जप्त करण्यांत आला व केंगनायकाची पूर्ववत् बसवापट्टणास स्थापना करण्यांत आली. अशा प्रकारे ही बसवापट्टणाची स्वारी शके १५५८ ते १५६१ पर्यंत चालली असावी असे दिसते. (शि. च. प्र. पृ. १७)

रणदुल्लाच्या पहिल्या स्वारींत बंगळूर व शिरे हे परगणे हस्तगत झाले (हि. १०४८=१५६०, ६१ शके हिं. बु. पृ. ५३५), त्यांची व्यवस्था शहाजीकडे सोपविण्यांत आली होती.

युद्धशौण्डात् किंपगौडात् गृहीतं सुमनोहरम् ॥

रणदूलहखानेन पारिवर्हमिवापितम् ।

सोऽध्यास्त विजयी राजा बिंगरूळाभिधं पुरम् ॥ ४६

* शिवतत्वरत्नाकर ग्रंथांत २७ व्या तरंगांत वीरभद्र व बसवापट्टणाचा केंग हनुमनायक यांचे युद्ध होऊन शेवटी हनुमापासून बसवापट्टण वीरभद्राने काढून घेतल्याची हकीकत आली आहे. त्यांतले कांहीं श्लोक असे आहेत.—

जातु व्याधे तु बसवापट्टणाख्यपुराधिपे ।

नृपे पूवलवंशस्थे दृष्टे हनुमनायके ॥

आदाय यावर्नी सेनामिक्केरिनगरावधि ।

आगत्य योधयित्वा तु प्रयाते स्वपुरीं प्रति ॥

तदा निजबलैस्सार्धं वीरभद्रमहीपतिः ।

ततः परंतु बसवापट्टणाख्यं निरुध्यच ॥

तत्प्राकारं समाक्रम्य सद्ध (?) एवं समं बलैः ।

हनुमन्नायकं तं च निर्जित्य निजतेजसा ॥

तद्राराज्यलक्ष्मीं तत्काले परिणीय ततः परम् ।

समांगं यौतकमिव ततोऽगृह्णान्महीपतिः॥

यावरून विजापूरकराकडून पराभूत होऊन खंडणीचा करार झाल्याचा व तो करार मोडल्याचा मुळांच उल्लेख न करता वीरभद्राने केंगनायकापासून बसवापट्टण घेतल्याचे वर्णन रत्नाकरांत आहे हे वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

बंगळूर शहर किंपगौडाकडून घेण्यांत आलें ही भारतकाराची माहिती प्रत्यंतर पुराव्यानें निश्चित ठरते ×

२० रणदुल्लाची दुसरी स्वारी:—बसवा।ट्टणावरील स्वारी झाल्यानंतर विजापुरचें सैन्य

श्रीरंगपतनेंद्रं च क्रूरं कठीरवाभिधम् ॥ ३८

श्रीरंगपट्टणाच्या कंठीरव नरस नांवाच्या संस्थानिकावर चालून गेले. ब्या-वेळीं रणदुल्लाखानास मुख्यसेनाधिपत्य देऊन बादशहानें असें जाहीर केले होते कीं “रणदुल्लाखानाशीं वागतांना कोणी कुचराई केल्यास ब्याची जहागीर जप्त करण्याचा अगर कोणताहि शिक्षा फर्मावण्याचा अखत्यार खानास देण्यांत आला आहे.” या वेळीं सिद्दी अंबरखान दोन हजार स्वारानिशीं सिधनूरास रहात असे. त्यानें रणदुल्लाच्या सैन्यांत सामील होण्याचें नाकारलें. तेव्हां खानानें अफजलखान नांवाच्या आपल्या हाताखालच्या सरदारास पांच हजार स्वारांसह अंबरखानावर पाठविलें; आणि अफजलानें त्याला कैद करून खानापुढें आणलें. पण या अंबराची मलिक रैहान व खैरियतखान यांच्याशीं मलिकंबराच्या वेळेपासून मैत्री होती; यामुळे ब्याच्या मध्यस्तीनें या अंबरखानास कैदेतून सोडलें; एवढेंच नव्हे तर ब्याची जहागीरहि त्याला परत देण्यांत आली. यानंतर चाळीस हजार सैन्यानिशीं चालून जाऊन रणदुल्लानें अनेक किळे काबीज केले व हवा मानवेनाशीं झाल्यामुळे तो कर्नाटकांतून परत आला असें विजापूरचा इतिहासकार ह्मणतो. पण चिक्कदेवराय वंशावळी वगैरे कर्नाटकांतील प्राचीन ग्रंथांच्या आधारें डॉ. कृष्णस्वामी आय्यंगार (Ancient India p. 293.) यानीं असें दाखविलें आहे कीं या युद्धांत रणदुल्लास मुळींच जय मिळाला नाहीं. विजापूरच्या सैन्यानें श्रीरंगपट्टण

× In 1638 Randullakhan captured Bangalore from Kempa Gauda.....on Randulla Khan's return to Court Shahaji was appointed to govern the districts of Karnatic Bijapur. He fixed his residence at first at Bangalore and afterwards lived sometimes at Ballapur and sometimes at Kolar.

(Mysore & Coorg Gaz. Rice pp. 21-22).

व म्हैसूर या दोनहि किल्ल्यांना वेढा दिला. परंतु किल्ल्यांतील लोक निकराने लढण्यामुळे मुसलमानांचा मारा लागू झाला नाही. शेवटीं असा तह ठरला कीं कावेरीच्या दक्षिणेकडचा मुख्य कंठीरवाकडे पूर्ववत् असावा; आणि उत्तरेकडचा प्रांत मात्र त्यानें विजापूरकरांना द्यावा, पण हीं कलमें विजापूरकरांच्या विजयाचीं निदर्शक वाटलीं तरी तीं पोकळ व निरुपयोगी अशीं होतीं कारण कावेरीच्या उत्तरेकडचा मुख्य विजापूरकरांचा म्हणावयाचा; पण तो कंठीरवाकडेसच राहूं द्यावयाचा; आणि त्याची व्यवस्था लावून जी शिल्लक राहिल ती कंठीरवाने विजापुराकडे पाठवावी असें एक पोटकलम तहांत ठेवले होते. अर्थात् ही पळवाट अशा जातीची होती कीं कंठीरवाला 'यंदा उत्पन्नांतून खर्च वजा जातां शिल्लक कांहीं राहिली नाही' असें केव्हांहि म्हणतां येण्याजोगें होतें. शहाजीशीं तह करतांना ज्याप्रमाणें भीमेच्या दक्षिणेकडचा मुख्य विजापूरकरांना देण्यांत यावा व तो त्यांनीं परत शहाजीला जहागीर म्हणून द्यावा असें ठरले होतें त्याच धर्तीवर श्रीरंगपट्टणच्या कंठीरवाशीं रणदुल्लानें तह ठरविला. परंतु त्याबद्दल फार बोभाटा झाला असें दिसतें. कारण रणदुल्ला परत दरबारांत गेल्यावर त्याच्याविरुद्ध वीरभद्रानें तक्रार केली व या प्रकरणाच्या चौकशीसाठीं एक मंडळ नेमण्यांत आले. त्यावरून रणदुल्लाचा कारभार अव्यवस्थित स्वरूपाचा होता असें दिसून आले. परंतु याबद्दल शिक्षा भोगण्यास रणदुल्ला जिवंत राहिला नाही. तो शके १५६३ मध्ये रहिमतपुराजवळ मरण पावला.

रणदुल्ला व शहाजी यांच्या कर्नाटकातील स्वारीचें वर्णन म्हैसूर ग्यासिटिअरच्या सुधारलेल्या आवृत्तींत पृ. ३५९ वर विस्तृत रीतीनें दिलेलें आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं बसवापट्टण अथवा तरिकेरी येथील पाळेगारानें विजापूरकरांच्या सैन्यास बोलावणें केलें. त्याप्रमाणें विजापूरच्या सैन्यानें बंकापूर, हरिहर, बसवापट्टण, व तरिकेरी हीं ठाणीं हस्तगत केलीं. बेदनूरच्या संस्थानिकानें खंडणी कत्रूल करून आपला बचाव केला, नंतर श्रीरंगपट्टणावर स्वारी करण्यांत आली; पण म्हैसूरकरांच्या मान्यापुढें विजापूरकरांच्या सैन्यास माघार घेणें भाग पडलें. तेव्हां मुसलमानांचें सैन्य मेलुकोटें येथें येऊन पूर्वेकडे वळलें. तेथें बंगळूर, मागडी आणि सावणदुर्ग यांचा मालक केंपगौडा यावर इ.स. १६३८ (श. १५६०) मध्ये चालून जाऊन बंग-

कूर शहर आदिलशाही सैन्याने हस्तगत केले. पुढच्या वर्षी इ.स. १६३९ (श. १५६१) मध्ये चिक्कराय याच्या ताब्यातील होसकोटे व कोलार हे परगणे विजापूरकरांनी घेतले आणि या सैन्याने नंतर घाटाखालचे वेलोर व सेंजी हे प्रदेश हस्तगत केले. त्यानंतर दोडुबाळापूर, शिरे व चित्रदुर्गाचा दक्षिण भाग इ. स. १६४४ (श. १५६६) मध्ये विजापूरकरांच्या ताब्यांत आला.

अशा रीतीने कर्नाटक पायाघाट व कर्नाटक बालाघाट असे दोन प्रांत राष्यांत सामील झाल्यावर हा सर्व भाग शहाजीकडे व्यवस्थेसाठी सोंपविण्यांत आला; पैकी बंगळूर, होसकोटे, कोलार, दोडु बाळापूर व शिरे यांचा अंतर्भाव ज्या सुभ्यांत करण्यांत आला तो बालाघाट सुभा शहाजीस जहागिरीदाखल मिळाला. शहाजी प्रायः बंगळुरास रहात असे; परंतु शांततेच्या काळांत कधी कोलार येथे तर कधी दोडु बाळापूर येथे त्याची वस्ती असे.

कर्नाटकातील या वेळच्या विजापूरकरांच्या स्वाभ्यासंबंधी एक विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट होती ती अशी की त्यांत त्यांनी ज्याचा मुख्य घेतला त्याला नेस्तनाबूद करण्याचे धोरण न स्वीकारता त्याच्या ताब्यांतला सुर्पाक भाग खालसा करून बिनवस्तीचा भाग पूर्वीच्या मालकाकडेच चालू ठेवला. या धोरणामुळे तिकडील पाळेगार खुनशी न बनता जंगली भाग वहितीखाली आणण्यासाठी झटू लागले. उदाहरणार्थ बसवापट्टण खालसा केले, पण तरिकेरी पाळेगाराकडे ठेवण्यांत आली. केंपगौंडाकडून बंगळूर घेतले, पण मागडी त्याच्याकडे ठेवली. त्याचप्रमाणे होसकोटे खालसा केले आणि आनेकल पाळेगाराकडे राहू दिले; हाच प्रकार कोलार पुंगनूर व शिरे रत्नागिरी यांसंबंधी करण्यांत आला. अशा प्रकारे हिंदू पाळेगारांची राज्ये घेऊन देखील त्यांना नेस्तनाबूद करावयाचे नाही; व त्यांची पाळेमुळे खणून न काढता त्यांना जगण्यास वाव ठेवावयाचा हे राजकीय धोरण शहाजीने किंवा त्या वेळच्या विजापूरच्या अधिकाऱ्यांनी पत्करले असे राईस झणतो ते विचार करण्याजोगे आहे. विजापूरचा इतिहासकार झणतो त्याप्रमाणे कित्येक मुसलमानी मुत्सद्धाना ही कर्नाटकाची मोहीम म्हणजे धर्मयुद्ध वाटत होते हे खरे असेल तर त्यांनी हिंदू राजे जाणून-बुजून जीवंत ठेवण्याचे धोरण पत्करणे संभवत नाही. हिंदू पाळेगार व संस्थानिक यांचा निर्वंश कसा होईल हाच विचार प्रामुख्याने त्यांनी मना-

पुढें वागविणें स्वाभाविक होतें. परंतु शहाजीला मुसलमानांची धर्मयुद्धाची कल्पना पटण्याजोगी नव्हती. त्याला तिच्याविरुद्ध वागणें भागच होतें. आणि तो याप्रमाणें हिंदूंना आंतून मदत करीत होता हाच आरोप त्याच्यावर विजापुरच्या अधिकाऱ्यांनी ठेवला असें जेधे—करीना सांगतो. राचेवार नांवाचे मराठे राजे कर्नाटकांत होते त्यांना शहाजी अंतस्थ रीतीने मदत पोचवितो अशा आरोपावरून शहाजीची चौकशीहि करण्यांत आली, पण आरोप शाबीत झाला नाही यामुळें तो सुटला अशी हकीकत जेधेकरांच्यात दिलेली आहे. शिवभारतांत देखील वारभद्र वगैरे राजे रणदुल्लानें काढून टाकले होते, ते शहाजीच्या सहाय्याने पुनः स्थानापन्न झाले असें झटलें आहे. यावरून कर्नाटकातील हिंदू राजाविषयी आपलेपणाची भावना वागवून त्यांना जगविण्याची राजनीति कर्नाटकांत योजली गेली याचें श्रेय शहाजीसच घावें लागेल असें उपलब्ध पुराव्यावरून दिसतें.

५ शिवशाहीचा वृत्तांत.

१ महाराजांची पुण्यास रवानगी— शहाजीच्या ताब्यांत बंगळूर आल्यानंतर व तो तेथें राहूं लागल्यावर त्यानें बालशिवाजीची रवानगी बंगळुराहून पुण्याकडे केली. अर्थात् यावेळीं जिजाबाईचीहि रवानगी पुण्याकडे झाल्यामुळें त्या वेळेपासून शहाजी व जिजाबाई यांच्या वियोगास सुरुवात झाली. यासंबंधीं भारतांतली हकीकत बखरीतल्या वृत्तान्ताहून निराळी आहे. शिवजन्मापूर्वीच हा वियोग घडला व महाराजांच्या सातव्या वर्षी विजापुरास पुनः गांठ पडली असली तरी महाराजांच्या स्वाभिमानी वर्तनामुळें शहाजीनें जिजाबाईची रवानगी पुण्याकडे केली असें चिटणीस सांगतात. पण भारतकार असें सांगतो कीं शके १५४७मध्ये शहाजी विजापुराकडे गेला. तो तिकडे दोन अडीच वर्षे होता; तेव्हां त्याच्याबरोबर जिजाबाई होती (अ. ५।२१). त्यानंतर श. १५९१च्या अखेरीस संभाजीच्या लग्नासाठीं शहाजी व जिजाबाई शिवनेरीस गेली. तेव्हांपासून ६।७ वर्षे जिजाबाई शिवनेरीस होती. दर्याखानाचा पराभव करून शहाजी परत शिवनेरीस आला तेव्हां शहाजीनें बालशिवाजीस प्रथम

पाहिलें (अ. ६ श्लो. ९४). त्यानंतर शहाजीने शिवनेरीचा किल्ला ताब्यांत घेतला व १५५७/९८पर्यंत मोंगलांशी युद्ध केलें. शेवटीं तह ठरला तेव्हां जिजाबाई वगैरे मंडळी शिवनेरीस होती असा पादशाहनाम्यांतहि स्पष्ट उल्लेख आहे. त्यानंतर बंगळुरास गेल्यावेळीं

जननी शंभुशिवयोस्तत्र यादवनांदिनी ।

जग्राह हृदयं पत्युः शुद्धान्ते सुमहत्पि ॥ ६०

असें शिवभारतकार ह्मणतो. त्यावरून शहाजीला यावेळीं आणखी बायका होत्या, तरी शहाजीचें अंतःकरण जिजाबाईनेंच काबीज केलें होतें. त्याचप्रमाणें संभाजी व शिवाजी हे दोन मुलगे असून आणि संभाजी वयानें वढील असून देखील शहाजीचें शिवाजीवर फार प्रेम होतें; याचें कारण शिवाजीच्या जन्मापासून शहाजीचें ऐश्वर्य वृद्धिगत होत गेलें; त्याच्या दारांत हत्ती झुडूं लागले; हजारों घोडेस्वार हाताखालीं वागूं लागले आणि कर्नाटकांतील शत्रूंचा पराभव होऊन शहाजीचा दरारा सर्वत्र वाढला. [अ. ९ श्लो. ६३-६८]. सारांश शिवाजी हा चांगल्या पायगुणाचा मुलगा आहे असें शहाजीच्या अनुभवास आलें असल्यामुळें त्याचें शिवाजीवर अत्यंतिक प्रेम होतें; परंतु शिवाजीला बारावें वर्ष लागलें तेव्हां म्हणजे शके १५६३च्या सुमारास स्वप्नांत शंकराचा दृष्टांत झाल्यामुळें शहाजीला शिवाजी व जिजाबाई यांची रवानगी पुण्याकडे करावी लागली (अ. १० श्लो. १-२). सभासदानें देखील बाराव्या वर्षी महाराजांची रवानगी पुण्याकडे होण्यास हेंच कारण सांगितलें आहे. “ बारा वर्षेपर्यंत तुम्हीं आपले जवळ ठेवावें. पुढें न ठेवणें ” असें श्रीशंभुमहादेव जागृती येऊन स्वप्न जालें असें सभासद सांगतो (पृ. ३). मात्र शिवाजी राजे जन्मतांच हा दृष्टांत शहाजीला झाला असें सभासद ह्मणतो आणि भारतकार बाराव्या वर्षी बंगळुरास हा दृष्टांत झाल्याचें सांगतो. शिवाजीच्या लहानपणीं

“ न जानीतः स्म पितरावमानुषमुरुक्रमम् ॥ ७ ”

ह्मणजे शहाजी व जिजाबाई यांना शिवाजी हा अमानुष व महापराक्रमी आहे हें माहीत नव्हतें असें भारतकारानें स्पष्ट सांगितलें आहे. त्यानंतर शके १५९८च्या सुमारास शहाजीनें यवनांशी लढण्याचा विचार केला होता. तेव्हां “ तुझा शिव नांवाचा मुलगा विष्णूचा अवतार आहे. त्याच्या हातून

यवनांच्या संहाराचें काम होणार आहे; यासाठीं तूं काहीं काळ वाट पहा ” असें शंकरानें शहाजीला स्वप्नांत सांगितलें (अ. ९ श्लो. १८). त्यानंतर श. १५६३ मध्ये ‘ शिवाजीला पुण्याकडे पाठीव ’ असें पुनः शंकरानें सांगितलें असा तपशील शिवभारतांत आहे. तथापि दृष्टांत एक-वेळा झाला कीं दोन वेळां झाला, व तो कोणत्या वर्षीं झाला याचें विवेचन ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचें नाहीं. शंकराचा दृष्टांत झाल्यामुळें शहाजीनें शिवाजीस पुण्याकडे पाठविलें, यासंबंधीं संभासद व भारतकार यांच्यांत एकवाक्यता आहे. इतर बखरी मात्र बालशिवाजीच्या स्वाभिमानाचा अतिरेक पाहून शहाजीला विजापुराहून त्याची रवानगी करावी लागली असें सांगतात, आणि जिजाबाईचें तारुण्य संपल्यामुळें शहाजीनें तिला दूर केली अशी मीमांसा प्रो. सरकार यांनीं केली आहे. पैकीं श. १५५६ पासून काहीं काळपर्यंत शहाजी व शिवाजी विजापुरास असल्याची बखरींतील हकीकत कालदृष्ट्या अशक्य कोटीतली आहे. कारण श. १५९६-५८ शहाजी विजापुरास नसून निजामशाही उभारण्याच्या खटपटींत जुन्नराकडे होता हें प्रत्यंतर पुराव्यानें व निर्विवाद रीतीनें सिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें जिजाबाई व शिवाजी नावडतीं हणून शहाजीनें पुण्याकडे रवाना केलीं हा तर्कहि विसंगत दिसतो; कारण शिवाजीप्रमाणें संभाजी हाहि जिजाबाईचाच मुलगा होता व तो वयानें मोठा जाणता होता; तेव्हां आपल्या आईला नावडती हणून शहाजी दूर पाठवीत आहे हें दिसून येतांच तोहि बंगळुरास न राहता आईबरोबर पुण्याकडेच गेला असता. तात्पर्य, खरा प्रकार एवढाच दिसतो कीं, संभाजीची कर्तबगारी बाराव्या चौदाव्या वर्षापासून शहाजीला दिसून आली होती; त्याप्रमाणें शिवाजीहि प्रत्यक्ष जबाबदारी अंगावर पडली असता ती बाराचौदा वर्षांच्या सुमारापासून संभाळण्याचा अभ्यास करील असें वाटून त्याला पुण्याकडे पाठविलें. शहाजीची काहीं जहागीर कर्नाटकांत व काहीं पुण्याकडे होती. पैकीं कर्नाटकातील जहागिरीपैकीं काहीं भाग संभाजीच्या नांवें केला, त्याप्रमाणें पुणें सुपें प्रांताकडील जहागिरींतला थोडासा भाग (म्हणजे कर्नात मावळ) शिवाजीच्या नांवें शहाजीनें करून दिला. स्वतः स्वारी शिकारींत गुंतल्यामुळें शहाजीला जहागिरीची व्यवस्था विश्वासूक माणसाकडे सोंपविण्यावाचून गत्यंतर नव्हतें. आणि हीं विश्वासूक माणसें व्यवस्था पहात असतां त्यांनीं

खाशा मंडळींच्या सहाय्याने व्यवहार चालविण्याची वद्विवाट पडली म्हणजे उभयपक्षां श्रेयस्कर होईल अशा सरळ त्रिचाराने ही मांडणी करण्यांत आली असली पाहिजे. याखेरीज त्या वेळच्या कर्नाटकांतील राजकीय परिस्थितीमुळे देखील शहाजीला जहागिरीची व्यवस्था अशा रीतीने लावणे भाग होते. विजापूर दरबारांत खवासखान, मुरारपंत, रणदुल्ला, मुस्तफाखान वगैरे मुत्सद्दी वावरत होते. त्या सर्वांच्यावर कैदेचा व बादशाही गैरमर्जीचा खडतर प्रसंग आलेला शहाजीने पाहिला होता; करितां आपल्यावरहि तो प्रसंग केव्हां येईल याचा नेम नाहीं हें लक्षांत ठेऊनच शहाजीला रोजचा व्यवहार करावा लागे. तेव्हां या दृष्टीने आपणावर बरा वाईट कसाहि प्रसंग आला तरी दोनहि ठिकाणच्या जहागिरीची व्यवस्था आपल्या दोन मुलांनीं, जिजाबाईने व अनुभविक नोकरांनीं मिळून योग्य रीतीने चालविण्यास अडचण पडू नये यासाठीं शहाजीने एका मुलास कर्नाटकांत व दुसऱ्यास पुण्याकडे पाठविलें. आणि भलता प्रसंग न येतां सर्व गाडे सुरळीत चाल्ले असतें तर शहाजीला पुण्याकडे जाण्यास अगर जिजाबाईला बंगळुराकडे जाण्यास कांहींच अडचण पडण्याजोगी नव्हती. त्या अर्थी जिजाबाई व शिवाजी यांच्या पुण्याकडील रवानगींत नावडतेपणाचें कारण गृहीत धरण्याचें कारण मुळांच दिसत नाहीं.

२ अवतार कल्पना—शिवाजीमहाराज हे अवतारी पुरुष होते असें वर्णन शिषभारतांत व सर्व बखरींतून तर आहेच. पण अलीकडच्या इतिहासकारांनीं देखील महाराजांना 'अवतारी' हें विशेषण लावलेलें आढळतें. तथापि आजकालच्या लेखकांनीं योजलेला 'अवतारी' हा शब्द बखरकारांच्या शब्दाहून निराळ्या अर्थाचा वाचक असतो. बखरकार पौराणिक अर्थाने 'अवतारी' शब्दाची योजना करतात आणि आधुनिक लेखक 'फार मोठी व असामान्य कामगिरी करणारा पुरुष' याचा पर्याय म्हणून 'अवतारी' शब्द योजतात आणि अवतारांची कल्पना शब्दशः खरी धरावयाची असेंहि त्यांच्या लिहिण्याचें तात्पर्य नसतें; किंबहुना धर्मभोळ्या लोकांनीं मानलेली ही कल्पना आपण खरी धरण्याचें कारण नाहीं असेंहि, प्रसंग पडल्यास, ते प्रतिपादन करतील. यामुळे आधुनिकांनीं योजलेला 'अवतारी' हा शब्द जुन्या लेखकांच्या बखरींतील शब्दाहून

भिन्नार्थाचा वाचक आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही. येथे आपणास भारतांतील शब्दांचेच विवेचन करावयाचें असल्यामुळे आजचा अर्थ विचारांत घेण्याचें कारण नाही. त्याचप्रमाणें परमेश्वर धर्मगळानीच्या प्रसंगी मानवी देह धारण करतो किंवा नाही याचेंहि विवेचन करणें अप्रस्तुत ठरेल. कारण हा विषय धर्मश्रद्धेचा आहे, ऐतिहासिक चिकित्सेचा नाही. शिवाजीमहाराजांच्या वेळीं व त्यांच्या मागून कित्येक वर्षेपर्यंत त्यांना 'अवतारी पुरुष' असें मनापासून मानणारे लोक होते हें निर्विवाद असल्यामुळे ही कल्पना प्रथम कोणत्या स्वरूपांत रूढ होती व कालांतरानें तिच्यांत कोणकोणते फरक होत गेले याचा इतिहास येथे आपणास पहावयाचा आहे.

खुद्द महाराजांच्या वेळचे असे चार ग्रंथ सध्या उपलब्ध आहेत. (१) शिवभारत, (२) जयरामकृत पर्णालपर्वतप्रहणाख्यान (३) रघुनाथपंडितकृत राजव्यवहारकोश आणि (४) संभाजीकृत 'बुधभूषण.' या चारहि ग्रंथांत महाराजांचें अवतारीपण विस्तारपूर्वक वर्णन करून त्यांना विष्णूचा अवतार असें म्हटलें आहे. इतर पुराणग्रंथांतून कोणत्या परिस्थितींत परमेश्वर मानवी रूपानें अवतार घेतो यासंबंधी एक ठरीव कल्पना सांगितलेली असते तीच शिवभारतांत प्रथित केलेली आहे. तिचा सारांश असा. पूर्वी कळीनें घोर तपश्चर्या करून शंकराला प्रसन्न करून घेतलें; आणि त्याच्या आशिर्वादानें तो प्रबळ झाला; इतर दैत्य देखील म्लेच्छरूपानें पृथ्वीवर अवतरले व त्यांनीं सर्व पृथ्वी पादाक्रांत केली. या म्लेच्छांत यज्ञाची प्रवृत्ति नव्हती तरी कलियुगाच्या प्रभावामुळे त्यांचें ऐश्वर्य वाढलें आणि क्षत्रिय क्षीणबल झाले. तेव्हां म्लेच्छांच्या पीडेनें गांजलेली धरित्री ब्रह्मदेवाकडे गेली, व त्याला ह्मणाली

दुष्टदैत्यांतके कृष्णे निजं धामाधितिष्ठति ।

बुद्धावतारे भगवत्यपि मौनावलंबिनि ॥ ४/८

दुर्जना यवनास्तात वृजितानि वितन्वते ।

त्वातारं नाधिगच्छामि नियच्छेयं कथं व्यथाम् ॥ ४/९

म्हणजे दैत्यांचा नाश करणारा श्रीकृष्ण निजधामास गेला व भगवान् बुद्धानें मौन स्वीकारलें आहे; यामुळे दुष्ट यवन पापें करीत असूनहि मला कोणी प्राता मिळत नाही.

हैं गान्धारणें ऐकून ब्रह्मदेवानें तिचें सात्वत करून सांगितले कीं, 'मी या-संबंधीं भगवान् विष्णूस विनवून आलों आहे, व त्यानें शहाजी व जिजाबाई यांच्या पोटीं पुत्ररूपानें अवतार घेऊन धर्मस्थापना करण्याचें अभिवचन दिलें आहे' (अ. ५ श्लो. २६-५८).

संभाजीकृत ' बुधभूषण ' नांवाच्या काव्यांत वर सांगितलेलीच कल्पना निराळ्या शब्दांत मांडली आहे ती अशी—

कलिकालभुजंगमावलीढम्

निखिलं धर्ममवेक्ष्य विक्लवं यः ।

जगतः पतिरंशतोवतापो (तर्णिः)

स शिवच्छत्रपतिर्जयत्यजयेः ॥ ९ ॥

येन क्षोणितले कलावविकले बुद्धावतारंगते ।

गोपालेखिलवर्णधर्मनिचये म्लेच्छैः समासादिते

भूयस्तत्परिपालनाय सकलाञ्जित्वा सुरद्वेषिणः ।

स्वे स्वे वर्णपथे चिरेण विहिता विप्रादिवर्णाः क्रमात् ॥१०॥

जयरामानें देखील विष्णूचा दहावा अवतार जो कल्की त्याचा दूत शिवाजी महाराजांच्या रूपानें अवतरला आहे असें वाक्य बहूलोलखानाच्या तोंडीं घातलें आहे; तें असें—

श्रूयते किल हिन्दूनां शास्त्रे कैश्चिदुदाहृतम् ।

कल्की विष्ण्वताराणां दशमः संभविष्यति ॥

छेत्स्यते तेन सर्वत्र व्याप्तं यावनमंडलम् ।

तस्यैव कल्किनस्तावदसावध्रे समागतः ।

दूतो वै प्रतिभात्यस्मान्यतोऽस्मन्निधनोद्यतः ॥

यानंतर व्यंकोजीशीं बोलतांना देखील जयरामानें—

चरितं देवचर्यस्य विष्णोरिवजगत्प्रभोः

कल्किनो निष्कलंकस्य तुरुष्कवरमर्दनम् ॥

या शब्दांत महाराजांचा संबंध विष्णूच्या दहाव्या अवताराशीं म्हणजे कल्कि अवताराशीं जोडला आहे.

रघुनाथपंडित कृत राजव्यवहार कोशांत तर अवताराची कल्पना विस्तृत रीतीने सांगितली असून शिवाजी महाराज हे शंकराचे अवतार नसून

विष्णूचे अंशधारी आहेत असें खुलासेवार सांगितलें आहे (शि. च. प्र. पृ. १३७-४०) त्याचें तात्पर्य असें. एकदां यवनरूपी दैत्यांच्या तापानें त्रस्त झालेली पृथ्वी ब्रह्मदेवास शरण गेली (उपोद्घात श्लो. ७) आणि 'कल्दिदैत्यसंघाची' आपणास फार बाधा होत आहे अशी तिनें तक्रार केली. ब्रह्मदेवानें तिचें सांत्वन केलें आणि तिच्यासह वैकुंठास जाऊन—

न यावनं दुर्नयजातभेषां सर्वसहापि क्षमते विसोदुम् ।

तद्भारमस्याः परिहर्तुमाशु म्लेच्छापहाराय हरे यतेथाः ॥ २७ ॥

अशा शब्दांत दाद मागितली. तेव्हां विष्णूनें—

कार्ये महत्यत्र नियोजयामश्चंद्रार्धचूडं वयमेव गत्वा ॥

म्हणजे ' या कार्मीं आम्हींच जाऊन शंकराची योजना करतो ' असें सांगितलें. त्याप्रमाणें विष्णूनें शंकराकडे जाऊन सर्व हकीकत सांगितली. परंतु ती ऐकून घेतल्यावर देखील शंकरांनीं तें काम स्वतःकडे न घेतां विष्णूकडेच सोंपविलें व भवानी तुम्हाला या कार्मीं सहाय करील असें अभिवचन दिलें. याचें कारण धर्मस्थापनेकरितां अवतार घेण्याचें अभिवचन कृष्णानीं अर्जुनास भगवद्गीतेंत दिलेलें सर्वश्रुत आहे

पार्थ प्रति प्राक् तव 'धर्महानौ सृजेयमात्मान'मिति प्रतिज्ञा ।

जगत्सुर्गीतैव तदत्र कार्पीः कार्येऽधुना माधव मा विचारम् ॥ ५२ ॥

तिचें स्मरण देऊन शंकरांनीं विष्णूला अवतार घेण्यास भाग पाडलें.

यावरून एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, शिवाजी महाराजांच्या हयातीतल्या चरित्रकारांना शिवाजी महाराज हे विष्णूचे अवतार आहेत ही गोष्ट वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या मनावर बिंबवावयाची होती. बखरकार मात्र शिवाजी महाराज हे शंकरावतारी होते असें एकमतानें सांगतात. तेव्हां दोघांच्या सांगण्यांत असा फरक पडण्याचें कारण काय याचा छडा लावला पाहिजे.

महाराजांच्या हयातीतल्या चरित्रकारांना कलियुगाची रूढ कल्पना बदलून लोकमत स्वराज्याचा उभारणीस अनुकूल करून घ्यावयाचें होतें. शिवाजी महाराजांनीं आरंभिलेले कार्य धर्मसंस्थापनेचें, उदात्तस्वरूपाचें व पवित्र आहे असें सांगण्यानें त्यांच्या कामास प्रत्यक्ष सहाय करण्याची प्रवृत्ति लोकांत उत्पन्न होईल असें दिसेना. कार्य पवित्र असलें तरी

कलियुगांत तें तडीस जाण्याएवजीं बुडण्याचाच संभव अधिक असतो; यामुळे अशा फंदांत पडणें ह्यणजे व्यवहारदृष्ट्या आपल्या पायावर आपणहून धोंडा पाडून घेण्यासारखें आत्मघातकीपणाचें आहे असें सामान्य लोकांना वाटत होतें. तेव्हां किंकर्तव्यतामूढ बनलेल्या या लोकांना महाराजांचा पक्ष यशस्वीच होणार आहे हें प्रथम बजावून ठेवणें महत्वाचें होतें. कार्य पवित्र आहे एवढेंच नव्हे, तर तें तडीस जाण्यास कालाची जी अनुकूलता लागते तीहि आली आहे आणि तिच्या जोरावर शत्रूचा निःपात करून यश संपादन करणारा अलौकिक पुरुष निर्माण झाला आहे इतकी विचारसरणी महाराजांच्या कृत्याविषयी लोकांच्या मनांत समकालीन चरित्रकारांना बिंबवावयाची होती. कलियुगाची कल्पनाच खोटी असें सांगून काम भागण्याजोगें नव्हतें. कारण ती कल्पना फार दिवसापासून दृढमूल झालेली होती. तेव्हां ती मान्य करून पुराणांच्याच आधारें अवतारी पुरुष जन्मला आहे असें प्रतिपादन करण्यावाचून त्यांना गत्यंतर नव्हतें. या प्रतिपादानानें एकदम लोक महाराजांच्या पक्षास मिळणार होते असें नव्हे. पण ज्या परिस्थितींत सामान्य लोकांची बुद्धि कुंठित झाली होती त्या परिस्थितींत यश मिळविणारा इसम अवतारी असला पाहिजे असें अनुभवानें तरी लोकांना पटण्याचा संभव होता. कलियुगाच्या पौराणिक कल्पनेप्रमाणेंच परमेश्वर अवतार घेऊन धर्मस्थापना करणार हीहि कल्पना जुनीच असल्यामुळे ती वेळ आज आली आहे किंवा नाही व तो अवतारी पुरुष ह्यणजे शिवाजी महाराजच होय किंवा नाही एवढीच संशयाला जागा रहात असे. आणि या संशयाचा परिहार प्रत्यक्ष अनुभवानेंच होण्याजोगा होता. स्वराज्याच्या खटपटींत पडणाऱ्या लोकांना देखील ही प्रत्यक्ष अनुभवाची कसोटी मान्य होती. अत्यंत अडचणीच्या प्रसंगांहि ते धाडसानें उडी घेण्यास तयार असत; आपण पवित्र कामांत आहों त्याअर्थां त्यांत यश मिळालेंच पाहिजे; आणि कदाचित प्राणास मुकावें लागलें तरी देह सत्कारणीं लागला अशी त्यांची भावना होती. यामुळे शिवाजी महाराजांच्या सहवासांत असलेल्या या लोकांना अत्यंत मोठें संकट ह्यणजे आपल्या अंतःकरणातील कार्यश्रद्धा व्यक्त करण्याची अपूर्व पर्वणी आहे असें वाटे. ज्या प्रसंगाच्या नुसत्या विचारानें इतर लोकांची गाळण उडावी तेंच त्यांनीं सहज लीलेनें यश मिळवून दाखवावें असें घडू लागलें. यामुळे हळुहळु

‘ या कामास परमेश्वर सहाय आहे व यांत पुढाकार घेणारे शिवाजी महाराज अवतारी पुरुष आहेत ’ ही कल्पना अधिकाधिक लोकांना पटू लागली. व त्यांचीहि श्रद्धा महाराजांच्या ठिकाणी बसून महाराष्ट्र राज्याप्रीत्यर्थ सर्वस्व अर्पण करण्याची स्फुर्ती त्यांना होऊ लागली. मात्र प्रारंभी ही विचारसरणी मान्य करणाऱ्या लोकांची संख्या थोडी असून पुढे यश मिळत गेलें त्या मानानें ती वाढत गेली असावी; आणि ती आणखी वाढविण्यासाठी महाराजांच्या पदरच्या कवर्नी ही अवतार कल्पना विस्तृत रीतीने आपल्या ग्रंथांतून ग्रथित करून ठेविली.

महाराजांच्या निधनोत्तर त्यांचे चरित्र लिहिणाऱ्या बखरकारांना महाराजांच्या अवतारपिणाचें वर्णन करून लोकमत त्यांच्या कार्यास अनुकूल करून घेण्याची आवश्यकता नव्हती. त्यांच्या विषयीचा आदरभाव व पुण्यस्मृति जागृत रहावी एवढाच त्यांचा हेतु होता. तो साधण्यास त्यांची गणना त्यांनाहि अवतारी पुरुषांत करावी लागली. पण शिवाजी या नावावरून हा अवतार ‘ शिवाचा ’ होता ही साधी कल्पना सांगण्याने त्यांचे काम भागण्यासारखें होतें. शिवाजी हें नांव असलें तरी हा विष्णूचा अवतार आहे हें मुद्दाम खोल पाण्यांत शिरून सांगत बसण्याचें त्यांना मुळीच प्रयोजन नव्हतें. सारांश महाराजांच्या लहानपणी त्यांच्या संबंधीच्या अवताराची कल्पना अस्तित्वांत नसावी; ते कामास लागल्यानंतर काहीं लोकांनी ती अस्तित्वांत आणली; तिला व्यवस्थित स्वरूप देऊन महाराज हे विष्णूचे अवतार असें त्यांच्या हयातींत अनेक ग्रंथकारांनी प्रतिपादन केलें आणि त्यांच्या निधनोत्तर शिवचरित्र लिहिणाऱ्या बखरकारांनी त्यांना शिवाचा अवतार म्हणून वर्णन केलें असा या अवतारकल्पनेचा सामान्य इतिहास दिसतो.

३ शिक्षण—शिवाजीच्या बालपणाच्या लीला आजपर्यंत उपलब्ध असलेल्या एकाहि ग्रंथांत सांगितलेल्या नाहींत. शिवभारतांत सातव्या अध्यायांत त्या २५।३० श्लोकांत मार्मिक रीतीने सांगितल्या आहेत. शिवाजी हा साक्षात् विष्णु असून त्याची जाणीव आईबापांना नव्हती किंवा लहानपणाच्या त्याच्या वागणुकी वरूनहि ती गोष्ट कोणाच्याहि लक्षांत येण्याजोगी नव्हती. इतर मुलांप्रमाणें हाहि अगदी लहानपणापणी दूध पिण्यासाठी रडणें, प्रतिबिंब धरून पाहणें, धुळीने अंग मरून घेणें, माती

खार्णे वगैरे प्रकार करी. नंतर उंबरठा चढता न येणे, पुढे दाईचे बोट धरून उभे राहणे, भिंतीवरील कवडासा हातांत धरून आपून दे म्हणून रडणे, डोक्यावर धुरळा उडवून घेणे वगैरे प्रकार यथाकाल त्याने केले. त्यानंतर मार्ताचे हत्ती, व घोडे घेऊन खेळणे आणि पक्ष्याप्रमाणे हुबेहुब आवाजाची नकल करणे, घोड्याप्रमाणे खेकाळणे, हत्तीप्रमाणे चीत्कार करणे, नगाऱ्याप्रमाणे आवाज करणे आणि मार्ताचे गड करून इतर मुलांशी गडांचा खेळ खेळणे, चेंदू खेळणे व भोंवरा फिरविणे वगैरे वर्णन आहे. त्यावरून सात आठ वर्षांचे वय होईपर्यंत बाळ शिवाजी कोणत्या परिस्थितीत वाढला याचे दिग्दर्शन कवीने केले आहे. गड, किल्ले, हत्ती घोडे वगैरेचा परिचय शिवाजीला जन्मापासून होता, त्यांच्याच वातावरणांत तो वाढला हे कवीने सुचवून ठेवले आहे. त्यानंतर शिवाजी सात वर्षांचा झाला तेव्हा हा 'लिपिग्रहणयोग्य' ह्यणजे अक्षर ओळख करून देण्याच्या वयाचा झाला असे पाहून शहाजीने त्याला इतर समवयस्क पुत्रांसह गुरूच्या हाती दिले. याचाच अर्थ त्याला धुळपाटीवर बसविले असा होईल. तेथे बाळशिवाजी सर्व मुळाक्षरे फार लौकर शिकला एवढेच कवीने सांगितले आहे. मुळाक्षरे लिहिता वाचतां येणे ह्यणजे सर्व विद्या हस्तगत करून घेण्याच्या दाराशी पोंचण्यासारखे आहे; सारांश साक्षरता हा सर्व विद्यांचा पाया आहे असे कवीने आपले मत नमूद केले आहे ते आजही सर्वांना मान्य होण्याजोगे आहे (अ. ९ श्लो. ७३). सातव्या वर्षी अक्षरओळख झाल्यानंतर बाराव्या वर्षांपर्यंत बाळशिवाजीने अभ्यासाच्या बाबतीत काय प्रगति केली ते कवीने सांगितले नाही. तथापि शिक्षणाचे काम चालू असले पाहिजे यांत शंका नाही. कारण बाराव्या वर्षी कर्नाटकांतून महाराष्ट्रांत आल्यानंतर शिवाजीने आपल्या गुरूंना शिक्षणातील उत्तम प्रगतीने कृतार्थ केले असे कवीने सांगितले आहे. त्यांत हत्ती, घोडे फिरविणे, तरवार, धनुष्य, भाला, बर्ची इत्यादि आयुधे वापरणे, नेम मारणे यांत शिवाजी प्रवीण होता हे कवीचे मत आजही सर्वांना पटण्याजोगे आहे. त्याचप्रमाणे पुराणे, भारत, दंडनीति काव्य, रामायण व इतर शास्त्रे यांचेहि रहस्य शिवाजीला अवगत होते हाहि मुद्दा वादग्रस्त नाही. तथापि 'काव्य' शब्दाने कांही लोक बिचकण्याचा संभव आहे. याचे कारण ग्रँडफ याने आपल्या इतिहासांत 'मराठे

लोकांना लिहिणें वाचणें येत नाहीं, ही विषा कारकुनीबाण्याच्या लोकांनीं शिकावी, आमच्या सारख्यांनीं तिच्यांत लक्ष घालण्याचें कारण नाहीं असें ते समजतात. शिवाजीला आपली सहीसुद्धा करतां येत नव्हती. पण तो धनुर्विद्या, नेम मारणें, भाला, बोधाटी, बर्ची वगैरे आयुधें वापरण्याची जी कला दक्षिणेंत सर्वांना अवगत होती ती त्यालाही होती * असें लिहून ठेवलें आहे. आणि प्रो. सरकार यांनीं डफच्या मतास दुजोरा दिला आहे. यामुळें या दोन ग्रंथकारांवर विश्वासण्याची प्रवृत्ति असलेल्या कित्येकांना 'शिवाजी महाराजांना सही देखील करतां येत नव्हती तर काव्यांत त्यांची गति होती या ह्मणण्यांत जीव नाहीं.' अशी शंका येण्याचा संभव आहे. याकरितां या मुद्याचा विचार केला पाहिजे. डफनें शिवशाहीचा इतिहास लिहिला तो अस्सल पत्रें, मराठी बखरी व मुसलमानी ग्रंथ यांच्या आधारावर व ठिकठिकाणीं स्वतःची कल्पना लढवून लिहिला आहे. आधारांची प्रथम तपासणी करून त्यांत विश्वसनीय आधार असतील तेवढ्यांच्याचवर अवलंबून ऐतिहासिक विधान केलें पाहिजे ही आजची इतिहास शास्त्रांची कसोटी त्याला माहीत नव्हती. यामुळें त्यानें विश्वसनीय व अविश्वसनीय आधारांवर विसंबून शिवशाहीतले पुष्कळसे प्रसंग सांगण्यावरच कटाक्ष ठेवला आहे. आणि त्यांतहि काहीं गोष्टी तर केवळ आपल्या कल्पनेच्या जोरावर मांडल्या आहेत; अर्थात् त्या अगदीं निराधार आहेत. 'महाराजांना सही देखील करतां येत नव्हती' हें डफचें विधान या शेंवटल्या वर्गांतलें आहे. या विधानाच्या मागलीं व पुढलीं विधानें बखरींच्या आधारावर केलेलीं आहेत हें आज आपणांस तपासून पाहतां येण्याजोगें आहे. पण मध्येंच एक वाक्य आपल्या कल्पनेचें लिहिणें त्याला इष्ट दिसलें. याचें कारण त्याला प्रत्यक्ष शिव-

*Mahrattas seldom can write or read; they consider all such learning the business of a Carcoon and if not degrading at-least undignified Shivaji could never write his name, but he was a good. archer and marks-man skilled in the use of the spear and of the various swords and daggers common in the Deccan (Fourth Edition p. 107. Grant Duff's History of the Mahrattas).

कालीन माहिती सांगणारा आधार त्याच्यापुढे नव्हता व बखरीतील कांहीं विधाने चुकीची आहेत असे त्याच्या अनुभवास आले होते. यामुळे कांहीं ठिकाणी बखरी सोडून तर्काच्या आश्रयाने विधाने करण्याची पद्धति त्याने ठिकठिकाणी अवलंबिली आहे, त्यातलाच हा एक मासला आहे, परंतु आपणास या बाबतीत तर्काचा आश्रय करण्याने कारण राहिले नाही. महाराजांच्या पदरच्या कवीने 'लिपिग्रहणाचा' प्रश्न स्पष्टपणे घेऊन त्यांना सातव्या वर्षी अक्षरओळख करून देण्यात आली वगैरे माहिती विस्तार-पूर्वक सांगितली आहे; त्या अर्था तीच खरी मानणे प्राप्त जाई. त्याचप्रमाणे काव्यांतहि गति होती हे विधान आतां सहज पटण्याजोगे आहे. कारण शहाजीच्या भेटीस जयराम कवी गेला तेव्हां शहाजीने त्याला 'शतचन्द्रं नभस्तलम्' ही समस्या घातली असे सांगून त्याच्या दरबारातील इतर विद्वानांनी व संभाजीने कौणती समस्या घातली याचेहि वर्णन जयरामाने आहे. केले त्याचप्रमाणे शिवाजी महाराजांचा मुलगा संभाजी याने रचलेला 'बुधभूषण' नांवाचा संस्कृत ग्रंथ आज आपणापुढे आहे. सारांश बाप, भाऊ व मुलगा संस्कृत जाणणारे होते आणि शिवाजी महाराजांचीदेखील काव्यांत गति होती ही विधाने समकालीन व माहितगार ग्रंथकारांच्या लिहिण्यात आली असल्यामुळे सुसंगत व विश्वसनीय आहेत, यावर ते काव्यांत निपूण होते या विधानांत अतिशयोक्तीचा कांहीं भाग असेल अशी कोणी शंका घेतल्यास ती मान्य करता येईल. त्यांची गणना उत्तम संस्कृतज्ञ पंडितांत करण्याचे कारण नाही हे खरे. पण अतिशयोक्तीला देखील कांहीं तरी मूळचा आधार लागतो हे विसरतां कामा नये. एकादा योर मनुष्य एका डोळ्याने अंधळा असला तर चित्र काढतांना त्याचे भक्त ती बाजू मुळीच न दिसतां दुसरीकडेच चित्र काढण्याची खबरदारी घेतील. पण संबंध चित्र काढून दोनही डोळे पाणीदार आहेत असे त्यांना रंगवितां येणार नाही; कारण हे चित्र पाहून त्या योर गृहस्थालाहि आपल्या उणेपणाचे स्मरण होऊन चित्रकाराच्या फाजीलपणाबद्दल संताप येईल. त्याप्रमाणे शिवाजी महाराज अक्षरशत्रु असते तर परमानन्दाने तो विषय फार तर गाळला असता. पण त्याने तसे केले नाही. उलट त्याचे वर्णन तपशीलवार केले आहे; त्या अर्था त्यांची संस्कृत काव्यांतहि गति होती

हैं सांगताना कवीने फार तर, थोडीशी अतिशयोक्ति करून ' निपुण ' शब्दाची योजना केली असें हणता येईल.

४ बारा मावळें काबीज केलीं—शिवाजी महाराज बंगळुराहून पुण्यास “ येतांच बारा मावळें काबीज केलीं ” असें सभासद म्हणतो. आणि इतर बखरकार सातव्या वर्षापासून त्यांच्या पराक्रमास प्रारंभ झाला असें सांगतात. परंतु भारतकार या वेळीं महाराजांनीं अद्भुत कामगिरी केल्याचें मुळींच सांगत नाहींत. उलट ते या प्रांतास आले तेव्हां त्यांचें घोरपण त्यावेळीं लोकांनीं जाणलें नाहीं असें तो स्पष्टपणें सांगतो. (अ. १० श्लो. ३०) पुढें देखील अनुकूल मंत्र्यांच्या सहाय्यानें प्रजेला आनंद देत तो पराक्रमी शिवाजी राजा वाढूं लागला, लोकही समृद्ध झाले, महाराजांचे गुण लोकांच्या लक्षांत येऊं लागले आणि त्यांच्या गुरूंनाहि त्यांची विद्याग्रहणशक्ती पाहून आनंद झाला. पुढें पवार कुळांतील मुलीशीं त्यांचें लग्न झालें त्या वेळीं ते ' यौवनारंभी ' होते असें कवी सांगतो त्यावरून त्यांचें या वेळचें वय अंदाजे १५ वर्षांचें असावें असें म्हणतां येईल. या वेळीं मावळें काबीज करण्याची जी खटपट झाली ती दादाजी कोंडदेवाच्या हयातींत त्यांच्याच पुढारपणाखालीं करण्यांत आली असली पाहिजे. याची हकीकत खं. १५ ले. ३०२ मध्ये आली आहे ती अशी:—“ आपले आजे कान्होजी जेधे स्वारानसी महाराज (=शहाजी) साहेबापासी चाकरी करीत होते. ते समई राजश्री छत्रपती कैलासवासी स्वामीस [=शिवाजीस] माहाराजांनीं पुण्यास ठेविलें. त्या जवळीं आपले आजे कान्होजी नाईक स्वारानसी राहिले. त्यावरी राजश्री दादाजी कोंडदेऊ सिवापुरास आले. ते समई बारा मावळामधें कृष्णाजी नाईक बांदल देसमुख ता॥ हिरडस मावळ दाइत घेत होते. त्यास कर आपले वडील देत होते त्याणी दाइत दिलें नाहीं. दादाजी कोंडदेव कृष्णाजी बांदल यावरी गेले ते समई कृष्णाजी बांदलानें स्वारावरी चालोन घेतले. स्वार पिटून काढले. घोडियाच्या दांड्या [=शेपट्या] तोडिल्या. दादाजी कोंडदेऊ नामोहरम होऊन सिवापुरास आल्यावरी कान्होजी नाइकास बोलिले कीं “ तुम्ही कृष्णाजी नाइकास भेटीस घेऊन येणें. तुम्ही ही गोष्ट मनावर धरिता तेव्हां कृष्णाजी नाईकाहि आणिता; आणि बारा मावळचे देसमुख काहीं आले आहेत; काहीं राहिले आहेत तेहि भेटीस येतात ” म्हणोन किल्लेक गोष्टी बोलिले. त्यावरी कान्होजी

नाईक कारीस आले. तेथून कृष्णाजी बांदल यास च्यार गोष्टी सांगोन पाठविल्या. त्यावरून कृष्णाजी नाईक भेटीस सिवापुरावरी आले. त्यावरी अगदी देसमुख भेटले.” यावरून बारा मावळें काबीज झाल्याची हकीकत अशी दिसते. [१] शिवाजी महाराज यास पुण्यास ठेवण्यांत आले. [२] ब्यानंतर कृष्णाजी बांदल बारा मावळांत शिरजोरीनें वागत होता त्याच्यावर दादाजी कोंडदेवानें चाल केली. परंतु दादाजीचा पराभव झाला. [३] नंतर कान्होजी जेध्याच्या मध्यस्तीनें बांदल दादाजीच्या भेटीस आला. [४] हें पाहून इतर मावळांतील देशमुखहि दादाजीला भेटले. अर्थात् मावळांत स्थिरस्थावर करण्याच्या कामगिरीवर दादाजी कोंडदेवाची योजना करण्यांत आलेली होती ती त्यानें अशा रीतीनें पार पाडली हें या हकीकतीचें तात्पर्य आहे.

सभासदी बखरींतील हकीकतीचें तात्पर्य देखील असेंच आहे. “शाहाजी राजे यांसि दौलतमध्ये पुणे परगणा होता. तेथें दादाजी कोंडदेव शाहाणा चौकस ठेविला होता. तो बेंगरूळास महाराजांचे भेटीस गेला. त्याबरोबर राजेश्री शिवाजी राजे व जिजाबाईआऊ ऐशीं गेलीं. ते समयीं राजियास वर्षे बारा होतीं. बराबर शामराव नीलकंठ म्हणून पेशवे करून दिले व बाळकृष्णपंत मुजुमदार दिले व सोनापंत डबीर व रघुनाथ बल्लाळ सबनीस*ऐसे देऊन दादाजीपंतास व राजेयांसि पुण्यास खाना केले. ते पुण्यास आले. येतांच बारा मावळें काबीज केलीं. मावळे देशमुख बांधून, दस्त करून पुंड होते त्यांस मारिलें. त्याजवर, कालवशात्, दादाजी कोंडदेव मृत्यु पावले. पुढें शिवाजी राजे आपणच कारभार करीत चालले.”

सभासदी बखरींतील हा भाग दादाजी कोंडदेवाची हकीकत सांगण्यासाठीं लिहिलेला आहे. दादाजी कोंडदेव बंगलुरास गेला, तेथून शिवाजी महाराज व पेशवे वगैरे मंडळी यांसह परत पुण्याकडे आला. आल्यानंतर बारा मावळें काबीज केलीं. त्यांत जे देशमुख पुंड होते त्यांना दस्त केले

* शिवाजी महाराजांच्याबरोबर जी मंडळी देण्यांत आली त्यांचीं नांवें शामरावपंत पेशवे, माणकोजी दहातोडे सरनोबत व बाळाजी हरी मजालसी व कारकून अशीं जेव्हे करीन्यांत दिलीं आहेत. तीं जमेश घरलीं असता महाराजांच्याबरोबर आलेल्या सहा प्रमुख अधिकाऱ्यांचीं नांवें आपणास समजतात; व अस्सल पत्रावरून हीं नांवें बरोबर आहेत असें ठरते.

किंवा मारले. नंतर दादाजी मृत्यू पावले; तेव्हांपासून शिवाजी राजे आपणच कारभार पाहू लागले. अशी हकीकत या सभासदाच्या लिहिण्यावरून निघते, बखर छापतांना “ येतांच बारा मावळें काबीज केली ” हें वाक्य नव्या परिच्छेदाच्या प्रारंभी छापण्यांत आलें आहे, यामुळें त्याचें मागल्या वाक्याशी अनुसंधान तुटतें; आणि ‘ शिवाजी महाराजांनीं बारा मावळें काबीज केली ’ असा अर्थ करण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होते. परंतु एकंदर संदर्भ लक्षांत घेतला असतां व दादाजी कोंडदेव मृत्यू पावल्यावर पुढें शिवाजी राजे आपणच कारभार करूं लागले हें सभासदाचें स्पष्ट विधान जमेस धरलें असतां मावळें काबीज करण्याचें काम दादाजी व इतर मोठी मंडळी यांनीं केलें असा इत्यर्थ सभासदाच्या लिहिण्यांतून निघतो. बाल-शिवाजीनें बाराव्या वर्षांपासून या गोष्टी केल्या, त्यास दादाजीची संमति नव्हती वगैरे चिटणीसादिकांच्या बखरींत जो मजकूर आहे व ज्यामुळें महाराज अगदीं लहान वयांत अद्भुत कामें करूं लागले असें समजावें लागतें त्यास सभासदाच्या बखरींत आधार नाही.

मावळांतील बंडाळी मोडीत असतां दादाजी कोंडदेवास अनेक लोकांच्या समजुती घालाव्या लागल्या; कडक उपाय योजून दरारा वाढवावा लागला आणि सामोपचाराचे उपाय निष्फळ ठरल्यावर न्यायनिष्ठुरता हि स्वीकारावी लागली. बंडाळी व भांडणतंटे यांचा मनु संपवून राज्यव्यवस्थेचें नवें युग दादाजीला मावळांत सुरू करावयाचें होतें. त्याच्यापूर्वीं मावळांत बेबंदशाही होती. निजामशाही अस्तित्वांत होती तेव्हां मलिकंबराची कारकीर्द अंतर्गत व्यवस्थेसाठीं गाजलेली असे. पण त्याहि वेळीं मावळांत बेसुमार दंगेधोपे होते. मलिकाच्या कारकीर्दीतली हकीकत सांगणारे अनेक महजर व पत्रे उपलब्ध आहेत. त्यावरून मावळांत सरकारी अंमलदारांची सत्ता न मानण्याकडेच पुष्कळशा देशमुखांची प्रवृत्ति होती असें दिसतें; कृष्णाजी बांदल तर इतर देशमुखांपासून प्रत्यक्ष कर वसूल करीत असे व त्याच्या संबंधीं मलिकापर्यंत तक्रार नेण्यांत आली असून त्याचा बंदोबस्त होऊ शकला नाही. यामुळें ज्याला त्याला बेबंदशाहीच्या काळांत कसें जगावयाचें हा प्रश्न सोडवावा लागला. त्यांत स्थानिक पुंड लोकांत जो जबरदस्त असेल त्याचा अंमल मानणें व त्याच्याविरुद्ध असलेल्या शेजारच्या देशमुखाशीं लढणें हीं रोजच्या परिचयांतलीं कामें होऊन बसलीं. मलिकाच्या मागून

निजामशाही बुडेपर्यंत तर मावळांतील भांडणतंत्र्यांना ऊत आला होता. त्यांतून दुष्काळ व मुरारजगदेवानें पुणें जाळणें बगैरे आपत्तीमुळें पुष्कळशी वस्ती कमी होऊन जमीनीच्या व वतनाच्या मालकीसंबंधीचे प्रश्न फारच गुंता-गुंताचे झाले. तात्पर्य शके १९५९ मध्ये दादाजी कोंडदेवाचा अम्मल सुरू झाला तेव्हां मावळप्रांतांत शुद्ध अराजक माजलें होतें. कोणतेही उपाय योजून राजकीय व्यवस्था मानण्याची प्रवृत्ती कशी उत्पन्न करावयाची हा प्रश्न त्याला सोडवावा लागला. तो सोडविण्यासाठीं लागणारा अधिकार त्याला मिळालेला होता. “ मसुरुल हजरती राजश्री दादाजी कोंडदेऊ सुभेदार व नामजाद किले कोंढाणा व माहालनिहाय ” अशा शब्दांत त्याच्या नांवाचा उल्लेख त्यावेळच्या अस्सल महजरांतून केलेला आहे. त्या अर्थी तो कोंढाणा किल्ल्याचा व इतर महालांचा सुभेदार व नामजाद [= खास अधिकारी Special officer] होता यांत शंका नाही. परंतु ही सुभेदारी शहाजी राजांनीं दिली होती किंवा विजापूरकरांनीं दिली होती हा प्रश्न वादग्रस्त आहे. त्याचप्रमाणें शहाजीच्या जहागिरींत पुणें, सुपें, शिरवळ यांचा अंतर्भाव होत असला तरी तेथील दिवाणी व फौजदारी सर्व अधिकार त्याला देण्यांत आले होते असें दिसत नाही. जहागीरदार या नात्यानें त्याला कांहीं अधिकार असतील. पण त्याखेरीज मोकासेदार नेमून त्याच्या हातून सरकारी कामे करविण्याचा इकक विजापूरच्या बादशहाचा असे. तो मोकासाहि शहाजीला कांहीं भागापुरता व कांहीं काळपर्यंत देण्यांत आला होता. यामुळें मोकासेदार या नात्यानें तेथील वसूलाची व्यवस्था लाऊन कांहीं रकम विजापुरास पोचविणें शहाजीला भाग होतें. तें काम शहाजीतर्फे दादाजी करीत असे. यामुळें त्याला विजापुरास व बंगळुरास जावें लागे. परंतु कोंढाणा किल्ला शहाजीच्या ताब्यांत देण्यांत आला होता किंवा नाही व तेथे सुभेदार नेमण्याचा अधिकार शहाजीला होता किंवा विजापूरकरांना होता तें निश्चित करण्यास आज आपणाजवळ साधन नाही. परंतु कोंढाणा शहाजीच्या ताब्यांत नसावा व दादाजी कोंडदेव हा विजापूरकरांनीं नेमलेला सुभेदार असून तो शहाजीच्या जहागिरीची व मोकाशीचीहि व्यवस्था करीत असावा असा संभव अधिक दिसतो.

५ परगण्याची व्यवस्था—या ठिकाणीं जहागीर व मोकासा यांमधील

भेद लक्षांत घेण्यासाठी आदिलशाही राज्यातील घडी कोणत्या पद्धतीची होती व त्या संबंधीचे उपलब्ध कागद कोणत्या नात्याने लिहिले गेले याचा विचार केला पाहिजे. डफने या संबंधी बराच शोध केला होता. त्यावरून असे दिसते की, मोकासेदार हा आदिलशाही राज्यांत वसूळी कामासाठी नेमण्यांत आलेला महत्त्वाचा अधिकारी होता व त्याचा अंमल गांगोर्गावच्या अधिकाऱ्यावर चालत असे. त्याला वसूळापैकी काही भाग मिळे. परंतु हे प्रमाण शेंकडा किती हातें तें निश्चित करता येत नाही. मोकासेदाराची नेमणूक किती वर्षे चालावी यासंबंधी काही निबंध नव्हता. ही गोष्ट मध्यवर्ती सत्तेच्या इच्छेवर अवलंबून असे. कित्येक मोकासेदार एकाच वर्षांत बदलले गेले; आणि कित्येकांकडे वीस वीस वर्षे मोकाशाचे काम अव्याहतपणे चालले असे अनेक अस्सल कागदपत्र पाहून आपण विधान करतो असे डफने म्हटले आहे. त्याचप्रमाणे मोकासेदार मुसलमानच असला पाहिजे असा परिपाठ नसून हिंदूमोकासेदारहि नेमले गेल्याची उदाहरणे पुष्कळ आहेत. किल्ल्याच्या बाबतींत मात्र आदिलशाहींत विशेष खबरदारी घेत. किल्लेदार बहुतरून मुसलमान असे; व त्याची नेमणूक सरकारकडून होई व त्याला पगारहि तेथूनच पोचे. तेथे ठेवण्यांत आलेली शिबंदी किल्लेकऱ्याच्या दिमतींत असे. आणि काही महत्त्वाचे किल्ले खास सरकारी अमलांतले म्हणून राखून ठेवण्यांत येत. उलटपक्षीं कित्येक डोंगरी किल्ल्यांवर राहण्याची दगदग मुसलमानी अधिकाऱ्यांना असह्य वाटत असे, यामुळे असे किल्ले जहागीरदारांच्या व देशमुखांच्या ताब्यांत दिले जात. उदाहरणार्थ पुरंदर किल्ला शहाजीच्या जहागिरींत मोडत होता व पुरंदरचा किल्लेदार महादाजी नीळकंठ याला शहाजीच्या तंत्राने वागावे लागे. पुढे महादाजी मरण पावला तेव्हा त्याच्या मुलांना पुरंदरचा सरंजाम चालावा किंवा नाही याविषयी निर्णय देताना बापाप्रमाणे तुम्हीहि 'समाधाने व स्नेहेकरून चालाल' तर तुमचे उत्तरोत्तर ऊर्जित आहे असे शहाजी म्हणतो आणि या म्हणण्याला दुजोरा देताना 'तुम्ही आम्हासी इमाने वर्ताल तोपर्यंत आम्हीहि तुम्हासी इमाने वर्तोन तुम्हापासून इमानांत अंतर पाडिलिया आमचाहि इमान नाही' अशी सोडवणूक शिवाजी राजे करून घेतात (शि. च. सा. पृ. १०७). त्या अर्थी पुरंदरच्या किल्लेदारावर शहाजीची सत्ता काही तरी प्रमाणांत

होती यांत शंका नाही. परंतु कोंढाण्याच्या बाबतीत शहाजीची सत्ता इतकीहि चालत नसावी.

जहागीरदार, मोकासेदार व किछेदार यांची कल्पना आल्यानंतर शहाजी व शिवाजी यांच्या नांवचीं जीं अस्सल पत्रें उपलब्ध आहेत त्यांतून काय निष्कर्ष निघतो तें पाहूं. शहाजीला पुणें व सुपे हे परगणे जहागिरीदाखळ देण्यांत आले ते शके १५५७/५८ मध्ये ठरलेल्या तहा-अन्वये देण्यांत आले. पण जहागीर मिळाली ह्मणून शहाजी या प्रांताचा सर्वाधिकारी बनला असा अर्थ नव्हता. परगण्यांचा मोकासा मिळाला तर मात्र त्याला या परगण्यावर बरीच हुकमत चालविण्याचें साधन मिळालें असें ह्मणतां येण्याजोगें होतें. यासाठीं त्यानें या परगण्यांचा व शिरवळ परगण्याचा मोकासा विजापूरदरबाराकडून आपल्या नांवें करून घेतला. यामुळें कोणाचें इनाम अगर वतन चालविणें अगर प्रसंगोपात जप्त करणें इत्यादि गोष्टींचा अधिकार शहाजीला प्राप्त झाला; आणि हा अधिकार ओळखून या परगण्यांतले इनामदार व वतनदार शहाजीकडे अर्ज करून आपलीं इनामे कायम करून घेऊं लागले. हें सर्व काम चालविण्यास पोक्त व अनुभवशीर कारभाऱ्याची आवश्यकता होती. हा कारभारी दादाजी कोंडदेव हा असून त्यालाच कोंढाण्याचा सुभेदार नेमण्यांत आलें होतें. यामुळें इनामदाराकडे इनाम चालण्यास [१] बादशाही फर्मान, [२] वजीराची व मोकासेदाराची खुर्दखतें व [३] सुभेदाराची सनद अशा तीन पत्रांची जरूर असे. यापैकी कोणीहि बदलला अगर मरण पावला म्हणजे इनामदाराला नवीन सनद मिळविण्याचा खटाटोप करावा लागे.

मोकासेदाराला आपल्या प्रदेशांत पोट मोकासेदार निर्माण करण्यास अधिकार होता. शहाजीला पुणे परगण्याचा मोकासा मिळाला; तेव्हां त्यानें या परगण्यांतील २९० गांवांपैकीं कर्यात मावळच्या ३६ गांवाचा मोकासा शिवाजीच्या नांवे केला व मंबाजी राजे भोसले यास सांडस खुर्दच्या बीस गांवाचा मोकासा दिला. तेव्हां 'साहेबाच्या [शिवाजीच्या] तर्फेनें कर्यात मावळास हवालदार व कारकून अलाहिदा गेले' (खं. १८ ले. २२). यावरून मोकासेदार व पोट मोकासेदार आपल्या तर्फे हवालदार व कारकून यांच्या नेमणुकी करीत. शिवाजी महाराजांना कर्यात मावळाचा

मोकासा बापाकडून मिळाला होता त्याखेरीज इंदापूरचा मोकासा त्यांनी १५६८ मध्ये मिळविला [चतुर्थ सं. वृ पृ. ६८]. याप्रमाणे शिवाजी महाराजांनी आपल्या नावे मोकासा मिळविल्याची आणखी काही उदाहरणे सांगता येण्याजोगी आहेत. तेव्हां मोकासेदाराची नेमणूक जर मध्यवर्ती सत्तेकडून होत होती व मोकासा मिळणे म्हणजे ठोकळ मानाने सरकारी वसूल करण्याची जिम्मा मिळणे असा आहे तर शिवाजी महाराज यावेळी तात्त्विक दृष्ट्या विजापूरकरांचे अंकित होते असे वाटण्याचा संभव आहे. परंतु असेच निश्चयाने म्हणवत नाही. उपलब्ध कागदांतून ठिकठिकाणी आढळणारे हे शब्द बापाच्या छायेखाली राहून व त्याच्याच मोकाशात पोटमोकासा मिळवून वसूलीचे काम चालविणारा या अर्थाने घेतले पाहिजेत व 'प्रतिपच्चंदरेखेव' या मुद्रित शिवाजी शहाजीचेच अंकितत्व मान्य करतो, साक्षात् विजापूरकरांचे अंकितत्व मान्य करित नाही, असे समजणे सयुक्तिकच नव्हे तर अपरिहार्य आहे. कारण शहाजीला ज्या भागात मोकासा मिळाला नव्हता अशा ठिकाणचे मोकासेपण शिवाजी महाराजांनी केल्याचा दाखला अद्याप मिळालेला नाही.

६ स्वातंत्र्याचा प्रारंभ:—मोकासा मिळविण्याखेरीज आपल्या अंमलाखालचा प्रदेश वाढविण्यास दुसरा एक मार्ग या प्रदेशात मोकळा होता. शहाजीला जहागीर मिळालेला प्रदेश मूळ निजामशाहीतला असून तहाअन्वये तो विजापूरकराकडे आला, तेव्हा तेथे सर्वत्र विजापूरकरांचे राज्य एकदम मान्य झाले असा अर्थ नव्हता. तेथे बेबंदशाही माजली असल्यामुळे सरकारी अंमल मुळीच न मानणारी काही ठिकाणे होती व शहाजीच्या जहागिरीच्या उत्तरेस तर अराजक प्रदेश होता. तेव्हा अशा ठिकाणी आपल्या अंगच्या बळावर सत्ता प्रस्थापित करणे व तेथे सुव्यवस्था लावण्याची महत्वाकांक्षा बाळगणे या गोष्टीस मध्यवर्ती सत्तेकडून हरकत येण्याजोगी नव्हती; आणि अशा रीतीने स्वतंत्रपणे संपादन केलेल्या प्रांतात शिवाजी महाराजांची सत्ता मोकासेदार या नात्याची नसून जेता या नात्याची होती. 'मोकासा अर्जानी होणे' व मोघम 'अर्जानी होणे' [= प्राप्त होणे] असे जे निरनिराळे शब्दप्रयोग त्यावेळच्या कागदपत्रांतून आढळून येतात त्यांच्या अर्थात वर सांगितल्याप्रमाणे महत्त्वाचा फरक आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. 'अर्जानी होणे'

हा मोघम प्रयोग सन सीत आर्बेन अल्फ म्हणजे शके १५६७ साला-पासून केलेला आढळतो [खं. २० ले. १०]. यावरून त्या सालापासून शिवाजी महाराजांची स्वतंत्र हालचाल सुरू झाली असे दिसते. बंगळुराहून शिवाजी महाराजांना पुणे प्रांताकडे रवाना केलें तेव्हां (म्हणजे श. १५६३ मध्ये) शहाजीन त्यांना ' पुण्यदेशेश्वर ' केलें; म्हणजे जहागीरदार या नात्यानें आपलें सर्व अधिकार दिले व मोकासेदार या नात्यानें असलेल्या अधिकारांपैकीं कर्त्यातमावळचा अधिकार शिवाजी महाराजांच्या नांवें केला. परंतु बापाचा प्रतिनिधी ह्मणून सर्व व्यवहारांत लक्ष घालण्यास महाराजांना कोणताच प्रतिबंध येण्याजोगा नव्हता; किंबहुना जिजाबाई व दादाजी यांनी या कामीं त्यांना हरएक प्रकारें उत्तेजनच दिलें असलें पाहिजे.

पुढें दादाजीच्या ह्यार्तीतच शिरवळ व पुणे परगण्यांत दंगाघोषा सुरू झाला [शि. च. सा. पृ. ९५ व पृ. ५१]. आणि दादाजी मरण पावतांच बरीच चळबिचळ झाली असली पाहिजे. परंतु ती जेथल्या तेथें शमवून सर्वत्र शांतता राखण्याचें काम शिवाजी महाराजांनीं त्यावेळीं करून दाखविलें. दादाजी मरण पावला तेव्हां कारकून नवीं खुर्दखतें मागू लागले; हें पाहून महाराजांनीं आपल्या नांवचीं पत्रें करून दिलीं. याचा नमुना खं. २० ले. २३७ मध्ये पाहण्यास मिळण्याजोगा आहे. हें पत्र श. १५६९ च्या आश्वीनांत म्हणजे दादाजीच्या मृत्यूनंतर चार महिन्यांनीं लिहिलेलें आहे. त्यांत अर्जदार गणेशभट लिहितो कीं मजकडे मोरगांवांतील इनाम जमीन चालत आहे; त्याबद्दल मजजवळ फर्मान हुमायून [=बादशाही फर्मान], खुर्दखत वजीरानी कारकीर्दी दर कारकीर्दी [=अनेक वजीरांचीं पत्रें], शहाजी महाराज यांचे खुर्दखत आणि सुभेदारांची [=दादाजीची] सनद अशीं पत्रें आहेत व त्याप्रमाणें मी या जमिनी उपभोगीत आलों आहे. परंतु " सालमजकुराकारणें मा। दादाजी कोंडदेऊ सुभेदार यासी देवाज्ञा जाली म्हणउनु माहालीं कारकून ताज्या खुर्दखताचा उजूर [=तगादा] करतात." या अर्जावरून ' वहि-वाट चालली असेल तीच पुढें चालवावी ' असा महाराजांनीं शेवटीं हुकूम दिला आहे. पुणे परगण्यांतील देशकुलकर्णासंबंधी अर्शाच भानगड या-

वेळीं झाली असून महाराजाकडे विरुद्ध पक्ष फिर्याद नेणार असें ऐकतांच एका पक्षानें नमतें घेतल्याचा दाखला सापडतो (शिवच. सा पृ. ५१). यावरून दादाजी कोंडदेव मरण पावतांच इकडील व्यवस्थेची घडी त्यांनीं यत्किंचितहि बिघडूं दिली नाही असें म्हणण्यास हरकत नाही.

तथापि ही व्यवस्था पचणें काठिण होतें. दादाजीच्या हयातींत पुणें व सुपें प्रांतांत दंगा सुरू झाला होता तरी त्याविषयीं विजापूरकरांना फारशी फिकार वाटण्याचें कारण नव्हतें. सिंहगडचें ठाणें विजापूरकरांच्या ताब्यांत होतें व तेथें दादाजी कोंडदेव, सुभेदार या नात्यानें वागत होता. तेव्हां किरकोळ स्वरूपाचा दंगाधोपा या अधिकाऱ्यांना शमवितां येईल असें विजापूरच्या मुत्सद्यांना म्हणतां येण्याजोगें होतें. गेल्या वर्ष दोन वर्षांत राजगड किल्ला बांधून व हजार बाराशे लोक जमवून शिवाजीनें पुंडावां माजविला असल्याची बातमी शिरवळच्या ठाणेदारांनीं विजापूर दरबाराकडे पोचविली व दरबाराकडून जरबेचीं पत्रेहि पाठविण्यांत आलीं. परंतु शेवटीं हें प्रकरण विकोपास न जातां माफी देऊन मिटविण्यांत आलें अशा अर्थाचीं माहिती देणारीं तीन पत्रे खं. १९ (ले. २६७—२६९) मध्ये छापलीं आहेत. अंतर्गत पुराव्या वरून हीं पत्रे भाषेच्या दृष्टीनें तरी विश्वसनीय नाहींत असें निश्चयानें म्हणता येतें. तथापि त्यांतला मतलब खरा असेल असें कै. राजवाडे यांचे म्हणणें होतें. त्याप्रमाणें वरील इकीकत खरी असल्यास दादाजीच्या मागून त्याचें काम करण्याचा अधिकार शिवाजी महाराजांना विजापूरकर देतील असें समजण्याचें मुळींच कारण नव्हतें. किंबहुना शिवाजीच्या हालचालीवर सक्त नजर ठेवणाऱ्या एखाद्या जबरदस्त इसमाची नेमणूक सुभेदारीवर होण्याचाच संभव अधिक होता. या विचारानें असो किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि कारणामुळे असो एवढें मात्र निश्चित आहे कीं शिवाजी महाराजांनीं शिवापूर येथें राहून खडेबारे येथें बांधकाम सुरू केलें आणि दादाजीच्या मरणानंतर ५।७ महिन्यांनीं कोंढाणा किल्ला ताब्यांत घेतला. ' कसबे खडेबारे येथेहि वाडे बांधले. तेथून बापूजी मुद्रल नव्हेकर देशपांडे ताा खडेबारे यांच्या हातें राजकारण करून दग्यानें किल्ला कोंढाणा घेतला ' असें जेथे करीना सांगतो (शि. च. प्र. पृ. ४१). त्यावरून सिंहगड हस्तगत करतांना प्राणहानी करण्याचा प्रसंग आला नाही असें दिसतें. अशा रीतीनें सिंह-

गड ताब्यांत घेणें म्हणजे विजापूरकरांचा अंमल उघडपणें झुगारून देण्यासारखें होतें; व त्यापासून आपणावर फार मोठें संकट ओढवेल याची जाणीव महाराजांना असली पाहिजे. आणि ही जाणीव असून त्यांनीं किष्ठा ताब्यांत घेण्याचें साहस केलें त्या अर्थी हा साहसाचा मार्ग ध्येय-सिद्धी प्रीत्यर्थ त्यांना अधिक जरूरीचा दिसला असें समजणें प्राप्त आहे. मावळाच्या दृष्टीनें सिंहगडचा किष्ठा हें नाक्याचें ठिकाण होतें. तें शत्रूच्या ताब्यांत जाऊं देणें हाणजे आपली शेंडी दुसऱ्याच्या हातीं जाऊ देण्यासारखें वेडेपणाचें झालें असतें. तेव्हां तो मार्ग पत्करण्यापेक्षा सिंहगड हस्तगत करून त्याच्या संरक्षणार्थ येईल त्या संकटाशीं तोंड देण्याचाच विचार विजिगीषु शिवाजीला पटला असें दिसतें* यानंतर विजापूरकरांनीं मोठें सैन्य रवाना करून शिवाजीला जेरीस आणण्याचा जोराचा प्रयत्न केला. त्यांतही त्यांना यश आलें नाहीं. परंतु शहाजीला कैदेतून सोडविण्यासाठीं एवढ्या शिताफीनें मिळविलेला किष्ठा विजापूरकरांच्या ताब्यांत देणें शिवाजीला भाग पडलें. तो प्रसंग वर्णन करण्यापूर्वी शहाजीस कोणी व केव्हां कैद केलें याचा वृत्तांत नमूद केला पाहिजे.

७ शहाजीची कैद—शहाजीच्या कैदेची हकीकत समजून घेण्यास बरीच महत्वाचीं साधनें उपलब्ध आहेत. शिवभारत, जेधेशकावली, जेधे करीना, बुसातिने सलातिन, महमूद नामा व शिवचरित्रसाहित्यांतील (पृ. ५४ मधील) पत्रें यांत या संबंधीची हकीकत आली आहे. पैकी मुसलमानी ग्रंथांतून शहाजीला कसें पकडलें याची माहिती दिलेली आहे-परंतु त्याच्या सुटकेची हकीकत त्यांत मुळींच सांगितली नाहीं. जेधे शकावलींत शहाजीला कैदेत घातल्याची व कैदेतून सोडल्याची अशा दोनही वेळच्या मित्या सांगितल्या असून जेध्यांच्या संबंधीं माहिती बरीच विस्तारानें दिली आहे. शिवभारतांत मात्र या प्रसंगाप्रतिर्यर्थ (११-१५) पांच अध्याय खर्चीं घातले आहेत; आणि इतयंभूत माहिती दिली आहे. तथापि त्यांत देखील शहाजी व शिवाजी यांची माहिती देण्यावरच परमानन्दानें लक्ष ठेवलें आहे; व मुस्तफाच्या कर्नाटकांतील कामगिरीचा उल्लेख त्यांत

* कोंढाण्याच्या मुसलमान किल्लेदारानें लाच खाऊन किष्ठा शिवाजी महाराजांना दिली असें डफ हाणतो. (पृ. ११२).

अगदि ओझरता आळा आहे. त्याचप्रमाणे जेधेकरीना व जेधे शकावली यांतील एतद्विषयक वृत्तान्तांत काहींसा फरक असल्यामुळे या दोहींची सापेक्ष प्राह्याप्राह्यता प्रथम ठरवून ठेवणे अवश्यक आहे. त्यासंबंधी विशेष चिकित्सा करण्याचें हें स्थळ नव्हे. परंतु येथें एवढें नमूद केलें पाहिजे कीं शिवचरित्राच्या दृष्टीनें जेधेकरीन्यापेक्षां जेधेशकावलीमधली हकीकत जास्त व्यवस्थित स्वरूपाची आहे. करीना राजारामाच्या कारकीर्दीत लिहिला असल्यामुळे त्यांत चाळीस वर्षापूर्वीचे प्रसंग वर्णन करतांना तपशिलांचा काहीं ठिकाणीं गोंधळ व पौर्वापर्याचा विपर्यास झालेला आहे. परंतु जेधे शकावलींत हे दोष नाहीत. त्यांतहि हस्तलिखित प्रत बारकाईनें तपासून पाहिली असतां तिच्यांत चार निरनिराळीं वळणें आढळतात तीं अशीं (१) श. १५४०-९०; (२) श. १५९१-१६०५; (३) श. १६०५-१० आणि (४) श. १६१०-१९. पैकीं पहिल्या भागाचें वळण जुनें व लिहिणें व्यवस्थित आहे. त्या मानानें दुसऱ्या भागाचा लेखक पुष्कळ काने, मात्रा व अक्षरें गाळणारा आणि उत्तरकालीन आहे. तात्पर्य प्रस्तुत ज्या प्रसंगाचा ऊहापोह आपणास करावयाचा आहे. तो प्रसंग जेधे शकावलींतल्या व्यवस्थित व जुन्या भागापैकीं आहे. यामुळे त्यांतील विधानांना जेधे करीन्यापेक्षा जास्त प्रामाण्य दिलें पाहिजे.

महमूद आदिलशाहाच्या हुकुमावरून तयार झालेल्या महमदनाम्याची गणना अर्थातच अव्वल दर्जाच्या साधनांत केली पाहिजे. यद्यपि त्यांत पक्षपातानें वृत्तांतकथन केलें असलें, व मुस्तफाचें करणें न्यायाचें आणि शहाजीची वागणूक उदात्तपणाची होती असें झटलें असलें तरी इतिहासाचें साधन या दृष्टीनें या समकालीन ग्रंथाचें महत्त्व कमी होत नाही. शिवभारतांतून शहाजीची बाजू व महमदनाम्यांतून मुस्तफाची बाजू आपणास समजते आणि त्यावेळीं घडलेला वृत्तान्त निश्चित होतो. सध्या आपणास शिवचरित्रातील माहितीचा तपशील जितका सापडेल तितका पाहिजे आहे. मग तो हिंदुलेखकाच्या इतिहासांत सांपडो किंवा मुसलमानी इतिहासांत सांपडो. आणि हा तपशील समकालीन लेखांतूनच जास्तीतजास्त सांपडण्याजोगा असल्यामुळे ग्रंथकाराच्या पक्षपातीपणानें बिचकून न जाता आपणास माहितीचा संग्रह केला पाहिजे. माहिती भरपूर जमली ह्मणजे नंतर कोणता पक्ष न्यायाचा होता व कोणता अन्यायाचा होता याची

चिकित्सा करता येईल, आणि यासाठीच महमदनामा मराठी वाचकांना सविस्तर रीतीने भाषांतरासह मिळणे अवश्यक आहे.

या महमदनाम्यांत शहाजीच्या कैदेचा प्रसंग असा सांगितला आहे. “ जिजीचा वेढा बरेच दिवस रेंगाळत चालला असता व युद्धाचे काम चालू असता त्या कपटी शहाजीने नबाब मुस्तफाखान यांजकडे निरोप पाठवून ‘ माझ्या सैन्यास विश्रांतीची जरूरी असल्यामुळे मला सैन्यासह जहागिरीकडे जाण्याची परवानगी मिळावी ’ अशी विनंति केली.” यावर नबाबाने उत्तर पाठविले की “ या वेळी तुम्ही निघून जाऊ तर वेढ्याच्या कामास व्यत्यय येईल. करितां तुम्ही जाऊ नये.” शहाजीने पुनः दुसऱ्यांदा निरोप पाठविला की “ लष्करांत धान्याची अतिशय महागाई झाली आहे; यामुळे शिपायांना यापुढे उपासमार सहन होणार नाही व त्यांच्याकडून कामहि होणार नाही. त्या अर्थी तुमच्या परवानगीची वाट न पहातां मी आमच्या प्रांताकडे निघून जातो.” यावरून शहाजी उदाम बनला आहे व त्याच्या मनातून आपल्याशीं कुरापत काढण्याची इच्छा आहे अशी नबाबाची खात्री झाली आणि त्याने त्याला इतक्या हुषारीने व व्यवस्थितपणे कैद करविले की त्याच्या मालाची यत्किंचित लुटालुट न होतां सुतळीच्या तोळ्यासुद्धां सर्व माल सरकारांत जप्त झाला ” (सर-कारकृत शि. च. पृ. ३८).

बुसातीने सलातीन नांवाचा विजापूरचा इतिहास अवल इंग्रजीत लिहिला गेला. तथापि त्याच्या लेखकाला कांहीं अस्सल कागद पहाण्यास मिळाले होते. यामुळे त्याची हकीकत बऱ्याच ठिकाणीं विश्वसनीय स्वरूपाची आहे असें मानण्यांत येते. त्या ग्रंथांत शहाजीची कैद अशी वर्णन केली आहे. “ चंदीकडे मुस्तफाखान गेल्यावर सिदी रयहान व मुस्तफाखान यांचे लष्कर एकेजागीं झाले. तेव्हां मुस्तफा व शहाजी यांचा बेबनाव होऊन शहाजी मुस्तफाची गोष्ट ऐकेनासा झाला. तेव्हां शहाजीला पकडण्याकरितां हिजरी १०५८ रजब १५ रोजीं सकाळीं बाजी घोरपडे व यशवंतराव आसदखानी यांना मुस्तफाने पाठविले, शहाजीने गेली रात्र नाचरंगांत घालविली असल्यामुळे तो पहाटेच्या वेळीं निजला होता. घोरपडे वगैरे सरदारांची फौज आपल्यावर चालून आली असें समजतांच तो बेभान होऊन घोड्यावर बसून एकटाच निघाला. इतक्यांत बाजी घोरपडे

यानें त्याचा पाठलाग करून त्याला पकडलें आणि नवाबापार्शी आणलें. शहाजीचे ३००० स्वार होते ते सर्व पळून गेले व शहाजीचे सर्व लष्कर लुटलें गेलें. शहाजी कैद झाल्याची बातमी ऐकून अदिलशहानें दरबारांतून अफजलखानाची रवानगी केली व शहाजीला बंदोबस्तानें आणण्याचें काम त्याजकडे सोंपविलें (१५७० कार्तिक, मार्गशीर्ष) ”

वर दिलेल्या मुसलमानी ग्रंथकारांनीं शहाजी मुस्तफाखानाचें ऐकेनासा झाला असें मोघम सांगितलें आहे. पण मुस्तफाखानाचें या वेळचें धोरण काय होते व शहाजीशीं त्याचा कोणत्या मुद्यावर मतभेद झाला याचें विवेचन त्यांनीं मुळींच केलेलें नाहीं. हें विवेचन करण्यास उपयुक्त अशी माहिती शके १९८१ (इ. स. १६५९) मध्ये प्रोएंझा नांवाच्या मिशनर्यानें त्रिचनापल्ली येथून लिहिलेल्या एका पत्रांत आली आहे. हें पत्र Nayaks of Madura नांवाच्या पुस्तकांत पुरवणी रूपानें छापलेलें असून त्यांत त्या वेळच्या दक्षिण हिंदुस्थानांतील घडामोडींचें समालोचन चांगल्या प्रकारें आलेलें आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं विजयनगरच्या राजवंशांतील श्रीरंगराज हा महत्त्वाकांक्षी राजा होता व त्याच्या मनांतून राक्षसतागडीच्या युद्धानंतर आपल्या घराण्याचें नष्ट होत चाललेले आधि-राज्य पुनः प्रस्थापित करावें असें होतें. याकरितां त्यानें जिजी, तंजावर व मदुरा येथील संस्थानिकांवर स्वारी करून त्यांना वठणीवर आणण्याचा प्रयत्न केला. परंतु यापैकीं जिजी व मदुरा येथील संस्थानिकांना श्रीरंगाचें आधिपत्य मान्य करण्याची इच्छा नसल्यामुळे मदुरेच्या त्रिमलनायकानें गोवळकोंडे येथील कुतुबशहाची मदत मागितली. त्याप्रमाणें कुतुबशाही सैन्यानें श्रीरंगराजाच्या ताब्यांतील पेनुकोंडा बगैरे प्रदेश हस्तगत केला; तेव्हां श्रीरंग फजीत पावून आपल्या मांडलीकांकडे आश्रयार्थ गेला. कुतुबशहाच्या सैन्यानें (पेनुकोंडा घेतल्यानंतर) श्रीरंगाच्या मांडलीकांवर चालून जाण्याच्या विचारानें प्रथम जिजी किल्ल्यास वेढा दिला. तेव्हां मदुरेचा त्रिमल नायक पंचाइतीत पडला. कारण श्रीरंगाचें राज्य बुडविण्यासाठीं त्यानें गोवळकोंड्याचें सैन्य बोलावले खरें. परंतु तें आतां जिजी हस्तगत केल्यानंतर आपल्या राण्यावर ह्मणजे मदुरेवर चाल करून येणार हें स्पष्ट दिसूं लागलें. त्यांतून तंजावरच्या वेंकटनायकानें धाबरून गोवळकोंडेकराशीं तह केला. यामुळे त्रिमलनायकाचें काम फारच कठिण झालें. हें पाहून

त्याने विजापूर दरबाराकडे धाव घेतली. त्याप्रमाणे मुस्तफाखान गोवळकोंडेकराविरुद्ध लडून जिजीचा वेढा उठविण्यासाठी ह्मणून आला. पण तेथे आल्यानंतर गोवळकोंडेकरांशी लढण्याचे सोडून उलट त्यांच्याशी त्याने तह केला ! आणि गोवळकोंडेकरांनी श्रीरंगाच्या राष्यांतील उत्तरेकडचा मुख पादाक्रांत करावा व विजापूरकरांनी जिजीपासून दक्षिणेकडील संस्थाने गिळंकृत करावी असा आपसांत करार ठरविला. या वेळी गोवळकोंड्याची सूत्रे मीरजुमल्याच्या हाती असून तो स्वतंत्र होऊं पहात होता. यामुळे त्याने स्वार्थावर दृष्टी देऊन विजापूरकरांशी तह केला. विजापूरकरांच्या कर्नाटकांतील सुभेदाराने देखील असाच (स्वतंत्र नबाब बनण्याचा विचार) केला असल्यामुळे त्यानेहि मीरजुमल्याचा स्नेह संपादन केला. मिळून या घडामोडींतून शेवटीं असे निष्पन्न झाले कीं मदुरेच्या त्रिमलनायकाने आपल्यावरचे संकट टाळण्यासाठीं ह्मणून प्रथम गोवळकोंडेकरांना व नंतर विजापूरकरांना बोलावून दक्षिणेंत आणले. आणि अखेरीस हीं दोनही मुसलमानी सैन्ये आपसांत न भांडतां हिंदूंचीं सर्व लहान मोठीं राष्ये मात्र धुळीस मिळविण्याचा उद्योग ते संगनमताने करू लागलीं ! मीरजुमला व विजापूरकरांचा सुभेदार हे आपापल्या बादशहांची सत्ता शुगारून देऊन स्वतंत्र होण्यासाठीं या गोष्टी करीत होते हे खरे. पण त्यांच्या बंडखोरीचा फायदा हिंदू संस्थानिकांना मिळण्याऐवजीं हिंदू संस्थानिकांचा सन्नानाश होण्यासच या बंडखोरांचे अंतस्थ संगनमत कारणीभूत होत होते. मिळून मुसलमानामधील दुहीचा फायदा हिंदू राजांना मिळू शकला नाहीं. दिल्लीकर व विजापूरकर यांच्या मधील बेवनाव आपल्या पध्यावर पडेल असा अंदाज पूर्वीं शहाजीनें केला होता तो सपशेल फसून पेमगिरीच्या प्रसंगीं त्याला हार खावी लागली व तो विजापूरकरांचा नोकर बनला. तोच अनुभव आतां मदुरेच्या त्रिमलनायकाला आला. श्रीरंगाच्या आधिाराष्यांतून सुटण्यासाठीं त्रिमलाने गोवळकोंडेकरांना निमंत्रण दिलें; आणि गोवळकोंडेकर शिरजोर झाले ह्मणून त्यानें विजापूरकरांना बोलावले. आणि शेवटीं विजापूरकर व गोवळकोंडेकर एक होऊन त्यांनीं श्रीरंग व त्याचे सर्व मांडळीक धुळीस मिळविले. हीं सर्व उलथापालथ चालली असतां शहाजीनें काय केले व मुस्तफाखानाशीं त्याचा विरोध कोणत्या मुद्यावर आला हे समजण्यास आपणाजवळ साधन नाहीं. तथापि भारतकार असे स्पष्ट सांगतो कीं

दुर्घर्षोऽपि विधेयोऽस्य बभूव मधुराधिपः ॥ ११

म्हणजे मदुरेचा त्रिमलनायक मोठा लढवय्या म्हणून नांवाजलेला होता तरी तो शहाजीच्या तंत्राने वागू लागला. सारांश गोधळकोंडेकराविरुद्ध म्हणजे मीरजुमल्याविरुद्ध लढण्यासाठी विजापूरकरांचे सैन्य आणविले असून त्याने एकदम पगडी फिरवून मीरजुमल्याशी स्नेह केला हे पाहून त्रिमलनायकाच्या तळव्याची आग ज्याप्रमाणे मस्तकास पोचली असेल त्याचप्रमाणे त्रिमलाविषयी आपलेपणाची भावना वागविण्याच्या शहाजीलाहि मुस्तफाने केलेले विश्वासघातकीपणाचे वर्तन पटणे शक्य नव्हते. त्याने जिजीच्या वेढ्यांत सामील होण्याचे साफ नाकारले. तो अनेक सबबी पुढे करून निघून जाणार असे दिसू लागले. इतकेच नव्हे तर तो विरुद्ध पक्षांत सामील होईल किंवा काय अशीहि शंका मुस्तफास येणे स्वाभाविक होते. कावेरी पट्टणचा जगदेव, मदुरेचा त्रिमलनायक, म्हैसूरचा चामराज वोडियार आणि बेदनूरचा वीरभद्र वगैरेनी 'जद्दुर्यवनजं भयम्' म्हणजे मुसलमानांचे भय टाकले. आणि

वशीचकार सकलं शाहः कर्णाटमंडलम् ॥ ११

शहाजीने कर्नाटक हस्तगतकेल्यासारखे झाले होते. तेव्हा ही हिंदूंची जूट फोडण्यासाठी शहाजीला कैद करणे मुस्तफास अत्यवश्यक दिसले असेल यांत शंका नाही.

वरील हकीकतीवरून हे स्पष्ट आहे की शहाजीवर कैदेचा प्रसंग आला तो कर्नाटकांतील गुंतागुंतीच्या परिस्थितीमुळे आला. त्यांत शिवाजीने केलेल्या भानगढीचा फारसा संबंध नव्हता. शिवाजीने घेतलेला सिंहगढ परत हिसकून घेण्यासाठी त्याच्यावर स्वतंत्र रीतीने सैन्य रवाना केले होते. त्याचप्रमाणे शहाजीच्या बेगुमानपणाबद्दल त्याला कैद करण्याविषयी महमूदशहाची संमति मुस्तफाने घेऊन ठेवली होती. शिवाजीने दांडगाईचे वर्तन आरंभले म्हणून शहाजीवर कैदेचा प्रसंग आला असे समकालीन मुसलमानी इतिहासकार अगर शिवभारतकार यापैकी कोणीहि सांगत नाही. कर्नाटकांत शहाजीचे प्रस्थ बेसुमार वाढलेले पाहून त्याला कैद करण्यासाठीच मुस्तफाची सैन्यासह कर्नाटकांत रवानगी करण्यांत आली असावी असा भारतकाराच्या लिहिण्याचा आशय दिसतो. शहाजी व

मुस्तफाखान एकमेकास ओळखून होते; तथापि प्रथम काहीं दिवसपर्यंत दोघांनांहि सामोपचारांनै वागून मित्रत्वाचा ढौल घातला होता. वखें, अलंकार देऊन, भेट प्रतिभेट यांचा देखावा निर्माण करून व वारंवार सल्ला मसलत विचारण्याचा घाट घालून मुस्तफानें शहाजीला इळुइळु गाफील बनविलें. आणि नंतर एके दिवशीं रात्री आपल्या सेनानायकांना बोलावून ' शहाजीस कैद करा असा मजकडे महमूदशाहाचा निरोप आला आहे, कारिता आज पहाटे सैन्यासह जाऊन शहाजीस पकडण्याचें काम पार पाडा ' असें मुस्तफानें सांगितलें. त्याप्रमाणें पांहाटे मुस्तफाखान आपल्या सैन्यासह शहाजीच्या तळाभोंवतीं वेढा देण्यासाठीं निघाला. मुस्तफाबरोबरच्या या सैन्यातील—१२ मुसलमान, ३ ब्राह्मण आणि ३ मराठे सरदार मिळून—१८ सरदारांची नांवे कवीनै प्रारंभीं दिलीं आहेत. त्यानंतर शहाजीच्या बेसावध सैन्याभोंवतीं गराडा दिल्यावर त्यांतून बाजी घोरपडे खास शहाजीच्या शिबिरावर चालून जाण्यासाठीं निघाला. तेव्हां त्याच्या बरोबर जे सरदार गेले त्यांत बाजीसुद्धां सात सरदारांची नांवे आहेत तीं सर्व मराठ्यांचीं आहेत. त्यांत शहाजीचा चुलत भाऊ मंबाजी भोसले याचें नांव आहे आणि जसवंतराव (आसदखानी) असें जें मोघम नांव बुसातिनै सलतीनमध्ये आहे त्याचें आडनांव ' वाडवे ' असें भारतांत दिलें आहे. हें सैन्य आलें तेव्हां शहाजीकडील मंडळीं अर्धवट झोपेंत होती. यामुळें त्यांना युद्धाची तयारी करण्यास सवड मिळाली नाहीं. तथापि खंडोजी पाटील मात्र ताबडतोब युद्धाची तयारी करून बाजी घोरपड्याच्या अंगार एकटाच चालून गेला. त्यानै प्रथम बाजी घोरपड्यावर प्रहार केला. परंतु इतर सरदारांनीं गराडा घालून पाटलास ठार केलें. नंतर शहाजी घोड्यावर बसून लढण्यासाठीं निघाला, त्यावेळीं त्याच्याबरोबर निघालेल्या ६ सरदारांचीं नांवे परमानंदानै दिलीं आहेत. त्यांत शहाजीचा चुलतभाऊ त्र्यंबकराज याचें नांव आहे. हे सरदार चालून गेले तेव्हां शहाजीच्या सरदारांची बाजीच्या सरदारांशीं काहींवेळ चकमक झडली. तिथ्यांत बाजीच्या बाजूचे लोक विजयी झाले. शेवटीं शहाजीहि लडून दमला आणि जखमी होऊन पडला. तेव्हां बाजी घोरपड्यानै त्याला स्वतः कैद केलें. त्याबरोबर शहाजीचें सैन्य पळून गेलें आणि त्याच्या तळावरील

सर्व सामान शत्रूच्या हातीं लागलें. अशा रीतीनें कपटाचा आश्रय करून मुस्तफानें शहाजीला कैद करण्याच्या कामीं यश मिळविलें. ही बातमी ऐकून महमूदाला अर्थातच मोठा आनंद झाला.

बापाला कैद केल्याची बातमी ऐकतांच संभाजीनें बंगळुरास व शिवाजीनें पुरंदराकडे राहून आपापल्या प्रांताचें संरक्षण करण्याचें ठरविलें. पैकीं संभाजीवर मुस्तफानें तानाजी डुरे, विठ्ठल गोपाळ आणि फरादखान हे तीन सरदार पाठविले; आणि शिवाजीवर महमूदशहानें सैन्य रवाना केलें; त्याचा सेनाधिपती फत्तेखान हा असून त्याच्या हाताखालीं मिनादशेख, रतनशेख, फत्तेखान, अशरफशहा, मताजी घाटगे व बाजी नाईक फलटणकर हे सरदार देण्यांत आले होते. या सैन्यानें शिवाजीच्या प्रदेशांत प्रवेश करून बेलसर येथें तळ दिला आणि बाळाजी हैबतराव नांवाच्या सरदारानें शिरवळ गांठलें.

अशा रीतीनें बापास कैद करून आपल्यावर महमूदशहानें सैन्य रवाना केलें आहे व तें शिरवळ व बेलसर येथें येऊन ठेपलें ही बातमी ऐकून शिवाजी महाराजांनीं कोणत्या धोरणानें वागावें याचा आपल्या मनाशीं विचार केला. तेव्हां लढणें हेंच श्रेयस्कर असें त्यांच्या लक्षांत आलें. यापूर्वीं चंद्रराजास जावळी येथें प्रस्थापित करण्याच्या कामीं त्यांनीं मदत केली होती व फलटणच्या राजाशीं लढण्याचा प्रसंग आला तेव्हांहि त्यांनीं त्याचा पराभव केला होता. शिवाय बंगळुरास संभाजी लढल्यावांचून राहणार नाहीं हेंहि त्यांना माहीत होतें. यामुळें त्यांनीं युद्धाचाच निश्चय करून शिरवळ येथें आलेल्या बाळाजी हैबतरावावर कावजीच्या हाताखालीं सैन्य देऊन पाठविलें. या सैन्यांत गोदाजी जगथाप, भीमाजी वाघ, संभाजी काटे, शिवाजी इंगळे, भिकाजी चोर व पुंज भैरव हे सरदार होते. ही सैन्याची तुकडी शिरवळ्यास गेली तेव्हां बळाळाचें सैन्य तटाच्या आश्रयानें राहिलें होतें. परंतु त्या तटाला बुरूज नाहीत व खंदकही नाही हें कावजीस माहीत होतें. तेव्हां त्यानें बेधडकपणें चालून जाऊन शिरवळच्या तटावर मारा केला व त्यास ठिकाटिकाणीं खिंडारें पाडून आंत प्रवेश केला. तेथें कावजीच्या सैन्यानें बाळाजी हैबतरावाच्या सैन्यास गांठून त्याचे १०९ लोक पाडाव केले व बाळाजीस ठार केलें. तेव्हां बाळाजीचें सैन्य वाट फुटेल तिकडे पळून गेलें. अशा रीतीनें शत्रूचा धुव्वा उडवून

कावजी ही आनंदाची बातमी सांगण्यासाठी पुरंदर गढावर शिवाजी-कडे गेला.

फत्तेखानानें बेलसर गांठले होंतें तेंथें देखील थोडीबहुत चक्रमक झडली. परंतु तिच्यांत मराठ्यांना माघार खावी लागली असें दिसतें. या प्रसंगाचें वर्णन परमानन्दानें दिलेंलें नसून जेधे करीन्यांत आलेलें आहे. तें असें:—
“फत्तेखानाची फौज विजापुरीहून पुणें देशांत आली तेव्हां राजश्री शिवाजी राजे यानीं कान्होजी नाइकास (नाइकाचा!) व मावळचा जमाव आणून पुरंदरास आले. ते समई लोकांची निवड करून बरोबर स्वार व निशाणें देऊन फत्तेखानावरी रवाना केलें, युद्ध जालें, तेव्हां स्वाराचा जमाव फुटला. मावळचे लोक जुझत जुझत बेलसर पावेतों आले. युद्धाची शर्त करून बेलसरी खस्त जाले. स्वार जागा जागा फुटोन पळोन गेले. निशाणाबरोबर चाळीस पन्नास स्वार राहिले. ते समई कान्होजी नाईक याचे पुत्र बाजी नाईक जेधे बापास (?) न पुसतां घोडियावरी बैसोन स्वाराबरोबर गेले होते. तेव्हां गनीमानें निशाणावरी बहुत दाटी केली. तेव्हां बाजी नाईक जेधे यानीं फिरोन गनीमाच्या स्वारासी युद्ध केलें. गनीमाचे पांच सात स्वार ठार केले. गनीमाची फौज थोपवून निघाळे. तों ज्या फर्जदाजवळ निशाण होंतें तो घोड्याखाले आला. त्यास बैसऊन निशाणाचा भाला आपणाजवळ घेऊन पुरंदरास आले. हें वर्तमान स्वारांनीं राजश्री स्वामींस (=शिवाजी महाराजांना) सांगितलें. तेव्हां बाजी नाईक जेधे याजवरी संतोशी जाले. निशाण संभाळून आणिलें म्हणून सर्जाराईचा किताब दिल्हा. वखें दिल्हीं. तेजी तुरकी दोनी घोडे पागेचे बारगीर देऊन आपणाजवळ हुजूर ठेविले” (शि. च. प्र. पृ. ४२).

बेलसर येथील ही झटपट सांगतांना जेधे करीन्यांत ‘कान्होजी नाइकास व मावळचा जमाव आणून शिवाजी राजे पुरंदरास आले’ असें झटलें आहे. शकावलीत या वेळीं कान्होजी कैदेंत असल्याचें वर्णन केलें आहे. तेव्हां करीन्यांतील हकीकत लिहिणाऱ्यानें ही बारकाई लक्षांत न घेतां स्मरणानें ही माहिती लिहिली असावी असें दिसतें.

कावजीनें शिरवळ येथें बाळाजी हैबतरावाचा फत्ता उडविला हें ऐकून फत्तेखान संतापला व त्यानें थेट पुरंदरावर जाऊन शिवाजी महाराजाशीं गांठ घालण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणें मुसेखान प्रभृती व-

लाढ्य सरदारांसह फत्तेखान पुरंदरगडापर्यंत गेला; आणि त्यानें एकदम गड चढण्यास सुरवात केली. यावेळीं फलटणचा राजा व घाटगे हे यावनी सैन्यांत दोनही बाजू संभाळण्याच्या कामावर होते. या सैन्यावर गडावरून अनेक अस्त्रांचा वर्षाव करण्यांत आला. त्यांत तोफांचे व बंदुकांचे गोळे, मोठ्या शिळा, दारूचे बाण, गोफणीतून भिरकावलेले दगड हे मराठ्यांनीं फत्तेखानाच्या सैन्यावर मारले असें सांगितलें आहे. शत्रूसैन्य कांहींसें चढून आल्यावर गडावरून मराठ्यांचें सैन्य बऱ्याच्यावर चालून गेलें. तेव्हां मोठें हातघाईचें युद्ध होऊन मुसेखान ठार झाला; व अनेक लोक जखमी झाले. शेवटीं फत्तेखान पराभूत होऊन रणांगणांतून पळून गेला, तेव्हां त्याचें सर्व सैन्य उधळून गेलें.

शहाजी कैद झाल्यावेळीं संभाजीनें बंगळुराकडे फरादखानाचा व शिवाजीनें पुरंदराकडे फत्तेखानाचा पराभव केल्यामुळें त्याला शहाजीची सुटका करून सामोपचारानें हें प्रकरण मिटवावें लागलें अशी हकीकत शिवभारतांत दिलेली आहे. या झटापटीची वार्ता एकाहि बखरकारास नाहीं. मुसलमानी इतिहासकारांनीं देखील शिवचरित्रातील हा प्रारंभीचा बहारीचा प्रसंग अजीबात गाळला आहे. यामुळें हा अगदींच अज्ञात असा भाग कवीनें कल्पनेनें तर घुसडून दिला नसेलना अशी कोणास शंका येण्याचा संभव आहे; परंतु शिरवळ देशपांडे यांच्या दसरातील अस्सल पत्रें एक वर्षापूर्वीं प्रसिद्ध करण्यांत आली आहेत. त्यांत शके १५७१च्या श्रावणांत लिहिलेल्या पत्रांत या विषयीं स्पष्ट उल्लेख आहे. तो असा, “ शहाजी राजे धरिली. त्याचा लेकर शिवाजी, पुरंधरी बैसोन दिवाण नामजादीसी झगडो लागले. सरसुभेदार फत्याखान तीहि शिरवळास फाजिलशहा व आशाफशा पाठविले. तीहि कोट पा मा बळाविला, त्यावरी पुरंदरीडून सिवाजी राजे धाविनले. झगडा जाला, ते वळ्ती कोटकरी यानीं रामाजी विठलाची कौलारी घेरे जाळली ” इत्यादि (शि.च. सा. पृ. ५४).

शिवचरित्रातील या प्रारंभीच्या पराक्रमप्रसंगाची माहिती भरतातून प्रथमच प्रसिद्ध होत आहे. त्यावरून शिवकालीन संशोधन अद्याप किती अपुरें आहे याची कल्पना येते. भारतकारानें या प्रसंगाची हकीकत देताना ४० व्यक्तींचीं नांवां दिलीं असून त्यांपैकीं फार तर चार पांच नांवां आपल्या परिचयाचीं आहेत! इतर सर्व व्यक्तींचा परिचय आपणास भारतातून

प्रथमच होत आहे ! हकीकतीच्या दृष्टीने देखील अपुरी स्थळें पुष्कळ आहेत. संभाजीवर फरादखान चालून गेला एवढा मोघम उल्लेख भारताकारानें केला आहे; परंतु संभाजीच्या बाजूस कोणते सरदार होते व त्यानीं बंगळूर कसें लढविलें याची माहिती भारतांत दिलेली नाहीं. त्याचप्रमाणें बेलसर व पुरंदर येथील युद्धप्रसंग कधीं झाले याची मिति निश्चित करतां येत नाहीं. शके १५७० च्या श्रावण वद्य प्रतिपदेस शहाजी कैद झाला आणि शके १५७१च्या ज्येष्ठी पौर्णिमेस त्याची सुटका झाली. त्याअर्थी शहाजी १० महिने कैदेत होता असें जेधे शकावलीवरून ठरते.* त्यांत प्रथम शहाजीस कैद करण्यासाठीं जें सैन्य गेलें त्यांत बाळाजी हैबतराव हा होता (१२।६). व त्यानें शहाजीचा स्वामिनिष्ठ सरदार खंडोजी पाटील याच्याशीं झटापटींत भाग घेतला होता (१२।४७). शहाजी कैद झाल्यानंतर मुस्तफाखान हि. १०५८ जिल्काद ३, गुरुवार रोजी (= श. १५७० मार्ग शु. ५ = ९ नोवें. १६४८) चंदीस मरण पावला (बु. स.). त्यानंतर अफजलखान व मलिक अबदारखान यांनीं कैद केल्ल्या शहाजीस विजापुराकडे नेण्यासाठीं प्रयाण केलें. तेव्हां कर्नाटकांतील काहीं सैन्य अफजलाबरोबर विजापुरास गेलें, त्यांत बाळाजी हैबतराव असावा असें दिसते. कारण महमूदशहानें फत्तेखानास शिवाजीवर रवाना केलें, तेव्हां त्याच्याबरोबर दिलेल्या सरदारांत बाळाजी हैबतरावाचें नांव आहे. शिरवळ येथें चालून आलेल्या आदिलशाही तुकडीचें आधिपत्य त्याच्याकडे होतें (१३।७६); आणि कावजीनें त्याच्यावर हल्ला केला तेव्हां इतर सैनिक पळाले तरी त्यानें लोकांना थोंपवून धरण्याचा प्रयत्न केला (१३।१७) आणि शेवटीं तो कावजीच्या हातून मारला गेला (१३।१२१). यावरून बाळाजी हैबतराव चंदीहून मार्गशीर्षांत निघाला व तेथून विजा-

* मुसलमानी ग्रंथाकारांनीं शहाजीच्या सुटकेची मिति दिली नाहीं, यामुळें प्रो. सरकारानीं अंदाजानें ही मिति ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. आदिलशाही सैन्यानें १७ डिसेंबर १६४९ (श. १५७१ मार्ग. व ८) रोजी जिंजीचा किड्डा हस्तगत केला, त्यानंतर शहाजीची सुटका झाली असावी असा त्यानीं तर्क केला आहे (स. शि. च. पृ. ४१). परंतु मार्गशीर्षापूर्वींचें शहाजीचें पक्ष उपलब्ध असल्यामुळें हा तर्क खरा ठरत नाहीं. (भा. इ. सं. त्रै. व. २)

पुरास पोंचल्यानंतर शिरवळास आला. त्याअर्थी ही शिरवळची चकमक श. १५७१ च्या वैशाखाच्या सुमारास झाली असावी व नंतर लौकरच ष्येष्टांत शहाजीची सुटका झाली असें दिसते.

शहाजीची सुटका होण्यास शिवाजी व संभाजी यांचा पराक्रम कारणीभूत झाला असें भारतकार ह्मणतो. ते ठोकळमानाने खरे धरतां येईल. परंतु महमूदशहाने आपली सर्व शक्ति एकवटून या दोघांचा नाश करण्याचा आग्रह धरला असता तर ते काम त्याच्या आटोक्याबाहेरचें हातें असें समजण्याचें कारण नाही. तथापि शहाजीला कैद करण्याच्या कामीं मुस्तफाखानाचा आग्रहच मुख्यतः कारण होता; आणि मुस्तफा मरण पावला तेव्हां महमूदशहाला मुस्तफाच्या विरुद्ध पक्षाने शहाजीला मोकळे करण्याचीच सल्ला दिली असावी. महमूदशहा स्वतः लढवण्या नव्हता किंवा मनाचा खंबीर नव्हता. त्याचें मुख्य लक्ष विजापुरांत मोठमोठ्या इमारती बांधणे व रुयालीखुशालींत दिवस घालविणे यांकडे होतें. यामुळे धार्मिक व राजकीय वाबर्तीत त्याचें धोरण सौम्य अगर उग्र राहणें सल्लागारांच्या मतांवर अवलंबून राही.

शहाजीची सुटका करावी किंवा नाही याविषयी महमूदशहा मनांत विचार करूं लागला तेव्हां शिवाजीच्या ताब्यांत पुरंदर व सिंहगड हे दोन किल्ले होते (१५१७) आणि संभाजीच्या ताब्यांत बंगळूर होते. पैकीं बंगळूर शहर व सिंहगड किल्ला शहाजीने आपल्या ताब्यांत घावे म्हणजे त्याची सुटका होईल अशी अट महमूदशहाने घातली; आणि त्याबरोबर पुरंदर शिवाजीकडे राहूं देण्यास आपण तयार आहों असेंहि त्यानें सांगितलें.

न हि मां मुञ्चतितमां सिंहशैलग्रहाग्रहः ।

मदीयेन नियोगेन शिवायास्तु पुरंदरः ॥ ११

हे शब्द महमूदशहाच्या तोंडीं भारतकाराने घातले आहेत. त्यावरून सिंहगड शिवाजीने घेतला ही गोष्ट महमूदशहाच्या मनाला फार झोबली होती असें दिसते; कदाचित् शिवाजीच्या कृत्यास शहाजीची अंतस्थ संमती आहे, असें वाटल्यामुळे सिंहगड परत घेतला म्हणजे बापलेकानीं मिळून केलेली दांडगाई आपण पचूं दिली नाही असें जगाच्या निदर्शनास आणल्यासारखे होईल असाहि विचार महमूदशहाचा असेल. उलटपक्षीं

सिंहगड परत बावयाचा म्हणजे आपल्या हाताने आपल्या पायांत बेडी अडकवून घेण्यासारखे आहे असे शहाजीला वाटले (१५।४६); आणि शिवाजीने तर केवळ बापाच्या सुटकेसाठी म्हणूनच व मोठ्या कष्टाने सिंहगड आदिलशहाच्या ताब्यांत दिला (१५।५२).

तथापि सिंहगड व बंगळूर परत मिळाल्यानंतर शिवाजीस पुणे प्रांताकडे व शहाजीस बंगळूर प्रांताकडे पूर्ववत् राहू देण्यास महमूदशहाची हरकत नव्हती. मुख्य किल्ले सरकारी ताब्यांत असल्यानंतर त्याच्या सभोवारचा प्रदेश शहाजीकडे जहागीर अगर मोकासा ह्यणून चालविण्यांत आपणावर कांहीं संकट ओढवेळ असे महमूदास वाटले नाही. कारण किल्ल्यावरील सैन्याच्या जोरावर शिवाजी व शहाजी यांना केव्हांहि चिरडून टाकतां येईल असे त्यास म्हणतां येत होते. अशा रीतीने मनांत दंश धरून केव्हां तरी शिवाजीचा सूड महमूदशहा घेतल्यावांचून राहणार नाही अशी शंका शहाजीला वाटल्यामुळे त्याने आपल्या विश्वासांतला कान्होजी जेधे शिवाजीकडे राहण्यासाठी पाठविला आणि शिवाजीवर आणिबाणीचा प्रसंग आल्यास जिवाची तमा न धरतां तो अडचणीच्या ठिकाणीं आधीं उडी घेईल अशी त्याच्याबद्दल शहाजीला खात्री होती. कान्होजीला निरोप देताना शहाजी म्हणाला “ तुम्ही आम्हांमुळे बंदखानी श्रमी जाळेस याउपरी आम्ही पादशहासी तह केला कीं बारा गांवांतून (=४८ कोसांवरून) मजुरा करून हुकूम प्रमाणें कर्नाटक प्रांते मसलत करावी. त्यावरून बेंगरूळ प्रांत पांचालक्ष होनांचा जहागीर दिल्या आहे. याकारितां आपणास कर्नाटकाची मसलत करावी लागली. तुमचें वतन मावळांत आहे. चिरंजीव राजश्री सिउबा खेडेबारियांत व पुणा आहेत. त्याजवळ तुम्ही जमावानसी रहावे. तुमची जबरदस्ती त्या प्रांते आहे. अवघे मावळचे देशमुख देखील त्यासी रुजु होऊन त्याचे आज्ञेत वतेंत यैसा विचार करून जबरदस्तीनें राहावे. येखादी मोगलाकडील इदलशाहीकडील फौज आली तरी आपण इमान राखाव, त्यासी लढाई करावी. यैसी शफत इमानपुरस्कर बेल रोटीवर हात ठेऊन घेतली. तैसीच त्याणींहि कान्होजी नाइकास शेपत दिल्ली आणि कान्होजी नाईक यास व दादाजी कृष्ण यास वखें देऊन, बरोबर हुजय्या व पत्रें देऊन, राजश्री सिवाजी राजे याजकडे पाठविलें—” (शि. च. प्र. पृ. १७).

दादाजी कोंडदेवानें बारा मावळांची व्यवस्था लावण्याच्या कामीं कान्होजी जेभ्याचा उपयोग करून घेतला होता. त्याचप्रमाणें आतां दादाजीनंतर यावेळचे देशमुख शिवाजीवर उलटू नयेत या हेतूनें शहाजीनें कान्होजीस आपलें वजन खर्ची घालण्यास सांगितलें. मिळून बापाला सोडविण्यासाठीं मुलानें तरवार उचलली आणि मुलाच्या सुरक्षितपणाची व्यवस्था करण्यासाठीं शहाजीनें आपल्या जवळील अत्यंत विश्वासूक माणसांची योजना केली हें लक्षांत ठेवेलें असतां बापलेकांत या वेळीं म्हणण्यासारखा मतभेद नव्हता असें दिसतें. मात्र यानंतर मतभेदास लौकरच सुरुवात झाली.

८ सोनोपंताची राजनीति—हा मतभेद सोनोपंत व शिवाजी यांच्यामधील संभाषणाच्या रूपानें सोळाव्या अध्यायांत मांडला आहे. बापाच्या सुटकेसाठीं आपणास सिंहगड घावा लागला ही गोष्ट मनांत डाचत असल्यामुळें शिवाजीनें या वेळीं सोनोपंताजवळ चार मुद्दे मांडले ते असेः(१) वडीलांना माझी किंमत अद्याप समजली नाहीं; यामुळें त्यानीं सिंहगड घावयास लाऊन आपली सुटका करून घेतली. पण मी पराक्रमाच्या जोरावर महमूदशाहास वडिलांची सुटका करण्यास भाग पाडलें असतें. (२) मुस्तफा हा आपला वैरी आहे हें माहीत असून गाफीलपणानें आपणास कैद करून घेतलें यावरून वडिलांचा गैरसावधपणा दिसून येतो. (३) वडिलांना कैदेत पुष्कळ त्रास झाला त्याचा सूड घेण्यासाठीं मी विजापूरकरांशी युद्ध करणार आहे.

या मुद्यास उत्तरें देताना प्रथम सोनाजीपंतानें वडील माणसांची निंदा करणें हें पाप आहे या गोष्टीची शिवाजीला आठवण दिली; आणि नंतर शहाजीच्या वर्तनाची व राजनीतीची त्यानें मीमांसा केली. शहाजीवर कैदेचा प्रसंग आला तो त्याच्या गैरसावधणाचा परिणाम हें तर खरेंच; पण त्या बरोबर आपणापेक्षा बलिष्ठ असा जो मुस्तफाखान त्याच्याशीं त्यानें जें उघड वैर आरंभलें होतें तें राजनीतिदृष्ट्या चुकीचें होतें. मुळांत ही चूक झाली असल्यामुळें व व्यसनासक्ततेमुळें शहाजीवर कैदेचा प्रसंग आला. हें ओळखून तीच चूक न होऊं देण्याविषयीं शिवाजीनें जपलें पाहिजे असें सोनाजीपंतानें बजाऊन ठेवलें. सिंहगड किड्या देऊन बापाची सुटका करतां आली या गोष्टीबद्दल शिवाजीनें खिन्न न होतां आनंद मानला पाहिजे, कारण गडापेक्षा बापाची किंमत अधिक आहे.

शिवाय या गोष्टीने चिडून विजापूरकरांशीं उघड मारामारी करण्याचें धोरण पत्करल्यास तें नीतिदृष्ट्या चुकीचें ठरेल; कारण शत्रू आपल्यापेक्षां कमकुवत आहे अशी खाती असल्यावांचून त्यांच्याशीं उघड युद्ध करण्याचा प्रसंग आणू नये. उलट आशा वेळीं पड खाऊन भेदनीतीनें शत्रूंत फूट पाडावी हेंच श्रेयस्कर असतें. तसेंच शिवाजीच्या मुलुखाभोंवतीं एका बाजूनें विजापूरकर व दुसऱ्या बाजूनें दिल्लीकर यांचा प्रदेश असल्यामुळे दोघांशींही युद्ध करण्याचा प्रसंग आला असता आपला बचाव कसा करता येईल याचा दूर दृष्टीनें आधीं विचार करून ठेवला पाहिजे. सारांश सूड घेण्याच्या इच्छेनें किंवा चिडून गेल्यामुळे विजापूरकरांसारख्या प्रबळ शत्रूशीं उघड वैर मांडणें शहाणपणाचें नसून शत्रूंत फूट पाडणें व अनुकूल संधी येईपर्यंत गम खाणें हेंच श्रेयस्कर आहे असें सोनोपंतानें सांगितलें व ती गोष्ट शिवाजीनेंही मान्य केली. राजकारणी पुरुषानें भेदनीतीचें महत्त्व ओळखणें, व्यसनापासून अलिप्त राहणें आणि शत्रुमित्र भाव व बलाबल बारकाईनें लक्षांत घेणें किती जरूर आहे याची मीमांसा सोनोपंताच्या तोंडून भारतकारानें उच्चम रीतीनें केली आहे व ती मुळांतच वाचकांनीं वाचून मनन करण्यासारखी आहे. कारण शिवाजीच्या पुढील आयुष्यक्रमांत सोनोपंतानें सांगितलेलीं नीतितत्त्वे पाळलीं गेलीं असें दिसतें.

हा सोनोपंत म्हणजे कोण हें पहाणें अगत्याचें आहे. रामचंद्र नीळकंठ याचा बाप निळो सोनदेव शिवाजी महाराजांच्या नोकरांत होता. पण निळोपंताचा बाप सोनोपंत हा शिवाजी महाराजांच्या नोकरांत होता असें दिसत नाही (खं. ८ पृ. ३३), निळो सोनदेव यास श. १५८४ मध्ये मजमू देण्यांत आली (शि. च. प्र. पृ. ५९); त्या पूर्वी तो हुद्दा वासुदेव बाळकृष्ण याजकडे होता. हा वासुदेव बाळकृष्ण, शहाजीनें बंगळूरालाहून शिवाजीबरोबर पाठविलेल्या (सभासद पृ. ३१४) बाळकृष्णपंत मजमूदाराचा मुलगा. त्याअर्थीं निळोपंताचा बाप सोनोपंत मजमूदार नव्हता हें ठरतें. तेव्हां हा सोनोपंत ' सोनाजी विश्वनाथ डबीर ' असला पाहिजे. शिवाजीबरोबर शहाजीनें पेशवे वगैरे जे अधिकारी दिले त्यांत सोनोपंत डबीराचें नांव सभासदा बखरीत आहे (पृ. ४). आणि हा

सोनाजी विश्वनाथ डबीर शके १५७९ पर्यंत डबीर या नात्याने शिवाजी महाराजांच्या पदरी वागत होता असे म्हणण्यास अस्सल पत्राचा आधार आहे (खं. १७, पृ. १८). डबीर याचा अर्थ राजव्यवहारकोशात ' युक्त्यभिज्ञो डबीरः स्यात् ' असा दिला आहे. त्याप्रमाणे शिवाजी महाराजांनी ब्याला सल्ला विचारला व त्याने तो देऊन ' शहाजी महाराजांना दोष देणे ' योग्य नाही असे बजावले हेही सरळच झाले. शके १५७९ अखेर औरंगजेबाकडे तहाचे बोलणे करण्यासाठी सोनोपंत वकील गेला होता. हे, औरंगजेबाचे अस्सल पत्र सातान्यास पारसनीसांच्या संग्रहात आहे त्यावरून व जेथे शकावलीवरून, निश्चित ठरते (खं. ८ पृ. ६) त्याअर्था राजनीति सांगणारा सोनोपंत म्हणजे सोनाजी विश्वनाथ डबीर हा होता, व त्याचा सल्ला महाराजांना पसंत पडत होता असे शिवभारतावरून दिसते.

९ दहा वर्षांचा ओझरता उल्लेख—शहाजीची कैदेतून सुटका झाल्यानंतर अफजलखानाची स्वारी येईपर्यंत जवळ जवळ १० वर्षे लोटली. पण या दहा वर्षांतील माहिती विस्ताराने न सांगता कवीने १७ व्या अध्यायात एकदम अफजल प्रसंगास सुरुवात केली आहे व मधल्या दहा वर्षांतील अनेक प्रसंगांचा त्याने ओझरता उल्लेख केला आहे. परमानन्द हा दिनचर्यादेणारा चरित्रकार नव्हे व प्रत्येक प्रसंग सांगण्यास तो बांधला गेलेला नाही हे लक्षात ठेवले असता या मधल्या इतिहासाविषयी कवीने पत्करलेल्या मुग्धपणाच्या धोरणाबद्दल दोष देण्याचा अधिकार आपणांस पोचत नाही. तथापि मधल्या काळासंबंधी जे ओझरते उल्लेख आले आहेत ते महत्त्वाचे असल्यामुळे त्यांचे संकलन करून ठेवणे जरूर आहे.

शहाजीच्या पूर्वचरित्राच्या दृष्टीने पंधराव्या अध्यायांत काही महत्त्वाचे उल्लेख आहेत. ते कालानुक्रमाने दिले आहेत असे गृहीत धरल्यास

(१) शहाजीने मलिकंबराच्या अमदानीत रणदुल्लाखानाचा पंढरपु-राजवळ युद्धात पराभव केला.

(२) मलिकंबराला शहाजीचा सल्ला पसंत पडत होता.

(३) शहाजीने अर्गळच्या (?) राजाचा पराभव केला. आणि

(४) निजामशहाशी शहाजीने कपटाचे वर्तन केले.

या गोष्टी शहाजी विजापूरकराकडे येण्यापूर्वी घडल्या असे ठरते.

विजापूरकरांच्या पदरी राहिल्यानंतर शहाजीने रणदुल्लाबरोबर कर्नाटकी मोहीम केली आणि पुढे मुस्तफाने त्याला कैद केले व त्यातून त्याची शके १५७१ च्या ज्येष्ठांत सुटका झाली हा वृत्तान्त मार्गे आलाच आहे. त्यानंतर चार वर्षेपर्यंत तो नजर कैदेत होता व त्या अवधीत शिवाजीने काही आगळीक करता कामा नये अशी अट घातली होती असे क्वचित लिहिलेले आढळते. त्यांत तथ्य असो किंवा नसो शिवाजी महाराजांच्या हालचाली या अवधीत शकावलीत नमूद केलेल्या आढळत नाहीत हे खरे आहे. त्यानंतर कर्नाटकांत बरेच दंगधोपे वाढले त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी शहाजीची रवानगी कर्नाटकाकडे करण्यात आली, तेव्हा त्याने इकडील जहागिरीची व्यवस्था पहाण्याचे काम शिवाजी महाराजाकडे सोंपविले. हा प्रकार शके १५७५ च्या सुमारास झाला असावा. श. १५७४ च्या फाल्गुनांत महाबळेश्वरच्या गोपाळभटास सूर्यानुष्ठान व मंत्रोपदेश करण्यासाठी नेमणूक करून दिल्याची सनद उपलब्ध आहे. तिच्यावरून या वेळी महाराजांचे मन चिंताग्रस्त होते व त्यांनी अडचणीतून मुक्त होण्यासाठी अनुष्ठाने वगैरे करविली असे दिसते. ही चिंता शहाजीच्या पूर्ण सुटकेविषयीची असण्याचा संभव आहे. त्यानंतर शके १५७५च्या श्रावण शु. ३ रोजी चाकणच्या ब्रह्मास वर्षासन करून देताना “स्वामीच्या अनुष्ठान बळे आपण राज्यास अधिकारी जालो व सकळ मनोरथ चिंतिले पावलो” असे शब्द महाराजांनी वापरले आहेत. त्याचा अर्थ शहाजीची पूर्ण सुटका होऊन त्याची रवानगी कर्नाटकच्या स्वारीवर झाली व शिवाजी महाराज इकडील ‘राज्याचे अधिकारी झाले’ असा दिसतो. दादाजी कोंडदेवाच्या मृत्यूनंतर या जहागिरीची व मोकाशाची व्यवस्था शिवाजी महाराज पहातच होते; व गुंजणमावळच्या सिलिमकर देशमुखाना त्यांनी शके १५७२ त ‘गळबल्यामध्ये आपल्या जमतेनसी साहेबाचे मसलतेस येऊन एकतारी केली’ याबद्दल एक गांव इनाम दिला (खं. १७ पृ. १७), तो गळबला शहाजीच्या कैदेच्या वेळचाच असावा असे दिसते. यानंतर १५७३ मध्ये शिवाजी राजे यानी पुणे परगण्यातील इनामे जप्त करण्याचा हुकूम सोडला (भा. त्रै. १८४२ अं. २।३ पृ. ३७). मोकासेदाराला अशा रीतीने इनामे देण्याचा व ती जप्त करण्याचा अधिकार होता हे खं. २० मधील अफजलखानाच्या

पत्रावरून वशि. च. सा. ले. ४० वरूनहि ठरते. एकंदरीत शके १५७० ते १५७५पर्यंत महाराजांना बापाच्या सुटकेसाठी केवळ जहागिरीची व्यवस्था लावण्यांत लक्ष घालवें लागले; इतर उलाढाली करतां आल्या नाहींत. त्यानंतर शहाजीची कर्नाटकांत रवानगी झाली त्यावेळीं महमूदशहाचा त्याच्यावर चांगला विश्वास होता. (१६ एप्रिल १६५४) श. १६७६च्या वैशाख शु. १०स गोव्याहून लिहिलेल्या एका सरकारी पत्रांत विजापूर दरबारांतील बारीक माहिती दिली आहे. त्यांत ' The persons acceptable to the king Idalxa and according to his belief loyal to him are Fatecan (Fatekhan), Xagi (Shahji) and Melique Acute (Malik Yakula)' (Portuguese E Marathas I Shivaji by P. Pissurlenkar p. 3 note 2.) असे शब्द आहेत. त्यावरून शहाजीची गणना या वेळीं विजापूर दरबारांतील वजनदार लोकांत होती हें स्पष्ट आहे. यानंतर महमद अदिल-शहा आणखी दोन वर्षे हयात होता, तेवढ्या अवघांत शहाजी कर्नाटकाच्या स्वारींत गुंतला होता. एकंदरीत शके १५७५ मध्ये शहाजी कर्नाटकांत गेला तेव्हां त्यानें पुण्याकडल्या जहागिरीची व्यवस्था पहाण्याचें काम शिवाजी महाराजांकडे सोंपविलें व आपण कर्नाटकांतील गुंता-गुंतांच्या राजकारणांत गढून गेला.

इकडे शिवाजी महाराजांना जहागिरीची व्यवस्था लावतांना पुरंदर, सुपे व जावळी येथील तीन प्रकरणें निकालांत काढावी लागलीं. श. १५७६ मध्ये महादाजी नीळकंठराव मरण पावला (शि. च.सा. पृ. १०६); आणि त्याचे मुलगे आपसांत भांडूं लागले. यामुळे त्यांनी बाजूस सारून पुरंदर किष्ठा महाराजांनी हातीं घेतला. सुपे श. १५७८च्या अश्वीनांत घेऊन संभाजी मोहिल्यास त्यांनी कैद केलें. जावळीहि याच सुमारास घ्यावी लागली. श. १५७०च्या पूर्वी जावळी येथें चंद्रराव मोरे स्थानापन्न झाला तेव्हां त्याला शिवाजी महाराजांनी मदत केली होती (१३।४३). परंतु दोघांतील सलोखा पुढें टिकला नाही. श. १५७३च्या सुमारास वीरवाडीच्या पाटलाचें चंद्ररावाशीं वाकडें आलें तेव्हां तो शिवाजी महाराजांकडे आला व त्याला त्यांनी आश्रय दिला आणि मिरासीहि दिली (तृ. सं वृ. पृ. १६७।८). उलटपक्षीं मुसेखोऱ्यांतील शिवाजी महाराजांच्या मुलखांतला एक आरोपी पकून गेला त्याला चंद्ररायानें आश्रय दिला

(खं. १५ पृ. २७४). अशा रीतीने ल्यांच्यात वितुष्ट वाढू लागले व मोऱ्यांचा बंदोबस्त करणे अवश्यक झाले. यावेळीं जावळीचा कांहीं भाग जेध्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला होता. परंतु जोहरखोऱ्यांत हणमंतराव व खुद्द जावळीस चंद्रराव नांदत होते. पैकीं हणमंतरावावर स्वारी करून जोरखोरे ताब्यांत घेण्याची परवानगी श. १५७१मध्ये अफजलखानानें जेध्यांना दिली होती. (खं. १५ पृ. ३६५). परंतु तें काम ल्यांच्या हातून झालें नाहीं. यामुळे हणमंतराव तेथें कायम होता. ल्यांच्यावर महाराजांनीं रघुनाथ बल्लाळ यास सैन्यासुद्धां पाठविलें. त्यानें हणमंतरावास मारून जोरखोरे घेतलें. त्यानंतर खुद्द जावळी हस्तगत करण्यासाठीं महाराजांनीं शके १५७७ च्या पौष शु. १४ रोजीं स्वारी केली. तेव्हां चंद्रराव पळून रायरीस गेला. यामुळे रायरीस (=नंतरचा रायगड) वेढा घावा लागला, तेथें सिलिमकरांनीं मध्यस्ती करून चंद्ररावास महाराजांना भेटविलें (शि. च. प्र. पृ. ४२.). तेव्हां चंद्रराव व त्याचे मुलगे बाजीराव व कृष्णराव महाराजांच्या ताब्यांत आले (१७।१६). परंतु ताब्यांत आल्यानंतर बापलेकांच्या हातून कांहीं तरी अक्षम्य अपराध घडल्यामुळे चंद्रराजांच्या घराण्यांतील कित्येक कर्त्या पुरुषांना महाराजांनीं कापून काढलें असें भारतकार सांगतो (१८।७). तथापि या गडबडींत प्रतापराव नांवाचा चंद्ररावाचा भाऊ जावळी प्रांतांतून विजापुराकडे पळून गेला. 'चंद्रराज' पदवी मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा त्याला होती. (१८।९). परंतु महमूदशहाच्या हयातींत त्याची दाद विजापूर दरबारांत लागलेली दिसत नाहीं.

या वेळीं विजापूर दरबारांत मोऱ्यांची दाद लागली नाहीं याचें कारण महमूद आदिलशहा आसन्नमरण झाल्यामुळे विजापुरांतील मुत्सदी पुढें गादी कोणास द्यावी हें ठरविण्यांत गुंतले होते. त्यांना किरकोळ अवांतर गोष्टींत लक्ष घालण्यास बिलकुल फुरसत नव्हती. एक बादशहा मरून दुसरा गादीवर यावयाचा म्हणजे मोठाच घालमेलीचा प्रसंग असे. त्यांत किती तरी लोक प्राणास मुक्त. आणि मुत्सदीमंडळांत केवढी तरी उलथापालथ होई. यामुळे नवीन अमदानांत आपल्यावर कसा प्रसंग येईल कोण जाणें या विचारानें जो तो आपली व्यवस्था करून बंदोबस्तानें राही. त्यांतून तळकोकणचा व्यवस्थापक मुल्ला अहमद यास महमूदशहानें मुद्दाम बोलाऊन विजापुरास नेले व तेव्हांपासून त्याच्या सल्लामसलतीस बादशहा

विशेष मान देऊं लागला, यामुळे खानमहमद, फत्तेखान वगैरे प्रधानमंडळांतील चालू मुत्सद्दांच्या मनाची चलबिचल उडाली. शहाजीलाहि याच कारणामुळे यावेळीं विशेष सावधपणें वागावें लागलें.

शिवाजी महाराजांना तर फारच जागरूक राहणें प्राप्त झालें. त्यांच्या जहागिरीच्या उत्तरेस मोंगलाचा मुख्य असून त्याची व्यवस्था पहाण्याचें काम शके १५७५ पासून औरंगजेबाकडे आलें होतें व त्याचा मुक्काम औरंगाबादेस होता. त्याच्या मनांतून गोवळकोंडें व विजापूर येथील शाह्यांशीं कोणत्या ना कोणत्या सबबीवर भांडण उकरून काढावें आणि त्यांचा मुख्य जप्त करावा असें होतें व त्याप्रमाणें त्यानें गोवळकोंडेकरांशीं कुरापत काढून शके १५७८मध्ये त्यांच्याशीं युद्धहि केलें व त्यांना मांडलिक बनविलें. शिवाय गोवळकोंडेकरांचा मुत्सद्दी मीर जुमला यास औरंगजेबानें फितूर करून आपल्या बाजूस बोलवून घेतलें व त्याच्या तंत्रानें तो चालू लागला. यामुळे एक नवीनच काळजीचें कारण उपस्थित झालें. शहाजी व मीरजुमला यांच्यांत हर्षामर्षाचे प्रसंग कर्नाटकांत अनेक वेळा झालेले होते. तेव्हां ते लक्षांत वागवून शहाजी व शिवाजी यांच्याविषयीं तो आतां विरोधाचें धोरण स्वीकारील किंवा काय असा संशय येण्याजोगा होता. अशा स्थितींत विजापूरचा महमूदशहा अत्यवस्थ झाला व औरंगजेबानें त्यांत दख्खाढवळ करण्यास सुरुवात केली. तेव्हां शिवाजी महाराजांना आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त करणें व औरंगजेबाशीं पत्रव्यवहार करून त्याच्या मनाचा ठाव घेणें भाग पडलें. त्याप्रमाणें अहमदनगर येथील मोंगली अधिकारी मुल्तफतखान याजकडे प्रथम त्यांनीं पत्र पाठविलें. त्यास अनुकूल उत्तर आल्यावर महाराजांच्या तर्फें औरंगजेबाशीं प्रत्यक्ष बोलणें करण्यासाठीं वकील पाठविण्यांत आला, त्याच्याशीं बोलतांना देखील औरंगजेबानें 'महाराज आपल्या मसलतींत सामील होतील तर त्यांचें कल्याण होईल' असें उद्गार काढलें. यामुळे व प्रसंगास पाठ दिळी पाहिजे हें ओळखून महाराजांनीं मोगलांशीं वेळोवेळीं पत्रद्वारें व वकीलामार्फत दळणवळण कायम ठेवलें.

एकंदरीत प्रत्यक्ष आदिलशाही मुलखावर उघडपणें हल्ला न करतां आपल्या जहागिरीच्या व्यवस्थेसाठीं शेजारचे जावळी व सुपे प्रांत ताब्यांत घेण्याचें काम महाराजांनीं केलें व औरंगजेब आणि विजापूरकर यांच्यांत

सुरू होणाऱ्या खडाजंगीत आपणास कोणत्याहि पक्षास मिळता येईल अशा बेताने दोनहि दरबारांशीं पत्रद्वारे संबंध कायम ठेवला.

पुढे महमूदशहा श. १५७८ कार्तिक व. १३ रोजी मरण पावला. आणि त्याच्या मागून अल्ली नांवाचा १८ वर्षांचा मुलगा विजापूरच्या गादीवर बसला व राज्यव्यवस्थेचे काम बडेसाहेबिणीच्या हातीं आले. अशा रीतीने अदिलशाहींत बालनायकी व खीनायकी झाल्यामुळे त्या राज्यांत सगळीकडे बेबंदशाही मातली. या बेबंदशाहीचा उपशम विजापूरच्या मुत्सद्धानीं केला असता. परंतु त्यांच्या दुर्दैवाने या वेळीं मागे सांगितल्याप्रमाणे औरंगजेब विजापुरांतील बेबंदशाहीला फुंकर घालून चांगला भडका उडविण्यासाठीं टपून बसला होता. 'अल्ली हा महमूदशहाचा खरा मुलगा व वारस नव्हे आणि त्यानें गादीवर बसण्यापूर्वीं दिल्ली दरबाराची परवानगी घेतली नाही' अशीं दोन कारणे पुढे करून त्यानें विजापुरावर मोहीम करण्याचें ठरविलें आणि बापाकडे याविषयीं परवानगी मागितली. त्याप्रमाणे शहाजहानानेहि परवानगी दिली. पण परवानगी येण्यापूर्वींच औरंगजेबाने सैन्याची जमवाजमव करण्यास सुरुवात केली होती व जमवाजमव होईपर्यंतच्याहि अवधींत तो स्वस्थ बसला नाही. पैसे पेरून, फितूर करून व जहागिरी देण्याचें आमिष दाखवून त्यानें विजापूर दरबारांतले सरदार आपणास अनुकूल करून घेतले. तेव्हां दरबारांत दुफळी पडून मुख्य वजीर खानमहमद याच्याशीं स्पर्धा करणारा एक जोरदार पक्ष निर्माण झाला. रणदुल्लाचा मुलगा व आणखी कित्येक सरदार यांनीं तर मोंगळांशीं फितूरीचा पत्नव्यवहार देखील सुरू केला. अहमदनगर येथील मोगली अधिकारी मुलतफतखान याजकडे औरंगजेबाने पैसे पाठविले आणि विजापूरकरांची नोकरी सोडून मोगलाकडे येणाऱ्या प्रत्येक लहान मोठ्या सरदाराला त्यांतली रकम देण्यास सांगितलें. अशा रीतीनें एकीकडून सैन्याची दशहत्त आणि दुसरीकडून पैशाचें आमिष दाखवून औरंगजेबाने विजापूर दरबारांत गोंधळ माजवून दिला. तेव्हां मुत्सद्धांत लाथाळी झाल्यामुळे कर्नाटकांत ठिकठिकाणीं दंगेघोषे सुरू झाले; व ते मोडून स्थिरस्थावर करण्यासाठीं शहाजी झटत होता तरी त्याचा पाठपुरावा दरबाराकडून होण्याऐवजीं त्याच्या जहागिरींत ढवळाढवळ करण्याचा उपक्रम दरबारांतील कित्येक मुत्सद्धानीं केला. तेव्हां शहाजीनें दरबाराकडे पत्र पाठवून 'आमच्या कामांत ढवळाढवळ केलेले

मला खपणार नाही; आमचा मान ठेऊन नोकरी घ्यावयाची असेल तर ती आम्ही करू, नाही तर आम्हांस रजा घ्या, आम्हां कोठेहि दुसरीकडे नोकरी करून पोट भरू' असे बजावून ठेवले; 'कम इज्जतीन व गैर-मेहरवानान पेशजीहि खिदमत (= नोकरी) केली नाही व पुढेहि न करूं' असे शहाजी या पत्रात स्पष्टपणे दरबारास लिहितो (रामदास रामदासी मासिकांतील शहाजीचे पत्र.)

शहाजीप्रमाणेच शिवाजी राजे यांच्यावरहि विजापूर दरबारांतील राजकारणाविरुद्ध तक्रार करण्याचा प्रसंग आला; त्याची हकीकत अशी आहे. औरंगजेबाने शहाजहानाकडे पत्र पाठवून विजापूरकरावर स्वारी करण्याची परवानगी मागितली होती. ती देताना शहाजहानाने (१५७८ च्या मार्गशीर्षात) औरंगजेबास असे कळविले होते की " तुम्ही विजापूरकरांच्या राज्यावर चालून जाऊन शक्य असल्यास त्यांचे सर्वच राज्य खालसा करावे; पण ते जमण्याजोगे नसल्यास इ. स. १६३६ (=श १५५८) मध्ये ठरलेल्या तहात जो निजामशाही मुद्दख विजापूरकरांना देण्यात आला होता तो तरी जिंकून मोगली साम्राज्यास जोडा, आणि दीड कोटी रुपये खंडणी देऊन विजापूरकर मांडलीक म्हणविण्यास तयार झाले तर त्यांच्याशी तह करा; आणि नंतर गोवळकोंड्याची कुतुबशाही खालसा करण्यासाठी तिकडे सैन्य घेऊन जा." (स. औ. च.पृ २३६.)

वीस वर्षापूर्वी शहाजहानाने निजामशाही बुडविली तेव्हां भीमेश्या उत्तरेचा मुद्दख मोगलांना, तळकोकण विजापूरकरांना आणि भीमा व नीरा यांमधील प्रदेश (पुणे व सुपे) शहाजीला मिळाला. यामुळे सर्व निजामशाही मुद्दख आपणास त्या वेळी ताब्यांत आणतां आली नाही अशी दुरदुर शहाजहानाच्या मनाला लागलेली होती. ती घालविण्यासाठी शहाजहानाने वर सांगितल्याप्रमाणे हुकूम दिला. यामुळे इतर काहीहि न जमले तरी निदान शहाजीची जहागीर व कल्याण भिंबडी वगैरे तळकोकणातले प्रांत मोगलांच्या ताब्यांत आणण्याचा मोगलांचा निश्चय ठरला आहे असा निष्कर्ष शहाजानाच्या हुकुमावरून निघत होता. अर्थात विजापूरकर याप्रमाणे तह करण्यास कबूल असतील तर भीमा व नीरा यामधील प्रदेश मोगलांचा होणार व त्यांतील जहागीरदारांचे व मोक्कासदारांचे मालक मोगल होणार; असा रंग दिसू लागल्यामुळे शिवाजी राजे

यानी विजापूरकर व मोंगल या दोघांकडेहि पत्रें पाठवून आपल्या ताब्यांतील जहागिरीविषयीं दोनहि दरबारांतील मुत्सद्यांच्या कल्पना काय आहेत तें समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. दोघांनींहि अनुकूल उत्तरें पाठवून ' शिवाजी राजे यानीं आपल्या बाजूस यावें ' अशी इच्छा प्रदर्शित केली. विजापूरकरावर तर मोंगलांची स्वारी आली तेव्हां पासून आकाश कोसळल्यासारखेंच झालें होतें. यामुळें त्यांनीं शिवाजी राजांना आपल्या बाजूस राहण्याविषयीं आप्रहानें विनविलें यांत कांहीं नवल नाहीं. पण औरंगजेबानें देखील त्यांना आपल्या बाजूस ओढण्याचा कसून प्रयत्न केला. याचें कारण असें होतें कीं या वेळीं औरंगजेबाचें मुख्य लक्ष विजापूरचें राज्य बुडविण्याकडे होतें; व त्या दृष्टीनें शिवाजी सारख्या उदयेच्छु व महत्त्वाकांक्षी सरदाराचा आपणास चांगला उपयोग करून घेतां येईल असें त्यास वाटे. पुढें कल्याणी व बेदर हे विजापूरकरांचे किल्ले घेण्यांत औरंगजेब पांच सात महिने गुंतला होता. त्या वेळीं शिवाजी राजे व औरंगजेब यांच्यांत पत्रद्वारें व वकीलामार्फत तहाच्या अटीसंबंधीं वाटाघाट सुरुच होती. त्यापैकीं औरंगजेबाकडून आलेलीं कांहीं फारशी पत्रें साताऱ्यांत सभ्यां पहाण्यास मिळतात. त्यांतील कांहीं पत्रांचीं मराठी भाषांतरें प्रभात मासिकांत ' शिवछत्रपतींची बखर ' या मथळ्याखालीं प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांतल्या एका पत्रांत पुढें दिल्याप्रमाणें मजकूर आहे. " तुमची अर्जदास्त, इकडील पंजाचे निशाणाचा फर्मान पोचल्यानंतरची, पावली, हरएक गोष्टीविषयीं जें सांगणें तें तुम्हाकडील वकील सोनाजी याजपासी सांगितलें होतें; त्यानें तुम्हांपासी बोलून खातर जमा केलीच असेल. सांप्रत, जो मुलूक विजापूरकराकडील तुमचे हातीं होता तो पेशेजीप्रमाणें ठेऊन तुमचे मनोगता अन्वये बंदर दाभोळ व त्याजखालील मुख्ख तुम्हास दिला असे. ऐशियास इकडील दौलतीची किफायत मदत जी करणें असेल त्याचा समय हाच आहे जाणोन करण्यांत आणावें. आणि हुजूर भेटीस यावें.....इकडील दौलतीचे लहान मोठे कामकाजाची कुमक—आपले ऊर्जिताचे कारण समजोन—करीत जावी.....सांप्रत ईश्वरकृपा व आमचें दैवशालित्व व फौजेचें शौर्य याचें बळानें इकडे जय येत चालला, तो असा कीं किल्ले बेदर हा मोठा मज-

बूत. आजपावेतो त्यास कोणीच सर केलें नव्हतें....तो येकंदर दक्षिण व कर्नाटक देशाचा दरवाजा एका दिवसांत इस्तगत जाहाला.... आमचा लोभ पूर्ण आहे असें मानीत जाणें ” इत्यादि. हें पत्र श. १५७९ वैशाख व. ६ रोजी लिहिलेले असून त्यांत औरंगजेबानें शिवाजी महाराजांना आपल्या बाजूस ओढण्यासाठीं मोठाच गळ टाकला होता हें स्पष्ट दिसत आहे. याचें कारण यावेळीं विजापूरकरांनीं वीस हजार फौज जमविर्ता असून खान महमद, अफजलखान, रणदुल्लाचा मुलगा व सिद्दी रेहान हे विजापुरी सरदार मोंगलांना अडविण्यासाठीं चालून येत होते. त्यांची व मोंगली सैन्याची गांठ वैशाख शुद्ध ९ स बेदरनजीक पडली. त्यांत मोंगलांना जय मिळाला; पण प्राणहानी बरीच झाली. यानंतर औरंगजेब वैशाख व. १० रोजी बेदराहून कल्याणीच्या किल्ल्यास वेढा देण्यासाठीं निघाला. आणि निघण्यापूर्वी चार दिवस त्यानें वर सांगितलेले पत्र शिवाजी महाराजांना पाठविलें. पण तें पोंचण्यापूर्वी शिवाजी महाराजांनीं विजापूरकरांचा पक्ष उचलण्याचें ठरविलें होतें. महाराजांना यावेळीं आपल्याकडे वळविण्यासाठीं औरंगजेब उत्सुक होता हें वर सांगितलेच आहे. त्यावरून विजापूरकरांनीं त्यांना आपल्या पक्षास ओढण्यासाठीं किती विनवण्या केल्या असतील व भीड घातली असेल याची कल्पना सहज करता येईल. त्या भिडेमुळें व एकंदर परिस्थिती लक्षांत घेऊन महाराजांनीं औरंगजेबाशीं लढण्याचेंच ठरविलें. औरंगजेब आज अडचणीत सांपडल्यामुळें वाटेल तें अभिवचन देईल पण त्यांतून पार पडल्यानंतर तो आपलें वचन पाळणार नाही असें त्यांना वाटले असावें. ते एकदम मोंगलांच्या मुलुखावर चालून गेले. मोंगलांचें सैन्य बेदरच्या बाजूस गेलें असल्यामुळें अहमदनगर ते जुन्नर बाजू मोकळी पडली होती. त्यांत प्रवेश करून विजापूरकराकडील मीनाजी (=मंबाजी) व काशी हे दोन सरदार आणि शिवाजी महाराज यांनीं मोंगलाईत धुमाकूळ माजविला. त्याचें वर्णन सभासदानें असें केलें आहे. “ जुन्नरशहर मारिलें. घोडे दोनशे पाडाव केले. तीन लक्ष होनाची मत्ता, खेरीज कापडजिन्नस, जडजवाहीर, इस्तगत करून पुण्यास आले. मग अमदानगर शहर मारलें, मोंगलाशीं मोठें युद्ध केलें. सातशे घोडे पाडाव केले. हत्तीहि पाडाव केले. द्रव्य बहुत सांप-

डलें. ते समयीं पागा बाराशे व शिलेदार दोन हजार जाहाले. अशी तीन हजार स्वारांची बेरीज जाली ” (पृ. ९).

ही बातमी ऐकतांच औरंगजेब संतापानें बेभान झाला. आपल्या गोड शब्दास मुद्दन विजापूरकराविरुद्ध लढण्यासाठीं शिवाजी मोठ्या उत्सुकतेनें मोंगलांच्या बाजूस धावत येईल अशी अपेक्षा औरंगजेबानें केली होती. तों शिवाजी विजापूरकरांच्या सरदारांशीं सहकार्य करून उलट मोंगलांच्या मुलुखावर चादून आला ! हें समजतांच आतां या शिवाजीला खाऊं कों गिळूं असें औरंगजेबाला होऊन गेलें. त्यानें अहमदनगराकडील अधिकाऱ्यांना पत्रद्वारे जळजळीत मर्मभेदक शब्दांनीं भाजून काढलें. त्यांतील मजकुराचा इत्यर्थ असा आहे “ तुम्हीं आतां शिवाजीची अहमदनगराकडून हकालपट्टी तर ताबडतोबच केली पाहिजे. पण एवढ्यानें काम भागणार नाही. शिवाजीच्या मुलखांत शिरून तुम्ही तो बेचिराख करा; लोकांची कत्तल करतांना व त्यांना लुटतांना यत्किंचित दयामाया दाखवूं नका. पुणे व चाकण प्रांत यांची राखरांगोळी झाली पाहिजे. तेथील लोक हातांत सापडतील त्यांना गुलाम बनवा. आणि मोंगली मुलुखांतील जे पाटील किंवा रयत शिवाजीला गुप्तपणें मदत करीत असतील त्यांचा नायनाट करा ” (स. औ. च. पृ. २५५)

औरंगजेबाच्या या पत्रानें मोंगली अधिकारी खडबडून जागे झाले व त्यांनीं सैन्याची जमवाजमव केली. तेव्हां शिवाजी महाराज मोंगलाईतून निघून परत पुण्याकडे आले. तेथेंहि त्यांचा पाठलाग करण्यासाठीं मोंगली सैन्य जाणार होतें; पण महाराजांना दैवच अनुकूल; तेथें मोंगलांच्या हातून हें कसें होणार ? हा ज्येष्ठ महिना असल्यामुळें पावसाळा सुरू झाला व नद्या भरल्यामुळें वाटाहि बंद पडल्या. पावसाच्या झोडींतून मावळी मुलखांत सैन्याच्या हालचाली करण्याची धमक कारतलबखान व नासिरीखान या मोंगली सेनापतींच्या अंगीं नव्हती. तेव्हां ‘ पावसाळा संपतांच शिवाजीच्या मुलखावर स्वारी करून त्याला धुळीस मिळवितां येईल ’ असें मनाचें समाधान करीत हे खान आपल्या सरहद्दीवर लष्करासह तळ देऊन माशा मारीत बसले.

महाराजांनीं मोंगलांची कुरापत काढली असून त्यांचें ताबडतोब शासन करण्याचें काम वर सांगितल्याप्रमाणें मोंगली खानांच्या हातून झालें नाहीं.

एवढेंच नव्हे, तर या खानांचा अधिपति औरंगजेब याचा हिरमौड होण्याजोगा योगहि याच सुमारास जुळून आला. औरंगजेबाने बेदरचा किल्ला इस्तगत केल्यानंतर कल्याणी किल्ल्यास त्याने वेढा दिला व तोहि त्याने जेरीस आणला. त्यानंतर घेत विजापुरावर चाल करण्याचा व ते संबंध राज्य बुडविण्याचा निश्चय त्याने केला होता. पण या त्याच्या कल्पना म्हणजे शेख महंमदाचे मनोराज्यच ठरले. कारण विजापूरच्या मुत्सद्दानीं घेत दिल्ली दरबारांत वकील पाठवून औरंगजेबाच्या बापाला वश करून घेतले. तेथे बहुतेक राजकारणाचीं सूत्रे औरंगजेबाचा वडील भाऊ दारा याच्या हातीं असल्यामुळे व दारा आणि औरंगजेब यांच्यांत भाऊबंदकी असल्यामुळे विजापूरकरांना औरंगजेबाचा पाणउतार होईल असा शहाजहानाकडून हुकूम मिळविण्यास मुळींच अडचण पडली नाहीं. 'देखत हुकूम विजापूरकरांशीं चाललेले युद्ध बंद करा' असें शहाजहानाने औरंगजेबास कळविलें; व त्याच्या हाताखालच्या सरदारांनाहि एकदम माळव्यांत हजर होण्याविषयीं फर्मावण्यांत आले. यामुळे औरंगजेबाची मोठी निराशा झाली. तरीहि त्याने चेंगटापणा करून महिनाभर सैन्य थोपवून धरले आणि कल्याणीचा किल्ला आषाढअखेर ताब्यांत घेतला. मात्र त्यानंतर त्याला विजापूरकरांशीं तह करून लढाई संपविणें भाग पडले. "विजापूरकरांनीं दीड कोटी रुपये खंडणी भरावी; बेदर, कल्याणी व परांडा हे किल्ले व निजामशाही कोकणांतील किल्ले व शिवाजीच्या ताब्यांतील पुणे सुपे प्रांत हे मोगलांनीं घ्यावे" अशा तहांतील मुख्य अटी होत्या (स. औ. च. पृ. २५१, २५६). पण तहांत ठरल्याप्रमाणें प्रत्यक्ष मुद्दख व किल्ले ताब्यांत घेण्याचें काम अमलांत आले नाहीं. शहाजहानाच्या हुकुमाप्रमाणें औरंगजेबाजवळचे सरदार सैन्यासह उत्तरेकडे गेले. आणि ते गेल्यानंतर विजापूरकरांनीं आपला मुद्दख मोंगलांच्या घशांत ओतण्याची घाई काय म्हणून करावी? प्रत्यक्ष मोंगली घोडेस्वारच त्यांच्या उरावर नाचण्यास सज्ज असते तर त्यांनीं तहाच्या अटी प्रामाणिकपणें पाळल्याहि असत्या. पण ते घोडे निघून गेल्यानंतर कागदी घोड्यांना विजापूरकरांनीं भीक घातली नाहीं. याबद्दल कोणत्याहि राजकारणी माणसाने त्यांना त्यावेळीं दोष दिला नसेल किंवा आजहि तो देता येणार नाहीं.

अशा रीतीने विजापूरकरांचे सर्व राज्य जिंकून घेण्याच्या बाबतीत औरंगजेबाची पूर्ण निराशा झाली व तो परत बेदर येथे आला. तेव्हा शिवाजी महाराजांनी केलेल्या आगळिक्रीबद्दल भरपूर प्रायश्चित्त देण्याचे काम करण्यास औरंगजेब पूर्णपणे मोकळा होता. पावसाळा संपताच पुणे सुपे प्रांतावर मोंगलांची मोहीम होणार हे ठरून गेले. यावेळी शिवाजी महाराजांवर आलेला पेंच फार भयंकर स्वरूपाचा होता. विजापूरकरांना मदत करण्यासाठी म्हणून त्यांनी औरंगजेबावर हात टाकला. पण शेवटी विजापूरकरांनी परस्पर तह करून महाराजांना तोंडघशी पाडले व त्यांच्या जहागिरीचा प्रदेश मोंगलांना देऊन टाकण्याचे ठरविले ! यामुळे आगळिक केलेल्याबद्दल औरंगजेब चिडला आणि तहामुळे विजापूरकर स्वस्थ बसण्यास बांधले गेले अशी परिस्थिती उत्पन्न झाली. तेव्हा मोंगलांशी तडजोड करून तंटा मिटवावा किंवा त्यांच्याशी स्वतःच्या बळावर लढण्यास उभे रहावे यांचाचून तिसरा मार्ग महाराजांना राहिला नाही. आणि तडजोड करू जावे तर औरंगजेबाला दुसरा शह नसल्यामुळे तो कडक अटी घालील व युद्धास उभे रहावे तर मोंगलापुढे आपला निभाव लागणे कठिण हे उघड दिसत होते. पण महाराज अशा चिंताजनक परिस्थितीत असतां शहाजहान आजारी पडल्यामुळे सर्व पारडे एका दिवसांत उलटले !

शहाजहानाच्या आजारामुळे विजापूरकर व शिवाजी या दोघांवरील औरंगजेबाचा शह एकदम नाहीसा झाला. शहाजहान मेल किंवा मृत्युपंथास लागला अशा दाट बातम्या दक्षिणेत येऊ लागल्यामुळे मोंगलांशी केलेले करारमदार बंधनकारक नाहीत असे आदिलशाही मुत्सद्धाना वाटू लागले व औरंगजेबाला उत्तरेकडे जाण्याचा वेध लागला असल्यामुळे त्यालाहि हे बंधन उत्पन्न करता येईना, अशा संघीत शिवाजी महाराजांनी आपणहून औरंगजेबाकडे वकील पाठऊन नरमाईचे बोलणे लावले आणि त्याच संघीत विजापूरकरांच्या तळकोंकण प्रांतापैकी कल्याण भिवंडी-पासून चौलपर्यंतचा मुद्दख हस्तगत केला. तळकोंकण प्रांताची व्यवस्था करण्याचे काम मुळा अहमद याजकडे असून तो यावेळी विजापुरास गेला होता. त्याच्यामार्गे या भागांत गडबड सुरू झाली व नुकत्याच झालेल्या तहाअन्वये हा भाग विजापूरकरांनी मोंगलांना देण्याचे कबूल

केलें असल्यामुळे त्याची त्यांना विशेष आस्थाहि राहिली नव्हती. त्याप्रमाणें तो मुलूख मोंगलांनीं ताब्यांत घेण्यापूर्वी शिवाजी महाराजांनीं त्यावर झडप घातली. यामुळे एका अर्थी हा प्रांत बेवारशी स्थितींत असतां महाराजांनीं घेतला असें म्हणण्यास हरकत नव्हती. तो घेतल्याबद्दल विजापूरकरांना विशेष वैषम्य वाटण्याजोगें नव्हतें. कारण त्या मुलूखावर त्यांनीं तहाच्या वेळींच पाणी सोडलें होतें. त्याचप्रमाणें औरंगजेबालाहि चिडून बोलण्याची सोय नव्हती. एकतर त्याला उत्तरेकडे जाण्याचा वेध लागला होता आणि दुसरें असें कीं कल्याण भिवंडी घेतल्यानंतर इतर तळकोंकण प्रांत हस्तगत करीत असतां महाराजांनीं औरंगजेबाशीं तहाची वाटाघाट चालूच ठेविली होती. सैन्याच्या जोरावर मुलूख ताब्यांत घेतल्यावांचून विजापूरकर तो देणार नाहींत हें औरंगजेबहि जाणत असून तें काम आपण मोगलातर्फेच करीत आहों असा आभास महाराजांच्या कृतीनें उत्पन्न होण्याजोगा होता. महाराजांचें या वेळचें वागणें उघडपणें दुरकाशहाप्रमाणें होतें. औरंगजेबानें जुळतें घेतलें तर आपलें करणें पचून मोंगलाकडूनहि नवा मुलूख मिळविण्यास हरकत नाहीं; आणि त्यानें जुळतें न घेतलें तरी आपण विजापूरकरांचा मुलूख घेऊनच बसलों आहों. त्यांत ढवळाढवळ करण्याचें सामर्थ्य औरंगजेबांत नाहीं. अशा रीतीनें औरंगजेब अडला नारायण आहे हें ओळखून महाराजांनीं त्याच्याकडे वकील पाठविला व तहाची बोलचाली सुरू ठेवली. औरंगजेबाला देखील तें पाहिजेच होतें. त्यानें मराठ्यांच्या वकीलाशीं गोडीगुलाबीनें वागण्यास पुनः सुरुवात केली. आपण उत्तरेस गेलों तर इकडील मोंगली प्रांतावर शिवाजी महाराज हात टाकल्यावांचून रहाणार नाहींत असें दिसत असल्यामुळे त्यांच्याशीं तह करण्यास तो एका पायावर तयार झाला. त्याचप्रमाणें त्यांच्याकडे असलेला जहागिरीचा प्रांत व त्यांनीं जिंकून घेतलेला कल्याण भिवंडी प्रांत त्यांजकडे राहूं देण्यासहि तो कबूल होता. पण महाराजांचें एवढ्यानें समाधान होण्याजोगें नव्हतें. तळकोंकणाचा जो भाग हस्तगत करावयाचा राहिला होता तो मोंगली सैन्यानें हस्तगत केला तरी तो आपणांस दिला पाहिजे असें त्यांचें म्हणणें होतें. त्या म्हणण्यास उत्तरादाखल औरंगजेबानें पाठविलेले पत्र वाचण्याजोगें आहे. त्यांतला महत्त्वाचा भाग आहे तो असा.

तुमची अर्जदास्त कृष्णाजी भास्कर पंडित यांचे पत्रासुद्धा रघुनाथपंत वकीलाबरोबर पाऊन मजकूर घ्यानांत आला. यद्यपि तुमच्या पेशजीच्या गोष्टी विसरावयाजोग्या नाहींत; तथापि तुम्हीं आपल्या कृत्याचा पश्चात्ताप केला व हा दरबार उपेक्षेचा नाहीं हें जाणलें. तुमचें लक्ष निभ्रांत इकडे आहे असें समजोन तुमचें पूर्वकृत्य मनास आणीत नाहीं. येविषयींचा संतोष मानून इकडील दौलतीविसी कोसीस करीत जावी. “ आपले वतनी महाल, किल्ले व कोकण-देश सुद्धां नगरवाले निजामाखेरीज, विजापूरकर आदिल-खानाचे इलाख्यांत जे आहेत ते याजकडील मुद्दख हस्तगत जाल्यानंतर दरोबस्त देण्याविसी वचन असावें म्हणजे सोनोपंत यास हुजूर पाठवितो आणि ब्याजबरोबर हें बोलणें कबूल जाले म्हणोन फरमान आल्यास त्यांतील मजकूर पाहून पांचशें स्वार निवडक व येक सरदार इकडील फौजेबरोबर पाठवितो आणि इकडील लक्षांत वागून सरकारी मुलकाची सरहद्द रक्षण करून कामदारासी शरीक होतो कीं ज्यायोगें बंड वगैरे बखेडे न होईत ”* म्हणोन लिहिलें. त्यास तुम्ही लिहिल्या अन्वये वरतून हा फर्मान पावतांच आपले मजकुराची अर्जी लिहून सोनोपंता-समागमें पाठऊन देणें म्हणजे त्याप्रमाणें केलें जाईल.

शिवाजी महाराजांना पाठविलेल्या पत्रांत वर दिलेली तडजोडींची भाषा लिहिणारा औरंगजेब त्याच वेळीं विजापूरकरांना लिहितो “ या प्रांताचें संरक्षण करा. तेथील काहीं किल्ल्यांत शिवाजीनें गुप्तपणें प्रवेश केला आहे त्याची तेथून हकालपट्टी करा. त्याला आपल्या पदरी ठेवावे अशी तुमची इच्छा असेल तर त्याला मोंगली मुलखापासून दूर अशा कर्नाटकांत एखादी जहागीर द्या; म्हणजे त्यांचा उपद्रव आमच्या मुलखास लागणार नाहीं ” (स. शि. च. पृ. ६२). एकूण दक्षिणेंतून औरंगजेब उत्तरेस जाण्यासाठीं निघाला तेव्हां त्यानें शिवाजी महाराजांशीं तह केला नाहीं

* येथपर्यंत अवतरणांतर्गत मजकूर शिवाजी महाराजांनीं पाठविलेल्या पत्राचा गोषवारा आहे.

किंवा उघड भांडणही कायम ठेवले नाही. तो पानावर पान ठेऊन चालता झाला. पुढे सोईल जमेल त्याप्रमाणे मराठ्यांशी तह करता येईल किंवा त्यांच्याशी युद्ध करता येईल; तोपर्यंत विजापूरकर व शिवाजी महाराज यांच्यामध्ये बेबनाव राहिला तरी आपल्या मागला शिवाजीचा भुंगा सुटेल व मोंगली मुख्य निर्वेध राहिल असा विचार औरंगजेबाने केलेला दिसतो.

औरंगजेब गेल्यानंतर शिवाजी महाराजांनी विजापूरकरांशी उघडपणे बेबनाव पत्करला. वीस वर्षांपूर्वी विजापूरकरांच्या शब्दावर विश्वास ठेवून शहाजीने मोंगलाशी उघड वैर मांडले व पेमगिरी येथे नवीन राण्याची मांडणी केली. परंतु थोडासा नेट लागताच विजापूरकरांनी मोंगलांशी तह केला आणि शहाजीला तोंडघशी पाडले. तरीहि अपमान गिळून शहाजीने विजापूरकरांची नोकरी पत्करली. शिवाजी महाराजांच्यावर असाच प्रसंग आला. त्यांनीहि विजापूर दरबाराच्या मदतीसाठी व त्यांच्या शब्दावर विश्वासून औरंगजेबाशी वैर मांडले होते. पण परीक्षेचा प्रसंग येताच विजापूरकरांनी शिवाजी महाराजांचा बळी देऊन आपला बचाव करण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे शिवाजी महाराजांची स्थिती इतो भ्रष्ट—स्ततो भ्रष्टः अशी झाली होती व त्यातून निभाऊन निघण्यास कोणत्या तरी दरबारी, नोकरी पत्करण्यावाचून गत्यंतर नव्हते. परंतु योगयोग निराळा होता म्हणूनच यावेळी औरंगजेब यादवी युद्धांत गुंतला व मोंगली संकट आपो-आप नाहीसे झाले. तेव्हा विजापूरकरांशी लढून आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित करावे किंवा अपमान सोसून त्यांची नोकरी करावी, असा पेंच निर्माण झाला. तेव्हा स्वातंत्र्याचाच मार्ग त्यांनी पत्करला. या प्रसंगा बापलेकांच्या मनोरचनेतील सूक्ष्म भेद स्पष्टपणे निदर्शनास आला. शहाजीहि मानी स्वभावाचा होता. त्याचा अपमान झाला तरी तो त्याला असह्य वाटत नसे. रागाच्या भरात नोकरी सोडण्याची भाषाहि तो क्वचित वापरी. पण त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष कृती त्याने केव्हाहि केली नाही. मधून मधून त्याने दांडगाई केली असेल. पण त्याचे पर्यवसान स्वातंत्र्य पुकारण्यांत केव्हाहि झाले नाही. परंतु शिवाजी महाराज पहिल्यापासून निराळ्या परिस्थितीत वाढले. 'शहाजीचा मुलगा' असे म्हणण्यापलीकडे त्यांना साक्षात नोकरी किंवा ताबेदारी माहीत नव्हती. यामुळे विजापूरकरांनी विश्वासघात केला असे दिसताच अरे तर तुरे या न्यायाने त्यांच्यावर हात टाकण्याचे

त्यांना बिलकुल संकट वाटले नाही. ते स्वतंत्रपणे वागतच आले होते. यामुळे पारतंत्र्य मान्य करण्याचा मोह त्यांना किंचितहि पडला नाही.

मनाशीं हा निर्णय केल्यानंतर शिवाजी महाराजांना स्वस्थ बसण्याची सोय नव्हती. दिल्लीकर भाऊबंदीच्या युद्धांत गुंतले होते व विजापूर दरबारांतील मुत्सदी आपसांत लाथाळी करीत होते; तेवढ्यांत शिवाजी महाराजांना आसपासचा मुद्दख ताब्यांत आणून मान्याच्या जागा धरून बसावयाचें होतें. त्यांनीं यावेळीं सिंहगड किल्ला व खेडेबारें प्रांत हस्तगत केला (सनदापत्रें पृ. ११४ व सभासद पृ. ५). राजगड किल्याच्या माच्या व शिवापट्टण वसवून त्या गडास राजधानीसारखें स्वरूप आणलें. आणि तेथून प्रबळगड वगैरे किल्ले घेऊन उत्तर कोकणांतून विजापूरकरांचा अंमल उठवून लावला.

श. १५७९ व १५८० या दोन वर्षांत विजापुरांतील मुत्सदी एकमेकांच्या उरावर बसण्याची कसरत करण्यांत गुंतले होते. या वर्ष दीड वर्षांत 'खान महमद बडेसाहेबिणीनें मारला' 'फत्तेखानास विजापुरीं बीश देऊन मारिले' आणि 'श्रावण मासी (१५८०) बहलोलखान मारिला' असें जेधे शकावली सांगते. यांपैकी 'खान महमद' मोंगलांशीं कसून लढत नाही अशी तक्रार अफजलखानानें विजापुरास केल्यामुळें त्याला जिवास मुकावें लागलें असें विजापूरच्या इतिहासकारानें म्हटलें आहे व फत्तेखान व बहलोलखान हे शहाजीच्या बाजूचे असावेत असें त्यावेळच्या इंग्रजी व पोर्तुगीज पत्रांतील संदर्भावरून वाटतें. सारांश यावेळीं मुल्ला अहमद हा विजापूर येथें सूत्रचालक बनला व अफजलखान हाहि त्याच्याच मताचा असल्यामुळें त्यालाहि मदद प्राप्त झालें. यामुळें शिवाजी महाराजांनीं खानाचें वजन कमी करण्यासाठीं श. १५८० मध्यें कर्नाटक प्रांती स्वारी केली (च. सं. वृ. पृ. ७९ व शि. च. प्र. पृ. ८२) व कृष्णाकांठापर्यंत लुटालुट केली. तेव्हां मराठ्यांची ही वाढती सत्ता वेळींच नामशेष झाली पाहिजे असा विचार ठरून विजापुराहून अफजलखानाची रवानगी करण्यांत आली.

शिवाजी महाराजांनीं विजापूरकरांच्या मुलखावर चढाईचें धोरण केव्हां-

पासून पर्यकरले याची हकीकत बुसातिने सल्लातीनमध्ये दिली आहे तिचा सारांश असा आहे.

महमूदशहाचा शहाजहानाशी तह होऊन [श. १५५८ मध्ये] निजामशाही मुलुखाची वाटणी झाली तेव्हा कोंकणचा बहुतेक प्रांत आदिलशाह्या वाठ्यास आला होता तो त्याने मुल्ला अहमद याजकडे व्यवस्थेसाठी सोंपविला व पुणे आणि सुपे हे दोन परगणे शहाजीस जहागीर दिले. शहाजी जमेदाराच्या चाळीप्रमाणे वतन संभाळून व आदिलशाहाची चाकरी करून त्याच्या आज्ञेत वागत होता. पुढे कर्नाटकाच्या मोहिमेवर महमूदशहाने सर्व अमीरांना रवाना केले त्यात शहाजीलाहि पाठविले. तेव्हा तिकडे जाताना शहाजीने आपले दोन महाल आपला मुलगा शिवाजी याजकडे सोंपविले. पुढे महमूदशहा आजारी पडून मृत्युपंथास लागला; तेव्हा आदिलशाही राज्यांत चौहीकडे फंदफितूर होऊन अव्यवस्था माजली; आणि कोंकणचा व्यवस्थापक मुल्ला अहमद यास बादशहाने तांबडतोब विजापुरास निघून येण्याचा हुकूम पाठविला. त्याप्रमाणे मुल्ला अहमद गेल्यामुळे कोंकणांत अव्यवस्था माजली. ही संधी साधून शिवाजीने बंडाळी आरंभली व किल्ले घेतले. इतक्यांत महमूदशहा मरण पावल्याची बातमी आली. तेव्हा शिवाजीला नवा दम येऊन त्याने आपला उद्योग फारच जारीने चालू ठेवला आणि चाळीस किल्ले ताब्यांत घेतले. शिवाजी भोसल्याची अशी दंगल वाढत चाललेली ऐकून त्याच्यावर स्वारी करण्यासाठी अफजलखानाची रवानगी झाली.*

* पोवाड्यांत जवळ जवळ हाच अनुक्रम सांगितला आहे.

देशदुनिया काबिज केली । बारा माउळें घेतलीं ॥
 चंद्रराव कैद केला । त्याची गडजाउली घेतली ॥
 चेत पाउली काबिज केली । ठाणीं राजाचीं बैसलीं ॥
 घेतली जाउलिन् माडुली । कल्याण भिवंडी काबिज केली ।
 सोडविलें तळकोंकण । चेउली ठाणीं बैसविलीं ॥
 कुबल, बांकी घरे । शिवराजाच्या हातीं आलीं ॥
 मुलाना हामाद । फिर्याद बाच्छायाप गेली ॥
 बाच्छायजादी क्रोधा आली । जैशी अग्न परजळली ॥
 जित धराबा राजाला । कुल वजिरांला खबर दिली ॥ ५ ॥

१० अफजलप्रसंग-अफजलखान हा विजापूर दरबारांतील अनुभवी व माहितगार मुत्सद्दी होता. शके १५५९ मध्ये रणदुल्लाखानाने कर्नाटकांत स्वारी केली तेव्हा तो त्यांत होता. रणदुल्ला मरण पावल्यावर महमूदशहाने अफजलखानाची नेमणूक कर्नाटकांत केली होती. त्यावेळीं शहाजीची चहाडी अफजलाने विजापूरदरबाराकडे केली असें जेधे करीना म्हणतो. पुढे मुस्तफाने शहाजीला कैद केले तेव्हा जिंजीहून त्याला विजापुराकडे आणण्याची कामगिरी महमूदशहाने अफजलखानाकडे सोंपविली होती. त्यानंतर शके १५७१ पासून १५८० पर्यंत वाई परगण्याचा मोकासा खानाकडे होता. याचा अर्थ तो या अवधीत एकसारखा वाईत होता असें समजण्याचें कारण नाही. शहाजी कर्नाटकांत असून त्याच्यातफें पुणें परगण्याचें काम ज्याप्रमाणें शिवाजी पहात असे त्याप्रमाणें खानाचे मुतालिक वाईकडील व्यवस्था पहात असतील. महमूदशहा व शहाजहान यांच्यांत मानापमानाचे प्रश्न उपस्थित होऊन बेवनाव होण्याचा समय आला होता; तेव्हा अफजलखानाने मोगलाशीं तंटा वाढविण्यापासून फायदा नाही असा सल्ला दिल्यावरून महमूदशहाने नमते घेतले व युद्धाचा प्रसंग टळला असें विजापूरचा इतिहास सांगतो. कर्नाटकांत शहाजीचा पुत्र संभाजी कनकगिरीच्या संस्थानिकाची बंडाळी मोडण्यास शके १५७७ त गेला. त्याच कामगिरीवर अफजलखानहि होता. अफजलखानाचें व शहाजी-संभाजीचें फारा दिवसांचें वाकडे होतें. त्यानें उचल खाऊन संभाजीचें व अफजलखानाचें कनकगिरीस भांडण झालें. त्यांत गोळा लागून संभाजी मरण पावला. त्यामुळे सहजच शहाजीचा राग अफजलखानावर झाला. (राधा. चं. प्र. पृ. ९३).

महमूदशहा मेल्यानंतर औरंगजेबाने विजापूरकरावर स्वारी केली तेव्हा विजापूरकरातफें खान महमदाच्या हाताखाली सैन्य रवाना झालें त्यांत अफजलखान होता. पण आपला सेनापती खान महमद औरंगजेबाशीं लढण्याच्या कार्मी कसूर करतो असें खानास आढळून येतांच तो विजापुरास निघून गेला आणि त्यानें सर्व हकीकत बडे साहेबिणीस सांगितली. त्यामुळे खान महमदास परत बोलावण्यांत आले व येतांच त्याला ठार मारलें. यावरून अफजलखान विजापूरदरबारांतील उलाढाली, वजनदार व कर्त्या मुत्सद्यापैकी होता असें म्हणतां येतें. शिवभारतांतील माहिती-

वरून श्रीरंगराजा, कणूलचा राजा, बेदनूरचा वीरभद्र व मथुरेचा त्रिमलनायक वगैरे कर्नाटकांतील राजांवर अफजलखानानें विजय मिळविले होते असें दिसतें. शिवाजीवर स्वारी करण्याची कल्पना त्याच्याजवळ अल्ली अदिलशहानें काढली तेव्हां 'शिवाजीला पळेपणीं बांधून तुमच्या-पुढें आणतो' अशी त्यानें प्रतिज्ञा केली.

त्याप्रमाणें खान शिवाजीवर पुणें प्रांतीच चालून जावयाचा. परंतु जावळीचा प्रतापराव मोरे विजापुरास दोन तीन वर्षांपूर्वीं येऊन राहिला होता. त्याच्या मनांतून चंद्रराव हें पद आपणास मिळावें व शिवाजी-कडून जावळी परत घ्यावी असें होतें. शिवाय जावळीचें ठाणें अशा नाक्याच्या जागी आहे कीं तो किल्ला हातीं असला म्हणजे सह्याद्री पर्वत व वाईप्रांत यांवर तेथून हुकमत चालविण्यास अडचण पडत नाहीं. हें लक्षांत घेऊन प्रतापरावाची इच्छा पुरविण्यासाठीं खान वाई प्रांताकडे आला. त्यानें पंढरपूर व तुळजापूर येथील देवस्थानांना उपद्रव दिला (१८१९) हें शिवभारतांतील विधान शिवकालीन अस्सल पत्रावरून विश्वसनीय ठरतें. खंड २० ले. २१७ मध्ये "क्षेत्रास (पंढरपुरास) खाने अजम अफजलखानाची तसवीस लागली" असे शब्द स्पष्ट आहेत. या लेखाकावर शके १६१९ अशी मिति पडली आहे; ती चुकीची असून त्या ऐवजीं श. १५८९ माघ व॥१ अशी पाहिजे. म्हणजे हा महजर अफजल प्रसंगानंतर आठच वर्षांनीं खुद्द क्षेत्रांतील जबाबदार अधिकाऱ्यांनीं लिहिलेला व त्यांत हें विधान आहे त्याअर्थीं तें विश्वसनीय समजलें पाहिजे.

अफजलप्रसंगाचें भारतांतील वर्णन सारांश रूपानें मागें (पृ. २१-२६) सांगितलें आहे. त्याची पुनरावृत्ति येथें करण्याचें कारण नाहीं. तथापि अफजल प्रकरण क्रमाक्रमानें कसें रंगत गेलें हें पहाण्याजोगें आहे. अल्ली अदिलशहानें खानास रवाना केलें तें शिवाजीस जिकून त्याला जिवंत पकडून आणण्याच्या हेतूनें केलें (१७३१) आणि अफजलानें केलेली प्रतिज्ञा याच प्रकारची होती (१७३७). मावळच्या देशमुखाना उद्देशून बादशहानें काढलेलीं अस्सल फर्मानें आतां उपलब्ध झाल्यामुळें वर सांगितल्याप्रमाणें, या स्वारीचा हेतु शिवाजीचा निःपात करावा हाच होता हें निर्बिवाद आहे.

खान वार्डस आला तो (१) महाराजांना जिकण्याच्या व पकडण्याच्या हेतूने, (२) देवस्थाने भ्रष्ट करणारा असा लौकिक मिळवून (३) जावळी घेण्यासाठी आला. हे ऐकून महाराज जावळीस आले. यामुळे जावळी सहजासहजी हातीं घेण्याची कल्पना खानास सोडावी लागली. त्यानंतर एकदम जावळीवर चालून जाणें किंवा जावळी देण्याविषयी महाराजांशीं बोलणें करणें हे दोन मार्ग त्याला मोकळे होते. पैकीं दुसऱ्या मार्गाचें अवलंबन करून त्यानें काहीं अंशीं जरबेचा व काहीं अंशीं तडजोडीचा निरोप पाठविला. या निरोपांत महाराजांनीं केलेल्या अनेक लहान मोठ्या कृत्यांचें परिगणन केलेलें असून मोरे, मोंगल, अदिलशहा, दंडाराजपूरचा शिंदी, मुसेखान इत्यादि अनेक शत्रु शिवाजी महाराजांच्या वागणुकीमुळे एकवटत आहेत असें दाखवून त्यांना भिवविण्याचा खानानें प्रयत्न केला आहे. अर्थांत या निरोपांतली भाषा स्वाभाविकपणेंच एकतर्फी व अतिशयोक्तीनें भरलेली अशी आहे. उदाहरणार्थ आदिलशहानें तह करण्याच्या इच्छेनें जो मुख्य मोंगलांना दिला होता तो शिवाजीनें मघन्यामध्ये लढला (१८१८, ४९) हे अफजलखानाचे शब्द खुद्द औरंगजेबाच्या पत्रांत आले आहेत हें खरें; परंतु औरंगजेबानें हा मुख्य महाराजांना देऊन टाकण्याचीहि वाटाघाट चालू ठेवली होती. एवढेंच नव्हे तर खान चालून आला तेव्हां औरंगजेबाकडे महाराजांचा वकील गेलेला होता व मराठे आणि मोंगल यांच्यांत अद्याप सलोखा कायम होता. त्याअर्थी खानानें दाखविणेंलें मोंगलांचें भय अतिशयोक्तीनें भरलेलें आहे. खानानें केलेलीं इतर विधानें देखील अशाच स्वरूपाचीं आहेत. उदाहरणार्थ कल्याणभिवडी येथील यवनांच्या मशीदी महाराजांनीं पाडल्या; (१८५२) व काजीमुहाना महाराजांनीं कैद केलें (१८५३) वगैरे आरोप करतांना खानानें पराचा कावळा केला असला पाहिजे. कारण महाराजांच्या उपलब्ध चरित्राचा विचार केला असतां मुसलमानांच्या धार्मिक कल्पना दुखविणें हें त्यांच्या राजनीतीचें धोरण होतें असें दिसत नाहीं. तथापि कोणत्याहि नियमास अपवाद असतात या न्यायानें महाराजांच्या हातून विशिष्ट प्रसंगीं मशीदीस धक्का पोचला असण्याचा संभव आहे. उदाहरणार्थ कल्याण अगर भिवंडी येथें प्रथम हिंदूंचें देवालय असून त्याची जर मुसलमानांनीं मशीद बनविण्याची खटपट केली असली

व इतक्यांत मराठ्यांची स्वारी तेथे गेल्यामुळे मशीदीचा प्रयत्न बंद पडून देवळाचे मूळ स्वरूप कायम राहिले असेल; किंवा युद्धाच्या वेळीं मुसलमानांनीं मशीदीचा आश्रय केला असल्यास त्यांना तेथून हुसकण्यासाठीं मशीदीस धक्का पोचवावा लागला असेल. तात्पर्य खानाचे आरोप शब्दशः खरे मानतां येणार नाहीत, कारण त्यांचा हेतु महाराजांच्या हातून फार मोठे अपराध झालेले आहेत असे, अतिशयोक्ती करूनहि, भासविण्याचा आहे.

खानाच्या निरोपाचे तात्पर्य असे होते कीं, “शिवाजी राजे यांनीं सर्व मुख्ख व किल्ले देऊन टाकावे व तह करावा (१८।६०).”

खान विजापुराहून निघाला होता तो महाराजांना पकडून आणण्याच्या निश्चयाने निघाला होता; असे असून आयत्या वेळीं त्यानें तहाचे बोलणे सुरू केले. पण हे बोलणे खरोखर तहाच्याच इच्छेनें सुरू केले होते किंवा महाराजांना पकडण्याच्या मार्गांतला हा एक टप्पा होता; याचा निर्णय करणे फार कठीण होते. पण महाराजांनीं यावेळीं खानाच्या अंतःकरणाचा ठाव घेण्यासाठीं एक खडा टाकून पाहण्याची युक्ति लढाविली. ती अशीः—

मुख्ख हिसकाऊन घेणे व तह करणे हेच त्याचे ध्येय असल्यास खानाला भेटीची तादृश उत्सुकता वाटणार नाही; आणि पकडून नेण्याचेच त्याचे ध्येय असेल तर भेटीची कल्पना तो मोठ्या आनंदाने स्वीकारील; हे उघड दिसत असल्यामुळे महाराजांनीं खानाकडे पाठविलेल्या निरोपांत “ जावळीस याल तर बरे होईल; आपण मागत आहां ते किल्ले आणि जावळी मी देतो; आपण येथे याल तर माझी तरवार मी आपणापुढे ठेवीन ” (१९।४—९) असे शब्द योजले आहेत. यांत खानाने कळविल्याप्रमाणे तहाची इच्छा महाराजांनींही व्यक्त केली असून तिला भेटीच्या कल्पनेची त्यांनीं जोड दिली आहे. खानाच्या अंतःकरणांत भेटीची उत्सुकता असल्यास तो ही कल्पना बिनतक्रार मान्य करील; आणि उत्सुकता नसल्यास ‘तहाच्या वाटाघाटीसाठीं समक्ष येण्याचे कारण नाही’ वगैरे खुसपट काढण्यास खानास पूर्ण मुभा होती. पण खानाने भेटीची कल्पना एकदम मान्य केली यावरून त्याला ही संधि पाहिजेच होती हे सहजच दिसून आले. त्याच्या हाताखालच्या सल्लागारांना मात्र ही कल्पना पटली नाही. “ शिवाजीला जर शरण

येण्याची खरोखरच इच्छा असेल तर तुमच्याकडे त्याने येऊन आपली मान वांकवावी हा सरळ मार्ग असतां तुम्ही त्याच्याकडे जावे हा कोठला न्याय ? ” असे त्यांनी खानास विचारले. पण खान भेटीच्या कल्पनेने डुरळून गेला होता. त्याने आपल्या सल्लागारांच्या बोलण्याकडे लक्ष न देतां “ मला जवळ आलेला पाहून प्रत्यक्ष यमसुद्धां भीतीने माझ्याशी आज तह करील; मग शिवाजीची ती कथा काय ? ” (१९।४३) असे तिर-स्काराचे उद्गार काढले आणि तो झपाट्याने प्रतापगडच्या वाटेने निघाला देखील !

पुढे कोयनेच्या तीरावर शत्रु सैन्याचा तळ पडला व दोघांनीहि कुशल विचारण्याकरितां एकमेकाकडे वकील पाठविले. तेव्हां गोडीगुलाबीची भाषा सुरू असली तरी शिवाजी आपल्याविषयी साशंक असला पाहिजे याची जाणीव खानास होती व खानाचेहि मन आपणाविषयी शुद्ध नाहीं हे शिवाजी ओळखून होता. अशा स्थितीत खरोखर तह घडून येईल किंवा नाहीं हे विधात्याखेरीज इतर कोणास समजण्याजोगें नव्हते हे कवीचे उद्गार समर्पक आहेत. इतर लोकांना मात्र हा सर्व देखावा पाहून हा तह घडून येणार असे वाटत होते (२०।५७). * कारण खानाबरोबर आलेले अनेक सरदार व मंबाजी वगैरे आप्त मंडळी यांना भेटीच्या वेळीं देण्यासाठीं महाराजांनीं मोठमोठ्या किमतीचीं रत्ने खरेदी केलीं. तथापि हा बाह्य देखावा होता. कारण “ शिवाजी राजाने माझ्यावर विश्वास ठेवला आहे म्हणून मी त्याच्याजवळ जाऊन सांप्रत सख्य करण्याचे कपट करतो व आपली गुप्त कव्यार त्याच्या पोटांत खुपसतो आणि तेथील देव-स्थानांत भय उत्पन्न करतो ” (२०।६४) असे कपट खानाने योजले; आणि महाराजांनींहि हे कपट ओळखले असल्यामुळे या त्याच्या कपटाचे फळ त्याला भोगण्यास लावण्याचा निश्चय त्यांनीं केला होता (२०।६९).

यानंतर प्रत्यक्ष भेटीसंबंधीं करार ठरला त्यांत (१) दोघांनींहि सशस्त्र (२१।३) यावे; (२) खानाने पालखीतून येतांना बरोबर दोन तीनच सेवक आणावेत; (३) दोघांच्याहि रक्षणासाठीं दादा दाहा सैनिकांनीं

* यावेळीं चाललेल्या वाटाघाटीचे पर्यवसान तहांत होईल असे लोकांना वाटत होते या भारतकाराच्या म्हणण्यास असल पत्राचे प्रत्यंतर उपलब्ध आहे (शि. च. सा. ले. ४६ पृ. ६७).

बाणाच्या टप्यावर मागे उभे रहावे; आणि (४) अशा स्थितीत दोघांनी भेटून गुप्त खलबत करावे अशी कलमे होती.

खानाने वार्डस येतांच महाराजांना भिववून टाकण्याचा प्रयत्न केला आणि ते भिऊन गेले आहेत अशीच त्याची समजूत होती. यामुळे प्रत्यक्ष भेटीच्या वेळी आपल्या जवळचे हत्यार खानाने शेजारच्या नोक-राजवळ दिले व आपण निःशस्त्र आहो असा देखावा त्याने उत्पन्न केला. या देखाव्यामुळे शिवाजी निःशंकमनाने कराराप्रमाणे आपल्याजवळ येऊन भेटेल आणि आपणासहि गुप्त कट्यार खुपसण्यास चांगली संधि सांपडेल असा खानाचा अंदाज होता. घाबरलेला शिवाजी आपल्याजवळ येऊन अंगाशी अंग कसे भिडवील याचीच त्याला विवंचना पडली होती. तो आपल्या हातांत सापडल्यावर त्याला जखमी करता येईल याविषयी त्याला शंका नव्हती. खान स्वभावतः घमेंडखोर असल्यामुळे आपले कपट शिवाजी ओळखू शकेल आणि आपल्या कट्यारीचा वार तो निष्फळ करील अगर डाव आपल्या अंगावर उलटेल याची शंकाहि त्याच्या मनास शिवली नाही. परंतु महाराजांच्या अंगांत चिलखत असल्यामुळे खानाचा कट्यारीचा वार फुकट गेला आणि प्रत्याघात न्यायाने महाराजांनी खानाच्या पोटांत तरवार खुपसली ती मात्र नेमकी लागू पडून खानाची आंतडी बाहेर पडली.

या वेळी महाराजांनी तरवारीचा उपयोग केला व ही तरवार म्हणजे भवानी तरवार (२०।१६,२२) असे परमानन्दाने सांगितले आहे. वाघनखाचे नांव त्याने कोठेहि घेतलेले नाही. सभासदाने ' बिचवा व वाघनख ' असे शब्द योजिले आहेत (पृ. १६) त्या अर्थी बिचवा व वाघनख हे शब्द समानार्थक नाहीत हे स्पष्ट आहे; व कै. साने यांनी बिचवा याचा अर्थ ' एक वाकडी कटघार ' असा दिला आहे. खाफी-खानाने नुसता बिचवा होता असे म्हटले असून बिचवा याचा अर्थ वाघनख अशी इलियटच्या सातव्या खंडाच्या संपादकाने टीप दिली आहे [पृ. २५९]; आणि भेटीच्या ठरावांत निःशस्त्र येण्याचा करार होता व हा करार लबाड (deceitful) ब्राह्मणांनी केला असे खाफीखान म्हणतो. खानातर्फे कृष्णाजी भास्कर व महाराजातर्फे पंताजी गोपिनाथ हे दोघेहि वकील ब्राह्मण होते हे खरे दिसते; परंतु खानाचा वकील

कृष्णाजी भास्कर हा शेवटपर्यंत खानाच्या बाजूने लढला, त्याने महाराजांच्या अंगावर तरवार मारण्याचाहि प्रयत्न केला पण तो वार लागू झाला नाही असें भारतकार म्हणतो. 'खानानें कटयारीचा मारा केला' व 'महाराजांनीं वाखनख खुपसले' या दोन तपशीलाबद्दल ग्रंथकारांत मतभेद आहे. जेधेशकावलींत 'प्रतापगडचे माचीस अफजलखान बरोबर पालखी व हेजीब [=बकीळ] घेऊन हुदेकरासमवेत भेटास आले. राजश्री स्वामी किलियावरून उतरून भेटास आले. भेटासमई एकांगी करून अफजलखान जिवें मारिला' असें म्हटलें आहे. यांत कटयार, वाघनख अगर खानानें महाराजांना बगळेत दाबून धरणें वगैरे कशाचाच उल्लेख नाही.

जेधे करीन्यांत पुष्कळ बारीक तपशील दिले आहे, परंतु हा करीना अफजलप्रसंगानंतर ३० वर्षांनीं लिहिलेला असून त्यांत काहीं चुका आहेत हें मागे सांगितलेंच आहे. अफजलवधाचा काळ मार्गशीर्ष शु. ७ देण्याएवजीं करीन्यांत कार्तिक महिना सांगितला आहे तो चूक आहे. "भेटाचे समई अफजलखानानें राजश्री स्वामीची मान बगलेस घरिली तेव्हां राजश्रीनीं पंज्यास पोलादी नखें घातलीं होती. त्याचा मारा करून आतडी बाहेर काढिली. तेव्हां मान अंसडून पटा राजश्रीनीं हातीं घेतला" असें करीना म्हणतो व सभासदाची बखर तेंच सांगते.

भवानी तरवार व वाघनखें हीं दोन शस्त्रे अफजलप्रसंगासंबंधीं महाराष्ट्रांत गाजत आलीं आहेत. पैकीं तरवारीच्या हकीकतीस भारतकाराचा आधार आहे व वाघनखाचा वृत्तांत सर्व बखरींत दिलेला आहे. इतर तपशीलांत फारसा भेद नसून भारतकार, जेधे [शकावली व करीना], सभासद आणि खाफीखान यांच्या लेखावरून या प्रसंगाची बरीच विस्तृत माहिती मिळते. बऱ्याच ठिकाणीं ही माहिती एकमेकास पोषक व पूरक अशा स्वरूपाची आहे. भारतांत अफजलखान व महाराज यांच्या मधील करारमदार व भेट यांचें वर्णन मुख्यत्वेकरून केलें आहे; आणि खानाचा बदाईखोर स्वभाव विस्तारानें सांगून महाराजांच्या सावधान वृत्तीचा व मितभाषणाचा अर्थ 'ते म्याले' असा खानानें केला असें ध्वनित केलें आहे. जेधे शकावलींत कान्होजी जेध्याशीं झालेलें महाराजांचें संभाषण व त्याचा इमानीपणा वर्णन केला आहे. करीन्यांत कान्होजी जेध्यानें इतर देशमुखाना

उत्तोजित करण्यासाठी केलेले भाषण, अफजलाने महाराजांना पकडल्यास त्यांना सोडविण्यासाठी कसा प्रयत्न करावयाचा ठरले होते त्याचा वृत्तांत; आणि खंडोजी खोपड्यास देण्यांत आलेल्या शिक्षेची हकीकत विस्तारपूर्वक दिलेली आहे.

सभासदी बखरीत पंताजी गोपिनाथ याच्या वकीलीचे वर्णन बरेच विस्तृत आहे. खानास हरप्रकारे जावळीस घेऊन येण्याची कामगिरी महाराजांनी पंताकडे सोंपविली होती; त्याचप्रमाणे महाराज भ्याले आहेत या सबबीवर भेटीच्या वेळी फार लोक बरोबर घेऊन न जाण्याची सल्ला खानास पंताजीने दिली व खानाचा हेतु महाराजांना धरून नेण्याचाच आहे अशी बातमीहि त्यानेच आणली; एकंदरीत या प्रसंगाचा सूत्रधार पंताजी होता असे सभासदाच्या लिहिण्याचे तात्पर्य आहे.

या सर्व हकीकतीवरून (१) महाराजांना जिवंत धरून नेण्याचे ध्येय खानाच्या मनांत प्रथमपासून शेवटपर्यंत कायम होते.

(२) वाईस आल्यानंतर खानाने तहाची वाटाघाट सुरू केली.

(३) या वाटाघाटीस महाराजांनी भेटीच्या कल्पनेची जोड दिली.

(४) खानाने भेटीची कल्पना मान्य केली व भेटीच्या प्रसंगी त्याने महाराजांची मुंडी बगळेत दाबून धरली. आणि

(५) महाराजांना खानाचा हेतु माहीत असल्यामुळे त्यांना सावधगिरीने स्वसंरक्षण करून खानास चीत करता आले.

या पांच गोष्टीबद्दल महाराष्ट्रीय लेखकांत एकवाक्यता आहे. मुसलमानी लेखकांना मात्र अर्थातच त्या मान्य नाहीत. खाफीखानाच्या मते भेटीच्या करारांत दोघांनीहि निःशस्त्र यावे, खानास शिवाजीने खंडणी व नजर घाबी आणि खानाबरोबर शिवाजीने, जमल्यास, विजापुरास जावे असे ठरले होते. त्याप्रमाणे खान निःशस्त्र आला; पण शिवाजी घाबरल्याचा आव आणून खानाच्या पाया पडला; तेव्हा खान शिवाजीच्या पाठीवर हात ठेऊन त्याला उठण्यास सांगणार होता. इतक्यांत शिवाजीने त्याच्या पोटांत आपल्या हत्याराचा इतक्या जोराने वार केला की खान तत्काळ मरण पावला.

तथापि खाफीखानाचा ग्रंथ अफजलप्रसंगानंतर ७५ वर्षांनी लिहिलेला असून त्याला विजापुराकडील विश्वसनीय माहिती होती असे दिसत

नाहीं. मात्र खान पाळखीतून आला, त्याच्या बरोबर तीन चारच माणसे होती आणि या शिवाय भेटीच्या वेळीं त्याने आपले लोक एका बाणाच्या टण्यावर ठेवले होते ही माहिती सभासदाशी जुळती अशी त्याने दिली आहे.

बुसातिने सळातीन या प्रघातील या प्रसंगाची हकीगत अगदीच अविश्वसनीय दिसते. त्याचें तात्पर्य असें आहे. अफजलखान दहा हजार सैन्यासह आला व त्याने शिवाजीचा कांहीं मुख्य हस्तगत केला तेव्हां शिवाजीने लीनताप्रदर्शक पत्र पाठवून माफी मागितली. तेव्हां खानाने त्याच्याशीं सख्य केले. नंतर शिवाजीने खानास मेजवानीनिमित्त प्रतापगढ किल्ल्यावर बोलावले; त्याप्रमाणें खान फक्त बारा लोकांसह किल्ल्यांत येत असतां शिवाजीच्या हत्यारबंद लोकांनीं त्याच्यावर गर्दी करून त्याला ठार मारले. तेव्हां आपल्यास कोणी आंवरता नाहीं असें समजून खानाची फौज सुसाट पळून गेली.

अशा रीतीने तडजोडीचें बोलणें लाऊन कपटानें घात करण्याची कल्पना शिवाजी महाराजांनीं योजली असें मुसलमानी लेखकांचें म्हणणें दिसतें. पण ही कल्पना अफजलखानानीच होती हें या प्रसंगानंतर एकच महिन्याने [१० डिसेंबर] लिहिलेल्या अस्सल पत्रांत नमूद आहे. राजापूर येथील इंग्रजी व्यापारी सुरतेतील आपल्या अधिकाऱ्याला लिहिताना म्हणतात:—

The person that is called king of this country is known to be the bastard of this Queen's husband; and she notwithstanding that, would have the crown settled on him. But some of the Umrawes of this country, knowing him to be spuriously begotten will not give him homage and refuse to go to court: and these are Rustum Jomah, Bull Ckaune, Shawjee (Shahji Bhonsla) and Sevagy; which latter lyes with an army to the northward and commands all along the coast from the upper chowl unto Dabull; against whom the Queen this year sent Abdoolah khan with an army of 10,000 horse and foot, and because she knew, with that

strength, he was not able to resist Shivaji she connsed him to pretend friendship with his army which he did. And the other [i. e. Shivaji] whether through intelligence or suspicion, it is not known, dissembled his love towards him."

यावरून युद्धास एकदम प्रारंभ न करतां तहाचें बोलणें अफजलखानानेंच प्रथम सुरू केलें असें म्हणणें भाग आहे.

खुद्द अफजलखानाची विल्हेवाट लागल्यानंतर खानाचे पृष्ठरक्षक महाराजांच्या अंगावर धाऊन आले आणि संभाजी कावजी वगैरे महाराजांच्या बाजूचे दहा वीर त्यांना अडविण्यास पुढें सरसावले. या धूमश्रुतीत खानाकडील सरदाराचें नांव सय्यद बंडा असें बखरीतून आहे तें 'बडा सय्यद' असें पाहिजे. जिवा महाला याचा पराक्रम भारतकारानें व बखरकारांनीं एकसारखाच सांगितला आहे. दहा पृष्ठरक्षकांचीं नांवां भारतांत आहेत तीं एकाहि बखरकारानें दिलेलीं नाहींत आणि या आणीबाणीच्या वेळीं महाराजांच्या विश्वासास पात्र झालेल्या लोकांत 'इब्राहिम शिदी' नांवाचा यवन होता याची कल्पनाहि बखरकारांना असल्याचें दिसत नाहीं. त्याचप्रमाणें अफजलाच्या मृत्यूची वार्ता समजल्यावर देखील मराठ्यांशीं लढूं इच्छिणाऱ्या मुसेखानाची माहिती त्यांना नाहीं. पाढाव झालेल्या लोकांत 'ठांबाजी भोसले' याचें नांव समासदी बखरीत छापलें आहे. ती मोडी वाचनाची चूक आहे. ठांबाजीच्या ऐवजी मंबाजी असें पाहिजे हें भारतावरून ठरतें (२२।४६). अफजलखानाचा मुलगा मोठ्या कष्टानें रणागणातून जीव घेऊन पळाला हें बहुतेक लेखक सांगतात. पण त्याचे दोन लहान भाऊ मराठ्यांच्या हातीं सापडले; रणदुल्लाचा मुलगा रणदुल्ला हा या वेळीं कैद झाला, खेळोजीचा 'क्रीतपुत्र' शिदी हिलाळ शरण येऊन महाराजांचा नोकर बनला आणि प्रतापराव मोरे यानें मुसेखान वगैरे लोकांना वाट दाखवून रानातून सुखरूपणें नेलें ही माहिती भारतांत विशेष आहे. त्याचप्रमाणें संकेताचा नगारा होताच जे पांच मराठे सरदार यावनी सैन्यावर चालून गेले ते कमळोजी, येसाजी, तानाजी, कोंडाजी वगैरे खं. ८ ले. १२ मध्ये नांवां तरी माहीत होते; पण पांच हजार पायदळाचा सरदार 'नारायण' नांवाचा ब्राह्मण वीर भारतांत प्रथमच

ऐक्यं येत आहे. एकंदरीत अफजलप्रसंगासंबंधी बरीच विस्तृत माहिती उपलब्ध आहे असा जो आजपर्यंत समज होता तो निराधार ठरतो.

अफजल प्रथम चालून आला तेव्हां जाधवानें सुपें, पांढऱ्यानें शिर-वळ, खराटयानें सासवड, हिलालानें पुणें आणि सैफखानानें तळकॉकण असे शिवाजीचे प्रांत घेतले. तेव्हां नेताजी त्यांच्या अंगावर चालून जाणार होता (२३।११-२८). परंतु तहाची वाटाघाट चालू असल्यामुळे महाराजांनीं नेताजीस त्यावेळीं न लढतां भेटीनंतर दुसऱ्या दिवशीं वाई प्रांतावर चालून जाण्याचा हुकूम सोडला होता. त्याप्रमाणें नेताजी मार्गशीर्ष शु. ८ रोजीं वाईस गेला. आणि वाई प्रांतांतील किल्ले हस्तगत करणें व गांव ताब्यांत घेणें हीं कामें त्यानें केलीं. नंतर खटावपासून कोल्हापुरापर्यंत स्वारी करून मराठ्यांच्या सैन्यानें पन्हाळ्यास वेढा दिला व तो किल्ला हस्तगत केला.

११ अफजलप्रसंगाचा परिणाम—अफजलप्रसंगांत विजापूरकरांच्या सैन्यांतील अंदाजे तीन हजार लोक ठार झाले असावे असें इंग्रज व्यापारी रेव्हिंग्टन म्हणतो. आणि बरेच लोक पळून, जीव बचाऊन गेले, ही गोष्ट भारतकारानेंहि सांगितली आहे. पण मनुष्यहानी मोठी झाली नसली तरी यावेळेपासून मराठ्यांची जरब विजापूरकरांवर बसली ही गोष्ट निर्विवाद आहे. भारतकाराच्या लिहिण्यावरून तरी खानाच्या मनांत प्रतापगडावर जाऊन तेथील देऊळ ऊध्वस्त करावें असें होतें; आणि पंढरपूर येथें त्यानें प्रत्यक्ष या जातीची कृती केली असल्यामुळे खानाचें नांव ऐकतांच तो प्रतापगडावर देखील असेंच करील असें हिंदू लोकांना वाटलें हें खरें आहे आणि याचमुळे प्रतापगडाच्या भेटींत खान ठार झाला हें ऐकतांच आसपासच्या हिंदू लोकांना* धर्मावरचें मोठें संकट नाहींसें झालें व याचें श्रेय शिवाजी महाराजांना आहे हा विचार प्रामुख्यानें मनापुढें आला. या नंतर विजापूरकराकडून शिवाजी महाराजाविरुद्ध अनेक सरदार आले; त्यांनीं आपापल्या मगदुराप्रमाणें महाराजाशीं सामनेहि दिले. परंतु त्यांपैकीं एकानेंहि हिंदूंच्या धर्मभावना दुखाविण्याचा केव्हांहि प्रयत्न केला नाहीं. सारांश हिंदू देवळें भ्रष्ट करूं पाहणाऱ्या खानास देहान्त प्रायश्चित्त मिळालेलें पाहून विजापूर दरबारांतील मुसलमानी सरदारावर जो एकदां वचक

बसला तो कायमचा बसला. तेव्हांपासून विजापूरचे राज्य बुडोपर्यंत या राज्यातील कोणाहि सरदाराने मराठ्यांवर स्वारी करताना देवळें भ्रष्ट करण्याचा खटाटोप केल्याचा दाखला सांपडत नाही. यापुढे विजापूरकरांशी चाललेल्या मराठ्यांच्या झगड्याचें स्वरूप धार्मिक नव्हतें, राजकीय होतें. यामुळें अनेक मुसलमानी सरदार अंतस्थपणें शिवाजी महाराजांना मदत करण्यासहि तयार असत.

१२ रुस्तुमजमा व फाजलखान—प्रतापगडच्या युद्धांतून विजापुरास पळून गेलेल्या बऱ्याच सरदारांना अल्ली अदिलशहानें धीर देऊन पुनः रुस्तुमजमाच्या हाताखाली मराठ्यांच्या सैन्यावर रवाना केलें. मराठ्यांनीं वाईप्रांत घेऊन पन्हाळ्याकडे चाल केल्याचें वर्तमान विजापुरास आलें असल्यामुळें या सैन्याची रवानगी पन्हाळ्याच्या रोखानें करण्यांत आली. इतक्यांत पन्हाळा मराठ्यांनीं घेतल्याचें वृत्त समजलें. तेव्हां अदिलशहाचा धीर सुटला आणि शिवाजीच्या निग्रहाचें काम दिल्लीकरांची मदत घेतल्यावाचून आपल्या एकट्याच्या हातून पार पडणार नाही अशी खुणगांठ त्यानें मनाशीं बांधली (२४।२४). तथापि दिल्लीकराकडून मदत येऊन पोंचण्यास कांहीं काळ लागणें स्वाभाविक होतें. तोंपर्यंत अल्लीनें आपल्याच सैन्याच्या हातून मराठ्यांना अडविण्याचा प्रयत्न करण्याचें ठरविलें. यावेळीं आदिलशाही सैन्याचें आधिपत्य ज्या रुस्तुमजमाकडे देण्यांत आलें होतें तो प्रक्यात रणदुल्लाचा मुलगा होता.

फरादसूनुसूनुहि नाम्ना यो रुस्तुमेजमः ॥ १५

हें भारतकाराचें वाक्य ' अमल इ साली ' या फारशी ग्रंथांतील (इ. व्हा. ७ पृ. १२७) माहितीवरून विश्वसनीय ठरतें. हा रुस्तुम श. १५७९ मध्ये मोंगलांविरुद्ध कसून लढला होता. तळकोंकरांतील कांहीं भाग व राजापूर बंदर त्याच्या ताब्यांत असे; आणि इंग्रजी व्यापाऱ्यांचा त्याच्याशीं स्नेह होता. हा चांगला लढवय्या होता हें भारकारानें 'सुदुर्धर' असें विशेषण लाऊन (२४।२८) सूचविलें आहे. तो व अफजलाचा मुलगा फाजल यांनीं विजापूरकरांच्या सैन्यानिशीं मराठ्यांवर कोल्हापुरा-नजीक हल्ला केला. त्याचें इत्थंभूत वर्णन भारतांत २४ व्या अध्यायांत आहे. या युद्धाच्या वेळीं कोणता मराठा सरदार कोणत्या मुसलमानी सर-दारासमोर उभा होता वगैरे बारकाईची माहिती भारतकारानें दिली आहे.

आदिलशाही सैन्य

मराठ्यांचें सैन्य

फाजलखान व मुलाहय [पिछाडी]

फाजलखान
(डावी बाजू)		
रुस्तुमजमा
(मध्यभाग)		
{ मलक इतबार
{ सादात		
(उजवी बाजू)		

खराटे व पांडरे
नेताजी पालकर
(उजवी बाजू)
शिवाजी महाराज
इंगळे
सिदोजी पवार
हिलाल व जाधव
(डावी बाजू)

याखेरीज विजापूरकरांच्या बाजूस संताजी घोरपडे व सर्जेराव घाटगे यांची योजना चोर्हीकडून हिंदून सैन्याचें रक्षण करण्याकडे झालेली होती. युद्धास प्रारंभ झाल्यानंतर प्रथम नेताजीच्या माऱ्यापुढें फाजलखानानें कच खाऊन पळण्याचा धडा घालून दिला; आणि त्यानंतर रुस्तुमानें शस्त्र टाकून जीव बचावण्यासाठीं पांच सहा घोडेस्वारांसह पळ काढल्यामुळें आदिलशाही सैन्याचा धीर खचला व तें सैरावैरा पळत सुटलें. या वेळीं रुस्तुम, महाराजांच्या जवळून पळून गेला तरी त्याच्यावर त्यानीं हात टाकला नाहीं याचें कारण

न हि विदधति भीरौ शूरतां सूर्यवंश्याः ॥ १५

शिवाजी महाराजांसारखे सूर्यवंशी राजे भिऱ्यावर शस्त्र चालवून आपलें शौर्य प्रगट करित नाहींत असें परमानन्द सांगतो. समकालीन अस्सल पत्रांत देखील या युद्धाचें वर्णन असेंच केलेलें आढळतें. ता. ४ फेब्रुवारी १६६० [=श. १५८१ फाल्गुन शु. ४] रोजीं सुरतेस पाठविलेल्या एका पत्रांत इंग्रजी व्यापारी लिहितातः—

They marched towards Sevage's forces, then lying at Panella and in the way encounters with each other in which encounter Fozell Ckaune being in the front, was first routed and many of his men killed and after-

wards persued; while Rustum Jemeah had only some of his men slaine and himself suffered to retreat back unto Hookery.

या युद्धांत विजापूरकरांचे कितीएक हत्ती मराठ्यांच्या ताब्यांत आले या भारतकारांच्या विधानास [२४।७५] शकावलीचें प्रत्यंतर उपलब्ध आहे. “ श. १५८१ पौष वा॥१० बुधवार रुस्तुमजमा व फाजलखान यासी युद्ध कोल्हापुराजवळ जाहालें. बारा हत्ती व दोन हजार घोडीं राजे याणीं पाडाव केलीं. रुस्तुमजान पळोन गेला [शि. च.प्र.पृ. ५७।९८].” हा तपशील सदर शकावलींत दिला आहे व तो महत्त्वाचा आहे.

१३ पन्हाळ्याचा वेढा—रुस्तुम व फाजल यांच्यावर जय मिळविल्या-नंतर महाराज पन्हाळ्यास आले; आणि नेताजीनें कोल्हापूर, रायबाग, अथणी, तेलसंग तिकोटें इत्यादि विजापूरकरांच्या ताब्यांतील गांव व मुख्य लुटले व कांहीं हस्तगतहि केले. अशा प्रकारें अफजल ठार झाला, रुस्तुम पराभूत झाला आणि नेताजीनें विजापूरकरांचा मुख्य व्यापण्याचा सपाटा चालविला तेव्हां विजापूरकरांचे घाबें दणाणून गेलें. मराठ्यांना आवरण्याचें काम आपल्या हातून होत नाहीं असें विजापूरकरांच्या मनानें पक्केंपणीं घेतलें आणि त्यांनीं दिल्लीकराकडे पूर्वीं मदतीची याचना केली होती तिची पुनरुक्ती केली. पण दिल्लीकराकडे हांक पोचून त्यांची मदत विजापुरास येऊन पोचणें दिनावधीचें काम होतें. तोंपर्यंत त्यांना मराठ्यांच्या सैन्यास थोपवून धरण्यासाठीं कांहींना कांहीं व्यवस्था केल्यावाचून गत्यंतर राहिलें नाहीं. तथापि विजापूर दरबारांतील कोणीहि वजीर हें काम पत्करण्यास पुढें येईना. अशा वेळीं कर्नूळाचा जहागीरदार शिद्दी जोहार यानें हें काम करून दाखविण्याची हिंमत बांधली. हा शिद्दी स्वतः बंडखोरच होता. तो विजापूरकराविरुद्ध कारस्थानें करून शिरजोर बनला होता. यामुळें दरबारांतील मुत्सद्यांची त्यांच्यावर मर्जी नव्हती. पण मुत्सद्यांची मति कुंठित झाल्यामुळें जोहाराचें म्हणणें गोढ मानून वेळ मारून नेण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर आला होता. त्यांनीं जोहाराचे सर्व अपराध माफ करून त्याला ‘ सलाबतखान ’ हा किताब दिला आणि त्याची रवानगी शिवाजी महाराजांचा बंदोबस्त करण्याच्या कामीं केली आणि त्यानें आपल्या मोठ्या सैन्यासह पन्हाळ्यास वेढा दिला.

जोहाराबरोबर रुस्तुम, फाजल व सादात हे खान या मोहिमेंत पुनः सामील झाले होते आणि बाजराज घोरपडेहि आला होता. पैकीं जोहार, फाजल व रुस्तुम यांनीं पन्हाळ्याची पूर्व बाजू वेढली आणि सादात, मसूद, घोरपडे, भाईखान वगैरेंनीं पश्चिम बाजूचा बंदोबस्त ठेवला; दक्षिण व उत्तर बाजूच्या सरदारांचीं नांवे भारतकारानें दिलीं नाहींत, या दिशांनीं दुसऱ्या सैन्यानीं वेढा दिला असें मोघम सांगितलें आहे. वेढ्याचें काम चैत्रापासून सुरु झालें व महाराज तेथून आषाढांत निघून गेले असें जेधे शकावलींत म्हटलें आहे. मध्यंतरीं ज्येष्ठ अधिक होता हे लक्षांत घेतलें असतां वेढ्याचें काम चार महिने चाललें होतें व पांचव्या महिन्यांत आषाढ वद्य १ रोजीं महाराज पन्हाळ्याहून निघून खेळण्यास गेले असें ठरतें.

पण या चार पांच महिन्यांत एक फार मोठी महत्त्वाची गोष्ट घडली ती ही कीं विजापूरकरांनीं केलेल्या विनंतीला अनुसरून दिल्लीकरांनीं शिवाजीमहाराजांविरुद्ध सैन्य रवाना करण्याचें ठरविलें आणि त्याचें सैन्य पुणें प्रांतांत दाखलहि झालें. यावेळीं शाइस्तेखानाच्या हाताखालीं सत्याहत्तर ७७ हजार घोडेस्वार असून त्यावरील अदमासें ६० सरदारांचीं नांवे भारतकारानें दिलीं आहेत. या सैन्यानें देवळांचा विध्वंस करणें, मठ मोडणें व गांव उध्वस्त करणें वगैरे अत्याचार केले [२५।६०-६२]. आणि चाकणच्या किल्ल्यास वेढा दिला. अशा रीतीनें शिवाजीमहाराज पन्हाळ्याच्या वेढ्यांत अडकून पडले असतां शास्ताखानानें पुणें, सुपें, इंदापूर व चाकण हे परगणे ताब्यांत घेतले. या वेळीं राजमाता जिजाबाई राजगड येथें होती. चोंहोंकडून उठलेल्या या वावटळीचें स्वरूप पाहून महाराजांना हरप्रयत्नानें पन्हाळ्याच्या वेढ्यांतून सोडविलें पाहिजे असें या राजमातेनें ठरविलें. इतक्यांत नेताजी पालकर व सिद्दी हिलाल विजापुरापर्यंत स्वारी करून परत आलेले दिसले. तेव्हां पन्हाळ्याचा वेढा उठविण्याचें काम या दोघांकडे सोंपविण्यांत आलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं पन्हाळ्याजवळ जाऊन जोहाराच्या सैन्यावर जोराचा हल्ला केला. परंतु त्याचा उपयोग झाला नाहीं. उलट शिद्दी हिलालाचा मुलगा वाहवाह हा मात्र लढत असतां घोड्यावरून खालीं पडला आणि त्याला शत्रूसैन्यानें उचलून नेले. तेव्हां शत्रूस अडविण्याचें काम हिलालास करतां आलें नाहीं. एक-

दरीत वेढा फोडून पन्हाळ्यांत मदत पोचविण्याचें काम यावेळीं नेताजी पाळकराच्या हातून तडीस न जातां त्याला परतावें लागलें. नेताजी पाळकराचा पन्हाळ्यांत मदत पोचविण्याचा प्रयत्न फसल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं शिवाजीमहाराज पन्हाळ्यावरून निघाले; पण त्यांना कसें निघतां आलें या गोष्टीचा समाधानकारक खुलासा आढळत नाहीं. त्र्यंबक भास्कर याजकडे किल्ला लढविण्याची जबाबदारी सोंपवून महाराज रात्रीच्या पहिल्या प्रहरां पाळखींतून गेले, व त्यांच्या मागून सहाशें पदाती गेले; पण मेघगर्जनेच्या गडगडाटामुळें व भवानीनें मोहित केल्यामुळें शत्रुसैन्यास ही हालचाल समजली नाहीं असें भारतकार सांगतो. अशा रीतीनें निघून जाण्यापूर्वी महाराजांनीं जोहारास त्याबद्दल इषारा देऊन त्याला द्वंद्व युद्धाचें आव्हान दिलें होतें पण तें त्यानें स्वीकारलें नाहीं; त्यानंतर स्वशौर्यानें शत्रूचा वेढा फोडून महाराज निघून विशाळगडास गेले असें परमानन्द सांगतो. पण त्यांत अतिशयोक्ती असावी असें वाटते. त्यांतल्या त्यांत भवानीनें मोहित केल्यामुळें शत्रुसैन्यास महाराजांची हालचाल कळली नाहीं हा कार्यकारणभाव तरी पटण्याजोगा नाहीं.

उलटपक्षां विजापूरच्या इतिहासकारानें महाराजांची सुटका जोहाराच्या-राजद्रोही स्वभावामुळें झाली असें प्रतिपादन केलें आहे. प्रथम जोहारानें पन्हाळ्यास वेढा देण्याचें काम प्रामाणिकपणें चालविलें; त्यामुळें शिवाजी खरोखरच पेचांत सापडला. पण त्यानें लीनताप्रदर्शक पत्र पाठवून माफी मागितली व 'आपणाखेरीज मला दुसरा आसरा नाहीं आणि हुकूम हेईल तर मी स्वतः येऊन माझा अर्ज करण्यास तयार आहे' असें कळविलें. जोहारानें या निरोपामुळें संतुष्ट होऊन शिवाजीस असें लिहिलें कीं, "माझे आगमन जाहीर रीतीनें जरी तुमच्या नाशासाठीं आहे तरी पण तुम्ही जर माझ्याशीं खऱ्या स्नेहानें वागण्यास तयार असाल व त्याप्रमाणें करार कराळ तर बादशहाच्या दरबारांत हरएकप्रसंगीं मी तुमचा मदतगार होण्यास तयार आहे." हें ऐकून शिवाजी फार खुष झाला आणि मध्यरात्रीं दोन माणसें बरोबर घेऊन जोहाराकडे गेला व त्याची भेट घेतली. आणि दोघांनीं एकमेकाशीं मित्रत्वाच्या नात्यानें वागावें असा करार करून तो रात्रीच परत किल्यावर गेला. आणि वेढा चालू आहे असा देखावा कायम ठेवण्यांत आला. पुढें जोहाराच्या फितूरीची ही बातमी बादशहास विजापूर

येथें समजली तेव्हां तो रागावला आणि 'दोघांही बंडखोरांना शासन केलें पाहिजे' असें योजून विजापुराहून सैन्यासह निघण्याचें ठरलें. जोहारानें हुजूरच्या भेटीस यावें असें सांगण्यासाठीं एक वकील पाठविण्यांत आला पण जोहार आला नाहीं. तेव्हां बादशाहा सैन्य घेऊन मिरजेपर्यंत आला आणि आघाडी त्याच्याही पुढें पन्हाळ्याच्या दिशेनें चालू झाली. तेव्हां रात्री शिवाजी तेथून पांच सहा हजार सैन्यासह निसटला आणि पन्हाळा किल्ला बादशहाच्या ताब्यांत आला; त्यावेळीं युद्ध देखील करावें लागलें नाहीं असें विजापूरचा इतिहासकार सांगतो.

परंतु ही हकीकत विश्वसनीय दिसत नाहीं. शिवाजी महाराज पन्हाळ्याहून जातांच किल्ला विजापूरकरांच्या ताब्यांत आला नाहीं. जेथे शकावलीप्रमाणें श. १९८२च्या आषाढ वद्य १ रोजी महाराज पन्हाळ्याहून खेळणा उर्फ विशालगड येथें गेले; तेव्हां जोहाराच्या लोकांनीं (मसूद नांवाच्या सरदारानें) त्यांचा पाठलाग केला. 'तेसमई बांदलाचा जमाव व बाजी प्रभु देशपट्टे गजापूरचे घाटीं ठेऊन राजश्री खेळण्यास गेले. बाजी परभु यानी व लोकांनीं युद्धाची शर्त केली. बाजी परभु व काहीं लोक पडिले. गनीम चढो दिव्हा नाहीं. सिदी जोहार माघारा गेला' जेथे करीना शि-- च. प्र. पृ. ४६.

मुसलमानी लेखकांनीं बाजीच्या या पराक्रमाचा किंवा त्या प्रसंगाचा नामनिर्देशहि केला नाहीं. भारतकारानें या प्रसंगाची विस्तृत माहिती दिली आहे. महाराज पन्हाळ्याहून निसटून गेल्याची बातमी ऐकतांच जोहारास फार वाईट वाटलें आणि त्यांचा पाठलाग करण्याच्या कामावर त्यानें मसूदाची योजना केली. या खेरीज पालीचा राजा जसवंतराव व शृंगारपूरचा सूर्यराव यांना विशालगडास वेढा देण्यासाठीं पाठविलें. या सर्वांनीं मिळून महाराजांना अडविण्यासाठीं पराकाष्ठेची मेहेनत केली परंतु ते अडवूं शकले नाहींत. महाराज गडावर जाऊन पोचले. तेव्हां जसवंतराव, सूर्यराव व मसूद यांनीं गडासच वेढा घालण्याचा प्रयत्न केला. परंतु मराठ्यांच्या सैन्यानें त्यांच्यावर फारच जोराचा हल्ला केल्यामुळे त्यांना त्यावेळीं वेढा उठविणें भाग पडलें; आणि मसूद मोठ्या कष्टानें जीव घेऊन कसाबसा परत पन्हाळ्यास पोचला. नंतर महाराज सरहद्दीवर आणून ठेवलेलें सैन्य घेऊन विशालगडाहून राजगडास गेले. हा सर्व

प्रकार चालला असतां पन्हाळा मराठ्यांच्याच ताब्यांत होता; व तेथें त्रिंबक भास्कर सैन्यासह किष्ठा लढवीतहि होता. परंतु महाराजांनीं राजगडास गेल्यावर असा विचार केला कीं एकीकडून शिंदी जोहार व दुसरीकडून शास्ताखान असे सरदार चालून आले असतां दोनहि सैन्यांशीं एकदम युद्ध चालू ठेवल्यानें फार प्राणहानी होईल. सबब तो प्रसंग टाळण्यासाठीं पन्हाळा किष्ठा शत्रूस देऊन जोहाराशीं चाललेलें युद्ध थांबविण्याचें त्यांनीं ठरविलें. त्याप्रमाणें निरोप जातांच त्र्यंबक भास्करानें किष्ठा अल्ली अदिल-शाहास देऊन टाकला; व तो सैन्यासह राजगडास निघून आला. त्र्यंबक भास्करानें पन्हाळ्याहून निघतांना जोहाराची भेट घेतली तेव्हां जोहाराच्या मनांत शिवाजी महाराजांचा स्नेह ठेवण्याची इच्छा आहे असें त्यास दिसून आलें असें भारतकार म्हणतो (२८।७). जेथे शकावलींत तर ' श. १५८२ भाद्रपद वद्य त्रयोदशी, पनाळा सलाबतखानासी (जोहारास) दिव्हा सला केला ' असें म्हटलें आहे. यावरून या वेळेपर्यंत जोहार व अल्ली यांच्यांत उघडपणें बेबनाव आला नव्हता असें दिसतें. यानंतर लौकरच अल्ली व जोहार यांच्यांत वितुष्ट आलें. महाराज पन्हाळ्याहून निसटले व ते विशाळगडास गेल्याचें समजल्यावर देखील त्यांना तेथें वेढण्याचें काम जितक्या कसोशीनें व्हावयास पाहिजे होतें तितक्या कसोशीनें जोहारानें केले नाही असा संशय बादशहाला येणें स्वाभाविक होतें. आणि हा संशय वाढविण्यास त्र्यंबक भास्कर व जोहार यांच्या-मधील गोडीगुलाबीचा सामोपचारहि कारणीभूत झाला असेल असें दिसतें. किंबहुना ' पन्हाळा किष्ठा आम्ही जोहाराच्याच ताब्यांत दिला आहे ' असें सांगून मराठ्यांनीं जोहार हा आपला मित्र आहे असें भासविलें असावें. कसेंहि असो. एवढें निश्चित आहे कीं जोहार व अल्ली यांच्यांत वितुष्ट येऊन जोहारानें कार्तिकामध्ये उघडपणें बंड पुकारलें व आपण मोंगली सरदार आहों असें त्यानें जाहीर केलें [ढाग रजिस्टर १६६१ पृ. ९६-९७]. अल्लीनें पुढें त्याच्यावर स्वारी केली आणि शेवटीं त्यास वीष देऊन मारविलें. जोहार श. १५८३ मध्ये मरण पावला असें जेथे शकावली-वरून ठरतें. एकंदरीत पन्हाळ्यावरून महाराज निघून गेले ते जोहाराच्या फितूरीमुळें गेले हा अल्लीचा समज चुकीचा होता व

“मन्यामहे वयं तर्हि नापराधी स जोहारः ॥ ” २८।२४

‘जोहार अपराधी नव्हता असें आम्हांस वाटते’ हा परमानन्दाचा अभिप्राय एकंदरीत ग्राह्य दिसतो. परंतु “देवीच्या प्रसादानें” महाराज पन्हाळ्यांतून निसटूं शकले हें परमानन्दाचें म्हणणें मात्र तितकें पटत नाही. महाराजांच्या कार्यास दैवी सहाय आहे हें लोकांच्या मनावर विव-विण्याची संधि भारतकारानें या ठिकाणीं साधली आहे; पण या प्रसंगाची उपपत्ति मानवी व्यवहाराच्या दृष्टीनें लावतां आली पाहिजे; व अद्भुत चमत्कार हा पुरावा म्हणून इतिहासांत ग्राह्य धरतां येणार नाही असें प्रस्तुत लेखकास वाटते.

समकालीन इंग्रजी पत्रावरून असें दिसते कीं रुस्तुमजमा हा शिवाजी महाराजांचा स्नेही आहे असें इंग्रजी व्यापाऱ्यांना पक्षेपणीं वाटत होतें. या समजावर (अफजल प्रसंगानंतर मराठ्यांनीं दाभोळपर्यंत चाल केली तेव्हां) इंग्रजी व्यापाऱ्यांनीं रुस्तुमच्या ताब्यांतल्या राजापूर बंदराचा आश्रय केला. इतर ठिकाणीं लुटालूट झाली तरी मराठ्यांचें सैन्य राजापूर लुटण्यास येणार नाही असा इंग्रजी व्यापाऱ्यांचा अंदाज होता. पण पुढें शिवाजी महाराज पन्हाळ्यास वेढले गेले व वेढ्याच्या कामासाठीं कांहीं कुलपी गोळे इंग्रजांनीं तयार करून द्यावे असें बोलणें शिही जोहारानें लावलें आणि इंग्रजांनीं तें कबूल केलें. अर्थात् हे गोळे जोहाराकडे न पोचतां मधल्या मधें आपण लाटावे अशी खटपट रुस्तुमानें केली. त्या अर्थीं रुस्तुम, वरून विजापूरकरांचा सरदार म्हणून वावरत असला तरी, अंतस्थ रीतीनें महाराजांना मदत पोचवीत होता असें दिसते. पन्हाळ्याच्या वेढ्यांत रुस्तुमाचें सैन्य होतें असें परमानन्द सांगतो [२५।१९]. तेव्हां तो महाराजांना अनुकूल असण्याचा व मराठ्यांचें सैन्य पन्हाळ्यावरून निघून जाताना त्याची मदत झाली असण्याचा संभव आहे. परंतु प्रत्यक्ष कागदोपत्रीं पुराव्यावांचून नुसत्या तर्कास ऐतिहासिक चर्चेत महत्त्व नसल्यामुळे हा संभव सुचविण्यापर्लकडे त्याचें विवेचन करणें योग्य होणार नाही. संशोधनाअंतीं हा संभव खरा ठरेल किंवा दुसरे कांहीं कारण सापडेल; तोंपर्यंत पन्हाळ्यांतून महाराज कसे निघून गेले हें गूढ चांगलेसें उकललें नाही असें म्हणणें प्राप्त आहे.

आजपर्यंत या प्रसंगाची हकीकत माहित होती ती फार अपुरी होती; बाजी प्रभूनें या वेळीं पराक्रम गाजविला एवढेंच मुख्यतः माहित होतें;

पण महाराज पन्हाळ्याहून गेले तरी किल्ल्यावर मराठ्यांचे सैन्य कायम होते हा महत्त्वाचा तपशील माहीत नव्हता; किंवा महाराज विशाळगडावर आल्यावर देखील त्यांना तेथे वेढण्याचा प्रयत्न आदिलशाही सैन्याने केला पण तो सिद्धीस गेला नाही हेहि आपणास माहीत नव्हते. त्याचप्रमाणे इंग्रजी व्यापाऱ्यांच्या पत्रावरून महाराज पन्हाळ्याहून आषाढात गेले हे लक्षात येत नाही; पन्हाळ्याचा वेढा श्रावणातहि चालू आहे त्या अर्थी महाराज अद्याप तेथेच असावे असे सकृददर्शनी वाटते; आणि याच कारणामुळे प्रो. सरकार यांनी या प्रसंगाचा काळ 'आगष्ट' म्हणजे 'श्रावण' असा दिला आहे (स. शि. च. पृ. ८४). इंग्रजी पत्रावरच विशेष भिस्त ठेऊन तारखा ठरविण्याचा प्रयत्न प्रो. सरकार यांनी असा आणखी बऱ्याच ठिकाणी केला आहे. अफजलवधासारख्या महत्त्वाच्या प्रसंगाचा काळ मराठीत अनेक ठिकाणी बरोबर दिलेला असून तो प्रो. सरकार यांच्या नजरेत भरला नाही व त्यांनी 'सप्टेंबर' महिना देऊन ठेवला याचे कारण देखील इंग्रजी पत्राप्रमाणे मराठीतहि विश्वसनीय मित्या देणारी सामुग्री आहे ही गोष्ट त्यांच्या लक्षात नीटशी आली नाही हे आहे. या मुद्याची विशेष चर्चा करण्याचे हे स्थळ नव्हे. शिवाय शिवचरित्रास उपयोगी पडणारा इंग्रजी व्यापाऱ्यांचा अस्सल निवडक पत्रव्यवहार स्वतंत्रपणे ग्रंथरूपाने रा. वासुदेवराव बेंद्रे यांनी तयार केला आहे. तो इतिहास-वाचकांपुढे मांडतांना हा मित्यांचा उद्दापोह ते करणार आहेत.

१४ पुढील धोरणाचा उद्दापोह—विशाळगडाहून महाराज राजगडास येऊन पोहोचले तेव्हा पुढे कोणते धोरण स्वीकारावे हे ठरविणे अगत्याचे होते. अफजलखानाने काढलेल्या कुरापतीस उत्तर म्हणून मराठ्यांनी गदग लक्ष्मेश्वरापर्यंत व विजापुरापर्यंत स्वाऱ्या केल्या, परंतु या स्वाऱ्या हुल्लडीच्या स्वरूपाच्या होत्या. यांत मराठ्यांना धांवपळ पुष्कळ करावी लागली व विजा-पूरकरांचे नुकसानहि बरेच झाले; पण या हुल्लडीत व्यापलेला प्रदेश मराठ्यांकडे कायमचा टिकणे शक्य नव्हते. विजापूरकरांतर्फे शिर्डीजोहार व मोंगळांतर्फे शास्ताखान यांनी आपली प्रचंड सैन्ये आणून मराठ्यांच्या ताब्यांत गेलेल्या मुलखावर हल्ला केला तेव्हा त्यांच्या पुढे मराठ्यांना मुळीच टिकाव धरता येईना. संख्येच्या दृष्टीने मराठ्यांचे सैन्य बादशाही सैन्यापुढे क्षुद्र स्वरूपाचे होते; आणि तेहि गेल्या सात आठ महिन्यांतील धावपळीने थकले

भागलेले असे होते. यामुळे काही दिवस विसावा मिळाल्यावांचून त्याच्या हातून मोठी कामगिरी पार पडण्याजोगी नव्हती. हे ओळखून महाराजांनी पन्हाळा देऊन विजापूरकरांशी समेट केला आणि शास्ताखानाशी देखील तडजोडीचे बोलणे चालू ठेवले. शास्ताखानाने चाकण शहर, व तेथला संप्रामदुर्ग किष्ठा हस्तगत करून पुणे, सुपे, इंदापूर या परगण्यांत धुमाकूळ मांडला; आणि आपला मुक्काम पुण्यास कायम केला. सुपे परगणा अफजलखानातर्फे सिद्दी बिलाळ व पांढरे यानी व्यापला होता, त्यांना घालविण्याचे काम मराठ्यांनी केले असेल नसेल इतक्यांत शास्ताखानाच्या फौजांनी तो मुख्य आपल्या ताब्यांत घेतला. त्याचे वर्णन खं. २० पृ. ७१ वर छापलेल्या एका टिपणांत असे आहे. “मोंगलाईच्या नामजादी दिल्लीहून आल्या. अमीरुलउमराऊ शास्ताखान आला, ते समई मुलूक तमाम वीस जाला. सुभा जेजुरीस आला. तेथून चाकणेचा किष्ठा सर केला. त्यावरी सिद्दी बिलाळ सुभा करून आपले तरफेने ठाणियास पाठविला. त्याने कौल देऊन कोट सुपियांत मुस्तेद केला. मग आपण इंदापुरास गेला.” अशा रीतीने शास्ताखानाने दंगल उडवून सोडली असता महाराजांनी शास्ताखानाकडे वकील पाठवून तडजोड करण्याची व इनामदारांना आश्वासन देऊन त्यांचे मन आपणाकडे कायम ठेवण्याची खटपट केली. पण दोहीचाहि उपयोग झाला नाही असे दिसते. “कार्तिक मासी राजश्री सोनाजी पंडित शास्ताखानाचा निरोप घेऊन राजगडास राजियापासी आले.” असे जेथे शकावली सांगते. पण हा उल्लेख फार मोघम आहे. त्यावरून बोलाचालीत काय निष्पन्न झाले त्याचा अंदाज करता येत नाही. स्याचप्रमाणे मराठ्यांच्या सरंजामी खात्यांतर्फे एक हुकूम यावेळी जाहीर करण्यांत आला तो खं. ८ ले. ११ रूपाने आपणापुढे आहे. त्यांत “सरंजामी छ २४ रबिलाखर सन इहिदे सितैन अल्फ (=श. १५८२ मार्ग. व. ११). पुणे, व इंदापूर व चाकण, सुपे बारामती ऐसे इनाम आहेत. त्यास पेशजी आपणास मुकासा असता अफजलखाना आधी जेणे प्रमाणे तसलमती घ्यास जें पावत असेल त्यास तेणेप्रमाणे देणे ऐसा तह (=ठराव] केला असे” असे शब्द आहेत. यावरून पुणे, सुपे वगैरे परगणे महाराजाकडे मोक्याच्या नात्याने होते तेव्हा इनामदारांना काही रकमा पोचत असत. अफजलप्रसंगानंतर त्यांचे मोक्यासेदारांचे

नातें राहिलें नाहीं तरी इनामदारांनीं आपल्या उत्पन्नाविषयीं फिकीर बाळगण्याचें कारण नाहीं; त्या रकमा त्यांना देण्यांत येतील असें आश्वासन देण्यासाठीं हा जाहीरनामा काढलेला आहे. वर सांगितलेले परगणे पूर्वीं विजापूरकरांच्या ताब्यांतले होते. पण श. १५७९ च्या तहानें ते विजापूरकरांनीं मोगलांना देऊन टाकले असून ते आजपर्यंत मोगलांनीं ताब्यांत घेण्याचेंच काम काय तें राहिलें होतें. तें शास्ताखानानें बजावळें. अशा रीतीनें हा मुख्य शास्ताखानाच्या ताब्यांत आल्यानंतर त्याचा मोकासा शिवाजी महाराजांना देणें अगर न देणें मोगलांच्या मर्जीवर अवलंबून होतें. मार्गे औरंगजेब भावाशीं भांडण्याकरितां उत्तरेकडे जाण्यास निघाला तेव्हां हे परगणे शिवाजी महाराजांकडे राहूं देण्यास औरंगजेबानें मान्यता दिली होती. तीच त्यानें आतां हि घाथी असें बोलणें यावेळीं शास्ताखानाकडे सोनाजीपंतानें लावले असावें असें दिसतें. तथापि हें बोलणें मान्य करण्याचा अगर अमान्य करण्याचा हक्क मोगलाचा होता व त्यांनीं तो अमान्य केल्यास त्या मुषावर त्यांच्याशीं भांडण करण्याचा इरादा महाराजांचा नव्हता. मोगलांनीं विजापूरकराकडून तहानें मिळालेला मुख्य खुशाल ताब्यांत घ्यावा, पण या पलीकडे विजापूरकर व शिवाजी यांच्यामधील भांडणांत त्यांनीं लक्ष घालूं नये अशी महाराजांची इच्छा होती. मोगल व विजापूरकर यांचीं सैन्ये एकमेकांस मिळून त्यांनीं मराठ्यांचें राज्य बुडविण्याचा प्रयत्न केल्यास मराठ्यांचा टिकाव लागण्याजोगा नव्हता. त्या अर्थीं शास्ताखानास विजापूरकराशीं ऐक्य करण्याची बुद्धी न होईल अशी व्यवस्था करणें सर्वांत महत्त्वाचें होतें.

सारांश शास्ताखानानें व्यापलेला मुख्य तहाअन्वये व कायदेशीर रीतीनें मोगलांचाच झालेला होता; तो त्यांनीं ताब्यांत घेतला याबद्दल तक्रार करण्यापासून काहींच फायदा नव्हता. आणि महाराजांनीं अशी तक्रार केल्याचेंहि दिसत नाहीं. पुणें, चाकण वगैरे परगणे यावेळीं जे एकदां मोगलांच्या ताब्यांत गेले ते कित्येक वर्षे त्यांच्याच ताब्यांत होते. महाराज आप्रधाहून परत आल्यानंतर तीन वर्षांनीं श. १५९१ मध्यें मोगलांशीं जेव्हां उघड युद्ध सुरु झालें तेव्हां हा मुख्य महाराजांनीं जिंकून परत घेतला. तोंपर्यंत सिंहगड व पुरंदर हे दोन किल्ले खेरीज करून बाकीचा मुख्य मोगलांकडे होता. सारांश शास्ताखानानें व्यापलेल्या मुळ-

खावर व मिळालेल्या विजयावर संतोष मानून रहावे; त्याने याच्याहि पुढे पाऊल टाकण्याची खटपट करू नये अशी महाराजांची इच्छा होती; आणि ती शास्ताखानास शेवटी मान्यहि झाली. मात्र प्रारंभी त्याने चढाईचे धोरण पत्करून सद्द्व्यादीपलीकडे मराठ्यांनी घेतलेला मुख्य व्यापण्याची ईर्षा धरली होती. परंतु उंबरखिंडीच्या युद्धांत त्याच्या सरदारांना चांगली अडल घडल्यामुळे त्यांनी " आपली ईर्षा अनाठायी आहे " असे खानास स्वानुभवाने बजाऊन सांगितले असे दिसते.

या दृष्टीने उंबरखिंडीचा प्रसंग महत्त्वाचा आहे. त्याची चर्चा करण्यापूर्वी प्रथम येथे या युद्धासंबंधीची भारतातील हकीकत नमूद करू.

१५. उंबरखिंडीचे युद्ध—महाराज राजगडास परत आले त्यासुमारास शास्ताखानाने चाकण शहर व किछा ताब्यांत घेतला (२८।२८) व तो पुण्यास आला. तथापि त्याच्याशी या वेळी सामना न देतां भरपूर पैसा मिळवून नंतर हें काम हातीं घ्यावे असे महाराजांनी ठरविले. त्याच्या सचिवांनी देखील ही योजना मान्य केली; पण शास्ताखान पुण्याहून घेत शिवाजी महाराजांना गांठण्यासाठी राजगडाच्या रोखाने चालून येईल हें उघड दिसत असल्यामुळे सद्द्व्यादीवरून मोगली सैन्य उतरत असतां त्याचा फडशा उडविण्याची व्यवस्था केली पाहिजे असे त्यांनी सांगितले आणि महाराजांनाहि ते सयुक्तिक वाटले. त्याप्रमाणे मराठ्यांचे सैन्य त्या धोरणाने रवाना झाले. अंदाजाप्रमाणे शास्ताखानाने कारतलब नांवाच्या सेनापतीकडे सद्द्व्यादी उतरून चौल, कल्याण, भिवंडी, पनवेल हीं ठाणीं हस्तगत करण्याचे काम सोंपविले; आणि बरोबर अनेक रजपूत सरदार दिले; शिवाय सुप्रसिद्ध 'रायबागीण' इचीहि योजना या मोहिमेत शास्ताखानाने केली. हें सैन्य लोहगड नजीकच्या दक्षिणोत्तर मार्गाने एका पाउलवाटेने पर्वतावरून खाली उतरले. ही वाट संपताच दाट झाडी असलेले अरण्य होते. तेथपर्यंत मोगलांचे सैन्य येईपावेतो मराठे झाडीच्या आश्रयाने दडून राहिले होते, ते मोगलांना दिसले नाहींत. नंतर उंबरखिंडीजवळ कारतलब येतांच मराठ्यांनी रणभेरी वाजवून युद्धास तोंड लावले. तेव्हां तुंगारण्याचा अधिपति मित्रसेन व अमरसिंह यांनी हिंमत धरून युद्धास रंग आणला. पण चौहीकडून मराठ्यांचा वेढा पडला

असल्यामुळे त्यांच्या पराक्रमाचा कांहींहि उपयोग झाला नाही. मोंगली सैन्यास पाणी न मिळाल्यामुळे त्याचे फार हाल झाले. शेवटीं रायबागिणीच्या सूचनेवरून कारतलवाने महाराजांकडे दूत पाठवून जीवदान मागितले. त्याप्रमाणे अभिवचन देण्यांत आल्यावर कारतलवाने खंडणी पाठविली व मित्रसेनादि सरदारांनीं देखील याच मार्गाचे अवलंबन केले. यामुळे त्यांच्याशीं चाललेले युद्ध बंद करून त्यांना जाऊं देण्याचा हुकूम महाराजांनीं आपल्या सैन्यास दिला. या वेळीं मोंगली सैन्य जीव घेऊन पळाले व मराठ्यांना शत्रूच्या तळावर पुष्कळ किमतीचा माल सांपडला. नंतर मोंगल पुनः परत येतील तर त्यांना अडविण्याचें काम करण्यासाठीं नेताजीची नेमणूक करून महाराज कोंकणच्या स्वारीवर निघाले.

या उंबरखिंडीच्या युद्धाशीं रायबागिणीचा संबंध होता व तिनें शरण जाऊन आपली सुटका करून घेतली ही गोष्ट ठोकळ मानानें बखरकारांना माहीत आहे. परंतु उंबरखिंडीचा ठावठिकाण अगर या प्रसंगाचा काळवेळ याची त्यांना कल्पनाहि नाही असें दिसते. सभासदानें हा प्रसंग सुरतेच्या दुसऱ्या लुटांहून महाराज परत येत असतां वाटेत घडला असें म्हटलें आहे !

मोंगली इतिहासांत या प्रसंगाचा अर्थातच नामनिर्देश देखील नाही. यामुळे त्यावर अवलंबून शिवचरित्र लिहिणाऱ्या प्रो. सरकारांनाहि त्याचा उल्लेख करतां आला नाही. जेथे शकावलींत हा प्रसंग श. १५८२ च्या माघांत घडला व “ काह्यारतलबखान यासी लढाई जाली. उंबरखिंडीस जुझ जाले. राजश्री स्वामीची फत्ते जाली. त्यापासून खंडणी घेऊन वाट दिली. ” अशी हकीकत दिलेली असून प्रो. सरकार ती लक्षांत न घेतां शास्ताखानानें यावेळीं माशा मारीत बसून काळहरण केले (period of inactivity) असें म्हणून ग्रॅटडफचा त्यानीं अनुवाद केला आहे. प्रो. सरकार यांच्या शिवाजी चरित्रांतोळ शास्ताखानाच्या आगमनाची हकीकत अलमगीर-नाम्याच्या आधारे देण्यांत आली आहे ती महत्त्वाची आहे यांत शंका नाही. पण ती एकांगी असल्यामुळे, सर्वस्वी तिच्यावर विसंबणें योग्य नाही. तिची पूर्तता करण्यास मराठी उपलब्ध हकीकत जमेस धरलीच पाहिजे.

उंबरखिंडीच्या युद्धानंतर मराठ्यांशीं वागतांना चढाईचें धोरण न

स्वीकारता बचावाचेंच स्वीकारलें पाहिजे हें शास्ताखानाच्या लक्षांत आलें असावें असें दिसतें. आणि महाराजांनीं देखील यानंतर विजापूरकरांच्या ताब्यांतील कोंकणचा भाग लुटणें व हस्तगत करणें यावरच लक्ष ठेवले. यावेळीं विजापूरचें सैन्य जोहारार्शी लढण्यांत गुंतलें होतें. यामुळे कोंकण हस्तगत करण्यास अनुकूल अशी संधी निर्माण झाली. शिवाय याहि-पेक्षां महत्त्वाचें असें एक कारण उपस्थित झालें हातें तें कोंकणांतील किरकोळ सरदारांच्या वर्तनासंबंधीचें होतें. उदाहरणार्थ पालीचा राजा जसवंत व शृंगारपूरचा सूर्यराव हे मराठी राज्याविषयी आपल्या मनांत आस्था आहे असें भासवीत आणि मी तुमचा 'क्रीतपुत्र' आहे असा निरोपहि सूर्यरावानें जावळीप्रसंगानंतर महाराजांकडे पाठविला होता. पण विजापूरकराचा जोर दिसतांच मराठ्यांशीं लढण्यासहि ते दोषे कमी करीत नसत. या सरदारांच्या जहागिरी कोंकणांत होत्या व कोंकण आदिलश-हाच्या ताब्यांत होते त्या अर्थी त्यांनीं महाराजांच्या सैन्याशीं प्रसंगोपात लढण्याचा डौल घातला तर तो त्यांचा गुन्हा आहे असें महाराज केव्हांहि समजले नाहींत; कारण ते दोषेहि पराधीन होते [२९।७२]. पण या-पलीकडे जाऊन मनापासून मराठ्यांचा पाडाव करण्यासाठीं ते झटतात कीं काय याची परीक्षा पहावयाची होती. आणि या कसोटीनें ते शत्रु आहेत किंवा मित्र आहेत हें ठरावयाचें होतें. हें ठरण्याचा योग आला तो असा.

१६. राजापूरची लूट:—कोंकणांत गेल्यानंतर प्रथम महाराज दाभो-ळास गेले. दाभोळ मराठ्यांच्या ताब्यांत एका वर्षापूर्वीच आलें होतें. राजापूर ताब्यांत घेण्याचें काम मात्र त्यावेळीं झालें नव्हतें तें आतां करण्याचें निश्चित झालें. तेव्हां प्रथम संगमेश्वर व देवरुख येथील अदि-लशाही ठाणीं उठवून पिलाजी नीळकंठ व तानाजी मालुसरे यांना सैन्यासह संगमेश्वर येथें महाराजांनीं ठेवले व ते राजापुरास गेले. तिकडे जाण्यापूर्वी त्यांनीं शृंगारपूरच्या सूर्यरावास मुद्दाम निरोप पाठवून असें कळविलें कीं “संगमेश्वर येथें आमचें सैन्य ठेवलेलें आहे. मी परत येई-पर्यंत या सैन्यास तुम्हीं हरएकप्रकारें मदत करावी. आमच्याशीं यापुढें तुम्हीं वैरभाव धरूं नये.”

हा निरोप पाठवून महाराज राजापुरास गेले व तेथें त्यांनीं मोठी लूट मिळविली.

या राजापूरच्या लुटीच्या वेळीं मराठ्यांचें मुख्य लक्ष इंग्रजी व्यापाऱ्यांवर होतें; त्याचें अनुसंधान लक्षांत येण्यासाठी थोडा पूर्ववृत्तांत सांगितला पाहिजे. कोंकणप्रांतांत दंडाराजपुरी येथील शिंदी हा मराठ्यांचा शत्रु व राजापूरचा अधिकारी रुस्तुमजमान हा मराठ्यांचा मित्र होता. हें ओळखून शिंद्यावर हल्ला करण्याच्या कार्मीं आम्ही मराठ्यांना मदत करूं असें बोलणें चालूं ठेऊन व रुस्तुमजमानचा आश्रय करून प्रथम इंग्रजांनीं मराठ्यांचा स्नेह संपादन केला होता. अफजलखान मारला गेल्यावर मराठ्यांचें काहीं सैन्य कोकणांत शिरलें व त्यानें रत्नागिरीकडील काहीं प्रदेश हस्तगत केला; तेव्हां तेथील आदिलशाही अधिकारी आश्रयार्थ राजापुरास गेले. याचें कारण राजापूर रुस्तुमजमाकडे असून हा रुस्तुम शिवाजी महाराजांचा स्नेही आहे हें त्यांना माहीत होतें. पुढें मराठ्यांनीं दाभोळ बंदरावर चाल केली तेव्हां तेथील अधिकारीहि राजापुरास गेला. त्यानें बरोबर माल भरलेले तीन मचवे घेतले होते. या मचव्यांना व दाभोळच्या अधिकाऱ्याला राजापुरास आश्रयार्थ येऊं नावें असें रुस्तुमजमानानें आपल्या राजापूर येथील प्रतिनिधीला कळविलें होतें. त्यामुळें त्यानें या अधिकाऱ्याला बंदरांत येण्यास प्रतिबंध केला नाहीं.

पुढें कोल्हापुरानजक रुस्तुम व शिवाजी यांच्या दरम्यान युद्धाची चकमक झडून रुस्तुमाचा पराभव झाला व तो हुकेरीकडे पळून गेला अशी बातमी आली; तेव्हां राजापुरास आश्रयार्थ आलेल्या लोकांची व खुद्द रुस्तुमाच्या प्रतिनिधींची पांचावर धारण बसली. त्यांनीं असा विचार केला कीं दाभोळाहून आलेले मचवे आयतेच आपल्या बंदरांत आहेत, तेव्हां त्यांतून आपण पसार होऊन दूरच्या बंदरांत उतरावें. पण राजापूरांतल इंग्रजी व्यापारी रेव्हिंग्टन हा त्यांना तसें करूं देईना ! इंग्रजांच्या एका दलालानें रुस्तुमजमानला काहीं कर्ज दिलें होतें; तेव्हां त्या कर्जाची फेड झाल्यावांचून राजापूर येथील रुस्तुमाच्या प्रतिनिधीला आपण जाऊं देणार नाहीं असा इंग्रजी व्यापाऱ्यांनीं आग्रह धरला; व त्यांनीं आपलें जहाज पाठवून मुसलमान अधिकारी ज्या मचव्यांत बसले होते तो मचवाच अडवून धरला. त्यांतले अधिकारी घाबरून गेले असल्यामुळें वाटेला तो माल देऊन आपली सुटका करून घेण्यास ते एका पायावर तयार झाले होते. इतक्यांत मराठे घोडेस्वार बंदरांत येऊन पोचले. 'अफजलखानाचे तीन मचवे येथें असून;

त्यापैकीं एकांत राजापूरचे अधिकारी जाऊन बसले आहेत; तो मचवा इंप्रजांनीं आम्हांस दिला पाहिजे' असें मराठ्यांनीं सांगितलें. पण इंप्रजांनीं तो ताब्यांत देण्याचें नाकारलें; इतकेंच नव्हे तर बाकीच्या दोन मचव्यांपैकीं आणखी एक त्यांनीं ताब्यांत घेतला. आपल्या दलालाचे पैसे रुस्तु-मजमानकडून आल्यावांचून आपण मचवे ताब्यांत देणार नाहीं अशी सबब त्यांनीं सांगितली. तेव्हां मराठ्यांनीं इंप्रजांच्या या दलालानाच कैद केलें. त्याबरोबर फिलिफ गेफर्ड हा दलालास सोडविण्यासाठीं शिष्टाई करण्यास मराठ्यांकडे गेला. तेव्हां त्यालाहि मराठ्यांनीं अडकाऊन ठेवलें.

यानंतर रोव्हिग्टननें शिवाजी महाराजांकडे पत्र पाठवून दंडाराजपुरी हस्तगत करण्याच्या कामीं आम्ही मदत करूं वगैरे बोलणें लावलें व दलालांची सुटका व्हावी अशी मागणी केली. त्याप्रमाणें शेवटीं या दलालांची व गेफर्डची सुटका झाली. इतकेंच नव्हे तर राजापुरावर इच्छा करणाऱ्या सरदारांस महाराजांनीं दोष देऊन राजापूर येथें घेतलेला माल परत देण्याचाहि हुकूम केला.

पुढें पन्हाळ्याच्या वेढ्यांत शिद्दी जोहाराला काहीं कुलपी गोळे इंप्रजांनीं पुरविले व इतर मार्गांनींहि विजापूरकरांना मराठ्यांविरुद्ध मदत पोंचविली. यामुळें इंप्रज व मराठे यांच्यांत चांगलाच बेवनाव आला. त्याचें प्रायश्चित्त महाराजांनीं राजापूर लुटलें त्यावेळीं तेथील इंप्रजी वखारवाल्यांना दिलें. या लुटीची हकीकत 'डाग रजिस्टर' या डच भाषेंतील साधन ग्रंथांत सविस्तर रीतीनें आली आहे. त्यांवरून असें दिसतें कीं महाराज चार हजार सैन्यासह इ. स. १६६१ च्या मार्च १५ च्या सुमारास राजापुरास गेले; व त्यांनीं गांवांतील प्रमुख लोकांना बोलाऊं पाठविलें; त्याप्रमाणें शिष्ट लोक भेटीस गेले. तेथील इंप्रज वखारवाला रोव्हिग्टन हाहि आणखी दोन तीन लोकांसह इतर शिष्टांबरोबर महाराजांच्या भेटीस गेला. पण त्याचा पूर्वेतिहास मराठ्यांच्या लक्षांत होता. त्यांनीं त्या इंप्रज वखारवाल्यांना ताबडतोब कैद केलें आणि त्यांचा माल ताब्यांत घेतला. या वेळीं इंप्रजी वखारींतील सर्व माल मराठ्यांनीं ताब्यांत घेतला एवढेंच नव्हे तर भूमिगत द्रव्याच्या संशयावरून त्यांनीं वखारींची जमीन देखील खणून

पाहिली. *इतर परदेशी व्यापारी राजापुरास होते त्यांच्याजवळचा माल हि मराठ्यांनी असाच ताब्यात घेतला.

या लुटीच्या वेळीं राजापुरांत असलेले युरोपियन व्यापारी “ अग्नियंत्र-संधानांत म्हणजे तोफांच्या गोळंदार्जीत विशेष नांवाजलेले होते; त्यांची संपत्ति कुबेरापेक्षा अधिक होती, ते समुद्रसंचारांत फार तरबेज असून शिल्पकलानिष्णात होते ” असें भारतकारानें वर्णन केलेंले आहे तें अत्यंत मार्मिक आहे (३०।१,२). या फिरंग्यांकडून महाराजांनीं राजापुरास भरपूर खंडणी वसूल केली; आणि इतर आसपासच्या गांवांतूनहि अशीच खंडणी मराठ्यांना मिळाली. तेव्हां ती घेऊन महाराज तेथून परतले.

याप्रमाणें मराठ्यांनीं कोंकणप्रांत हस्तगत करण्याचें धोरण स्वीकारलेले पाहून त्यांच्या प्रतीकारार्थ अल्ली अदिलशहाला काहींतरी करणें प्राप्त झालें. परंतु रुस्तुमजमा हा या भागाचा अधिकारी असून तो (शिवाजी महाराजांना सामील असल्यामुळें असो किंवा भीतीमुळें असो) मराठ्यांवर हात टाकण्यास तयार नव्हता. हें ओळखून आदिल-शहानें शिवाजी महाराजांचा बंदोबस्त करण्याचें काम शृंगारपूरच्या सूर्यरावाकडे सोंपविलें. तेव्हां हा आपला मोठा सन्मान करण्यांत आला असें समजून सूर्यरावानें मराठ्यांच्या सैन्यावर हात टाकण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष कृती करण्यास त्याला अनुकूल संधीहि मिळाली. मार्गे सांगितल्याप्रमाणें संगमेश्वर येथें मराठ्यांचें सैन्य होतें तें सूर्यरावाच्या आटोक्यांतलें होतें. तेव्हां त्यावर अचानकपणें हल्ला करून आपल्या राजनिष्ठेचें प्रदर्शन करण्याचें त्यानें ठरविलें. अर्थात असें करण्यानें शिवाजी महाराजांनीं आपणावर टाकलेल्या विश्वासाचा आपण घात करीत आहों व त्याबद्दल ते आपणावर राग धरतील हें सूर्यरावाच्या लक्षांत आलें असलेंच पाहिजे. पण बादशाही इभ्रतीचा दरारा सूर्यरावाच्या अंतःकरणांत अद्याप कायम होता. त्या दरान्याच्या मानानें शिवाजी महाराजांच्या रागामुळें ओढवणारें संकट पुरवेल असा त्याचा अंदाज असावा. शिवाय कित्येक पिढ्या बादशाही छत्राखालीं गेल्या असल्यामुळें नुकतेंच डोकें वर करूं पाहणाऱ्या शिवशाहीवर शस्त्र धरण्यास हरकत नाहीं असें सूर्यरावास वाटणें स्वाभाविक होतें. त्यानें आपलें सैन्य जम-

वून मध्यरात्रीच्या वेळीं संगमेश्वर येथील मराठ्यांच्या तुकडीस वेढा दिला. जेव्हां सूर्यरावाचे सैनिक चालून आले तेव्हां तानाजी मालुसय्याने मोठ्या शौर्याने लढून शत्रूस पळवून लावले. अशा रीतीने अपराध केल्यानंतर देखील महाराज त्याला माफी देण्यास तयार होते. परंतु तो भेटीस गेला नाही व शेवटी त्याला शृंगारपुराहून पळून जावे लागले वगैरे भागाचा सारांश मार्गे पृ. ३२।३३ वर आला आहे. शृंगारपूर शके १५८३ च्या वैशाखांत मराठ्यांच्या ताब्यांत आले व सूर्यराव पळून गेला असा शकावलींत उल्लेख आहे त्या अर्थी त्र्यंबक भास्कराचा अमल त्या भागांत ज्येष्ठापासून सुरू झाला व तेव्हां प्रीष्मत्तु होता हे शिवभारतातील वर्णन सुसंगतच आहे. या त्रिंबक भास्कराचे नांव सभासदास माहीत आहे (पृ. १२). त्यानें तें अफजलप्रसंगांत सांगितलें आहे. पण पन्हाळ्याचा वेढा व शृंगारपुरावरील स्वारी यांत त्यानें जी महत्त्वाची कामगिरी केली त्याचा नामनिर्देशाहि सभासदास करता आला नाही. याचें कारण अफजलप्रसंगानंतर शास्ताखान आला व तो आल्यानंतर तीन वर्षांनीं त्याचीं बोटें तुटलीं ही कल्पना सभासदाला नाही. शास्ताखान दक्षिणेंत आल्यावर लौकरच त्याचें शासन महाराजांनीं केलें अशी सभासदाची समजूत असल्यामुळे मधल्या तीन वर्षांतील गोष्टी दुसरीकडे कोठें तरी सांगणें त्याला भाग पडलें. शृंगारपूरची हकीकत त्यानें जावळीच्या हकीकतीस जोडून दिली आहे. यामुळे आधुनिक इतिहासकारांनाहि त्याचेंच अनुकरण करण्याचा मोह पडला आणि त्यांनीं दिलेली शृंगारपूरच्या विजयाची मिती पांच वर्षांनीं चुकली. खं. २१ पृ. ५ वर छापलेल्या शिवाजी महाराजांच्या अस्सल पत्रावरून शृंगारपूरची स्वारी जेथे शकावलींत सांगितल्याप्रमाणें शके १५८३ मध्ये झाली या विषयी संशयास जागा नाही.

अफजल प्रसंगापासून शृंगारपूरची स्वारी संपेपर्यंत आतां आपणांस बरीच व्यवस्थित माहिती मिळाली आहे. तिची कालदृष्ट्या मांडणी अशी करता येईल—

१५८१ वैशाख—अफजलखानास सामील होण्याविषयी बादशाही फर्मान सुटलें.

आषाढ—(अफजलखान वार्डेकडे आला.)

श्रावण शु. २—शिवाजी राजे जावळीस आले.

कार्तिक—अफजलखानानें कृष्णाजी भास्कर यास वकिलीस शिवाजी-
राजे यांजकडे पाठविलें. भेटीचा करार झाला.

मार्गशीर्ष शु. ७—अफजलवध.

मार्गशीर्ष व. ९—पन्हाळा मराठ्यांनी घेतला.

मार्गशीर्ष व. १३—शिवाजीराजे पन्हाळ्यास गेले.

मार्गशीर्ष—मराठ्यांचा दाभोळवर हल्ला.

पौष व. १०—रस्तुमजमा व फाजलखान यांचा मराठ्यांकडून कोल्हा-
पुरानजीक पराभव.

माघ शु.—गदगलक्ष्मेश्वरापर्यंत खंडण्या घेतल्या. विजापूरप्रांतावर स्वारी.

फाल्गुन—मराठ्यांची दाभोळ ते राजापूर प्रांतावर स्वारी. इंग्रज व
मराठे यांचा खटका.

१५८२ चैत्र—शिवाजीराजे पन्हाळ्यास गेले. शिंदीजोहारानें पन्हा-
ळ्यास वेढा दिला.

चैत्र—शास्ताखान भीमा उतरून पुणें प्रांती आला.

ज्येष्ठ शु ८—मराठ्यांनी वासोटागड घेतला.

अ. ज्येष्ठ शु. ९—शास्ताखानानें पुणें घेतलें.

आषाढ व. १—शिवाजीराजे पन्हाळ्यावरून खेळण्यास ऊर्फ विशाळ-
गडास गेले. बाजीप्रभूचा पराक्रम.

आषाढ—शिवाजीराजे खेळण्याहून राजगडास गेले.

श्रावण—मोंगलांनी चाकण घेतलें.

भाद्रपद व. १३—पन्हाळा देऊन मराठ्यांनी विजापूरकरांशी तह केला.

अश्वीन—शास्ताखान पुण्यास आला.

कार्तिक—सोनोपंत शास्ताखानाचा निरोप घेऊन राजगडास शिवाजी-
राजे याजपाशीं परत आला.

माघ शु. ४—उंबरखिंडीच्या युद्धांत मराठ्यांनी कारतलबखानाचा
पराभव केला.

माघ—निजामपूर लुटलें. दाभोळ व प्रभानवल्ली घेतली.

फाल्गुन—राजापूर लुटलें.

फाल्गुन—संगमेश्वर येथील शिवाजी—सैन्याचा सूर्यरावाशीं संग्राम.

१९८३ वैशाख शु. ११ शृंगारपूर घेतलें. सूर्यराव पळून गेला.

ज्येष्ठ—५७बक भास्कराची प्रभानवल्ली प्रांतावर नेमणूक केली.

१७ समालोचन—आतापर्यंतच्या या प्रास्ताविक विवेचनावरून शिवाजी-चरित्रविषयक सामुग्रीचें व माहितीचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईलच. आजपर्यंत उपलब्ध असलेल्या सामुग्रीच्या दृष्टीने आठवणी लिहून ठेवण्याचें काम प्रथम सभासदानें केलें; त्यानंतर सर्वाई माधवरावांच्या कारकीर्दीत बऱ्याच दंतकथा एकत्र करून एक दोन बखरी लिहिल्या गेल्या. त्यांत एक दोन ठिकाणीं अस्सल पत्रें जमेस धरून व बाकीच्या भागांत अधिक दंतकथांचा संग्रह करून चिटणीसांची बखर लिहिली गेली. फ्रँड-फर्ने चिटणीसापेक्षां काहीं बाबतींत अधिक यश मिळविलें याचें कारण त्यानें खाफीखान व बिजापूरचा इतिहास वगैरे फारशी साधनें आणि इंग्रजी पत्र-व्यवहार शिवचरित्राच्या कामीं उपयोगांत आणण्याचा पायंडा पाडला. पुढें राजवाडे यांचें खंड व भा. इ. सं. मंडळाचे ग्रंथ यांतून बरीच महत्त्वाची सामुग्री प्रसिद्ध झाली. तिचा क्वचित् उपयोग करून व मुख्यतः फारशी तवारिखा व इंग्रजी पत्रें बारकाईनें वाचून प्रो. सरकार यांनीं शहाजी व शिवानी यांच्या चरित्रांतील काहीं प्रसंगांना निश्चितपणा आणला. परंतु त्यांनीं देखील मुख्य भिस्त बखरीवर ठेवली. मराठींतील महत्त्वाची माहिती भाषानभिज्ञत्वामुळें त्यांना जमेस धरतां आली नाहीं; आणि डच व पोर्तुगीज भाषांतून उपलब्ध असलेली माहिती त्यांनीं फारशी लक्षांतच घेतली नाहीं. त्यानंतर राधामाधवविलासचंपू व तंजावरचा शिलालेख यांचें अभ्ययन करून कै. राजवाडे यांनीं शहाजी चरित्रांचें स्वरूप विशद करून सांगितलें. आणि आज तंजावरच्या शिलालेखकारालाहि आधारभूत असा 'शिवभारत' हा ग्रंथ श्रीयुत सदाशिवराव दिवेकर यांच्या परिश्रमामुळें प्रसिद्ध होत आहे. तो शिवाजी महाराजांच्या आज्ञेवरून तयार झालेला असल्यामुळें अस्सल शिवकाळीन असून मराठ्यांची बाजू समजून घेण्याच्या कामीं अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

तथापि शिवाजीचरित्राचा विचार आणखी सर्व बाजूंनीं झाला पाहिजे. मुसलमान, इंग्रज, पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच वगैरे लोकाशीं महाराजांचा संबंध

आला व त्यांच्याहि लिहिण्यांत शिवचरित्रोपयोगी मजकूर ठिकठिकाणी आलेला आहे. उत्तरकालीन व भाषांतरित लिखाण आजपर्यंत आधारास घेतलें गेलें; आतां अगदीं मुळाशीं जाण्याचा म्हणजे शिवकालीन सामुग्री मिळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. उ. 'शहाजीची कौफियत' हें काव्येतिहास संग्रहांत प्रसिद्ध झालेलें प्रकरण बुसातिने सल्लातीन या फारशी ग्रंथांतील काहीं भागाचा त्रोटक गोषवारा आहे. पण बु. स. हा ग्रंथ अव्वल इंग्रजींत लिहिला गेला. तेव्हां त्यांतील शिवकालीन माहिती पूर्णपणें विश्वसनीय मानतां येत नाहीं. याकरितां या ग्रंथकारानें ज्या महामदनामा व तरीख-इ-अल्ली या ग्रंथांच्या आधारें शिवकालीन हकीकत तयार केली ते असल ग्रंथ मराठींत भाषांतरासुद्धा प्रसिद्ध झाले पाहिजेत.

युरोपियन भाषांतील सामग्रीपैकी डच भाषेंतील 'डाग रजिस्टर' हें अव्वल प्रतीचें साधन आहे. तेव्हां या २९ खंडांतील शिवाजी व शहाजी चरित्रांस उपयोगी पडणारे निवडक वेचे मराठी भाषांतरासह प्रसिद्ध केले पाहिजेत. हें अत्यंत परिश्रमाचें आणि कष्टाचें कार्य श्रीयुत सदाशिवराव दिवेकर यांनीं योजलें असून या डच रोजनिशीचें इंग्रजींत भाषांतर फ्रान्स मधून करवून आणण्यांत येत आहे. या डच रोजनिशींतील माहितीवरून पन्हाळगडचा वेढा, शिंदी जोहाराचें बंड व मृत्यु, राजापूरची लूट वगैरे संबंधानें विश्वसनीय माहिती मिळाली असून तीवरून शिवकालीन साधन सामुग्रीवर चांगलाच प्रकाश पडत आहे. शिवचरित्र अव्वल दर्जाच्या साधनाधारें लिहिलें गेलें पाहिजे ही गोष्ट महाराष्ट्रास मान्य होण्याजोगी असल्यामुळें साधन सामुग्रीच्या प्रकाशनाचें काम लौकर तडीस नेण्यासाठीं नेटानें प्रयत्न होईल अशी आशा करण्यास हरकत नाहीं.

शिवभारताच्या उपलब्ध प्रतींत राजकीय घडामोडीच्या दृष्टीनें जो मजकूर आला आहे त्याचें स्थूलमानानें येथवर विवेचन केलें. त्यावरून शहाजीच्या चरित्रांतील २८ वर्षांतला व शिवाजीच्या चरित्रांतील श. १५८१-८३ पर्यंतच्या दोन वर्षांतला वृत्तांत लक्षांत घेण्याजोगा आहे. पण या वृत्तान्ताखेरीज शिवकालीन कल्पना व भावना यांचेहि विवेचन

या प्रन्यावरून करता येण्याजोगे आहे. उदाहरणार्थ, स्वराज्य शब्दा विषयीची भावना पहा. मुसलमानी अंमल दक्षिणेत सुरू झाल्यापासून हिंदू लोकांच्या आकांक्षा अनेक दिशांनी संकुचित व नष्ट होत चालल्या होत्या. यादवांचे राज्य नष्ट होऊन सत्तेचे केंद्र यवनांच्या हाती गेले तेव्हापासून राजपुरुष बादशहा म्हणजे यवन असावयाचा हे जणू काय ठरून गेल्यासारखे झाले ! दिल्ली, दौलताबाद, विजापूर, गोवळकोंडा वगैरे सर्व राजधान्यांत मुसलमान बादशहा नांदू लागले व विजयनगरचे साम्राज्य बुडाल्यापासून तर हिंदू साम्राज्याचे नांवहि ऐकू येईनासे होऊन धर्म, राजकारण व कलाकौशल्य या तीनहि बाबतींतल्या हिंदूंच्या भावना राजाश्रयाच्या अभावी मृतप्राय बनल्या व निराशावादाची छाया सर्वत्र पसरली. धर्माच्या विचारांत कलियुगाच्या कल्पनेने, राजकारणांत वतनाच्या व सरदारीच्या आकांक्षेने आणि कौशल्यांत यावनी वळणाने जे एकदा ठाणे दिले ते जितांच्या अंतःकरणांत बद्धमूल झाले होते. तथापि याहि परिस्थितीत हिंदूंच्या भावना संपूर्ण नष्ट झाल्या नव्हत्या. यद्यपि त्या कोमेजल्या होत्या तरी त्यांना आशेचे जलसिंचन केले असता त्यांचे पुनरुज्जीवन होणे शक्य होते. आणि शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याच्या कल्पनेने जे महत्कार्य घडवून आणले ते, हिंदूंच्या आशा व आकांक्षा यांचे पुनरुज्जीवन होण्यास अवकाश दिला, हे आहे. पुरुषोत्तम कवीने म्हटल्याप्रमाणे

यवनैरवनीशपालकौर्निस्त्रिलैराकलिता धरा यदा ।

सुकला विकलाः कलावतां शिवभूपः शिवरुक्तद्राजनि ॥ ९ ॥

सर्व हिंदुस्थान यवनाक्रांत होऊन हिंदूंच्या कला व गुण कोमेजून गेल्या वेळी शिवरायांचा जन्म झाला, त्यांनी स्थापिलेल्या स्वराज्याने सर्व हिंदूंची, राजकीय, धार्मिक व कलाविषयक आकांक्षा पुरी केली असा अर्थ नसला तरी त्या आकांक्षा वाढविणारी ठिणगी स्वराज्याने उत्पन्न झाली. ही स्वराज्याची कल्पना म्हणजे अग्नीच्या ठिणगीप्रमाणे अत्यंत तेजस्वी होती. मोठमोठे बादशहा व सरदार अफाट सैन्यानिशी मराठ्यांविरुद्ध झगडत असता स्वराज्याच्या कल्पनेच्या जोरावर मराठ्यांनी एका शतकांत यावनी साम्राज्य धुळीस मिळवून त्या जागी हिंदूंचे राज्य निर्माण केले. मुसलमानांचे राज्य केवळ दंडेलीच्या जोरावर उभारलेले होते यांत शंका नाही; अर्थातच त्या राज्याने लोकांच्या खऱ्या आकांक्षा पुरविण्याकडे लक्ष दिले असे केव्हाहि

हणतां येत नव्हते. पण मराठ्यांच्या स्वराज्याची इमारत पराक्रमाप्रमाणे हिंदू लोकांच्या आपलेपणाच्या भावनेवर उभारलेली होती हे निःसंशय आहे. 'शिवशाहीपूर्वी महाराष्ट्रांत राष्ट्रीयभावना होती व तिचेच फल स्वराज्य स्थापनेच्या स्वरूपाने दिसले' असे जे कित्येकांनी प्रतिपादन केले आहे ते वस्तुस्थितीदर्शक नाही. राज्य हे लोकांचे आणि राजा हा लोकांचा प्रतिनिधि हा कल्पना त्यावेळच्या समाजाला माहीत नसून राज्य हे राजाचे, व तो वागवील त्याप्रमाणे लोकांना वागणे भाग आहे अशी त्या काळातील समजूत असे. आणि काही बादशहा प्रजेच्या सुखासाठी श्रुत व काही त्यांच्यावर जुद्धम करीत ही तरी केवळ योगायोगाची गोष्ट असे. बादशहा चाहील ते करू शकेल अशी त्याची अनिरुद्ध सत्ता मानली गेली असल्यामुळे विशिष्ट बादशहाचा स्वभाव व लहर प्रजेच्या सुखदुःखास कारणीभूत होई. मुसलमानी सत्तेची मांडणी सैन्याच्या, दांडगाईच्या, अमानुष कत्तलीच्या व क्रूरपणाच्या पायावर केलेली होती. या सत्तेचा लोकांच्या संमतीशी यत्किंचितहि संबंध नव्हता. हिंदुराजांना पराभूत करून त्यांचीं राज्ये पादाक्रांत करावी व हिंदुधर्माच्या जागी मुसलमानी धर्माचा फैलाव करावा या दोन कल्पना महत्त्वाकांक्षी बादशाहांच्या डोक्यांत घोळत असत आणि इमारती बांधाव्या व चैन करावी व इतर ऐषआराम उपभोगावे ही इच्छा इतर बऱ्याच बादशाहांची असे. मिळून राजकीय, धार्मिक व उपभोगविषयक कोणत्याहि प्रवृत्तीचा बादशहा गादीवर असला तरी लोकांकडून पैसा पिळून काढणे त्याला भाग होते. राज्यांत बंडखोर निर्माण न होण्यास लोक निःसत्व करणे हा तर राजमार्ग ठरलेला होता. त्याचे अवलंबन करून बादशहा खर्जांना जमवीत व या खर्जन्याचा उपयोग सैन्य ठेवावे, राज्यविस्तार करावा, धर्मप्रसार करावा, किंवा इमारती बांधून चैन करावी या कामांकडे होत असे. त्यातून दिल्लीपतींनी दक्षिणेंतील शाह्या बुडवून आपले साम्राज्य वाढविण्याची महत्त्वाकांक्षा धरल्यापासून तर निजामशाही व आदिलशाही प्रांतांत धामधूम, दंगेधोपे व लढाया यांचा बुचबुचाट होऊन लोकांना त्राहित्राहि होऊन गेले. अशा गढबडीच्या काळांत फौजबंद व लढाऊ हिंदू सरदारांची चलती होती. त्यांना पराक्रमाच्या जोरावर कधी दिल्लीकराच्या तर कधी विजापुरकरांच्या आश्रयास राहून आपले महत्त्व वाढवून घेण्यास चांगला अवसर सांपडत होता.

अशा संधीचा मालोजी राजे, शहाजी राजे आणि श्रीशिवाजी महाराज

या सर्वांनींच यावच्छक्य फायदा करून घेतला. पण परिस्थितिभिन्नत्वा-मुळे प्रत्येकाच्या विचारसरणीत फरक पडत चालला. मालोजीच्या वेळी स्वराज्याच्या कल्पनेचा नुसत्या अंतःकरणाने देखील उदय झाला नव्हता. निजामशाहीच्या सत्तेखाली दहा हजारांची मनसबदारी मिळाली म्हणजे पराक्रमाची व ऐश्वर्याची परमावधि झाली एवढीच भावना त्या वेळी शक्य व व्यवहार्य होती. शहाजीच्या ऐन उमेदीच्या काळात निजामशाहीचा डोलारा डळमळू लागला. तथापि निजामशाही बुडवू पहाणारे मोंगल किंवा दक्षिणेतले प्रतिस्पर्धी अदिलशाही सुलतान यांना देखील शहाजी-सारख्या फौजबंद व कर्तबगार सरदारास स्वतःच्या पक्षास वळवून घेतल्या-खेरीज निजामशाही घशांत टाकणे किंवा गिळलेली पचविणे शक्य नाही असे कळून चुकले; आणि शहाजीने त्या परिस्थितीचा पूर्ण फायदा करून घेतला. कधी निजामशाहीलाच चिकटून राहून, तर कधी विजापूरकराकडे अगर मोंगलाकडे संधान बांधून त्याने आपले प्रस्थ एवढे वाढविले की ज्या पारब्धांत शहाजीच्या दोस्तांचे वजन पडेल ते पारडे जड व्हावयाचे हे जणूकाय ठरूनच गेले. यामुळे शहाजीसारख्या मराठे सरदारास आपल्या कर्तृत्वाची जाणीव उत्पन्न झाली; आणि त्याबरोबरच मुसलमानी सत्ता-धीशांच्या विश्वासघातकीपणाची चीड येऊ लागली. 'आपण आपल्या वचनासाठी जीव गहाण ठेवला तरी या सत्ताधान्यांचा आपल्यावर विश्वास बसत नाही; एवढेच नव्हे तर स्वतःचा स्वार्थ साधण्याकरिता ते आपल्या अब्रूवर किंवा जीवितावर केव्हा निखारे ठेवतील याचा नेम नाही' असे त्यास वाटू लागले व दोनतीन वेळा त्यास तसा कटु अनु-भवहि आला. जी निजामशाही वांचविण्यासाठी शहाजीने स्वतःच्या जिवाचे रान करून घेतले त्याच निजामशाहीच्या सत्ताधान्यांनी आपण स्वतः शत्रूस सामील होऊन ऐन वेळी शहाजीस दगा दिला. मोंगलाकडे जाऊन मिळावे तर परभारे निजामशाहीच्या किंवा अदिलशाहीच्या मुलखा-कडे बोट दाखवून मुलखगिरी करून पोट भरण्यास ते सांगत; मात्र स्वतंत्र सत्ता किंवा सैन्य यांची काहीच मदत मोंगल देत नाहीत असा प्रकार दिसून येऊ लागला. त्यांतल्यात्यांत अदिलशाहीला पराक्रमी सरदाराची गरज अधिक भासत असल्याने तेथे थोड्याबहुत अब्रूनिशी राहता येणे शक्य वाटत होते; म्हणून शहाजीने तोच आश्रय अखेर पत्करला. परंतु

तेथेंहि मुरार जगदेवाचा कसा शोचनीय अंत झाला हें त्यानें पाहिलें होतें व याकारितां होतां होईल तों दरबारापासून दूर राहावें अशी त्याची इच्छा होती व तेवढ्यासाठींच कर्नाटकाची कामगिरी मिळवून तो विजापूरच्या दरबारी वातावरणापासून दूर राहिला असावा. परंतु तेथेंहि मुस्तफाखाना-सारखे खर्वास त्याच्या राशीस लागले व त्या प्रसंगांतून जिवानिशी व अन्ननिशी बचाव झाला हेंच मोठें सुदैव समजलें पाहिजे.

राजकारणांतले हे सगळे डाव खेळतां खेळतां शहाजी वृद्धावस्थेस पोचला होता व आतां कोणतेंही स्वतंत्र धाडस करण्याची उमेद बाळगण्याचें त्याचें वय नव्हतें. तरी पण कोणत्याना कोणत्यातरी बादशहाला आपली गरज लागणार हें लक्षांत घेऊन तो असें बजावीत असें कीं अब्रूला धक्का लावून घेऊन मीं कोणाचा बंदा नोकर म्हणून काम करणार नाहीं. तथापि प्रत्येक वेळीं त्याला कोणाना कोणाना तरी मुसलमानी सत्ताधीशावर अवलंबून रहावेंच लागलें हा त्याच्या कालाचा व परिस्थितीचा परिणाम होय.

‘हिंदू सरदार व मुत्सद्दी यांना आपली कर्तबगारी दाखविण्यास मुसलमानांच्या सत्तेखालीं पूर्ण वाव मिळू शकत नाहीं आणि कोणीही हिंदू पुढारी डोईजड होऊं लागल्यास मुल्लमान राजे आपापसांत एक होऊन त्यास हाणून पाडण्याला चुकत नाहींत’ अशी खूणगांठ शिवाजीनें आरंभापासूनच बांधून ठेवली होती व ती त्याच्या अनुयायांच्याही पूर्ण परिचयाची झाली होती; यामुळे मुसलमान तितका बेइमान अशी भाषा जेथे प्रभृतींच्या पत्रव्यवहारांतूनही आढळून येते. या बेइमानीमुळे तीन वेळां शहाजीच्या जिवावर व अब्रूवर संकट आलें होतें; त्या अनुभवानें सावध होऊन शिवाजीनें प्रारंभापासूनच ‘शक्य तोंवर कोणाचीही ताबेदारी टाळावयाची’ असेंच धोरण ठरविलें होतें. ज्या पुणें व सुपें प्रांताच्या जहागिरीपासून त्यांनीं स्वराज्याचा पाया रचण्यास सुरुवात केली ती जहागीर कोणाकडून मिळाली याचा केव्हांहि स्पष्ट उलगाडा न होऊं देतां स्वतंत्रपणानें वागण्याचा शिवाजीनें पायंडा घातला. हें स्वातंत्र्य राखणें अर्थातच दुर्धट काम होतें. तथापि ‘दुसऱ्याची ताबेदारी मानली तरी देखील प्रसंगीं संकट टळत नाहीं व दुसरा कोणी आपला पाठपुरावा करू शकत नाहीं आणि स्वतःच्या पराक्रमावरच भिस्त ठेवण्याची अखेर पाळी येते; मग स्वातंत्र्य

तरी कां घालवा' असा विचार त्याच्या मनात वारंवार येत असून त्याने आपले स्वातंत्र्य राखण्यातच आपला बचाव आहे हे जाणले आणि त्या दृष्टीनेच स्वराज्यस्थापनेची कारवाई चालविली.

आपल्या मनातील खरा हेतु योग्य वेळेपूर्वी उघडकीस येऊं नये म्हणून शिवाजी शक्य तोंवर विजापूरकरांच्या किंवा औरंगजेबाच्या तंत्राने आपण वागत आहो असा देखावा दाखवी; पण त्याने केव्हाहि आपला अंतस्थ हेतु सोडला नाही किंवा त्यास धक्का लागेल असें वर्तन केले नाही. जोंपर्यंत औरंगजेब दक्षिणेत होता, तोंपर्यंत त्याने त्यास प्रत्यक्ष दुखवावयाचे नाही असे ठरविले होते. परंतु त्यांतही औरंगजेबावर शह ठेवण्याकरिता आपण विजारपूरकरांच्या पक्षास जाऊन मिळूं असा धाक तो घालीत असे. औरंगजेबाचा कटाक्ष या वेळीं विजारपूरकराविरुद्ध विशेष असल्यामुळे विजापूरकरांना दे माय धरणी ठाय असें होऊन गेले होते. अशा स्थितीत शहाजी किंवा शिवाजी यांच्यासारख्या पराक्रमी पुरुषांची मदत हातची घालवून त्यास आपले वैरी बनविण्यास ते तयार नव्हते. आणि यामुळेच बापास बंधमुक्त करून आपले राजकारण शिवाजीला उभारतां आले.

तथापि शिवाजीच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभापासूनच राजकारणांत धर्मकारणाची गुंतागुंत अधिक होऊं लागली होती. विजयनगरच्या राजाविरुद्ध मुसलमानी शाह्यांनी जी जूट केली ती कांहीं केवळ धर्म प्रसाराकरिता नव्हती. तेव्हा ती मोहीम सोडून दिल्यास त्यानंतर आदिलशाही, निजामशाही व कुतुबशाही यांच्यामध्ये परस्परांत जे झगडे चालत आणि या सर्वांना, संघटित रीतीने किंवा पृथक्पणे, मोंगलाशीं जी टक्कर घावी लागत होती तींतही धर्मकारणाचा संबंध कचित्तच दिसून येत होता. जहांगीर किंवा शहाजहान यांच्या आंगां औरंगजेबासारखे धर्मवेद नव्हते. आणि निजामशाही तर त्या कामांत अगदींच ढिलेपणाने वागत असे. आदिलशाहीतहि इब्राहिम बादशहाच्या कारकिर्दीत हे धर्मवेद पिकले नव्हते. त्यामुळे त्यांचे प्रतिपक्षी जे मराठे त्यांनाहि केवळ धर्मदृष्टीनें मुसलमानांची सत्ता त्याज्य न वाटता, त्यांच्या राज्यसंपादनाच्या उद्योगात, राजकीय सत्तेची भावनाच प्रघात होती. पण इकडे इब्राहिमशाहाहि गेला आणि शहाजहानहि दक्षिणेतून जाऊन त्याच्याजागी औरंगजेबासारखा कडवा मुसलमान सत्ताधारी झाला. त्यावेळेपासून राजकारणाचे पारडे धर्मवेदाच्या लहरीनें इक-

डचें तिकडे झुंकू लागलें. शहाजीचा कर्नाटकांतला पराक्रम अदिलशाही सरदारांच्या डोळ्यांत खुपण्यास हें नवीन पसरूं लागलेलें धर्मवेडच कारणीभूत झालें. त्यानंतर अफजलखानानानें पंढरपुरादि क्षेत्रांस उपसर्ग पोंचवून हिंदूंच्या धर्मभावना अधिकच दुखविल्या. अर्थातच शिवाजीला धर्मरक्षणाकरितां हि आपण स्वातंत्र्य संपादन केलें पाहिजे अशी आवश्यकता वाटूं लागली. निजामशाहींत राहून अल्पवयी सुलतानाच्या नांवानें राज्यकारभार चालविताना शहाजीला आपल्या कृतींत विसंगतता किंवा विपरीतपणा वाटत नव्हता. पण शिवाजीच्या उदयाच्या प्रारंभापासूनच हें पारडें फिरल्यानें यवनांची ताबेदारी टाळण्याला धर्माभिमान हें एक प्रभावी कारण होऊं लागलें. सारांश, माळोजीराजापासून तों शिवाजीच्या पराक्रमाच्या अरुणोदयापर्यंत दक्षिणेतील राजकारणांत व धर्मभावनांत इतकें स्थित्यंतर घडून आलें होतें कीं, शिवाजीच्या मनांत शहाजीच्याप्रमाणें अदिलशाहींशीं किंवा मोंगळांशीं सलोखा राखून आपला प्रताप प्रगट करणें शक्य नव्हतें. शहाजीनें आपल्या कारकीर्दीच्या अखेरी अखेरीस परिस्थितींत होणारी ही उत्क्रान्ति जाणली; पण तिचा उपयोग करून घेण्याची ताकद त्यावेळीं त्याच्याआंगीं फारशी राहिली नव्हती. पण असल्या परवशतेचा पाश शिवाजीभोंवतीं पडूं नये व प्रारंभापासून त्यानें त्यापासून अलग रहावें अशी परिस्थितीच शिवाजी सभोवती निर्माण झाली होती. आणि शिवाजी हा पराक्रमांत, मुसद्देगिरींत आणि धर्मनिष्ठेंत सर्वाई शहाजी असल्यानें त्यानें परिस्थिति अचूक ओळखून तिचा ज्या ज्या वेळीं जसा फायदा घ्यावयाचा त्याप्रमाणें योग्य फायदा घेतला. कधीं अदिलशाहींशीं सख्य जोडलें तर कधीं औरंगजेबाशीं सलोख्याची शिष्टाई चालविली; परंतु केव्हांहि आपला मुद्दा सोडला नाहीं. आणि स्वतःचें स्वतंत्र अधिष्ठान गमावून तो दुसऱ्याच्या आहारीं गेला नाहीं. या त्याच्या चतुराईच्या राजकारणाचें वर्णन शिवभारतकारानें त्याच्या चरित्रांतले जे प्रसंग या प्रसिद्ध झालेल्या भागांत वर्णिले आहेत त्यावरून दृष्टोत्पत्तीस येतें. आणि त्यामुळें या शिवभारताचा हातीं न आलेला बाकीचा भाग केव्हां कोठें व कसा हस्तगत होईल याविषयी चटक लागून राहते. तो भाग सुदैवानें उपलब्ध झाल्यास बरें होईल.

दत्तात्रेय विष्णु आपटे.

॥ श्री ॥

शिवभारत

अध्याय पहिला

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसांबसदाशिवाय नमः । श्रीमहाकाली-महालक्ष्मी-
महासरस्वती-देवताभ्यो नमः । श्रीरस्तु ।

वन्दारुविबुधोदारमौलिमन्दारदामभिः ।

स्विद्यत्पदारविन्दाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ १ ॥

१ वंदन करणाऱ्या देवश्रेष्ठान्या मस्तकांवरील मंदारपुष्पांच्या मालांच्या योगें
ज्याच्या पदकमलांस घाम सुटला आहे अशा विष्णूस मी पुनः पुनः नमस्कार करतो.

कदाचित् परमानन्दशर्मा ब्राह्मणसत्तमः ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन पुरीं वाराणसीं ययौ ॥ २ ॥

२ कोण्या एका कार्ळी परमानंद नांवाचा एक श्रेष्ठ ब्राह्मण तीर्थयात्रेच्या
निमित्तानें काशी क्षेत्रीं गेला.

मुच्यन्ते यत्र सर्वेऽपि मुक्तिरेव न मुच्यते ।

यत्रोपदिशति ब्रह्म तारकं स्वयमीश्वरः ॥ ३ ॥

तत्र तीर्थविधिं कृत्वा दृष्ट्वा देवं महेश्वरम् ।

पुण्ये भागीरथीतीरे निषसाद् स धर्मवित् ॥ ४ ॥

३-४ जेथें सर्वच लोक मुक्त होतात, पण मुक्ति मात्र मुक्त होत नाहीं (म्हणजे
जेथें ती सतत वास करते), व जेथें स्वतः शंकर तारक ब्रह्माचा उपदेश करतात
अशा त्या काशी क्षेत्रामध्ये तीर्थविधि करून आणि महादेवाचें दर्शन घेऊन तो
धर्मज्ञ ब्राह्मण भागीरथीच्या पवित्र तीर्तीं राहिला.

तं वै पद्मासनासीनं विस्फुरद्ब्रह्मवर्चसम् ।

वेत्तारं सर्वशास्त्राणां वित्तमध्यात्मवित्तमम् ॥ ५ ॥

पौराणिकानां प्रवरं भट्टगोविन्दनन्दनम् ।

एकवीराप्रसादेन लब्ध्वाक्सिद्धिवैभवम् ॥ ६ ॥

कर्वींद्रं परमानन्दं परमानन्दविग्रहम् ।

दृष्ट्वा प्रमुदितास्तत्र विज्ञाः काशीनिवासिनः ॥ ७ ॥

५-७ तेथें पद्मासन घालून बसलेला, विद्येच्या तेजानें झळकणारा, सर्व
शास्त्रांचा ज्ञाता, विख्यात, श्रेष्ठ अध्यात्मवेत्ता, पौराणिकांचा मुकुटमणि, एकवीरा
देवीच्या कृपेनें वाक्सिद्धिवैभव प्राप्त झालेला, परमानंदाची मूर्तीच असा जो

कवीन्द्र परमानन्दकृत

गोविंदभट्टाचा पुत्र, कविश्रेष्ठ परमानंद, त्यास राहून त्या काशीनिवासी पंडितांस मोठा हर्ष झाला.

स तानुदारचरितान् प्रत्युत्थायाभिवाद्य च ।

पूजयामास विधिवत् संप्राप्तानतिथीनिव ॥ ८ ॥

८ त्या उदारचरित पंडितांना त्यानें उत्थापन देऊन अभिवादन केलें व घरीं आलेल्या अतिथींप्रमाणें त्यांचा विधिपूर्वक सत्कार केला.

परिवार्योपविविशुस्ते सर्वे तं द्विजोत्तमाः ।

शुश्रूषमाणाश्चरितं प्रथितं शिवभूपतेः ॥ ९ ॥

९ ते सर्व श्रेष्ठ ब्राह्मण शिवाजी महाराजांचें प्रख्यात चरित्र ऐकण्याच्या इच्छेनें त्याच्या सभोवतीं बसले.

ततः प्रमनसस्सर्वे तमूचुस्ते मनीषिणः ।

कर्तारं चारुकाव्यानामवतारं बृहस्पतेः ॥ १० ॥

१० नंतर आनंदित झालेले ते सर्व पंडित सुंदर काव्यांचा कर्ता व प्रत्यक्ष बृहस्पतीचा अवतार अशा त्या परमानंदास म्हणाले.

मनीषिण ऊचुः

यः शास्ति वसुधामेतां राजा राजगिरीश्वरः ।

तुलजायाः प्रसादेन लब्धराज्यो महातपाः ॥ ११ ॥

विष्णोरंशो विशेषेण लोकपालांशसंभवः ।

मनस्वी सुप्रसन्नात्मा प्रतापी विजितेंद्रियः ॥ १२ ॥

भीमादपि महाभीमः सीमा सर्वधनुर्भृताम् ।

धीमानुदारचरितः श्रीमानद्भुतविक्रमः ॥ १३ ॥

कृती कृतज्ञः सुकृती कृतात्मा कृतलक्षणः ।

वक्ता वाक्यस्य सत्यस्य श्रोता चातिविचक्षणः ॥ १४ ॥

देवद्विजगवां गोप्ता दुर्दान्तयवनान्तकः ।

प्रपन्नानां परिव्राता प्रजानां प्रियकारकः ॥ १५ ॥

तस्यास्य चरितं ब्रह्मन्नेकाध्यायगर्भितम् ।

भगवत्याः प्रसादेन भवता यत् प्रकाशितम् ॥ १६ ॥

उदारशब्दसन्दर्भं भूरिभावार्थमद्भुतम् ।

माधुर्यादिगुणोपेतमलंकारैरलंकृतम् ॥ १७ ॥

निश्चितं धर्मशास्त्रार्थैरर्थशास्त्रसमन्वितम् ।

विश्रुतं सर्वलोकेषु पुराणमिव नूतनम् ॥ १८ ॥

शिवभारत अध्याय १ ला

समस्तदोषरहितं सहितं लक्षणैर्निजैः ।

तद्दशोपमशेषज्ञ शंस नः शंसितव्रत ॥ १९ ॥

पंडित म्हणाले:—

११-१९ जो राजगडचा अधिपति राजा ह्या पृथ्वीवर राज्य करीत आहे, तुळजाभवानीच्या प्रसादानें ज्याला राज्यप्राप्ति झाली आहे, जो महातपस्वी, विशेषेकरून विष्णूचा अंश व अष्टदिक्पालांचा अंशभूत आहे, जो बुद्धिमान्, प्रसन्नचित्त, प्रतापी, जितेंद्रिय, भीमापेक्षांहि महाभयंकर आणि सर्व धनुर्घरांचा मुकुटमणि आहे, तसेंच जो शहाणा, उदारचरित, वैभवशाली, अद्भुत पराक्रमी, शानी, कृतज्ञ, पुण्यवान्, आत्मसंयमी व गुणांनीं प्रख्यात आहे, जो सत्यवक्ता, अति चतुर श्रोता, देव ब्राह्मण आणि गाई यांचा त्राता, दुर्दम्य यवनांचा काळ, शरणागतांचा रक्षक, प्रजेचें प्रिय करणारा आहे, अशा त्या शिवाजी राजाचें जें अनेकाध्यायात्मक चरित्र आपण एकवीरा देवीच्या प्रसादानें प्रसिद्ध केलें आहे, ज्यांतील शब्दरचना उत्कृष्ट आहे, जें अद्भुत असून, अर्थगांभीर्यानें भरलेलें आहे, जें माधुर्यादि गुणांनीं युक्त, अलंकारांनीं विभूषित, धर्मशास्त्र आणि राजनीति यांनीं परिपूर्ण आणि ज्याची जणू काय नवें पुराण म्हणून सर्व लोकांत प्रसिद्धि झाली आहे, जें समस्त दोषांपासून मुक्त आणि सर्व निजलक्षणांनीं युक्त आहे असें तें सर्व चरित्र, हे सर्वज्ञ आणि स्तुत्यान्वरी ब्राह्मणा आम्हांस सांग.

इति वाराणसीस्थेन मण्डलेन मनीषिणाम् ।

प्रोक्तः प्रोवाच धर्मात्मा कवीद्रो वदतां वरः ॥ २० ॥

२० काशीच्या पंडित मंडळींनीं अशी विनंती केल्यावर तो धर्मात्मा व वक्त्यांमध्ये श्रेष्ठ असा कवीद्र म्हणाला,

कवीद्र उवाच

एकवीरां भगवतीं गणेशं च सरस्वतीं ।

सद्गुरुं च महासिद्धं सिद्धानामपि सिद्धिदम् ॥ २१ ॥

प्रणिपत्य प्रवक्ष्यामि महाराजस्य धीमतः ।

चरितं शिवराजस्य भरतस्येव भारतम् ॥ २२ ॥

कवीद्र म्हणाला:—

२१-२२ भगवती एकवीरा, गणपति, सरस्वती, आणि सिद्धांना सुद्धां सिद्धिदाता महासिद्ध सद्गुरु यांना प्रणिपात करून, भरतवंशाच्या भारताप्रमाणें असलेलें बुद्धिमान् शिवाजी महाराजांचें चरित्र मी कथन करतो.

कलिकल्मषहारीणि हारीणि जनचेतसाम् ।

यशांसि शिवराजस्य श्रोतव्यानि मनीषिभिः ॥ २३ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

२३ कलियुगांतील पापे नाहीशी करणारी आणि लोकांची चित्ते हरण करणारी अशी शिवरायाची यशोगीते आपण श्रवण करावीत.

योऽयं विजयते वीरः पर्वतानामधीश्वरः ।

दाक्षिणात्यो महाराजः शाहराजात्मजः शिवः ॥ २४ ॥

साक्षान्नारायणस्यांशस्त्रिदशद्वेषिदारणः ।

स एकदात्मनिष्ठं मां प्रसाद्येदमभाषत ॥ २५ ॥

यानि यानि चरित्राणि विहितानि मया भुवि ।

विधीयन्ते च सुमते तानि सर्वाणि वर्णय ॥ २६ ॥

मालभूपमुपक्रम्य प्रथितं मत्पितामहम् ।

कथामेतां महाभाग महनीयां निरूपय ॥ २७ ॥

२४-२७ जो हा वीर, गडांचा अधिपति, दक्षिणेंतील महाराजा, प्रत्यक्ष विष्णूचा अवतार, यवनांचा संहारकर्ता, शहाजी राजाचा पुत्र, शिवाजी विजयशाली झाला आहे, तो एकदां मला ब्रह्मनिष्ठास विनंती करून म्हणाला की, हे सुमते, जीं जीं कृत्ये मी या पृथ्वीवर केली आहेत व करीत आहे त्या सर्वांचे तू वर्णन कर. माझे आजोबा प्रसिद्ध मालोजी राजे यांच्यापासून प्रारंभ करून, हे महाभागा, तू ही महनीय कथा सांग.

तस्येमां वाचमनघामभिनन्द्य द्विजोत्तमाः ।

प्रतिश्रुत्य गृहानेत्य स्वयमेतदचिन्तयम् ॥ २८ ॥

अहो कथमहं कुर्यां भारतप्रतिमं महत् ।

अमानुषचरित्रस्य शिवस्यैतत् समीहितम् ॥ २९ ॥

इति संचिन्तयन्तं मां चिरसुस्थिरचेतसम् ।

देवी भगवती साक्षात् समेत्येदमवोचत ॥ ३० ॥

२८-३० हे ब्राह्मणश्रेष्ठानो, त्याच्या ह्या पवित्र भाषणाचे अभिनंदन करून मी तें मान्य केले, आणि घरी येऊन स्वतःशी असा विचार करू लागलों की, भारताप्रमाणे मोठे चरित्र म्यां रचावे अशी ही अलौकिक-चरित्राच्या शिवाजीची इच्छा माझ्या हातून कशी पार पडेल असा दीर्घकाळ एकाग्र चिन्तने विचार करीत असतां भगवती एकवीरा देवी साक्षात् येऊन मला असे म्हणालीः—

देव्युवाच

कवीन्द्र कुरु मा चिन्तामनुकूलास्म्यहं तव ।

ममादेशादयं राजा त्वामिदं कार्यमादिशत् ॥ ३१ ॥

शिवभारत अध्याय १ ला

एवमाश्वासयन्ती मां कृपालुः कुलदेवता ।

चतुर्भुजा भगवती हृदयं मे समाविशत् ॥ ३२ ॥

देवी म्हणाली:—

३१-३२ हे कविश्रेष्ठा, तूं काळजी करूं नकोस. मी तुला प्रसन्न झाल्ये आहे. माझ्याच आशेने शिवरायाने हे काम तुला सांगितले आहे. याप्रमाणे मला धीर देऊन ती कृपालू कुलदेवता चतुर्भुजा एकवीरा माझ्या हृदयांत प्रवेश करती झाली (मला काव्यस्फूर्ति झाली).

तदाप्रभृति वाग्ब्रह्म समग्रं पश्यतो मम ।

जागर्त्यर्थेन सहितं रसनाग्रमधिष्ठितम् ॥ ३३ ॥

३३ तेव्हांपासून पाहतां पाहतां समग्र वाग्ब्रह्म अर्थासह माझ्या जिब्हा-
प्रावर अधिष्ठित होऊन जागे आहे.

अनागतानां भावानामतीतानां च सर्वशः ।

साक्षात् सन्दर्शनेनाहममानुष इवाभवम् ॥ ३४ ॥

३४ गत आणि भावी सर्व गोष्टी मला प्रत्यक्ष दिसूं लागल्यामुळे मी जणूं
काय एक अलौकिक पुरुष झालों.

कृतकृत्यमथात्मानं मन्यमानेन वै मया ।

कृतमेतन्महापुण्यमाख्यानमनघव्रताः ॥ ३५ ॥

३५ मग, हे सच्छील पंडितांनो, मी स्वतःला कृत्यकृत्य मानून हा अतिशय
पवित्र इतिहास रचिला.

यत्रास्ते महिमा शंभोर्महादेवस्य वर्णितः ।

दुर्वृत्तासुरमर्दिन्यास्तुलजायास्तथैव च ॥ ३६ ॥

धर्मस्यार्थस्य कामस्य मोक्षस्य च यथायथम् ।

तीर्थानामपि माहात्म्यं यत्र सम्यङ्गनिरूपितम् ॥ ३७ ॥

यत्र युद्धान्यनेकानि शिवस्य यवनैः सह ।

तेषामेव विनाशार्थमवतीर्णस्य भूतले ॥ ३८ ॥

देवानां ब्राह्मणानां च गवां च महिमाधिकम् ।

पवित्राणि विचित्राणि चरित्राणि च भूभुजाम् ॥ ३९ ॥

गजानां तुरगाणां च दुर्गाणां लक्षणानि च ।

निरूपितान्यशेषेण राजनीतिश्च शाश्वती ॥ ४० ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

तं सूर्यवंशमनघं कथ्यमानं मयादितः ।

सर्वेऽप्यवहितात्मानः शृणुध्वं शृण्वतां वराः ॥ ४१ ॥

३६-४१ ज्यामध्ये शंभूमहादेव आणि दुष्ट असुरांचा निःपात करणारी तुळजा भवानी यांचा महिमा वर्णिला आहे, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ आणि तीर्थे यांचेहि माहात्म्य ज्यांत सम्यकरीतीने कथिले आहे, या पृथ्वीवर ज्याचा अवतार यवनांच्या विनाशाकरितांच झाला त्या शिवाजीने यवनांबरोबर केलेल्या युद्धांचे वर्णन ज्यांत आहे, देव, ब्राह्मण आणि गाई यांचा महिमा, आणि राजांची पवित्र व अद्भुत चरित्रेहि ज्यांत वर्णिली आहेत, हत्ती, घोडे आणि दुर्ग यांची संपूर्ण लक्षणें, आणि शाश्वत राजनीति ह्यांचेहि ज्यांत वर्णन आहे, असे त्या पवित्र सूर्यवंशाचे आरंभापासून मी वर्णित असलेले चरित्र हे श्रोतृश्रेष्ठानों, आपण सर्वांनीच लक्ष देऊन ऐकावे.

दक्षिणस्यां दिशि श्रीमान् मालवर्मा नरेश्वरः ।

बभूव वंशे सूर्यस्य स्वयं सूर्य इवौजसा ॥ ४२ ॥

महाराष्ट्रं जनपदं महाराष्ट्रस्स भूमिपः ।

प्रशशास प्रसन्नात्मा निजधर्मधुरंधरः ॥ ४३ ॥

४२-४३ स्वतः सूर्याप्रमाणे तेजस्वी असा श्रीमान् मालोजी राजा दक्षिणेंत, सूर्यवंशांत होऊन गेला. छात्रधर्मधुरीण आणि प्रसन्नचित्त असा तो मराठा राजा महाराष्ट्रांत राज्य करित होता.

कमलायतनेत्रोऽसौ कमलापतिविक्रमः ।

शुशुभे गुणगंभीरः प्रजारंजनमाचरन् ॥ ४४ ॥

४४ विष्णूप्रमाणे पराक्रमी आणि कमलासारखे दीर्घ नेत्र असलेला तो गुणगंभीर राजा प्रजेस सुख देत असतां त्याची कीर्ति पसरू लागली.

स पुण्यदेशे धर्मात्मा निवासं स्वमकल्पयत् ।

तन्वन् सौराज्यमाधिकं नदीं भीमरथीमनुं ॥ ४५ ॥

४५ त्या धर्मात्म्याने पुणे प्रांती आपले वास्तव्य केले आणि भीमानदीच्या कडेने राज्य अधिक वाढविले.

त्वङ्गचुरंगमखुरक्षुण्णभीमरथीतटः ।

समुद्यद्दुन्दुभिध्वानविभ्रमक्षोभितार्णवः ॥ ४६ ॥

प्रतापतापिताऽरातिधराधिपतिमण्डलः ।

सह्याद्रिखण्डमखिलं बुभुजे स बली बलात् ॥ ४७ ॥

४६-४७ ज्याने भरघाव जाणाऱ्या आपल्या घोड्यांच्या खुरांनी भीमा

शिवभारत अध्याय १ ला

नदीच्या कांठचा प्रदेश तुडवला, ज्याच्या दुंदुभीपासून उठणाऱ्या ध्वनीच्या लहरींनी समुद्र खवळून टाकला, ज्याने आपल्या प्रतापाने शत्रुराजे जर्जर केले असा तो बलाढ्य राजा स्वसामर्थ्याने सर्व सहाद्रीच्या प्रदेशाचा स्वामी झाला.

द्विषद्भिर्दुस्सहः सोऽभूद् धुर्यः सर्वधनुष्मताम् ।

नारायणांशसंभूतो धनञ्जय इवापरः ॥ ४८ ॥

४८ विष्णूच्या अंशापासून झालेला, सर्व धनुर्धऱ्यांचा म्होरक्या, जणू दुसरा अर्जुनच असा तो राजा शत्रूंना दुःसह झाला.

महावंशसमुद्भूतामुमां नाम यशस्विनीम् ।

उपयेमे स विधिना सावित्रीं सत्यवानिव ॥ ४९ ॥

४९ ज्याप्रमाणे सत्यवानाने सावित्रीशी विवाह केला, त्याप्रमाणे त्या राजाने मोठ्या कुळांत जन्मलेल्या उमा नांवाच्या शुभलक्षणी कन्येशी लग्न केले.

अथासौ बहु मेने तामनुरूपगुणान्विताम् ।

अजो रघुसुतश्श्रीमान् साध्वीमिन्दुमतीमिव ॥ ५० ॥

५० मग रघुराजाचा पुत्र श्रीमान् अज ह! जसा साध्वी इंदुमतीला मानी तसा तो मालोजी त्या अनुरूप गुणांनीं मंडित अशा आपल्या पत्नीला फार मानू लागला.

प्रसादमिव पार्वत्या दत्तमात्मीयमात्मना ।

उमेति भूषयामास नामधेयमुमा सती ॥ ५१ ॥

५१ पार्वतीनें जणू काय प्रसाद म्हणून स्वतः दिलेले आपले उमा हें नांव ती साध्वी उमा भूषविती झाली.

अथ श्रीदसमृद्धश्रीः स तथा सुदृशान्वितः ।

समाचचार मतिमान् कृती धर्माननेकधा ॥ ५२ ॥

५२ नंतर, कुबेराप्रमाणे संपन्न, बुद्धिमान् आणि ज्ञानवान् अशा त्या राजाने आपल्या लावण्यवती पत्नीसह अनेक प्रकारची धर्मकृत्ये केलीं.

अग्निहोत्राणि सत्राणि यज्ञास्सुबहुदक्षिणाः ।

महादानान्यपि तथा राष्ट्रे तस्य सदाऽभवन् ॥ ५३ ॥

५३ अग्निहोत्रे, सत्रे, बहुदक्षिणात्मक यज्ञ, आणि त्याचप्रमाणे महादाने सुद्धा त्याच्या राज्यांत सदोदित होत असत.

स शंभुप्रीतये शंभोर्भक्तस्सागरनग्निभम् ।

मधुरं खानयामास तडागं शंभुपर्वते ॥ ५४ ॥

५४ त्या शिवभक्त राजाने शंकराला प्रसन्न करण्यासाठीं सागराप्रमाणे विस्तीर्ण असा गोड पाण्याचा तलाव शंभुपर्वतावर खणविला.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

सुवर्णसानुप्रतिमान् प्रासादानुच्चतोरणान् ।

आरामानभिरामांश्च भूरिभूरुहभूषितान् ॥ ५५ ॥

दीर्घाश्च दीर्घिकाः स्वर्णसोपानपथभूषिताः ।

धर्मात्मा कारयामास प्रपाशालाश्च भूरिशः ॥ ५६ ॥

५५-५६ उंच बहिर्द्वारें असलेले मेरुपर्वतासारखे राजवाडे, पुष्कळ वृक्षांच्या योगें शोभणारी रमणीय उद्यानें, सोन्याच्या पायऱ्या असलेल्या मोठमोठ्या विहिरी, पुष्कळ पाणपोया व धर्मशाळा त्या धर्मात्म्यानें बांधविल्या.

तमन्वगात् सुमहती चतुरङ्गा पताकिनी ।

महासत्त्वं महासत्त्वा स्वर्णदीव भगीरथम् ॥ ५७ ॥

५७ भगीरथाच्या पाठीमागून जशी गंगा गेली, तशीच त्या बलाढ्य राजाच्या पाठीमागून अतिशय बलाढ्य आणि अफाट चतुरंग सेना जात असे.

तमुन्नतं नमान्ति स्म सामन्ताः पृथिवीभृतः ।

समीरणसमुद्वेलं वंजुला इव वारिधिम् ॥ ५८ ॥

५८ वाऱ्यामुळें किनाऱ्यावरून उसळणाऱ्या समुद्राला ज्याप्रमाणें वेत नमन करतात (वांकतात), त्याप्रमाणें त्या उत्कर्ष पावलेल्या मालोजी राजाला मांडलिक राजे नमूं लागले.

पतस्मिन्नेव समये दुर्गे देवगिरिं श्रयन् ।

निजामशाहो धर्मात्मा पालयामास मेदिनीम् ॥ ५९ ॥

तमसेवन्त सततं यवनानामधीश्वरम् ।

सर्वे यादवराजाद्या दाक्षिणात्याः क्षमाभुजः ॥ ६० ॥

५९-६० याच समयीं देवगिरी (दौलताबाबाद) येथें राहून धर्मनिष्ठ निजाम-शहा पृथ्वीवर राज्य करीत होता. जाधवरावादि दक्षिणेंतील सर्व राजे सदादित त्या यवनाधिपतीच्या सेवेंत होते.

तदा येदिलशाहोऽपि पत्तने विजयाह्वये ।

निवसन् राज्यमकरोद्यवनो यवनैर्वृतः ॥ ६१ ॥

६१ त्यावेळेस यवनांनीं परिवेष्टित आदिलशाहाहि विजापूर येथें राज्य करीत होता.

अथ केनाऽपि कालेन निमित्तेन बलीयसा ।

येदिलेन निजामस्य विरोधस्सुमहानभूत् ॥ ६२ ॥

६२ नंतर कांहीं काळानें एका प्रबल कारणामुळें आदिलशाहा आणि निजाम-शहा यांच्यांत मोठा लढा पडला.

तदा तं मालभूपालं कालं प्रतिमहीभृताम् ।

श्रुत्वा निजामो मेधावी साहाय्ये समकल्पयत् ॥ ६३ ॥

शिवभारत अध्याय १ ला.

६३ तेव्हां त्या बुद्धिमान् निजामशहानें मालोजी राजा हा शत्रूंचा कर्दन-
काळ आढे असैं ऐकून त्यास आपल्या मदतीस बोलावलें.

ततस्तस्य प्रियं तत्र कर्तुमप्रतिमद्यतिः ।

गत्वा देवगिरिं मालमह्रीपतिरुवास ह ॥ ६४ ॥

६४ तेव्हां त्याचें प्रिय करण्यासाठीं तो अद्वितीय तेजस्वी मालोजी देवागिरी
येथें जाऊन राहिला.

अथ विठ्ठलराजोऽस्य भ्राता भीमपराक्रमः ।

समेतस्स्वपताकिन्या भेजे धारागिरीश्वरम् ॥ ६५ ॥

६५ त्याचा भीमाप्रमाणें पराक्रमी असा विठोजी नांवाचा भाऊ ही आपल्या
सैन्यासह निजामशहास येऊन मिळाला.

प्रीतात्मा च निजामोऽपि निजमन्तिकमागतौ ।

तावुभौ पूजयामास सामदानेन भूयसा ॥ ६६ ॥

६६ त्यांच्या आगमनानें संतुष्ट होऊन निजामशहानें सामदान इत्यादि-
कांनीं त्यांचा गौरव केला.

ये ये निजामशाहस्य प्राभवन् परिपन्थिनः ।

तांस्तानुत्सादयामास मालवर्मा महाभुजः ॥ ६७ ॥

६७ बलाढ्य मालोजी राजानें निजामशहाला जे जे शत्रू उत्पन्न झाले
त्यांचा त्यांचा उच्छेद केला.

तथा विठ्ठलराजोऽपि निजामस्य चिकीर्षितम् ।

सहायीभूय सततं चक्रे शक्रपराक्रमः ॥ ६८ ॥

६८ इंद्राप्रमाणें पराक्रमी अशा विठोजीनेंही निजामशहास साहाय्य करून
त्याचे मनोरथ पूर्ण केले.

यद्यप्यासन्नियामस्य सहायास्तत्र भूरिशः ।

तथापि मालवर्मैव सर्वेभ्योऽभ्याधिकोऽभवत् ॥ ६९ ॥

६९ तेथें निजामशहाचे साहाय्यकर्ते पुष्कळच होते. परंतु मालोजीच त्या
सर्वांत श्रेष्ठ होता.

कुलक्रमागतं राज्यं निधाय निजमन्त्रिषु ।

दत्तं निजामशाहेन देशमन्यं शशास सः ॥ ७० ॥

७० वडिलोपार्जित राज्य आपल्या मंत्र्यांवर सोंपवून निजामशहानें दिलेल्या
जहागिरिविर तो राज्य करूं लागला.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

अथ तस्य सभार्यस्य सुतजन्मसमुज्वलाम् ।

श्रियं समीहमानस्य दिनानि सुवहून्ययुः ॥ ७१ ॥

७१ आपल्याला पुत्र होऊन ह्या राजलक्ष्मीला शोभा येईल अशा आशेंत पत्नीसमवेत त्याचे पुष्कळ दिवस लोटले.

सन्तानार्थी स नृपतिर्धर्मपत्नीसमन्वितः ।

देवदेवं महादेवमारराध महाव्रतः ॥ ७२ ॥

७२ तेव्हां तो पुत्रेच्छु राजा आपल्या धर्मपत्नीसह मोठे व्रत आचरून शंकराची आराधना करूं लागला.

अथ कालेन महता देवी तस्य महौजसः ।

आनन्दयन्ती दयितं ससत्त्वा समजायत ॥ ७३ ॥

७३ नंतर पुष्कळ दिवस लोटल्यावर त्या महातेजस्वी मालोजीची पत्नी गर्भवती होऊन आपल्या पतीला आनंद देती झाली.

ततः सा दशमे मासि प्रस्फुरद्राजलक्षणम् ।

सुमुखं शुभवेलायां सुषुवे सुतमद्भुतम् ॥ ७४ ॥

७४ दहाव्या महिन्यांत राजलक्षणांनी युक्त (झळकणारा). सुंदर व अलौकिक पुत्र तिला शुभ वेळी झाला.

सुनसं सुविशालाक्षं सुभालं श्लक्ष्णकुन्तलम् ।

विस्तीर्णवक्षसं दीर्घभुजमानञ्जकन्धरम् ॥ ७५ ॥

सुवर्णवर्णमरुणस्निग्धपाणिपदांबुजम् ।

प्रोद्भासयन्तं भवनं प्रभूतेन स्वतेजसा ॥ ७६ ॥

७५-७६ त्याची नासिका सरळ. डोळे मोठे, कपाळ रुंद, केश तुळतुळीत छाती विशाल, हात लांब, मान भरलेली, वर्ण सुवर्णासारखा व हातपाय आरक्त आणि गोंडस असून त्याच्या विपुल तेजांनी गृह प्रकाशमान झाले.

तं दृष्ट्वा मुदितास्तत्र धात्र्यः संजातसंभ्रमाः ।

राज्ञे निवेदयामासुर्जनैश्शुद्धान्तचारिभिः ॥ ७७ ॥

७७ त्याला पाहून दायांना आनंद झाला आणि त्यांनी गडबडीने अंतः-पुरांतल्या सेवकां मार्फत राजाला ती बातमी कळवली.

ततस्तमुत्सवं श्रुत्वा सुतजन्मसमुद्भवम् ।

पीयूषवर्षसंसिक्तप्रतीक इव सोऽभवत् ॥ ७८ ॥

७८ पुत्रजन्माची ती आनंदाची वार्ता ऐकून त्याच्या सर्व शरिरावर जणूं काय अमृताचाच वर्षाव झाला (इतका तो हर्षभरित झाला.)

शिवभारत अध्याय १ ला.

ततः समुत्सुकोऽभ्येत्य नृपतिर्दुतमाप्लुतः ।

आननं सुकुमारस्य कुमारस्य व्यलोकत ॥ ७९ ॥

७९ तेव्हां आनंदसागरांत पोहणारा आणि पुत्रमुख पाहाण्यास उतार्वाल झालेला तो राजा जलदीन (अंतःपुरांत) गेला: आणि त्याने आपल्या सुकुमार मुलाचें मुखावलोकन केलें.

अथ प्रमुदितस्तत्र समेतः स्वपुरोधसा ।

चकार जातकर्मास्य स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ ८० ॥

जाते राजकुमारेऽस्मिन् कुमारसमतेजसि ।

नेकुर्मङ्गलवाद्यानि ननृतुर्धारयोषितः ॥ ८१ ॥

स्वरेण स्निग्धतारेण जगुर्गीतानि गायनाः ।

पेटुश्च प्रस्थितामुच्चैर्वन्दिनो विरुदावलिम् ॥ ८२ ॥

अमोघाभिस्तथाशीर्भिर्भ्यनन्दन् द्विजोत्तमाः ।

गृहे गृहे विशेषेण ववृधे स महोत्सवः ॥ ८३ ॥

८०-८३ नंतर त्या आनंदित राजाने आपल्या पुरोहितासह स्वस्तिवाचन करून त्या मुलाचें जातकर्म केलें.

कार्तिक 'स्वामी सारख्या तेजस्वी अशा त्या राजपुत्राच्या जन्मप्रसंगा मंगल वाद्यें वाजावयास लागलीं. वारयोषिता नृत्य करू लागल्या, गवई मधुर आणि उच्च आलाप काढू लागले; भाट उच्च स्वराने प्रसिद्ध विरुदावळी गाऊं लागले; द्विजश्रेष्ठ फलदायक आशीर्वादांनीं त्याचे अभिनंदन करूं लागले; आणि धरोधरीं तो महोत्सव विशेष रीतीनें साजरा करण्यांत आला.

महामुक्ताः प्रवालानि रत्नालंकरणानि च ।

स्वर्णानि स्वर्णवासांसि गास्तुरंगान् गजानपि ॥ ८४ ॥

जनाय याचमानाय ददानः स तदा प्रभुः ।

ददृशे मनुजैस्साक्षात् कल्पद्रुम इवापरः ॥ ८५ ॥

८४-८५ त्यानें याचक जनांस अमूल्य मोत्यें, पांढळीं रत्नजडींत अलंकार व मोहरा आणि जरतारी वस्त्रें, गाई, घोडे व हत्ती हीं दिलीं, तेव्हां हा लोकांना प्रतिकल्पवृक्षच भासला.

अथ मौहूर्तिकादिष्टे विध्युक्तेऽहनि शोभने ।

पिता चक्रे कुमारस्य नाम शाह इति स्वयम् ॥ ८६ ॥

८६ ज्योतिष्यांनीं सांगितलेल्या व धर्माला जुळणाऱ्या अशा शुभ दिवशीं मालोजीनें स्वतः आपल्या मुलाचें शहाजी असें नांव ठेविलें.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

दिने दिने स बबृधे शिशुः सरसिजाननः ।

पित्रोस्संवर्धयन् स्वाभिर्लीलाभिर्लोचनोत्सवम् ॥ ८७ ॥

८७ कमलाप्रमाणं सुंदर मुख असलेला तो बालक दिवसेंदिवस वाढू लागला आणि त्याबरोबरच आपल्या बाललीलांनी आपल्या आईबापांच्या दृष्टीस आनंद देऊ लागला.

अथ वर्षद्वयेऽतीते द्वितीयमपि नन्दनम् ।

लेभे महीपतेः पत्नी मूर्तिमन्तमिवोत्सवम् ॥ ८८ ॥

८८ पुढे दोन वर्षांनी मूर्तिमंत आनंद असा दुसरा पुत्र तिच्या पोटी झाला.

तस्य जातस्य हि विधिं संविधाय बुधैस्सह ।

शरीफ इति सिद्धोक्तं नामधेयं व्यधाद्विभुः ॥ ८९ ॥

८९ त्याचेही पंडितांच्या मदतीने यथाविधि संस्कार करून सिद्ध पुरुषांनै सांगितल्या प्रमाणे शरीफजी हे नांव ठेवले.

तौ शाहश्च शरीफश्च सिद्धनामांकिताबुभौ ।

बबृधाते श्रिया सार्धं कुमारौ कुलदीपकौ ॥ ९० ॥

९० सिद्धांची नावे धारण करणारे असे ते कुलदीपक पुत्र शहाजी आणि शरीफजी वाढू लागले. आणि त्याची त्यांच्या बरोबरच संपत्ति वाढत गेली.

अथ समुदितराजलक्षणाभ्यां

मुदितमनाः स्वजनान्घतः स ताभ्याम् ।

नृपातिकुलघतंसमात्मघशं ।

सुवमधिपल्लवितं प्रभूयमेने ॥ ९१ ॥

९१ नेतर त्या राजलक्षणांनी युक्त असलेल्या पुत्रांमुळे स्वजनांसह आनंदित होत्साता तो राजा आपला वंश पृथ्वीवर वृद्धिगत झाला आहे असे मानू लागला.

कथितमिति मया जगत्प्रतीतं

शुभमिहराजकुमारजन्म तावत् ।

कलिकलुषहरं निशम्य धीमा-

ननु पचात स्वसमीहितानि सद्यः ॥ ९२ ॥

९२ कलिकल्मषाचा नाश करणारे, शुभदायक आणि जगत्प्रसिद्ध असे मी केलेले हे राजपुत्रांचे जन्मवर्णन ऐकून बुद्धिमान् मनुष्यास आपल्या इच्छा प्राप्त झाल्याचा अनुभव होतो.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे कवीन्द्रपरमानन्दप्रकाशितायां शतसाहस्रां

संहितायां कुमारप्रभवो नाम प्रथमोऽध्यायः

अध्याय २ रा.

अथद्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ॥

कवीन्द्र उवाच ॥

प्रपदे पंचमं वर्षं शरीफस्याग्रजो यदा ।
तदा महोदारवर्मा मालवर्मा महीपतिः ॥ १ ॥
महत्या सेनया सार्धं दधानोभ्यर्हितं धनुः ।
प्रस्थापितो निजामेन समरार्यैदिरापुरम् ॥ २ ॥

१. २ शहाजीला पांचवें वर्ष लागले असतां, मोठें व उत्तम चिलखत चढवून
आणि आपलें आवडतें धनुष्य घेऊन मालोजी राजा मोठ्या सैन्यासह निजाम-
शाहाच्या आशें इंदापुरच्या स्वारीवर गेला.

तत्राल्यर्थे युध्यमानः सबलैरभियायिभिः ।
प्रभृतैः परिधीभूतैर्हन्यमानस्समंततः ॥ ३ ॥
पदातिमत्तमातंगहयकीलालवाहिनीम् ।
प्रवर्त्यातीव महतीं तीव्रवेगां तरंगिणीम् ॥ ४ ॥
कृतांत इव संक्रुद्धः समृद्धस्स्वेन तेजसा ।
पुरोधाय प्रतिभटान् प्रययावमरावतीम् ॥ ५ ॥

२-५तेथें त्याच्यावर हल्ला करून गराडा घालणाऱ्या पुष्कळ योद्ध्यांचे प्रहार
घेत त्यांच्याशी लढत असतां त्यानें पायदळ, मदोन्मत्त हत्ती व घोडे यांच्या
रक्ताची एक मोठी नदी धों धों वहावयास लाविली. व यमाप्रमाणें क्रुद्ध व
तेजस्वी, अशा त्या मालोजीनें शत्रुपक्षाच्या योद्ध्यांस पुढें पाठवून त्यांच्या मागो-
माग आपण स्वतःहि स्वर्गाची वाट धरली.

वज्रपातमिवाकर्ण्य तमुदंतमुमा सती ।
पपात वाताभिहता कदलीव महीतले ॥ ६ ॥

६ वज्रपाताप्रमाणें भयंकर अशी ती वार्ता ऐकून ती साध्वी उमा वाऱ्यानें
केळ जशी उपटून पडते तशी भूमीवर पडली.

दिनेश्वरेण विधुरा दिनश्रीरिव सा तदा ।
वताघलंबराहिता मज्जति स्म तमोबुधौ ॥ ७ ॥

७ सूर्याच्या वियोगानें ज्याप्रमाणें दिनश्री अंधारांत बुडते त्याप्रमाणे ती
आधार तुटलेली उमा दुःखसागरांत बुडाली.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

अथ विट्टलराजस्तां भ्रातृभार्या तथाविधाम् ।
 भर्तृशोकभराक्रांतां क्रन्दन्तीं कुररीमिव ॥ ८ ॥
 समाधातुमनास्तत्र क्षरद्वाष्पेक्षणः स्वयम् ।
 निजगाद महाबुद्धिर्गद्गदस्वरया गिरा ॥ ९ ॥
 विध्यनित्यमिमं लोकं शोकं त्यज महाशये ।
 पतिस्तव गतः स्वर्गं स्ववर्गं परिमुच्य वै ॥ १० ॥
 एष वै प्रार्थितः पन्थाः शूराणामनिवर्तिनाम् ।
 परशस्त्राभिघाताद्यन्मरणं रणमूर्धनि ॥ ११ ॥
 सुधां पिपासतां सद्यः सुरलोकं यियासताम् ।
 न नूनमात्मवर्गस्य प्रणयः स्वार्थदर्शिनाम् ॥ १२ ॥
 हा विहाय महासाध्वीं भवतीं बालमातरम् ।
 प्रस्थितस्य परं लोकं पत्युस्ते परुषं मनः ॥ १३ ॥
 असंशयं नश्वराणि शरीराणि शरीरिणाम् ।
 रक्षितान्यपि यत्नेन क्षीयन्ते ह्यायुषः क्षये ॥ १४ ॥

८-१४ मग स्वतःचे डोळे अश्रूनीं भरले असतांहि तो महाबुद्धिमान् विठोजी, पतिशोकानें विव्दळ झालेल्या आणि क्राँचीप्रमाणें विलाप करणाऱ्या आपल्या-भावजयांचें सांत्वन करण्यासाठीं, गळा दाटून येऊन तिला म्हणाला, “ हे थोर मनाच्या स्त्रिये, हा मृत्युलोक अनित्य आहे हें लक्षांत आणून तूं शोक टाकून दे. तुझा पति आपल्या आत्मजनांस सोडून स्वर्गास गेला आहे. शत्रूंच्या शस्त्रप्रहारानीं मरण यावे असेंच शत्रूस पाठ न दाखविणारे शूर योद्धे इच्छितात. स्वर्गलोकीं शीघ्र जाऊन अमृत प्राशन करूं इच्छिणाऱ्या स्वार्थटाष्टि वरिंसां खरोखर आत्मजनांविषयींचें प्रेम अडवूं शकत नाही. हाय हाय ! तुझीं मुलें लहान असतांना तुला साध्वीला सोडून तुझा पति परलोकास गेला तेव्हां त्याचें हृदय कठोर असलें पाहिजे. खरोखर मनुष्यांचीं शरीरें नश्वर आहेत आणि तीं महाप्रयासानें रक्षिली असतांहि आयुष्याची दोरी सपली असतां नाश पावतातच !

बतैतद्गदंकारैरुपचीर्णमनामयम् ।
 मृदुचीनैस्समीचीनैः सिचयैः परिधापितम् ॥ १५ ॥
 हृद्यैर्हिंतावहं वृष्यैश्चोष्यादिभिरनेकधा ।
 लघुभिस्स्निग्धमधुरैराहारैरुपचायितम् ॥ १६ ॥
 कालागुरुक्षोदलितधूपवर्तिसुधूपिते ।
 रम्ये हर्म्यतले दीव्यन्मणिदीधितिदीपिते ॥ १७ ॥

शिवभारत अध्याय २ रा.

शिरीषपुष्पमृदुले शयनीये सुशोभने ।

शायितं नीरशिशिराशीरव्यजनवीजितम् ॥ १८ ॥

सुन्दरीभिः शयांभोजसंघाहितपदं पुनः ।

बहुपकृतमत्युच्चैर्यत्नेन धृतमात्मना ॥ १९ ॥

कृतघ्नतामिव दधद्वपुष्मन्तमये वपुः ।

नानुयाति जगत्यस्मिन् तस्मात् कश्चिन्न कस्यचित् ॥ २० ॥

१५-२० अहो वैद्यांकडून उपचार करवून या शरीरास निरोगी ठेविलें; उत्तम व मृदु रेशमी वस्त्रें आणि रजया यांनीं आच्छादिलें; हलका, स्निग्ध, मधुर, प्रिय, हितावह, पौष्टिक अशा चोष्य, खाद्य, पेय, लेह्य वगैरे नानाप्रकारच्या आहारानें यास पुष्ट केलें; कृष्णचंदनाच्या चूर्णानें वनविलेल्या अगरवत्यांच्या सुवासानें दरवळलेल्या आणि दिव्य रत्नांनीं प्रकाशणाच्या रम्य महालात शिरीष पुष्पाप्रमाणें मृदु आणि सुंदर बिलाना टाकून त्यावर निजविलें आणि पाणी शिंपडलेल्या थंडगार वाळ्याच्या पंख्यानें बारा घातला; सुंदरींनीं आपल्या करकमलांनीं त्याचे पाय चुरले (रगडले;) अशा रीतीनें त्याच्यावर पुष्कळ उत्तम उपाय करून त्याला मोठ्या काळजीनें धारण केलें तरी जणूं काय कृतघ्न होऊन हें शरीर कोणाच्याही बरोबर जात नाहीं! म्हणून या लोकांत कोणी कोणाचें नाहीं हेंच खरें.

कलत्राण्यनुकूलानि पुत्राश्च कृतलक्षणाः ।

नौ मातापितरौ तद्वद्भ्रातरः सोदरा अपि ॥ २१ ॥

मित्राणि शत्रवश्चापि संपदो विपदोपि च ।

भवन्ति तावदेवास्य यावदास्ति कलेवरम् ॥ २२ ॥

२१-२२ प्रेम करणाऱ्या मित्रा, गुणवान् पुत्र, ते प्रेमळ आईबाप, तसेंच सख्ये भाऊ, मित्र, शत्रु, संपत्ति, विपत्ति हीं सर्व देह आहे, तांपर्यंतच माणसाला असतात.

एष शाहूः शरीफश्च तव देवि सुताबुधौ ।

तेजस्विनौ विराजेते पुष्पवन्ताविवोदितौ ॥ २३ ॥

२३ हे देवी, शहाजी आणि शरीफजी हे तुझे दोन्ही पाणीदार पुत्र उगवलेल्या चंद्रसूर्याप्रमाणें शोभत आहेत.

आभ्यां वंशवतंसाभ्यां भविष्यत्युज्वलं यशः ।

सर्वस्मिन्नपि संसारे वीरमातुस्तवान्द्रुतम् ॥ २४ ॥

क्षीरकण्ठाधिमौ वत्सौ वत त्वन्मयजीवितौ ।

मनागपि जगत्यत्र त्वां विना स्थास्यतः कथम् ॥ २५ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

नस्मात्त्वं बिभृहि प्राणांस्त्राणार्थमनयोर्द्वयोः ।
दधती धैर्यमधुना वचनेनामुना मम ॥ २६ ॥

२४-२६ वीरमातेच्या पोटी जन्मास आलेल्या या तुझ्या दोघां कुलदीरक पुत्रांचें आखिल जगतांत अद्भुत आणि उज्वळ यश पसरले. हे दोघेहि कोवळ्या वयाचे असून त्यांचे जीवित तुझ्यावरच अवलंबून आहे. या लोकीं तुझ्या-शिवाय ते क्षणभरही राहूं शकणार नाहीत. म्हणून तूं आतां माझ्या विनंतीला मान देऊन तरी धैर्य धर व या दोघांच्या रक्षणासाठीं तरी प्राण धारण कर.

इति विट्टलराजस्तां पर्याश्वासयदात्मनः ।

स्थित्यर्थमन्ववायस्य राज्यस्य च विशेषतः ॥ २७ ॥

२७ आपल्या कुलाच्या व विशेषतः राज्याच्या सुस्थितिसाठीं विठोजीनें अशा रितीनें तिथें सांत्वन केलें.

दत्तदृष्टिस्तु सा देवी वात्सल्यात्तनयद्वये ।

अपास्य शोकमनघा बभार बत जीवितम् ॥ २८ ॥

२८ त्या सच्छील राणी उमाबाईनें आपल्या दोन्ही पुत्रांवर नजर देऊन शोक टाकला व जीवित धारण केलें. (सती जाण्याचा व्रत रहित केला.)

महान्तमपि तं शोकं निगृह्य स महामतिः ।

अकारयद्विधिं भ्रातुः सकलं पारलौकिकम् ॥ २९ ॥

२९ त्या महामति विठोजीस जरी अत्यंत शोक झाला होता तरी तो आबरून त्यानें आपल्या भावाचें और्ध्वदैहिक कर्म केलें.

ततःशाहं शरीफं च पुरस्कृत्य प्रतापिना ।

चक्रे विट्टलराजेन राज्यं तदखिलं स्थिरम् ॥ ३० ॥

३० नंतर प्रतापी विठोजीनें शहाजी आणि शरीफजी यांच्या नांवानें राज्य-कारभार चालवून आखिल राज्यास स्थैर्य आणलें.

निशम्यैतन्न्रिजामोपि निधनं मालवर्मणः ।

पक्षहीनामिव निजां बत मेने पताकिर्नाम् ॥ ३१ ॥

३१ मालोजीच्या निधनाची ही वार्ता ऐकून निजामशहाससुद्धां आपल्या सेनेचे पंख तुटलें असें वाटूं लागलें.

ततः शाहशरीफाहौ मालवर्मसुताबुभौ ।

समं विट्टलराजेन समनाय्य महामनाः ॥ ३२ ॥

सान्त्वयित्वा स्वयं दत्त्वा ताभ्यां तत् पितृवैभवं ।

सत्कृत्य हेमाभरणैर्वासोभिश्च मनोहरैः ॥ ३३ ॥

शिवभारत अध्याय २ रां.

अनर्घ्यमणिमालाभिस्तथा च गजवाजिभिः ।

विसृष्टवान् गृहानेतौ तुष्टे धारागिरीश्वरः ॥ ३४ ॥

३२-३४ तेव्हां मालोजीच्या शहाजी व शरीफजी या दोन्ही पुत्रांना विठोजी-सह बोलावून आणवून उदारधी निजामशाहानें त्यांचें स्वतः सांत्वन केलें आणि बापाची जहागीरही त्यांच्याकडे चालू केली. तसेंच सुवर्णालंकार, सुंदर वस्त्रें, मौल्यवान् रत्नमाला आणि हत्ती घोडे देऊन त्यांचा सत्कार केला व संतोषानें त्यांस घरीं जाण्यास निरोप दिला.

अथ तेन पितृव्येण परिपालितयोस्तयोः ।

वपुषी बाल्यसंपृक्ते परां पुपुषतुः श्रियम् ॥ ३५ ॥

३५ त्यांचा चुलता विठोजी यानें त्या दोघांस वाढविलें व तेव्हां त्यांच्या त्या बालशरीरांवर विशेष तेज चमकूं लागलें.

प्रशस्तलक्षणोपेते निकेते सर्वसंपदाम् ।

सोदरेऽथ शरीफस्य राजशब्दो व्यराजत ॥ ३६ ॥

३६ उत्तम लक्षणांनीं युक्त व सर्व संपत्तींचें आगर असा शरीफजीचा भाऊ जो शहाजी त्यास ' राजा ' शब्द शोभूं लागला. (तो राजा झाला.)

तं बालमपि भूपालमणयस्सर्व एव ते ।

मानयन्तो नमन्ति स्म महाभुजमुमात्मजम् ॥ ३७ ॥

३७ तो महाबाहू, उमेचा पुत्र शहाजी लहान असतांही त्यास सर्व सरदार मान देऊन वदन करूं लागले.

ततश्शरीरं शाहस्य प्रविष्टे नवयौवने ।

ससंबाधेव शिशुता संचुकोच शनैश्शनैः ॥ ३८ ॥

३८ शहाजीच्या शरीरांत जसजसं यौवन प्रवेश करूं लागलें, तसतशी बाल्यदशेला जणूं काय अडचण होऊन ती हळू हळू संकोच पावूं लागली.

करिपोतमिवोदंचन्मदराजिविराजितम् ।

व्यक्तीभवन्नवश्मश्रुलेखं लेखमनोहरम् ॥ ३९ ॥

३९ हत्तीचा छावा जसा गंडस्थळाच्या मदस्त्रावधारांनीं शोभतो तशी नुकत्याच फुटूं लागलेल्या मिसूडीनें देवाप्रमाणें सुंदर अशा शहाजीच्या मुख्वास शोभा आली.

सुवर्णविस्फुरद्वर्णमाकर्णायतलोचनम् ।

कृतकीरकुलत्रासनासार्वशमनोहरम् ॥ ४० ॥

४० त्याची कांती सुवर्णासारखी असून, त्याचे नेत्र दीर्घ होते आणि त्याची

कवीन्द्र परमानन्दकृत

सुंदर नासिका अतिशय बांकदार असल्यामुळे पोपटांच्या मनांत भीति उत्पन्न करीत होती.

कलाधरतिरस्कारि मनोहारि मुखं पुनः ।

जानुपर्यन्तविश्रान्तभुजमद्भुतविग्रहम् ॥ ४१ ॥

४१ त्या शहाजीचें मुख चंद्राला सुद्धां मागें सारील असें सुंदर होतें. त्याचे हात गुड्यापर्यंत लांब असून त्याचे शरीर (अलौकिक) दिव्य होतें.

दानवीरं दयावीरं युद्धवीरं महौजसम् ।

मालभूपसुतं शाहं वरलक्षणलक्षितम् ॥ ४२ ॥

दृष्ट्वा यादवराजेन राजराजसमश्रिया ।

दिष्ट्रे दैवज्ञसंदिष्ट्रे विशिष्ट्रेभिमतैर्ग्रहैः ॥ ४३ ॥

कुलकन्या कुले धन्या कन्या कुवलयक्षणा ।

दत्ता सदक्षिणा तस्मै जिजूर्विजयलक्षणा ॥ ४४ ॥

४२—४४ उत्तम लक्षणांनीं युक्त, दानशील, दयाशील, युद्धकुशल, महा-तेजस्वी अशा शहाजी नांवाच्या मालोजी राजाच्या पुत्रास पाहून कुबेराप्रमाणें संपत्तिमान् जाधवरावानें, अनुकूल ग्रह असलेल्या अशा ज्योतिष्यानें सांगितलेल्या मुहूर्तावर आपली विजयलक्षणा, कमलनेत्रा आणि कुलास शोभा आणणारी, कुळवान मुलगी जिजा हुंड्यासह अर्पण केली.

सा तं महाशयं प्राप्य विभ्रती वपुरुज्वलम् ।

गंगेव गुणगंभीरा व्यराजत महोदधिम् ॥ ४५ ॥

४५ ज्याप्रमाणें शुभ्र व खोल गंगा सागरास मिळाली असतां शोभते त्या प्रमाणें तेजःपुंज शरीर धारण करणारी ती गुणवती जिजाबाई गुणगंभीर थोर मनाच्या शहाजी पतीशीं संयोग पावून शोभूं लागली.

स च तां प्रेयसीं लब्ध्वा पद्महस्तां भुवः श्रियम् ।

लात्रण्यवैभववतीमतीव महितान्वयाम् ॥ ४६ ॥

नितंबप्रान्तविश्रान्तस्निग्धश्यामलकुन्तलाम् ।

चन्द्रार्धभ्रांतिकृद्गालां शरासनसमभ्रुवम् ॥ ४७ ॥

सत्तामिव मनोजस्य लसत्तामरसेक्षणाम् ।

सुवर्णशुक्तिप्रतिमश्रुतिं सरलनासिकाम् ॥ ४८ ॥

प्रत्यग्रतरकुन्दाग्रदन्तीं शोणरदच्छदाम् ।

विकस्वरांभोजमुखीं कंबुकण्ठीं पिकस्वराम् ॥ ४९ ॥

मृणाळकोमळभुजां नवांकुरितयौवनाम् ।

शिवभारत अध्याय २ रा.

व्याकोशांभोरुहशयां लसत्किसलयांगुलिम् ॥ ५० ॥
 स्निग्धारुणनखश्रेणिं निम्ननाभिं तनूदरीम् ।
 रंभास्तंभाभिरामोरुं गृढगुल्फां यशस्विनीम् ॥ ५१ ॥
 राजरेखांकितपदां प्रशस्तिं सर्वसंपदाम् ।
 नानालंकारसंभारसंहृद्ध्यस्निग्धेणिकाम् ॥ ५२ ॥
 मुक्तामणिश्रेणिकांतसीमन्तग्रान्तवर्तिना ।
 स्फुरितारुणवर्णेन शिरःपुष्पेण शोभिताम् ॥ ५३ ॥
 सुवृन्त्ते स्वर्णताटंके पर्यन्तप्रोतमौक्तिके ।
 दधतीं दीधितिमतीं सरत्नां च ललाटिकाम् ॥ ५४ ॥
 पृथुमुक्तामणिमयोदारहारमनोहराम् ।
 रत्नमुक्तांचितानेकगुच्छगुच्छार्धधारिणीम् ॥ ५५ ॥
 केयूरकान्तिकिर्मीरसरत्नकरकंकणाम् ।
 कृशावलग्नसंलग्नससकीसंभृताश्रियम् ॥ ५६ ॥
 कलहंसगतिं शिजन्मणिमंजीरशालिनीम् ।
 अनर्घ्यरत्नाभरणप्रसाधितपदांगुलिम् ॥ ५७ ॥
 सुवर्णतन्तुसंतानविलसद्भसनावृताम् ।
 रत्नमुक्तामणिव्रातस्फुरत्कूर्पासकान्विताम् ॥ ५८ ॥
 पश्यन् प्रसन्नवदनां प्रसन्नवदनः स्वयम् ।
 सूर्यवंशमणिस्तूर्यघोषेण गृहमाविशत् ॥ ५९ ॥

४६-५९ तिचे हात कमलासारखे असून ती जणू काय पृथ्वीची शोभा होती. ती लावण्यवती असून तिचें कुळ उच्च होते.

तिचा काळा व तुळतुळीत केशकलाप नितंबभागापर्यंत लोळत होता. तिचा भालप्रदेश पाहून जणू काय हा अर्धचन्द्रच आहे असा भास होत होता, व तिच्या भुंवया धनुष्याप्रमाणें होत्या. ती प्रत्यक्ष मदनाची सत्ताच होती. तिचे डोळे कमलाप्रमाणें पाणीदार, कान सौन्याच्या शिंपल्याप्रमाणें, नासिका सरळ, दांत कुंदाच्या ताज्या फुलांप्रमाणें शुभ्र, ओंठ आरक्त, आणि मुख प्रफुल्लित कमलाप्रमाणें होतें. तिचा कंठ शंखाप्रमाणें होता, आणि स्वर कोकिळेसारखा होता. नुकत्याच यौवनांत प्रवेश करणाऱ्या तिचे भुज कमलांतील कोमल तंतूप्रमाणें नाजूक असून, तिचे हात विकसित कमलाप्रमाणें आरक्त व बोटें पल्लवाप्रमाणें लालसर होती. नखें तुळतुळीत व लाल होती. तिची नाभि खोल, पोट कृश व मांड्या केळीच्या खाबासारख्या सुंदर होत्या, व घाटे आंत लपून गेले होते. तिच्या पायावर राजलक्ष्मिचे चिन्ह दिसत

कवीन्द्र परमानन्दकृत

होते. ती सर्व संपत्तीचा कळस होती. तिच्या वेर्णांत नानाप्रकारच्या अलं-
कारांची गर्दा झाली होती. मोत्यें व रत्नं यांच्या मालांनीं, रक्तवर्ण, तेजस्वी
अशा डोकींतल्या फुलांनीं तिचा शिरोभाग सुशोभित झाला होता. तिच्या ललाट-
भागावर रत्नं लटकत असून तिच्या कानांत सभोवती मोत्यें ओंवलेलीं अर्शा
कुंडलें झळकत होतीं. मोत्यें रत्नं यांचे मोठमोठे हार व गुच्छ तिच्या
गळ्यांत घातलेले होते. दंडांत बाजूबंद असून हातांत रत्नजडित बांगड्या
होत्या. कृश अशा काटिप्रदेशावर कमरपट्टा, पायांत रुमझुम बाजणारे पैजण,
पायांच्या बोटांत मौल्यवान रत्नाभरणें, आंगावर चकाकणारीं जरतारी वस्त्रें,
अगांत रत्नजडित काठांची जरतारी चोळी धारण करणाऱ्या त्या प्रसन्नवदन
हंसगति व प्रेमळ जिजाईस त्या सूर्यवंशदीपक आणि प्रसन्नमनाच्या शहाजीनें
बायांच्या घोषांत घरीं आणिलें.

समागतां समं तेन पत्या प्रश्रयसंश्रयाम् ।

श्रियं नारायणेनेव प्रविशंतीं निकेतनम् ॥ ६० ॥

६० त्या विनयशील जिजाईनें आपल्या पतीसह गृहप्रवेश केला, तेव्हां
तीं दोघें लक्ष्मीनारायणाच्या जोड्याप्रमाणें भासलीं.

संभूयाशु समेताभिः पश्यन्तीभिस्सविभ्रमम् ।

सुभगाभिः पुरन्धीभिः कृतनीराजनाविधिम् ॥ ६१ ॥

६१ शीघ्र जमलेल्या व आश्चर्यानें पाहाणाऱ्या पोक्त सुवासिनींनीं मिळून
तिला निरांजनानें ओवाळिलें.

घन्दमानाममोघाभिराशीर्भिरभिनन्दिताम् ।

स्तुषामिमामथ श्वश्रूः सकौतुकमलोकत ॥ ६२ ॥

६२ तेव्हां तिनें नमस्कार केला असतां तिला फलप्रद होणारे अनेक आशीं
वाद देऊन, त्या आपल्या मुनेस सासुनें अत्यंत कौतुकानें पाहिलें.

श्वश्रूशुश्रुपणपरां पतिप्रियतरोत्तराम् ।

शीलसंरक्षणे सज्जां लज्जां मूर्तिमतीमिव ॥ ६३ ॥

साध्वीजनाध्वमर्यादामन्वयद्वयसम्मताम् ।

जनीं नन्दत्परिजनामभ्यनन्दन्सतीजनाः ॥ ६४ ॥

६३ सासुच्या सेवेत तत्पर, पतीला अत्यंत प्रिय बोलणारी, आपल्या
शीलाचें संरक्षण करण्यांत दक्ष, विनयाची मूर्तिमंत देवता, पतिव्रता स्त्रियांस
वर्तनाचा मार्ग दाखविणारी, दोन्ही कुलांस मान्य आणि आपल्या परिजनांस
आनंद देणारी, अशा त्या मुनेचें साध्वी स्त्रियांनीं अतिशय अभिनंदन केलें.

शिवभारत अध्याय २ रा.

सुतां विश्वासराजस्य दुर्गा नाम्नाथ सद्गुणाम् ।
शरीफोपि महाबाहुर्भव्यां भार्यामविन्दत ॥ ६५ ॥

६५ विश्वासराजाची दुर्गा नांवाची सुंदर व सद्गुणी मुलगी ही महाबाहु शरीफजीस बायको मिळाली.

सा तथा च तथा तन्व्या स्नुषया सेवितान्वहम् ।
विनीताभ्यां च पुत्राभ्यामुमा लेभे परां मुदम् ॥ ६६ ॥

६६ ती व सुंदर जिजाई या दोघी आपली सेवा करणाऱ्या सुना आणि आपले दोघे पुत्र यांच्यायोगे उमेस अतिशय आनंद होत गेला.

अगणितगुणभाजौ भ्रातरौ तावमूभ्यां ।
निरवधिकगुणाभ्यां भ्राजमानौ वधूभ्याम् ॥
सपदि निजयशोभिः शोभमानामशेषां ।
भुवमपि जनयित्रीं नन्दयामासतुः स्वाम् ॥ ६७ ॥

६७ अमूल्य गुणांनी शोभणाऱ्या त्या दोन्ही वधूंच्या योगाने शोभणारे हे दोघेही सद्गुणी पुत्र लागूच आपल्या यशामुळे सर्व पृथ्वीस आणि आपल्या मातेस आनंद देऊ लागले.

सार्धं तेनानुजेनाप्रतिहतगतिना मारुतेनेव शुष्मा ।
भीष्माद्युग्रकर्मा युधि युधि विजयी विश्रुतः शाहवर्मा ।
कर्तुं नित्यं निजामप्रियमतुलबलः काण्डकोदण्डपाणिः ॥
सर्वेषां पार्थिवानां पृथुरिव पृथिवीवासवश्शासकोभूत् ॥ ६८ ॥

६८ ज्याप्रमाणे अत्यंत वेगवान् वायूने अग्नि प्रखर होतो, त्याप्रमाणे आपल्या पराक्रमी भावासह तो भीष्मापेक्षांहि उग्र कर्मे करणारा, प्रत्येक युद्धांत विजयी होणारा, व धनुष्य बाण घेणारा अतुल बळवान् शहाजीराजा निजामाचे प्रिय करण्यासाठी सर्व राजांमध्ये श्रेष्ठ अशा पृथुराजाप्रमाणे (पृथ्वीचा शास्ता झाला. (पृथ्वीवर राज्य करू लागला.)

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे निधिवासकरपरमानंदप्रका-
शितायां शतसाहस्र्यां संहितायां शाहशरीफप-
रिणयो नाम द्वितीयोध्यायः ।

अध्याय ३ रा.

कवीन्द्र उवाच ॥

अथ विट्टलराजे स्वे पितृव्येपि दिवं गते ।
नृपनीतिविधिज्ञेन मातुर्वचनवर्तिना ॥ १ ॥
महावीरेण धीरेण शाहराजेन धीमता ।
राज्यभारस्स हि महान् दध्ने बत निजे भुजे ॥ २ ॥

१-२ कवीन्द्र म्हणतातः—नंतर आपला चुलता, विठोजी राजा हाही पर-
लोकवासी झाला असतां राजनीति जाणणाऱ्या, आईच्या आज्ञेत वागणाऱ्या,
महापराक्रमी धैर्यवान् व बुद्धिमान् शहाजी राजानें तो राज्याचा मोठा भार आपल्या
शिरावर घेतला.

संभः खेलश्च मल्लश्च मंबो नागश्च पर्शुकः ।
ज्यंबकश्चापि वक्कश्च भ्रातरस्सोदरा अमी ॥ ३ ॥
पुत्रा विट्टलराजस्य सुभ्रामसमविक्रमाः ।
मालभूपात्मजौ शाहशरीफौ च प्रभाविणौ ॥ ४ ॥

३. ४, विठोजी राजाचे मुलगे संभाजी, खेळाजी, मल्लाजी, मंबाजी, नागोजी.
परसोजी, ज्यंबकजी आणि वक्काजी हे सख्खे भाऊ इंद्राप्रमाणें पराक्रमी होते.
आणि मालोजी राजाला शहाजी व शरीफजी असे दोन प्रभावशाली पुत्र होते.

एते क्षोणिजये सक्ताः शक्तास्समरकर्मणि ।
निजामस्य प्रियकराः कराकृष्टशरासनाः ॥ ५ ॥
पर्वतप्रांशुवपुषः सहस्त्रांशुसमत्विषः ।
भूयसा भुजसारेण भूरिणाभिजनेन च ॥ ६ ॥
सैन्येन च गुणैश्चान्यैरनन्य समतेजसः ।
परं न गणयामासुरंबरस्य मते स्थिताः ॥ ७ ॥

५, ६, ७, मुलुखगिरी करण्यास उत्सुक, युद्धामध्ये पृथ्वी पादाक्रांत करण्यास
समर्थ, निजामाचे प्रिय करणारे, हातामध्ये नेहमीं धनुष्य सज ठेवणारे, पर्वता-
प्रमाणें धिप्पाड, सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, आपलें प्रचंड बाहुबळ, मोठा परिवार,
सैन्य आणि इतर गुण यांमुळे अद्वितीय पराक्रमी झालेले हे सर्व भाऊ मलिकंभ-
राच्या तंत्रानें चालत आणि शत्रूस जुमानीत नसत.

शिवभारत अध्याय ३ रा.

एकदान्तःपुरादाप्तभृत्यामात्यनिषेवितम् ।
 निजामशाहमास्थानीमेत्य सिंहासने स्थितम् ॥ ८ ॥
 दृष्ट्वा यादवराजाद्याः प्रणिपत्य यथाक्रमम् ।
 प्रचलन्ति स्म तरसा सर्वे स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ९ ॥

८, ९, एकदा अंतःपुरांतून आपल्या विश्वासू नोकरांसह व अमान्यासह निजामशाहा सभास्थानीं येऊन सिंहासनावर बसला असतां जाधवराव इत्यादि सर्व सरदार त्यास यथानुक्रम भेटून आणि मुजरे करून आपापल्या घरीं जल-दीनें जाऊं लागले.

ततः प्रचलतां तेषामन्योन्यस्पर्धिचेतसाम् ।
 संमर्दः सुमहानासीदास्यानीतोरणाद्बहिः ॥ १० ॥

१० एकमेकांचीं स्पर्धा करणारे ते राजे जाण्यास निघाले असतां सभागृहाच्या दारासमोर एकच गर्दी झाली.

तत्र वेत्रधरैर्दारादुत्सारितजनाः पुरः ।
 परिपीनोन्नतस्कन्धाः सन्नद्धाः पृथुवक्षसः ॥ ११ ॥
 किरीटिनः कुण्डलिनः कवचच्छन्नविग्रहाः ।
 मुक्तामणिमयोदारहाराः केयूरधारिणः ॥ १२ ॥
 सुलक्षणाः क्षोणिभुजः पद्मपत्रायतेक्षणाः ।
 स्वैः स्वैः सैन्यैः परिवृताः पुरः प्रोच्छ्रायितध्वजैः ॥ १३ ॥
 ह्यानन्ये गजानन्ये याप्ययानानि चापरे ।
 समारुह्याप्रतिहतप्रभावाः संप्रतस्थिरे ॥ १४ ॥

११-१४ तेथें असलेले भालदार लोकांना बाजूस सारू लागले. आणि अप्रतिहत सामर्थ्य असलेले ते राजे, कोणी धोड्यांवरून, कोणी हत्तींवरून, कोणी पालख्यांत बसून जाऊं लागले. त्या राजांचे खांदे उंच व पुष्ट होते. त्यांचीं वक्षःस्थलें विस्तीर्ण असून ते (नेहमीं) सज्ज असत. त्या सुलक्षणी राजांचें नेत्र कमलाप्रमाणें दीर्घ असून त्यांनीं, किरीट कुंडलें, मोत्यांचें मोठमोठे हार व केयूर धारण केलें असून आंगांत चिलखतें धातलीं होती; आणि ते आपापल्या सैन्यांनीं वेष्टित असून त्यांच्यापुढें निशाणें उभारलेलीं होती.

ततः खण्डार्गलाख्यस्य नृपस्याग्रेसरः करी ।
 मर्दयन्नन्यसैन्यानि प्रचच्चाल बलाद्बली ॥ १५ ॥

१५ त्या वेळेस खंडार्गळ नांवाच्या राजाचा अघाडीचा बळवान् हत्ती दुस-ऱ्यांचीं सैन्यें तुडवीत वेगानें निघाला.

कवीन्द्रपरमानन्दकृत

पदे पदैकुशाघातैर्निषिद्धोपि निषादिना ।

स सिन्धुरः सैनिकानां चकार कदनं महत् ॥ १६ ॥

१६ माहुताने अंकुशाने टोंचून पदोंपदीं प्रतिबंध केला असतांही त्या हत्तीनें सैनिकांचें खूब कंदन केलें.

तं मृन्दन्तमनीकानि गर्जन्तमकुतोभयम् ।

प्रलयांभोधरानिभं रोधुं शेकुर्न केचन ॥ १७ ॥

१७ सैन्यांचा चुराडा करणाऱ्या, निर्भयपणें गर्जणाऱ्या व प्रलयकाळच्या मेघाप्रमाणें भासणाऱ्या त्या हत्तीस कोणीही अडवूं शकले नाहींत.

अथ यादवराजस्य दत्तवर्मादिभिस्सुतैः ।

न सेहे गर्जतस्तस्य गर्जः प्रतिगजैरिव ॥ १८ ॥

१८ एकाद्या हत्तीनें गर्जना केली असतां दुसऱ्या कळपांतल्या हत्तीस ज्या-प्रमाणें ती सहन होत नाहीं; त्याप्रमाणें या हत्तीची गर्जना जाधवरावांच्या दत्ताजप्रभृति पुत्रांस सहन झाली नाहीं.

ततो दत्तसमादिष्टाः सुभटास्तं मदोत्कटम् ।

निजघ्नुश्शरनिस्त्रिशकुन्ततोमरशक्तिभिः ॥ १९ ॥

१९ नंतर दत्ताजीच्या आज्ञेनें शूर योद्धे त्या मदोन्मत्त हत्तीस बाण, तरवारी, भाले, तोमर (रवीसारखें) आणि शक्ति यांनीं प्रहार करूं लागले.

स भिन्नवर्मा बहुभिर्घोरकर्मा मदद्विपः ।

विकर्षन् पुष्करेणोच्चैः सहसा ह्यसादिनः ॥ २० ॥

करेण कांश्चिदादाय क्षिपन् कांश्चिदपातयत् ।

कांश्चिन्निपात्य चरणैस्तत्तलैर्निष्पिपेष च ॥ २१ ॥

२०-२१ त्या मदोन्मत्त, आणि घोर कर्में करणाऱ्या हत्तीला पुष्कळांनीं भोंसकले असतांही, घोडेस्वारांना सांडेच्या टोंकानें ओढून त्यानें कित्येकांना खालीं आदळलें; व कित्येकांना आपल्या पायांनीं खालीं पाडून त्यांच्या तळव्यांखालीं तुडविलें.

दत्तवर्माऽथ तं दृष्ट्वा स्वसैन्यस्य पराभवम् ।

तं दन्तिनमभीयाय हर्यक्ष इव लक्षयन् ॥ २२ ॥

२२ अशा रीतीनें आपल्या सैन्याचा पराभव झालेला पाहून दत्ताजी त्या हत्तविर सिंहाप्रमाणें दृष्टी रोखून चालून गेला.

तदा तेनातिरभसात्स बतारुधसादितः ।

विधुन्वानः स्वमूर्धानं रराण रणमूर्धनि ॥ २३ ॥

२३ नंतर, त्यानें जोराच्या शस्त्रप्रहारांनीं जेरीस आणलेला तो हत्ती आपलें डोकें हलवीत रणांगणाच्या अघाडीस चीं चीं करूं लागला.

शिवभारत अध्याय ३ रा

ततो विट्टलराजस्य संभखेलालुभौ सुतौ ।

खण्डार्गळस्य साहाय्यं विधातुं समुपास्थितौ ॥ २४ ॥

२४ तेव्हां विठोजीचे संभाजी व खेळोजी हे दोघे पुत्र खंडार्गळाच्या मदतीस धांवून आले.

तौ तं लोहितलितागं धातुमन्तमिवाचलम्

पर्यपालयतां तत्र दत्तराजवशं गतम् ॥ २५ ॥

२५ ते दत्ताजीच्या तावडीत सांपडलेल्या, रक्तवंवाळ झालेल्या आणि गेरूच्या डोंगराप्रमाणे दिसणाऱ्या त्या हत्तीचे रक्षण करून लागले

दत्तराजस्तु तं हित्वा विहस्तं मदहस्तिनम् ।

अनुजं प्रतिजग्राह संभराजं महाभुजम् ॥ २६ ॥

२६ तेव्हां दत्ताजीने त्या सोड तुटलेल्या मदोन्मत्त हत्तीस सोडून देऊन धाकटा भाऊ जो पराक्रमी संभाजी, त्याच्यावर हल्ला केला.

तयोः कुपितयोस्तत्र द्वन्द्वयुद्धे समुद्यते ।

आवर्तस्सुमहानासीत् योधानामभिधावताम् ॥ २७ ॥

हस्ताहस्ति ततो युद्धसुभयोः सेनयोरभूत् ।

दत्तवर्माणमभ्येते संभे जंभारितेजसि ॥ २८ ॥

यादवानां तदद्वापि सांबंधिकमलक्षयन् ।

ररक्ष पक्षं संभस्य भ्राता शाहमहीपतिः ॥ २९ ॥

२७-२८-२९ क्रोधायमान झालेल्या त्या दोघांमध्ये द्वंद्वयुद्ध चालले असता तेथे खून योद्धे धांवून आले व त्यांची एकच गर्दी झाली. तेव्हां त्या दोन्ही सैन्यांमध्ये हातघाईची लढाई झाली. इन्द्राप्रमाणे पराक्रमी संभाजी हा दत्ताजी जाधवावर चालून गेला असता जाधवांच्या संबंधाकडे उघड उघड डोळेझांक करून संभाजीचा भाऊ शहाजी राजा याने त्याची बाजू संभाळली.

ततश्चर्मधरस्तत्र दत्तराजः प्रतापवान् ।

व्यधत्त मण्डलाग्रेण परिवेषमिवात्मनः ॥ ३० ॥

३० तेव्हां, हातांत ढाल घेतलेल्या प्रतापी दत्ताजीने तरवार फिरवून आपल्या भोंवती जणू काय एक तेजोवलयच बनविले.

तस्मिन्नाकस्मिके युद्धे शूराणां सन्निपेतुषाम् ।

क्ष्वेडितास्फोटितभरैर्बभूवुर्बधिरा दिशः ॥ ३१ ॥

३१ त्या आकस्मिक युद्धामध्ये गोळा झालेल्या वीरांच्या गर्जनानी आणि दंड थोपटण्याच्या दणक्याने दिशा बधिर झाल्या.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

तदा स्वमण्डलाग्रेण मण्डलानि वितन्वता ।
ननृते तेन वीरेण रणरंगे महीयसि ॥ ३२ ॥

३२ तेव्हां तो वीर दत्ताजी पट्टा फिरवीत असतां त्या अफाट रणभूमीवर नाचूं लागला.

लुठत्सु वरवीराणां सकिरीटेषु मूर्धसु ।
असिभिः खण्ड्यमानेषु सकोदण्डेषु बाहुषु ॥ ३३ ॥
कृपाणवाणपरशुप्रासभिन्नेषु वर्मसु ।
शितचक्रनिकृत्तेषु सशरेषु करेषु च ॥ ३४ ॥
तुरंगमत्तमातंगपत्रिसंघातजन्मभिः ।
स्फुटं रुधिरधाराभिः शान्तेषु रणरेणुषु ॥ ३५ ॥
ध्वजांशुकपरीतासु समराजिरभूमिषु ॥
शराचितशरीरेषु नरेषु निपतत्सु च ॥ ३६ ॥
तेन यादववीरेण धीरेणामित्रघातिना ॥
संभराजं समासाद्य विभिदे मित्रमण्डलम् ॥ ३७ ॥

३३-३७ श्रेष्ठ वीरांचीं किरीट-युक्त डोकें जामिनविर लोळूं लागलीं; तरवारींनीं धनुष्यासाहित दंड तोडले जाऊं लागले; तरवारी, वाण, परशु, भाले यांनीं चिलखतें छिन्नमिन्न झालीं; तीव्र चक्रांनीं सशर हस्त तोडले जाऊं लागले; धोडे व मस्त हत्ती यांच्या अंगांत वाण शिरल्यामुळें वाहणाऱ्या रक्ताच्या धारांनीं धुरळा चांगला बसला.

समरांगण निशाणांच्या वस्त्रांनीं आच्छादित झालें; वाणांनीं शरीरें विद्ध होऊन माणसें पडूं लागलीं; अशा वेळीं त्या धैर्यवान व शत्रूचा नाश करणाऱ्या यादव वीरांची संभाजीशीं गांठ पडली असतां तो सूर्यलोकीं गेला (उार झाला).

तमप्रतिमकर्माणं दत्तवर्माणमाहवे ॥
शृण्वानस्संभनिहतं यादवेन्द्रस्स्वमात्मजम् ॥ ३८ ॥
पुरोगच्छन्नर्धपथादतिरोषारुणेक्षणः ॥
परावृत्तो महाराजः संभराजजिघांसया ॥ ३९ ॥

३८-३९ अद्वितीय कर्में करणारा असा आपला मुलगा दत्ताजी युद्धांत संभाजीकडून मारला गेला ही बातमी पुढें निघून गेलेल्या जाधरावास समजली तेव्हां त्याचे डोळे क्रोधानें तांबडे लाल झाले आणि संभाजीस मारण्याच्या हेतूनें तो अर्ध्या रस्त्यावरूनच परत फिरला.

तस्मिन् रोपसमाविष्टे यादवानामधीश्वरे ॥
सपर्वतवनद्वीपा वसुधा समकंपत ॥ ४० ॥

शिवभारत अध्याय ३ रा.

४० त्या जाधवाधिपतीस क्रोधाविष्ट झालेला पाहून पृथ्वी, तिच्यावरचे पर्वत, अरण्ये, द्वीपे हीं कापू लागलीं.

असुतोप्याधिको येन हतो जाल्मेन मे सुतः ॥

तमहं निहनिष्यामि करिष्यामि समीहितम् ॥ ४१ ॥

४१ प्राणापेक्षांही प्रिय असलेल्या माझ्या पुत्रास ज्या दुष्टाने मारले त्यास ठार करून माझी इच्छा पूर्ण करीन (सड उगवीन).

इत्यमर्षवशीभूतं श्वशुरं सुरविक्रमम् ॥

स्वपक्षरक्षणाकांक्षी शाहराजोऽभ्ययुध्यत ॥ ४२ ॥

४२ अशा रीतीने क्रोधाविष्ट झालेला आणि देवाप्रमाणे पराक्रमी असा जो आपल्या सासरा जाधवराव त्याच्याशीं शहाजी स्वपक्षाचें रक्षण करण्याच्या हेतूनें युद्ध करूं लागला.

युध्यमानममुं वीक्ष्य जामातरमरिन्दमः ॥

जघान साहसी शाहं भुजगेन्द्रसमे भुजे ॥ ४३ ॥

४३ आपला जांवई लढत आहे असें पाहून शत्रूंचा निःपात करणाऱ्या त्या घाडसी जाधवरावानें शहाजीच्या, वासुकीप्रमाणे प्रचंड, दंडावर प्रहार केला.

शाहस्तेनासिपातेन श्रयन् मूर्च्छां महीयसीम् ॥

कथंचिदपि धैर्येण धारयामास जीवितम् ॥ ४४ ॥

४४ त्या तरवारीच्या प्रहारानें शहाजीस जबर मूर्च्छा आली. आणि त्यानें धैर्यानें आपले प्राण कसे तरी वाचवले.

ततः खेलं पराभूय न्यकृत्यान्यांश्च पार्थिवान् ॥

निर्जित्य च निजामस्य श्यामाननमर्यो चमूम् ॥ ४५ ॥

गाढमुष्टिर्गाढमुष्टिं समुद्यम्य स यादवः ॥

संरब्धोभ्यपतत्तूर्णं संभं समरदुर्जयम् ॥ ४६ ॥

ततस्संभः प्रसन्नात्मा परं परिहसन्निव ॥

अरं व्यापारयामास करं कौक्षेयके निजे ॥ ४७ ॥

४५-४७ त्यावेळेस खेळोजी इतर राजे व निजामाची शिद्दी लोकांची फौज यांचा पराभव करून क्रुद्ध झालेल्या त्या गाढमुष्टि जा रावानें खड्ड उगारून समरांत अजिंक्य अशा संभाजीवर वेगाने चाल केली.

तेव्हां प्रसन्नचित्त संभाजीनें शत्रूंचा जणू काय उपहास करीत वेगाने आपल्या तरवारीस हात घातला.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

तयोस्तदाभवद्युद्धं मिथो विस्पर्धमानयोः ॥

साध्वसावहमन्येषां मत्तयोर्द्विपयोरिव ॥ ४८ ॥

४८ दोन मदोन्मत्त हत्तीचें ज्याप्रमाणें एकमेकांशीं भयंकर युद्ध होते त्या-
प्रमाणें एकमेकांशीं स्पर्धा करणाऱ्या त्या दोघांमध्ये लोकांच्या अन्तःकरणांत
घडकी भरविणारें असें युद्ध झालें.

ततोऽसिपातान् बहुशः सोढ्वा संभस्य यादवः ॥

तं जगत्यां जितारातिरसिनैव न्यपातयत् ॥ ४९ ॥

४९ त्या शत्रुजेत्या जाधवरावाने संभाजीच्या तरवारीचे पुष्कळ आघात
सहन केले आणि नंतर त्याला तरवारीनेच जमिनीवर लोळविलें.

तं सुतस्य निहंतारं निपात्य वसुधातले ॥

तेन यादववीरेण वैरनिर्यातनं कृतम् ॥ ५० ॥

५० आपल्या पुत्राचा वध करणाऱ्या संभाजीस जमिनीवर लोळवून त्या
जाधवरावानें सूड घेतला.

तदा यादवराजेन महाराजेन संयति ॥

सुते विट्ठलराजस्य वत ज्येष्ठे निपातिने ॥ ५१ ॥

तत्र प्रतिक्रियां कांचिदपि कर्तुमशक्नुवत् ।

निजामस्याखिलं सैन्यमवसन्नमजायत ॥ ५२ ॥

५१-५२ हरहर ! जाधवरावानें विट्ठलराजाच्या ज्येष्ठ पुत्रास युद्धांत ठार
केले तेव्हां निजामशहाचें अखिल सैन्य काहींसुद्धां प्रतिकार करूं शकलें नाहीं,
व त्याचें धैर्य लचलें.

स्वामिनाथ निजामेन सांत्वयित्वा निवारिते ।

ते सेने प्रसभोद्धृत्ते निवृत्ते कलहन्मिथः ॥ ५३ ॥

रणांगणाद्पादाय वर्ष्मणी संभदत्तयोः ।

शोचमाने हतोत्साहं स्वं स्वं शिविरमयितुः ॥ ५४ ॥

५३ मग अत्यंत क्षुब्ध अशा त्या दोन्ही सेना, स्वामी निजामशहानें सांत्वन
करून निवारिलें असतां, आपआपसांतलि झगड्यापासून परावृत्त झाल्या व
रणभूमीवरून संभाजी व दत्ताजी यांचीं प्रेतें घेऊन शोक करीत खिन्नपणे आप-
आपल्या शिविरास गेल्या.

विषण्णमनसरुसर्वे खेलकर्णादयोऽनुजाः ।

ततस्तमन्वशोचंत ज्येष्ठं भ्रातरमात्मनः ॥ ५५ ॥

५५ खेळकर्णप्रभृति संभाजीचे धाकटे भाऊ विषण्णाचित्त होऊन आपल्या
वडलि भावाबद्दल शोक करूं लागले.

शिवभारत अध्याय ३ रा

सुतस्य कारयामास यादवः कार्यमुत्तरम् ।

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य विधिवत् खेलकर्णस्तदुत्तरम् ॥ ५६ ॥

५६ जाधवरावाने आपल्या मुलाचे उत्तरकार्य केलं आणि खेळकर्णांनिहि आपल्या वडील भावाचे उत्तरकार्य यथाविधि केलें.

सांबंधिकस्य महतः सुतरां विरुद्धं ।

स्पर्धिष्णुभिर्भृशबलै यदभूद्धि युद्धम् ॥

तद्यादवेन सुधिया हृदि सावलेपे ।

जानीमहे किमपि चिन्तयतानुतेपे ॥ ५७ ॥

५७ निकट सोयरीकसंबंधाच्या अगदीं विरुद्ध असें, स्पर्धा (मत्सर) करणाऱ्या भांसल्यांशीं जें युद्ध झालें, त्याचा आपल्या गर्विष्ठ अंतःकरणांत काहींसा विचार केल्या, त्या वेळेस त्याला पश्चात्ताप झाला असें आम्हांस वाटते.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे निधिवासकरपरमानन्दकवीन्द्र-
प्रकाशितायामाकस्मिकास्कन्दनो नाम तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

अध्याय ४ था

कवीन्द्र उवाच ।

अथो विट्ठलराजस्य पुत्रेष्वद्भुतकर्मसु ।
खेलकर्णप्रभृतिषु प्रभुणा पक्षपातिना ॥ १ ॥
प्रभूताभिजनं भूरिवलौघपरिवारितम् ।
प्रतिपक्षज्यानिपरं पविपाणिमिवापरम् ॥ २ ॥
अतीव दुर्धरतरं जानता यादवेश्वरम् ।
निजे हृदि निजामेन न्यधीयत परं छलम् ॥ ३ ॥

१-३ कवीन्द्र म्हणाले—नंतर विट्ठलराजाच्या खेलकर्णप्रभृति अद्भुतपरा-
क्रमी पुत्रांचा कैवारी स्वामी निजामशहा यानें मोठा परिवार असलेला, प्रचंड
सैन्य बाळगणारा, प्रतिपक्षाचा नाश करणारा, जणू काय दुसरा इंद्रच असा तो
जाधवराव अत्यंत दुर्निवार्य आहे असें जाणून आपल्या मनांत मोठें कपट योजले.

तस्य दुर्मन्त्रितं बुध्वा यादवानां धुरंधरः ।
प्रस्थाय स महाबाहुर्दिल्लीश्वरमुपाश्रयत् ॥ ४ ॥

४ त्याची ती दृष्ट मसलत जाणून तो महाबलाढ्य, कुलश्रेष्ठ जाधव दिल्लीच्या
बादशहास जाऊन मिळाला.

निजामविषयं हित्वा गतो यदुपतिर्यदा ।
येदिलौतरमासाद्य तदेव मुमुदे तदा ॥ ५ ॥

५ निजामशहाचा देश सोडून जाधवराव जेव्हां गेला, तेव्हा हीच संधी प्राप्त
झालेली पाहून अदिलशहास आनंद झाला.

स हि पूर्वं निजामेन परिभूतः पदे पदे ।
तदा ताम्राधिपतिना सार्धं संधि स्वयं व्यधात् ॥ ६ ॥

६ कारण, पूर्वी निजामशहाकडून त्याचा पदोपदी पराभव झाला होता,
तेव्हां त्यानें स्वतः मोंगलबादशहाशीं तह केला.

चिरस्पर्धी निजामस्य दिल्लीपतिरुदारधीः ।
येदिलस्येहितं सद्यः प्रतिजज्ञे प्रतापवान् ॥ ७ ॥

७ निजामशहाचा फार काळापासून मत्सर करणारा, उदारधी आणि प्रतापवान,
दिल्लीचा बादशहा यानें अदिलशहाची इच्छा पूर्ण करण्याचें एकदम कबूल केलें.

शिवभारत अध्याय ४ था

जहानगीरस्ताम्राणामधिपस्तीव्रविक्रमः ।

इभरामहितार्थाय प्रजिघ्राय पताकिनीम् ॥ ८ ॥

८ अत्यंत पराक्रमी असा जो मोंगल बादशहा जहांगीर त्याने इब्राहिम अदिलशहाच्या मदतीसाठी सैन्य पाठविले.

तां वै ताम्राननमर्यां प्रतिपद्य पताकिनीम् ।

येदिलस्तृणयामास निजामं निजवैरिणम् ॥ ९ ॥

९ मोंगलांची सेना येऊन मिळतांच अदिलशहास आपला शत्रु निजामशहा कस्पटाप्रमाणे वाटू लागला.

ततश्शाहनरेन्द्रेण शरीफेण च धन्विना ।

खेलकर्णेन वीरेण वर्णनीयगुणाश्रिया ॥ १० ॥

बलिना मल्लराजेन राज्ञा मंत्राभिधेन च ।

नागराजाह्वयेनापि नागराजसमौजसा ॥ ११ ॥

तथा परशुरामेण त्र्यंबकेण च भूभृता ।

कक्काख्येनापि संग्रामविख्यातभुजतेजसा ॥ १२ ॥

चाहुबाणेन हम्मीरराजेन विजितद्विषा ।

मुद्राभिधेन च फलस्थानाधिपतिना तथा ॥ १३ ॥

नृसिंहराजप्रमुखैर्निपादैस्समरोन्मुखैः ।

तैरेवान्यैश्च बहुभिर्बल्लाळत्रिपदादिभिः ॥ १४ ॥

तथा विठ्ठलराजेन काण्टिकेनानुभाविना ।

दत्ताजीनागनाथेन मंत्रेण च यशस्विना ॥ १५ ॥

द्विजातिना नृसिंहेन पिंगळोपाभिधाभृता ।

जगद्देवतनूजेन सुन्दरेण च भूभुजा ॥ १६ ॥

तथा सारथिना खानयाकुतेनाभिमानिना ।

मनसूरेण शूरेण सुरूपेणोग्रकर्मणा ॥ १७ ॥

तथा जोहरखानेन हमीदेन च दार्षिणा ।

आतसेन च वीरेण हुताशनसमत्विषा ॥ १८ ॥

बर्बरेणांबरमणिप्रतापेनांबरेण च ।

तत्सुतेनोग्रगतिना फत्तेखानेन मानिना ॥ १९ ॥

सुतैरामदखानस्य तथातिगुणविश्रुतैः ।

अन्यैरपि महासैन्यैस्समन्तादभिराक्षितः ॥ २० ॥

विद्विषद्वृन्दविध्वंसी स्वबाहुबलदर्पितः ।

परं न गणयामास निजामो ज्वलनोपमः ॥ २१ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

१०-२१ तेव्हां शहाजी राजा, धनुर्धारी शरीफजी, शूर व गुणवान खेळकर्ण, बलवान् मल्हराव, मंत्राजी राजा, हत्तीप्रमाणे बलाढ्य असा नागोजीराव, परसोजी, व्यंबकराज, आपल्या बाहुबलाने युद्धांत विख्यात असा कक्क, शत्रुजेता हंबीर-राव चव्हाण, मुघोजी फलटणकर, नृसिंहराजप्रभृति युद्धोन्मुख, निषाद, दुसरेही बळाळ त्रिपदादि पुष्कळ सेनापति, त्याप्रमाणे प्रतापी विठ्ठलराज काटे दत्ताजी जगन्नाथ, यशस्वी मंत्राजी, नृसिंह पिंगळे ब्राम्हण, जगदेवाचा पुत्र सुंदरराज, मानी याकुतखान सारथी, शूर सुंदर व उग्रकर्मा मनसूरखान, जोहरखान, गर्विष्ठ हमीदखान, अग्नीसारग्या तेजस्वी वीर आतसखान, सूर्याप्रमाणे प्रतापी मलिक अंबरखान वर्वर, त्याचा पुत्र मानी आणि शीघ्रगति फतेखान आदमखानाचे गुणविश्रुत पुत्र, आणि दुसरेही मोठमोठे सेनापति हे त्या निजामशहाचे सर्वबाजूनी रक्षण करित होते, अशा स्थितीत तो शत्रूसमूहाचा विध्वंस करणारा, आपल्या बाहुबलाविषयीं दर्प बाल्गणारा, अग्नीप्रमाणे प्रवर असा निजामशहा आपल्या शत्रूस खिजगणतीतही मानीनासा झाला.

येदिलःस तु दिल्लीन्द्रं सहायं समुपाश्रयन् ।

स्वयं निजामशाहेन सार्धं योद्धुमथैहत ॥ २२ ॥

जलालश्च जहानश्च खंजीरश्च सिकंदरः ॥

करमुल्लाखलेलश्च सुजानश्च हि सामदः ॥ २३ ॥

पते बहादुरयुता म्लेच्छास्सर्वे प्रतापिनः ।

राजा दुदाभिधानश्च संपरायपरायणः ॥ २४ ॥

उदारामश्चाग्रजन्मा ख्यातः क्षात्रेण कर्मणा ।

दादाजी विश्वनाथश्च भारद्वाज इवाजिषु ॥ २५ ॥

राघवश्चाचलश्चापि जसवंतबहादुरौ ।

पते यादवराजस्य सुतास्स च महाभुजः ॥ २६ ॥

सर्वे लश्करखानेन सेनाधिपतिना समम् ।

दिल्लीन्द्रेणाभ्यनुज्ञाताः संप्राप्ता दक्षिणां दिशम् ॥ २७ ॥

२२-२७ परंतु अदिलशाह हा दिल्लीच्या बाह्यशहाच्या मदतीस निजामशहाशी युद्ध करण्याची तयारी करू लागला. जलालखान जहानखान खंजीरखान, सिकंदरखान करमुल्लाखलेलखान, सुजानखान सामदखान, असे हे सर्व प्रतापी मुसलमान बहादुरखानासह आले. युद्धपरायण दुदराज, क्षात्रकर्मांमुळे प्रख्यात असा उदाराम ब्राम्हण, युद्धामध्ये भारद्वाजासारखा पराक्रमी दादाजी विश्वनाथ, राघव, अंचल, जसवंत आणि बहादुर हे जाधरावाचे पुत्र आणि स्वतः बलाढ्य जाधवराव हे सर्व लश्करखान सेनापतीसह दिल्लीच्या बाह्यशहाच्या आज्ञेने दक्षिणेत प्राप्त झाले.

शिवभारत अध्याय ४ थां

अव्याहताशुगमनाः पवना इव पुष्करम् ।

आचक्रमुर्निजामस्य नीवृतं कृतविक्रमाः ॥ २८ ॥

२८ ज्याप्रमाणें अप्रतिहत आणि शीघ्रगति वायु आकाशाचें आक्रमण करतो त्याप्रमाणें त्या पराक्रमी सेनापतींनीं निजामाचा मुख्य पादाक्रांत केला.

मुस्तफाख्यो मसूदश्च फरादश्च दिलावरः ।

सरजायाकुतश्चापि खैरतश्च तथांबरः ॥ २९ ॥

अंकुशश्चेति यवना अन्येष्यतुलविक्रमाः ।

इभरामस्य बहवः सुहृदश्चानुजीविनः ॥ ३० ॥

द्विजन्मा हुंढिनामा च तज्जातिश्चापि रुस्तुमः ।

घाण्टिकाद्याश्च बहवो महाराष्ट्रा महीभुजः ॥ ३१ ॥

मुल्लामहंमदं नाम पुरस्कृत्य प्रभाविणम् ।

येदिलानीकपतयोप्यथाजगुर्यथाक्रमम् ॥ ३२ ॥

२९-३२ मुस्तफाखान, मसूदखान, फरादखान, दिलावरखान, सर्जास्या-कुतखान, खैरतखान, अंबरखान, अंकुशखान हे यवन व इतरही आदिलशहाचे अतुलपराक्रमी पुष्कळ दोस्त व सेवक तसेच हुंढिराज नांवाचा ब्राह्मण, त्याच्या जातीचा रुस्तुम, घांटगेप्रभृति महाराष्ट्रीय (मराठे) राजे हे आदिलशहाचे सरदार बलाढ्य मुल्लामहंमदाच्या पुढारीपणाखालीं यथाक्रम आले.

अथ ताम्रानुत्तरतस्तथा दक्षिणतः परान् ।

अभियातानभीयाय निजामप्रहितोऽंबरः ॥ ३३ ॥

३३ नंतर उत्तरेकडून मोंगलांचें व दक्षिणेकडून आदिलशहाचें सैन्य चालून आलें असतां, त्यांच्यावर निजामशहानें पाठविलेला अंबर चालून गेला.

तं पर्यवारयंस्तत्र शाहवर्मादयो नृपाः ।

तारकासुरसंग्रामे महासेनमिवामराः ॥ ३४ ॥

३४ तारकासुराशीं झालेल्या युद्धांत जसे देव कार्तिकेयाच्या सभोंवतीं जमले, त्याप्रमाणें शहाजीप्रभृति राजे मलिकंबरासभोंवतीं जमले.

ततोऽभूद्भैरवं युद्धमंबरस्य परैस्सह ।

पिशाचभूतवेताळनिशाचरसुखावहम् ॥ ३५ ॥

३५ नंतर मलिकंबराचें शत्रूशीं घनघोर युद्ध झालें; आणि त्यामुळें पिशाच, भुतें, वेताळ, निशाचर यांची चंगळ उडाली.

धावद्दयस्सुरोद्धूतधूलिधूसरमण्डलः ।

चण्डांशुरन्वभूद् व्याग्नि तदा घनघटावृतिम् ॥ ३६ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

३६ दौडणाच्या घोड्यांच्या खुरांनी उडालेल्या धुळीनें विंब मलिन झाल्यानें सूर्य आकाशांत मेघमंडळांनीं झांकला आहे असं त्या वेळीं भासूं लागलें.

श्रेणी धरणिरेणूनां भृशमभ्रंकषा बभौ ।

निश्रेणिरिच वीराणां सद्यो घामारुक्षताम् ॥ ३७ ॥

३७ पृथ्वीवरून उडणाऱ्या धुळीचा मेघांना जाऊन भिडणारा असा एक प्रचंड लोळ बनला; आणि तो जणुं काय लगेच स्वर्गारोहण करणाऱ्या वीरांची शिडीच आहे असं भासलें.

हेषाभिरथवाहनां कुंजरणां च गर्जितैः ।

सिंहनादेन वीराणां भेरीणां निनदेन च ॥ ३८ ॥

शरासनानां सज्जानां टंकारेण महीयसा ।

स्फुरन्तीनां पताकानां मर्मरेण च भूयसा ॥ ३९ ॥

घनगंभीरकण्ठानां पाटैश्च जयवन्दिनाम् ।

प्रसभं प्रतिदध्वान परिपूरितमंबरम् ॥ ४० ॥

प्रधावतामथान्योन्यं शूराणां शस्त्रधारिणाम्

पदाघातेन महता शतधा वसुधाभवत् ॥ ४१ ॥

३८-४१ घोड्यांचें खिकाळणें, हत्तींचा चीत्कार, वीरांची सिंहगर्जना, दुंदुभीचा ध्वनि, सज्ज घनुष्यांचा प्रचंड टणत्कार, वाऱ्यानें फडफडणाऱ्या पताकांचा जोराचा फडफडाट, मेघाप्रमाणें गंभीर आवाज असलेल्या भाटांचा जयघोष, यांनीं आकाश अगदीं दुमदुमून गेलें; आणि एकमेकांवर धावून जाण्याऱ्या शूरयोध्यांच्या जोराच्या पदाघातांनें पृथ्वी शतधा विदीर्ण झाली.

हंतालक्षितसंपातैर्निशातैर्नतपर्वभिः ।

शरैः शिरांस्यपात्यन्त योधिभिः प्रतियोधिनाम् ॥ ४२ ॥

४२ अररे! एका पक्षाच्या योध्यांनीं शत्रुपक्षाच्या योध्यांचीं मुंडकीं पेरें साफ केलेल्या आणि अचानक जाऊन पडणाऱ्या तीक्ष्ण बाणांनीं छेदून टाकलीं.

शोणितक्लिन्नकेशानि तत्र शोणेक्षणानि च ।

दष्टाधराणि शूराणां शिरांसि क्षितिमाययुः ॥ ४३ ॥

४३ ज्यांचे केंस रक्तानें भिजले झाले आहेत, ज्यांचे डोळे तांबडे लाल झाले आहेत आणि जीं दांत ओंठ चावीत आहेत, अशीं शूर योध्यांचीं मुंडकीं जामिनीवर पडूं लागलीं.

दन्तावलानां दन्तेषु दंभोळिदृढमुर्तिषु ।

योधानां गाढमुष्टीनां निपेतुर्गाढमुष्टयः ॥ ४४ ॥

शिवभारत अध्याय ४ था

४४ वज्राप्रमाणे कठीण अशा हत्तींच्या सुळ्यांवर गाढमुष्टि योध्यांच्या तर-
वारी आदळू लागल्या.

असिना प्रतियोद्धारं विधाय सपदि द्विधा ।

निपपात क्षणादूर्ध्वमपमूर्धकलेवरम् ॥ ४५ ॥

४५ विरुद्ध पक्षाच्या योध्यांचे तरवारीने एकदम दोन तुकडे करून क्षणा-
नंतरच एकाद्या वीराचे मस्तकरहित शरीर जमिनीवर पडे.

किरन्तो रुधिरं भूरितरं सह मदांभसा ।

बभुश्शरशताविद्धतटाः करटिनां कटाः ॥ ४६ ॥

४६ शेकडो बाणांनी विद्ध झालेल्या हत्तींच्या गंडस्थळांतून मदरसासह
अतिशय रक्त वाहू लागल्यामुळे ती शोभू लागली.

नराश्वकरिकीलालमयीं वीचिमतींमनु ।

महानिद्रां महावीराः श्रान्ता इव सिषेविरै ॥ ४७ ॥

४७ माणसें, घोडे, हत्ती यांच्या रक्ताच्या नदीच्या कांडीं मोंठमोंठे वीर,
जणू काय थकल्यामुळे महानिद्रा घेऊ लागले.

कृतहस्तैः कुन्तहस्तै वीरैर्विध्वस्तसादिनः ।

भूरिसंरंभसन्तप्ताः सप्तयः परिवभ्रमुः ॥ ४८ ॥

४८ नेम मारण्यांत पटाईत असणाऱ्या आणि हातांत भाला धारण करणा-
ऱ्या वीरांकडून स्वार मारले गेल्यामुळे घोडे क्रोधाने अत्यंत खवळून जाऊन
इतस्ततः धावू लागले.

ततश्शाहशरीफाभ्यां खेलेन च महौजसा ।

श्यामाननैश्च यवनैरंबरप्रियकारिभिः ॥ ४९ ॥

तथा हम्मीरराजाद्यैर्महावीरैः प्रतापिभिः ।

क्षुरप्रचक्रनिस्त्रिशकुन्तपट्टिशपाणिभिः ॥ ५० ॥

हन्यमानमशेषेण ताम्राननबलं महत् ।

रयात् भयातुरं भेजे जिजीविषु दिशो दश ॥ ५१ ॥

४९-५१ नंतर शहाजी व शरीफजी, महाबलवान खेळेजी, मलिकंबराचे प्रिय
करणारे कृष्णमुखी यवन (शिही), त्याचप्रमाणे हंबीररावप्रभृति इतर पराक्रमी वीर
यांनी हातांत बाण, चक्रे, तरवारी, भाले, पट्टे घेऊन मोंगलांच्या अफाट सैन्याची
खूप कत्तल उडवली. तेव्हां ते भयभीत होऊन जीव बचावण्यासाठीं दाही दिशा
पळू लागले.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

अथापयातामालोक्य तां वै ताम्रपताकिनीम् ।

येदिलस्यापि पृतना कान्दिशीकतमाभवत् ॥ ५२ ॥

५२ ती मोंगलांची सेना पसार झालेली पाहून इब्राहिम अदिलशहाच्या सैन्यासही पळतां भुई थोडी झाली.

मत्तैर्दन्तावलैर्दृप्तस्ताम्रास्यो मनचेहरः ।

द्रवतस्तस्य सैन्यस्य स्वयं पार्ष्णिग्रहोऽभवत् ॥ ५३ ॥

५३ मस्त हत्तीच्यां जोरावर गर्विष्ठ असा मनचेहर नांवाचा मोंगल त्या सैरा-
वैरा पळणाऱ्या सैन्याच्या पिछाडीचें रक्षण करूं लागला.

तमन्तरा स्थिरं दर्पादन्तरायं जयश्रियाम् ।

पुरः पन्थानमावृत्य स्थितं विन्ध्यमिवापरम् ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा शाहशरीफाद्यास्सर्वे भृशबळान्वयाः ।

चक्रिरे विक्रमपराः संप्रहर्तुमुपक्रमम् ॥ ५५ ॥

५४-५५ गर्वांनं मध्ये स्थिर राहिलेला, रस्ता अडवून पुढे जणूं काय दुसरा
विन्ध्यपर्वतच उभा राहिला आहे. अशा त्या, आपल्या जयाच्या आड आलेल्या, मन-
चेहरास पाहून शहाजी, शरीफजी आदिकरून सर्व पराक्रमी भोंसल्यांनीं कापाकापी
करण्यास सुरवात केली.

महामहीधराकरकरिप्राकारवार्तिना ।

तेन ते समयुध्यन्त गुरुगर्वेण वर्मिणः ॥ ५६ ॥

५६ महापर्वताप्रमाणे भव्य अशा हत्तींच्या भितीच्या आश्रयानें उभा राहि-
लेल्या त्या अत्यंत गर्विष्ठ मनचेहराशीं ते कवचधारी भोंसले वीर लढूं लागले.

भ्रामयन् भल्लमभ्रान्तस्तीव्रमभ्रान्तमानसः ।

तज्जघान गजानीकं शरीफस्संगरोद्धतः ॥ ५७ ॥

५७ तेव्हां न डगमगणाऱ्या व युद्धोन्मत्त शरीफजीनें निश्चल मनानें आपल्या
तीव्र भाल्याच्या फेकींनीं तें हत्तींचें सैन्य उार केलें.

त्रिशूलकाण्डकोदण्डगदापरिघधारिणः ।

तमग्रयायिनं धीरं रुरुधुगर्जयोधिनः ॥ ५८ ॥

५८ त्रिशूल, धनुष्य, बाण, गदा, परिघ (दंड) हीं शस्त्रे धारण करणाऱ्या
गजदळानें पुढें चालून येणाऱ्या त्या शरीफजीस अडविलें.

तं युध्यमानमभितः क्रुध्यन्तमभिमानिनम् ।

शरीफं पातमासुस्ततस्ते निशितैः शरैः ॥ ५९ ॥

५९ नंतर चौफेर लढणाऱ्या व खवळलेल्या त्या अभिमानी शरीफजीस
त्यांनीं आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं खाली पाडलें.

शिवभारत अध्याय ३ रा

तस्मिन्नवरजे वीरे विध्वस्तपरकुंजरे ।

सपन्नशरनिर्भिन्ने गते वीरगतिं प्रति ॥ ६० ॥

तरसा खेलकर्णाद्यैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।

शाहः क्रुद्धोऽभिदुद्राव ससैन्यं मनचेहरम् ॥ ६१ ॥

६०-६१ शत्रूंच्या हत्तींचा सप्पा उडवून, शत्रूंच्या बाणांनीं विद्ध झालेला आपला शूर, धाकटा भाऊ धारातीर्थी पडलेला पाहून खवळलेला शहाजा आपल्या खेळकर्णप्रभृति बंधूसह मनचेहर व त्याचें सैन्य यांच्यावर वेगानें चालून गेला.

ततः प्रासवरत्रासपराहतमद्विषः ।

प्रतापी ताम्रवदनः स पराचीनतां यथा ॥ ६२ ॥

६२ तेव्हां तो प्रतापवान मोंगल शत्रूंच्या उत्कृष्ट भाल्यांच्या भीतीनें आपले मदनोन्मत्त हत्ती मागे हटलेले पाहून स्वतः माघार घेता झाला.

अपक्रामति संग्रामात् तस्मिन्नछिन्नकुंजरे ।

सैनिकास्तु निजामस्य सिंहनादान् वितेनिरे ॥ ६३ ॥

६३ सुरक्षित हत्तींसह तो युद्धांतून पळून जाऊं लागला असतां निजाम-शहाचें सैन्य सिंहगर्जना करूं लागलें

तदोदीचीमपार्चीं च प्राचीमपि च रंहसा ।

संश्रित्य विद्रवन्ति स्म ते निजामस्य विद्विषः ॥ ६४ ॥

६४ तेव्हां कोणी उत्तरेकडे, कोणी पश्चिमेकडे आणि कोणी पूर्वेकडे असे ते मोंगल वेगानें पळूं लागले.

ततः प्रसन्नमनसः शाहराजादयो नृपाः ।

द्रवतस्ताननुद्रुत्य सर्वान्निजगृह्णुर्बलात् ॥ ६५ ॥

६५ नंतर हर्षभरित होऊन शहाजीप्रभृति राजांनीं त्या पळणाऱ्या शत्रूंच्या पाठलाग केला व त्यांस बळानें कैद केलें.

रयादथानीय रणप्रचण्डान् । प्रसह्य सन्दानितबाहुदंडान् ॥

ताम्रादनेकानपरांश्च वीरांन् । चक्रुस्समुह्याशु पुरोऽबरस्य ॥६६॥

६६ युद्धामध्ये भयंकर अशा पुष्कळ मोंगलांच्या आणि इतर वीरांच्या दंडांत जवरीनें बेड्या अडकवून त्यांना मलिकंबराच्या पुढें आणून उभें केलें.

इति जितरिपुंबरः प्रतापी भृशबलबाहुबलावलंबनेन ।

पटहरवविमिश्रतूर्यघोषैः सपदि जगाम निजामदर्शनार्थम् ॥ ६७ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

६७ याप्रमाणें भोंसल्यांच्या बाहुबलाच्या साहाय्यानें शत्रूला जिंकून प्रतापी मलिकंवर नगारे व शिंगे यांच्या जयघोषांत निजामशहाच्या भेटीस त्वरित गेला.

दिल्लीद्रस्य प्रतापाद्भुतविभवभृतः सैन्यमन्यैरजय्यं ।

सद्यस्तद्येदिलस्याप्यतुलबलमथोज्जासयित्वा जवेन ॥

बंदीकृत्योरुदर्पानपि च युधि चमूनायकानुग्रकर्मा ।

सेनानीरंबरोऽसौ भृशबलसहितस्तं निजामं ननाम ॥ ६८ ॥

६८ प्रतापवान व अद्भुत वैभवशाली अशा दिल्लीपतीचें शत्रूंना अजिंक्य असलेलें सैन्य, तसेंच आदिलशहाचेंहि अतुल सामर्थ्यवान सैन्य यांचा तडाख्याने पाडाव करून, आणि अत्यंत गर्विष्ठ सेनापतींना युद्धांत कैद करून तो उग्रकर्मा सेनापति मलिकंवर भोंसल्यासह निजामशहास मुजरा करता झाला.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे निधिवासकरकवीन्द्रपरमानंद-

प्रकाशितायां शतससादृश्यां संहितायां निजाम-

प्रकर्षो नाम चतुर्थोऽध्यायः

अध्याय ५ वा

कवीन्द्र उवाच ।

अथ विट्टलराजस्य खेलकर्णादयस्सुताः ।
धीरेण धर्मराजेन धृतराष्ट्रात्मजा इव ॥ १ ॥
प्रसभं शाहराजेन स्पर्धमानाः पदे पदे ।
द्विषन्त इव विद्वेषं दायादत्वाददर्शयन् ॥ २ ॥

१-२ धृतराष्ट्राचे मुलगे शांतवृत्ति धर्मराजाचा ज्याप्रमाणे मत्सर करित असत त्याप्रमाणे विठोजी राजाचे खेलकर्णप्रभृति पुत्र हे भाऊबंदकीमुळे शहाजी राजाचा पदोपदी शत्रूप्रमाणे अतिशय द्वेष करू लागले.

ते मन्त्रिणं निजामस्य म्लेच्छंमवरनायकम् ।
स्वशमुषीविशेषण वशीकृतमहीतलम् ॥ ३ ॥
श्रयणीयं संश्रयन्तः स्पृहयन्तः श्रियेऽन्वहम् ।
न सेहिरे महाबाहुं शाहं सूर्यसमौजसम् ॥ ४ ॥

३-४ ज्याने आपल्या अलौकिक बुद्धिमत्तेने पृथ्वी वश केली आणि आश्रय करण्यास योग्य अशा निजामशहाच्या मलिकंबर प्रधानाचा, आपणास वैभव प्राप्त व्हावे अशी सदादित इच्छा करणाऱ्या, विठोजीच्या पुत्रांनी आश्रय केला. सूर्याप्रमाणे तेजस्वी शहाजी त्यांच्या डोळ्यांत सलू लागला.

तमन्तर्भेदमुद्भूतमात्मीयकुलसंभवम् ।
परिज्ञायैंगितज्ञेन सुधिया शाहवर्मणा ॥ ५ ॥
तमंबरं निजामं च दायादांस्तांश्च दुर्मदान् ।
पटुनात्मप्रतापेन न्यकृत्य निकृतिस्थितान् ॥ ६ ॥
स्वीयसैन्यसमेतेन निकेतेन जयश्रियाम् ।
महासन्नाहयुक्तेन महोत्साहेन मानिना ॥ ७ ॥
स्कन्धविन्यस्तकुन्तेन शकुन्तेशानशक्तिना ।
आनीयताचिरेणैव निजदेशस्सदेशाताम् ॥ ८ ॥

५-८ आपल्या कुलामध्ये फूट उत्पन्न झाली आहे हे त्या मनकवड्या आणि बुद्धिमान शहाजीने ओळखले आणि मलिकंबर, निजामशहा व आपल्या विरुद्ध कपट कारस्थान करणारे आपले दुष्ट चुलतभाऊ, यांचा तिरस्कार करून

कवीन्द्र परमानन्दकृत

अत्यंत उत्साही, मानी, गरुडाप्रमाणं पराक्रमी, विजयश्रुतिं माहेरघर व खांद्या-
वर भाला टाकलेल्या शहाजीने, आपलें सैन्य आणि विपुल युद्धसामग्री यांसह
जलदीने आपल्या जहागिरीस प्रयाण केलें.

तं प्रस्थितं प्रभावेण स्थितं जनपदे निजे ।

नैव मन्त्री निजामस्य वशीकर्तुं शशाक सः ॥ ९ ॥

९ तेथून निघून जाऊन आपल्या जहागिरींत मोठ्या ऐश्वर्याने राहिलेल्या त्या
शहाजीस निजामशहाचा प्रधान मुर्छीच वश करूं शकला नाही.

तदा तेन विना तिग्मद्युतिनेव द्यमण्डलम् ।

अपि प्राज्यं निजामस्य राज्यं तन्न व्यराजत ॥ १० ॥

१० सूर्यावांचून आकाश जसें शोभत नाही, त्याप्रमाणे शहाजी निघून
गेल्यामुळे निजामाचें राज्य समृद्ध असतांही त्याची कळा गेली.

येदिलस्तमथोद्रीक्ष्य भेदयोग्यमनेहसम् ।

अमुं शाहं महाबाहुं महोत्साहं महाशयम् ॥ ११ ॥

साहाय्यार्थं समानाय्य महाभृत्यैर्महामतिः ।

स्पर्धां निजामशाहस्य स्वं दुर्धर्ममन्यत ॥ १२ ॥

११-१२ भेद पाडण्याला ही संधि योग्य आहे असें त्या महामति व निजा-
मशहाची स्पर्धा करणाऱ्या अदिलशहानें आपल्या सरदारांकरवी त्या महाबाहु,
अतिशय उत्साही आणि थोर मनाच्या शहाजीस साहाय्यार्थ आणवून तो
आपणास अजिक्य मानू लागला.

येदिलस्तमथासाद्य दवानल इवानिलम् ।

ववृधे वैरिसैन्यानि विपिनानि विनिर्देहन् ॥ १३ ॥

१३ ज्याप्रमाणें वाऱ्याच्या मदतीने वणवा वनेचीं वनें जाळून वृद्धिगत होतो,
त्याप्रमाणे त्या शहाजीचे साहाय्य मिळाल्यानें अदिलशहा शत्रूसैन्याचा विध्वंस
करून उत्कर्ष पावला.

तपन्नात्मप्रतापेन परितस्तपनोपमः ।

स जिगाय महाबाहुरुदारग्रहमंबरम् ॥ १४ ॥

१४ आपल्या तेजांनें सर्वत्र तळपणारा सूर्य ज्याप्रमाणें सुंदर ग्रहांनीं युक्त
असलेलें आकाश आक्रमितो, त्याप्रमाणें त्या महाबाहु शहाजीनें आपल्या प्रता-
पानें त्या थोर मनाच्या मलिकंबरास जिंकलें.

गतिमुत्कर्षिणीं विभ्रत् प्रभंजन इव द्रुमम् ।

घद्धमूलं निजामस्य भुजदंभं वभंज सः ॥ १५ ॥

शिवभारत अध्याय ५ वा

१५ जोरानें वाहणारा तुफानी वारा ज्याप्रमाणें बद्धमूल वृक्षास मोडून पाडतो, त्याप्रमाणें त्या उत्कर्ष पावणाऱ्या शहाजीनें निजामशहाचा स्वबाहुबला-बद्दलचा गर्व जिरवला.

ततस्तेनेभरामेण तस्मै विध्वस्तविद्धिषे ।

मन्ये संतुष्य शाहाय निजमर्धपदं ददे ॥ १६ ॥

१६ नंतर त्या इब्राहिम अदिलशहाने संतुष्ट होऊन आपल्या शत्रूंचा विध्वंस करणाऱ्या शहाजी राजाला आपलें अर्धपद दिलें असें मला वाटतें.

विरुद्धमिभरामस्य समृद्धजनसेवितम् ।

मुधाभिधं फलस्थानपुराधिपतिमुद्धतम् ॥ १७ ॥

प्रतिप्रस्थाय सन्नाहशाली शैलमिवोन्नतम् ।

स भूपः प्रसभं भूरिप्रभावं पर्यभावयत् ॥ १८ ॥

१७-१८ मातबर लोकांनीं सेविलेला, पर्वताप्रमाणे उंच, महापराक्रमी आणि गर्विष्ठ असा मुधोजी फलटणकर इब्राहिमशहाच्या विरुद्ध असल्यानें, त्याच्यावर शहाजी राजानें युद्धसरंजामासह स्वारी करून त्याचा पूर्ण पराभव केला.

निर्जित्य केरळान् क्रूरकर्मा कार्णाटकानपि ।

स कोषमिभरामस्य पुषोष बहुतोषकृत् ॥ १९ ॥

१९ कर्नाटक व केरळप्रांत जिंकून त्या प्रतापी शहाजीनें इब्राहिमशहाच्या मजिन्यांत भर घालून त्याला फार संतुष्ट केलें.

सोऽन्यानपि नृपानुग्रान् निगृह्य निजनीतिभिः ।

तद्राज्यमिभरामस्य रामराज्यमिवाकरोत् ॥ २० ॥

२० त्यानें दुसऱ्याही बलाढ्य राजांना आपल्या कारस्थानांच्या जोरावर आपल्या कक्षांत आणून तें इब्राहिमशहाचें राज्य रामराज्याप्रमाणें केलें.

तमिन्दुसुन्दरमुखी सुदती यदुवंशजा ।

उपाचरन्ममहाराजं गौरीव वृषभध्वजम् ॥ २१ ॥

२१ ज्याप्रमाणें पार्वतीनें शंकराची सेवा केली, त्याप्रमाणें जाधव कुळांत उत्पन्न झालेली, चंद्राप्रमाणें सुंदर मुख असलेली व सुंदर दांत असलेली जिजाई शहाजी महाराजाची सेवा करी.

सा भृशं विभ्रमवती प्रसादाभिमुखी सती ॥

देवी सफलयामास पत्युस्तत्तदभीप्सितम् ॥ २२ ॥

२२ ती अत्यंत विलासवती व प्रसदोन्मुख साध्वी राणी आपल्या पतीची प्रत्येक इच्छा परिपूर्ण करित असे.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

तस्य तस्यामजायन्त पुत्राण्यद् शुभलक्षणाः ।

तेषां मध्ये शंभुशिवौ द्विवेवान्वयवर्धनौ ॥ २३ ॥

२३ त्याला तिच्यापासून सहा शुभलक्षणी पुत्र झाले. त्यांपैकी शंभू व शिवाजी हे दोघेच काय ते वंशवर्धक झाले.

शिवस्तु वैष्णवं तेजोऽवतीर्य क्षोणिमण्डलम् ।

समस्तभूभृतां नेता विनेता प्रतिभूभृताम् ॥ २४ ॥

तथाहमभिधास्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः ॥ २५ ॥

२४-२५ परंतु शिवाजी हा विष्णूचा अंश पृथ्वीवर अवतरून तो सर्व राजांचा नेता आणि शत्रुपक्षीय राजांचा विनेता कसा झाला हें मी सांगणार आहे; तें, हे द्विजश्रेष्ठांनो, आपण ऐका.

पुरा पुरारिमाराध्य तीव्रेण तपसान्वहम् ।

निषेधाच्छ्रुतिशास्त्राणां कालः कलिरवर्धत ॥ २६ ॥

२६ पूर्वीं दररोज उग्र तपश्चर्या करून शंकराला प्रसन्न करून घेऊन वेद-शास्त्रांचा प्रतिबंध केल्यानें कळिकाळ बळावला.

हितावहमसाधूनां साधूनामहितावहम् ।

दैत्यास्ततस्तमासाद्य पापीयांसमनेहसम् ॥ २७ ॥

छद्मिनो म्लेच्छरूपेण देवभूदेवविद्विषः ।

अवातरन्वसुमतीमधिविप्लावहेतवः ॥ २८ ॥

२७-२८ नंतर दुष्ट लोकांना अनुकूल व सज्जनांस प्रतिकूल असा तो पापमय काल गांदून कपटी, देवब्राह्मणद्वेषे व महाविध्वंसक दैत्य म्लेच्छरूपानें पृथ्वीवर अवतरले.

प्रतीचीं ककुभं तावदुदीचीं तदनन्तरम् ।

जगृहृस्ते बलात् प्राचीमपाचीमपि दुर्ग्रहाम् ॥ २९ ॥

२९ प्रथम त्यांनीं पश्चिमदिशा, त्यानंतर उत्तर, पूर्वं व अजिंक्य दक्षिणही बळाने पादाक्रांत केली.

तेषां निजनयज्ञानां न यज्ञानां प्रवृत्तयः ।

तथापि तिष्यस्य बलात् भृशं ववधिरे श्रियः ॥ ३० ॥

३० आपला धर्म जाणणांच्यांच्या त्यांच्यामध्ये जरी यज्ञांची प्रवृत्ति नव्हती; तथापि कलियुगाच्या प्रभावामुळे त्यांचें ऐश्वर्य जोरानें वाढलें.

उत्थाप्य स्थापिताः केचित् केचिद्युद्धे निपातिताः ।

बलिभिस्तैस्ततः प्रायः क्षत्रियाः क्षीणतां गताः ॥ ३१ ॥

शिवभारत अध्याय ५ वा

३१ त्या बलाढ्य म्लेच्छांनी कित्येकांस उचलून राज्यावर बसवले व कित्येकांचा युद्धांत निःपात केला. तेव्हांपासून बहुधा सर्व क्षत्रिय नष्ट झाले.

ततो विश्वंभरा देवी म्लेच्छभारभारदिता ।

प्रत्यपद्यत लोकेशं शरण्यं शरणैषिणी ॥ ३२ ॥

३२ तेव्हां म्लेच्छांच्या पीडेनें गांजून जाऊन धरित्री देवी आपल्या रक्षणार्थ रक्षणकर्त्या ब्रह्मदेवाकडे गेली.

परितापेन महता मलिना नलिनासनम् ।

सा ववन्दे त्रयस्त्रिंशत्कोटिविदशवन्दितम् ॥ ३३ ॥

३३ भयंकर पीडेमुळे निस्तेज—दीनवदन झालेल्या त्या पृथ्वीने, तेहतीस कोटि देवांकडून वंदिला जाणाऱ्या त्या ब्रह्मदेवास वंदन केलें.

निवेदयित्री निर्वेदवती खेदमनेकधा ।

सा निबद्धांजलिपुटा प्रोवाच परमेष्ठिनम् ॥ ३४ ॥

३४ विषण्ण झालेली ती पृथ्वी हात जोडून आपलें अनेक प्रकारचें दुःख निवेदन करण्याच्या हेतूनें ब्रह्मदेवास म्हणाली.

विश्वंभरोवाच ।

त्वं पिता सर्वलोकस्य त्रयीधर्मस्थितिप्रियः ।

लोकेश मां तमोऽभोधौ मज्जन्तीं किमुपेक्षसे ॥ ३५ ॥

३५ देवी विश्वंभरा म्हणाली:—“ हे ब्रह्मदेवा, तूं तीन्ही लोकांचा पिता आहेस व वैदिक धर्माचें रक्षण करणें तुला प्रिय आहे असें असून मी या दुःख सागरांत बुडत असतां तूं माझी उपेक्षा कां करतोस ?

त्वया विराचितं विश्वं विरिंचे यच्चराचरम् ॥

दनुजैर्म्लेंच्छतनुभिः तद्य बत सीदति ॥ ३६ ॥

३६ हे ब्रह्मदेवा, त्यां उत्पन्न केलेलें जें हें चराचार विश्व तें म्लेच्छरूपी दैत्यांमुळे, हाय हाय ! आज बुडत आहे.

ये हताः प्रथमं देवैर्दुर्मदास्त्रिदशत्रिषः ॥

ते मां नुदन्ति तिष्येऽस्मिन् उपेत्य म्लेच्छरूपताम् ॥ ३७ ॥

३७ ज्या दुष्ट दैत्यांचा देवांनीं पूर्वीं संहार केला, तेच ह्या कलियुगामध्ये म्लेच्छरूप धारण करून मला पीडा देत आहेत.

दुष्टदैत्यान्तके कृष्णे निजं धामाधितिष्ठति ॥

बुद्धावतारे भगवत्यपि मौनावलंबिनि ॥ ३८ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

दुर्जना यवनास्तात वृजितानि वितन्वते ।

त्रातारं नाधिगच्छामि नियच्छेयं कथं व्यथाम् ॥ ३९ ॥

३८-३९ दुष्ट दैत्यांचा नाश करणारा भगवान श्रीकृष्ण निजधामास गेला आहे व भगवान बुद्धानें भौन स्वीकारिलें आहे. अशा वेळेस हे दुष्ट यवन पापें करूं लागले आहेत व मला कोणीही त्राता मिळत नाही. मी या दुःखाचें निवारण कसें करूं ?

नाह्वयन्ते दिविषदो न ह्वयन्ते हुताशनाः ।

न वेदा अप्यधीयन्ते नाभ्यर्चयन्ते द्विजातयः ॥ ४० ॥

न सत्राणि प्रवर्तन्ते तथैव च मखक्रियाः ।

न दानानि विधीयन्ते विर्हीयन्ते व्रतानि च ॥ ४१ ॥

खिद्यन्ते साधवस्सर्वे भिद्यन्ते धर्मसेतवः ।

म्लेच्छधर्माः प्रवर्धन्ते हन्यन्ते धेनवोऽपि च ॥ ४२ ॥

सज्जना यान्ति विलयं व्रजन्ति क्षत्रियाः क्षयम् ।

पादुर्भूतमिदानीं मे यवनेभ्यो महद्भयम् ॥ ४३ ॥

४०-४३ देवांचें कोणीं आवाहन करीत नाहीं; अग्नींत कोणीं हवन करीत नाहीत; वेदांचेंहि अध्ययन सुटलें आहे; ब्राह्मणांचा सत्कार बंद झाला आहे. सत्रे आणि यज्ञाक्रिया यांना फांटा मिळाला आहे; दानें आणि व्रते संपुष्टांत आलीं आहेत; सज्जनांस दुःख होत आहे; धर्मनिर्वध मोडले जात आहेत; म्लेच्छ-धर्म वृद्धि पावत आहे; गाईंचीहि हत्या घडत आहे; साधूंचा नाश होत आहे. क्षत्रिय लयास चालले आहेत. अशा प्रकारें हल्लीं यवनांपासून मला मोठें भय उत्पन्न झालें आहे.

विहसन्ति तथा सर्वे मां म्लेच्छवशवर्तिनीम् ।

स्थितां यथागतमुखे श्रुतिं श्रुतिदिदो यथा ॥ ४४ ॥

४४ ज्याप्रमाणें वेदपारंगत लोक मूर्खांच्या तोंडीं असलेल्या वेदाची थट्टा करतात, त्याप्रमाणें मला म्लेच्छांच्या ताब्यांत गेलेली पाहून सर्व लोक माझा उपहास करीत आहेत.

उदभूत् पूर्वदेवेभ्यो भयं मम यदा यदा ।

तदा तदा प्रभवता भवता ह्यचितास्म्यहम् ॥ ४५ ॥

४५ जेव्हां जेव्हां मला दैत्यांपासून भय उत्पन्न झालें, तेव्हां तेव्हां त्वां शक्तिमानानें माझें रक्षण केलें आहे.”

इदं निगद्य जगती जगतीनामधीश्वरम् ।

बभूव तूष्णीमित्युष्णं निश्वसन्त्यश्रुलोचना ॥ ४६ ॥

शिवभारत अध्याय ५ वा

४६ असें ब्रह्मदेवास बोलून, पृथ्वी डोळ्यांत अश्रू आणून, उष्ण निश्वास टाकीत स्तब्ध राहिली.

**पितामहस्तामालोक्य विहस्तामस्थिरां स्थिराम् ।
एवमाश्वासयामास विश्वविश्वासवासभूः ॥ ४७ ॥**

४७ विश्वाच्या विश्वासाचें निवासस्थान अशा ब्रह्मदेवानें त्या पृथ्वीला व्याकुळ व अस्थिर झालेली पाहून तिचें याप्रमाणें सांत्वन केलें:—

पितामह उवाच ॥

**मा भैषीभीरु भव्यं ते भविताशु वसुन्धरे ॥
स्वस्था स्वं स्थानमास्थाय स्थिरे स्थिरतरा भव ॥ ४८ ॥**

४८ ब्रह्मदेव म्हणाला—हे भिन्ने वसुन्धरे, तूं घाबरूं नकोस; तुजें लवकरच कल्याण होईल (म्हणजे या दुःस्थितींतून तुझी मुक्तता होईल); स्वस्थानीं राहून, हें पृथ्वी, तूं स्वस्थ व स्थिर ऐस.

**मया पुरा मुरारातिस्वन्निमित्तं दयांबुधिः ॥
प्रार्थितः परया भक्त्या स्वयमेतदुवाच माम् ॥ ४९ ॥**

४९ दयासागर विष्णूची तुझ्यासाठीं मी पूर्वीं परमभक्तीनें प्रार्थना केली. तेव्हां तो स्वतः मला म्हणाला—

विष्णुरुवाच ॥

**विधे विधेहि मा चिन्तामवधेहि वचो मम ।
भवतोऽभिमतं तावदचिरेण भविष्यति ॥ ५० ॥**

५० हे ब्रह्मदेवा, तूं चिंता करूं नकोस, माझें बोलणें ऐक; तुला इष्ट असलेली गोष्ट लवकरच घडून येईल.

**मालवर्मात्मजश्शाहवर्मा यः पार्थिवोत्तमः ।
दाक्षिणात्यो महाराजः कृतकर्मा सुलक्षणः ॥ ५१ ॥
तरसा मारुतसमस्तेजसा तपनोपमः ।
वर्षति विश्वाविजयी पुण्यात्मा पृथुविक्रमः ॥ ५२ ॥
तस्य भार्या महासाध्वी जिजूर्विजयवर्धिनी ।
नन्दिनी यादवेन्द्रस्य जागर्ति जगतीतले ॥ ५३ ॥**

५१-५३ मालोजीचा पुत्र जो भाग्यशाली, सुलक्षणी, वाऱ्याप्रमाणे वेगवान, सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, विश्वजेता, पुण्यवान, महापराक्रमी असा शहाजी महाराज दक्षिणेंतील फार प्रख्यात नृपश्रेष्ठ आहे, त्याची भार्या महासाध्वी, यशस्विनी, जाधवरावाची मुलगी जिजाबाई ही पृथ्वीवर जागत (जागरूक) आहे.

कधीन्द्र परमानन्दकृत

सा मां तेजोमयं देवी स्वोदरे धारयिष्यति ।

तत्पुत्रतां प्रपद्याहं करिष्यामि तव प्रियम् ॥ ५४ ॥

५४ ती राणी तेजोमय अशा मला आपल्या उदरांत धारण करील आणि तिचा पुत्र होऊन मी तुझे प्रिय करीन.

स्यापयिष्यामि धर्मस्य मर्यादां भुवि शाश्वतीम् ।

यवनान् सादयिष्यामि पालयिष्यामि देवताः ॥ ५५ ॥

पुनः प्रवर्तयिष्यामि सप्ततन्त्वादिकाः क्रियाः ।

क्षेमं गवां विधास्यामि स्थितिं चापि द्विजन्मनाम् ॥ ५६ ॥

प्रतिज्ञायेति भगवान् सत्यलोकाय मां विभुः ।

समनुज्ञातवान् भद्रे स्वयं भूतभविष्यवित् ॥ ५७ ॥

५५-५७ मी पृथ्वीवर धर्माची शाश्वत मर्यादा स्थापन, यवनांचा उच्छेद करीन, देवांचें रक्षण करीन, यज्ञादि क्रिया पुन्हा सुरू करीन, गाई व ब्राह्मण यांचें पालन करीन असें मला वचन देऊन, हे कल्याणि, भूतभविष्य-जाणणाऱ्या भगवानानें मला सत्यलोकास जाण्यास अनुज्ञा दिली.

अभिधायेति वसुधां समाधाय पितामहः ।

विससर्ज स्वयं सापि स्वकं लोकमलोकत ॥ ५८ ॥

५८ असें बोलून ब्रह्मदेवानें पृथ्वीचें समाधान केलें आणि तिला जाण्यास सांगितलें व तीसुद्धां आपल्या लोकीं आली.

तां वाचं भूतधात्री त्रिभुवनसुहितां हृत्समाधोर्विधात्रीं

वैधात्रीं न्यस्य चित्ते तमभिमतमथानेहसं प्रेक्षमाणा ।

म्लेच्छच्छासुरेभ्योऽभ्युदितमतितरामुज्जती भीतिभारं

हंत ब्रह्मर्षिदेवद्विजकुलसहिता निर्भरं नन्दति स्म ॥ ५९ ॥

५९ त्रिभुवनास अत्यंत कल्याणकारक व हृदयास आनंद देणारी अशी ती ब्रह्मदेवाची वाणी ऐकून म्लेच्छरूपी दैत्यांपासून उत्पन्न झालेली भीति टाकून देऊन, ती अनुकूल कालाची वाट पहाणारी पृथ्वी, ब्रह्मर्षि, देव व ब्राह्मण यांच्या कुलांसह अत्यंत आनंद पावली.

हरिरपि भुवमुच्चैर्भूरिभारायमाण—

त्रिदशरिपुसहस्राक्रान्तरूपामजस्रम् ।

सपदि सदयाचित्तस्त्रातुकामः समग्रां

वत निरुपममूर्तिमानुषं भावमैच्छत् ॥ ६० ॥

शिवभारत अध्याय ५ वा.

६० अत्यंत पीडादायक झालेल्या अशा सहस्रावाधि दैत्यांनीं ध्यापून टाकलेल्या अखिल पृथ्वीला लवकर मुक्त करण्याची इच्छा करणाऱ्या कृपाळू आणि निरुपम विष्णूनें सुंदर मनुष्यरूपहि धारण करण्याची इच्छा केली.

इत्यनुपुराणे कवीन्द्रविरचिते पंचमोऽध्यायः
विष्ण्ववतारकथनम्

अध्याय ६ वा

कवीन्द्र उवाच ।

अथो विविक्षुस्तत्कुक्षि स्वयं योगेश्वरो हरिः ।

शाहपत्न्यै प्रसन्नात्मा स्वमात्मानमदर्शयत् ॥ १ ॥

१. शहाजीची पत्नी जिजाबाई हिच्या पोटी जन्म घेऊं इच्छिणाऱ्या योगेश्वर विष्णूनें प्रसन्न होऊन तिला आपलें दर्शन दिलें.

सैकदा सुतनुः स्वप्ने दिविषद्वृंदवन्दितम् ।

शंखचक्रगदापद्मपाणिं श्यामं चतुर्भुजम् ॥ २ ॥

श्रीवत्सवक्षसं कण्ठाविनिवेशितकौस्तुभम् ।

वैजयन्तीकृतावासं पीतकौशेयवाससम् ॥ ३ ॥

विलसद्रत्नमुकुटं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ।

मन्दस्मितोलसद्गण्डं प्रसन्नमुखमण्डलम् ॥ ४ ॥

पुण्डरीकायतदृशं सुनसं शुभलक्षणम् ।

प्रतिप्रतीकलावण्यलीलानिलयमद्भुतम् ॥ ५ ॥

समाश्लिष्टं कमलया शोभितं वनमालया ।

सर्वदेवमयं देवं सर्वाभरणभूषितम् ॥ ६ ॥

वज्ररेखाध्वजच्छत्रचिह्नितांघ्रिसरोरुहम् ।

बाललीलाधरं देवी स्वांकास्थितमलोकत ॥ ७ ॥

२-७ तें असैंः—एकदा त्या सुंदर राणीनें देववृन्दांनीं वंदित व बालरूप-धारी श्रीविष्णु आपल्या मांडीवर बसलेला पाहिला. त्याचा वर्ण सांवळा असून त्याच्या चार हातांत शंख, चक्र, गदा आणि पद्म हीं होती; वक्षस्थळीं श्रीवत्स नांवाचें चिन्ह होतें; गळ्यांत कौस्तुभमणि घातलेला होता, छातीवर वैजयन्ती माळा पडली होती; तो पीतांबर नेसला होता; मस्तकावर रत्न-जडीत मुकुट झळकत होता; कानांत मकरकुंडलें तळपत होती; गालावर मंद स्मित चमकत होतें; त्याचें मुख प्रसन्न होतें; डोळे कमळासारखे आरक्त व दीर्घ होते; नाक सुंदर असून तो शुभलक्षणसंपन्न होता; त्याचा प्रत्येक अवयव लावण्याचें क्रीडास्थान होतें; लक्ष्मी त्याच्या संनिध बसली होती; त्याच्या गळ्यांत वनमाळा शोभत होती; तो सर्व अलंकारांनीं विभूषित होता; त्याच्या पदकमळांवर वज्र, रेखा, ध्वज आणि छत्र यांचीं चिन्हें होती.

शिवभारत अध्याय ६ वां

ततोऽचिरेण सा गर्भे पत्नी शाहमहीपतेः ।

प्रभविष्णुं महाविष्णुमंशमूर्तिमदीधरत् ॥ ८ ॥

८ पुढें थोड्याच दिवसांनी त्या शहाजीच्या पत्नीनें सामर्थ्यावान् विष्णूचा अंश गर्भांत धारण केला.

महता महसा तेन निजगर्भगतेन सा ।

व्यभाद्विभाकरेणैव शरदंभोदमण्डली ॥ ९ ॥

९ ज्याप्रमाणें शारदीय मेघमंडळ सूर्याच्या योगानें शोभतें त्याप्रमाणें आपल्या गर्भातील त्या महातेजामुळें ती शोभूं लागली.

तं वै तेजोमयं गर्भं तदा विभ्राणया तथा ।

यादवैद्रस्य सुतया भूषितं बत भूतलम् ॥ १० ॥

१० तो तेजोमय गर्भ धारण करणाऱ्या त्या जाघवरावाच्या कन्येनें त्या समर्थी भूतलाला शोभा आणली.

अथोद्यद्दोहदरसा गर्भभारभरालसा ।

अमंस्त पृथुलश्रोणीभारमाभरणानि सा ॥ ११ ॥

११ पुढें तिला डोहाळे लागले आणि गर्भभारामुळें तिला मंदपणा आला तेव्हां त्या पृथुलश्रोणीला दागिने सुद्धां जड वाटूं लागले.

तदाननं पाण्डमानं दधानमतुलं तदा ।

उपाहसत् प्रसादेन शारदं शशिमण्डलम् ॥ १२ ॥

१२ तेव्हां अप्रतिम गौरवर्ण धारण करणाऱ्या तिच्या मुखानें शुभ्रपणांत शारदीय चंद्रास सुद्धां मागें सारलें.

न तत् चित्रं श्रिता यत्सा सुतनुस्तनुगौरवम् ।

देवो जगद्गुरुयस्याः साक्षात्कुक्षिमवीविशत् ॥ १३ ॥

१३ प्रत्यक्ष जगत्प्रभु विष्णूनें जिच्या उदरीं प्रवेश केला त्या सुंदरीच्या शरीरास जडपणा आला यांत नवल काय ?

परिपाण्डुमुखीं सत्ववतीमथ सखीजनः ।

तामज्ञासीत्पार्श्वसेवी देवीमन्यादृशीमिव ॥ १४ ॥

१४ तिच्या जवळ राहून तिची सेवा करणाऱ्या सखीजनास ती पांडुमुखी गरोदर राणी अगदीं निराळी च भासूं लागली.

अथाभ्यासनमद्रीणां द्विपानां द्वीपिनां तथा ।

स्वर्णसिंहासने स्थैर्यं सितच्छत्रतलेऽपि च ॥ १५ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

केतनोन्नमनंचोच्चैश्चारुचामरवीजनम् ।
 श्रुतिर्दुन्दुभिश्चदानां कृतिः सङ्करकर्मणाम् ॥ १६ ॥
 धारणं काण्डकोदण्डशक्तिनिस्त्रिशवर्मणाम् ।
 प्रसाधनं पर्वतानां साधनं विजयश्रियाम् ॥ १७ ॥
 महादानेष्वभिरतिर्धर्मस्य स्थापने मतिः ।
 समभूवन्नमून्यस्यां दोहदानि दिने दिने ॥ १८ ॥

१५-१८ हत्तीवर, वाघांवर आणि गडांवर आरोहण करावें, शुभ्र छात्रा-
 खाली सुवर्ण-सिंहासनावर स्थिर बसावें, झेंडा उंच उभारावा, सुंदर चौऱ्या
 ढाळून घ्याव्या, दुंदुभिध्वनि ऐकावा, धनुष्यबाण, भाला, तरवार आणि चिल-
 खत हीं धारण करून लढाया कराव्या, गड हस्तगत करावे, विजयश्री मिळवावी,
 मोठमोठी दाने करावी, धर्मस्थापना करावी, असे अनेक प्रकारचे डोहाळे
 तिला प्रतिदिनी होऊं लागले.

ततः कुमारभृत्यासु कुशलाभिरहर्निशम् ।
 कुलशील समृद्धाभिर्वृद्धाभिः समुपासिते ॥ १९ ॥
 चित्तानुसारिभिर्नित्यमत्यर्थं हितकारिभिः ।
 जनैः सहचरीणां च लब्धवर्णैर्निषेविते ॥ २० ॥
 गर्भिणीपरिचर्यायां प्रौढैः पीयूषपाणिभिः ।
 आप्तैर्भिषग्भिरश्रान्तमधिदेहलि संश्रिते ॥ २१ ॥
 सुधालेपोल्लसद्भिर्चित्तिनिर्मित स्वस्तिकाभ्युते ।
 स्फुरद्वितानपर्यन्त लुलन्मौक्तिक जालके ॥ २२ ॥
 प्रत्यग्रपल्लवोपेते विकीर्णश्वेतसर्षपे ।
 सद्यः सलिलसम्पूर्णसुवर्णकलशान्विते ॥ २३ ॥
 द्वारदेशोभयप्रान्तलिखितोचितदैवते ।
 परितः स्थापितानेकदीप्तमंगलदीपके ॥ २४ ॥
 विहितौपयिकद्रव्यसंग्रहे सूतिकागृहे ।
 दिव्य-तेजोमयी देवी दिव्यरूपा व्यराजत ॥ २५ ॥

१९-२५ पुढें ती दिव्यतेजोमय व दिव्यरूप राणी बाळंतघरांत (सूतिका-
 गृहांत) शोभूं लागली. तेंथें सुईणपणांत कुशल आणि कुलशीलवान, अशा
 वृद्ध स्त्रिया रात्रंदिवस बसल्या होत्या, नेहमीं मर्जीप्रमाणें वागणाऱ्या आणि
 तिला अतिशय जपणाऱ्या अशा प्रख्यात सख्या जवळ होत्या, गर्भिणीला उप-

शिवभारत अध्याय ६ वा

चार करण्यांत अनुभवीक, उत्तम हातगुणाचे आणि विश्वासू असे वैद्य अश्रांत-पणें उंबऱ्यांत बसले होते, चुना दिल्यानें लखलखित दिसणाऱ्या भिंतीवर स्वास्तिकें काढलेलीं होतीं, त्याच्या शूभ्र छताच्या कडेला मोऱ्यांच्या जाळ्या झुलत होत्या, ताज्या पल्लवांनीं तें सुशोभित करण्यांत आलें होतें, पांढऱ्या मोहऱ्या सर्वत्र फेकण्यांत आल्या होत्या, तेथें ताज्या पाण्यानें भरलेले सुवर्ण कलश ठेवलेले होते, दाराच्या दोन्ही बाजूंस योग्य देवता काढलेल्या होत्या, सभोंवती पुष्कळ लखलखित मंगल दीप ठेवले होते, योग्य अशा सर्व वस्तूंचा संग्रह करण्यांत आला होता.

भूबाणप्राणचन्द्राद्वैः सम्मिते शालिवाहने ।
 शके संवत्सरे शुक्ले प्रवृत्तेचोत्तरायणे ॥ २६ ॥ .
 शिशिरर्तौ वर्तमाने प्रशस्ते मासि फाल्गुने ।
 कृष्णपक्षे तृतीयायां निशि लग्ने सुशोभने ॥ २७ ॥
 अनुकूलतरैस्तुंगसंश्रयैः पञ्चभिर्ग्रहैः ।
 व्यंजिताशेषजगतीस्थिरसाम्राज्यवैभवम् ॥ २८ ॥
 अपारलावण्यमयं स्वर्णवर्णमनामयं ।
 कमनीयतमग्रीवमुन्नतस्कन्धमण्डलम् ॥ २९ ॥
 अलिकान्तमिलत्कान्तकुन्तलाग्रविराजितम् ।
 सरोजसुन्दरदृशं नर्वाकिशुकनासिकम् ॥ ३० ॥
 सहजस्मेरवदनं घनगंभीरनिस्वनम् ।
 महोरस्कं महाबाहुं सुषुवे साभ्दुतं सुतम् ॥ ३१ ॥

२६-३१ शालिवाहन शके १५५१ शुक्ल नाम संवत्सरीं उत्तरायणांत शिशिरऋतूमध्ये फाल्गून वद्य तृतीयेला रात्रीं शुभ लग्नावर, अखिलपृथ्वीचे साम्राज्यवैभव व्यक्त करणारे पांच ग्रह अनुकूल व उच्चीचे असतांना तिनें अलौकिक पुत्ररत्नास जन्म दिला. त्याचें लावण्य अपार, वर्ण सुवर्णासारखा, शरीर निरोगी, मान अत्यंत सुंदर व खांदे उंच होते; त्याच्या कपाळावर सुंदर कुंतलाग्रें पडल्यामुळें तें मोहक दिसत होतें; त्याचे नेत्र कमळाप्रमाणें सुंदर, नासिका ताज्या पळसाच्या पुष्पासारखी, मुख स्वभावतःच हसरें, स्वर मेघासारखा गंभीर, छाती विशाल आणि बाहू मोठे होते.

तदा मुदा मानुषाणां सुराणां च सहस्रशः ॥
 समं दुन्दुभयस्तस्य नादेन नदतोऽभवन् ॥ ३२ ॥
 वादित्राप्यप्यवाद्यन्त विविधानि गृहे गृहे ।
 प्रसीदन्ति स्म हरितः समस्ताः सरितस्तथा ॥ ३३ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

शनैः शनैस्तथा वाता वाताः सुरभिशीतलाः ।
हुतं हविरूपादत्त प्रसन्नश्च हुताशनः ॥ ३४ ॥

३२-३४ त्यानें टाहो फोडल्याबरोबर (उपजतांक्षणीच) देव आणि मानव यांना आनंद होऊन त्यांचे सहस्रशः नगारे झड्डू लागले. घोरोघरीं नाना-प्रकारचीं वाद्यें वाजूं लागलीं. दिशा व नद्या स्वच्छ झाल्या; सुगंधित आणि शीतल असे वारे मंद मंद वाहू लागले; आणि अग्नि प्रसन्न होऊन आंत टाकलेल्या आहुति स्वीकारू लागला.

श्रुतिस्मृतिधृतिर्मेधाः कान्तिः शान्तिक्षमादया ।
नीतिः प्रीतिः कृतिः कीर्तिः सिद्धिः श्रीश्च सरस्वती ॥ ३५ ॥
तुष्टिः पुष्टिश्च शक्तिश्च ह्रीश्च विद्या च सन्नतिः ।
तं देवं देवता एताः समेताः पर्यवारयन् ॥ ३६ ॥

३५-३६ श्रुति, स्मृति, धृति (धैर्य), मेधा (बुद्धि), कांति, शांति, क्षमा, दया, नीति, प्रीति, कृति, कीर्ति, सिद्धि, लक्ष्मी, सरस्वती, तुष्टि, पुष्टि, शक्ति, लज्जा, विद्या आणि सन्नति (सद्बदन) ह्या सर्व देवता त्या देवाभोंवतीं जमल्या.

योद्धुमद्धापठानेन दर्याखानेन मानिता ।
शाहाराजे महाराजे प्रयाते विषयान्तरम् ॥ ३७ ॥
अनुग्रहाय देवानां दैत्यानां निग्रहाय च ।
प्रभुःस जगतां प्रादुरभूद् भृशबलान्वये ॥ ३८ ॥

३७-३८ गर्विष्ठ दर्याखान पठाणाशीं निकराचें युद्ध करण्यासाठीं शहाजी महाराज दुसऱ्या प्रांती (सह्याद्रीच्या लगत्यास) गेले असतां, देवावर अनुग्रह आणि दैत्यांचा निग्रह करण्यासाठीं त्या जगत्प्रभूनें भोसल्यांच्या कुळांत अवतार घेतला.

अतोऽजस्यापि जातस्य जातकर्म तदंजसा ।
व्यधीयत विधिज्ञेन यथाविधि पुरोधसा ॥ ३९ ॥

३९ तेव्हां अज असून जन्मास आलेल्या त्या प्रभूचें जातकर्म लगेच विधिज्ञ पुरोहितानें यथाविधि केलें.

यः स्वयं सर्वलोकस्य स्थित्यर्थमभवद्विभुः ।
सूक्तैः सूक्तविदस्तस्याप्याचरन् स्वस्तिवाचनम् ॥ ४० ॥

४० जो स्वतः सर्व लोकांच्या रक्षणार्थ समर्थ होता त्याचोहि स्वस्तिवाचन सूक्तवेत्यांनीं सूक्तांनीं केलें.

शिवभारत अध्याय ६ वा

तदा तत्रावतीर्णस्य विष्णोर्मानुषवर्ष्मणः ।

तेजोभरेण महता निशापि दिवसायिता ॥ ४१ ॥

४१ मनुष्यदेह धारण करुण विष्णु अवतीर्णं ज्ञाला असतां त्याच्या तेजोऽ-
तिशयाने रात्रसुद्धां दिवसाप्रमाणे प्रकाशमान ज्ञाली.

आदित्या वसवो विश्वे रुद्राश्च समरुद्रणाः ।

यक्षाः साध्याश्च गन्धर्वास्तथा विद्याधरा अपि ॥ ४२ ॥

नन्दिनी प्रमुखा गावो नागाश्चैरावतादयः ।

सुरर्षयो नारदाद्याः संभूयाप्सरसस्तथा ॥ ४३ ॥

इन्द्रोऽग्निर्धमराजश्च नैर्ऋतश्चजलेश्वरः ।

पृषदश्वो धनेशश्च महेशश्च दिगीश्वराः ॥ ४४ ॥

अष्टाविमेऽश्विनौ देवौ सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।

अन्येऽपि च सनक्षत्रा ग्रहाः सुभगविग्रहाः ॥ ४५ ॥

घटीमुहूर्ताहोरात्रपक्षमासर्तुवत्सराः ।

युगानि दिव्यादिव्यानि तथा मन्वन्तराणि च ॥ ४६ ॥

भुवो भारमपाकर्तुमवतीर्णे जगत्पतौ ।

संनिधाय स्वयं तत्र स्वस्तिवाचनमाचरन् ॥ ४७ ॥

४२--४७ आदित्य, विश्व, वसु, मरुद्रणांसह रुद्र, यक्ष, साध्य, गधर्व, विद्याधर, नन्दिनीप्रमुख गाई, ऐरावतादि हत्ती; नारदादि देवर्षि, सर्व अप्सरा, इंद्र, अग्नि, यम, नैर्ऋत, वरुण, वायु, कुबेर, शंकर हे अष्ट दिक्पाल, आश्विनीकुमार, सूर्यचंद्र, तेजःपुंज ग्रह, आणि नक्षत्रे, घटी, मुहूर्त, अहोरात्र, पक्ष, मास, ऋतु, वर्ष, मानवयुगे, देवयुगे आणि मन्वन्तरे ह्या सर्वांनी पृथ्वीचा भार हलका करण्यासाठी अवतीर्ण ज्ञालेल्या त्या जगत्प्रभूच्या संनिध येऊन त्याचें स्वस्तिवाचन केलें.

गणेशं जन्मदां षष्ठीं देवीं जीवन्तिकामपि ।

स्कन्दं नारायणं वंशं बलदेवं च लांगलम् ॥ ४८ ॥

शरासनं शरान् खड्गं विविधान्यायुधानि च ।

तत्तन्मन्त्रैः समभ्यर्च्य सूतिकागृहमन्तरा ॥ ४९ ॥

प्रयतः पंचमे षष्ठेऽप्यष्टमे नवमेऽहनि ।

रक्षन्तु बालमित्युक्त्वा प्रणम्य च पुरोहितः ॥ ५० ॥

क्षेत्रपालाय भूतेभ्यो राक्षसेभ्यो गृहाद्बहिः ।

बलीनदाद्योगिनीभ्यो दिक्पालेभ्योऽप्यनेकधा ॥ ५१ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

४८--५१ गणपति, जन्मदात्री षष्ठी देवी (सटवाई), जीवंतिका (जिवती) कार्तिकस्वामी, नारायण, मुरली (बांसरी), बळराम, नांगर, धनुष्य, बाण, तरवार, आणि नानाप्रकारची आयुधें यांची योग्य मंत्रांनी पूजा त्या पुरोहितानें पवित्र होऊन, पांचव्या, सहाव्या, आठव्या आणि नवव्या दिवशीं बाळंत-घरामध्ये केली; ह्या बाळाचें रक्षण करावें असें म्हणून नमस्कार केला आणि क्षेत्रपाल, भुतें, राक्षस, योगिनी, दिक्पाल यांना घराबाहेर अनेक प्रकारचे बालि दिले.

त्रिजगज्जागरूकस्य जाते षष्ठी प्रजागरे ।
जने जनिविशेषेण दशमेहि महात्मनः ॥ ५२ ॥
ताम्रपर्ण्यथ कावेरी तुंगभद्रा मलापहा ।
कृष्णा ककुद्घाती वेणा नीरा भीमरथी तथा ॥ ५३ ॥
गोदावरी च गायत्री प्रवरा वंजुला पुनः ।
पूर्णा पयोष्णी तापी च नर्मदा च महानदी ॥ ५४ ॥
क्षिप्रा चर्मण्वती मद्रा यमुना वेत्रवत्यपि ।
भागीरथी चन्द्रभागा गोमती गण्डकी तथा ॥ ५५ ॥
इरावती विपाशा च शतद्रुश्च सरस्वती ।
वितस्ता सरयूश्चापि तमसाच वधूसरा ॥ ५६ ॥
सिन्धुधर्घरशोणाद्यैर्नदैर्निश्रेयसःप्रदैः ।
पुष्कराद्यैः सरोभिश्च सागरैश्च समन्विताः ॥ ५७ ॥
अलक्षितेन रूपेण नद्यः पुण्यतमा इमाः ।
तदा तस्या भिषेकाय सोत्सवाः समुपागमन् ॥ ५८ ॥

५२--५८ तिनहि लोकांत जागरूक असणाऱ्या त्याचा षष्ठीजागर झाल्यावर लोकांमध्ये त्या महात्म्याचा जन्म महत्त्वाचा असल्यामुळे त्याच्या दहाव्या दिवशीं ताम्रपर्णी, कावेरी, तुंगभद्रा, मलप्रभा, कृष्णा, कोयना, वेणा, नीरा, भीमा, गोदावरी, गायत्री, प्रवरा, वंजुळा, पूर्णा, पयोष्णी, तापी, महानदी, क्षिप्रा, चंबळा, मद्रा, यमुना, वेत्रवती, भागीरथी, चंद्रभागा, गोमती, गंडकी, इरावती (रावी) विपाशा (बियास) शतद्रु, (सतलज), सरस्वती, वितस्ता (शेलम), सरयू, तमसा, वधूसरा ह्या अति पवित्र नद्या सिंधु, धर्घर, शोण इत्यादि मोक्षप्रद नद, पुष्करादि सरोवरें व सागर यांसह अदृश्य रूपानें मोठ्या आनंदा-नें त्या न्हाण्यासाठीं एकत्र जमल्या.

देवसेना शची स्वाहा समृद्धिः सर्वे मंगळा ।
आदितिर्विन्ता संज्ञा सावित्री चाप्यरुन्धती ॥ ५९ ॥

शिवभारतं अध्याय ६ वा

तां शुक्तां तत्र बालेन तेनाप्रतिममूर्तिना ।

प्रसूतिकामस्नपयन् मिलिताः कुलयोषितः ॥ ६० ॥

५९-६० देवसेना, शची, स्वाहा, समृद्धि, पार्वती (सर्वमंगळा), अदिति, विनता, संशा, सावित्री, अरुंधती, या कुलस्त्रियांनीं जमून त्या अप्रतिम लावण्याच्या बाळासह त्या बाळंतिणीस न्हाऊं घातलें.

जननीं रजनीरागरंजितांशुकधारिणीम् ।

अलंकारवतीमंकविनिवेशितबालकाम् ॥ ६१ ॥

दिनश्रियमिवोदारं नवोदितदिवाकराम् ।

नीराजनाभिः सुभगाः सुभ्रुवः समभावयन् ॥ ६२ ॥

६१-६२ पिवळें वस्त्र परिधान केलेल्या अंगावर अलंकार घातलेल्या मांडीवर बालक घेतलेल्या आणि सूर्योदर्यांच्या दिनश्रीप्रमाणें सुंदर शोभणाऱ्या अशा त्या बालमातेस सुंदर सुवासिनींनीं ओंवाळिलें.

यतःशिवगिरेर्मूर्ध्नि जातःस पुरुषोत्तमः ।

ततः प्रसिद्धा लोकेऽस्य शिव इत्याभिधाऽभवत् ॥ ६३ ॥

६३ शिवनेरी किल्ल्यावर ह्या पुरुषश्रेष्ठाचा जन्म झाला म्हणून त्याचें “ शिव ” असें नांव लोकांत प्रसिद्ध झालें.

करिष्यत्येष बलवानिह कर्मातिमानुषम् ।

म्लेच्छान्निहत्य महतीं कीर्तिं विस्तारयिष्यति ॥ ६४ ॥

जित्वावाच्यांश्च पाश्चात्यान् प्राच्यांश्च भुजतेजसा ।

तथोदीत्यांश्च विजयी स्वराज्यं संविधास्यति ॥ ६५ ॥

साहसी सागरमपि वश्यतामानयिष्यति ।

बली बलैर्दिगन्तेभ्यो वलीनानाययिष्यति ॥ ६६ ॥

प्रभावी गिरिदुर्गाणि वनदुर्गाणिचाप्ययम् ।

तथा सलिलदुर्गाणि स्थलदुर्गाणि गोप्स्याति ॥ ६७ ॥

वत दिल्लीपतेर्मूर्ध्निप्रतापेन तपन्नयम् ।

निजं चरणमाधाय जगदाज्ञापयिष्यति ॥ ६८ ॥

६४-६८ हा सामर्थ्यावान् मुलगा ह्या लोकीं अलौकिक कर्म करील; म्लेच्छांचा निःपात करून आपली अतुल कीर्ति पसरवील; दक्षिण पश्चिम, पूर्व आणि उत्तर ह्या दिशा आपल्या बाहुबलानें जिंकून हा विजयी पुत्र स्वराज्य स्थापिल. हा घाडशी बालक समुद्रावरसुद्धां आपला अंमल बसवील. आणि आपल्या सैन्याच्या मदतीनें सर्व दिशांकडून खंडणी वसूल करील. हा प्रतापी पुत्र

कवीन्द्र परमानन्दकृतं

गिरिदुर्ग, जलदुर्ग, वनदुर्ग, आणि स्थलदुर्ग, यांचें रक्षण करील. आणि विशेष गोष्ट ही कीं, हा आपल्या प्रतापानें दिल्लीपतीच्या मस्तकावर पाय देऊन सर्व जगावर आपली सत्ता स्थापील.

सुदुर्गमेषु मार्गेषु गहनेषु गिरिष्वपि ।

सरित्सुच समुद्रेषु यस्याप्रतिहता गतिः ॥ ६९ ॥

स एष पाण्ड्यद्रविड लाटकर्णाटकेरळान् ।

करहाटवैराटान्धमालवाभीरगुर्जरान् ॥ ७० ॥

आर्यावर्ताश्च दुम्लैच्छकृतावर्तमानेकशः ।

कुरुजांगलसौवीरधन्वसौराष्ट्रकोसलान् ॥ ७१ ॥

वाह्लीकमद्रगान्धारत्रिगर्तानर्तसैन्धवान् ।

कालिंगकामरूपांगवंगकाम्बोजकेकयान् ॥ ७२ ॥

पारसीकान् शिबीन् शाल्वान्पुलिंदारद्वर्बेरान् ।

काश्मीरमत्स्यमगधविदेहोत्कलटकणान् ॥ ७३ ॥

किरातकाशिपाञ्चालचेदीनपि च कुन्तलान् ।

खशांश्चशूरसेनांश्च हूणान् हैमवतानपि ॥ ७४ ॥

उंड्रान्पुंड्रान् ललित्थांश्च महितेन स्वतेजसा ।

चिरजीवी विनिर्जित्य महाराजो भविष्यति ॥ ७५ ॥

६९--७५ दुर्गम मार्ग, गहन गिरि, नद्या आणि समुद्र यांच्यामध्ये ज्याची गति अकुंठित आहे असा हा शूर राजा, पाण्ड्य, द्रविड, लाट, कन्हाड, वाई, (वैराट) आंध्र, माळवा, आभीर, गुजराथ, आणि दुष्ट म्लेच्छांनीं घुडगूसलेला आर्यावर्त, कुरुजांगल, हास्तिनापूर, सौवीर (मुलतान), धन्व (मारवाड), सौराष्ट्र (काठेवाड), कोसल (अयोध्या), बाल्हीक, मद्र, कंदाहार, त्रिगर्त, द्वारका, सिंध, कालिंग, कामरूप (आसाम), अंग (बिहार), वंग, बंगाल, कांबोज, केकय, इराण, शिबी, शात्व, पुलिंद, आरट्ट, बर्बर, काश्मीर, मत्स्य, मगध, विदेह, उत्कल, टंकण, किरात, काशि, पांचाल, चेदि, कुंतल, खश, शूरसेन, हूण, हैमवत, उंड्र, पुंड्र ललित्य हे सर्व देश आपल्या उज्ज्वल पराक्रमानें जिंकून हा बहुत कालपर्यंत महाराजा होईल.

यथा पृथुरभूत्पूर्वं यथा राजा पुरुरवाः ।

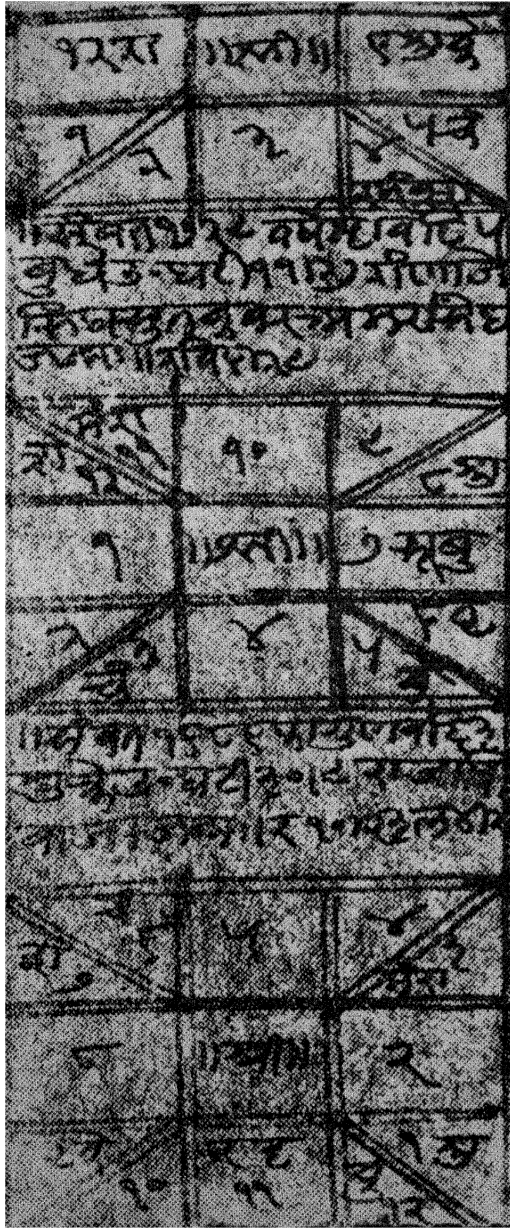
अम्बरीषोऽपि च यथा शिबिश्चौशीनरो यथा ॥ ७६ ॥

यथा जनिष्ट मांधाता यथा च निषधाधिपः ।

यथा बभूव भरतो यथा भूपो भगीरथः ॥ ७७ ॥

हरिश्चन्द्रः स च यथा रामो दाशरथिर्यथा ।

यथा च मिथिलाधीशो ययातिर्नहुषो यथा ॥ ७८ ॥

शिवमकालिन शिवराम ज्योतिषी यांनी दिलेली शिवाजी महाराजांची जन्म कुंडली.

ल्हेपोल्लसद्भित्तिनिर्मितस्वस्तिकाद्भुते ॥ स्फुरद्विगानपर्यंतलुलन्नोक्ति
 कजात्कके ॥ २२ ॥ अत्यग्रपल्लवोपेतैर्विकीर्णैश्चतसर्षपे ॥ सद्यःसलिल
 संसर्णसुवर्णकलत्राच्चिते ॥ २३ ॥ द्वारदेशोसयप्रांतस्त्रिखितोचितदे
 वते ॥ परितःस्थाफिस्तानेकदीप्रमंगलदीपके ॥ २४ ॥ विहितोपथिक
 इव्यसंग्रहेस्मृतिकागृहे ॥ दिव्यतेजोभयीदेवीदिव्यरूपाव्यराजता ॥ २५ ॥
 भ्रुवाणप्राणन्वंदोद्देशैःसंमितेनाकिवाहने ॥ शकेसंवत्सरेश्रुक्लेप्रवृत्ते
 चोत्तरायणे ॥ २६ ॥ शिशिरतैर्वर्तमानेप्रशस्तेमासिफाल्गुने ॥ कृष्णप

राम

शिवभारतांतील शिवजन्माचा काल देणारे श्लोक.

क्षेत्तनीयायां निशिलन्ने सुशोभने ॥२०॥ अनुकूल तरेस्कंगसंश्रयेः पं
 चसिग्रहेः ॥ व्यंजिताशेषजगती स्थिरसाश्राज्यवैभवं ॥२१॥ अपारलाव
 एयमयं स्वर्णवर्णमनामये ॥ कमनीयतम ग्रीवमुन्नतस्कंधमंडलं ॥२२॥
 अलिकांतमिहैत्कांतकुंकलाग्रविराजितं ॥ सरोजसुंदरदृशो नवकिंशु
 कनासिकं ॥२३॥ सहजस्मेरवदनंधनगीभीरनिखने ॥ महोरस्कंम
 हाबाहुसुषुवेसाद्भुतं सुते ॥२४॥ छदा मुदामानुषाणां सुराणां च सह
 स्वराः ॥ समंदुदुभयस्तस्य नादेन नदतो भवन् ॥२५॥ विदित्रास्थप्य

राम
३९

ल

शिवभारतांतर्ल शिवजन्माचा काल देणारे श्लोक

कर्वीन्द्र परमानन्दकृत.

लेखी शिवायली हस्तलिखी
 परमवीजसमन्ती नृसिंहाय
 जसवीररायली मणज्याय
 परीशत्र्या पापुप्रसाह्याय
 जंयित्रीधरबागीरामपोदी
 यत्रीनापुत्रसन्मनसबाह्याय
 उदीराबाह्याय

- शोभेण च सुकुर्वते
 फादगीणायत्रीशिवत्रयश्रीशिवराय
 याशुक्रफलयत्र शिवशाहयनस
 द्यस्तबदीपदयकः गेभखीहनमपुत्र
 गिह्यवउठदश्रीश्याहयतदीधय
 नृसम्रीशवासीरभेधियकठालअध्याय
 सरिणयनस १ प्रमदीरताधररा
 आरपीपुत्रीमठ
 उदीश्रीशिवरायली
 वीमशाहयनसिती १

- शोभेण च सुकुर्वते
 लेखी शिवायली मणज्याय
 फादगीणायत्रीशिवत्रयश्रीशिवराय
 याशुक्रफलयत्र शिवशाहयनस
 द्यस्तबदीपदयकः गेभखीहनमपुत्र
 गिह्यवउठदश्रीश्याहयतदीधय
 नृसम्रीशवासीरभेधियकठालअध्याय
 सरिणयनस १ प्रमदीरताधररा
 आरपीपुत्रीमठ
 उदीश्रीशिवरायली
 वीमशाहयनसिती १

- शोभेण च सुकुर्वते
 लेखी शिवायली मणज्याय
 फादगीणायत्रीशिवत्रयश्रीशिवराय
 याशुक्रफलयत्र शिवशाहयनस
 द्यस्तबदीपदयकः गेभखीहनमपुत्र
 गिह्यवउठदश्रीश्याहयतदीधय
 नृसम्रीशवासीरभेधियकठालअध्याय
 सरिणयनस १ प्रमदीरताधररा
 आरपीपुत्रीमठ
 उदीश्रीशिवरायली
 वीमशाहयनसिती १

जेथे शकावलीच्या हस्तलिखित
 प्रतीतलें शिवजन्म तिथिचें पृष्ठ.

शिवभारत अध्याय ६ वा

यथा धर्मधनोराजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भविष्यति तथैवायं शाहराजसुतः शिवः ॥ ७९ ॥
 मध्येसर्भं दैवविदः सर्वसिद्धान्तपारगाः ।
 एवमस्य कुमारस्य जन्मवेलामवविदन् ॥ ८० ॥

७६-८० पृथु, पुरूरवा, अंबरीष, उशीनराचा पुत्र शिवि, मांधाता, नल, भग्त, भगीरथ, हरिश्चंद्र, दशरथाचा पुत्र राम, जनक, ययाति, नहुष, धर्मिष्ठ युधिष्ठिर ह्यापूर्वीं होऊन गेलेल्या राजांसारग्या च शहाजीचा पुत्र शिवाजी हाहि होईल. असें सर्व सिद्धांत (ज्योतिषग्रंथ) पारंगत ज्योतिष्यांनीं त्या मुलाचें जातक समेमध्ये वर्तविले.

प्रचीयमानावयव्यक्तविग्रहभूषणम् ।
 स्थितिप्रवीणलावण्यलब्धसौभाग्यवैभवम् ॥ ८१ ॥
 विचित्रमणियुक्ताभिर्मुक्ताभिर्भुजुळात्मना ।
 विभ्राजमानं हेमेन मुकुटेन शिरःस्पृशा ॥ ८२ ॥
 लीलाचलाचलं भाले हेमं चलदलच्छदम् ।
 दधानं विस्फुरन्मुक्तामणिसूत्रान्तलम्बितम् ॥ ८३ ॥
 अनर्घ्यहीरकिम्भीरपद्मरागमरीचिभिः ।
 संभृतश्रीभरोदग्रे विभ्राणं भुजभूषणे ॥ ८४ ॥
 गुरुतद्रत्नसंपृक्तसाग्रव्याघ्रनखश्रिया ।
 विन्यस्तयाभ्राजमानं कृष्णकाचमणिस्रजा ॥ ८५ ॥
 सद्रत्नानिकरोदंचत् कांचनप्रतिमाम्बिकाम् ।
 देवीं जीवन्तिकानाम्नीमाविभ्राणं भुजान्तरे ॥ ८६ ॥
 प्रवालनीलसंमिश्रसुवर्णमणिनिर्मिते ।
 वलये ललिताकारे कलयन्तं करद्वये ॥ ८७ ॥
 वतानन्दमयं दिव्यसूत्रसंबद्धमध्यमम् ।
 विस्फुरद्गुल्फवलयं विलसन्मणिनूपुरम् ॥ ८८ ॥
 विदग्धाभिःस्वयं स्निग्धलोचकांचितलोचनम् ।
 भालान्तराळविन्यस्त चित्रकज्जलचित्रकं ॥ ८९ ॥
 कमनीयतमस्वर्णकंचुकावृतविग्रहम् ।
 धाव्यःस्मेरमुखं प्रीतास्तंबालं पर्यपालयन् ॥ ९० ॥

८१-९० पुढें त्यास बाळसे आलें, तेव्हां तो गोंडस दिसूं लागला. कायम टिकणाऱ्या लावण्याच्या योगानें त्याला विलक्षण मोहकपणा आला होता; नानाप्रकारचीं रत्नें आणि मोल्यें यांनीं युक्त असें सोन्याचें सुंदर कुंचडें त्याच्या

कवीन्द्र परमानन्दकृत

डोक्यावर झळकत असे; चमकदार मोत्यांच्या हाराच्या टोकास लोंबणारे सोन्याचे पिंपळपान तो खेळतांना कपाळावर सारखे हलत असे; अमूल्य हिरे आणि चित्रावचित्र माणके (लाल) यांच्या किरणांनी (तेजाने) विलक्षण चकाकणारी बाहुभूषणे त्याला घातली होती; पाचेंने जडित अणकुचिदार वाघ-नख जिच्यामध्ये पटविले होते अशी काळी पोत गळ्यांत घातल्यामुळे तो शोभत असे; उत्तम रत्नांच्या समूहामध्ये उठून दिसणारी जीवंतिका देवीची (जिवतीची) मुवर्णप्रतिमा त्याच्या छातीवर पडलेली असे; पोवळी आणि नीळ यांनीं संमिश्रित मुवर्णमण्यांच्या मनगट्या त्याच्या हातांत घातलेल्या होत्या; अहाहा ! तो आनंदाची मूर्ताच होता ! त्याच्या कमरेत दिव्य करगोटा होता; पायांत लख-लखित वाळे व चकाकणारे रत्नजडित चाळ होते; चतुर स्त्रियांनीं स्वतः त्याच्या डोळ्यांत चमकदार काजळ घातलेले असे; कपाळाच्या मध्यभागी सुरेख तीट लावलेली असे; अत्यंत मुदर असे सोन्याचे आंगडे त्याच्या अंगात घातलेले असे; अशा त्या हसतमुख बाळाला दाया मांढ्या प्रेमाने सांभाळीत असत.

अन्तर्बहिश्चरोप्येष बहिर्विहितनिष्क्रमः ।

व्यधादसूर्यं पश्यायाः शिशुः सूर्यस्य दर्शनम् ॥ ९१ ॥

९१ राजपत्नीच्या त्या बालकास—तो आंत आणि बाहेर सर्वत्र संचार करणारा—सर्वव्यापी असूनहि बाहेर नेण्यांत येऊन त्याला त्यांनीं सूर्यदर्शन करविले.

उपवेशनमध्यन्नप्राशनं च यथाविधि ।

अस्य राजकुमारस्य क्रमेण समजायत ॥ ९२ ॥

९२ त्या राजकुमाराचे उपवेशन आणि अन्नप्राशन हे संस्कार यथाविधि आणि यथाक्रम करण्यांत आले.

दर्याखानं शरैर्भित्वा नीत्वा निरवलेपताम् ।

विजयी शहराजोऽपि शिवंगिरिमथाव्रजत् ॥ ९३ ॥

९३ नंतर दर्याखानास आपल्या बाणांनीं विद्ध करून आणि त्याच्या गर्व हरण करून विजयी होत्साता शहाजीराजा मुद्दां शिवनेरीस आला.

स तत्र सोदरं शंभोरंभोजस्यमलोचनम् ।

व्यलोकत मुदोपेतः सदोदितपराक्रमः ॥ ९४ ॥

९४ नित्य पराक्रम गाजवणारा तो शहाजीराजा, संभाजीचा धाकटा भाऊ जा कमलनेत्र शिवाजी त्यांचे आनंदाने मुखावलोकन करता झाला.

गाः काञ्चनानिकरिणस्तुरगांश्च राजा ।

रत्नानि च प्रमुदितो व्यतरत्तदानीम् ॥

शिवभारत अध्याय ६ वा

सद्यो यथात्र निरमुच्यत भूरि कालम् ।

सर्वोऽर्थिनामपि जनोऽन्यजनार्थनाभ्यः ॥ ९५ ॥

९५ त्यासमर्थी त्या राजाने आनर्दित होऊन गाई, मोहरा, हत्ती, घोडे आणि रत्ने हीं इतकीं वांटली की लगेच सर्व याचक लोकांना दुसऱ्या कोणाकडे तोंड वेगाडण्याची पुष्कळ काळपर्यंत आवश्यकता च राहिली नाही.

अथ धराणिमघोनः सूनुरुच्चैर्धरित्रीम् ।

अधि सरसिजहस्तः संचरल्लोकवन्धुः ॥

निखिलतिमिरहारी बालसूर्योपमानः ।

प्रसभमभृतशोभां वर्धमानः क्रमेण ॥ ९६ ॥

९६ आपली किरणे कमलांवर पाहून त्यांस विकसित करीत (लोकांम हर्ष-मरित करीत) पृथ्वीवर उंच (अतिशय) संचार करणारा प्रत्यक्ष सूर्य (लोकांचा मित्र) असा तो राजपुत्र बालसूर्याप्रमाणें सर्व अंधकार नाहीसा करीत हळू हळू वाढूं लागला तसा तो फारच सुंदर दिसूं लागला.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे निधिवासकरकवीन्द्रपरमानन्द

प्रकाशितायां संहितायां शिवराजप्रभवो

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अध्याय ७ वा

कर्वान्द्र उवाच

अथ तं शिशुरूपेण ललन्तं ललितद्युतिम् ।

नजानीतः स्म पितरावमानुषमुरुक्रमम् ॥ १ ॥

१ बालरूपाने खेळणारा तो सुंदर आणि गोजिरवाणा (मुलगा) हा अमानुष (मनुष्य नव्हे) विष्णु आहे हे त्या मातापितरांस समजले नाही.

अवतीर्णःक्षितितलं क्षोणीभारापनुत्तये ।

विहरन् बालरूपेण शाहराजनिकेतने ॥ २ ॥

जनयित्रीं जनं चापि रंजयन् निजया श्रिया ।

अचेष्टत स सर्वात्मा तत्र तत्तद्विचेष्टितम् ॥ ३ ॥

२-३ पृथ्वीचा भार नाहीसा करण्यासाठी भूतलावर अवतार घेऊन शहाजी राजाच्या वाड्यांत बालरूपाने विहार करणारा आणि आपल्या सौंदर्याने जन्म देणारी आई व दुसरे लोक यांचे रंजन करणारा तो सर्वातरात्मा विष्णु तेंथे नानाप्रकारच्या लीला करू लागला.

सुत्रामकांक्षितं कर्तुं दिनेः पुत्रानेकशः ।

संगरे संगरे हत्वा चतुर्बाहुरुदायुधः ॥ ४ ॥

यः श्रान्त इव निद्राति मध्ये दुग्धमहोदधेः ।

जननीस्तन्यपानाय व्यतानीद्रुदितानि सः ॥ ५ ॥

४-५ इंद्राचे इष्ट कार्य करण्यासाठी प्रत्येक युद्धांत दैत्यांस अनेक वेळां मारून जो शस्त्र उपसलेला विष्णु जणू काय थकून जाऊन क्षीरसागरामध्ये निद्रा घेतो तो आईचे दूध पिण्यासाठी रडत असे !

शिशुलीलाधरो रिंगन्स हरिन्माणिभूमिषु ।

प्रतिबिंबितमात्मानं बलेनदातुमैहत ॥ ६ ॥

६ बाललीला करणारा तो (बालक) पाचेच्या भूमीवर रांगत असतां तीत आपले प्रतिबिंब पडलेले पाहून ते जोराने पकडूं पाहात असे.

जानुभ्यां रिंगतस्तस्य पदांबुजतलत्विषा ।

पद्मरागाश्रियं प्रापुः प्रांगणस्थास्सितोपलाः ॥ ७ ॥

७ तो गुडव्यांवर रांगत असतां त्याच्या पायांच्या तळव्याच्या लालीच्या योगाने अंगणांतील स्फटिक माणकांसारखे दिसत.

शिवभारत अध्याय ७ वा

धूलिधूसरितांगस्य रिंगतोस्य गृहांगणे ।

रजयामास जननीं मणिमंजीर हींजितम् ॥ ८ ॥

८ धुळीने आंग भरून घेऊन तो वाड्याच्या अंगणांत रांगत असतां पायां-
तील रत्नांच्या चाळांचा छुमछुम आवाज मातेला रमवित असे.

स लीलातरलस्तत्ररिगन्मणिमयैंगणे ।

वतात्मप्रतिबिंबेन प्रास्पर्धत पदे पदे ॥ ९ ॥

९ रत्नमय अंगणामध्ये खेळतांना तुरतुर रांगणारा तो (बालक) आपल्या
प्रतिबिंबाशीं स्पर्धा करीत असे.

अपिवन्यत्प्रसादेन सुधां सर्वे सुभ्रान्धसः ।

अहो सोपि मुदं प्रापदास्वाद्य मृदुलां मृदम् ॥ १० ॥

१० अहो ! ज्याच्या वृषनें सर्व देवांना अमृतप्राशन करण्यास मिळालें
त्याला स्वतःला मऊ माती खाऊन आनंद होत असे, हे आश्चर्य नव्हे काय ?

छलयन् यो वलिलोकांस्त्रीन्ललंग्घे त्रिभिः क्रमैः ।

वतालंग्घत यत्नेन सदेवो गेह देहलीम् ॥ ११ ॥

११ ज्यानें बलीस फसवून तीनहि लोकांचें तीन पावलांनीं आक्रमण केले
त्या देवाला घरचा उंबरठा ओलांडण्यास प्रयाग पडत !

सप्तानामपि लोकानां योवलंबः स्वयं प्रभुः ।

उदतिष्ठहो धृत्वा सोपि धात्रीकरांगुलिम् ॥ १२ ॥

१२ जो प्रभु स्वतः सातहि लोकांचा (भुवनांचा) आधार आहे तो मुद्द
दाईचे बोट धरून उठत असे !

धवलोलपलवद्भासु भित्तिषु प्रतिबिंबितम् ।

बिंबमंशुमतो वीक्ष्य तर्जन्यग्रेणदर्शयन् ॥ १३ ॥

आदाय निजहस्तेन मह्यं देहीत्यहोरुदन् ।

समुग्ध इव मौग्ध्येन मातरं पर्यहासयत् ॥ १४ ॥

१३-१४ स्फटिकाच्या भितींत पडलेलें सूर्याचें प्रतिबिंब पाहून ते ब्रोटांन
दाखवून ' तू आपल्या हातानें घेऊन मला दे ' असें म्हणून तो रडूं लागे आणि
वेडेपणामुळे आईकडून वेड्यासारखे हसें करून घेई.

स्वहस्तपुष्करोधूत धूलिधूसरमस्तकम् ।

उद्भिद्यमानदंताग्र कुंदकुड्मळ भूषितम् ॥ १५ ॥

ललंतं निलयद्वारि द्विरदस्येव शावकम् ।

विनेतुमागताधात्री विलोक्य स्तिमिताभवत् ॥ १६ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

१५-१६ ज्याला नुकतेच मुळे फुटले आहेत, असा हत्तीचा छावा आपल्या शुंटाग्रानें मस्तकावर धूळ उडवून घेतो, त्याप्रमाणें कुंदकळ्यासारखें शुभ्र दांत ज्याला नुकतेच येऊं लागले आहेत अशा आणि आपल्या हस्तकमलांनीं डोक्यावर धूळ उडवून घेऊन वाड्याच्या दरवाज्यापुढें खेळणाऱ्या त्या बालकास शिक्षा करण्यास (शिस्त लावण्यास) आलेली दाई त्यास पाहून स्तब्ध होई.

स धात्री करतालीभिः संवर्धितकुतूहलः ।

कुरुतेस्म स्मेरमुखो लास्यलीलामनेकधा ॥ १७ ॥

१७ दाई टाळ्या वाजवूं लागली की, त्याची गंमत वाटून तो हास्यवदन करून अनेक प्रकारे नाचूं वागडू लागे,

अपाठयद्विधातारं निगमान्यः सलक्षणान् ।

सोपि धात्रीमुखात्तन्नामधेयमर्षापठत् ॥ १८ ॥

१८ ज्यानें ब्रह्मदेवाला लक्षणांसह वेद पढविले तो स्वतः दाईच्या तांडून निरनिराळे शब्द शिकत असे.

उत्तार्योतार्य तरसा स्वरसात्ससमर्धकः ।

व्यथाणयदलंकारान् धात्रीभ्यस्स्वशरीरतः ॥ १९ ॥

१९ इच्छिलेले पुरविणाग तो (विष्णु) खुपीत आला असता आपल्या अंगावरील दागिने भराभर उतरून दायाना देत असे.

अनादृत्यपितुस्तांस्तान् द्विपान्दत्तांस्तथाहयान् ।

प्रभुर्मंतुममंतुंच वह्नमंस्त स मृन्मयान् ॥ २० ॥

२० बापाचे मत्त हत्ती आणि घोडे यांपैकीं वाटतील ते पसत वा नापसत करण्यास तो पूर्ण मालक असतां ते टाकून, तो मातीचे हत्ती घोडे च अधिक पसंत करी.

स्पृह्याल्लुद्दिशखंडेभ्यः शोभमानशिखंडकः ।

अन्वधावदहोर्दिभः सखंडानिशिखंडिनाम् ॥ २१ ॥

२१ झुळपांच्या योगे शोभणारा तो बालक मोरांची पिसं घेणाऱ्या इच्छेने मोरांच्या कळपामागे धावत असे !

शिखिनां च शुकानां च पिकानां च रतान्यसौ ।

विकुर्वाणोनुकुर्वाणस्तत्तद्भ्रमकरोभवत् ॥ २२ ॥

२२ मोर, पोपट आणि कौकिल यांच्या आवाजांची तो इतकी हुभेहूब नकल करीत असे कीं, प्रत्यक्ष तेच पक्षी ओरडत आहेत असे भासवी.

शिवभारत अध्याय ७ वा

स एष किल कुर्वाणः शिशुशार्दूल शाब्दितम् ।
पार्श्ववर्ती स्नेहपात्रीमपिधात्रीमभीषयत् ॥ २३ ॥

२३ तो जबळ उभा राहून एकदम वाघासारखी गर्जना करून आपल्या प्रेमळ दाईस मुद्दां भेवडावीत असे.

अभ्रांतोपिभ्रमरचद् भ्रमिं भ्रांतः कदाचन ।

हृष्टो ह्य इवह्येषामह्लेपत कदाचन ॥ २४ ॥

२४ तो भ्रमराहित असूनहि कधी भ्रमराप्रमाणे गरगर फिरत असे; हर्षभरित होत्साता कधी धोड्याप्रमाणे गिंकाळत असे.

उच्चैरुदचरेदन्ति बृंहितानि कदाचन ॥ २५ ॥

२५ कधी हत्तीप्रमाणे मोठ्याने चिंत्कार करी;

पूरयद्भिर्धरांद्यां च गभीरमधुरस्वरैः ।

सोभिमानपरोभेरीमन्वकार्षीत् कदाचन ॥ २६ ॥

२६ आपल्या गंभीर आणि मधुर स्वराने आकाश आणि पृथ्वी दुगदुगदुगून सोडीत तो कधी ऐटीने दुंदुभीसारखा आवाज करी.

मृतकूटान्यपि तुंगानि कारयन् स किशोरकैः ।

इमानि ममदुर्गाणीत्यवोचत कदाचन ॥ २७ ॥

२७ कधी मुलांकडून मातीची उंच शिखरे च करवून 'हे माझे गड' असे म्हणें

निलीनः सद्गनः कोणे दृढनिमीलनकेलिपु ।

अन्विष्य सखिभिः स्पृष्टो हसतिस्म कदाचन ॥ २८ ॥

२८ कधी (लंपडाव) 'आघळी कोंशिबीर' खेळतांना वाड्याच्या कोपऱ्यांत लपून बसला असतां सोबती त्यास हुडकून काढून शिवलें कीं तो हसत असे.

पतितं पाणिना हस्तादुत्पततं मुहुर्मुहुः ।

अताडयत् पातयितुं कन्दुकंच कदाचन ॥ २९ ॥

२९ कधी हातांतून पडलेल्या चेंडू पुनः पुनः उड्या घेत असतां त्यास खाली पाडण्यासाठीं हातानें मारीत असे.

आत्मनोत्पातितंदूरात् पतंतं व्योममंडलात् ।

कंदुकं कृष्णसाराक्षः पश्यन्नवहितोन्मुखः ॥ ३० ॥

नृत्यन्निव पदद्वंद्वं तलताडितभूतलः ।

प्रोत्तानिताभ्यां पाणिभ्यामग्रहीत्स कदाचन ॥ ३१ ॥

३०-३१ कधी आपण उंच उडविलेला चेंडू आकाशांतून खाली पडतांना वर तोंड करून त्याकडे लक्षपूर्वक पाहात हात उंच करून भूमिवर जणू काय नाचत नाचत तो झेलीत असे.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

दृष्टो हरति यस्तूर्णं जन्मिनां जननभ्रमम् ।

अभ्रामयदहोदारुभ्रमरं स कदाचन ॥ ३२ ॥

३२ ज्याचें दर्शन झालें कीं, प्राणी जन्ममरणाच्या भोवऱ्यांतून त्वरित मुक्त होतात तो मुद्दां कधीं स्वतः लाकडांचा भोंवरा फिरवी.

प्रतिषिद्धोपध्यात्रीभिस्तर्जनी तर्जनादिना ।

शाहसिंहशिशुस्तांस्तां शिशुलीलां व्यगाहत ॥ ३३ ॥

३३ बोटानें दटावणें इत्यादि उपायांनीं दायांनीं त्यास मनाई केली तरी तो शहाजीचा पुत्र त्या त्या बाललीलेंत गर्क होई.

भुंक्ष्वेत्युक्तोपिनाभुंक्त पिबेत्युक्तोपिनापिबत् ।

अनुनीय स ध्यात्रीभिः शेष्वेत्युक्तोपिनास्वपत् ॥ ३४ ॥

३४ 'खा' म्हटलें तरी खात नसे, 'पी' म्हटलें तरी पित नसे, आणि दायांनी त्यास आळवून 'नीज' म्हटलें तरी निजत नसे.

तत्तद् खेलावसकतात्मा स आत्मा जगतः परः ।

समाहृतो जनन्यापि व्यधाद्दूरमपाक्रमम् ॥ ३५ ॥

३५ त्या त्या खेळांत गर्क असलेला तो श्रेष्ठ जगदात्मा प्रत्यक्ष आईने बोलाविलें तरी दूर पळून जाई.

यत्रयत्राव्रजद् बाललीला रसवशः शिवः ।

तमन्वपालयंस्तत्र तत्रदेवास्सवासवाः ॥ ३६ ॥

३६ बालपणच्या खेळाच्या नादाने शिवाजी जेथे जेथे जाई तेथे तेथे इंद्रादि सर्व देव त्याचें रक्षण करीत.

यः श्रीमान् करुणानिधिः सुमनसामाधारभूतः स्वयं

संजातः किल शाहभूपभवने हर्तुं धरित्रीभयम् ।

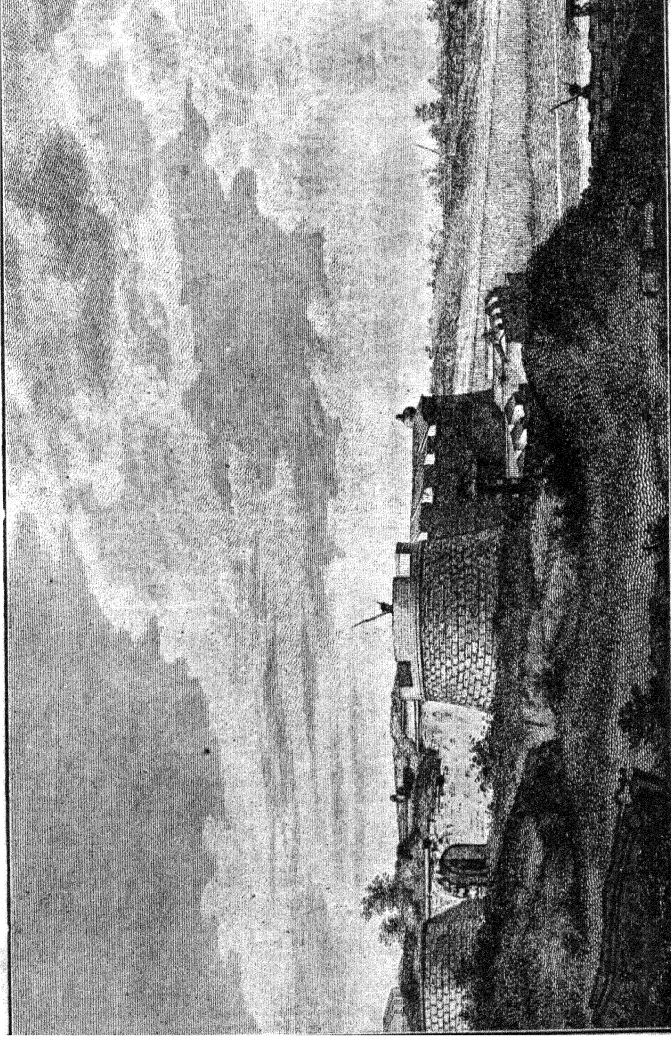
वेदांतैः पठितः पुराणपुरुषः ख्यातः पुराणेषु य

स्तं प्राप्य श्रियमाबभार महतीं बाल्याभिधानं वयः ॥३७॥

३७ करुणेचा सागर, देवांचा आधार, वेदांनीं वर्णिलेला, पुराणांमध्ये प्रसिद्ध असलेला, अशा ज्या भागवान विष्णूनें शहाजी राजाच्या घरीं स्वतः अवतार घेतला त्याला बालपण प्राप्त होऊन तें अतिशय शोभूं लागलें.

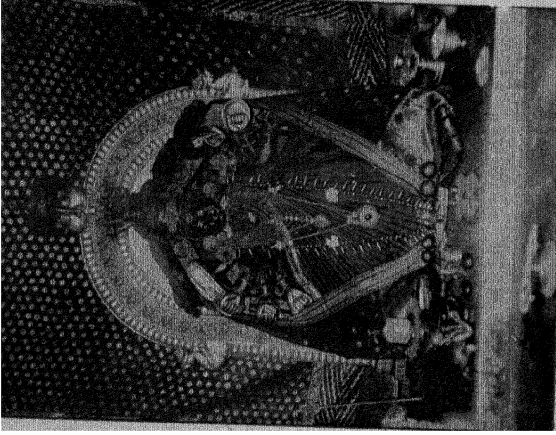
इत्यनुपुराणे कवीन्द्रपरमानंदविरचिते शिशुलीला-

वर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ७

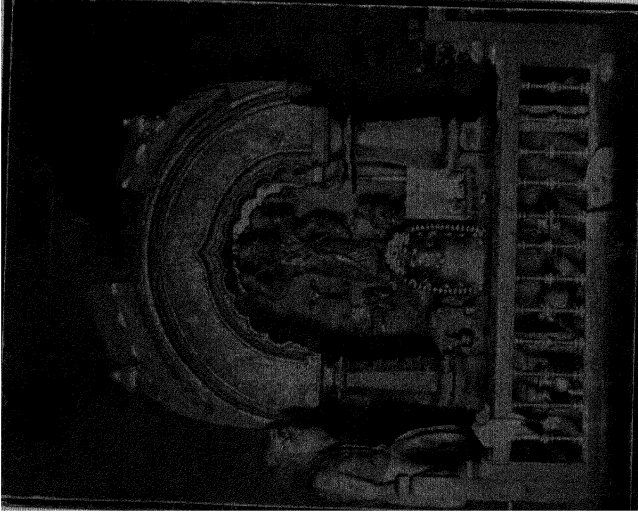

बंगरुलचा किल्ला

श्रीभवानी.

भवानी (पतापगड)

शिवाइ (शिवलेरी.)

अध्याय ८ वा

मनीषिण ऊचुः ।

शिवनेरीगिरौ जातः शिवराज इति त्वया ।

परमानन्द संप्रोक्तमस्ति नस्तत्र संशयः ॥ १ ॥

पंडित म्हणालेः—

१ अहो परमानंद, शिवाजी राजा शिवनेरी किल्ल्यावर जन्मला असं आपण सांगितलेत त्याविषयीं आम्हांस शंका आहे.

स हि शैलो निजामस्य प्रियकारी महायशः ।

प्रतापी प्रथितो लोके धारागिरिरिवापरः ॥ २ ॥

अभूदागमनं तत्र यथा शाहमहीपतेः ।

तथा कथय नः सर्वं भट्टगोविंदनन्दन ॥ ३ ॥

२-३ कारण तो किल्ला निजामशाहाचा आवडता, यशस्वी आणि वळकट असून जणू काय दुसरा देवगिरी (दौलताबाद) म्हणून लोकांत विख्यात होता.

कवीन्द्र उवाच ।

सुधामिवातिमाधुर्यवतीं पुण्यवतीमिमाम् ।

कथां शाहनरेन्द्रस्य शृणुत द्विजसत्तमाः ॥ ४ ॥

कवींद्र म्हणालाः—

४ हे द्विजश्रेष्ठांनो, ही अमृताप्रमाणे अत्यंत मधुर आणि पवित्र अशी शहाजी राजाची कथा श्रवण करा—

अस्तंगतेऽम्बरमणिप्रतापे वर्षरेऽम्बरे ।

निर्मन्त्रिणि निजामे च स्थितिसंजातसंशये ॥ ५ ॥

दिवंगते दैवयोगादिभरामेऽनुभाविनि ।

तत्सुते महमूढे च दृष्टे तत्पदवर्तिनि ॥ ६ ॥

सैन्ये साहिजहानस्य दिल्लीन्द्रत्वमुपेयुषः ।

दक्षिणां दिशमादातुमवलेपादुपागते ॥ ७ ॥

प्रतनेनानुबंधेन निजामोपचिकीर्षया ।

शाहराजो महाबाहुर्विजयाहं पुरं जहौ ॥ ८ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृतं

५-८ सूर्याप्रमाणे प्रतापी असा मलिकंबर बर्बर हा अस्तंगत झाला आणि निजामशहाला दुसरा चांगला प्रधान न मिळाल्याने त्याचे राज्य कसे टिकते याची शंका उपस्थित झाली. तसेच दैववशात् चतुर इब्राहिम आदिलशहा दिवंगत होऊन त्याचा उन्मत्त मुलगा महंमदशहा त्याच्या गादीवर आला. इकडे शाहाजहान हा दिल्लीचा बादशहा झाला आणि त्याचे सैन्य दक्षिण जिंकण्यासाठी मोठ्या घमेंडीने आले. अशा वेळी आपला पुरातन संबंध ओळखून निजामशहाचे कल्याण करण्याच्या इच्छेने बलाढ्य शहाजी राजा विजापूर सोडून त्याच्याकडे आला.

अथ यादवराजोऽपि हित्वा ताम्रानुयायिताम् ।

पक्षपाती निजामस्य धारागिरिमुपागमत् ॥ ९ ॥

९ पुढे जाधवराव सुद्धां मोंगलांचे अनुयायित्व टाकून दौलताबादेस निजामशहाच्या पक्षास येऊन मिळाला.

अत्रान्तरे निजामस्य भृशं विश्रंभभाजनम् ।

वंश्यो विश्वासराजस्य शिवभक्तो महाव्रतः ॥ १० ॥

तनयः सिद्धपालस्य सुप्रसिद्धोऽतिवैभवः ।

शिवनेरिगिरिस्थायी नृपतिर्विजयाह्वयः ॥ ११ ॥

वराय शम्भुराजाय शाहराजसुताय वै ।

जयन्तीमात्मतनयामनुरूपाममन्यत ॥ १२ ॥

१०-१२ (याच्या) दरम्यान विश्वासराजाच्या कुळांतील सिद्धपालाचा मुलगा शंकरभक्त, कर्तृत्ववान, सुप्रसिद्ध व अत्यंत वैभवशाली विजयराज हा निजामशहाचा अत्यंत विश्वासू असून तो शिवनेरी किल्ल्यावर राहात असे. त्यास आपली जयंती नांवाची मुलगी शहाजीचा पुत्र संभाजी यास अनुरूप आहे असे वाटले.

शाहराजोऽपि संबंधं तं सुश्लाघ्यतमं भुवि ।

संविचिन्त्य स्नुषात्वेन जयन्तीं तमयाचत ॥ १३ ॥

१३ शहाजी राजास सुद्धां तो संबंध अत्यंत श्लाघ्य वाटून त्याने आपल्या मुलासाठी जयंतीची मागणी त्याजपार्शी केली.

ततो विजयराजस्य शाहराजस्य चोभयोः ।

अभूद्यथोक्तसंबंधसुप्रयुक्तो महोत्सवः ॥ १४ ॥

१४ पुढे विजयराजा आणि शहाजी राजा या दोघांच्या संबंधास साजेसा मोठा समारंभ झाला.

शिवभारत अध्याय ८ वा

विश्वासराजवंश्यानां भूपानां भूरितेजसाम् ।
तथा भृशबलानां च समवायो महानभूत् ॥ १५ ॥

१५ विश्वासराजाच्या वंशातील अत्यंत तेजस्वी राजांचें आणि भोंसल्यांचें मोठें वऱ्हाड जमलें.

स तयोः श्लाघ्यगुणयोजयन्तीशंभुराजयोः ।
शिवनेरिगिरावासीत्पाणिग्रहमहो महान् ॥ १६ ॥

१६ जयंती आणि संभाजी ह्या प्रशंसनीय गुणांच्या जोडप्याचा लग्नमारंभ शिवनेरी किल्ल्यावर मोठ्या थाटानें झाला.

अथो कतिपयाहोभिस्तं समाप्य महोत्सवम् ।
तस्यैवच गिरेर्मूर्ध्नि स्वजनेन समन्विताम् ॥ १७ ॥
संबंध्यनुमतः पत्नीमन्तर्वर्त्नीं निधाय ताम् ।
प्रतस्थे शाहनृपतिर्दर्याखानजिगषिया ॥ १८ ॥

१७-१८ नंतर कांहीं दिवसांनीं तो समारंभ आटोपल्यावर व्याह्याच्या संमतीनें आपल्या गरोदर पत्नीस स्वजनांसह त्याच किल्ल्यावर ठेवून शहाजी राजा दर्याखानास जिंकण्यास निघाला.

शिवनेरिगिरौ ह्यासीच्छाहस्यागमनं यथा ।
तथा कथितवानस्मि किमथ श्रोतुमिच्छथ ॥ १९ ॥

१९ शिवनेरी किल्ल्यावर शहाजी राजांचें आगमन कसें झालें हें मीं सांगितलें. आणखी काय ऐकण्याची आपली इच्छा आहे ?

मनीषिण ऊचुः ।

सद्यो दिल्लीश्वरं हित्वा पक्षपातिन्युपागते ।
महाव्रते महाराजे यदुराजे महाभुजे ॥ २० ॥
अभिक्रमपरैस्ताम्रमुखैर्योर्धुं समुद्यते ।
अभीप्समानः स्वाभीष्टं निजामः किमचेष्टत ॥ २१ ॥

पंडित म्हणालेः—

२०-२१ दिल्लीच्या बादशहास एकदम सोडून निजामशहाचा कैवारी, कर्तृत्ववान्, बलाढ्य राजा जाधवराव आला व चाल करून येणाऱ्या मोंगलांशी युद्ध करण्यास सज्ज झाला असें असतां आपले अभीष्ट साधण्यासाठीं निजाम-शहानें काय केलें ?

कवीन्द्र उवाच ।

अथ दैवाभिजामस्य विषयाविष्टचेतसः ।
हन्त दुर्मन्त्रिणो योगाज्जज्ञे मतिविपर्ययः ॥ २२ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

कवीन्द्र म्हणाला:—

२२ दैवयोगानें विषयासक्त झालेल्या निजामशहास दुष्ट मंत्री मिळून त्याची बुद्धि फिरली.

तस्य मत्तस्य सविधे ययौ साधुरसाधुताम् ।
प्रियवादपरोऽत्यर्थमसाधुरपि साधुताम् ॥ २३ ॥
विपरीतदृशा तेन गुरवोऽपि लघूकृताः ।
गुणोपेताश्च गुरवो नीताः शीघ्रमगौरवम् ॥ २४ ॥

२३-२४ त्या उन्मत्त मुलतानास सज्जन दुर्जनासारखा वाटू लागला व हांजी हांजी करणारा अत्यंत दुष्ट माणूस सुद्धां सज्जन वाटू लागला. त्याच्या दृष्टीला विपरीत भासावयास लागल्यामुळें वडीलधान्या माणसास तो तुच्छ लेखू लागला व पोक्त सल्लामसलतगारांच्या गुणांबद्दल त्याची आदरबुद्धि नष्ट झाली.

अव्यवस्थितचित्तस्य मत्तस्य मधुनान्वहम् ।
अवद्यवादिनस्तस्य बत राष्ट्रमहीयत ॥ २५ ॥

२५ चंचल स्वभावाच्या व दररोज दारूने वेहोष होऊन निंथ भाषण करणाऱ्या त्या निजामशहाचें राज्य अगदीं खालावत चाललें.

अथ प्रणंतुमायातमतीवप्रतिभान्वितम् ।
निजामो यादवाधीशमवमेने सुदुर्मतिः ॥ २६ ॥

२६ (अशा स्थितीत) अत्यंत तेजस्वी जाधवराव एकदां त्यास मुजरा करण्यास आला असतां त्या दुर्बुद्धि निजामशहानें त्याचा अपमान केला.

अवज्ञातो निजामेन महामांनी महामनाः ।
यदुराजस्तदा वीररसावेशवशोऽभवत् ॥ २७ ॥

२७ निजामशहाकडून असा अपमान झाला तेव्हां त्या महामानी व बाणेदार जाधवरावास फार संताप आला.

अथ सेनाधिपतयो हमीदाद्यास्सुदुर्मदाः ।
दुर्मन्त्रिते निजामेन पूर्वमेव प्रबोधिताः ॥ २८ ॥
साभिमानं परावर्तमानं मत्तमिव द्विपम् ।
आस्थानीतोरणोपान्ते रुरुधुर्यादवेश्वरम् ॥ २९ ॥

२८-२९ मग हमीदादि दुष्ट सेनापतींना निजामशहानें हा दुष्ट वेत अगो-दरच सांगून ठेविला होता. त्यांनीं मस्त हत्तीप्रमाणें संतापानें परत फिरणाऱ्या जाधवरावास सभागृहाच्या द्वारापार्शीच घेरलें.

स तत्र बहुभिर्युध्यन् सपुत्रामात्यबान्धवः ।
प्रत्युघातः सुरगणैः सुरलोकमलोक्त ॥ ३० ॥

शिवभारत अध्याय ८ वा

३० आपले पुत्र, अमात्य, बांधव यांसह तेथें पुष्कळ लोकांशीं लढतां लढतां त्याने स्वर्गलोकाची वाट धरली.

यथा मेरोर्विपर्यासः पातो भानुमतो यथा ।

यथा ह्यन्तः कृतान्तस्य दाहः पत्युरपां यथा ॥ ३१ ॥

तथा यादवराजस्य तदा तत्र बतात्ययः ।

सप्तानामपिलोकानामभूदल्पहितावहः ॥ ३२ ॥

३१-३२ जसे मेरूचे उलथून पडणें किंवा सूर्याचें खालीं पडणें किंवा यमाचा अंत होणें किंवा वरुणाचा दाह होणे तसा जाधवरावाचा तेथे झालेला अंत सातहि लोकांस अत्यंत अहितकारक झाला.

तदवस्थमथ श्रुत्वा श्वशुरं यादवेश्वरम् ।

शाहो निजामसाहाय्याद्विरराम महायशः ॥ ३३ ॥

३३ आपला सासरा जाधवराव याची झालेली ती दशा ऐकून कीर्तिशाली शहाजी राजानें निजामास साहाय्य करण्याचें सोडून दिलें.

अथ तार्पीतटात्तर्णमेत्य ताम्रपताकिनी ।

अधिष्ठितं निजामेन धारागिरिमवेष्टयत् ॥ ३४ ॥

३४ पुढें तापी नदीच्या तीराहून मोंगलाचें सैन्य त्वरेनें आलें आणि निजाम-शहाची राजधानी जी दौलताबाद तिला वेढा दिला.

समुह्य स्वां महामानी तदानीमेव येदिलः ।

पृतनां प्रेषयामास लुब्धो धारागिरिं प्रति ॥ ३५ ॥

३५ त्याच वेळीं महामानी व लोभी आदिलशहानें आपले सैन्य जमवून दौलताबादेवर पाठविलें.

सैन्यं साहिजहानस्य महमूदस्य चान्वहम् ।

अयुध्येतां मिथस्तत्र धारागिरिजिघृक्षया ॥ ३६ ॥

३६ दौलताबाद घेण्याच्या इच्छेनें शहाजहानाच्या व महमूद आदिलशहाच्या सैन्यामध्ये परस्पर दररोज लढाई होऊं लागली.

स्वयं निजामशाहोऽपि धारागिरिशिरस्थितः ।

तदा ताभ्यामपि द्वाभ्यामर्नाकाभ्यामयुध्यत ॥ ३७ ॥

३७ स्वतः निजामशहासुद्धां देवगिरीच्या माथ्यावरून त्या दोन्ही सैन्यांशीं लढूं लागला.

ततोऽतिबलिभिस्ताम्रबलैर्युध्याद्भिरंजसा ।

महमूदस्य चानिकैर्निजामः पर्यभूयत ॥ ३८ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

३८ पुंढ मुख्यत्वेकरून मोंगलांच्या अत्यंत प्रबळ सैन्याकडून आणि महंमूद आदिलशहाच्या सैन्याकडून निजामशहाचा तेव्हांच पराभव झाला.

ततः स तेन शैलेन सैन्येन विविधेन च ।

यथाजातेन च तथा फत्तेखानेन मन्त्रिणा ॥३९॥

परिग्रहेण सर्वेण कोषेण च महीयसा ।

ममज्ज सहितस्तत्र ताम्राननबलाणीवे ॥ ४० ॥

३९-४० तेव्हां तो किल्ला, नानाविध सैन्य, मूर्ख मंत्री फत्तेखान, सर्व परिवार आणि विपुल खजिना यांसह तो निजामशहा मोंगलांच्या सेना-समुद्रांत बुडाला.

मनीषिण ऊचुः ।

यस्याशीतिसहस्राणि तुरगाणां तरस्विनाम् ।

अशीतिरद्रिदुर्गाणां चतुर्भिरधिका पुनः ॥ ४१ ॥

स्थले जले च यस्यासन् बत दुर्गाण्यनेकशः ।

समृद्धो विषयो यस्य वशे विद्वेषि दुर्ग्रहः ॥ ४२ ॥

येन येदिलशाहस्य दिल्लीन्द्रस्य च मानिनः ।

पदे पदे बलं सर्वं जीवग्राहं व्यसृज्यत ॥ ४३ ॥

यस्याकास्मिकझंपस्य श्येनस्येवोत्पतिष्यतः

प्रभावेण न्यलीयन्त परिपंथिविहंगमाः ॥ ४४ ॥

स निजामस्तदा येन हेतुना विलयं गतः ।

शुश्रूषमाणान् नः सर्वान् कवीन्द्र तमुदीरय ॥ ४५ ॥

४१-४५ ज्याच्या जवळ ऐर्शा हजार चलाख घोडा, चौऱ्यांशी गिरीदुर्ग, जलदुर्ग आणि स्थलदुर्ग होते, ज्याच्या ताब्यांत समृद्ध व शत्रूस अजिक्य असा देश होता, ज्याने आदिलशहाच्या आणि मानी दिल्लीपतीच्या सैन्याचा पावलो-पावली फडशा उडविला होता, चालून येणाऱ्या ससाण्याच्या झडपे प्रमाणे ज्याच्या आकस्मिक छाप्याच्या जोरामुळे शत्रुरूपी पक्षी लपून बसत त्या निजाम-शहाचा नाश कोणत्या कारणामुळे झाला ते ऐकण्याची आमची इच्छा आहे तेव्हा ते आम्हांस सांगावे.

कवीन्द्र उवाच ।

समस्तपालनपरे पितर्युपरतेऽम्बरे ।

भवितव्यानुसारेण फत्तेखानोऽल्पचेतनः ॥ ४६ ॥

अमात्यतां निजामस्य प्रतिपद्य प्रतापवान् ।

तापयामास जनतां कृतान्त इव निष्कृपः ॥ ४७ ॥

शिवभारत अध्याय ८ वा

कवींद्र म्हणाला:—

४६-४७ सर्वांचे पालन करणारा पिता मलिकंजर निवर्तल्यावर त्याचा मुलगा क्षुद्रबुद्धि फत्तेखान यास दैवयोगाने निजामशाहाची वजिरी मिळाली; आणि तो यमाप्रमाणे क्रूर आणि प्रतापवान् फत्तेखान जनतेला पीडा देऊं लागला.

निजामस्तस्य मन्त्रेण हमीदस्य च दुर्मतेः ।

यदाप्रभृति राजन्यं यदुराजं न्यघातयत् ॥ ४८ ॥

शाहराजप्रभृतयः तदाप्रभृति भूभृतः ।

सर्वे विमनसो भूत्वा म्लेच्छाश्च पृतनाभृतः ॥ ४९ ॥

अविश्रंभादमर्षाच्च साध्वसाच्च समाकुलाः ।

शिश्नियुर्येदिलं केऽपि केऽपि दिल्लीन्द्रमश्रयन् ॥ ५० ॥

केचिच्च क्रूरमनसो विरुद्धत्वमुपाचरन् ।

तटस्थमिव चात्मानं बत केचिददर्शयन् ॥ ५१ ॥

४८-५१ त्याच्या आणि दुष्ट हमीदखानाच्या सल्याने जेव्हां निजामशाहाने जाधवरावास ठार मारविले तेव्हांपासून शहाजीप्रभृति सर्व राजे व मुसलमान सरदार यांचीं मने विद्वून गेलीं. विश्वास उडाल्यानें, संताप आल्यानें व भीती-मुळे कित्येक आदिलशाहास जाऊन मिळाले, कित्येकांनीं दिल्लीच्या बादशहाचा आश्रय केला, कित्येक क्रूर मनाचे लोक विरोध करूं लागले आणि कित्येकांनीं तर आपण तटस्थ आहोंत असें दाखविलें.

तेन तेन तदा तस्य दुर्नयेन दुरात्मनः ।

अवृष्टिरजनिष्टोच्चैरनिष्टाय शरीरिणाम् ॥ ५२ ॥

५२ त्या दुष्ट निजामशाहाच्या अशा प्रकारच्या अनेक दुष्टकृत्यांमुळे भयंकर अवर्षण पडून लोकांच्या फार हालअपेष्टा होऊं लागल्या.

चिरस्य विषये तस्य न वर्षे वृषा यदा ।

सस्यं सुदुर्लभमभूत्स्वर्णं तु सुलभं तदा ॥ ५३ ॥

५३ पुष्कळ काळपर्यंत त्याच्या देशांत पाऊस न पडल्यानें धान्य अत्यंत महाग झाले आणि सोने मात्र स्वस्त झाले.

प्रस्थमात्राणि रत्नानि विनिमय्य धनीजनः ।

कथंचन समादत्त कुलत्थान्प्रस्थसंमितान् ॥ ५४ ॥

५४ श्रमिंत लोक शेरभर रत्ने देऊन मोठ्या प्रयासाने शेरभर कुळीथ घेत.

आहाराभावतोऽत्यर्थं हाहाभूताः परस्परम् ।

पशून्वै पशवो जक्षुर्मानुषा अपि मानुषान् ॥ ५५ ॥

शिवभारत अध्याय ८ वा

५५ खाण्यास कांहीं न मिळाल्यामुळे एकच हाहाकार उठून जाऊन पशु पशूंस आणि माणसें माणसांस अशी परस्परांस खाऊं लागलीं.

तेनावर्षेण महता परचक्रागमेन च ।

अभावेन च मौलानामनीकस्य च भूयसः ॥ ५६ ॥

अनुक्षणं क्षीयमाणस्ताम्रास्थैरनुभाविभिः ।

धृतो धारागिरिपतिः फत्तेखानश्च दुर्मतिः ॥ ५७ ॥

५६-५७ त्या भयंकर अवर्षणामुळे, परचक्र आल्यामुळे, पिढीजाद-जुन्या प्रधानांच्या आणि विपुल सैन्याच्या अभावामुळे क्षणोक्षणी क्षीण होत जाणारा निजामशहा आणि त्याच्याबरोबरच दुष्ट फत्तेखान प्रबल मोगलांच्या हातीं सापडले.

अनुकूलेन कालेन सर्वं धत्तेऽनुकूलताम् ।

प्रतिकूलेन तेनैव सकलं प्रतिकूलताम् ॥ ५८ ॥

५८ काळ अनुकूल असतां सर्व कांहीं अनुकूल होते आणि ताच प्रतिकूल झाल्या असतां सर्व कांहीं प्रतिकूल होते.

यस्यानुकूलो भगवान् काल एष सनातनः ।

अनायासेन सिध्यन्ति तस्य कार्याणि देहिनः ॥ ५९ ॥

५९ ज्या मनुष्यास हा भगवान् सनातन काळ अनुकूल असतो त्याचीं कार्ये अनायासेंच सिद्धीस जातात.

जनिस्सत्ता च वृद्धिश्च विपाकोऽपचयोऽपि च ।

क्षयश्च पडमी भावाः विकाराः कालनिर्मिताः ॥ ६० ॥

६० उत्पत्ति, स्थिति, वृद्धि, परिपक्वता, क्षय आणि नाश ह्या सहा अवस्था म्हणजे कालानेच निर्मिलेले विकार होत.

जयः पराजयो वापि वैरं मन्त्रिबलाबले ।

सविद्यत्वमविद्यत्वमुदारत्वं कदर्यता ॥ ६१ ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च स्वातन्त्र्यं परतन्त्रता ।

समृद्धिरसमृद्धिश्च जायन्ते कालपर्ययात् ॥ ६२ ॥

६१-६२ जय किंवा अपजय, वैर, मंत्रिबल किंवा त्याचा अभाव, विद्वत्त्व किंवा अविद्वत्त्व, उदारता किंवा कृपणता, प्रवृत्ति किंवा निवृत्ति, स्वातंत्र्य आणि पारतंत्र्य, समृद्धि आणि असमृद्धि हीं काळाच्या उलटापालटीमुळे उत्पन्न होतात.

मृत्युर्जन्मवयश्चापि तिस्रोऽवस्थाश्च तस्य ताः ।

कालादेवप्रवर्तन्ते तथा यज्ञादिकाः क्रियाः ॥ ६३ ॥

६३ जन्म, आयुष्य आणि मृत्यु ह्या तिन्ही अवस्था काळामुळेच होतात; तसेंच यज्ञादिक क्रियाहि त्याच्यामुळेच होतात.

शिवभारत अध्याय ८ वा

न कालेन विना बीजं न कालेन विनांकुरः ।
 न कालेन विना पुष्पं न कालेन विना फलम् ॥ ६४ ॥
 न कालेन विना तीर्थं न कालेन विना तपः ।
 न कालेन विना सिद्धिः न कालेन विना जयः ॥ ६५ ॥
 न कालेन विना भान्ति शशांकशुचिभास्कराः ।
 न कालेन विना वृद्धिमवृद्धिं चैति सागरः ॥ ६६ ॥
 न कालेन विना गंगामाजहार भगीरथः ।
 न कालेन विना कार्कलास्यान्मुक्तो नृगो नृपः ॥ ६७ ॥
 न कालेन विना रामो निजघान दशाननम् ।
 न कालेन विना लंकां प्रतिपेदे विभीषणः ॥ ६८ ॥
 न कालेन विना कृष्णो गोवर्धनमदीधरत् ।
 न कालेन विना पार्थो वैकर्तनमजीघतत् ॥ ६९ ॥
 सुखानामसुखानां च काल एव हि कारणम् ।
 कालमेवेश्वरं मन्ये सर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥ ७० ॥

६४-७० काळाशिवाय बीज नाही, काळाशिवाय अंकुर नाही, काळाशिवाय पुष्प नाही, काळाशिवाय फळ नाही, काळाशिवाय तीर्थ नाही, काळाशिवाय तप नाही, काळाशिवाय सिद्धि नाही, काळाशिवाय जय नाही, काळाशिवाय चंद्र, अग्नि व सूर्य हे प्रकाशत नाहीत, काळाशिवाय समुद्रास भरती-ओहटी होत नाहीत, काळाशिवाय भगीरथाने गंगेस आणले नाही, नृगराजा काळ आल्या-वांचून सरडेपणातून सुटला नाही, काळाशिवाय रामाने रावणास मारले नाही, काळाशिवाय विभीषणास लंका प्राप्त झाली नाही, काळाशिवाय कृष्णाने गोवर्धन पर्वत उचलून धरला नाही, काळाशिवाय अर्जुनाने कर्णास मारले नाही. सुखदुःखाचे कारण काळच आहे हणून उत्पत्ति, स्थिती आणि लय करणाऱ्या काळासच मी ईश्वर समजतो.

संगरे भंगमासाद्य निजामो विलयं गतः ।
 लब्ध्वा दैवगिरिं दैत्यो दिल्लीन्द्रेो मुदमागतः ॥ ७१ ॥
 तथा येदिलशाहोऽपि सैन्यभंगात् विलज्जितः ।
 तदेतदखिलं कालाज्जात जानीत भो द्विजाः ॥ ७२ ॥

७१-७२ युद्धांत मोड होऊन निजामशहाचा नाश झाला; देवगिरी प्राप्त होऊन दैत्य रूपी दिल्लीच्या बादशहास आनंद झाला आणि आपल्या सैन्याचा मोड झाल्याने आदिलशहा खजील झाला हे सर्व काळामुळेच झाले असे, हे पांडितानों समजा.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

निरुध्य धारागिरिदुर्गसुग्रम् ।
ताम्राननैस्तत्र धृते निजामे ।
गताभिमाना विहितापयाना ।
बभूव सेना किल येद्विलस्य ॥ ७३ ॥

७३ देवगिरीच्या प्रचंड किल्लास वेढा देऊन मोंगलांनी निजामशाहास पकडलें असतां आदिलशाहाच्या सैन्यानें, हतगर्व होऊन, आपला पाय तेथून काढला.

इत्यनुपुराणे कवीन्द्रपरमानंदविरचितेऽष्टमोऽध्यायः ॥

अध्याय ९ वा.

कवींद्र उवाच

अथ देवगिरिं प्राप्य दिल्लीन्द्रे मुदितात्मनि ।
दुर्मदे महमूदे च सन्नसैन्ये विषादिनि ॥ १ ॥
शाहो निजामशाहस्य शैलदुर्गाण्यनेकशः ।
शिवनेरिमुखान्याशु बलेन वशमानयत् ॥ २ ॥

कवींद्र म्हणाला

१-२ पुढें देवगिरि प्राप्त झाल्यानें दिल्लीच्या बादशहास आनंद झाला असतां व उन्मत्त महंमूदशाहास आपलें सैन्य पराभूत झाल्यानें विषाद वाटला असतां शहाजी राजानें निजामशाहाचे शिवनेरी इत्यादि अनेक गड भराभर घेतले.

गोदावरीं महापुण्यां प्रवरां च प्रभाविणीम् ।
नीरां क्षीरधिसक्षीरां भीमां भीमरथीमपि ॥ ३ ॥
श्रितं जनपदं सर्वं समाक्रम्य क्रमेण च ।
स्ववशे स्थापयामास सद्यः सह्यं च पर्वतम् ॥ ४ ॥

३-४ तसेंच, अत्यंत पवित्र (पुण्यकारक) गोदावरी, प्रवरा, क्षीर समुद्रासारखें पाणी असलेली नीरा, भयंकर भिमा, यांच्या कांठचा सर्व प्रदेश क्रमाक्रमानें पादाक्रांत करून त्यानें सह्याद्रिसुद्धां लगेच आपल्या ताब्यांत आणला.

शक्रप्रस्थस्य शक्रेण विरुद्धोऽयमभूद्यदा ।
महाराजममुं भेजुर्महाराष्ट्रनृपास्तदा ॥ ५ ॥
घांटिकाः कांटिकास्तद्वद्रोकपाटाश्च कांकटाः ।
तोमराश्चाहुबाणाश्च महिताश्च महाद्रिकाः ॥ ६ ॥
खराटाः पांडरास्तद्वद्व्याघ्रघोरफटादयः ।
तदा शाहनरेन्द्रेण पृतनापतयः कृताः ॥ ७ ॥

५-७ शहाजी दिल्लीच्या बादशहाविरुद्ध झालेला पाहून घाटगे, कांटे, गायकवाड, कंक, ठोमरे, चव्हाण, मोहिते, महाडीक, खराटे, पांढरे, वाघ, घोरपडे इत्यादि महाराष्ट्रीय (मराठे) राजे त्यास येऊन मिळाले आणि शहाजीनें त्यांस सेनापति (सरदार) केले.

अथ शाहजयापेक्षी जहानगिरनंदनः ।
समं येदिलशाहेन सद्यः संधिमयोजयत् ॥ ८ ॥
ततो राजतुरासाहं शाहं युधि जिगीषतोः ।
तयोस्समभवत्सीमा भीमा नाम महानदी ॥ ९ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

८-९ पुढें शहाजीस जिंकण्याच्या हेतूनें शहाजहानानें आदिलशहा बरोबर लागलीच तह केला आणि त्या राजेंद्र शहाजीस जिंकू इच्छिणाऱ्या त्या दोघांनीं भीमा नदी ही परस्परांच्या मुलखांमधील हद्द ठरविली.

मनीषिण ऊचुः

शाहः शाहिजहानस्य सेनया येदिलस्य च ।

साहसी सिंहविक्रान्तः कति वर्षाण्ययुद्धत ॥ १० ॥

कथं च संधिमकरोत् ताभ्यां द्वाभ्यामपि प्रभुः ।

कवीन्द्र भवतः श्रोतुमिदमीहामहे वयम् ॥ ११ ॥

पंडित म्हणालेः—

१०-११ साहसी आणि सिंहाप्रमाणें पराक्रमी अशा शहाजी राजानें आदिलशहा आणि शहाजहान यांच्या सैन्याबरोबर किती वर्षे युद्ध केलें ? पुढें त्या दोघांशींही तह कसा केला ? हें आपल्यापासून ऐकण्याची, हे कवींद्रा, आमची इच्छा आहे.

कवीन्द्र उवाच

शाहः साहिजहानस्य येदिलस्य च सेनया ।

अयुध्यत समास्तिस्रः सहस्रकरविक्रमः ॥ १२ ॥

कवीन्द्र म्हणालाः—

१२ सूर्याप्रमाणें प्रतापी शहाजीनें शहाजहान आणि आदिलशहा यांच्या सैन्याबरोबर तीन वर्षे युद्ध केलें.

ततो स्वप्नपतिः स्वप्ने धूर्जटिस्तेन वन्दितः ।

तदृशौ दशनोद्योतैर्दीपयस्तमवोचत ॥ १३ ॥

१३ मग त्याला स्वप्नांत स्वप्नपति शंकराचें दर्शन होऊन त्यांस त्यानें वंदन केले, तेव्हां आपल्या दांतांच्या प्रभेनें त्याचे डोळे दिपवीत तो त्यास म्हणालाः—

धूर्जटिरुवाच

अतीव दुर्जयो लोके दिल्लीन्द्रोऽसौ महाद्युतिः ।

तस्मादायोधनावेशात् विरम त्वं महामते ॥ १४ ॥

यदनेन पुरा चीर्णं तपस्तीव्रं दुरात्मना ।

तद्यावदस्त्यसौ तावन्न विनाशमुपैष्यति ॥ १५ ॥

सर्वेऽपि यवनास्तात पूर्वदेवान्वया इमे ।

देवांश्च भूमिदेवांश्च विद्विषन्ति पदे पदे ॥ १६ ॥

यो हन्तुं यवनानेतानेतां भुवमवातरत् ।

स एष भगवान् विष्णुः शिवसंज्ञः शिशुस्तव ॥ १७ ॥

शिवभारत अध्याय ९ वा

करिष्यत्यचिरेणैव तदेतत्त्वच्चिकीर्षितम् ।

तस्मादनेहसं कंचित् प्रतीक्षस्व महाभुज ॥ १८ ॥

शंकर म्हणाला:—

१४-१८ हा महातेजस्वी दिल्लीपति पृथ्वीवर अगदीं अजिंक्य आहे; म्हणून, हे शहाण्या राजा, तू हा लढाईचा नाद सोडून दे. या दुरात्म्याने पूर्वी केलेले तप संपेपर्यंत याचा नाश होणार नाही. बाबा, हे सर्वच यवन असुर-वंशी आहेत आणि ते देवब्राह्मणांचा पदोपदीं द्वेष करितात. ह्या यवनांचा संहार करण्यासाठीं जो पृथ्वीवर अवतरला आहे तो भगवान विष्णु शिव नांवाचा तुझा मुलगा झाला आहे. तो तुझे इष्टकार्य लवकरच घडवून आणील. म्हणून, हे महाबाहो, तू कांहीं काळ वाट पहा.

एवमुक्तवति प्रीतिमति देवे कपर्दिनि ।

प्राबुध्यत प्रसन्नत्मा प्रभाते पृथिवीपतिः ॥ १९ ॥

१९ असे त्या प्रसन्न शंकराने म्हटल्यावर राजा प्रसन्नचित्त होत्साता पहाटे जागा झाला.

ततो निजामविषयं शाहः स्वविषयं विना ।

दिल्लीन्द्राय ददौ कंचित् येदिलाय च कंचन ॥ २० ॥

२० तेव्हां शहाजीने आपला देश वगळून राहिलेल्या निजामशहाच्या राज्या-पैकी कांहीं मुलुख दिल्लीच्या बादशहास आणि कांहीं आदिलशहास दिला.

हठशीलोऽपि तं शाहः प्रहाय हठमात्मनः ।

व्यधाद्येदिलताम्राभ्यां संधिं त्रिनयनाङ्गया ॥ २१ ॥

२१ शहाजी हा हट्टी स्वभावाचा असतांही त्याने आपला हट्ट सोडून शंकराच्या आज्ञेप्रमाणे दिल्लीचा बादशहा आणि आदिलशहा यांच्याशीं तह केला.

ततो निजामविषयं संप्राप्य मुदितात्मसु ।

परावृत्तेषु तांशेषु पराक्रमणकारिषु ॥ २२ ॥

असमर्थमिवात्मानं मन्यमानो महामतिः ।

तद्विदं चिंतयामास येदिलो निजचेतसि ॥ २३ ॥

समर्थैः समरांभोधौ निजामो यैर्निमज्जितः ।

तेऽमी ताम्राननाः प्रायो मज्जयिष्यन्ति मामपि ॥ २४ ॥

तस्माद्दमुं महाबाहुं मालवर्मात्मजं नृपम् ।

साहाय्ये स्वे निधास्यामि विधास्यामि विधित्वितम् ॥ २५ ॥

२२-२५ निजामशहाचे राज्य मिळाल्याने परमुलखावर हल्ला करणारे ते मोंगल परत फिरले असतां, शहाण्या आदिलशहास आपण दुर्बळ आहों असें

कधीन्द्र परमानन्दकृत

वाटू लागलें आणि त्यानें आपल्या मनांत विचार केला कीं, ज्या सामर्थ्यावान् मोगलांनीं निजामशहास युद्धांत बुडविलें ते मलाहि बहुधा बुडवितील; म्हणून ह्या महाबाहू शहाजीस आपल्या मदतीस घेऊन मी आपले इष्टकार्य साधीन.

पूर्वमस्यैवावलंबादिभरामः पिता मम ।

विध्वस्तारातिरध्यास्त निर्विशंकः स्वमानसम् ॥ २६ ॥

सहसावमतः सोऽयं मतिमंदतया मया ।

मामुपेक्ष्य गतो मानादिभरामादनंतरम् ॥ २७ ॥

महामानी महाबाहुरसौ शाहमहीपतिः ।

कृत्वा मदाधिकं स्नेहमिभरामेण वर्धितः ॥ २८ ॥

२६-२८ पूर्वी माझा बाप इब्राहिमशहा हा याच्याच साहाय्यानें शत्रूंचा विध्वंस करून निश्चित होता. पण त्याच्या मृत्यूनंतर म्या मूर्खपणानें त्याचा एकाएकी अपमान केल्यामुळे तो मानी शहाजी मला सोडून गेला. इब्राहिम-शहानें ह्या महामानी व पराक्रमी शहाजीवर मजपेक्षां अधिक प्रेम करून त्यास योग्यतेस चढविलें.

इति चेतसि संचिन्त्य महमूदो महाद्युतिः !

अमात्यान् प्रेषयामास सद्यः शाहनृपं प्रति ॥ २९ ॥

२९ असा मनांत विचार करून त्या महातेजस्वी महंमूदशहानें लागलीच शहाजीकडे आपले अमात्य पाठविले.

अनुनीतः स तैस्तत्र मंत्रिभिर्मंत्रवेदिभिः ।

प्रतिजज्ञे महाबाहुर्यैदिलस्य सहायताम् ॥ ३० ॥

३० त्या मंत्रकुशल अमात्यांनीं शहाजीचे मन वळविलें आणि त्या पराक्रमी शहाजीनें हि आदिलशहास साह्य करण्याचें वचन दिलें.

अथ शाहमहीपालमवलंब्यावलंबदम् ।

बत प्रतिपदं लेभे महमूदो महासुदम् ॥ ३१ ॥

३१ साह्यकर्त्या शहाजी राजाचा आधार मिळाल्यामुळे महंमूदशहास पदो-पदी मोठा आनंद होऊं लागला.

अथो फरादखानस्य सुतं समरधूर्वहम् ।

निखिलानीकिनीमान्यं सेनान्यं रणदुलहम् ॥ ३२ ॥

बलिना शाहराजेन महाराजेन संयुतम् ।

प्रतापी प्रेषयामास जेतुं कर्णाटनीवृतम् ॥ ३३ ॥

३२-३३ नंतर त्या प्रतापवान् महंमूदानें, सर्व सेनेला प्रिय व रणधुरंधर असा जो फरादखानाचा पुत्र सेनापति रणदुल्लाखान त्यास पराक्रमी शहाजीसह कर्नाटक प्रांत जिंकण्यास पाठविलें.

शिवभारत अध्याय ९ वा

तदा फरादखानेन याकुतेनांकुशेन च ।

हशेन्यंबरखानेन मसूदेन तथा पुनः ॥ ३४ ॥

प्रवारघांटिकैंगालगाढघोरफटादिभिः ।

सुभटैस्सहितैस्तैः प्रतस्थे रणदूलहः ॥ ३५ ॥

३४-३५ तेषां फरादखान, याकुतखान, अंकुशखान, हुसेन अंबरखान, मसाऊदखान तसेच पवार, घाटगे, इंगळे, गाढे, घोरपडे, इत्यादि मोठमोठ्या योध्यांसह रणदुल्लाखान निघाला.

अथ सेनाधिपतिना सार्धं तेन महामनाः ।

बली भृशबलो राजा प्राप कार्णाटमंडलम् ॥ ३६ ॥

३६ त्या सेनाधिपतीबरोबर महत्वाकांक्षी शहाजी राजा भोसलाहि कर्नाटकांत गेला.

ततो बिंदुपुराधीशं वीरभद्रं महौजसम् ।

वृषपत्तनपालं च प्रसिद्धं कैंगनायकम् ॥ ३७ ॥

कावेरीपत्तनपतिं जगद्देवं महाभुजम् ।

श्रीरंगपत्तनेंद्रं च क्रूरं कंठीरवाभिधम् ॥ ३८ ॥

तंजापुरप्रभुं चापि वीरं विजयराघवम् ।

तथा तंजीपरिवृढं प्रौढं वैकटनायकम् ॥ ३९ ॥

त्रिमल्लनायकाह्वं च मधुरानाथमुद्धतम् ।

पीलुगण्डाखंडलं च विकटं वैकटाह्वयम् ॥ ४० ॥

धीरं श्रीरंगराजं च विद्यानगरनायकम् ।

प्रसिद्धं तम्मगौडं च हंसकूपुरेश्वरम् ॥ ४१ ॥

वशीकृत्य प्रतापेन तथान्यानपि पार्थिवान् ।

शाहः संतोषयामास सेनान्यं रणदूलहम् ॥ ४२ ॥

३७-४२ बिंदुपूर (बेदनूर) चा राजा महातेजस्वी वीरभद्र, वृषपत्तनचा (बैलूर?) राजा प्रसिद्ध कैंग नायक, कावेरीपत्तनचा राजा महाबाहू जगद्देव, श्रीरंगपट्टणचा राजा क्रूर कंठीरव, तंजावरचा राजा शूर विजयराघव, तंजीचा (चंजी) राजा प्रौढ वैकटनायक, मदुरेचा राजा गर्विष्ठ त्रिमलनायक, पिलुगंडाचा राजा उद्धट वैकटाप्पा, विद्यानगर (विजयानगर)चा राजा धीर श्रीरंगराजा, हंसकूटाचा (हास्पेट) राजा प्रसिद्ध तम्मगौडा यांना आणि इतरहि राजांना शहाजीने आपल्या पराक्रमाने ताब्यांत आणून सेनापति रणदुल्लाखानास संतुष्ट केले.

कृत्वाऽथ वीरसंहारकारियुद्धमहर्षिवम् ।

युद्धशौण्डात् किंपगौडात् गृहीतं सुमनोहरम् ॥ ४३ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

रणदुलहखानेन पारिबर्हमिवापितम् ।

सोऽध्यास्त विजयी राजा बिंगरूठाभिधं पुरम् ॥ ४४ ॥

४३-४४ मग रात्रादिवस वीरांचा संहार करणारे युद्ध करून युद्धनिपुण किंपगौडापासून घेतलेले अतिशय रम्य बंगलूर नांवाचे शहर रणदुल्लाखानाने शहाजीला पारितोषिक म्हणून दिले व त्या ठिकाणी तो विजयी राजा राहू लागला.

अथ तस्मिन् पुरवरे पटुप्राकारगोपुरे ।

सुधावदातसौधाग्रपताकांलिखितांबरे ॥ ४५ ॥

तत्तत्कारुकलाकीर्णरम्यहर्म्यमयान्तरं ।

विटंकस्थितबंदिष्ठपारावतकृतस्वरे ॥ ४६ ॥

वातायनोत्पतन्नीलकंठकूजितपूजिते ।

विस्तीर्णापणविन्यस्तपण्यवस्तुसमन्विते ॥ ४७ ॥

प्रतिसद्योल्लसत्कूपे विक्रसद्दीर्घदीर्घिके ।

नैकशृंगाटकेदंचज्जलयंत्रोच्छल्लज्जले ॥ ४८ ॥

प्रफुल्लनिष्कुटकुटच्छायच्छन्नमहीतले ।

भित्तिविन्यस्तसच्चित्रलुभ्यल्लांकाविलोचने ॥ ४९ ॥

नानावर्णाश्मसंबधस्निग्धसुंदरमंदुरे ।

विसंकटपुरद्वारकूटकुट्टिममण्डिते ॥ ५० ॥

चयाट्टमस्तकन्यस्तनालायंत्रसुदुर्गमे ।

समीकनिपुणानीकप्रकरप्रतिपालिते ॥ ५१ ॥

समन्तादतलस्पर्शपरिखावारिभासुरे ।

अपारसागराकारकासारपरिशीलिते ॥ ५२ ॥

अनिलोल्लासितलताललितोद्यानमण्डले ।

कनकाचलसंकाशदेवतायतनांचिते ॥ ५३ ॥

संवसन् वासवसमः स एष नृपसत्तमः ।

निजैः परिजनैः सार्धं विविधं मुदमावदे ॥ ५४ ॥

स कदाचिन्मृगयया कदाचित् साधुसेवया ।

कदाचिदर्चया शंभोः कदाचित् काव्यचर्चया ॥ ५५ ॥

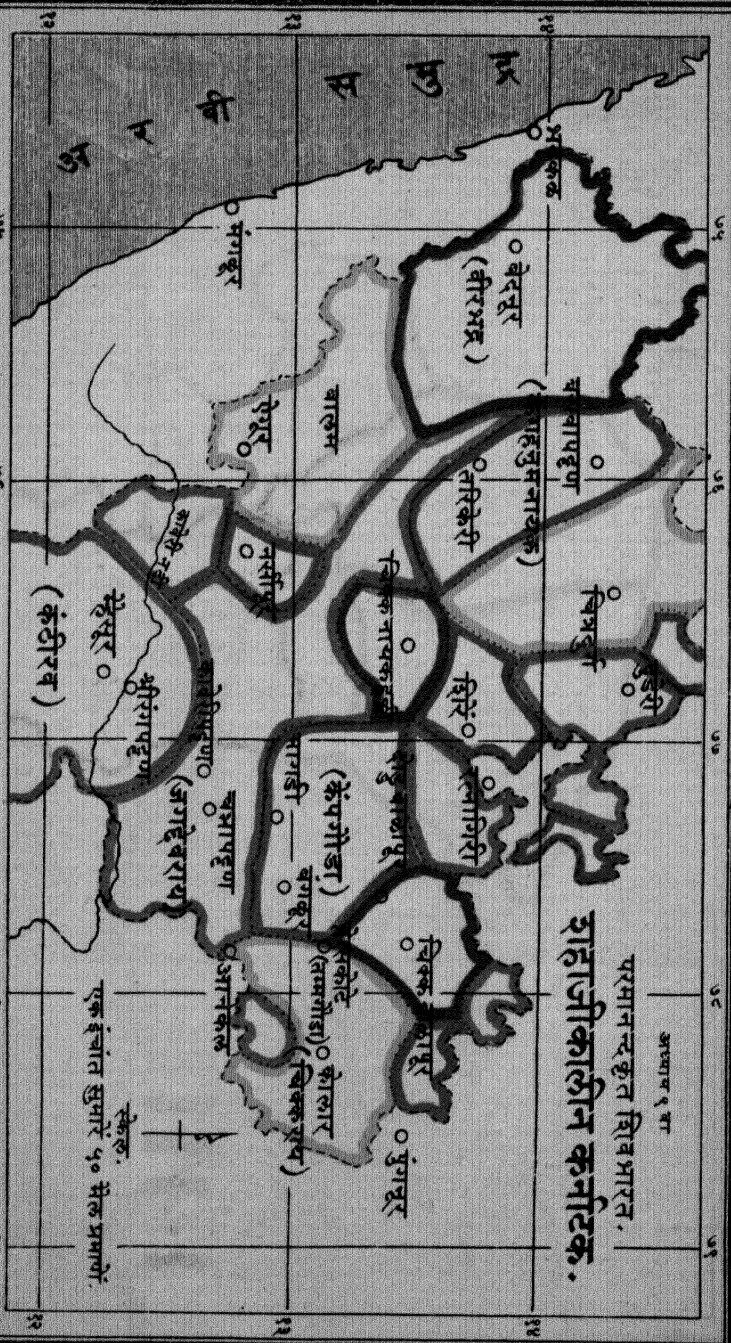
४५-५५ त्या शहरचा तट व वेशी मजबूत होत्या. चुन्याच्यायोगे पांढऱ्या शुभ्र वाळ्यांच्या शिखरावरील पताका गगनाला भेदीत होत्या; ते सर्व प्रकारच्या शिल्पाने—(कला कुसरीने) भरलेल्या रम्य हवेत्यांनी व्यापून टाकले होते; तेथे खुराळ्यांत बसलेले असंख्य पारवे घुमत असत; खिडक्यांतून उडणाऱ्या मोरांच्या केकांनी ते मनोहर होते; त्यांतील विस्तीर्ण पेटेंत विक्रचि पदार्थ मांड-

परमानन्दकृत शिवभारत.
 शहाजी कालीन
 मुसलमानी शाह्या.

स्केल.
 एक इंचांत १६० मैल प्रमाणें.

१	मोंगलाई.	
२	इमादशाही.	
३	निजामशाही.	
४	अदिलशाही.	
५	बरिदशाही.	
६	कुतुबशाही.	

शहाजीकालीन कर्नाटक.

परमानन्दकृत शिवभारत,

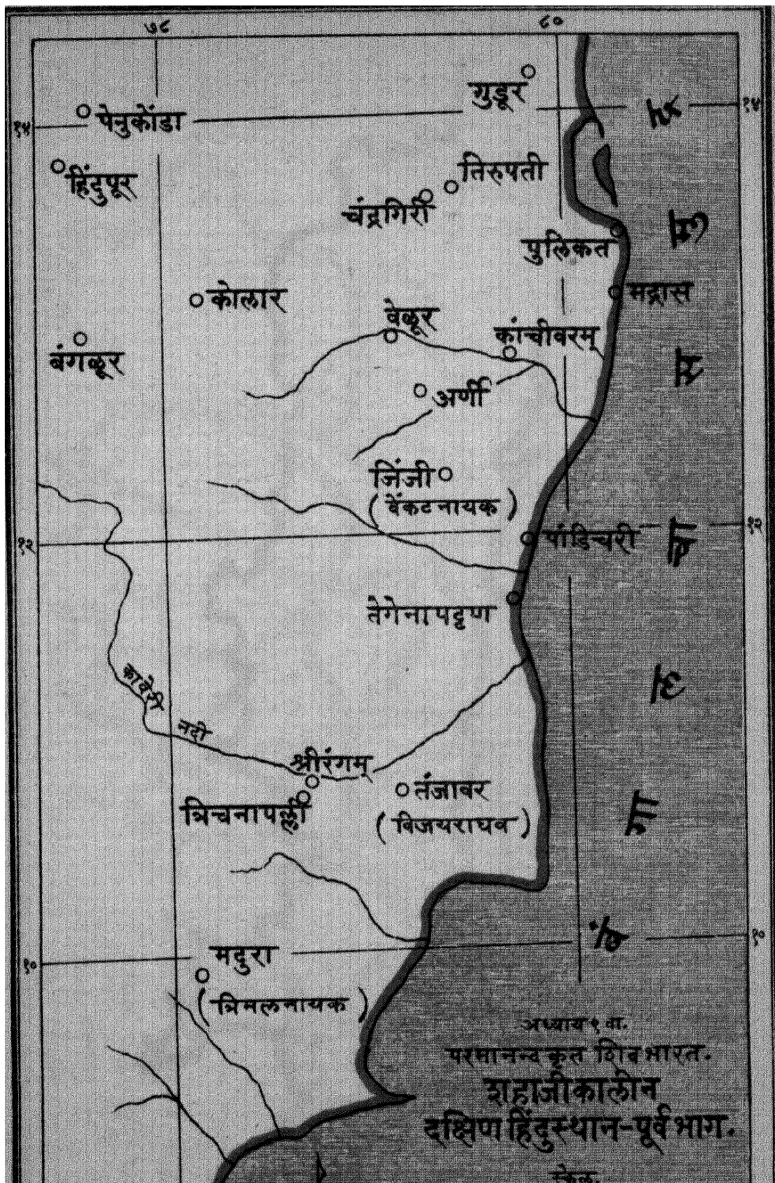
अष्टाध्याय ६ वा

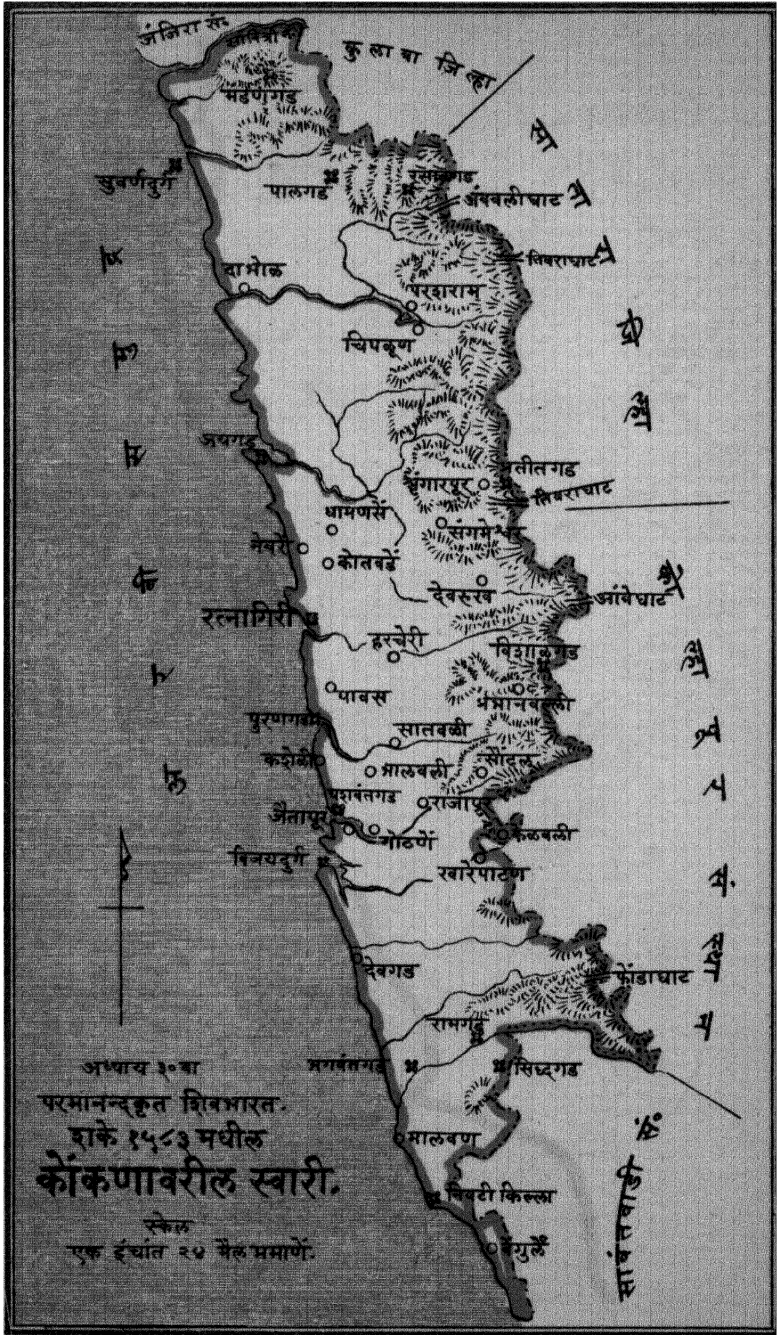
(कंटीरव)

बेदसूर (वीरभद्र)

(कंपगीडा)

एक ईशान सुमारे ५० मैल प्रमाणे.

अभ्यास ३० वा
 परमानन्दकृत शिवभारत.
 शके १५८३ मधील
कोंकणावरील स्वारी.
 स्केल
 एक इंचांत २४ मैल प्रमाणें.

शिवभारत अध्याय ९ वा

लेले असत; तेथे घरोघरी आड होते; त्या शहरांत सुंदर, विस्तीर्ण विहिरी होत्या, त्याचप्रमाणे अनेक चौक असून त्यांतील कारंज्यांमधून पाणी उडत असे; त्यांतील घरांच्या बागांतील फुललेल्या झाडांच्या छायेनें भूमि आच्छादित असे; त्यांतील वाड्यांच्या भिंतीवर काढलेल्या उत्कृष्ट चित्रांनीं लोकांचे नेत्र लुब्ध होऊन जात असत; त्यांत नाना रंगाच्या दगडांनीं बांधलेल्या तुळतुळित व सुंदर पागा होत्या; तें मोठमोठ्या वेशीच्या माथ्यावरील फरसबंदीनें सुशोभित होते; त्याच्या बुरजांच्या माथ्यावर ठेवलेल्या तोफांनीं ते अत्यंत दुर्गम झाले होते. युद्धनिपुण सेनासमूहांनें तें रक्षिलें हें होते; सभोवतीं अगाध पाणी असलेल्या खंदकामुळे तें सुशोभित दिसत होतें; अपार सागराप्रमाणे विस्तीर्ण तलावाने त्याला शोभा आणली होती; त्यांत वाऱ्याच्यायोगे डुलणाऱ्या लतांनीं सुंदर अशीं उद्यानें होती; भेरुपर्वताप्रमाणें देवळांनीं तें शहर मंडित झालें होते; अशा त्या नगरामध्ये वास करणारा इंद्रासारखा तो नृपश्रेष्ठ आपल्या परिजनांसह नाना-प्रकारचा आनंद अनुभवीत असे.

कदाचिन्नर्तकीनृत्यदर्शनोत्सवलीलया ।

कदाचिन्नैकविधया शरसंधानशिक्षया ॥ ५६ ॥

कदाचिदायुधागारविन्यस्तायुधवीक्षया ।

कदाचिदात्मसंग्राह्यतत्तत्सैन्यपरीक्षया ॥ ५७ ॥

कदाचित् पुष्पितोहामनगरोद्यानयात्रया ।

कदाचित् सारसाक्षीभिः शृंगाररसदीक्षया ॥ ५८ ॥

कदाचिद्योगशास्त्रोक्तकलया योगमुद्रया ।

प्रभुस्तत्तद्रसमयं समयं समनीनयत् ॥ ५९ ॥

५६--५९ कधी मृगयेंत, तर कधी साधुसेवेंत, कधी शंकराच्या पूजाचेंत तर कधी काव्यचेंत, कधी नृत्यांगनांचे नाच पाहाण्याच्या आनंदांत, तर कधी अनेक प्रकारच्या शरसंधानांत, कधी आयुधागारांत ठेवलेल्या आयुधांची पाहाणी करण्यांत, तर कधी आपल्या पदरीं ठेवण्यालायक अशा सर्व प्रकारच्या सैन्याची परीक्षा करण्यांत, कधी पुष्पांनीं सुगंधित अशा नगरोद्यानात हिंडण्यांत, तर कधी सुंदर स्त्रियांबरोबर शृंगाररसाचा आस्वाद घेण्यांत, तर कधी योगशास्त्रोक्त पद्धतीने योग मुद्रेंत याप्रमाणें तो राजा सर्व प्रकारचा उद्भोग घेण्यांत आपला वाळ घालवीत असे.

जननी शंभुशिवयोस्तत्र यादवनंदिनी ।

जग्राह हृदयं पत्युः शुद्धान्ते सुमहत्पि ॥ ६० ॥

केवीन्द्र परमानन्दकृतं

६० शहाजीच्या स्त्रिया पुष्कळ असूनहि, शंभू आणि शिवाजी यांची आई जी जाधवरावाची मुलगी (जिजाबाई) तिने आपल्या पतीचे हृदय काबीज केले होते.

हालिना हरिणा चापि वसुदेवो यथान्वहम् ।

व्यराजत तथा शाहः शंभुना च शिवेन च ॥ ६१ ॥

६१ बलराम आणि कृष्ण यांच्यायोगे जसा वसुदेव नेहर्मा शोभत असे, त्याप्रमाणे शंभुजी व शिवाजी यांच्या योगे शहाजी हा शोभत असे.

स तु शंभोः कनीयांसं गरीयांसं गुणश्रिया ।

बहु मेने महाराजः शिवशर्माणमात्मजम् ॥ ६२ ॥

६२ शंभुजीपेक्षा वयाने धाकटा पण गुणांनी मोठा असा आपला पुत्र शिवाजी यावर शहाजी राजाचे फार प्रेम होते.

यदाप्रभृति संजातः स एष तनयः शिवः ।

तदाप्रभृति शाहस्य समृद्धाः सर्वसंपदः ॥ ६३ ॥

६३ जेव्हा हा पुत्र शिवाजी जन्मला तेव्हांपासून शहाजीचे सर्व ऐश्वर्य वृद्धि-गतच होत गेले.

अतिष्ठन् द्वारि बहुशो मंदराचलसुंदराः ।

विजितांभोरुहुरुचो मदवारिमुचो गजाः ॥ ६४ ॥

६४ मंदरपर्वताप्रमाणे सुंदर, कमळांच्या कांतीला ज्यांनी मागे सारले आहे, ज्यांच्या गंडस्थळांतून मदजळ गळत आहे असे पुष्कळ हत्ती त्याच्या द्वारी उभे असत.

आसन् सहस्रशश्चपि मंदुरायां मनोहराः ।

वातो इवाशुगतयः सैधवाः समरोद्दुराः ॥ ६५ ॥

६५ वायूप्रमाणे वेगवान् आणि युद्धांमध्ये खंबीर असे हजारो सुंदर घोडे त्याच्या पागेमध्ये होते.

ववृधे चाधिकं कोषस्तोषेण सह नित्यशः ।

प्रतापः पप्रथेऽत्यर्थं प्रभावश्च दिने दिने ॥ ६६ ॥

६६ त्याच्या संतोषाबरोबर त्याचा कोषहि नित्य अधिक अधिक वाढू लागला. त्याचा प्रताप आणि दारा हे दिवसेंदिवस अतिशय वाढत चालले.

दुर्ग्रहाण्यपि दुर्गाणि सुग्रहत्वं प्रपेदिरे ।

विजयस्सर्वदैवासीत् स्वप्नेऽपि न पराभवः ॥ ६७ ॥

शिवभारत अध्याय ९ वा

६७ दुर्जय असे दुर्ग सुद्धां त्याला सुलभ झाले, त्याचा सदोदित विजयच होत असे; आणि स्वप्नांत सुद्धां त्याचा पराभव होत नसे.

पुष्पाणां च फलानां च सस्यानां चाभिवृद्धयः ।

साधनेन विना सिद्धिमीयुस्सर्वाश्च सिद्धयः ॥ ६८ ॥

६८ फुलें, फळें आणि धान्यें यांची अभिवृद्धि झाली, आणि साधनावांचूनच त्याचें सर्व मनोरथ सिद्धीस जाऊं लागले.

एवं समृद्धतां नीतः पुराणपुरुषात्मना ।

सुतेन तेन सुतरां मुमुदे मालनंदनः ॥ ६९ ॥

६९ याप्रमाणें विष्णुरूपी त्या पुत्राच्यायोगें भरभराट पावलेला मालोजीचा पुत्र (शहाजी) हा त्या मुलास पाहून अत्यंत आनंदित होत असे.

ततस्तं तनयं वीक्ष्य सगुणं सप्तहायनम् ।

लिपिग्रहणयोग्योऽयमिति भूपो व्यचिन्तयत् ॥ ७० ॥

७० मग तो गुणवान् मुलगा सात वर्षांचा झालेला पाहून तो मुळाक्षरें शिकण्यास योग्य झाला आहे असें राजास वाटलें.

स तं पुत्रं मंत्रिपुत्रैः सवयोभिः समन्वितम् ।

न्यवेशयत गुर्वेके मेधाविनमलोद्दलम् ॥ ७१ ॥

७१ प्रधानांच्या समवयस्क पुत्रांसह बुद्धिमान् आणि स्पष्टोच्चार करणाऱ्या त्या पुत्राला गुरुच्या मांडीवर बसविलें.

आख्याति लिखितुं यावदाचार्यो वर्णमादिमम् ।

तावद् द्वितीयमप्येष विलिख्य तमदर्शयत् ॥ ७२ ॥

७२ गुरुजी जों पहिलें अक्षर लिहिण्यास सांगतात, तोंच हा दुसरें अक्षर-सुद्धां लिहून दाखवीत असे.

सर्वासामपि विद्यानां द्वारभावमुपागताम् ।

लिपिं यथावदखिलां ग्राहयामास तं गुरुः ॥ ७३ ॥

७३ सकल विद्यांचें द्वारच अर्शां जों मूळाक्षरें तीं सर्व गुरुजीनें त्याला उत्तम रीतीनें शिकविलीं.

तमथ सहजेमेधाशालिनं सुस्वभावं ।

नृपमृगपतिशावं वागगम्यानुभावम् ।

गुरुरुपचितचित्तः शिक्षितानां समूहे

द्रुतधृतलिपिविद्यं वीक्ष्य वैलक्ष्यमूहे ॥ ७४ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

७४ तेव्हां स्वभावतःच बुद्धिमान, सुस्वभावी, आणि अवर्णनीय प्रभावाच्या त्या राजविड्याला सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये इतक्या लवकर मुळाक्षरें शिकलेला पाहून गुरूला मोठा अभिमान वाटला आणि हा कांहीं विलक्षण मुलगा आहे अशी त्याने खूणगांठ बांधली.

इत्यनुपुराणे निवासकरपरमानंदप्रकाशितायां संहितायां
नवमोऽध्यायः ।

दशमोध्यायः ।

कवीन्द्र उवाच—

शिववर्मा यदा वर्षे द्वादशं प्रत्यपद्यत ।
तदा नृपश्शाहवर्मा नियोगेन पिनाकिनः ॥ १ ॥
अमुं शंभुकनीयांसमाहूय शिवलक्षणम् ।
अर्कद्युतिमदर्कज्ञः पुण्यदेशेश्वरं व्यधात् ॥ २ ॥

कवीन्द्र म्हणालाः—

१२ जेव्हां शिवाजीस बारावें वर्षे लागलें, तेव्हां दूरदर्शी शहाजी राजानें शंकराच्या आशेप्रमाणें त्या सूर्याप्रमाणें तेजस्वी आणि शुभलक्षणी अशा शंभूच्या पाठच्या पुत्रास बोलावून पुणें प्रांताच्या अधिकारावर नेमलें.

मनीषिण ऊचुः—

यथा देशात् भगवतो देवस्य त्रिपुरद्विषः ।
पुण्यदेशंप्रति नृपः प्रेषयामास तं शिवम् ॥ ३ ॥
यथा च पुण्यविषयं प्राप्तस्स पितुराज्ञया ।
कवीन्द्र परमानन्द तथा त्वमभिधेहि नः ॥ ४ ॥

पंडित म्हणालेः—

३४ भगवान् शंकराच्या आशेवरून शिवाजीस शहाजी राजानें पुणें प्रांतीं कसें पाठविलें आणि पित्याच्या आशेनें तो पुणें प्रांतीं कसा गेला तें हे कविश्रेष्ठ परमानंदा, आम्हांस सांगा.

कवीन्द्र उवाच—

एकदाभ्यर्च्य भवने भगवन्तं वृषध्वजम् ।
शयानस्सुखशय्यायां सुकृती शाहभूपतिः ॥ ५ ॥
प्रसन्नपंचवदनं दशहस्तं त्रिलोचनम् ।
मंदाकिनीजलस्निग्धजटाजूटमनोहरम् ॥ ६ ॥
शीतांशुशकलोत्तंसं त्रिपुण्ड्रललितद्युतिम् ।
हरिन्मणिनिभग्रीवं सरीसृपविभूषणम् ॥ ७ ॥
वराभयप्रदं वीरं त्रिविधायुधधारिणम् ।
द्वीपिचर्मोत्तरासंगं द्विपचर्मोधरांबरम् ॥ ८ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

निदानं सर्वमुक्तीनां निधानं सकलश्रियाम् ।

योगिनं योगिनामिन्द्रमिन्द्रेपैन्द्रादिवन्दितम् ॥ ९ ॥

समस्तलोकसहितं सहितं गिरिकन्यया ।

अपश्यद्विस्मितः स्वप्ने पुरस्तात्रिपुरद्विषम् ॥ १० ॥

कवीन्द्र म्हणाला: —

५--१० एकदां घरीं भगवान् शंकराची पूजा करून पुण्यवान् शहाजी राजा सुखशय्येवर निजला असतां, ज्याचीं पांच मुखें प्रसन्न आहेत, ज्याला दहा हात व तीन डोळे आहेत, जो गंगेच्या जलानें तुळतुळीत असलेल्या जटाजूटाच्या योगें मनोहर दिसत आहे, ज्याच्या मस्तकीं चंद्राची कोर दिसत आहे, ज्याच्या कपाळाला त्रिपुंड्राच्या योगे शोभा आली आहे, ज्याचा कंठ पांचेप्रमाणें हिरवा-चार आहे, ज्यानें सर्पांचीं भूषणें घातलीं आहेत, ज्यानें नाना प्रकारचीं आयुधें धारण केलीं आहेत, ज्यानें व्याघ्रचर्म पांघरलें आहे व जो गजचर्मनेसला आहे, जो वरदाता, अभयदाता व वीर्यवान् आहे, जो सकल मुक्तीचें आदिकारण आहे, ज्याला इंद्र, विष्णु इत्यादि देव वंदितात, जो सकल संपत्तीचें निधान आहे, जो योग्यांमध्ये श्रेष्ठ योगी आहे अशा त्रिपुरारि शंकरास समस्त लोकांसह व पार्वती सहवर्तमान स्वप्नामध्ये समोर पाहून तो चकित झाला.

दृष्ट्वा तमीश्वरं साक्षात् स्वयं समभिवन्द्य सः ।

पुरोबद्धांजलिपुटस्तिष्ठति स्मातिनिर्वृतः ॥ ११ ॥

११ त्या शंकराला प्रत्यक्ष पाहून शहाजीनें स्वतः त्यास वंदन केलें आणि अतिशय आनंदभरित होत्साता हात जोडून त्याच्यापुढें उभा राहिला.

ततः स भगवान् भर्गः स्वभक्तमवनीश्वरम् ।

वचनेनानुजग्राह निरवग्रहशक्तिभृत् ॥ १२ ॥

१२ नंतर अप्रतिहत-शक्ति भगवान् शंकर आपला भक्त जो शहाजी राजा त्याच्यावर अनुग्रह करून म्हणाला.

ईश्वर उवाच--

सूर्यवंश्य महाबाहो शहाराज महामते ।

समाकर्णय मद्वाचमिमां कुशलमास्तिते ॥ १३ ॥

य एष भ्राजतेभ्यर्णे कनीयांस्तनयस्तव ।

तमेनं लक्षणोपेतमवेहि पुरुषोत्तमम् ॥ १४ ॥

वर्धमानः क्रमेणैव त्वत्पुत्रोयमुरुक्रमः ।

समाक्रम्यावर्नी सर्वा यवनाभिहनिष्यति ॥ १५ ॥

शिवभारत अध्याय १० वा

इयं भगवती देवी गिरिजा भक्तवत्सला ।
समये समयेभ्येत्य तमिमं पालयिष्यति ॥ १६ ॥
हर्ता धरित्रीभारख्य संहर्ता प्रतिभूभृताम् ।
मद्भक्त एष सर्वेषामप्यधृष्यो भविष्यति ॥ १७ ॥
तस्मादसुं महाबाहुं महाशयशिवाह्वयम् ।
पुण्यदेशाधिपत्येन महनीयेन योजय ॥ १८ ॥

१३-१८ हे सूर्यवंशी महाबाहो, महामति शहाजी राजा, माझे हें भाषण ऐक. यांत तुझे कल्याण आहे. जो हा तुझा धाकटा मुलगा तुजसमीप शोभतो आहे तो सुलक्षणी मुलगा भगवान् विष्णु आहे असें जाण. हा तुझा पुत्र विष्णु हळूहळू वाढत जाऊन सर्व पृथ्वी पादाक्रांत करून यवनांचा संहार करील. ही भक्तवत्सल भगवती पार्वती देवी वेळोवेळीं जवळ येऊन त्याचें रक्षण करील. पृथ्वीचा भार हरण करणारा व शत्रुपक्षीय राजांचा संहार करणारा असा हा माझा भक्त सर्वांना अजिंक्य होईल. म्हणून हे महत्वाकांक्षी राजा, ह्या शिव नांवाच्या महाबाहूची पुणें प्रांताच्या मोठ्या अधिकारावर योजना कर.

तमित्युक्त्वा महेशानस्तदा मुक्तामयीं स्रजम् ।
तस्य राजकुमारस्य कण्ठे स्वयमयोजयत् ॥ १९ ॥

१९ त्यास असें बोलून नंतर शंकरानें मोत्यांचा हार त्या राजकुमाराच्या गळ्यांत स्वतः घातला.

एवमाचिर्भवद्भारदेवे देवे कपर्दिनि ।
प्राबुध्यत धरापालो मुहूर्ते ब्रह्मदैवते ॥ २० ॥

२० याप्रमाणें शंकराच्या अंतःकरणांत प्रेमाचा पूर आला असतां, तो राजा ब्राह्म मुहूर्तीं जागा झाला.

विशिष्टः स्वेन तपसा विस्मयाविष्टमानसः ।
तामेव मूर्तिमीशस्य ध्यायन्नेष मुहुर्मुहुः ॥ २१ ॥

प्रातः प्रभाकरश्राम प्रभाकरसमप्रभम् ।

पुरोहितं समानाथ्य शशंस स्वप्नमात्मनः ॥ २२ ॥

२१-२२ स्वतःच्या तपामुळें श्रेष्ठ असा तो (राजा) विस्मित होत्साता त्याच शंकराच्या मूर्तीचें वारंवार ध्यान करीत पहाटे सूर्याप्रमाणें तेजस्वी अशा प्रभाकर नांवाच्या पुरोहितास आणवून आपलें स्वप्न (त्यास) सांगता झाला.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

अथानुमोदितस्तेन प्रहृष्टेन पुरोधसा ।

पुण्यदेशाधिपत्येन शाहः शिवमयोजयत् ॥ २३ ॥

२३ तेव्हां आनंदित झालेल्या त्या पुरोहिताने (मोठ्या आनंदाने) अनुमोदन दिल्यावर शहाजीने शिवाजीची पुणे प्रांताच्या आधिपत्यावर योजना केली.

अथ तस्मिन्नाधिपत्ये पित्रादत्ते प्रतापिना ।

प्रयातुकामः स्वं राष्ट्रं शिवराजो व्यराजत ॥ २४ ॥

२४ प्रतापी पित्यानें तें आधिपत्य दिलें असतां, स्वदेशाप्रत जाऊं इच्छिणारा तो शिवाजी राजा विशेष शोभूं लागला.

ततः कतिपयैरेव गजवाजिपदातिभिः ।

मौलैराप्तैरमात्यैश्च ख्यातैरध्यापकैरपि ॥ २५ ॥

बिरुदैश्च ध्वजैरुच्चैः कोषेणापि च भूयसा ।

तथा परिजनैरन्यैरनन्यसमकर्मभिः ॥ २६ ॥

समवेतममुं शाहभूपतिदशोभने दिने ।

प्राहिणोत्पुण्यदेशाय पुण्यकारिणमात्मजम् ॥ २७ ॥

२५-१७ नंतर कांहीं हत्ती, घोडे व पायदळ, पिढीजाद व विश्वासु अमात्य, त्याचप्रमाणें विख्यात अध्यापक, बिरुदै, उंच ध्वज, विपुल द्रव्य त्याचप्रमाणें अद्वितीय कर्में करणारे दुसरे परिजन या समवेत त्या पुण्यशील पुत्रास शहाजी राजानें शुभदिनीं पुणें प्रांतीं पाठविलें.

ततः कतिपयैरेष दिनैर्दिनकृदन्वयः ।

अयादेशं महाराष्ट्रं तस्मात् कर्णाटमंडलात् ॥ २८ ॥

२८ मग कांहीं दिवसांनीं तो सूर्यवंशोत्पन्न (शिवाजी राजा) कर्णाटक प्रांताहून महाराष्ट्र देशास निघाला.

सशक्तित्रितयोपेतः समेतस्सैन्यसंचयैः ।

शिवस्स्वया श्रिया सार्धं पुण्याहं पुरमासदत् ॥ २९ ॥

२९ प्रभाव, उत्साह व मंत्र या तीन शक्ती, सेनासमूह आणि स्वतःची राजलक्ष्मी यांनीं युक्त असा तो शिवाजी पुणें शहरास पोचला.

चक्रप्रियकरः सद्यः समुल्लासितमंडलम् ।

नावेदयदमुं लोकबंधुं लोको व्यलोकत ॥ ३० ॥

३० (चक्रवाक पक्ष्याचें) राष्ट्रार्थें हित करणारा आणि तत्काळ (पृथ्वीस प्रकाशित करणारा) राष्ट्रस उल्लेखित करणारा अशा ह्या (सूर्यास) लोकमित्रास लोकांनीं पाहिलें, परंतु जाणलें नाहीं.

शिवभारत अध्याय १० वा

ततोनुकूलप्रकृतिः कुर्धन् प्रकृतिरंजनम् ।

अवर्धत क्रमेणैष विक्रमी यशसा सह ॥ ३१ ॥

३१ पुढें अनुकूल मंत्र्यांच्या साहाय्याने प्रजेला (आनंद) देत असतां तो पराक्रमी (शिवाजी) हळू हळू वाढू लागला, त्याबरोबरच त्याचे यशही वाढू लागले.

महाराष्ट्रो जनपदस्तदानीं तत्समाश्रयात् ।

अन्वर्थतामन्वभयत् समृद्धजनतान्वितः ॥ ३२ ॥

३२ तेव्हां त्याच्या अधिकाराखाली महाराष्ट्र देशांतील जनता समृद्ध झाली आणि ' महाराष्ट्र ' हें नांव अन्वर्थ झाले.

श्रयंतः प्रश्रयोपेतं गुरवस्तं गूणैस्मह ।

अनन्यानिष्ठमनसः समगच्छन् कृतार्थताम् ॥ ३३ ॥

३३ त्या विनशशील व गुणवान शिवाज्याच्या पदरीं असलेले गुरु कृतार्थ झाले (म्हणजे त्यांनीं शिकविलेल्या सर्व विद्या व कला यांमध्ये तो निपुण झाला.)

श्रुतिस्मृतिपुराणेषु भारते दण्डनीतिषु ।

समस्तेष्वपि शास्त्रेषु काव्ये रामायणे तथा ॥ ३४ ॥

व्यायामे वास्तुविद्यायां होरासु गणितेष्वपि ।

धनुर्वेदचिकित्सायां मते सामुद्रिके पुनः ॥ ३५ ॥

तासु तासु च भाषासु छन्दस्सु च सुभाषिते ।

चर्यास्विवभरथाश्वानां तथा तल्लक्षणेष्वपि ॥ ३६ ॥

आरोहणे प्रतरणे चंक्रमे च विघंलने ।

कृपाणचापचक्रेषु प्रासपट्टिशशक्तिषु ॥ ३७ ॥

युद्धे नियुद्धे दुर्गाणां दुर्गमीकरणेषु च ।

दुर्लक्ष्यलक्ष्यवेधेषु दुर्गमाभिगमेष्वपि ॥ ३८ ॥

इंगितेषु च मायासु विषनिर्हरणादिषु ।

तत्तद्भ्रतन्परीक्षायामवधाने लिपिष्वपि ॥ ३९ ॥

प्रवीणः स स्वयं तांस्तान् गुरून् गुरुयशोभरैः ।

अयोजयत् भृशं तत्तत् प्रत्यभिज्ञानवान् विभुः ॥ ४० ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

३४-४० श्रुति, स्मृति, पुराणें, भारत, राजनीति, सर्व शास्त्रें, रामायण, काव्य, व्यायाम, वास्तुविद्या, फलज्योतिष, सांग धनुर्वेद, तसेंच तामुद्रिक, निरनिराळ्या भाषा, पद्य, सुभाषित, हत्ती, घोडे व रथ यांवरून बसणें, तसेंच त्यांचीं लक्षणें, चढणें व उतरणें दौड मारणें, उडी मारणें, तरवार घनुष्य व चक्र, भाला, पट्टा व शक्ति, युद्ध व बाहुयुद्ध, दुर्ग अभेद्य (दुर्गम) करणें, दुर्लक्ष्य निशाण वेधणें, दुर्गम संस्थानांतून निसटून जाणें, इंगित जाणणें, जादुगिरी, त्रिष उतरणें, नाना प्रकारची रत्नपरीक्षा, अवधानें, ह्या सर्व विद्या शास्त्रें व कला यांमध्ये स्वतः प्रवीण होऊन सर्व गुरूंस मोठें यश दिलें.

स एष यौवनारंभे दधानोऽभिनवां श्रियम् ।

व्यभाद्यथा वासन्तविभवे सुरभूरुहः ॥ ४१ ॥

४१ वसंत ऋतूतील वैभवाच्या योगें देवतरु जसा शोभतो, तसा हा शिवाजी यौवनारंभी नवीन प्राप्त झालेल्या कांतिमुळें शोभूं लागला.

तमुल्लंघितकौमारमुद्भवन्नवयौवनम् ।

मनिकेतनलावण्यश्रीविलासमनोहरम् ॥ ४२ ॥

सती शीलवती रम्यरूपा चातिगुणोज्वला ।

अभजद् भूपतिं भार्या प्रवारकुलसंभवा ॥ ४३ ॥

४२-४३ कौमारदशा संपून ज्याला नुकतेंच नवयौवन प्राप्त झालें आहे आणि मदनासारखें लावण्य अंगीं खेळूं लागल्यामुळें मनोहर अशा त्या शिवाजीला सती शीलवती, रमणीय रूपवती व अत्यंत गुणशालिनी अशी पवार कुळांतील भार्या प्राप्त झाली.

पूर्वजन्मप्रणयिनीं स इमां वरवर्णिनीम् ।

लब्ध्वा मुदमुपादत्त श्रीकृष्ण इव रुक्मिणीम् ॥ ४४ ॥

४४ रुक्मिणी प्राप्त झाल्यानें श्रीकृष्णास जसा आनंद झाला, तसा पूर्वजन्मांची पत्नी अशी ही सुंदर स्त्री प्राप्त झाल्यानें शिवाजीला झाला.

प्रादुर्भवत् प्राग्भवसंस्तवाभ्यां ।

मित्योनुकूलत्वमुपागताभ्याम् ॥

शिवभारत अध्याय १० वा

अधत्त ताभ्यामथदंपतीभ्यां ।

संभूय शोभां महतीं त्रिवर्गः ॥ ४५ ॥

४५ पूर्वजन्मीचा परिचय असलेले हे जोडपे (पुनः) एकत्र आल्याने त्यांच्यामध्ये परस्परांबद्दल प्रेम उत्पन्न झाले. मग धर्म, अर्थ आणि काम हे तीन पुरुषार्थ ह्या जोडप्याच्या ठिकाणी एकत्र आल्यामुळे फार शोभू लागले.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे निधिवासकर-कवीन्द्रपरमानन्द-
प्रकाशितायां संहितायां दशमोध्यायः

अध्याय ११ वा.

मनीषिण ऊचुः

संप्रेष्य पुण्यविषयं सनयं तनयं शिवम् ।

शाहराजः किमकरोत् कर्णाटविषये वसन् ॥ १ ॥

पण्डित म्हणालेः—

१ आपला शहाणा मुलगा शिवाजी ह्यास पुणें प्रार्ती पाठवून शहाजी राजानें कर्नाटकांत राहून काय केलें ?

कथं च महमूदोऽपि तस्मिन् विजितविद्विषि ।

प्रसिद्धायोधनोत्साहे शाहे स्वयमवर्तत ॥ २ ॥

२ आणि ज्यानें शत्रू जिंकले आहेत व ज्याचा युद्धोत्साह प्रसिद्ध आहे अशा शहाजीशीं महमुदशहा स्वतः कसा वागला ?

कधीन्द्र उवाच

षाड्गुण्यस्य प्रयोगेण तत्तन्मंत्रबलेन च ।

वशीचकार सकलं शाहः कर्णाटमंडलम् ॥ ३ ॥

कधीन्द्र म्हणालाः—

३ संधि, विग्रह, यान, आसन, सश्रय आणि द्वैध या सहा गुणांचा प्रयोग करून, त्याचप्रमाणे नानाप्रकारच्या मसलती लढवून, शहाजीनें सर्व कर्नाटक प्रांत आपल्या ताब्यांत आणला.

प्रसूनमिव संप्राप्य प्रणयी प्रणतिस्पृशा ।

शिरसा प्रतिजग्राह जगद्देवोऽस्य शासनम् ॥ ४ ॥

४ (कावेरी पत्तनाच्या) जगद्देवानें शरण येऊन, प्रणाम करून ह्याची सत्ता पुष्पाप्रमाणें मस्तकावर धारण केली.

दुर्धर्षोऽपि विधेयोऽस्य बभूव मधुराधिपः ।

प्रतिपेदे महाशूरपतिरप्यस्य वश्यताम् ॥ ५ ॥

५ मदुरेचा अजिंक्य राजा सुद्धां ह्याच्या आज्ञेत वाणूं लागला. म्हैसूरच्या राजानेंहि ह्याचा ताबा मान्य केला.

रणदूलहखानेन खलेनोपहृतं बलात् ।

भद्रासनं स्वमध्यास्त वरिभद्रोऽस्य संश्रयात् ॥ ६ ॥

शिवभारत अध्याय ११ वा

६ दुष्ट रणदुल्लाखानानं बलात्कारानं घेतलेल्या आपल्या सिंहासनावर बीर-
भद्र हा शहाजीच्या आश्रयानं पुनः बसला.

तं तं मंत्रं तत्र तत्र प्रयुंजानस्य धीमतः ।

बहवोऽस्यानुभावेन जहुर्यवनजं भयम् ॥ ७ ॥

७ निरनिगळ्या प्रसंगी निरनिगळ्या मसलती योजणाऱ्या चतुर शहाजीच्या
प्रभावानं पुष्कळानीं यवनांची भीति टाकली.

शाहराजस्य मंत्रेण भवन्नन्यसुदुःसहः ।

सर्वाणि स्वामिकार्याणि चकार रणदुलहः ॥ ८ ॥

८ दुसऱ्यास अतिशय दुःसह असणारा रणदुल्लाखान सर्व स्वामिकार्ये शहाजी
राजाच्या सल्लामसलतीनं करूं लागला.

अथ कालगतिं प्राप्ते सेनान्यां रणदुलहे ।

कार्णाटकान् नरपतीन् स्ववशीकर्तुमंजसा ॥ ९ ॥

यं यं सेनापतिं तत्र प्राहिणोत् किल येदिलः ।

स स तत्कांक्षिताकांक्षी शाहमेवान्ववर्तत ॥ १० ॥

९-१० पुढें सेनापति रणदुल्लाखान कालवश झाल्यावर कर्नाटकांतील
राजांना ताबडतोब आपल्या ताब्यांत आणण्यासाठी ज्या ज्या सेनापतींस
आदिलशहानें तिकडे पाठविलें तो तो सेनापति त्याचें इष्ट कार्य सिद्धीस नेण्या-
साठी शहाजीच्याच तंत्रानें वागूं लागला.

ततो भृशबलं भूपं नियन्तुमनयं स्पृशन् ।

इभरामसुतो दर्पात् मुस्तुफाखानमादिशत् ॥ ११ ॥

११ तेव्हां अनीतीचा आश्रय करणाऱ्या त्या इब्राहिम आदिलशहाच्या पुत्रानें
(महमूदशहानें) घमेंडीनं भोसले राजास कैद करण्याची मुस्तुफाखानास
आज्ञा केली.

अथानकनिनादेन सागरं प्रतिगर्जयन् ।

जयशब्देन योधानां दिङ्मुखानि प्रपूरयन् ॥ १२ ॥

तरलाभिः पताकाभिस्ताडितः परितर्जयन् ।

उदग्रैश्शुंडिशुण्डाग्रैर्मुदिरान् प्रतिसारयन् ॥ १३ ॥

पांसुभिस्तुरगोधूतैस्सप्तसप्तं विलोपयन् ।

वाहिनीनिवहैरध्ववाहिनीः परिशोषयन् ॥ १४ ॥

निम्नोन्नतां वसुमतीमतीव समतां नयन् ।

प्रपेदे सप्रतिभट्टैर्वृतं कर्णाटनीवृतम् ॥ १५ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

१२-१५ मग दुंदुभिध्वनीने समुद्र दुमदुमवीत, योद्ध्यांच्या जय शब्दानें दिशा भरून टाकीत, तरल पताकांनीं विजांना धमकावीत, हत्तींच्या उंच गुंडा-प्रांनीं भेघांना बाजूंस सारीत, घोड्यांनीं उडविलेल्या धुळीनें सूर्यास लोपवून टाकीत, सेनासमूहांनीं मार्गांतलि नद्या आटवीत, उंच सखल भूमि अगदीं सपाट करीत तो मुस्तफाखान शत्रू योद्ध्यांनीं व्याप्त अशा कर्नाटक प्रांतास जाऊन पोचला.

ततः श्रुत्वा तमायान्तमनेकानीकपान्वितम् ।

प्राप्तसेनापतिपदं येदिलप्रत्यथारूपदम् ॥ १६ ॥

प्रथितं मुस्तुफाखानं महामानं महान्वयम् ।

कपटानोकहभुवां खुरासानभुवां वरम् ॥ १७ ॥

अविश्रब्धोऽपि विश्रंभमात्मनः संप्रदर्शयन् ।

प्रत्युज्जगाम संरभात् ससैन्यशशाहभूपतिः ॥ १८ ॥

१६-१८ सेनापतिपद प्राप्त झालेला, आदिलशहाच्या विश्वासांतला कपट-रूपी वृक्षांचें आगर असलेल्या खुरासान प्रांताचा अर्क, महामानी, थोर कुळांतला, प्रख्यात मुस्तुफाखान हा अनेक सरदारांसह येत आहे असें ऐकून आपला त्याच्यावर विश्वास नसतांही तो आहे असें दाखवून शहाजी राजा आपल्या सैन्यासह लगबगीनें त्यास सामोरा गेला.

अथाधिकाधिकं स्नेहं मिथो दर्शयतोस्तयोः ।

सख्योरिव महान् जज्ञे पथि संदर्शनोत्सवः ॥ १९ ॥

१९ एकमेकांविषयीं अधिकाधिक प्रेम दाखविणाऱ्या त्यांच्या भेटीचा समारंभ मार्गांत दोघां मित्रांच्या भेटीप्रमाणें मोठा थाटाचा झाला.

उभावपि तदा तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ।

कुंजरास्तुरगांश्चोच्चैरन्योन्यमुपजहतुः ॥ २० ॥

२० त्या समयीं दोघांनींही तेथे वस्त्रें, अलंकार, हत्ती, घोडे हीं एकमेकास विपुल अर्पण केली.

तदानीं मुस्तुफानीकानिवेशस्यांतिके निजाम् ।

सेनां निवेशयामास भूभृत् भृशबलो बली ॥ २१ ॥

२१ त्या वेळेस मुस्तुफाखानाच्या सैन्याच्या तळाजवळच बलाढ्य शहाजी राजे भोसले यांनींही आपल्या सेनेचा तळ दिला.

अद्राक्षीन्मुस्तुफाखानश्छिद्रान्वेषी यदा यदा ।

सन्नद्धमेव सुतरां शाहराजं तदा तदा ॥ २२ ॥

२२ छिन्द्रान्वेषी मुस्तुफाखान जेव्हां जेव्हां पाही तेव्हां तेव्हां त्यास शहाजी राजा अगदीं सज्ज आढळे.

शिवभारत अध्याय ११ वा

प्रत्याययितुमात्मानं परिदर्शितसौहृदः ।

स तत्तत्कार्यकरणे शाहमेव पुरो व्यधात् ॥ २३ ॥

२३ आपल्याविषयी खात्री पटविण्यासाठी खेह दाखवून मुस्तुफाखान शहाजी राजास सर्व कार्यांत पुढें करित असे.

प्रत्युत्थानेन तरसा दूरप्रत्युद्गमेन च ।

हस्ताश्लेषेण हर्षेण हस्तसंधारणेन च ॥ २४ ॥

अर्धासनप्रदानेन संमुखीभवनेन च ।

स्मितपूर्वेण वचसा तथा प्रीतिस्पृशा वृशा ॥ २५ ॥

तत्तन्मन्त्रप्रयोगाणां प्रकाशकरणेन च ।

तेषु तेषु च कार्येषु पुरस्कारेण भूयसा ॥ २६ ॥

अर्हेण परिबर्णेण संस्तवेन स्तवेन च ।

परिहास रसेनोच्चैरध्यात्मकथनेन च ॥ २७ ॥

हिताहंतोज्जावनेन स्ववृत्तावेदनेन च ।

यवनः सोऽन्वहं तस्मै प्रत्ययं समदर्शयत् ॥ २८ ॥

२४-२८ लगवगीने उत्थापन देऊन, दुरुन सामोरें जाऊन, हात घट्ट धरून, आनंद दाखवून, हातांत हात घालून, अर्धासन देऊन, त्याच्याकडे तोंड करून, स्मितपूर्वक बोलून, प्रीतिपूर्वक पाहून, नानाप्रकारच्या मसलतीच्या योजना त्यास प्रकट करून, सर्व कार्यांत त्याचा पुष्कळ पुरस्कार करून मूर्त्यु-वाज नजराणे देऊन सलगी दाखवून, स्तुति करून, खूब थट्टा मस्करी करून, आध्यात्माच्या गोष्टी सांगून, हिताविषयी अभिमान जागृत करून, किंवा आपला वृत्तांत सांगून तो यवन दररोज त्यास त्याच्यावर आपला विश्वास दाखवीत असे.

ततः स पृतनापालः समस्तान् पृतनापतीन् ।

आनाय्य न्यायनिपुणो विविक्ते वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥

२९ पुढें त्या राजनीतिनिपुण सेनापतीनें समस्त सेनानायकांस आणवून एकांतांत भाषण केलें.

मुस्तुफाखान उवाच

यस्यान्नं भुज्यते येन मनुजेनानुजीविना ।

तस्य यो स भवेदात्मा नादसीयः कदाचन ॥ ३० ॥

३० मुस्तुफाखान म्हणालाः—

जो सेवक ज्याचें (धन्याचें) अन्न खातो त्या सेवकाचा जो प्राण तो त्या धन्याचा होय, त्याचा (सेवकाचा) केव्हांहि नव्हे.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

न महत्त्वं विना विद्यां न काव्यं प्रतिभां विना ।

कदाचिदपि नाभीष्टं दृष्टं स्वामिकृपां विना ॥ ३१ ॥

३१ विद्येशिवाय महत्त्व (प्राप्त होत) नाही; प्रतिभेशिवाय काव्य (निर्माण होत) नाही; त्याचप्रमाणे स्वामिकृपेशिवाय अभीष्ट झालेलें पाहण्यांत नाही.

तस्माद् यः स्वामिनोऽर्थाय त्यजत्यात्मानमात्मनः ।

तमेव धन्यमित्याहुर्नीतितंत्रविदो जनाः ॥ ३२ ॥

३२ म्हणुन जो (सेवक) स्वामिकार्यार्थ आपला प्राण बेंचतो तोच धन्य पुरुष होय असे नीतिशास्त्रवेत्ते म्हणतात.

न बांधवो न च सखा न संबन्धी न सोदरः ।

न पिताप्यनुरोद्धव्यः स्वामिसेवापरात्मभिः ॥ ३३ ॥

३३ स्वामिसेवापरायण लोकांनी संबन्धी, मित्र, सोयरेघायरे, सख्खामाऊ यांची, इतकेंच नव्हे तर, बापाची सुद्धां पर्वा करूं नये.

यस्मिंस्तुष्टे तुष्टिमेति यस्मिन् रुष्टेऽस्तमेति च ।

तमनन्येन मनसा न विषेवेत कः पुमान् ॥ ३४ ॥

३४ जो संतुष्ट झाला असतां आपण तुष्ट होतो, आणि जो रुष्ट झाला असतां आपण नष्ट होतो त्याची (स्वामिची) सेवा कोणता पुरुष एकनिष्ठपणे करणार नाही ?

सर्वेऽपि वयमेतर्हि नियमे महति स्थिताः ।

संभूय महमूदस्य हिताय प्रयतेमहि ॥ ३५ ॥

३५ आपण सर्वच जण सध्यां त्याच्या पूर्ण ताब्यांत आहोंत तेव्हां सर्व मिळून महमूदाच्या हितासाठीं झटूं या.

यद्य स्वामिना स्वेन महमूदेन मानिना ।

निग्राह्यशशाह इति वै संदेश्यावेदितं मयि ॥ ३६ ॥

बली भृशबलो भूपः स यावन्नावबुध्यते ।

तावत्तद्धि विधातव्यमस्माभिः स्वहितार्थिभिः ॥ ३७ ॥

३६-३७ आपला मानी धनी महमूदशहा ह्यानें 'शहाजीस कैद करा' असा आज निरोप पाठवून मला कळविलें आहे; तें आम्ही स्वहित साधकांनीं बलाढ्य शहाजीराजा भोसला जो जागा झाला नाही तोंच केलें पाहिजे.

निशीथिनीमतीत्येमां महत्युषसि संहसाः ।

सहिताः सैनिकै स्वैः स्वैस्तास्त्रिगृहीत पार्थिवम् ॥ ३८ ॥

३८ ही आजची रात्र उलटल्यावर मोठ्या पहाटेस आपआपल्या सैनिकांसह एकत्र होऊन त्या राजास पकडा.

शिवभारत अध्याय ११ वा

इत्थमावेदितास्तेन मुस्तुफेनार्थसिद्धये ।

पृतनापतयः स्वं स्वं शिबिरं प्रतिपेदिरे ॥ ३९ ॥

३९ याप्रमाणें त्या मुस्तुफाखानानें सेनानायकांस कार्य सिद्धीस नेण्यास सांगितल्यावर ते आपआपल्या शिबिरास गेले.

मंत्रमेतद्विद्वास्ते निशि यस्यामन्त्रयन् ।

तस्यामेव महोत्पाताः शाहस्य शिबिरेऽभवन् ॥ ४० ॥

४० ही मसलत त्या अविधानी ज्या रात्री केली त्याच रात्री शहाजीच्या शिबिरांत मोठे उत्पात झाले.

सप्तयो दृक्पयोऽमुंचन्नरणन् करुणं गजाः ।

अतर्कितमभज्यंत क्रूरारवकृतो ध्वजाः ॥ ४१ ॥

४१ घोडे अश्रु टाळूं लागले, हत्ती करुण स्वर काढूं लागले, ध्वज कडकड आवाज होऊन एकाएकी मोडून पडले,

चक्रिरे नाहता एव पटहाः क्रूरमारवम् ।

रजसा सहसावर्ते वितेने वातमण्डली ॥ ४२ ॥

४२ न वाजवतांच नगारे भयंकर आवाज करूं लागले, एकाएकी वावटळ धुळीसह गरगर फिरूं लागली;

अभ्रोदराद्विनैवाभ्रं करकाः परितोऽपतन् ।

विनैवांभोधरं व्योमनः प्रादुरासीदिरंमदः ॥ ४३ ॥

४३ मेघांशिवाय च आकाशांतून गारा चोहोंकडे पडूं लागल्या; मेघांशिवाय च आकाशांतून वीज चमकूं लागली;

न प्रदीपनवेलाभ्रां प्रदीपाः प्रदिदीपिरे ।

न प्रसेदुर्मनुष्याणां वदनानि मनांसि च ॥ ४४ ॥

४४ दिवे लावण्याचे वेळीं दिवे लागेनात; मनुष्यांचीं मुखें व मनं म्लान झालीं.

अकारि पृतनोपांते शिवाभिरशिवो रवः ।

श्वभिरूर्ध्वमुखीभूय चक्रन्दे चातिनिदितम् ॥ ४५ ॥

४५ सेनेसमीप भाळू अश्रुभ ओरडूं लागल्या. कुर्त्री वर तोंड करून अत्यंत घाणेरडें रडूं लागलीं;

सुहुरभ्यर्णमभ्येत्य घूको घूत्कारमातनोत् ।

तथा वृकगणः क्रूरमारवं सहसाकरोत् ॥ ४६ ॥

४६ वारंवार अत्यंत जवळ येऊन घुबड घूत्कार करूं लागले; त्याचप्रमाणें छांडगेहि एकाएकी भयंकर आवाज करूं लागले;

कवीन्द्र परमानन्दकृत

चक्रंपिरे सुमनसां प्रतिमाः प्रतिमंदिरम् ।

अकस्मादर्धरात्रे च गौश्चक्रन्द निकेतगा ॥ ४७ ॥

४७ प्रत्येक देवळांत देवांच्या मूर्ति कापूं लागल्या; मध्यरात्री अकस्मात् गायी हंबरडें फोडूं लागल्या.

इमान्यासन्निमित्तानि भयशंसीनि भूरिशः ।

तथाप्यवहितो नाभूत् भूपः स नियतेर्वशः ॥ ४८ ॥

४८ अशीं भयसूचक दुश्चिन्हें पुष्कळ झाली, तथापि तो शहाजी राजा दुर्दैवामुळें सावध झाला नाही.

सज्जीभूय निजे निजेऽद्य शिविरे तिष्ठन्त्यनीकाधिपाः

सार्धं यैर्व्यदधन्निशार्धसमये मंत्रं चिरं मुस्तुफः ।

आगत्येति निवेदितं प्रणिधिभिः श्रुत्वातिसत्त्वाधिको

दैवायत्ततया न शाहनृपतिश्चक्रे तदात्वोचितम् ॥ ४९ ॥

४९ ज्यांच्याशीं मध्यरात्रीच्या वेळीं मुस्तुफाखानानें फार वेळ मसलत केली ते सेनानायक आपआपल्या शिविरांत सज्ज होऊन राहिले आहेत असें हेरांनीं येऊन सांगितलें तरि तें ऐकूनहि अतिशय बलाढ्य शहाजी राजानें दुर्दैवामुळें तत्कालोचित गोष्ट केली नाही !

इत्यनुपुराणे कवीन्द्रपरमानन्दप्रकाशितायां

संहितायामेकादशोऽध्यायः ।

अध्याय १२ वा.

अथ कोकवियोगार्तिहरेबंधूकभास्वरे ।

पूर्वपर्वतशृंगाग्रमारुरुक्षतिभास्करे ॥ १ ॥

प्रभातसंध्यारागेण रंजिते गगनांगने ।

तमस्तमीचरमुखप्रमुक्ते ककुभांगणे ॥ २ ॥

दरांदोलितपंपांभः कणसंपर्कशीतले ।

फुल्लदंभोरुहामोदमधुरे वाति मारुते ॥ ३ ॥

दिलावरो मसूदश्च सरजा याकुतोऽम्बरः ।

आदवन्याधिनाथश्च तथा कर्णपुराधिपः ॥ ४ ॥

फरादः कैरतश्चोभौ तथा याकुतसारभिः ।

आजमो बहुलोलश्च मानी मलिकराहनः ॥ ५ ॥

राघवो मंबतनयो वेदजिङ्गास्करात्मजः ।

सुतो हैबतराजस्य बल्लालश्च महाबलः ॥ ६ ॥

त्रयोऽप्येतेऽग्रजन्मानः सैनिकाग्न्याः सुदुर्मदाः ।

प्रवारौ सिद्धभंबाह्नौ मंबो भृशबलस्तथा ॥ ७ ॥

अन्येऽप्यनीकपतयः तत्तदन्वयसंभवाः ।

तदा युध्दमदावेशवशात्मानो महायुधाः ॥ ८ ॥

कम्पयन्त इवाकाशं पताकापटमण्डलैः ।

क्षोदयन्त इव क्षोणीं चलैर्हयखुरांचलैः ॥ ९ ॥

दिधक्षन्त इवाशेषां त्रिलोकीं तेजसां चयैः ।

प्राकारमिव कुर्वन्तः परित प्रबलैर्बलैः ॥ १० ॥

पाषका इव दीव्यन्तः कृतान्त इव निर्भयाः ।

शिविरं शाहराजस्य रुरुधुर्मुस्तुफाज्ञया ॥ ११ ॥

१--११ चक्रवाक पक्षाच्चै वियोगदुःख नाहींसें करणारा, दुपारींच्या फुला प्रमाणें कांतिमान् सूर्य उदयाचलाच्या शिखराप्रावर आरोहण करण्याच्या बेतांत होता; प्रभातकालीन संध्यारागानें गगनरूपी अंगणास लाली आली होती; अंध-काररूपी निशाचरापासून सर्व दिशा मुक्त झाल्या होत्या, जणू काय भीतीनें

कवीन्द्र परमानन्दकृत

आंदोलन पावणाच्या पंपा सरोवराच्या पाण्याच्या तुषारांच्या योगें शीतल आणि विकसित कमलांच्या सुगंधाच्या योगें अल्हाददायी असा वायू वाहात होता. अशा वेळीं दिलावरखान, मसूदखान, सरजा याकुतखान, अंबरखान, अदवनीचा राजा, कर्णरपूचा राजा, फरादखान, व कैरातखान, हे दोघे, त्याप्रमाणेंच याकुतखान, आजमखान व बडलोलखान, मानी मलिक राहनखान, राघव मंबाजी, वेदोजी भास्कर आणि हैबत राजा (वा) चा पुत्र महाबलवान् बल्लाळ, असे तिघे मदोन्मत्त ब्राह्मण सरदार, सिधोजी आणि मंबाजी पवार मंबाजी भोसला आणि निरनिराळ्या कुलांतले दुसरेहि सरदार युद्धाची खुमखुम अंगांत चढल्यामुळें मोठमोठीं आयुधें धारण करून आपल्या पताकांच्या गर्दीनें आकाश जणूं काय कांपवीत, घोड्यांच्या खुरांच्या अग्रानां पृथ्वीचा जणूं काय चुरा करीत, आपल्या तेजोराशींनीं सकल त्रिभुवनास जणूं काय जाळून टाकीत, प्रबल सैन्यांच्या योगानें जणूं काय सभोंवतीं तट बांधीत अग्नीप्रमाणें तेजस्वी आणि यमाप्रमाणें निर्भय असे ते (सरदार) मुस्तुफाखानाच्या आशेवरून शहाजी राजाच्या शिविरास वेढा देते झाले.

असन्नाहितमातंगमपल्याणितसैन्धवम् ।

असज्जयोधसंदोहमसुप्तोत्थितनायकम् ॥ १२ ॥

यामिनीजागरोद्दामक्लमनिद्राणयामिकम् ।

शिविरं तत्तदातंक वशाद्वैहस्त्यमाददे ॥ १३ ॥

१२--१३ इकडे शहाजीच्या शिविरांत हत्तींवर हौदे चढविलेला नव्हते, घोड्यांवर खोर्गिरे घातलीं नव्हतीं, सैनिकांचीं पथकें सज्ज नव्हतीं, नायक (सेनापति) निजून उठले नव्हते, रात्रीच्या जागरणानें अतिशय ग्लानि आल्यामुळें पाहरेकरी निद्रित होते, यामुळें नाना प्रकारच्या भीतीनें ग्रस्त होऊन त्या शिविरांत एकच गोंधळ उडाला.

परिचेपेण महता बिबमंशुमतो यथा ।

शुशुभे प्रति सैन्येन शाहस्य शिविरं तथा ॥ १४ ॥

१४ मोठ्या खळ्याच्या योगानें सूर्याचें बिंब जसें दिसतें तसें शत्रु सैन्याच्या योगें शहाजीचें शिविर त्या समर्या दिसूं लागलें.

सर्वतस्तस्य सैन्यस्य सागरस्येव गर्जतः ।

पार्ष्णिग्राहः स्वयमभून्मुस्तुफो वाहिनीश्वरः ॥ १५ ॥

१५. सागराप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या त्या सैन्याच्या पिछाडीचें सर्व बाजूंनीं संरक्षण सेनापति मुस्तुफखान स्वतः करीत होता.

अथ खंडजिता चांबुजिता मानजिता तथा ।

सहितो बन्धुभिश्चान्यैः सैनिकैश्च समन्ततः ॥ १६ ॥

शिबभारत अध्याय १२ वा

चन्द्रहासधरैश्चापधरैः प्रासधरैरपि ।
 अग्नित्रयधरैश्चक्रधरैश्च पुरुषैर्वृतः ॥ १७ ॥
 घोरकर्मा घोरफटो बाजराजो महाभुजः ।
 वाडवो जसवन्तश्च वाडवाग्निरिवापरः ॥ १८ ॥
 मल्लजिन्नरपालश्च प्रवारकुळदीपकः ।
 ख्यातश्च तळजिन्नाम नृपो भृशबलान्वयः ॥ १९ ॥
 अध्यासितसगर्दावखुरक्षुण्णवसुन्धराः ।
 विविशुः शाहशिबिरं सवैऽर्मी बलिनां वराः ॥ २० ॥

१६--२० नंतर खंडोजी, अंबाजी, मानाजी हे बंधु, तसेंच इतर सरदार आणि तरवारी, धनुष्ये, भाले, तडुका, आणि चक्रे हीं धारण करणारे सैनिक ज्याच्या भोंवती आहेत असा घोर कृत्ये करणारा महाबाहु बाजराज घोरपडे, जणू दुसरा बडवानलच असा यशवंतराव वाडवे, पवार कुलाचे भूषण मालोजी राजा, विख्यात तुळोजी राजा भोसला असे ते सर्व बलिष्ठ सरदार आपण बसलेल्या धोळ्यांच्या खुरांनीं पृश्नीचे चूर्ण करीत शहाजीच्या शिबिरांत शिरले.

ते तदातीव गर्जन्तो जिगीषन्तो महामदाः ।
 सुप्तं प्रबोधयामासुः शाहं सिंहमिव द्विपाः ॥ २१ ॥

२१ हत्तींनीं सिंहास जसें जागे करावे तसें त्या समर्थी त्या मदींमत्त, जयेच्छु आणि अतिशय गर्जना करणाऱ्या सरदारांनीं निजलेल्या शहाजीस जागे केले.

शाहः प्रबुद्धमात्रस्तु निशम्यागमनं द्विषाम् ।
 सज्जमानः शशासोच्चैः सज्जध्वामिति सैनिकान् ॥ २२ ॥

२२ शत्रु आलेले ऐकून जागा होतांच स्वतः सज्ज होत होत शहाजीनें “सज्ज व्हा” असा सर्व सैनिकांस जोराने हुकूम सोडला.

अश्वोऽश्वोऽसिरसिःप्रासः प्रास इत्याद्यस्तदा ।
 आरवाः समजायन्त शिबिरे शाहभूतः ॥ २३ ॥

२३ तेव्हां “घोडा घोडा, तरवार तरवार, भाला भाला” असा शहाजीच्या गोटात एकच गोंगाट उत्पन्न झाला.

अथ शाहे महाबाहौ सज्जमाने महौजसि ।
 अदसीये महासैन्येऽप्याकस्मिकभयस्पृशि ॥ २४ ॥
 कण्ठीरव इवाकुण्ठगतिः संयति संयति ।
 खण्डपाटल एवैको ययौ घोरफटान् प्रति ॥ २५ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

२४-२५ महाबाहु व महाबलाढ्य असा शहाजी राजा सज्ज होत आहे आणि त्याचें मोठें सैन्य आकस्मिक भयानें ग्रस्त झालें आहे (गोंधळून गेलें आहे) इतक्यांत प्रत्येक युद्धांत सिंहाप्रमाणें अकुंठितगति असा खंडोजी पाटील हा एकटाच घोरपड्यांवर चालून गेला.

आमुक्तकवचः श्रीमानभेद्यफलकोधदुरः ।

कृतहस्तः कुन्तधरः कृपाणी कर्मकेविदः ॥ २६ ॥

स तूर्णं तुरगारूढो रणांगणमगाद्यदा ।

सिंहनादं नदन्ति स्म वाजराजादयस्तदा ॥ २७ ॥

२६-२७ अंगांत कवच घातलेला, अभेद्य ढालीमुळें खंबीर, भाला घेतलेला, उत्तम नेम मारणारा, तरवार लटकविलेला, युद्धकुशल असा प्रख्यात खंडोजी जेव्हां त्वरित घोड्यावर बसून रणांगणांत गेला तेव्हां बाजी घोरपडे इत्यादींनीं सिंहगर्जना केली.

ततो घोरफटानीकपतयोऽतिरयोध्वताः ।

तं पाटलं कुलोत्तंसं रुषा रुरुधिरेऽभितः ॥ २८ ॥

२८ मग अत्यंत वेगवान घोरपडे सरदारांनीं त्या पाटील कुलभूषणाला त्वेषानें चौहोंकडून घेरलें.

स तदाभ्रंलिहं भल्लं भ्रामयामास भासुरः ।

कारयामास चाश्वेन मंडलानि सहस्रशः ॥ २९ ॥

२९ तेव्हां त्या तेजस्वी खंडोजी पाटिलानें मेघांना भिडणारा आपला भाला गरगर फिरवून आपल्या घोड्यास हजारों रंगणें ध्यावयास लाविलीं.

तद्भ्रामितस्य भल्लस्य परिभ्रांता नभोऽन्तरा ।

दिनेशमण्डलाकारा दिदीपे शुतिमण्डली ॥ ३० ॥

३० त्यानें गरगर फिरविलेल्या भाल्याचें अंतरालांत गरगर फिरणारें तेजो-वलय सूर्य बिंबाप्रमाणें चमकूं लागलें.

तैस्तैः प्रहरणैस्तत्र प्रहरन्तो महायुधाः ।

खण्डशः खण्डशः क्रोधात् तेन भल्लभृता कृताः ॥ ३१ ॥

३१ नाना प्रकारच्या शस्त्रांनीं प्रहार करणाऱ्या, मोठीं आयुद्धें धारण करणाऱ्या वीरांचे त्यानें आपल्या भाल्यानें संतापानें तुकडे तुकडे केले.

कुप्यता पविहस्तेन पर्वता इव पातिताः ।

प्रतिप्रतीकं त्रुद्यन्तः पेतुरुर्व्यामनेकशः ॥ ३२ ॥

३२ क्रुद्ध इंद्रानें आपल्या वज्रानें पाडलेल्या पर्वताप्रमाणें प्रत्येक अवयव तुटून अनेक योद्धे भूमीवर पडले.

शिवभारत अध्याय १२ वा

रोषदृष्टाधरैर्द्धीरैरायोधनपरैः परैः ।

प्रसभं प्रहृतोप्येष पौरुषं स्वमदर्शयत् ॥ ३३ ॥

३३ क्रोधानें दांत ओठ चावून युद्धपरायण शूर शत्रूंनी याच्यावर जोरानें प्रहार केले असतांही यानें आपला पराक्रम दाखविला.

स ततः स्वेन भल्लेन निशितेनायतेन च ।

जहार कस्यचित्तस्य शिरोऽद्रिशिखिरोपमम् ॥ ३४ ॥

३४ त्यासाठीं त्यानें आपल्या लांब आणि तीक्ष्ण भाल्यानें कोणा एकाचें पर्वत शिखरासारखें शिर छाटून टाकलें.

तथैव कस्यचिद्वक्षः शिलातलमिवायतम् ।

अभेद्यमपि संरंभात् बिभेद् बलिनां वरः ॥ ३५ ॥

३५ त्याचप्रमाणें कोणाची शिल्लेसारखी रुंद आणि अभेद्य छाती त्या बलिष्ठानें त्वेषानें फोडून टाकली.

सभल्लफलकाघात पतिताश्वस्य कस्यचित् ।

कुंभि कुंभोपमं सद्यः स्कंधकूटमपातयत् ॥ ३६ ॥

३६ त्याने कोणाचा घोडा भाल्याच्या पात्यानें भोसकून हत्तीच्या गंडस्थळा-सारखा त्याचा उंच खांदा एकदम खाली पाडला.

कस्यचिच्चरणद्वंद्वं बलग्रं चापि कस्यचित् ।

कस्यचित् कंठनालंच चिच्छेद् किल खंडजित् ॥ ३७ ॥

३७ कोणाचे पाय, तर कोणाची कंबर आणि कोणाचा कंठ त्या खंडोजीन कापून काढले.

उत्पत्योप्तत्य भल्लेन पातायन् परितः परान् ।

एकोपि पाटलः प्राप तत्र चित्रमनेकताम् ॥ ३८ ॥

३८ एकसारखें चाल करून भाल्यानें शत्रूंना सभोंवतीं पाडणारा तो पाटील एकटा असूनहि अनेक आहे, असें भासलें.

अभियातारि संघात शातहेति शताहतः ।

स भिन्नवारबाणोरिवारणान् प्रत्यवारयत् ॥ ३९ ॥

३९ हल्ला करणाऱ्या शत्रुसमुहाऱ्या शेंकडों तीक्ष्ण शस्त्रांचे प्रहार होऊन ज्याचें कवच भंग झालें होतें अशा त्या पाटलानें शत्रुरूपी हत्ती परतविले.

सविपक्षचिनिर्मुक्तविशिखक्षतविग्रहः ।

शुशुभे लोहितार्द्रांगो लोहितांग इव ग्रहः ॥ ४० ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

४० शत्रूनीं सोडलेल्या बाणांनीं जखमी झालेला व रक्तानें भिजलेला तो (खंडोजी) मंगळाप्रमाणें शोभू लागला.

युध्यतः पाटलस्यास्य दृष्ट्वा पाटवमद्भुतम् ।

श्वेडितास्फोटितं चक्रुर्बाजराजादयो भटाः ॥ ४१ ॥

४१ लढणाऱ्या त्या पाटलाचें अभुत कौशल्य पाहून बाजराज घोरपडे प्रभृति योद्धे गर्जना करूं लागले व दंड थोपटूं लागले.

परमानजिता मानजिता भल्लभृता युधि ।

भिन्नभल्लस्य जग्राह करे कूरां कृपाणिकाम् ॥ ४२ ॥

४२ शत्रूचा गर्व हरण करणाऱ्या मानाजीनें आपल्या भाल्यानें त्याचा भाला मोडून टाकला असतां त्यानें एक तीक्ष्ण तरवार हातांत घेतली.

कृतहस्तं खड्गहस्तं ततस्तं प्रेक्ष्यसस्मितः ।

बाजराजो महाबाहुराजुहाव महाहवे ॥ ४३ ॥

४३ तेव्हां युद्धकुशल अशा त्या खड्गधारी खंडोजीस पाहून महाबाहु बाजराजानें स्मित करून युद्धास आव्हान केलें.

कालदंडकरालेन करवालेन पाटलः ।

तदा प्रहारमकरोत् बालराजस्य वक्षसि ॥ ४४ ॥

४४ तेव्हां खंडोजी पाटलानें यमदंडाप्रमाणें भयंकर अशा तरवारीनें बाजराज घोरपड्याच्या छातीवर वार केला.

तेनाघातेन महता प्रहतायतवक्षसि ।

बाजराजे महाबाहौ मोहमुद्रामुपेयुषि ॥ ४५ ॥

अंबुजित् परिघं घोरं मानजिन्मुद्गरं तथा

मल्लजिच्च सितां शक्तिं शिखां शेखावतीमिव ॥ ४६ ॥

बलजित् भल्लमतुलं जसवन्तश्च सायकम् ।

खंडजिच्च प्रचिक्षेप खड्गं खंडजितं प्रति ॥ ४७ ॥

४५--४६--४७ विशाल छातीवर केलेल्या त्या जोराच्या प्रहारामुळे महाबाहु बाजराज घोरपड्यास मूर्च्छा आली असतां अंबाजीनें भयंकर परिघ, (लोखंडी कांटे असलेला सोटा) मानाजीनें मुद्गल, मालोजीनें अग्नीच्या ज्वाळेसारखी काळी शक्ति, बाळाजीनें अप्रतिम भाला जसवंतानें बाण आणि खंडोजीनें खड्ग (तरवार) अशीं शस्त्रें त्या खंडोजी पाटलाच्या अंगावर फेकलीं.

स भीमेन समस्तानि समस्तानि समंततः ।

आपतंत्यायुधीयानामायुधानि समंततः ॥ ४८ ॥

शिवभारत अध्याय १२ वा

द्विधा चक्रेऽसिना स्वेन कानिचिच्च त्रिधा त्रिधा ।

कानिचित् पंचधा चापि नवधा दशधा तथा ॥ ४९ ॥

४८-४९ चोहोकडून योर्ध्यानीं फेकलेलीं सर्व शस्त्रं अंगावर येऊन पडू लागलीं; त्यांपैकी कांहींचे आपल्या भयंकर तरवारीनें दोन तुकडे, कांहींचे तीन तीन, तर कांहींचे पांच पांच तसेच कांहींचे नऊ नऊ, दहा दहा तुकडे केले.

बाजराजः क्षणं मूर्छां क्षणं सर्वविलक्षणम् ।

अनुभूय स्वयं भूयः प्रत्ययुध्यत पाटलम् ॥ ५० ॥

५० बाजराजानें क्षणभर मूर्छा आणि क्षणभर अत्यंत विलक्षण स्थिति स्वतः अनुभवून पुनः तो पाटलाशीं लडू लागला.

अथ स्वया प्रतिभया परप्रतिभयाकृतिम् ।

बाजराजो गदामुर्वी पातयामास पाटले ॥ ५१ ॥

५१ जिचा आकार शत्रूंना भयंकर होता अशी प्रचंड गदा बाजराजानें आपल्या कौशल्यानें पाटलाच्या अंगावर हाणली.

क्रूरया कार्तिकेयस्य शक्त्येव क्रौंचपर्वते ।

बाजराजस्य गदया तया भित्वा निपातिते ॥ ५२ ॥

त्रिदशस्यंदनारूढे सुभटे खंडपाटले ।

हन्यमानेन सैन्येन स्वसैन्ये चाति-विह्वले ॥ ५३ ॥

हतसंबद्धशीर्षण्यस्त्रस्तोष्णीषपटांचलः ।

चर्मवान् वर्मवानुच्चः शरासनवतां वरः ॥ ५४ ॥

कुन्तयोधी मंडलाग्रमंडलीकारपारगः ।

शाहराजो महाबाहुर्महाराजो महाहवः ॥ ५५ ॥

अधिरुह्य महाबाहमंबुवाहमिवांबुदः ।

सपदि प्रतिजग्राह बाजराजं जिघांसया ॥ ५६ ॥

५२-५६ कार्तिक स्वामीच्या तीक्ष्ण शक्तीनें क्रौंच पर्वत जसा पडला तसा बाजराजाच्या गदेनें भिन्न होऊन तो उत्कृष्ट योद्धा खंडोजी पाटील स्वर्गवासी झाला; तेव्हां मार खाणाऱ्या शत्रुसैन्याकडून स्वतःचें सैन्य अतिविह्वल झालें असता, शिरझाण घट्ट बांधलेलें, पटक्याचा शेवला सोडलेले, ढाल घेतलेले, चिलखत घातलेलें, धिप्पाड, उत्कृष्ट घनुर्धर, भाला फेकण्यात व पट्टा खेळण्यांत निष्णात असे युद्धकुशल महाबाहू शहाजी महाराज जसा मेघावर मेघ आरूढ होतो त्याप्रमाणें एका मोठ्या घोड्यावर स्वार होऊन बाजराज घोरपड्यास मार करण्याच्या इच्छेनें एकदम त्याच्यावर चाकून गेले.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

आभीरराजो दशजिह्वशदिग्जकारकः ।

योगजिच्च धनुःकाण्डधरो भाण्डकरान्वयः ॥ ५७ ॥

गुंजावटकरः सन्तो मेघजिह्वकुरस्तथा ।

भ्राता त्र्यंबकराजश्च दत्तराजश्च दर्पितः ॥ ५८ ॥

अन्येऽप्यनीकपतयः शाहराजं समंततः ।

जुगुपुः शतशस्तत्र पृष्ठगोपाश्च भूरिशः ॥ ५९ ॥

५७-५९ दहाहि दिशा जिकणारा गवळ्यांचा राजा दसोजी, धनुष्यबाण धारण करणारा योगाजी भांडकर, संताजी गुंजावटकर, मेघाजी ठाकूर, बंधु त्र्यंबकराज आणि गर्विष्ठ दत्तराज यांनी व दुसऱ्याहि शेंकडो सरदारांनी व पुष्कळ पृष्ठरक्षकांनी चोहोंकडून शहाजी राजाचें रक्षण केलें.

तमथाकृष्टकोदंडंकारोदृङ्कितांबरम् ।

वीरं कण्ठीरवग्रीवं वृषस्कन्धं महौजसम् ॥ ६० ॥

दत्तत्र्यंबकराजाभ्यां भ्रातृभ्यां परिवारितम् ।

सैनिकैः स्वैः परिवृत्तं सुरैरिव शतक्रतुम् ॥ ६१ ॥

मरुता प्रतिकूलेन सपदि प्रतिवारितम् ।

ददृशुश्शाहनृपतिं बाजराजादयो नृपाः ॥ ६२ ॥

६०--६२ ओढलेल्या धनुष्याच्या टणत्कारानें आकाश दुमदुमवून व दणाणून सोडणारा, सिंहासारखी मान व बैलासारखे खांदे असलेला, त्र्यंबकराज आणि दत्तराज यां बंधूंनीं वेष्टिलेला, देवांनीं जसा इंद्र तसा स्वतःच्या सैनिकांनीं रक्षिलेला प्रतिकूल वाऱ्याच्या माऱ्यामुळें हटाविलेला असा शूर व महाबलाढ्य शहाजी राजा बाजराज प्रभृति सरदारांनीं पाहिला.

शाहराजोभ्यभिप्रेक्ष्य प्रतिपक्षानुदायुधान् ।

नादयन् मेहिनीं द्यां च सिंहनादमनीनदत् ॥ ६३ ॥

६३ शत्रूंचें उगारलेल्या शत्रूसें आपल्या सभोंवतीं पाहून शहाजीराजाचें सिंहाप्रमाणें गर्जना करून पृथ्वी व आकाश हीं दणाणून सोडलीं.

शाहस्य तेन नादेन पूरिताः ककुभोऽभवन् ।

प्रतिदध्या न चांभोधिः सपदि क्षुभितोऽभवत् ॥ ६४ ॥

६४ शहाजीच्या त्या गर्जनेने दिशा भरून (दुमदुमून) गेल्या आणि समुद्रांतूनहि त्याचा प्रतिध्वनि निघून तो एकदम क्षुब्ध झाला.

न सेहे बाजराजेन शाहराजस्य गर्जितम् ।

प्रमत्तेन द्विपेनेव प्रमत्ताद्विपबृंहितम् ॥ ६५ ॥

शिवभारत अध्याय १२ वा

६५ मस्त हत्तीचें ओरडणें जसें मस्त हत्तीस सहन होत नाही त्याप्रमाणेंच बाजराज घोरपड्यास शहाजी राजाजी गर्जना सहन झाली नाही.

अथ घोरपटैर्घोरवज्रनिर्घोषघोषिभिः ।

अभ्येत्य ज्ञापितस्वस्वनामभिः प्रौढधामभिः ॥ ६६ ॥

चारुचर्मभिरामुक्तवर्मभिः कृतकर्मभिः ।

परिवत्रेतरां शाहस्तोयदैरिव चंद्रमाः ॥ ६७ ॥

६६-६७तेव्हां विजेच्या भक्कर कडकडाटा प्रमाणे गर्जना करून जवळ येऊन, आपलीं नांवे पुकारून लखलखित व सुंदर ढाल धारण केलेले कवच धातलेले युद्धकुशल अशा घोरपडे सरदारांनीं-मेघ जसे चंद्रास वेष्टितात त्याप्रमाणें-पूर्ण-पणें पक्का गराडा दिला (घेरलें.)

तदा त्र्यंबकदत्ताहौ राजानौ दशजित्त्था ।

मेघजित्त्त्वमहाबाहुर्महासेनसमप्रभः ॥ ६८ ॥

योगजित्त्त्व तथान्येऽपि गुंजावटकरादयः ।

प्रत्यगृह्णन् प्रतिभटान् शाहराजपरीप्सया ॥ ६९ ॥

६८--६९ तेव्हां त्र्यंबकराज व दत्तराज, दसाजी व कार्तिकस्वामी प्रमाणें तेजस्वी, महाबाहु मेघाजी, योगाजी व गुंजावटकरादि दुसऱ्याहि वीरांनीं शहा-जीराजाचें रक्षण करण्याच्या इच्छेनें शत्रूकडील योध्यांवर हल्ला केला.

ततस्त्र्यंबकराजेन चापहस्तेन मानजित् ।

खलखंडजिता दत्तराजेनापि च खंडजित् ॥ ७० ॥

प्रतिमल्लजिता योगजिता च सहमल्लजित् ।

तथा मेघजिता मेघनादसाम्यभृतांबुजित् ॥ ७१ ॥

युयुधे शाहराजेन बाजराजः पराक्रमी ।

अन्ये चान्यैश्च बहवो बहुभिर्दीर्घबाहुभिः ॥ ७२ ॥

७०--७२ त्या समयीं धनुर्धारी त्र्यंबकराजाबरोबर मानाजी, दुष्टांस जिकणाऱ्या दत्तराजाबरोबर खंडोजी, शत्रूवीरांस जिकणाऱ्या योगाजी--बरोबर मालोजी, त्याचप्रमाणें इंद्रजिततुल्य मेघाजी बरोबर अंबाजी आणि शहाजीराजाबरोबर परा-क्रमी बाजराज आणि दुसऱ्या पुष्कळ दीर्घबाहु वीरांबरोबर दुसरे पुष्कळ वीर लहू लागले.

टंकार्य चापमन्योन्यं जिगीषंतो मदोत्कटाः ।

रणरंगे नटंति स्म वटा इव महाभटाः ॥ ७३ ॥

७३ एकमेकांस जिंकू इच्छिणारे ते मदोन्मत्त महावीर धनुष्याचा टणत्कार करून रणभूमीवर वडवाघुळाप्रमाणें नाचूं लागले.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

पत्तिभिः पत्तयस्तत्र सप्तभिस्सप्तयस्तथा ।

द्विपैर्द्विपाश्च बहवः ससंजुर्विजिगीपया ॥ ७४ ॥

७४ पायदळांशीं पायदळ, घोडेस्वारांशीं घोडेस्वार, हत्तीस्वारांशीं हत्तीस्वार असे पुष्कळ योद्धे विजयेच्छेनें परस्परांशीं भिडले.

शक्तिभिश्शक्तयो गाढमुष्टिभिर्गाढमुष्टयः ।

परिघाः परिघैर्घोरैर्मुद्गरैर्मुद्गरास्तथा ॥ ७५ ॥

पट्टिशाः पट्टिशैस्तीक्ष्णैस्तोमरैरपितोमराः ।

गदाभिश्च गदाश्चक्रैश्चक्राणि च सहस्रशः ॥ ७६ ॥

सायकाः सायकैस्तीक्ष्णैः कटारैश्च कटारकाः ।

तदानीमभ्यहन्यंत भल्लैर्भल्लाश्च भूरिशः ॥ ७७ ॥

७५-७७ शक्तींचे शक्तींवर, गाढमुष्टींचे गाढमुष्टींवर, परिघांचे भयंकर परिघांवर, मुद्गलांचे मुद्गलांवर, पट्ट्यांचे पट्ट्यांवर, तोमरांचे तीव्र तोमरांवर, गदांचे गदांवर, हजारी चक्रांचे चक्रांवर, बाणांचे तीक्ष्ण बाणांवर, कट्यारींचे कट्यारींवर, भाल्यांचे भाल्यांवर असे त्या समयीं पुष्कळ प्रहार होऊं लागले.

शिरांसि शशिरस्त्राणि सतनुत्राण्युरांसि च ।

पाणयस्सतलत्राश्च सकेयूराश्च बाहवः ॥ ७८ ॥

सपताको ध्वजश्चापि सशरं च शरासनम् ।

हयश्च सहयारोहः करी च सनियंतृकः ॥ ७९ ॥

इमानि द्विषदुन्मुक्तशस्त्रच्छिन्नान्यनेकशः ।

तदानीमपतन् भूमौ पक्षयोरुभयोरपि ॥ ८० ॥

७८-८० शिरस्त्राणांसह शिरे, कवचांसह घडे, चामड्याच्या हातमोज्यांसह हात, केयूरासह भुज, पताकेसह ध्वज, बाणासह धनुष्य, स्वारासह घोडा, माहुतासह हत्ती अशीं दोन्हीं पक्षांकडील पुष्कळ माणसें शत्रूंनीं फेकलेल्या शस्त्रांनीं तुटून त्या समयीं भूमीवर पडली.

शरासनानि कर्षतः सांगुलीयकपाणयः ।

पृथुस्कंधाः कबंधाश्च प्रत्यधावन्नितस्ततः ॥ ८१ ॥

८१ धनुष्ये ओढणारे हातांत आंगठ्या असलेले, रुद खाद्यांचे कबंध इतस्ततः एकमेकांवर धावूं लागले.

यस्य येन शिरश्छिन्नं यद्यदंगमपात्यत ।

तस्य तत्तत्तदोत्पत्य बत तं प्रत्यधावत ॥ ८२ ॥

८२ ज्याचें शिर आणि जो जो अवयव तोडून ज्यानें खालीं पाडला त्याचा तो जो अवयव तत्क्षणीं उडून त्याच्यावर (तोडणाऱ्यावर) धावून गेला.

शिवभारत अध्याय १२ वा

अथाश्वेभ्यः करिभ्यश्च नरेभ्यश्च शितैश्शरैः ।
 कर्त्यमानशरीरेभ्यः प्रवृत्ते रुधिरहृदे ॥ ८३ ॥
 मज्जामांसवसामेदोमेदुरे मेदिनीतले ।
 नटंतीभिः पिशाचीभिः प्रहृष्टे डाकिनीकुले ॥ ८४ ॥
 तत्तत्पताकिनीपालकपालकृतकुंडले ।
 भैरवीभिस्समं भूरिमत्ते भैरवमंडले ॥ ८५ ॥
 चंडदीधितिभिर्वीरमुंडमालामनोहरे ।
 भूतैस्समुदिने चातिमुदिने चंद्रशेखरे ॥ ८६ ॥
 राज्ञा खंडजिता तत्र दत्तराजे विहस्तिते ।
 बत त्र्यंबकराजे च राज्ञा मानजिता जिते ॥ ८७ ॥
 तद्वदंबुजिदुन्मुक्त हेतिपातपराहते ।
 भीते मेघजिति द्वी(?)ते दशजित्यपि विदुते ॥ ८८ ॥
 अन्यास्मिन्नपि सैन्ये स्वे हीयमाने भयाकुले ।
 कुंभोद्भवेन मुनिना पीयमान इवार्णवे ॥ ८९ ॥
 तथा मल्लजितः कांडकुलैर्भांडकरदिते ।
 शाहराजश्शितैर्बाणैर्बाजराजमवाकिरत् ॥ ९० ॥

८३--९० तीक्ष्ण बाणांनीं छिन्न भिन्न झालेल्या घांढ्याच्या, हत्तीच्या व
 माणसांच्या शरीरांतून निघालेल्या रक्ताचें खोल तळें बनलें; मज्जा, मास,
 चरबी व मेद यांचा भूमीवर चिखल झाला; नाचणाऱ्या हडळींसह डाकिनी
 कुलास मोठा हर्ष झाला; निरनिराळ्या सेनापतींच्या करट्यांची कुंडलें धारण
 करणारें भैरवमंडळ भैरवींसह अतिशय मत्त झाले; सूर्यमंडळ भेदून गेलेल्या
 (धारातीर्था पडलेल्या) वीरांच्या मुंडक्यांच्या माळेनें शोभणाऱ्या शंकरास
 भूतगणांसह अत्यंत आनंद झाला; खंडोजीराजानें दत्तराजाचे हात तोडले; अहो !
 त्र्यंबकराजास मुद्धां मानाजी राजानें जिंकलें; त्याचप्रमाणे अबाजीनें केलेल्या
 प्रहारांनीं भयभीत झालेला मेघाजी मार्गे हटला; दसाजीनें मुद्धां पळ काढला;
 अगस्ति मुनींनीं प्यालेल्या समुद्राप्रमाणें इतरहि आपलें सैन्य भयाकुल होऊन
 नष्ट झालें; त्याचप्रमाणें मालोजीच्या बाणांनीं भांडकर त्रस्त झाला; अशी
 स्थिति पाहून शहाजी राजानें बाजराज घोरपड्यावर आपल्या तीक्ष्ण बाणांचा
 वर्षाव केला.

बाजराजस्तु विक्रांतस्तैर्नितांशितैश्शरैः ।
 शौर्यमाणशरीरोपि न मुमोह महोर्मिभिः ॥ ९१ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

९१ परंतु पराक्रमी बाजराज, त्या अत्यंत तीक्ष्ण आणि वेगवान् बाणांच्या वर्षावांनीं छिन्नभिन्न झाला असतांहि, मूर्छित झाला नाहीं.

ततस्स तत्र संप्रेक्ष्य प्रस्फुरद्धर्म सांतरम् ।

ताडयामास भलेन शाहराजभुजांतरम् ॥ ९२ ॥

९२ नंतर त्यासमयीं चकाकणारें कवच घातलेल्या शहाजीराजास पाहून त्याच्या छातीवर (बाजराजानें) आपल्या भाल्यानें प्रहार केला.

कुशलो युध्दविद्यायां कुलिशाभेद्यविग्रहः

तेन मल्लभिघातेन शाहराजो न विव्यथे ॥ ९३ ॥

९३ युद्धविद्येंत कुशल आणि वज्राला मुद्दां ज्यांचें शरीर अभेद्य होते असा तो शहाजी राजा त्या भाल्याच्या प्रहारानें व्यथित झाला नाहीं.

अथ प्रकटितक्रोधैर्योधैर्मानजिदादिभिः ।

शरशक्तिगदाखड्गभल्लाद्यायुधधारिभिः ॥ ९४ ॥

बाजराजं पालयद्भिर्दर्शयद्भिस्सपौरुषम् ।

परिवब्रे महाराजः शाहराजः पराक्रमी ॥ ९५ ॥

९४-९५ तेव्हां शर, शक्ति, गदा, खड्ग, भाले इत्यादि आयुधे धारण करणाऱ्या, क्रोधानें खवळलेल्या व आपला पराक्रम दाखविणाऱ्या आणि बाजराजाचे रक्षण करणाऱ्या मानाजी प्रभृति योद्धांनीं पराक्रमी शहाजी राजास वेढलें.

तत्र कालानलज्वालासमस्पर्शधरैश्शरैः ।

तापयामास तान् सर्वान् प्रतापी स महीपतिः ॥ ९६ ॥

९६ तेथें प्रलयाम्नीच्या ज्वाळांप्रमाणे प्रखर अज्ञा बाणांनीं त्या सर्वांस प्रतापी (शहाजी) राजानें त्रस्त करून सोडलें.

तदानीं शाहराजेन शरैः स्वैः शकलीकृताः ।

स्रस्तबाहुलतास्तत्र स्रवल्लोहितलोहिताः ॥ ९७ ॥

चंडवाताहतास्सद्यः पुष्पिता इव किंशुकाः ।

शतशस्सैनिकाः पेतुः बाजराजस्य पश्यतः ॥ ९८ ॥

९७-९८ त्या वेळीं शहाजी राजानें आपल्या बाणांनीं ज्यांचे तुकडे तुकडे केले आहेत, ज्यांचे बाहु तुटून पडले आहेत, जे अंगांतून वाहणाऱ्या रक्तानें तांबडेलाल झाले आहेत असे शेंकडों सैनिक, प्रचंड वाऱ्याच्या तडाख्याने तुक-तेच फुललेले पळसाचे वृक्ष उमळून पडावेत त्याप्रमाणें बाजराजासमक्ष पडले.

उत्पतचुरगारुढो यत्र यत्रोत्पपात सः ।

तत्र तत्र परित्स्य प्रतिवीरास्सहस्रशः ॥ ९९ ॥

शिवभारत अध्याय १२वा

पर्वता इव संशीर्णाः पविपातपराहताः ।

समजायंत दशधा शतधा च सहस्रधा ॥ १०० ॥

१९-१०० दौडणाऱ्या घोड्यावर बसलेला शहाजी राजा जेथें जेथे चालून गेला तेथें तेथें घाबरलेल्या हजारो शत्रुवीरांचे वज्रप्रहारानें विदीर्ण झालेल्या पर्वताप्रमाणें दशधा, शतधा व सहस्रधा तुकडे झाले.

ततः परिचरं कश्चित् कश्चित् सहचरं पुनः ।

वर्म चाप्रतिमं कश्चित् कश्चिच्चर्म सचंद्रकम् ॥ १०१ ॥

ततो घोरपटः कश्चिदिषुधिं च शरासनम् ।

चिच्छेद शाहराजस्य कश्चिच्च ध्वजमुन्नतम् ॥ १०२ ॥

१०१-१०२ मग कोणी शहाजी राजाचा नोकर, कोणी त्याचा मित्र, कोणी त्याचे अप्रतिम कवच, कोणी त्याची चंद्रयुक्त ढाल, कोणा घोरपड्यानें त्याचा बाणांचा भाता व घनुष्य, कोणी त्याचा उंच ध्वज अशीं तोडलीं.

अथारिपातितापारहेतिपातपतापतान् ।

तूर्णमुत्पत्य तुरगादुरगारातिचेष्टिते ॥ १०३ ॥

शराचितशरीरोत्थलोहितद्रवलोहिते ।

प्रभूतप्रधनोद्भूतपरिश्रमविमोहिते ॥ १०४ ॥

महाराजे महाबाहौ परिरब्धमहीतले ।

क्ष्वेडितास्फोटितावेशपरे च परमंडले ॥ १०५ ॥

हाहाकारस्तदान्युच्चैरभृद्गार्शवले बले ।

तत्र धर्मधनं धीरं धर्मराजसमश्रियम् ॥ १०६ ॥

१०३-१०६ झटकन् घोड्यावरून उडी मारून गरुडांप्रमाणें झडप घालणाऱ्या, बाणांना विद्ध अशा शरीरांतून वाहणाऱ्या रक्तानें लाल झालेल्या, फार लढल्यामुळें झालेल्या परिश्रमानें मूर्च्छा आलेल्या महाबाहु शहाजी महाराजांनीं भूमीस आलिंगन दिलें असतां (भूमीवर पडले असतां) शत्रुमंडळ गर्जना करूं लागलें व दंड थोपटूं लागलें; आणि इकडे भोसल्यांच्या सैन्यांत मोठा हाहाकार उडाला.

सर्वस्वमिव लोकस्य सर्वस्यापि समाश्रयम् ।

तं महीतलसंलग्नं मग्नं मोहमहोर्मिषु ॥ १०७ ॥

दैवाद्दिवस्तटादेवं दिवाकरमिव च्युतम् ।

रयाद्धयादवप्लुत्य बांधवत्वं प्रकाशयन् ॥ १०८ ॥

फलकेन स्वकीयेन ररक्ष बलजिह्वली ।

अथ शाहं महाबाहुं बाजराजः स्मयं तथा ॥ १०९ ॥

कधीन्द्र परमानन्दकृत

१०७--१०९ तेथें घर्मराजाप्रमाणें शोभणारा, घर्मनिष्ठ, धैर्यवान्, लोकांचे जणूं काय सर्वस्व, सर्वांचाच आधार दुर्दैवानें आकाशांतून पडलेल्या तेजस्वी सूर्याप्रमाणें मूर्च्छा येऊन भूमीवर पडलेल्या अशा त्या शहाजी महाराजांचें बलाढ्य बाळाजीनें वेगानें घोड्यावरून उडी मारून, बंधुभाव दाखवून आपल्या ढालीनें रक्षण केलें.

निश्वसंतं निजग्राह नागं जांगुलिको यथा ।

ततो हस्तिनमारोप्य नीयमानमरातिभिः ॥ ११० ॥

१०९--११० तेव्हां गारुडी जसां फुसफुसणाऱ्या नागास पकडतो त्याप्रमाणें निःश्वास टाकणाऱ्या महाबाहु शहाजी राजास वाजराजानें स्वतः कैद केलें.

श्रितमूर्च्छासुखं शुष्कमुखं मुद्रितचक्षुषम् ।

पंचाननमिधानीय पंजराभ्यंतरेऽर्पितम् ॥ १११ ॥

निकृतं निकृतिज्ञेन मुस्तुफेन दुरात्मना ।

शाहभूभृतमालोक्य भृशमाचुकुशुर्जनाः ॥ ११२ ॥

११०--११२ मग ज्यास मूर्च्छा आली आहे, ज्याचें तोंड मुकले आहे, ज्याचे डोळे मिटले आहेत, ज्यास कपटपट्ट, दुष्ट मुस्तुफाखानानें फसविलें अशा शहाजी महाराजांस—पकडून आणून पिंजऱ्यांत घातलेल्या सिंहाप्रमाणें—हत्ती-वर घालून : वृ धेऊन चाललेट्टे पाहून लोक अतिशय आक्रोश करूं लागले.

प्यधत्त यवनः स्वेन कपटेन पटेन यम् ।

नयं न वेद तं विद्मः शाहः सर्वविदप्ययम् ॥ ११३ ॥

११३ ज्या मुस्तुफाखानानें आपल्या कपटरूपी पटानें (वस्त्रानें) शहाजी-राजास झांकून टाकलें तो शहाजी सर्व कांहीं जाणणारा असूनहि त्यास तो कावा समजला नाहीं असें आम्हांस वाटते.

मुस्तुफः स्वामिकार्यार्थी पस्पर्श सुतमातशम् ।

अहो विश्रंभणायस्य ललंगे च स्वपुस्तकम् ॥ ११४ ॥

११४ स्वामिकार्येच्छु मुस्तुफाखानानें शहाजास विश्वास पटावा म्हणून आपला मुलगा आतशखान याची शपथ घेतली व आपलें कुराण उल्लेखिलें.

इति तं यवनं तत्र जगहें जनताभितः ।

स तु स्वस्वामिकार्यार्थी कृतकृत्योभवत्ततः ॥ ११५ ॥

११५ म्हणून तेव्हां जनता त्या यवनाची सर्वत्र निंदा करूं लागली. परंतु तो स्वामिकार्येच्छु मात्र कृतार्थ झाला.

शिवभारत अध्याय १२ वा

न पल्याणं न तुरगो न करी न क्रमेलकः ।
नायुधं नायुधीयश्च न वाद्यं न च वादकः ॥ ११६ ॥
न मंचको न चोल्लोचो न पताका न च ध्वजः ।
न विक्रेयं न विक्रेता न धने न च कीलकः ॥ ११७ ॥
न कांडपटकस्तत्र न चासीत्पटमंडपः ।
तथाभवत् क्षणार्धेन शाहस्य शिविरं तदा ॥ ११८ ॥

११६-११८ खोगीर नाही, घोडा नाही, हत्ती नाही, उंट नाही, आयुध नाही योद्धाहि नाही, शस्त्र नाही, शस्त्रधारीहि नाही, वाद्य नाही, वाजंत्रीहि नाही, पलंग नाही, छतहि नाही, पताका नाही, ध्वजाहि नाही, विक्रीची वस्तू नाही, विक्रणाराहि नाही, सर्पण नाही, मेव्हाहि नाही, कनात नाही, तंबुहि नाही अशी क्षणांत शहाजीराजाच्या शिविराची अवस्था झाली.

अमीभिः संवर्तानलनिभयलैर्मुस्तुफमुखैः
चमूपालैः कालैरिव युधि निर्लिपाधिपबलम् ।
अमुं शाहं साहं कृतिमिति नितान्तं नियमितं
स्वदूतेभ्यः श्रुत्वा महासि महामूदेन मुमुदे ॥ ११९ ॥

११९ प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणे प्रखर आणि यमाप्रमाणे क्रूर अशा त्या मुस्तुफाखान प्रभृति सरदारांनीं इंद्राप्रमाणे पराक्रमी अशा त्या अभिमानी शहाजी-राजास युद्धांत पक्षे कैद केले आहे असे आपल्या दूतांकडून ऐकून महामूद आदिलशहास आनंद झाला.

इत्यनुपुराणे कवींद्रपरमानंदप्रकाशितायां संहितायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अध्याय १३ वा.

मनीषिण ऊचुः ।

अथ स्वपितरं श्रुत्वा निगृहीतमरातिभिः ।

शम्भुराजः किमकरोत् तथा शिवमहीपतिः ॥ १ ॥

पंडित म्हणाले:—

१ शत्रूंनी आपल्या पित्यास कैद केल्याचें ऐकून शंभूजी (संभाजी) आणि शिवाजी हे काय करते झाले ?

तं निगृह्य महाराजं मुस्तुफो वाहिनीपतिः ।

व्यधत्त किमधर्मात्मा महमूदश्च दुर्मतिः ॥ २ ॥

२ त्या शहाजी महाराजांस कैद करून सेनापति मुस्तुफाखान आणि दुष्ट, अधार्मिक महमूदशहा यांनी काय केले ?

कवींद्र उवाच ।

शम्भुः स्वपितरं श्रुत्वा निगृहीतमरातिभिः ।

चुकोप मुस्तुफायोच्चैर्बिङ्गरूरं पुरं श्रयन् ॥ ३ ॥

कवींद्र म्हणाला:—

३ आपल्या पित्यास शत्रूंनी पकडल्याचें ऐकून बंगळूर येथें राहणाऱ्या शंभूजीस मुस्तुफाखानाचा अतिशय संताप आला.

निशम्य शिवराजोऽपि शाहराजदशामिमाम् ।

येदिलस्यापकाराय प्रतिजज्ञे प्रतापवान् ॥ ४ ॥

४ प्रतापी शिवाजीनेहि शहाजीची झालेली ही दशा ऐकून आदिलशहाचा सूड घेण्याची प्रतिज्ञा केली.

मुस्तुफस्तु महामानी बिङ्गरूरजिघृक्षया ।

रयान्नुपं तानजितं डुरान्वयधुरन्धरम् ॥ ५ ॥

तथा विठ्ठलगोपालं विप्रं क्षात्रोपजीविनम् ।

प्रौढं फरादखानं च सद्यः प्रस्थातुमादिशत् ॥ ६ ॥

५-६ महामानी मुस्तुफाखानानें बंगळूर त्वरित घेण्याच्या इच्छेनें डुरे वंशांतील मुख्य तानाजी राजे, क्षत्रिय वृत्तीनें राहणारा ब्राह्मण विठ्ठल गोपाळ व पोक्त फरादखान यांना ताबडतोब निघण्याची आज्ञा केली.

शिवभारत अध्याय १३ वा

तदानीं महमूदोऽपि मेधार्वा पृतनापतीन् ।
योगमाज्ञापयामास शिवस्य विषयं प्रति ॥ ७ ॥

७ त्याचवेळी बुद्धिमान् महमूदशहानेहि शिवाजीच्या प्रांतावर चालून जाण्या-
विषयी आपल्या सरदारांना आज्ञा केली.

अथ सेनापतिर्नाम फत्तेखानो महामनाः ।
मिनादरतनौ शेखौ फत्तेखानश्च कोपनः ॥ ८ ॥
क्रूरो शरफशाहश्च धन्वधारी यशोधनः ।
सम्राहसहिता एते यवनाः सज्जसाधनाः ॥ ९ ॥
घाण्टिको मत्तराजश्च कुलिशोपमसायकः ।
तथा फलस्थानपतिर्वलवान् बाजनायकः ॥ १० ॥
सामन्ताः शतशश्चान्ये स्वर्णपृष्ठशरासनाः ।
स्वर्णसारसनाः स्वर्णवसनाः स्वर्णकेतनाः ॥ ११ ॥
स्वर्णचन्द्रकमुद्राङ्गिफलकद्युतिशालिनः ।
तस्थुराक्रम्य तरसा पुरं बिल्वसरोऽभिधम् ॥ १२ ॥

८-१२ नंतर थोर मनाचा फत्तेखान नांवाचा सेनापति, मिनादशेख व
रतनशेख, कोपिष्ठ फत्तेखान, क्रूर, धनुर्धारी, आणि कीर्तिमान शरफशाहा हे
कवचधारी व शास्त्रास्त्रांनी सज यवन, आणि वज्रासारखे ज्याचे बाण आहेत
असा मत्तराज घाटगे (घाण्टिक), फलटणाचा राजा बाजनाईक आणि सोन्याच्या
पाठीची धनुष्ये, सोन्याचे कंबरपट्टे, सोन्याची वस्त्रे, सोन्याचे ध्वज, सोन्याच्या
चांदांनी युक्त ढाली धारण करणारे इतर शेंकडो मांडलिक राजे यांनी बेलसर
नांवाचे नगर बलाने हस्तगत करून तेथे तळ दिला.

तथा हैबतराजस्य सुतो बल्लाळसंज्ञकः ।
कृतहस्तः कृती क्रूरकर्मा द्रौणिरिवापरः ॥ १३ ॥
सिंहसंहननोऽनेकैरनीकैः परिवारितः ।
पुरं शिरोबलं प्राप शिवसैन्येवरारितः ॥ १४ ॥

१३-१४ त्याच प्रमाणे उत्तम गोलंदाज, कुशल, क्रूर, सुंदर, जणू काय
दुसरा अश्वत्वामा असा हैयतरावाचा पुत्र बल्लाळ याने अनेक सैनिकांसह शिवा-
जीच्या सैनिकांकडून अडथळा न होतां शिरवळ गांठले.

पुरन्दरशिरोवर्ती पुरन्दरसुतोपमः ।
तदा तदागमं श्रुत्वा शिवः स्मेरनताननः ॥ १५ ॥
सम्राहवान् धनुर्बाणपाणिः सम्रध्दसाधनः ।
सीरायुधसमान् धीरान् स्ववीरानिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

१५-१६ तेव्हां तो आलेला एकून पुरंदरगडावर राहणाऱ्या, कार्तिकेयासारख्या शिवाजीने कवच घालून धनुष्य बाण हातीं घेऊन, शस्त्रास्त्रांनीं सज होऊन, स्मितयुक्त व नम्र वदन शिवाजी बलरामासारख्या आपल्या धैर्यवान वीरांस असें म्हणालाः—

शिव उवाच ।

विश्वस्तो मुस्तुफाखाने महाराजः पिता मम ।

अहो व्यसनमापन्नः सम्पन्नः सम्पदा स्वया ॥ १७ ॥

शिवाजी म्हणालाः—

१७ माझे वडील शहाजी महाराज स्वतःच्या संपत्तीने युक्त असतांहि, मुस्तुफाखानावर विश्वास ठेवल्यामुळे संकटांत सांपडले ही केवढी खेदाची गोष्ट! न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ १८ ॥

१८ अविश्वासू लोकांवर विश्वास ठेवूं नये, इतकेंच नव्हे तर विश्वासू लोकांवर सुद्धां विश्वास ठेवूं नये; (कारण) विश्वासापासून उत्पन्न झालेलें भय समूळ उच्छेद करतें.

इति व्यासस्य वचनं श्रुतवानपि पार्थिवः ।

अविश्वास्यतरे तस्मिन् अहो विश्वस्ततां गतः ॥ १९ ॥

१९ हें व्यासवचन माहीत असतांहि महाराजांनीं त्या अत्यंत अविश्वासू माणसावर विश्वास ठेवला हें केवढें आश्चर्य !

अविज्ञातेऽङ्कितगतिः श्रितयेदिलशासनः ।

निजग्राह महाराजं मुस्तुफो यवनाधमः ॥ २० ॥

२० आपले मनोगत समजून न देणाऱ्या यवनाधम मुस्तुफाखाने आदिल-शहाच्या हुकुमाने महाराजांना कैद केले.

विश्वस्तः स्वर्णहरिणे हरिणाक्ष्या प्रणोदितः ।

वञ्चितो दशवक्त्रेण सोऽपि दाशरथिर्नृपः ॥ २१ ॥

२१ एवढा दाशरथि राम, पण तोसुद्धां मृगनयना सीतेच्या आग्रहाने सुवर्ण मृगावर विश्वास ठेवल्याने रावणाकडून फसविला गेला.

अतिविश्रब्धतां जतिवा विप्रलब्धो मरुत्वता ।

पपात त्रिदिवाचूर्णं ययातिर्नष्टुषात्मजः ॥ २२ ॥

२२ नहुषाचा पुत्र ययाति याचा इंद्राने आपल्यावर अत्यंत विश्वास बसवून घेऊन त्यास फसविलें; आणि तो स्वर्गातून त्वरित खाली पडला.

शिवभारत अध्याय १३ वा

सहजं कवचं बिभ्रद्विश्वस्तो बलविद्विषा ।

तथा स विहितः कर्णः पार्थेन निहतो यथा ॥ २३ ॥

२३ जन्मतःच प्राप्त झालेले कवच धारण करणाऱ्या कर्णाने विश्वास ठेवल्यामुळे इंद्राने त्यास असें बनविले कीं, तेणेकरून तो अर्जुनाकडून मारला गेला.

विश्वस्तो धर्मराजोऽपि भरतानां धुरन्धरः ।

सुयोधनसहायेन सृते शकुनिना जितः ॥ २४ ॥

२४ भरत कुलांतील मुख्य जो धर्मराजा तो सुद्धा विश्वास ठेवल्यामुळे दुर्योधनाच्या साह्यकर्त्या शकुनीकडून सृतात जिंकला गेला.

अनो वैरिषु विश्वासं न कूर्वीत विचक्षणः ।

येन सम्यग्धीतोऽस्ति राजधर्मः सलक्षणः ॥ २५ ॥

२५ म्हणून ज्याने लक्षणांसह व सागोपांगांसह राजनीतीचे चांगले अध्ययन केले आहे अशा चतुर पुरुषाने शत्रूवर विश्वास ठेवू नये.

हालाहलधराश्रेष्ठो हालाहलनिषेवणम् ।

विद्विषत्सु च विश्वासस्त्रयमेतत्समं स्मृतम् ॥ २६ ॥

२६ नागाला (सर्पांला) मिठी मारणे, हालाहल विष पिणे आणि शत्रूवर विश्वास ठेवणे ह्या तीनही गोष्टी सारख्याच होत.

लालनं कपिबालानां कालपन्नगचालनम् ।

तथा स्यादपकागय खलप्रणयपालनम् ॥ २७ ॥

२७ माकडांच्या पिलांचे लालनपालन करणे, काळसर्पांस दवचणे, त्याचप्रमाणे दुष्टांशी मैत्री करणे ही अपायकारक होत.

यथान्धमन्दिरालिन्दमध्यदीपकदीपनम् ।

यथा स्रोतस्विनीस्रोतः सिकतासेतुबन्धनम् ॥ २८ ॥

यथा शकलितानर्घ्यमुक्तासंधानसाधनम् ।

यथा च जगति ख्यातं कदलीकाण्डदारणम् ॥ २९ ॥

यथा ह्याकाशखननं यथा सलिलताडनम् ।

तथा परिश्रमायैव भवेदसदुपासनम् ॥ ३० ॥

२८-३० आंधळ्याच्या घरांतील ओठ्याच्या मध्यभागी दिवा लावणे, नदीच्या ओघांत वाळूचा पूल बांधणे, फुटलेले मूल्यवान् मोती पुनः जोडणे,

कवीन्द्र परमानन्दकृत

केळीचा खांब पाडणें, आकाश खणणें, जलताडण करणें हें जसे केवळ परि-
श्रमास कारणीभूत होतें तशीच दुष्टांची सेवा होय.

द्विषि विश्वसता येन नीतिशास्त्रं न तत्स्मृतम् ।

किं तेन खदिराङ्गारपर्यङ्कशयनं कृतम् ॥ ३१ ॥

३१ शत्रुवर विश्वासून जो प्रसिद्ध राजनीतिशास्त्र साफ विसरला त्याचा काय
उपयोग? त्यानें खदिरांगारांच्या शय्येवर शयन केलें म्हणावयाचें !

भवेद्यदि सतृष्णस्य वैतृष्ण्यं मृगतृष्णया ।

तर्हि स्यादेव निखिलं कुशलं खलसेवया ॥ ३२ ॥

३२ तृप्तार्ताची तृष्णा मृगजळ पिऊन जर शांत होईल तर दुष्टांच्या सेवे-
नेंही पूर्ण कल्याण होईलच होईल.

सुषिरान्वेषणपरः परस्पर्धाकरः खलः ।

आहितोप्यहितो ज्ञेयो नावज्ञेयो विजानता ॥ ३३ ॥

३३ छिद्रान्वेषी शत्रु, दुसऱ्याची स्पर्धा करणारा दुष्ट हे सर्पापेक्षांहि अहित-
कारक जाणावेत; शहाण्यानें त्यांची उपेक्षा करूं नये.

रक्षितं राष्ट्रमखिलं वाक्यं च परिपालितम् ।

अमुष्य महमूदस्य महाराजेन किं कृतम् ॥ ३४ ॥

३४ त्या महमूदशहाचें अखिल राज्य रक्षिलें आणि आज्ञा पाळली; महारा-
जांनी त्याचे काय (वाईट) केले होतें ?

हितानामहितो भूत्वा महितोपि स्वया श्रिया ।

अहो येदिलशाहोयं न सीदति निराश्रयः ॥ ३५ ॥

३५ मित्रांचा शत्रु झाल्यामुळें निराधार असा हा आदिलशहा आपल्या
पेश्वर्यामुळें मान्य असला तरी नाश पावत नाही हें आश्चर्य होय !

रुद्धः फरादखानाद्यैर्विरुद्धैरुद्धतस्मयः ।

योत्स्यते तत्र मे भ्राता बिंगरूरपुराश्रयः ॥ ३६ ॥

३६ बंगळुरीं राहणारा, फरादखानादि शत्रूंनी वेढलेला अत्यंत मानी असा
माझा भाऊ तेथे युद्ध करील.

इमानि गिरिदुर्गाणि पालयन्नातिनिर्भृतः ।

योत्स्येहमहितैरत्र सखधदानीकसंयुतः ॥ ३७ ॥

३७ आणि मी ह्या गडांचें रक्षण करीत अगदीं निर्धास्तपणें सज सैन्या-
निशीं येथे शत्रूंनी लढेन.

शिवभारत अध्याय १३ वा

अहमत्र स्वयं तत्र शंभुराजः पराक्रमी ।

मोचयिष्यामहे तातं युध्यमानावुभावपि ॥ ३८ ॥

३८ इकडे मी स्वतः आणि तिकडे पराक्रमी शंभुराज असे दोघेहि युद्ध करून वडिलांस मुक्त करूं.

अथास्मदाभिभूतात्मा महमूदः सुदुर्मदः ।

सहैव स्वेन दर्पेण महाराजं विमोक्षयति ॥ ३९ ॥

३९ अत्यंत गर्विष्ठ महमूदशहाचा आम्हाकडून पराभव झाला म्हणजे तो आपल्या गर्वाबरोबरच महाराजांस सोडील.

स्वेन धर्मेण सहितं महितं तातमावयोः ।

महमूदो न चेन्मोक्ता तर्हि भोक्ता स्वकर्म तत् ॥ ४० ॥

४० स्वधर्मनिष्ठ अशा आमच्या पूज्य पित्यास जर महमूद सोडणार नाही तर तो आपल्या कर्मांचे फळ खास भोगील.

यर्हि मोहान्महाराजं येदिलः प्रहरिष्यति ।

तर्हि तं सहितं सद्यस्तात एव हनिष्यति ॥ ४१ ॥

४१ जर आदिलशहा मूर्खपणाने महाराजांस अपाय करील तर बाबाच त्याला त्याच्या साह्यकर्त्यांसह लगेच ठार करतील.

अनारतं मनो येषां धर्मपाशनिबंधनम् ।

अलं न तेषां बंधाय कारागारादिबंधनम् ॥ ४२ ॥

४२ ज्यांचे मन सदा धर्मपाशांनी बद्ध असते त्यांना बांधण्यास कारागृहादि बांधने समर्थ नसतात.

गृहीता महिता लोके जयवल्ली मया पुरा ।

स्थापितश्चंद्रराजश्च तस्यां तदभिलाषुकः ॥ ४३ ॥

४३ लोकांमध्ये प्रसिद्ध असलेली जावळी (जयवल्ली) मी पूर्वी घेतली आणि तिचा अभिलाष करणाऱ्या चंद्ररावाची तेथे स्थापना केली.

घोरात्मानो घोरफटः कुपिता इव पन्नगाः ।

मां जांगुलिकमालोक्य महतीं शांतिमागताः ॥ ४४ ॥

४४ संतापलेल्या नागांप्रमाणे भयंकर घोरपडे मला गारुड्याला पाहून अगदी गोगलगाय झाले आहेत.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

प्रस्थाय प्रथनाय द्राक् मया विद्राचितः पुरा ।
जीवन्नादाय मुक्तश्च फलस्थानपुरेश्वरः ॥ ४५ ॥

४५ युद्धार्थं एकदम चाल करून फलटणच्या राजास पूर्वी मी पळवून लाविलें आणि त्यांस जिवंत पकडून सोडून दिलें.

एतेऽधुना समुदिताः फतेखानादयो भटाः ।
योत्स्यन्तेऽहमान् समासाद्य द्विपा इव मदेत्कटाः ॥ ४६ ॥

४६ आतां हे फतेखानादि एकत्र झालेले योद्धे आम्हांस गांठून मस्त हत्ती-प्रमाणें लढतील.

बलीयानेष बलाळः पालयन् प्रबलं बलम् ।
मन्यते बहुमात्मानं समादाय शिरोबलम् ॥ ४७ ॥

४७ प्रबळ सैन्य बाळगणारा हा अतिबलाढ्य बलाळ शिरवळ घेतल्यामुळे आपणास फारच मोठा समजू लागला आहे.

अतो द्रुतामितो गत्वा तमेव बलिनां वरम् ।
विनिगृह्य भवन्तोऽद्य मोचयंतु शिरोबलम् ॥ ४८ ॥

४८ म्हणून तुम्ही येथून त्वरेनें जाऊन त्या अति बलाढ्य बलाळास पकडून आज शिरवळ सांडवावे.

अथ श्वेवा परश्वेवा फतेखानं महाबलम् ।
अत्र वा तत्र वा वीक्ष्य प्रतियोत्स्यामहे वयम् ॥ ४९ ॥

४९ मग उद्यां किंवा परवां त्या महाबलवान फतेखानास इथें वा तिथे आम्ही त्याच्याशीं युद्ध करू.

कर्वीन्द्र उवाच ।

शिवस्येति वचः श्रुत्वा सैनिकास्ते सहस्रशः ।
पुष्करं पूरयामासुः सिंहनादेन भूयसा ॥ ५० ॥

कर्वीन्द्र म्हणालाः—

५० शिवाजीचें हें भाषण ऐकून त्या हजारो सैनिकांनीं सिंहाप्रमाणें प्रचंड गर्जना करून आकाश दणाणून सोडलें.

अथारातिप्रमथनो जगत्स्थापकवंशजः ।
प्रवृध्दप्रथनामोदो गोदोनाम महायुधः ॥ ५१ ॥
व्याघ्रान्वयस्तथा भीमो भीमो भीम इवापरः ।
दलितद्वेषिदोःस्तंभदंभस्संभद्वच कांटिकः ॥ ५२ ॥

शिवभारत अध्याय १३ वां

शृंगारस्संगरांगानामिगालकुलसंभवः ।

शिवश्चोत्तालकुंताग्रः करालः कालसन्निभः ॥ ५३ ॥

परवीराश्रियां चोरश्चोरखंड्यो गणाग्रणीः ।

भीकोऽतिभीषणानीकोऽत्यभीको रणकर्मणि ॥ ५४ ॥

वैरिवित्रासजननो युधि भैरवभैरवः ।

सभाभिर्भासमानोऽस्य सनाभिरपि भैरवः ॥ ५५ ॥

अमी शैलपतेश्शूराः सूरा इव सतेजसः ।

स्वया स्वया श्रिया रम्याः प्रणम्यामुं प्रतस्थिरे ॥ ५६ ॥

५१-५६ मग शत्रूंचा विध्वंस करणारा हाडें (घुसळणारा) व निकराच्या युद्धांत आनंद मानणारा महायोद्धा गोदाजी जगताप, जणूं काय दुसरा भीमच असा भयंकर भीमाजी वाघ, शत्रूंच्या बाहुबलाचा गर्व हरण करणारा संभाजी कांटे, भयंकर आहे असा यमाप्रमाणें भयंकर युद्धांगाचा शृंगार, ज्याच्या भाल्याचें टांक शिवाजी इंगळे, शत्रुवीरांची लक्ष्मी चोरणारा (हरण करणारा) लढण्यांत अत्यंत निर्भय, अत्यंत भयंकर सैन्य असलेला असा सेनानायक भिकाजी चोर, शत्रूंच्या हृदयांत धडकी उत्पन्न करणारा, युद्धांत भैरवाप्रमाणें भयंकर, तो तेजः पुंज भैरव नांवाचा ह्याचा सख्खा भाऊ हे सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, आपआपल्या वैभवानें शोभणारे गडांच्या स्वामीचे (शिवाजीचे) शूर वीर त्याला प्रणाम करून निघाले.

आध्यक्ष्ये शिव एतेषां न्ययोजयत कावुकम् ।

सर्वेषां वृष्णिवीराणां वासुदेव इवाहुकम् ॥ ५७ ॥

५७ ज्याप्रमाणें श्रीकृष्णानें सात्यकीस सर्व यादववीरांचा सेनापति नेमलें, त्याप्रमाणें शिवाजीनें कावुकास (कावजीस) त्या सर्वांचा सेनापति नेमिलें.

सन्नाहैः स्वैः समाकीर्णास्तेऽवतीर्णाः पुरंदरात् ।

अंबुदा इव गर्जतः सन्नद्धतरसैंधवाः ॥ ५८ ॥

तामतीत्य निशां तत्र प्रतीपविजिगीषया ।

प्रयाणाभिमुखीभूय कारयामासुरानकान् ॥ ५९ ॥

५८-५९ आपला युद्धाचा पोषाख चढवून अतिशय सज्ज घोड्यांवर बसून मेघांप्रमाणें गर्जना करित ते पुरंदर गडावरून खालीं उतरले आणि ती रात्र तेथेंच घालवून शत्रूस जिंकण्याच्या इच्छेनें प्रयाणाभिमुख होऊन त्यांनीं नौबत वाजविण्यास सांगितलें.

कवीन्द्र पमानन्दकृत

अथ पाद्भिः पदातीनां भिन्दंत इव भूतलम् ।

कर्तयंत इवाश्वीयवर्तकैर्व्योममंडलम् ॥ ६० ॥

प्रकिरन्त इवारीणामुपरि प्रलयानलम् ॥

शूरास्ते ददृशुस्सद्यो विकुर्वाणाश्शिरोबलम् ॥ ६१ ॥

६०-६१ मग पायदळाच्या पदाघातांनीं भूतल जणू काय विदीर्ण करीत, प्रोढ्यांच्या खुरांनीं आकाश जणू काय कापीत, शत्रूंवर जणू काय प्रळयामि उधळीत त्या गूर वीरांनीं युद्धाचे आविर्भाव करीत शिरवळ लगेच पाहिलें (गांठलें).

परस्तु बलवद्वीक्ष्य शिवसैन्यमुपागतम् ।

निजगाद निजानीकपत्नीनतिमतीनिदम् ॥ ६२ ॥

६२ शिवाजीचें बलाढ्य सैन्य जवळ आलें पाहून शत्रूसुद्धां आपस्या सैन्यां-तील अत्यंत बुद्धिमान पायदळांस असें म्हणालाः—

बल्लाळ उवाच

मा भैष्ट स्मयबांहिष्ठमवलोक्य द्विषद्वलम् ।

प्रधने निधनं श्रेष्ठमश्रेष्ठं हि पलायनम् ॥ ६३ ॥

बल्लाळ म्हणालाः—

६३ शत्रूंचें अत्यंत गर्विष्ठ सैन्य पाहून घाबरूं नका; युद्धांत मरणें हें श्रेष्ठ होय आणि युद्धांतून पळून जाणें हें निघ होय.

फतेखानमतेनैते वयं प्राप्तश्शिरोबलम् ॥

अवस्थानमिहास्माकं ध्रुवस्थानमिव ध्रुवम् ॥ ६४ ॥

६४ फतेखानाच्या आज्ञेवरून हे आपण शिरवळास आलों आहों; या ठिकाणीं आपलें ठाणें ध्रुवाप्रमाणें अढळ आहे.

यदि वो भयमेतर्हि तर्हि सद्यो ममाज्ञया ॥

द्वितीयमिवमामत्र वप्रमालंब्य तिष्ठत ॥ ६५ ॥

६५ आतांही जर तुम्हांस भय वाटत असेल तर जणू काय दुसरा तटच अशा माझा ताबडतोब आश्रय करून माझ्या आज्ञेनं येथें राहा.

न ह्यस्मन्निधनेनैव स्वामिकार्यं प्रसिध्यति ॥

अतो युध्दाय महते वप्रमेवाश्रयामहे ॥ ६६ ॥

शिवभारत अध्याय १३ वा

६६ आणि केवळ आमच्या मरण्यानेच स्वामिकार्य सिद्धीस जातें असें नाहीं. म्हणून जोराच्या युद्धासाठी आपण टेकडीचाच आश्रय करूं.

क्षोदिष्टमपि दिष्टेन दिष्टेऽमुष्मिन् सुदुर्गमे ॥

दुर्गमेतद्धिद सिद्धिदो युध्दस्यास्य विधास्यति ॥ ६७ ॥

६७ दैवानें आणलेल्या ह्या अत्यंत कठिण प्रसंगी ही अत्यंत क्षुद्र टेकडी-मुद्दां ह्या युद्धांत यश प्राप्त करून देईल.

साभिमानैस्साभिमानं युध्यमानैश्शरोबले ॥

इहास्माभिश्शरोदेयं न तु देयं यशो रणे ॥ ६८ ॥

६८ आपण मानी लोकांनीं अभिमानानें या शिरवळामध्ये लढतां लढता आपलें शिर द्यावें; पण युद्धांत (शत्रूस) यश देऊं नये.

यशसे दयितां स्वीयां दशास्यदमनो जहौ ॥

यशसे दानवाधीशो बलिः पातालमाययौ ॥ ६९ ॥

यशसे दानवारातिः कामठीं तनुमाददे ॥

यशसे स्वयमुत्कृत्योत्कृत्य मांसं शिबिर्ददौ ॥ ७० ॥

यशसे खंडपरशुः सद्यो हालाहलं पपौ ॥

यशसेऽस्थीन्यहोत्कृत्य दधीचिस्सद्गतिं ययौ ॥ ७१ ॥

यशसे काश्यपीं सर्बामत्यज्जमदग्निजः ॥

यशसे शरशय्यायामशेत स्वर्णदीसुतः ॥ ७२ ॥

तद्य यशसेऽर्थाय प्रतियोत्स्यामहे परान् ॥

यावन्न प्रहरन्त्येते वीक्ष्य वीक्ष्य वरान् वरान् ॥ ७३ ॥

६९-७३ यशासाठींच आपली प्रिय पत्नी रामाने टाकली; यशासाठींच दान-वांचा राजा बळी पाताळांत गेला; यशासाठींच विष्णूनें कूर्मावतार घेतला; यशासाठींच शिबीनें आपलें स्वतःचें गांस तोडतोडून दिलें; शंकर एकदम हालाहाल प्याला; यशासाठींच दधीचीनें आपलीं हाडें कापून दिलें व सद्गति मिळविली; यशासाठींच परशुरामानें सर्व पृथ्वी सोडून दिली; यशासाठींच भीष्म शरशय्येवर पडले; म्हणून आज ह्यांनीं आपल्यांतील मुख्य मुख्य लोक वेंचून वेंचून मारिले नाहींत तोपर्यंत आम्हीं यशासाठी व अर्थासाठी शत्रूंची युद्ध करूं.

इत्युक्तवति बल्लाळे योधास्तस्य सहस्रशः ॥

सद्यस्तदुर्गमास्थाय विनेदुर्द्धिरदा इव ॥ ७४ ॥

७४ याप्रमाणें बल्लाळानें भाषण केल्यावर त्याचे हजारों वीर दुर्गाचा आश्रय करून हत्तीप्रमाणें गर्जना करूं लागले.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

अथ प्रतिभटान् दृष्ट्वा कृतवप्रावलंबनान् ।

कावुकस्समराकांक्षी स्वान् सैन्यानिदमब्रवीत् ॥ ७५ ॥

७५ शत्रूनी तटाचा आश्रय केलेला पाहून युद्धेच्छु कावुक आपल्या सैनिकांस असें म्हणालाः—

कावुक उवाच

अहो शिवस्य विषयं संप्राप्तो विजिगीषया ।

बलवानेष बल्लाळो वप्रमाश्रित्य तिष्ठति ॥ ७६ ॥

कावुक म्हणालाः—

७६ अहो, शिवाजीचा प्रांत जिंकण्याच्या इच्छेनें आलेला हा बळवान बल्लाळ तटाचा आश्रय करून राहिला आहे.

अस्मदीयमिदं ह्येष समाश्रित्य शिरोबलम् ।

अहो दर्शयते मन्दमतिरात्मशिरोबलम् ॥ ७७ ॥

७७ आपल्या ह्या शिरवळाचा आश्रय करून राहिलेला हा मंदमति आपल्या अकलेचें प्रदर्शन करित आहे.

न सन्त्यष्टास्तथा चास्य नह्यस्ति परिखा तथा ।

अतो न दुर्गमं दुर्गमदो जानीत सैनिकाः ॥ ७८ ॥

७८ याला बुरूज नाहीत आणि म्हणण्यासारखा खंदकहि नाही. म्हणून, हे सैनिक हो, हा दुर्ग दुर्गम आहे असें समजूं नका.

क्रियतां परिवेषोऽस्य परितोऽध्वा निरुध्यताम् ।

क्षणेनैकेन निखिला परिखापि प्रपूर्यताम् ॥ ७९ ॥

७९ याला वेढा द्या, सभोंवतालचा मार्ग रोखून टाका आणि एका क्षणांत सगळा खंदकहि बुजवून टाका.

विहंगमानिवोदग्रक्रमानात्मतुरंगमान् ।

उत्पात्यादीयतामेतत् कुद्वालैर्वा विदार्यताम् ॥ ८० ॥

८० पक्ष्यांप्रमाणें उंच उडी मारणारे आपले घोडे उडवून हा घ्या किंवा कुदळींनीं फोडून टाका.

उत्खन्यतामदः सद्यो मूळमस्य निखन्यताम् ।

किमु दुर्गमिदं लंका येनातंकाय जायताम् ॥ ८१ ॥

८१ हा खणून टाका आणि लगेच याचा पायाहि खोदून काढा. हा किल्ला म्हणजे काय लंका लागली आहे की ज्यामुळें त्याची भीति वाटावी ?

शिवभारत अध्याय १३ वा

इत्युक्ताः कावुकेनोच्चैः सैनिकाः समरोध्दताः ।

सद्यस्तद्वर्गमादातुमुपवक्रभिरेऽभितः ॥ ८२ ॥

८२ कावुकाच्या ह्या जोरदार भाषणाने युद्धावेश चढलेल्या सैनिकांनी तावडतोव त्या किल्ल्यावर चोहोंकडून हल्ला चढविला.

परेप्यमून पुरो वीक्ष्य सुरोध्दुरपराक्रमान् ।

मन्वानाः प्रधानारंभं धन्वान्यादुधुवुस्तमाम् ॥ ८३ ॥

८३ देवाप्रमाणे महा पराक्रमी अशा त्या वीरांना समोर पाहून लढाईस तोंड लागले असे समजून शत्रू घनुष्याची हालचाल करू लागले.

उपरिष्ठादिमान् द्रष्टुं यश्चकारोन्नतं शिरः ।

स सद्यच्छिन्नमूर्धत्वादभूत् केतुग्रहो यथा ॥ ८४ ॥

८४ वरून यांस पाहण्याकरितां जो डोकें वर करी त्याचें डोकें लगेच कापलें जाऊन तो केतुग्रहासारखा होई.

शाखाभ्य इव वृक्षाणां चंचरीकपरंपराः ।

शरासनभ्यश्शूराणां निरीयुर्नीशिताशराः ॥ ८५ ॥

८५ वृक्षांच्या फांद्यांवरून जशा भुंग्यांच्या रांगांच्या रांगा उडून जाऊ शकतात त्याप्रमाणे शूर वीरांच्या घनुष्यांपासून तीक्ष्ण बाण सुटू लागले.

क्रूराः कार्मुकमाकर्ण समाकृष्य महौजसः ।

शूरादिशरांसि शूराणां निचकर्तुंशिशतैश्शरैः ॥ ८६ ॥

८६ क्रूर, महाबलाढ्य, शूर वीर घनुष्य आकर्ण ओढून तीक्ष्ण बाणांनी शत्रु-वीरांचीं मुंडकीं छेदू लागले.

कृतहस्तविनिर्मुक्ताः सायकाः पातुकाः क्षितिम् ।

विविशुस्तत्तलं चोच्चैः ददृशुश्च फणीश्वरम् ॥ ८७ ॥

८७ उत्कृष्ट तिरंदाजांनी सोडलेले व भूमीवर पडणारे बाण तिच्या पृष्ठात इतक्या जोराने घुसत की, त्यांना शेषदर्शन होई.

रथांगैर्लांगलैरक्षैर्मुसलैरप्युलूखलैः ।

उपलैश्च घरट्टैश्च प्रज्वलद्भिस्तथोल्मुकैः ॥ ८८ ॥

खादिरांगारपुंजैश्च तप्तैस्तैलैश्च भूरिशः ।

तैस्तैश्शस्त्रैश्च वप्रस्थाः प्रतिवीरानवाकिरन् ॥ ८९ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

८८-८९ चाक्रे, नांगर, कणे, मुसळें, उखळें, गोटे. धिरटें, पेटलेलीं कोलितें, खैराच्या निखाऱ्यांचे ढीग, तापलेलीं तेलें आणि दुसरीं नाना प्रकारचीं शस्त्रें तटावरील लोक शत्रुवीरांवर फेकूं लागले.

हन्यमनैरपि परैः शिवसैन्यैरुदायुधैः ।

परिमंडलितं दुर्गमिदमभ्याधिकं बभौ ॥ ९० ॥

९० शत्रूंचा मारा होत असतां हि शस्त्रे उगारणाऱ्या शिवाजीच्या सैनिकांनीं वेढलेला तो किल्ला अधिक शोभूं लागला.

ततो गदाभिर्दिग्धाभिः परिवैरप्यनेकधा ।

तद्दुर्गं दारयामासुरुध्दताः केपि सैनिकाः ॥ ९१ ॥

९१ मग दीर्घ गदांनीं व परिघांनीं (लोखंडी कांड्यांच्या सोड्यांनीं) सुद्धां कांहीं आवेशयुक्त सैनिकांनीं अनेक ठिकाणीं तो दुर्ग फोडला.

केपि कुंताभिघातेन सुषिराणि प्रचक्रिरे ।

निश्रेणीरधिरुह्यान्ये तद्भिः परिरेभिरे ॥ ९२ ॥

९२ कांहींनीं भात्यांच्या प्रहारांनीं भोकें पाडलीं; कांहीं शिड्यांवर चढून तटास विलगले.

आरूढास्तुरगान् केपि गरुडानिव रंहसा ।

तदुत्पतितुमैहन्त हंत संप्रेक्ष्य सर्वतः ॥ ९३ ॥

९३ गरुडासारख्या वेगवान घोड्यांवर बसलेले कांहीं वीर चोहोंकडे नीट पाहून त्यांच्यावर उडी मारून जाण्याचा प्रयत्न करूं लागले.

कावुकस्तु गदादीनामायुधानामनेकधा ।

अभिघातेन महता दारयामास गापुरम् ॥ ९४ ॥

९४ कावुकाने तर गदा इत्यादि नानाप्रकारच्या आयुधांनीं अनेक ठिकाणीं जोर जोराने प्रहार करून वेस फोडली.

स भिन्नगोपुरं वीरः प्राकारं प्राविशद्यदा ।

अभ्येत्य युयुधे तत्र येदिलानीकिनी तदा ॥ ९५ ॥

९५ जेव्हां तो वीर वेस फुटलेल्या त्या तटाच्या आंत घुसला तेव्हां आदिल-शहाची सेना त्याच्यावर चाल करून लढूं लागली.

वडवाग्नीनिवाप्राह्यतमानभ्यागतानिमान् ।

प्रतिगृह्य प्रतिप्राह्यान् बल्लालो बलवान् बभौ ॥ ९६ ॥

९६ वडवाग्नीप्रमाणें अत्यंत अनावर असे हे शत्रु चालून आलेले पाहून वडवाग्नीप्रमाणें अत्यंत प्रतिपक्षाचा प्रतिकार करीत असतां शोभूं लागला.

शिवभारत अध्याय १३ वा

दर्शनीयतमः प्रांशुः पिनध्दकवचो युवा ॥
 कुंतधारी धन्वधरो धीरः सैनिकसंवृतः ॥ ९७ ॥
 तुंगं तुरंगमारूढः स तदाभ्यधिकं तथा ॥
 दिदीपे किल निर्वाणवेलायां दीपको यथा ॥ ९८ ॥

९७-९८ अतिशय देखणा, उंच, कवच घातलेला, जवान, भाला आणि धनुष्य धारण करणारा. धैर्यवान, सैनिकांनीं परिवेष्टित, उंच घोड्यावर बसलेला तो बल्लाळ, विज्ञण्याच्या वेळीं दिवा जसा विशेष प्रकाशतो तसा, फार शोभू लागला.

अथ भीकश्च मीमश्च तुको गोदः सदस्तथा ॥
 संभश्चान्येच सुभटाः पुरोविहितकावुकाः ॥ ९९ ॥
 द्रुतमुत्पातितोदग्रतुरगास्तरलायुधाः ॥
 प्रहरंति स्म बल्लालप्रभृतींस्तीव्रया क्रुधा ॥ १०० ॥

९९-१०० मग कावुकाच्या पुढारीपणाखालीं भिकाजी, मीमाजी, तुकाजी, गोदाजी, सदोजी, संभाजी आणि दुसरेहि शूर योद्धे आपले उंच घोडे वेगानें उडवीत व शस्त्रे परजीत बल्लाळ प्रभृति वीरांवर अतिशय त्वेषानें प्रहार करूं लागले.

ततस्तेषां च तेषां च द्वेषांधतमसांतरे ॥
 आयुधान्यायुधीयानामन्योन्यं परिरेभिरे ॥ १०१ ॥

१०१ त्या समयीं द्वेषरूपी काळ्याकुट्ट अंधकारामध्ये उभय पक्षांच्या यो-
 ध्यांचीं आयुधें परस्परांवर थडकूं लागलीं.

समरारंभसंरभादन्योन्यमभियायिनाम् ॥
 ताक्ष्यस्फुरत्तरतरतुरगस्थितिशालिनाम् ॥ १०२ ॥
 प्रत्यहन्यंत शतशः शस्त्रैः शस्त्राणि शस्त्रिणाम् ॥
 विद्युतामिव तेजोभिर्दिवि तेजांसि विद्युताम् ॥ १०३ ॥

१०२-१०३ युद्धावेशानें एकमेकांवर चालून जाणाऱ्या, गरुडापेक्षां अधिक वेगवान् घोड्यांवर बसलेल्या योध्यांच्या शस्त्रांवर-आकाशांत विजांची एकमेकां-
 वर घडक व्हावी त्याप्रमाणें-शतशः शस्त्रें घडकलीं.

कुंतपाणिः कुंतधरं धन्वधारी धनुर्धरम् ॥
 गदी जघान गदिनं तदानीं शकलीभवन् ॥ १०४ ॥

१०४ स्वतःचीं शकलें होत असतां भालार्हत भालाहतास, धनुर्धारी धनुर्धा-
 न्यास, गदाधारी गदाभान्यास ठार करूं लागला.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

न चर्मिणं विना चर्मी न वर्मी वर्मिणं विना ॥

युयुधे प्रधनेऽमुष्मिन्न धन्वी धन्विनं विना ॥ १०५ ॥

१०५ ढालाईत ढालाइताशिवाय, कवचधारी कवचधान्याशिवाय व धनुर्धर धनुर्धराशिवाय दुसऱ्या कोणार्शी लढला नाहीं.

उरच्छदमनिर्भिद्य द्रुतमुत्पातिताः शराः ॥

क्षणं नभस्यभासंत यथा वैभाकराः कराः ॥ १०६ ॥

१०६ कवच भेदून शकल्यामुळें वेगानें वर उडालेले बाण सूर्याच्या किरणाप्रमाणें क्षणभर आकाशांत चमकले.

भटान् सारेच्छदान् भित्वा वसुधां विविशुः शराः ॥

ततो रुधिरधाराणामाविरासुः परंपराः ॥ १०७ ॥

१०७ कवचधारी योद्ध्यांना भेदून जेव्हां बाण पृथ्वींत घुसले तेव्हां त्यांच्या आगातून रक्ताच्या धारा एकसारख्या वाहू लागल्या.

क्रुद्धहस्तवदुन्मुक्तपृषत्कोत्कृत्तमस्तकाः ॥

क्षरद्रुधिरदिग्धाङ्गाः कबंधास्तत्र चुकुधुः ॥ १०८ ॥

१०८ त्या ठिकाणीं क्रुद्ध तिरंदाजांनीं सोडलेल्या बाणांनीं मस्तकें छेदली जाऊन गळणाऱ्या रक्तानें रक्तबंधाळ झालेलीं धडें खवळलीं.

ततो धरातले पेतुर्मातंगानां तताः कराः ॥

शरैश्शकलितांगानां तुरंगाणांच कंधराः ॥ १०९ ॥

१०९ हत्तींच्या लांब सोडा आणि बाणांनीं ज्यांच्या अंगांचे तुकडे झाले आहेत अशा घोड्यांच्या माना भूमीवर तुटून पडल्या.

शरासनधरैश्शूरैः शरच्छिन्नान्यनेकशः ॥

परितस्तरिरेऽरीणां शिरांसि समराजिरे ॥ ११० ॥

११० शूर धनुर्ध्यांनीं बाणांनीं तोडलेलीं शत्रूंचीं पुष्कळ मुंडकीं समरांगणावर पसरलीं गेलीं.

कंचित्प्रसभमभ्येत्य गदापाणिमुपागतम् ॥

संग्रामसागरग्राहमभिजग्राह कश्चन ॥ १११ ॥

१११ युद्धरूपी सागरांतून जवळ आलेल्या एका गदाधारी रूपी मगरावर कोणी एकानें जोरानें चाल करून त्यास पकडलें.

तत्रान्याच्छिभमेकं यः स्वं हस्तं नावबुद्धवान् ॥

स एकेनैव हस्तेन हस्तीवाभिययौ परान् ॥ ११२ ॥

शिवभारत अध्याय १३ वी

पंचविंशतिर्भंगालः पोलः पंच च सप्त च ॥
 चोरश्चतुर्दश तथा नवाष्टौ षट्च घांटिकः ॥ ११३ ॥
 निजघान क्षणात्तत्र वीरान् व्याघ्रश्च षोडश ॥
 एकोनविंशाः सुभटाः काबुकेन निषूदिताः ॥ ११४ ॥

११३-११४ त्या ठिकाणी इंगळ्यानें पंचवीस, पोळानें बारा, चोरानें चौदा, घाट्यानें तेवीस, वाघानें सोळा असे वीर एका क्षणांत ठार केले आणि काबु-
 कानें एकोणिस उत्तम योद्धे ठार मारले.

प्रहतानेकपत्यश्च द्विपवर्षसमुद्भवा ॥
 प्राघर्तत तदा तत्र रयाद्रक्ततरंगिणी ॥ ११५ ॥

११५ तेव्हां तेथें पायदळ, घोडे व हत्ती यांच्या शरीरांतून निघणाऱ्या
 रक्ताची नदी वेगानें वाहू लागली.

पराभूय परे वीराः परिचत्र्युदा बलात् ॥
 तदाभयाद्विदुद्राव बल्लालबलमाहवात् ॥ ११६ ॥

११६ जेव्हां शत्रुवीरांनीं बळानें पराभव करून वेढलें तेव्हा बल्लाळाचें सैन्य
 भीतीनें समरांतून पळू लागलें.

हैबतस्यात्मजस्तत्र शत्रुभिर्धिमुखीकृतम् ॥
 न चक्षमे स्थिरीकर्तुं तदलं विचलद्बलम् ॥ ११७ ॥

११७ शत्रूंनीं परतविलेल्या व सैरावैरा पळणाऱ्या त्या सैन्यास हैबत राजाचा
 पुत्र थोपवून धरू शकला नाहीं.

अथाद्धा स किल स्पर्धामादायोद्यमितायुधः ॥
 रयाद्भीयाय परान् रुषा वृत्र इवामरान् ॥ ११८ ॥

११८ तेव्हां त्याला अतिशय त्वेष येऊन तो आपलें शस्त्र छुगारून ज्याप्रमाणें
 वृत्रामुर रागानें देवांवर चालून गेला त्याप्रमाणें, शत्रूंवर वेगाने धावून गेला.

यावन्तः किल तस्यासाघ्रिपुधिद्वितयी शराः ॥
 तावन्तः पातितास्तेन काबुकीयाः पुरस्सराः ॥ ११९ ॥

११९ त्याच्या भात्यांच्या जोडांत जितके बाण होते तितके काबुकाचे अघाडीचे
 वीर त्यानें पाडले.

स यावत् प्रासमादाय त्रासयत्यभितः परान् ॥
 तावत् कुंताभिघातेन काबुकस्तमपातयत् ॥ १२० ॥

१२० तो जो भाला घेऊन सभोवतीं शत्रूंची त्रेधा उडवीत आहे तोंच काबु-
 कानें त्यास आपल्या भात्यांच्या प्रहारानें पाडलें.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

युध्यमानेऽभिमानेन सिंहेनेवोन्मदे गजे ॥

शिवसेनाधिपतिना पातिते हैबतात्मजे ॥ १२१ ॥

रक्तमेदोवसामांसमसृणे क्षोणिमंडले ॥

कोपि धर्तुमहो धैर्यं प्रभुरासीन्न तद्वले ॥ १२२ ॥

१२१--१२२ सिंहाणें जसें मत्त हत्तीला पाडावें तसें आवेशानें लडणाऱ्या त्या शिवाजीच्या सेनाधिपतीनें हैबत राजाच्या पुत्रास पाडल्यावर रक्त, मेद, वसा आणि मांस यांचा भूमीवर चिखल झाला नंतर त्याच्या सैन्यांत कोणा-सहि धैर्य धरवेना !

तत्र दंताग्रविन्यस्ततृणास्त्राणार्थिनो जनाः ॥

शतशः स्वैरमगमन् विमुक्तास्तेन मानिना ॥ १२३ ॥

१२३ त्यावेळीं दांती तृण धरून शरण आलेल्या शेंकडों लोकांना त्या मानी कावुकानें सोडून दिलें व ते वाटेल तिकडे निघून गेले.

केपि युद्धाभिमानेन युध्यमानाः प्रमन्यवः ॥

सायकैश्शकलीभूताः शतक्रतुपदं ययुः ॥ १२४ ॥

१२४ अतिशय क्रोधाविष्ट झालेले कांहीं लोक युद्धाभिमानानें लढत असतां बाणांनीं त्यांचीं शकलें होऊन ते स्वगवासी झाले.

केचन चिछन्नचरणाः केचन चिछन्नपाणयः ॥

केचन चिछन्नवर्माणः केचन चिछन्नवक्षसः ॥ १२५ ॥

छिन्नत्रिकास्तथा केचित् केचिच्छिन्नकफोणयः ॥

रणंतः करुणं मम्लुर्विलुठतो महीतले ॥ १२६ ॥

१२५--१२६ कांहींचे पाय तुटून, कांहींचे हात तुटून, कांहींचें कवच फुटून, कांहींची छाती भिन्न होऊन, कांहींचें माकड हाड मोडून आणि कांहींचीं कोंपरे फुटून ते करुणाजनक स्वर काढून भूमीवर गडबडां लोळत असतांच बेशुद्ध झाले.

अथ विद्विषतस्तस्य शयानस्य रणांगणे ॥

कुंजरांस्तुरगांस्तुंगांस्तत्तदाभरणानि च ॥ १२७ ॥

चित्राण्यापि च वस्त्राणि तनुत्राण्यायुधानि च ॥

याप्ययानानि कौषांश्च संभारानपरानपि ॥ १२८ ॥

संप्रहृष्टास्समादाय सुभटाः कावुकादयः ॥

पुरंदरप्रभुं द्रष्टुं पुरंदरगिरिं ययुः ॥ १२९ ॥

१२७--१२९ मग तो शत्रु रणांगणावर पडला असतां हत्ती, उंच घोडे, नानाप्रकारचे अलंकार चित्रविचित्र रंगांचीं वस्त्रें, कवचे, आयुधे, पालख्या कोष

शिवभारत अध्याय १३ वा

आणि दुसरेंहि सामान घेऊन अत्यंत आनंदित होत्साते कावुकादि उत्तम योद्धे शिवाजीस भेटण्यास पुरंदरगडावर गेले.

अपहृतरिपुर्वीरानेकयाश्वप्रवेक—

प्रचुरकनकमुक्ताहाररत्नोपहाराः ।

अवनमिताशिरस्काः सैनिकाः कावुकाद्याः

सरभसकृतकार्याः शाहसूनुं प्रणेसुः ॥ १३० ॥

१३० शत्रुवीरांस मारून, आपलें कार्य त्वरित आटोपून उत्तम हत्तीं, घोडे विपुल सोनें, मोत्यांचे हार व रत्नें अर्पण करून, मस्तक नम्र करून कावुक प्रभृति सैनिकांनीं शिवाजीस प्रणाम केला.

इत्यनुपुराणे कवींद्रपरमानंदप्रकाशितायां

संहितायां त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥

अध्याय १४ वा.

कवींद्र उवाच

प्रधने पातितं श्रुत्वा बलिनं हैवतात्मजम् ।
चुक्रोप शिवराजाय फत्तेखानः स्मयं वहन् ॥ १ ॥

कवींद्र म्हणालाः—

१ हैवतराजाचा बलाढ्य पुत्र युद्धांत पडला असे ऐकून गर्विष्ठ फत्तेखान शिवाजीवर संतापला.

ततो मुसेखानमुखैर्यवनैस्सबलैर्वृनः ।
मत्ताजित्प्रमुखैर्भूयैरनेकैश्चाभिरक्षितः ॥ २ ॥
मतंगजैरिवोन्मत्तैः सामन्तैश्च समंततः ।
युतस्सोऽभिययौ तूर्णं शिवराजजिगीषया ॥ ३ ॥

२-३ नंतर मुसेखान प्रभृति बलवान यवनांनीं परिवेष्टित, मत्ताजीप्रमुख राजांनीं रक्षिलेला व हत्तींप्रमाणे मदोन्मत्त असे मांडलिक चोहों बाजूंस असलेला तो (फत्तेखान) शिवराजास जिंकण्याच्या इच्छेनें त्वरित स्वारीवर निघाला.

प्रचलन्मत्तमातंगचक्रनक्रसमाकुलम् ।
प्रोत्पत्तत्तरोत्तुंगतुरंगतिमिमंडलम् ॥ ४ ॥
मारुतांदोलितानेकपताकोर्मिविराजितम् ।
धरातलोद्भूतरजोभ्रधाराधरोधुरम् ॥ ५ ॥
स्फुरद्दुंधुभिनिर्घोषं घोषोद्घोषितदिक्तटम् ।
सितातपत्राडिंडरिपिंडमंडलपांडुरम् ॥ ६ ॥
कठोरचर्मकमठं चंडकोदंडपन्नगम् ।
विस्फुरद्धेतिवडवानलप्रतिभयप्रदम् ॥ ७ ॥
समरार्थी समादाय तरसा सैन्यसागरम् ।
स येदिलचमूपालः पश्यति स्म पुरंदरम् ॥ ८ ॥

४-८ चालणाऱ्या मस्त हत्तींचा समूह हेच कोणी नक्रत्यांनीं गजबजलेला, उड्या मारीत जाणारे चपल आणि उंच घोडे हेच कोणी प्रचंड मासे त्यांनीं भरलेला, वाऱ्यानें आंदोलन पावणाऱ्या पताकारूपी लाटांनीं शोभणारा, जमिनीपासून उडणारे घुड्यांचे लोट हेच कोणी मेष त्यांनीं व्याप्त, दुंदुमिध्वनि हीच कोणी

शिवभारत अध्याय १४ वा

दिशारूप किनारा दुमदुमून टाकणारी गर्जना, पांढऱ्या शुभ्र छत्र्या हेच फेनपिंड त्यांच्या समूहानें पांढरा शुभ्र दिसणारा, कठिण ढाली हॉच कोणी कांसवें प्रचंड धनुष्यें हेच कोणी सर्प त्यांनीं चक्राकरणारा, शस्त्ररूपी वडवालानानें भयंकर असा सेनासमुद्र युद्धासाठीं वेगानें बरोबर धेऊन चालला असतां आदिलशहाच्या त्या सेनापतीस पुरंदरगड दिसला.

साभिमानः फतेखानः प्रचलंतीं प्रभाविणीम् ।

अविदूरे गिरेस्तस्य न्यवेशयत वाहिनीम् ॥ ९ ॥

९ गर्विष्ठ फतेखानानें चाल करून जागान्या त्या बलाढ्य सेनेचा तळ त्या गडापासून थोड्याच अंतरावर दिला.

शाहसूनुस्तदालोक्य द्विषत्सैन्यमुपागतम् ।

न्यध्वानयद् गिरेस्तस्य शिखरे संगरानकम् ॥ १० ॥

१० तें शत्रूचें सैन्य समीप आलेलें पाहून शहाजीच्या पुत्रानें (शिवाजीनें) गडाच्या शिखरावर युद्धाची दुंदुभि वाजविली.

तेनानकनिनादेन परसैनिकमानसम् ।

चकपे पवनेनेव सरः सपदि मानसम् ॥ ११ ॥

११ वाऱ्यानें जसें मानससरोवर एकदम खळवळून जावें त्याप्रमाणें त्या दुंदुभीच्या ध्वनीनें शत्रूकडील सैनिकांच्या मनाचा थरकांप उडाला.

अथ मानी फतेखानः समानगुणशालिभिः ।

मुसेखानप्रभृतिभिर्महाहंकारकारिभिः ॥ १२ ॥

कल्पानलसमप्राणकृपाणवरधारिभिः ।

प्रवृद्धाभ्याहवोत्साहैः ससन्नाहैः प्रभाविभिः ॥ १३ ॥

धीरैः परिवृतो वीरैः क्ष्वेडारवविधायिभिः ।

सद्यः पुरंदरं शैलमारोदुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥

१२-१४ मग समानगुणाचे, महागर्विष्ठ, प्रळयाग्नीप्रमाणें प्रखर अशा उत्कृष्ट तलवारी धारण करणारे, युद्धाची खुमखुमी अंगांत भरलेले, आयुधांनीं सज्ज झालेले, गर्जना करणारे असे मुसेखानप्रभृति पराक्रमी आणि धैर्यवान वीर बरोबर धेऊन मानी फतेखान पुरंदरगड लागलीच चढूं लागला.

विदारिताभ्रगर्भाणि क्ष्वेडितानि वितन्वतः ।

तस्यानीकस्य महतो धरंतमधिरोहतः ॥ १५ ॥

अभूत् पृष्ठे फतेखानो मुसेखानो मुखेऽभवत् ।

फलस्थानपतिस्सव्ये पार्श्वेऽन्यत्र च घाटिकः ॥ १६ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

१५-१६ मेघांना विदीर्ण करून टाकणारी गर्जना करीत ती प्रचंड सेना त्या गडावर चढत असतांना तिच्या पिछाडीस फत्तेवान, आघाडीस मुसेखान, डाव्या बगलेस फलटणचा राजा आणि उजव्या बगलेस घाटगे होता.

दुहुनैवपदं भूमौ येन्वहं यानयायिनः ।

ते तमारुहुरुशैलं तदा बत निजैः पदैः ॥ १७ ॥

१७ ज्यांनी कधी जमिनीवर पाऊल टाकलें नाहीं व जे नित्य वाहनांतूनच जावयाचे त्यांना सुद्धा त्या समयीं तो गड आपल्या पायांनीच चढावा लागला !

अचलारोहणपरांस्ततोदृष्ट्वाभितः परान् ।

शिवसेनाधिपतयः क्रुद्धासिंहा इवानदन ॥ १८ ॥

१८ नंतर चोहोंकडून गड चढूं लागलेल्या शत्रूंना पाहून (शिवाजीच्या सेनाधिपतींनी) क्रुद्ध-सिंहाप्रमाणें गर्जना केली.

प्रज्वलद्भिरयःपिंडैर्नालायंत्रास्यनिःसृतैः ।

नलिकागुळिकाभिश्च गंडशैलैरनेकशः ॥ १९ ॥

उल्काबाणैश्च शतशो भिद्रिपालैश्च भूरिशः ।

परानवाकिरन् भूरि शिवशूरास्सहस्रशः ॥ २० ॥

१९-२० तोफांच्या तोंडांतून सुटणाऱ्या जळजळीत लोखंडी गोळ्यांचा, बंदुकींच्या गोळ्यांचा, अनेक मोठमोठ्या शिळांचा, दारूच्या शेंकडों बाणांचा, गोफर्गांतून भिरकावलेल्या पुष्कळ दगडांचा शिवाजीच्या हजारों शूर सैनिकांनी शत्रूवर अतिशय वर्षाव केला.

शिलोच्चयपरिभ्रष्टानूपलान्गरुविग्रहान् ।

यांस्तले पातयामासुः शिवसैन्याः किलोधुरान् ॥ २१ ॥

दूरादापततां तेषां संघट्टादध्वसंस्थिताः ।

धाराधरारवधराः समुधूतरजोभवाः ॥ २२ ॥

पृथुलास्तत्क्षणेन्मीलत्प्रचुराग्निकणाकुलाः ।

... .. ॥ २३ ॥

उपलाशकलीभूताः प्रभूताः परितोऽबरम् ।

प्रोत्पत्य प्राहरन्नुच्चैस्तदुपेतं द्विषद्वलम् ॥ २४ ॥

२१-२४ पर्वतापासून निखळलेल्या ज्या प्रचंड शिळा शिवाजीच्या सैनिकांनी खाली ढकलून दिल्या त्या उंचावरून खाली पडतांना होणाऱ्या धडकेमुळें मार्गातील मोठ्या शिळांचा मेघांप्रमाणें गडगडाट होऊन धुरळा उसळून व तत्क्षणींच अग्नीच्या स्वरूप ठिणग्या उडून त्यांचे पुष्कळ तुकडे होऊन ते सर्वत्र आकाशांत उडून जवळ आलेल्या त्या शत्रूसैन्यावर जाऊन जोरानें आपटूं लागले.

शिवभारत अध्याय १४ वा

दूरंमदप्रतिभयैज्वालजालमयैस्तदा ।

अग्निंयत्रोद्गतैरश्मसारिपिंडैरनेकशः ॥ २५ ॥

खड्गशः खड्गशोभूतास्ते येदिलचमूभटाः ।

खगा इव खमुत्पत्य श्येनश्रेणिमतर्पयन् ॥ २६ ॥

२५-२६ तोफांतून उडणाऱ्या, विजेप्रमाणें भयंकर, ज्वाळांचे लोळ बन-
लेल्या अशा अनेक लोखंडी गोळ्यांच्या योगें अदिलशाहाच्या सैन्यांतिल त्या
योध्यांचे तुकडे तुकडे होऊन पक्ष्यांप्रमाणें आकाशांत उडून ससाण्यांच्या पंक्तींना
तृत करूं लागले (म्हणजे भक्ष्यस्थानां पडूं लागले.)

उल्काबाणाः क्षणे तस्मिन् उंपाहितसलक्षणाः ।

प्रोद्भवहारुणारावमापतंतो नभोगणात् ॥ २७ ॥

गरलज्वलनज्वालाननाः किमनिलाशनाः ।

भ्रांत्वा भ्रांत्वा परिभ्रांतां विदधुर्यावर्नी चमूम ॥ २८ ॥

२७-२८ (सों सों) भयंकर आवाज करीत आकाशांतून खाली पडणारे,
समान लक्षणांनी युक्त असे दारूचे बाण हे विषाग्नीच्या ज्वाळा तोडांतून सोड-
णारे जणू काय सर्पच आहेत असा भास उत्पन्न करीत गरगर फिरून अदिल-
शाहाच्या सैन्याची दाणादाण उडवूं लागले.

एकापि गुळिका तत्र नलिकायंत्रनिर्गता ।

भित्वाभ्यपातयद् भूमौ जवना यवनान् बहून् ॥ २९ ॥

२९ बंदुकींतून सुटलेली एकच जोराची गोळी पुष्कळ यवनांस भेदून त्यांस
भूमीवर पाडूं लागली.

गिरिस्थपरिमुक्ताभिः शिलाभिश्शीर्णवक्षसः ।

केचित्प्रपद्य वैचित्यमध्वनोर्ह्येवतस्थिरे ॥ ३० ॥

३० गडावरील लोकांनी सोडलेल्या शिळांनी वक्षःस्थळें चूर्ण झालेले कित्येक-
जण मूर्च्छित होऊन अर्ध्या वाटेंतच पडले.

गिरेस्तस्य तटे लग्नाः केऽपि भग्ना महाश्मभिः ।

वमन्तो लोहितं भूरि रक्तवालुकलोहितम् ॥ ३१ ॥

समुद्धानुप्लवैरुह्यमानाः प्राणावनार्थिनः ।

परावृत्य रयादात्मशिविराय प्रतस्थिरे ॥ ३२ ॥

३१-३२ त्या गडाच्या तटास विलगलेले कित्येक लोक मोठ्या दगडांनी
भग्न होतांसेतों शेंदुराप्रमाणें लाल रक्त ओकूं लागले. त्यांच्या दोस्तांकडून—

कवीन्द्र परमानन्दकृते

उचलून वाहून नेले जाणारे असे ते प्राणरक्षणार्थ परत फिरून वेगानें आपल्या गोटाकडे निघाले.

गुलिकायन्त्रनिर्यातगुलिकाभिन्नविग्रहाः ।

जलयन्त्रजलाकारकीलालोत्कलिकाकुलाः ॥ ३३ ॥

संजातसंज्वरावेशभरास्तनुतरस्वराः ।

केचित्पिपासिता एव कृतान्तातिथितां ययुः ॥ ३४ ॥

३३-३४ ज्यांची शरीरें बंदुकींच्या गोळ्यांनीं विदीर्ण झालीं आहेत, कारजांच्या फवाऱ्याप्रमाणें उडणाऱ्या रक्ताच्या चिळकांड्यांनीं जे व्याप्त झाले आहेत, ज्यांच्या अंगाचा एकसारखा दाह होत आहे, व ज्यांचा स्वर अतिशय खोल गेला आहे, असे कित्येक लोक पाणी पाणी करीतच यमाजी भास्कराचा पाहुण-चार घेण्यास गेले !

पताकिर्नी तामालोक्य द्विषत्कृतपराभवाम् ।

मुसेखानः सजातीयान्सुभटानभ्यभाषत ॥ ३५ ॥

३५ शत्रूनें आपल्या सेनेचा पराभव केलेला पाहून मुसेखान आपल्या सजातीय श्रेष्ठ योद्ध्यांस म्हणाला.

मुसेखान उवाच

अमी महाश्मनां पाताः किमुत्पाताः पदे पदे ।

समन्तादापतन्तोऽमून् पातयन्ति चमूपतीन् ॥ ३६ ॥

३६ मुसेखान म्हणालाः—

खाली पडणाऱ्या मोठाल्या शिळांचे हे पात जणूं काय पदोपदीं उत्पातच नव्हेत का ? चोहोंकडून पडणारे हे आपल्या सेनापतींना ठार करीत आहेत.

अहो महोदयोऽमुष्य पुरन्दरपतेरयम् ।

यदस्मानपि विक्रान्तान् विक्रम्याक्रामति स्वयम् ॥ ३७ ॥

३७ अहो हा ह्या पुरंदरगडाच्या स्वामीचा (शिवाजिचा) मोठा उष्कर्षच-स्वतः चालून येऊन आम्हांसारख्या शूरांचा पराभव करीत आहे.

निस्त्रिंशप्रभवं लोके येषां नः प्रथितं यशः ।

अपयानामितस्तेषां नितान्तमयशस्करम् ॥ ३८ ॥

३८ ज्या आमची तलवारबहादुरी लोकप्रसिद्ध आहे, त्यांनीं येथून पराङ्मुख होणें—हें अत्यंत लांछनास्पद आहे.

मैव दद्ध्वं पदं पश्चात् पुरः पश्यत भूधरम् ।

न जहाति जयः प्रायः संपरायस्थितं नरम् ॥ ३९ ॥

शिवभारत अध्याय १४ वा

३९ मार्गे पाऊल टाकू नका; समोर गडावर दृष्टि द्या. युद्धामध्ये (स्थिर) उभा राहणाऱ्या मनुष्यास जय प्रायः सोडीत नाही.

इति ब्रुवाण एवायं समन्तैरनिवर्तिभिः ।

पुरन्दराचलतरामारुरोह महामनाः ॥ ४० ॥

अथो शरफशाहेन सैनिकैः स्वैश्च भूरिशः ।

उभाभ्यामपि शेखाभ्यां राज्ञा मत्रजिता तथा ॥ ४१ ॥

प्रबलेन फलस्थाननायकेन च रंहसा ।

फतेखानस्य चानीकैः सामंतैरप्यनेकशः ॥ ४२ ॥

४०-४२ नंतर असे बोलत असतांच गर्जना करणाऱ्या मोठ्या मेघांनी युक्त अशा महामेघाप्रमाणे तो मोठ्या मनाचा मुसेखान पराङ्मुख न होणारे अफाट सैन्य, आणि स्वसेनायुक्त अशरफशाहा, दोनहि शेख, मचाजी राजा, तसाच फलटणचा प्रबळ राजा फतेखानाचे सैन्य आणि पुष्कळ मांडलिक यांसह वेगाने पुरंदरगडाची चढण चढू लागला.

सनिर्घोषैर्महोमेघैर्महामेघ इवाभितः ।

तमारोहंतमालोक्य पुरंदरतटीं रुषा ॥ ४३ ॥

सद्यश्शिवतमादिष्टाः क्षेपिष्ठाः सर्वतो दिशम् ।

गोदप्रभृतयो योधाः प्रत्यगृह्णन्नुदायुधाः ॥ ४४ ॥

४२-४४ पुरंदरचा चढ चढणाऱ्या त्यास क्रोधाने पाहून लगेच कल्याणकारक व अज्ञान झालेल्या गोदप्रभृति अत्यंत वेगवान योध्यांनी शस्त्रे उगारून सर्व बाजूंनी हल्ला केला.

मुसेखानप्रभृतयोप्यमून् परचमूभटान् ।

अभीयुराभियाभ्येत्य ग्रहा इव महाग्रहान् ॥ ४५ ॥

४५ मुसेखानप्रभृतींनींही ग्रह जसे महाग्रहांवर हल्ला करतात त्या प्रमाणे त्या शत्रुसैन्यांतील योद्ध्यांवर निर्भयपणे चाल करून त्यांच्यावर हल्ला केला.

तदा शरफशाहेन सदोभुजमदोद्धतः ।

मुसेखानेन सरुषा जगत्स्थापकवंशजः ॥ ४६ ॥

मिनादरतनाभ्यां तु युयुधे भैरवाभिधः ।

घांटिकेन च वीरेण व्याघ्रशीघ्रतरायुधः ॥ ४७ ॥

४६-४७ तेव्हां अशरफशाहाशीं बाहुबलोन्मत्त सदोजी, क्रुद्ध मुसेखानाशीं जगताप, मिनाद व रतन यांच्याशीं भैरव, शूर घाटग्याशीं अत्यंत चपळ चलाख आयुधांचा वाध, असे लढू लागले.

कवीन्द्र परमानन्दकृते

महामानी गदापाणिः प्रबलानीकिनी युतः ।

सैन्यैरन्यैश्च बहुभिर्बह्वयुध्यत कावुकः ॥ ४८ ॥

४८ अत्यंत मानी, गदाधारी व प्रबल सैन्यानें युक्त असा कावुक दुसऱ्या पुष्कळ सैनिकांशीं खूप लढला.

अभ्याहवस्मयभृतो युगव्यायतबाहवः ।

वरशीर्षण्यशीर्षाणोवर्मसंवृत विग्रहाः ॥ ४९ ॥

ते तेऽनीकद्वयीयोधाः सविरोधाः परस्परम् ।

शरासनं विधुन्वानाः संदधानाश्शितं शरम् ॥ ५० ॥

भूयोभूयस्सहस्वेति भाषमाणास्स्मयाभृतम् ।

तटे पुरंदरगिरेस्तदा युयुधिरेऽद्भुतम् ॥ ५१ ॥

४९-५१ युद्धावेश (युद्धमद) चढलेले, जोखडाप्रमाणें लांब हात असलेले डोक्यावर उत्कृष्ट शिरस्त्राण आणि अंगात कवच घातलेले परस्परांशीं विरोध करणारे असे त्या दोन्ही सैन्यांतील प्रमुख योद्धे, धनुष्यें हलवीत व तीक्ष्ण बाण जोडीत, 'सांभाळ सांभाळ' असें पुनः पुनः गर्वानें म्हणत पुरंदरगडाच्या चढणीवर त्यासमर्थी अद्भुत प्रकारें लढले.

तदा पुरंदरार्थाय प्रहरंतः परस्परम् ।

नैकेऽवरोदुमारोदुं बत नैके तदा शकन् ॥ ५२ ॥

५२ त्या वेळीं पुरंदरासाठीं परस्परांवर प्रहार करणाऱ्या सैन्यांपैकीं एक (वरचे लोक) खालीं उतरूं शकले नाहींत ! आणि (दुसरे खालचे लोक) वर चढूं शकले नाहींत !

अवलोक्य बतान्योन्यमानीय च शरव्यताम् ।

एके भुवस्तलं बाणैः प्यधुरन्ये दिवस्तलम् ॥ ५३ ॥

५३ एकमेकांकडे पाहून व नेम धरून एकानां बाणांनीं पृथ्वीतल व दुसऱ्यांनीं आकाश झाकून टाकलें.

यः कस्यचिदुरो भित्वा भुजं चिच्छेद कस्यचित् ।

स एवेषुस्सशीर्षण्यमन्यदीयं शिरो हरत् ॥ ५४ ॥

५४ जो बाण एकाची छाती भेदून दुसऱ्याचा भुज छेदी तोच बाण तिसऱ्याचें शिरस्त्राणयुक्त डोकेंही उडवी.

तत्र प्रसभमभ्येत्य गोदः क्रोधरयोद्धतः ।

निचखान क्षणुतं भल्लं मुसेखानभुजांतरे ॥ ५५ ॥

५५ क्रोधानें बेफाम (क्रोधाविष्ट) झालेल्या गोदाजीनें जोरानें चाल करून मुसेखानाच्या छातीत तीक्ष्ण भाला खुपसला.

शिवभारत अध्याय १४ वा

निशातं विद्विषा तेन निखातं निजवक्षसि ।
यवनस्स तु तं भल्लं भीमं सन्नाहभेदिनम् ॥ ५६ ॥
उभाभ्यामपि पाणिभ्यामुद्धृत्य स्वभुजांतरात् ।
रोषदष्टाधरतलः सद्य एव द्विधा व्यधात् ॥ ५७ ॥

५६-५७ पण त्या शत्रूने आपल्या छातीत खुपसलेला, कवच भेदून जाणारा तो तीक्ष्ण व भयंकर भाला त्या यवनाने दोन्ही हातांनी उपटू (सून)न काढून क्रोधाने दांत ओंठ चावून लगेच त्याचे दोन तुकडे करून टाकले.

अलंचकार तं तत्र रुधिरार्द्रमुरस्थलम् ।
यथा शिलोच्चयं सांद्रगैरिकाक्तशिलातलम् ॥ ५८ ॥

५८ दाट कावेने रंग माखलेले शिलातल ज्याप्रमाणे पर्वताला शोभा देते त्याप्रमाणे रक्तबंबाळ झालेली छाती त्यास शोभा देऊ लागली.

इहांतरे खङ्गचर्मधारी धीरः सदः स्यदात् ।
योध्द्रा शरफशाहेन योध्दुमद्धाभ्यपद्यत ॥ ५९ ॥

५९ इतक्यांत ढाल तलवार धारण करणारा धैर्यवान सदाजी हा योद्धा अशरफशाहार्शी लढण्यासाठी वेगाने चालून गेला.

उभावपि युधामत्तौ रक्तनेत्रावुभावपि ।
उभावपि ससन्नाहौ महोत्साहावुभावपि ॥ ६० ॥
स्वया स्वयासिलतया परिनर्तितया भृशम् ।
दिवं सौदामिनीद्योतैर्दीपयंतावुभावपि ॥ ६१ ॥
परस्परान्तरप्रेक्षापरौ पंचाननस्वरौ ।
भ्रान्तोद्भ्रान्तादिकान् भेदान् दर्शयंतौ विरेजतुः ॥ ६२ ॥

६०-६२ दोघांनाही युद्धावेश चढला होता; दोघांचेहि नेत्र रक्तासारखे लाल झाले होते; दोघेहि आयुघांनी सज झाले होते; दोघांचाहि उत्साह दांडगा होता आणि दोघेहि आपआपली तलवार फिरवून (नाचवून) विजेच्या चमकेप्रमाणे आकाश प्रकाशित करीत होते; ते दोघेहि एकमेकांचे छिद्र पाहण्यास टपलेले असून सिंहासारखी गर्जना करीत होते, ' भ्रान्त ' ' उद्भ्रान्त ' इत्यादि पट्ट्याचे हात दाखवीत असता ते फारच शोभत होते.

अथासिपातैरन्योन्यविहितैः क्षतविग्रहौ ।
एकेनैव क्षणेनैतौ रुधिराद्रौ बभूवतुः ॥ ६३ ॥

६३ नंतर परस्पराने केलेल्या तरवारीच्या वारांनी शरीरे जखमी होऊन एका क्षणांतच ते रक्तबंबाळ झाले.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

व्याघ्रस्तु पुरुषव्याघ्रं घांटिकं घोरशक्तिकम् ।

प्रजहार भुजस्तंभे शक्त्यानिशितया द्रुतम् ॥ ६४ ॥

६४ इकडे वाघानें, भयंकर शक्ति धारण करणाऱ्या पुरुषश्रेष्ठ घाटग्याच्या खांबासारख्या दडावर अत्यंत तक्ष्ण शक्तीनें झटकन प्रहार केला.

ततस्त्रवदसृग्दिग्धेहो युद्धविशारदः ।

शक्त्यैव घांटिकोत्पुचैः प्रवेष्टे तमताडयत् ॥ ६५ ॥

६५ तेव्हां अंगांतून सवणाऱ्या-वाहणाऱ्या रक्तानें रक्तबंबाळ झालेल्या त्या युद्धविशारद घाटग्यानेहि शक्तीनेंच त्याच्या मनगटावर (भुजावर) जोरानें प्रहार केला.

तदामुना हन्यमानो व्याघ्रो व्याघ्र इवापरः ।

स्वशौर्यं दर्शयामास हर्षयामास च स्वकान् ॥ ६६ ॥

६६ तेव्हां जणू काय दुसरा वाघच अशा त्या वाघाने त्याच्याकडून प्रहार होत असतांही स्वतःचे शौर्य दाखवून आपल्या लोकांस हर्षविलें.

आकर्णाकृष्टधन्वानौ मिनादरतनावपि ।

अभ्येतं भैरवं चोरं छादयामासतुः शरैः ॥ ६७ ॥

६७ मिनाद व रतनु यांनींहि धनुष्य आकर्ण ओढून चालून आलेल्या भैरव चोरास बाणांनीं झाकून टाकलें.

ताभ्यामुभाभ्यामुन्मुक्तैः शरैर्नीतं शरव्यताम् ।

अवाप्तचालनीभावं तदभ्राजत तद्वपुः ॥ ६८ ॥

६८ त्या दोघांनीं सोडलेल्या बाणांनीं विद्ध केलेलें तें त्याचें शरीर चाळणी-सारखें दिसूं लागलें.

स एकोद्गाविमौ तत्र युद्धमप्यभवच्चिरम् ।

तथापि भैरवश्चोरः प्रतिपदे जयश्रियम् ॥ ६९ ॥

६९ हा एकटा आणि ते दोघे असतांही तेथें पुष्कळ वेळ युद्ध चाललें तथापि भैरव चोरासच विजयश्री प्राप्त झाली.

कावुकेनापि सरुषा पादकप्रतिमौजसा ।

गदाघातेन महता शायिताश्शतशो द्विषः ॥ ७० ॥

७० क्रुद्ध आणि अग्नीप्रमाणे तेजस्वी कावुकानेहि जोराच्या गदाप्रहागनें शेंकडों शत्रु लोढविलें.

विशीर्णवरचर्माणो विदीर्णतरवक्षसः ।

सहसा परिमुह्यंतो हस्तविस्प्रस्तहेतयः ॥ ७१ ॥

शिवभारत अध्याय १४ वा

प्रतिप्रतीकनिर्गच्छद्रक्तरंजितभूमयः ।

आयोधनाजिरेऽमुष्मिन्निपतंतो विरेजिरे ॥ ७२ ॥

७१-७२ ज्यांची उत्कृष्ट कवचें भग्न झालीं आहेत व वक्षःस्थळें विदीर्ण झालीं आहेत, जे एकाएकी मूर्च्छित होऊन ज्यांच्या हातांतून शस्त्रे गळून पडलीं आहेत, ज्यांच्या प्रत्येक अवयवांतून वाहणाऱ्या रक्तानें जमीन तांबडी लाल झाली आहे असे रणभूमीवर पडणारे लोक शोभूं लागले.

विगलद्रक्तरक्तांगाः सुभटास्ते बभुस्तदा ।

निर्झरोद्गारसंपृक्तगैरिकार्द्रा इवाद्वयः ॥ ७३ ॥

७३ गळणाऱ्या रक्तानें लाल शरीरें झालेले ते उत्कृष्ट वीर झन्याच्या प्रवाहांत मिसळलेल्या गेरूनें रंगलेल्या पर्वतांप्रमाणें शोभूं लागले.

तत्र तेषां परेषां च तदभ्याहवकौतुकम् ।

व्यलोकत शिवोऽप्यद्वा वीरो वीरश्रियोल्लसन् ॥ ७४ ॥

७४ वीरश्रीनें विराजणारा वीर शिवाजीहि तेथे त्यांच्या (मराठ्यांच्या) व शत्रुच्यामध्ये चाललेल्या त्या युद्धाचें कौतुक त्यासमयीं प्रत्यक्ष पहात होता.

तदा पुरंदरतटादतिमात्रस्मयोद्धता ।

प्रणदंती प्रववृते लोहितोदा महानदी ॥ ७५ ॥

७५ त्या वेळीं पुरंदरगडाच्या दरडीवरून रक्ताची महानदी गर्जना करीत अत्यंत गर्वानें उन्मत्त झालेली घडाघड वाहूं लागली.

आरुह्य व्योमयानानि द्योतयंतो दिवोतरम् ।

दर्शं दर्शं सुरास्सर्वे प्रशशंसुर्महाहवम् ॥ ७६ ॥

७६ विमानांत बसून अंतरिक्ष प्रकाशित करणारे सर्व देव तें महायुद्ध वारं-वार पाहून त्याची प्रशंसा करूं लागले.

तत्कालकलितोद्दाममुंडमाला मनोहरः ।

प्रावर्तत मुदा तत्र प्रमथैस्सहितो हरः ॥ ७७ ॥

७७ त्या वेळीं धारण केलेल्या भयंकर मुंडमाळांनीं मनोहर दिसणाऱ्या शंकर प्रमथांसह (प्रथम गणांसह) आनंदानें तेथें आला.

अतिमात्रं जिघत्संतस्तत्क्षणाधिगतक्षणाः ।

अतृप्यन् प्रचुरं प्राप्य पिशितं पिशिताशनाः ॥ ७८ ॥

७८ अतिशय बुभुक्षित राक्षस त्याक्षणीं आनंदित होऊन पुष्कळ मांस मिळाल्यामुळें तृप्त झाले.

प्रेतरं कौऽकमारोप्य करंकमकुतोभयः ।

संपृक्तशोणितरसं तरसं बुबुधे तदा ॥ ७९ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

७९ त्या वेळीं बुभुक्षित पिशाच रक्तानें भरलेलें मुंडकें निर्भयपणें मांडीवर ठेवून भराभर खाऊं लागलें.

उद्दामोद्धानशौंडाभिर्डाकिनीभिस्समं तदा ।

वपूंषि पुपुषुः स्वानि शाकिन्यस्सैनिकामिषैः ॥ ८० ॥

८० त्या वेळीं स्वैर (भयंकर) उड्या मारण्यांत पटाईत (निपुण) अशा डाकिनींसह शाकिनींनी सैनिकांच्या मांसानें आपलीं शरीरें पुष्ट केलीं (मांसावर ताव मारला.).

कर्वीद्र उवाच

यथा तत्र मुसेखानो गोदेन निहतस्तदा ।

निशम्यतां तथा सर्वमधिधास्याम्यथ द्विजाः ॥ ८१ ॥

कर्वीद्र म्हणालाः—

८१ अहो द्विजांनों, त्यासमर्थी गोदाजीनें मुसेखानास कसें मारलें हें सर्व मी आतां सांगतो तें आपण ऐकावें.

मुसेखानेन बलिना भग्नभल्लस्सकोपनः ।

कालकाकोदराकारकरवालकरोऽभवत् ॥ ८२ ॥

८२ बलवान मुसेखानानें (गोदाचा) भाला मोडल्यावर तो क्रुद्ध होऊन त्यानें काळ्या कावळ्याच्या उदराप्रमाणे दिसणारी तरवार हातांत घेतली.

तत्र तत्करवालेन ताडिदाकारधारिणा ।

पेतुः पठाणाः शतशः शकलीभूय भूतले ॥ ८३ ॥

८३ तेथें त्या विजेसारख्या तरवारीनें शेंकडों पठाणांचे तुकडे तुकडे होऊन ते भूमीवर पडले.

मुसेखानस्तु तद्दृष्ट्वा तस्यकर्मातिमानुषम् ।

तमात्मकरवालेन भुंजे सव्ये व्यताडयत् ॥ ८४ ॥

८४ पण मुसेखानाने त्याचें तें अतिमानुष कृत्य पाहून त्याच्या डाव्या बाहूवर आपल्या तरवारीने वार केला.

ताडितस्स भुंजे मुसेखानेन वेगिना ।

नावेपत महावीरो वातेनेववनद्रुमः ॥ ८५ ॥

८५ वेगवान मुसेखानानें डाव्या भुजावर वार केला असतांही तो महावीर वाऱ्यानें जसा वनवृक्ष कंप पावत नाही त्याप्रमाणें, कंप पावला नाही.

निबद्धभूपुटौ भूरिरोषरूक्षेक्षणानुभौ ।

गतप्रत्यागतकरौ घोरखङ्गलताकरौ ॥ ८६ ॥

शिवभारत अध्याय १४ वां

द्विरदा इव नर्दतौ प्रहरंतौ परस्परम् ।

विशीर्यमाणशीर्षण्यतनुत्रौ तौ विरेजतुः ॥ ८७ ॥

८६-८७ कपाळास खूप आख्या घातलेले व क्रोधानें क्रूर दृष्टि झालेले ते दोघेहि हातांत भयंकर तरवारी घेऊन पुढें जात मागें येत, इत्तीप्रमाणें गर्जना करीत, परस्परांना प्रहार करीत असतां त्यांची शिरस्त्राणें व कवचें विदीर्ण होऊन ते शोभूं लागले.

अथान्योन्यायुधघातदरिद्यमाणावुभाविमौ ।

समं रुधिरधाराभिर्वसुधामभ्यर्षिचताम् ॥ ८८ ॥

८८ मग एकमेकांच्या शस्त्रप्रहारांनीं जखमी झालेले हे दोघेहि एकदम रक्ताच्या धारांनीं पृथ्वीला अभिषेक करूं लागले.

क्षणमात्रमहो तत्र युद्धमासीत्तयोस्समम् ।

ततस्तत् कृततोदोपि ततो गोदोऽधिकोभवत् ॥ ८९ ॥

८९ अहो ! क्षणमात्र तेथें त्या दोघांचे बरोबरीचे युद्ध (समसमान) झालें. मग त्या युद्धामुळे होणाऱ्या वेदना होत असतांही गोदाजीनें मुसेखानावर वरचढ केली.

अथप्रहारैर्बहुभिर्निर्भरं विह्वलोऽपि सन् ।

बली स पातयामास खड्गं गोदेस्य मूर्धनि ॥ ९० ॥

९० मग पुष्कळ प्रहारांच्या योगें अत्यंत विव्हल झाला असतांही त्या बलवान मुसेखानानें गोदाजीच्या मस्तकावर तरवार हाणली.

यावदापतति ह्यस्य करवालस्स्वमूर्धनि ।

तावद्गोदोसिनास्वेन तमरातिमताडयत् ॥ ९१ ॥

९१ जों याची तरवार आपल्या डोक्यावर पडते न पडते तोंच गोदाजीनें आपल्या तरवारीनें त्या शत्रूस मारलें.

ताडितःस तदा तत्र गोदेन क्रोधमूर्तिना ।

आस्कंधभागमामध्यभागं भिन्नो द्विधाभवत् ॥ ९२ ॥

९२ त्या वेळीं तेथें क्रुद्ध गोदाजीनें प्रहार केलेल्या तो मुसेखान खांद्यापासून मध्यभागांपर्यंत चिरला जाऊन त्याचे दोन तुकडे झाले.

निपातितं तदा तस्य द्विधाभूतं कलेवरम् ।

अभूच्च रुधिरोद्गारैररुणं धरणीतलम् ॥ ९३ ॥

९३ तेव्हां दोन तुकडे झालेले त्याचें शरीर पाडण्यांत आलें आणि त्यामुळें रक्तप्रवाहाच्या योगें पृथ्वीतल (भूमि) तांबडें लाल झालें.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

जगत्स्थापकवंश्येन मुसेखाने निपातिते ।
शतशस्तत्र यवनाः शमनातिथयोऽभवन् ॥ ९४ ॥

९४ गोदाजी जगतापानें मुसेखानास पाडलें असतां तेथें शेंकडों यवन यम-
राजाचें पाहुणे झाले.

सदेन खड्गिनाखड्गयुद्धं योद्धुमपारयन् ।

परः शरासनं गर्वादवाग्भूयाग्रयमग्रहीत् ॥ ९५ ॥

९५ खड्गधारी सदाजीशी खड्गयुद्ध करण्यास असमर्थ असणाऱ्या शत्रूनें
मागें सरून गर्वानें उत्तम धनुष्य उचललें.

ततोऽशरफशाहस्य तुदतस्ते जितैश्शरैः ।

विकृष्यमाणमौर्वीकं व्यामांतवलयायितम् ॥ ९६ ॥

अनेकवर्णनिन्यासमिंद्रायुधमिवायतम् ।

धनुरभ्येत्य चिच्छेद् करवालकरस्सदः ॥ ९७ ॥

९६-९७ नंतर तीक्ष्ण बाणानीं विद्ध करणाऱ्या अशरफशाहानें दोरी ओढून
क्षितिजापर्यंत वांकविलें, अनेक रंगांनीं रंगविलेलें, इंद्रधनुष्याप्रमाणें लांब असें
धनुष्य खड्गधारी सदाजीनें चालून जाऊन छेदून टाकलें.

स तेन शीघ्रहस्तेन द्विषता द्विदलीकृतम् ।

विचित्रवर्णदुर्वर्णबिंदुराजिविराजितम् ॥ ९८ ॥

तदा तदाहवसखं विहाय विशिखासनम् ।

सद्यस्तमाहितं हन्तुं घोरं परिघमाददे ॥ ९९ ॥

९८-९९ चलाख हाताच्या त्या शत्रूनें दोन तुकडे केलेलें, चित्रविचित्र
रंगांचें, रुप्याच्या टिकल्यांनीं चमकणारें, युद्धातील मित्र असें तें धनुष्य त्या
वेळीं टाकून लगेच त्या शत्रूस मारण्यासाठीं त्यानें भयंकर परिघ (लोखंडी
कांटे लावलेला सोटा-अस्त्र) घेतला.

पंचाननसमस्तन्वातन्वानोतितमां युधम् ।

गृहीतमात्रं चिच्छेद् सदस्तस्य तदायुधम् ॥ १०० ॥

१०० शरीरानें सिंहासारखा व अतिशय निकरानें युद्ध करणाऱ्या त्या सदो-
जीनें त्याचें तें आयुध घेतांक्षणींच तोडून टाकलें.

आदत्त तत्र हस्ते स्वे स म्लेच्छो यद्यदायुधम् ।

सदो वीररसावेशात् तरसा तत्तदच्छिनत् ॥ १०१ ॥

१०१ तेथें त्या यवनानें जें जें आयुध आपल्या हातीं घेतलें तें तें सदाजीनें
तेव्हाच तोडून टाकलें.

शिवभारत अध्याय १४ वा

ततो निरायुधो भूत्वा कृत्वानभिमुखं मुखम् ।

यवनस्स परावृत्तिपथं लेभे यथासुखम् ॥ १०२ ॥

१०२ तेव्हां निःशस्त्र होऊन, तोंड फिरवून तो यवन वाट फुटेल तिकडे
+ळत सुटला.

अथ प्रतिभटात्तस्मात् घांटिकोऽपि द्रुतं तथा ।

अपद्रुताश्चिरं युद्ध्वा द्विरदादद्विरदो यथा ॥ १०३ ॥

१०३ नंतर घांटगोहि त्या शत्रु योद्धघाशी (वाघाशी) बराच वेळ युद्ध
करून एका हत्तीपासून दुसरा हत्ती जसा पळून जातो तसा त्याच्यापासून वेगाने
पळून गेला.

भैरवं भैरवं मत्वा मिनादरतनावपि ।

संवर्तसमयप्रायात् संपरायादपेयतुः ॥ १०४ ॥

१०४ मिनाद व रतनु यांनां हि भैरवास (प्रत्यक्ष) काळभैरव समजून
प्रलयकाळासारख्या त्या युद्धांतून पाय काढला.

पुरंदरात् परावर्तमानां त्राणार्थिनीं चमूम् ।

नालोकत फतेखानो ग्लानोऽनभिमुखीभवन् ॥ १०५ ॥

१०५ पुरंदराहून रक्षणार्थ परत फिरणाऱ्या त्या सेनेकडे खिन्न फतेखानाने
वळून पाहिले नाही.

अभिमुखमुपायातं तत्र प्रभूतबलं बला-

युधि किल फतेखानं भंक्त्वा स शाहनृपात्मजः ।

अविहतगतिदैवोद्रेकादुदित्वरविक्रमो

विजयपुरभूशक्रं जेतुं वताभिमुखोऽभवत् ॥ १०६ ॥

१०६ तेथे पुष्कळ सैन्यासह समोर चालून आलेल्या त्या फतेखानाचा त्या
शहाजीच्या पुत्राने—शिवाजीने—बलाने मोड करून दैवोत्कर्षामुळे अप्रतिहतगति
आणि चढत्या पराक्रमाचा तो शिवाजी विजापूरच्या मुलतानाला जिंकण्यास
उद्युक्त झाला.

भृशं युद्ध्वावाप्तः शिवधरणिपालादभिभवं

फतेखानो ग्लानो विजयपुरमभ्यर्णमकरोत् ।

तमाकर्ण्योदन्तं सदसि महामूदेन सहसा

ममजे चिंताब्धौ सुचिरमनुतप्तेन मनसा ॥ १०७ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृतं

१०७ जोरानें लढून त्यांत शिवाजीमहाराजांकडून पराभव पावून खिन्न (म्लान) झालेल्या फत्तेखानानें विजापूर गांठलें आणि ती बातमी दरबारांत एकदम ऐकून महमूदशहाचें मन दुःखी होऊन तो पुष्कळ काळपर्यंत चिंतासागरांत बुडाला.

इत्यनुपुराणे कवीन्द्र परमानंद प्रकाशितायां मुसेखान-
वधोनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अध्याय १५ वा

कवीन्द्र उवाच

परैः पुरन्दरतटे मुसेखानं निपातितम् ।
प्रभूतं सैन्यमन्यच्च पराक्रम्य पराहतम् ॥ १ ॥
फतेखानं च विमुखीकृतमंतिकमागतम् ।
निशम्य महमूदेन मुमुदे न दिवानिशम् ॥ २ ॥

१-२ कर्वाँद्र म्हणतात—शत्रूंनीं मुसेखानास पुरंदर किल्यावर लोळविलें; तसेच त्याचें इतर पुष्कळ सैन्यहि पराक्रम करून मार्गें हटविलें आणि फतेखान पराभव पावून परत जवळ आला आहे, हें ऐकून महमूदशाहाला रात्रदिवस चैन पडेना.

अथो विदूयमानोऽन्तः फतेखानस्य भङ्गतः ।
स्वे चेतसि चिरस्येत्यं महमूदो व्यचिन्तयत् ॥ ३ ॥

३ तेव्हां फतेखानाच्या पराभवामुळे अंतःकरणांत दुःखित झालेला महमूद-शाहा आपल्या मनांत पुढीलप्रमाणें विचार करूं लागला.

अहो अहर्दिवममी अस्माभिः परिपालिताः ।
क्षिण्वन्ति यवनानस्मान् क्षत्रियाः कालनोदिताः ॥ ४ ॥

४ अहो ! रात्रंदिवस ज्यांचें आम्हीं पालन केलें ते हे क्षत्रिय मराठे अनु-कूल काल येतांच आम्हां यवनांचा नाश करीत आहेत.

समृद्धिमधिकां लब्ध्वा दुर्मदात्मा मदाश्रयात् ।
साहसी शाहराजोऽयं मन्त्रियोगं न मन्यते ॥ ५ ॥

५ माझ्या आश्रयानें अधिक समृद्धि पावून हा उन्मत्त झालेला साहसी शाहाजी राजा माझी आज्ञा मानीनासा झाला आहे.

अनेन कोपनेनाद्धा विधायोद्धतमाहवम् ।
पुण्डरीकपुरोपान्ते विजितो रणदूलहः ॥ ६ ॥

६ ह्या रागिटानें उघडपणें जोराचें युद्ध करून पंढरपुरापार्शा रणदुल्ला-खानास जिंकिलें.

अनेन मन्त्रकलया कलितो मलिकोऽम्बरः ।
निरर्गलेन निकृतः स चानेनार्गलेश्वरः ॥ ७ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

७ ह्याने आपल्या मसलतीने मलिकअंबरास ताब्यांत आणले आणि ह्या उद्दामाने अर्गळच्या राजास पराभूत केले.

चिररात्राय पित्रेव येनायं परिपालितः ।

स निजामोऽप्यनेनोच्चैर्निकृतिस्थेन वञ्चितः ॥ ८ ॥

८ ज्याने पित्याप्रमाणे ह्याचे पुष्कळ काळ परिपालन केले त्या निजामास सुद्धा ह्या कपटी शहाजीने चांगलेच फसविले.

कार्णाटकाः क्षोणिभृतः परिहाय मदीयताम् ।

वतैतन्मन्त्रयोगेन प्रथयन्त्येतदीयताम् ॥ ९ ॥

९ कर्नाटकांतील राजांनी माझा अंकितपणा सोडून देऊन ते ह्याच्या मसलतीमुळे, आपण त्याचे अंकित आहो, असे जाहीर करीत आहेत.

मुहुराह्वयमानोऽपि नायातोऽयमुपह्वरे ।

अपातयदयं ह्यस्मज्जयं संशयगह्वरे ॥ १० ॥

१० वारंवार बोलाविले असतां हि हा सन्निध आला नाही; व ह्यानेच आमचा जय संशयगर्तेत पाडला आहे.

अनेनोपकृतः पूर्वमिभरामः पदे पदे ।

निवेशितोऽयं सन्तुष्य तेनाप्यत्युन्नते पदे ॥ ११ ॥

११ ह्याने पूर्वी इब्राहिमशहास पदोपदी उपकृत केल्यामुळे त्याने सुद्धा संतुष्ट होऊन ह्या शहाजीस अत्युच्च पदावर स्थपिले.

अनेन हेतुना ह्यस्य मन्तवः शतशो मया ।

अतिक्रान्ताध्वनोऽत्यर्थं क्षान्ता एव दिने दिने ॥ १२ ॥

१२ ह्याच कारणास्तव फार मार्ग सोडून वागणाऱ्या ह्या शहाजीचे शेंकडो अपराध मी रोजच्या रोज पोटांतच घातले.

आगांसि सुगरीयांसि क्षन्तुं नैव क्षमोऽभवम् ।

तदानीं निग्रहायास्य मुस्तुफाखानमादिशम् ॥ १३ ॥

१३ पण अक्षम्य असे मोठे अपराध जेव्हां ह्याचे माझ्या नजरेस आले तेव्हां त्यास पकडण्यासाठी मी मुस्तुफाखानास हुकूम केला.

अस्मिन्स्तु निगृहीतेऽस्य सुतौ शम्भुशिवाबुभौ ।

उन्नद्धीभूय युध्येते मन्निमज्जनलोलुभौ ॥ १४ ॥

१४ नंतर ह्याला कैद केला असतां ह्याचे संभाजी व शहाजी हे दोघे मुलगे उद्दाम होऊन मला बुडविण्याच्या इच्छेने युद्ध करीत आहेत,

शिवभारत अध्याय १५ वा

पित्रर्थे शम्भुना तत्र फरादः परिभावितः ।

सम्पराये शिवेनात्र फतेखानोऽपि यापितः ॥ १५ ॥

१५ आपल्या पित्यासाठी संभाजीने तिकडे फरादखानाचा पराभव केला आणि इकडे शिवाजीने युद्धामध्ये फतेखानासाहे पळवून लाविले.

अलं बलमहो शम्भोः किल येन यशस्विना ।

फरादस्तत्र भग्नो न भग्नं किन्त्वद्य मन्मनः ॥ १६ ॥

१६ त्या विजयी संभाजीने तिकडे फरादाचा मोड केला नाही तर माझेच मन आज ह्याने भग्न केले आहे. केवढे मोठे त्याचे सामर्थ्य हे !

शिवस्य यस्य हस्तेऽद्य धरौ सिंहपुरन्दरौ ।

सोहंकारं कथंकारं न करिष्यति मय्यरौ ॥ १७ ॥

१७ ज्या शिवाजीच्या हातांत आज सिंहगड व पुरंदरगड हे आहेत तो मज शत्रूबरोबर ताठा कां बरे धरणार नाही ?

रणो यत्राजनिष्ठायं भीषणो भीष्मपर्वतः ।

सुतरां दुर्ग्रहोऽस्माभिः स पुरन्दरपर्वतः ॥ १८ ॥

१८ जेथे हे भयंकर युद्ध झाले तो भयंकर मोठा पर्वत पुरंदरगड आम्हास हस्तगत करण्यास अतिशय कठीण आहे.

बिंबरूरे पुरे शम्भुं शिवं चाद्रौ पुरन्दरे ।

न्यवेशयत शाहोऽयं किमस्मत्परिभूयते ॥ १९ ॥

१९ ह्या शहाजीने संभाजीस बंगळुरास ठेविले आहे; व शिवाजीस पुरंदरगडावर ठेविले आहे. (तेव्हा) हा कसचा आमच्या हातून पराभव पावतो !

जनकः शम्भुशिवयोर्न मोक्तव्यो मया यदा ।

समृद्धायै श्रियेऽमुष्यै बत देयोऽञ्जलिस्तदा ॥ २० ॥

२० जर मी ह्या संभाजी व शिवाजी ह्यांच्या बापास सोडून न दिले तर मला माझ्या ह्या समृद्ध संपत्तीवर तिलांजलि सोडावी लागेल !

पृदाकुरिव निर्मुक्तो मोक्तव्योऽयं मया यदि ।

अपकारपरस्तर्हि किं मां नापकारिष्यति ॥ २१ ॥

२१ कात टाकलेल्या सापाप्रमाणे ह्या शहाजीला जर मी सोडून द्यावे तर हा अपकारक, मलाच अपकार कशावरून करणार नाही ?

अयं मोक्तव्य इत्येको मोक्तव्यो नेति चापरः ।

मन्त्रयोरुभयोर्मन्ये प्रथमो मद्धितावहः ॥ २२ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

२२ ह्याला सोडून द्यावे ही एक व सोडून देऊं नये ही दुसरी, अशा ह्या दोन्ही मसलतीपैकी, पहिली माझ्या हिताची आहे.

सर्वथा जिह्मगस्यास्य रोषो मन्मन्त्रवैभवात् ।

अपकारपरस्यापि प्रयास्यत्यवकेशिताम् ॥ २३ ॥

२३ अपकारशील अशा ह्या सापाचा क्रोध माझ्या युक्तिप्रभावाने पूर्ण निष्फल होईल.

इमामुपकृतिं कृत्वा निधास्याभ्यस्य मूर्धनि ।

न विस्मरिष्यति ह्येनां कुलीनोऽयं गुणाग्रणीः ॥ २४ ॥

२४ मी ह्याच्या डोक्यावर (त्याला सोडून देण्याचा) हा उपकार करून ठेवीन म्हणजे हा कुलीन व गुणाग्रणी शहाजी तो (उपकार) विसरणार नाही.

चिरं विचिन्त्य मनसा सुधीर्धीसचिवानिदम् ।

न्यगदद्येदिलो युक्तमित्यमन्यन्त तेऽप्यरम् ॥ २५ ॥

२५ मनामध्ये असा पुष्कळ वेळ विचार करून चतुर अदिलशहाने (आपल्या) बुद्धिमान् मंत्र्यांना ही मसलत सांगितली व त्यांना सुद्धांती एकदम पटली.

अथ तं मङ्गलस्नानं निर्मलाम्बरभूषणम् ।

परिवेषविनिर्मुक्तं नवीनमिवभूषणम् ॥ २६ ॥

उपहारे समानाय्य मानार्हमुपवेश्य च ।

अनुनीय च सोलासं महमूदोऽभ्यभाषत ॥ २७ ॥

२६-२७ नंतर, मंगल स्नान करून, निर्मळ वस्त्रे व भूषणे धारण केलेल्या, जणू काय खळ्यांतून सुटलेल्या नवीन सूर्याप्रमाणे दिसणाऱ्या, त्या शहाजीस संनिध आणवून, त्याच्या मानास शोभेशा जागी बसवून व त्याचे सांत्वन करून महमूदशहा आनंदाने त्यास म्हणालाः—

महमूद उवाच

मत्तो ह्यजानतो जातं तद्धि नो विद्धि जानतः ।

न जगन्त्यत्र दुर्ज्ञेयं राजंस्तव विजानतः ॥ २८ ॥

२८ महमूदशहा म्हणतो—माझ्या अजाणत्याच्या हातून जे काही झाले ते जाणून बुजून नव्हे असे समज. हे राजा, तुझ्या सारख्या जाणत्यास या जगांत दुर्ज्ञेय असे काही नाही.

विहितो मुस्तुफेनोच्चैर्द्वेषादफजलेन वा ।

तं मन्तुतन्तुं राजन्द्र मदीयं मन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

२९ मुस्तुफाखानाने किंवा अफजलखानाने अत्यंत द्वेषाने जो काय लहान सहान अपराध केला असेल तो, हे राजश्रेष्ठा ! माझाच समज.

शिवभारत अध्याय १५ वा

दिदृक्षुस्त्वामहं यस्मै यत्नानकरवं बहून् ।

वत मे सम्मदः सोऽभूदस्तु वा मास्तु वा तव ॥ ३० ॥

३० तुला पाहूँ इच्छिणाऱ्या मीं, ज्या तुझ्यासाठी पुष्कळ यत्न केले तो अत्यानंद मला झाला आहे; तुला झाला असो वा नसो.

उक्तोऽसि मृदुभिर्वाक्यैः परिमुक्तोऽसि निग्रहात् ।

अभिजातोऽसि भूपाल मदभीष्टपरो भव ॥ ३१ ॥

३१ तुला मृदुवाक्यें बोललों आहे; तुझी कैदेंतून सुटका केली आहे, हे राजा, तू कुलीन आहेस. तेव्हां माझें प्रिय करण्यास तत्पर रहा.

एकामप्युपकारस्य कणिकां प्राप्य निर्वृताः ।

शतमप्युपकाराणां न स्मरन्ति महाव्रताः ॥ ३२ ॥

अणुनाप्युपकारेण परिश्रुभितमानसाः ।

उपकारसहस्राणि न स्मरन्त्यपचेतसः ॥ ३३ ॥

३२-३३ थोर लोक अगदी लहानशा उपकारानेहि संतुष्ट होऊन शेकडों अपकार विसरून जातात; व लहानशा अपकारानेहि खवळून जाऊन क्षुद्र मनाचे लोक हजारों उपकार विसरून जातात.

अपकारसहस्राणि करोत्वलमसज्जनः ।

उपकारसहस्राणि करोत्येव तु सज्जनः ॥ ३४ ॥

३४ दुर्जन हजारो अपकार करो, तरी पण सज्जन हजारों उपकार त्याच्या-वर करतोच करतो.

उपकारं परं कृतं स्मरन्ति स्वकृतं न ये ।

त एव धारणावन्तः कृतज्ञाश्च सतां नये ॥ ३५ ॥

३५ जे लोक दुसऱ्याने केलेले उपकार स्मरतात व आपण केलेले उपकार विसरून जातात, तेच लोक सज्जनाचे मते स्मरणशील व कृतज्ञ होत.

उपकारपरं लोकं प्रभुर्नोपकरोति यः ।

स्वप्नलब्धा इव सुधा समृद्धा अपि तच्छ्रूयः ॥ ३६ ॥

३६ जो गजा, उपकारतत्पर असलेल्या लोकांवर उपकार करीत नाही त्याची विपुल संपत्ति हि स्वप्नांत प्राप्त झालेल्या अमृताप्रमाणें होय.

शिक्षयस्व कनीयांसं तनयं गर्वपर्वतम् ।

महाराज मदीयं मे देहि तं सिंहपर्वतम् ॥ ३७ ॥

३७ हे महाराजा. गर्वाचा पर्वत अशा तुझ्या घाकट्या पुत्रास उपदेश कर आणि तो माझा सिंहगड मला दे.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

नं हि मां मुञ्चतितमां सिंहशैलप्रहाग्रहः ।

मदीयेन नियोगेन शिवायास्तु पुरन्दरः ॥ ३८ ॥

३८ सिंहगड घेण्याचा माझा निश्चय मला मुळांच सोडीत नाही. मात्र, माझ्या आज्ञेने पुरंदर शिवाजीस असू दे.

करोतु मह्यं सोऽप्यद्धा विंगरूरमुपायनम् ।

यद्भग्नैर फरादेन व्यधीयत पलायनम् ॥ ३९ ॥

३९ त्याचप्रमाणे ज्या संभाजीकडून मोड होऊन फरादखानाने पलायन केले त्याने सुद्धा बंगळूर शहर मला नजराणा म्हणून द्यावे.

नियुञ्जते नियोगार्हान् कार्याथार्याः क्षणे क्षणे ।

तन्न कुर्वन्ति ते तर्हि को हेतुः शीलरक्षणे ॥ ४० ॥

४० श्रेष्ठ लोक सेवकांना क्षणोक्षणीच्या कार्यासाठीच नेमते असतात. त्यांनी जर ते केले नाही तर (सेवकांच्या) शीलरक्षणाचा हेतु काय ?

प्रभुर्नियुंक्ते कार्यार्थी कार्यार्थी तं निषेवते ।

तयोरन्यतराकार्यान्न कार्यमुभयोरपि ॥ ४१ ॥

४१ आपल्या कामासाठीच घनी (सेवकाची) नेमणूक करतो व आपल्या कामासाठीच (सेवकहि) त्याची सेवा करतो. त्या दोघांपैकी एकाने जरी कर्तव्य केले नाही तरी दोघांचेहि काम होत नाही.

न सौहित्यं विना पानं विना प्राणं न विग्रहः ।

विराजते महाराज नानुयानं विना नुगः ॥ ४२ ॥

४२ तृप्तीशिवाय पिण्यांत मजा नाही व प्राणावांचून शरिरास शोभा नाही; त्याचप्रमाणे, हे महाराजा, (आपल्या धन्यास) अनुसरल्याशिवाय सेवक शोभत नाही.

किं स्यादुक्तेन बहुना तवाहं त्वं ममाधुना ।

अन्योन्यमवलम्बो नौ लोकस्यास्यावलम्बनम् ॥ ४३ ॥

४३ फार काय सांगू! आतां मी तुझा आणि तू माझा आहेस; आपले परस्परावलंबन, हाच ह्या लोकांचा आधार होय.

अल्पवर्णमयीमित्थमनल्पार्थगरीयसीम् ।

येद्विलः शाहराजाय श्रावयामास भारतीम् ॥ ४४ ॥

४४ ह्याप्रमाणे थोडक्या शब्दांत पुष्कळ अर्थ भरलेले भाषण, अदिलश हाने शहाजी राजास उद्देशून केले.

शिवभारत अध्याय १५ वा

यत्र यद्व्यञ्जयामास महमूदो वदावदः ।

शाहः स्वेन स्मितीर्थेन तत्र तस्योत्तरं ददौ ॥ ४५ ॥

४५ विसंगत भाषण करणारा महमूदशहा जेव्हां हें व्यक्त करीत होता तेव्हां त्याचें उत्तर शहाजी आपल्या अर्धवट स्मितानें देत असे.

स तदानीं महाबुद्धिर्महमूदं मदोद्धतम् ।

तद्दुर्गद्वितयीदानप्रसदानममन्यत ॥ ४६ ॥

४६ मदोन्मत्त महमूदशहास ती गडांची जोडी देणें म्हणजे आपल्या ग्यात बेडीच अडकवून घेणें होय, असें तेव्हां त्या महाबुद्धिवान् शहाजीस वाटलें.

अथ तस्य विमुक्तस्य सत्कृतस्य यथायथम् ।

येदिलः सदनद्वारि द्विरदाश्वमबन्धयत् ॥ ४७ ॥

४७ नंतर (कैदेंतून) सुटका झालेल्या व यथायोग्य सत्कार झालेल्या त्या शहाजीच्या वाड्याच्या दारांत अदिलशहानें हत्ती घोडे बांधविले.

स तदा जगदाह्लादतत्परः परसङ्कटात् ।

मुमुचेऽम्भोधरघटापटलादिव चन्द्रमाः ॥ ४८ ॥

४८ तेव्हां ज्याप्रमाणें मेघसमूहाच्या पटलापासून जगदाह्लादकारक चंद्राची मुक्तता व्हावी त्याप्रमाणें जगास आनंद देणाऱ्या शहाजीची मोठ्या संकटांतून सुटका झाली.

बन्धुः सर्वस्य लोकस्य मुक्तस्तस्मात् स निग्रहात् ।

व्यराजततरां तत्र दिवाकर इव ग्रहात् ॥ ४९ ॥

४९ कैदेंतून सुटका झालेला तो सर्व लोकांचा बंधु शहाजी, ग्रहणांतून सुटलेल्या (लोकबन्धु) सूर्याप्रमाणें अतिशय शोभू लागला.

मुक्तमात्रः स युक्तोऽभूदनीकेन, महीयसा ।

दिदीपे जगती सर्वा तदीयेन सुतेजसा ॥ ५० ॥

५० तो सुटतांक्षणीच त्यानें मोठें सैन्य जमा केलें, आणि त्याच्या उत्कृष्ट तेजानें सर्व पृथ्वी देदीप्यमान् झाली.

अथ शम्भुर्महाबाहुरनतिक्रमणीयया ।

बिंगरूरं पुरं सद्यस्तस्याज पितुराब्रुया ॥ ५१ ॥

५१ मग बापाच्या अनुल्लंघनीय अशा आशेनें महाबाहु संभाजीनें बेंगळूर शहर लगेच सोडून दिलें.

समर्थोऽप्याहवं कर्तुमदेयमपि सर्वथा ।

शिवः सिंहाचलं प्रादात् पित्रर्थाय गरीयसे ॥ ५२ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

५२ युद्ध करण्यस समर्थ असूनहि शिवाजीनें सर्वथा देण्यास अयोग्य असा सिंहगड बापाप्रीत्यर्थ देऊन टाकला.

अथ निज इति मत्वा पूजयित्वा वचोभिः ।

पदि पदि विहिताभिः प्रीणयित्वोपदाभिः ।

उपचितबहुसेनः प्रेषितो येदिलेन ।

प्रतिभटविजयार्थं शाहराजः प्रतस्थे ॥ ५३ ॥

५३ नंतर आपलासा मानून (सु)शब्दांनीं गौरव करून; पदोपदीं दिलेल्या नजराण्यांनीं सतुष्ट करून आदिलशहानें पाठविलेला शहाजी मोठें सैन्य जमवून शत्रूस जिंकण्यासाठीं निघाला.

इत्यनुपुराणे कवीन्द्रपरमानन्दप्रकाशितायां
संहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अध्याय १६ वा

कवीन्द्र उवाच ।

अथाभिमतलाभेन महामूदेऽतिनिर्वृते ।

स्वयं तु पितुरर्थाय वितीर्णे सिंहपर्वते ॥ १ ॥

आहूय स्वर्णशर्माणमग्रजन्मानमन्तिके ।

शिवोद्धा मंत्रवित्तत्तन्मंत्रवेदिनमब्रवीत् ॥ २ ॥

कवीन्द्र म्हणाला—

१-२ नंतर महामूदशहास हवे होते तें प्राप्त झाल्याने अत्यानंद झाला. पण केवळ पित्याकरतां स्वतः सिंहगड दिल्यावर, मसलतीत निपुण असलेला शिवाजी, सर्व मसलती जाणणाऱ्या सोनोपंत नावाच्या ब्राह्मण मंत्र्यास जवळ बोलावून म्हणाला.

शिव उवाच ।

जानतामतिमूर्धन्यं यं धन्यं जानते जनाः ।

स मां नूनं न जानीते महाराजो महामनाः ॥ ३ ॥

३ शिवाजी म्हणतो— ज्या धन्य पुरुषाला लोक शहाण्या पुरुषांमध्ये अत्यंत श्रेष्ठ समजतात तो थोर मनाचा महाराजा शहाजी मला खरोखर ओळखत नाही.

अजानानो न जानातु सुखेनैव सतो गुणान् ।

जानानो यन्न जानीते तदुनोति हि सन्मनः ॥ ४ ॥

४ अडाण्यानें सज्जनाच्या अंगचे गुण जाणले नाहीत तर तो न जाणो बापडा, पण जाणत्यानेंही जर ते जाणले नाहीत तर ती गोष्ट मात्र सज्जनांच्या मनास दुःख देते.

सोऽज्ञास्यद्यर्हि मां तर्हि नादास्यत्सिंहपर्वतम् ।

कोऽन्यथा तरसा जेष्यत्तमिम मत्करास्थितम् ॥ ५ ॥

५ जर तो मला ओळखत असता तर त्यानें सिंहगड रिलाच नसता; नाही तर, माझ्या हातचा हा गड बलानें कोण जिंकू शकला असता बरें !

अप्रमत्तोपि यो मत्तो द्विषते सिंहपर्वतम् ।

आदापयद्येदिलाय किं वक्ष्ये तं महाव्रतम् ॥ ६ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

६ शहाणासुरता असून सुद्धां ज्या वेळ्यानें शत्रु अदिलशहास सिंहगड माझ्या-
कडून देवविला, त्या करारी पुरुषास मी काय म्हणूं ?

स्वयं नियंता विश्वस्य विश्वस्य बत वैरिषु ।

सुखं सुप्तो निजगृहे ततो निजगृहेऽरिभिः ॥ ७ ॥

७ खरोखर स्वतः विश्वाचा नियंता असून, शत्रूंवर विश्वासून आपल्या घरीं
सुखानें निजला, म्हणून तो शत्रूंकडून पकडला गेला !

नावक्षेयाः खलु क्षेन वराका अपि विद्विषः ।

प्रशाम्यते पतंगेन प्रज्वलन्नपि दीपकः ॥ ८ ॥

८ शत्रु क्षुद्र असले तरी शहाण्यानें त्यांची उपेक्षा करूं नये; कारण जळ-
णारा दिवा सुद्धां पतंगाकडून विझविला जातो.

दीपं विनाशयन्नैव पतंगश्चेद्विनश्यति ।

तुल्यतां कस्तयोस्तर्हि जात्यंध इव पश्यति ॥ ९ ॥

९ दिव्याचा नाश करतांक्षणींच जरी पतंग नाश पावतो, तरी एकाद्या
जन्मांघाप्रमाणें कोण डोळस मनुष्य दोघांनाहि सारखे मानील ?

नूनं पिपीलकोऽप्येकः प्रविश्य करिणः करम् ।

भवत्यंतकरस्तस्मादल्पं मन्येत नो परम् ॥ १० ॥

१० खरोखर एकादी मुंगी देखील हत्तीच्या सोडेंत शिरून त्याचा अंत
करते. म्हणून शत्रूस केव्हांहि क्षुद्र मानूं नये.

अहो महाबाहुरसौ जानानोऽपि महानथम् ।

गणयत्येव न परानस्य दोषो महानथम् ॥ ११ ॥

११ अहो, हा महाबाहु, मोठा राजनीतिज्ञ असूनहि शत्रूंची मुळीं पर्वा
करीतच नाही, हा ह्याचा मोठा दोष होय.

अरातिनिगृहीतेन शाहेन गुरुणा मम ।

यः प्राप्तश्चिररात्राय कारागारपरिश्रमः ॥ १२ ॥

तस्य निर्यातनं कर्तुं संप्रवृत्तोऽस्मि सर्वथा ।

यवनान्तात् प्रवृत्ताद्यप्रभृत्यत्रास्तुमत्प्रथा ॥ १३ ॥

१२-१३ शत्रूंनीं पकडलेल्या माझ्या पिता शहाजीचे कारागृहामध्ये फार
दिवस जे हाल झाले त्यांचा सूड घेण्यास मी अगदीं तयार झालों आहे; आणि
आजपासून यवनांच्या नाशामुळेच या लोकीं माझी कीर्ति होवो.

यः परस्माद्विभेत्युच्चैः परस्तस्माद्विभेति च ।

न विभेति परस्माद्यः परस्तस्माद्विभेति हि ॥ १४ ॥

शिवभारत अध्याय १६ वा

१४ जो शत्रूस अतिशय भितो त्यासहि शत्रु भीत असतो मग जो शत्रूस (मुळीच) भात नाही त्याला शत्रु भितो हें सांगावयास नकोच.

नूनं मया निहंतव्यास्ते ते यवननायकाः ।

शरधिद्वितयस्यैते तेजितास्सन्ति सायकाः ॥ १५ ॥

१५ खरोखरच मी त्या सर्व यवननायकांचा फडशा उडविणारच (आर्ण याकरतां) मात्याच्या जोडीमधले हे बाण पाजळलेले आहेत.

विजयाह्वपुरग्राहोत्सुकं संप्रति मन्मनः ।

अतोऽद्य नोद्यसे सद्यो नियुज्यंतां तुरंगिणः ॥ १६ ॥

१६ विजापूर शहर घेण्याविषयी सांप्रत माझे मन उत्सुक झाले आहे. म्हणून आज तुम्हास माझे सांगणे आहे की, लगेच घोडेस्वारांस तयार करा.

सुवर्णशर्मोवाच ।

दुरंतं बलवद्वैरं दुरंतः पापसंचयः ।

दुरंताभ्यर्हिता गर्हा दुरंता गुरुगर्हणा ॥ १७ ॥

१७ सोनोपंत म्हणाले:—

बळवानाशी वैर, पापाचा संचय, पूज्यांची व वाडिलांची निंदा याचा परिणाम वाईट होतो.

विधाय बलवद्वैरं तव तातः कृताग्रहः ।

नाभूद्वहितो यर्हि तदर्हस्तर्हि निग्रहः ॥ १८ ॥

१८ बळवानाशी वैर करून तुझा पिता भलता आग्रह धरून सावध राहिला नाही. यामुळे तो पकडला गेला हें योग्य झाले.

स प्रभावी महाराजो मंत्रिणस्तस्य सुव्रताः ।

तेन यद्वलवद्वैरं कृतं सोपनयः कृतः ॥ १९ ॥

१९ तो शहाजी महाराजा पराक्रमी आहे, त्याचे मंत्रीहि कर्तृत्ववान् आहेत; तथापि त्यानें जें बलिष्ठार्शी वैर केलें तें राजनीतिदृष्ट्या चुकीचें झालें.

तनुते यद्यलं वैरमबलीयान् बलीयसा ।

तर्हि तस्य पराभावे सर्वथा प्रभुरेव सः ॥ २० ॥

२० जर दुर्बळ माणसानें प्रबळ माणसाशी अतिशय वैर केलें तर त्याचा पराभव करण्यास तो सर्वथा समर्थ असतो.

दानमभ्यधिके शत्रौ समे साम विधीयते ।

ऊने दंडविधिः प्रोक्तो भेदः साधारणः स्मृतः ॥ २१ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

२१ आपल्यापेक्षा अधिक सामर्थ्यवान् शत्रूस खंडणी द्यावी; बरोबरीच्या शत्रूशी सलोखा करावा; कमी सामर्थ्यवान् शत्रूचें दंडन करावें; आणि भेद (फितुरी, फूट पाडणें) हा मात्र सर्वसामान्य उपाय होय.

दिने दिने भवन्ननः समः साम्यं विमुंचति ।

आधिक्यं चाधिको येन को भेदं न प्रशंसति ॥ २२ ॥

२२ ज्या (भेदा) च्या योगें बरोबरीचा शत्रु दिवसानुदिवस कमी सामर्थ्यवान् होऊन बरोबरी सोडून देतो आणि अधिक सामर्थ्यवान् शत्रु आपले आधिक्य टाकतो त्या भेदाची कोण बरें प्रशंसा करणार नाही ?

नरेंद्र नूनमूनोपि द्वेषणो भेदमर्हति ।

ऊनस्याप्यूनतात्यर्थं हितायैव भवेद्युधि ॥ २३ ॥

२३ हे राजा, कमी सामर्थ्यवान् शत्रूच्या ठिकाणी सुद्धां भेद योजणें योग्य आहे. कारण, कमी सामर्थ्यवान् शत्रुसुद्धां अधिक दुर्बल होणें हें युद्धांत फायद्याचेंच होईल.

ऊनोपि यदि दूनोयमिति मत्वाऽनुनीयते ।

तर्ह्यतः श्लाघ्यमानोऽसौ स्वमेव बहुमन्यते ॥ २४ ॥

२४ 'हा दुःखित आहे' असें मानून जर कमी सामर्थ्यवान् शत्रूचें सांत्वन केलें तर तो मनात फुगून जाऊन आपणा स्वतःलाच मोठा समजू लागतो.

ऊनानामप्यनूनत्वमनूनानां तथोनता ।

दृश्यते मनुजाधीश समयांतरवैभवात् ॥ २५ ॥

२५ हे राजा, दुर्बल शत्रूचें प्राबल्य, त्याचप्रमाणें प्रबळ शत्रूचें दीर्बल्य हें कालमाहात्म्यानें झालेलें आढळतें.

तस्मादूने नरेंद्रेण द्विषि दंडो विधीयते ।

मते पत्युरपां येन मनस्सम्यङ्निधीयते ॥ २६ ॥

२६ सारांश. वरुणाच्या ह्या मताकडे जो राजा चागलें लक्ष देतो तो दुर्बल शत्रूचें (सहज) शासन करतो.

समर्थश्चासमर्थश्चेत्युपायो द्विविधो मतः ।

द्वितीयो ह्यवकेशी स्यात् प्रथमस्तु फलेग्रहिः ॥ २७ ॥

२७ समर्थ आणि असमर्थ असे दोन प्रकारचे उपाय आहेत. दुसऱ्या प्रकारचा उपाय निष्फल होतो पण पहिल्या प्रकारचा सफल होतो.

योषितस्सारहारिण्यो मदिरा मोहदायिनी ।

दुरोदरं धनहरं कादर्यं कार्यहानिकृत् ॥ २८ ॥

शिवभारत अध्याय १६ वा

वाक्पारुष्यमलक्ष्मीकं मृगया पापकारिणी ।

नरैर्द्र दंडपारुष्यमत्यर्थमयशस्करम् ॥ २९ ॥

२८--२९ स्त्रिया शक्ति हरण करतात; मदिग मतिभ्रम उत्पन्न करते; द्यूत धन नाहीसे करते; कृपणपणानें कार्याची हानि होते; कठोर भाषण हें अभद्र आहे; तसेंच मृगयेपासून पाप लागतें, आणि हे राजा, कडक शासन हें अत्यंत अपकीर्तिकारक आहे.

तस्मादेतानि सप्तानि व्यसनानि परित्यजेत् ।

बतान्यतममप्येषां मतिभ्रंशाय जायते ॥ ३० ॥

३० म्हणून हीं सातही व्यसनें टाकावीत, कारण यांपैकीं एकहि मतिभ्रंशास कारण होतें !

येषामेकतरेणापि मतिभ्रंशो विधीयते ॥

तान्यनेकानि संसेव्य कः पुमान्प्रह्रीयते ॥ ३१ ॥

३१ जर त्यांपैकीं एकानेंहि मतिभ्रंश होतो तर तीं अनेक सेवन केल्यावर कोणता माणूस अधोगतीस जाणार नाही ?

नीतिशास्त्रेषु विरसं निजकार्यभरालसम् ।

मानुषं विजहाति श्रीर्व्यसनापन्नमानसम् ॥ ३२ ॥

३२ राजनीतिशास्त्राविषयी तिटकारा असणारा, आपल्या कामामध्ये आळशी व व्यसनामध्ये मग्न अशा माणसास लक्ष्मी सोडून जाते.

मुष्णंत्युच्चैः प्रमत्तेऽस्मिन् कोशं कोशाधिकारिणः ।

तुदंति च दुरात्मानो राष्ट्रं राष्ट्राधिकारिणः ॥ ३३ ॥

३३ तो अतिशय बेसावध झाला असतां स्वजिनदार स्वजिना लुटतात आणि दुष्ट अधिकारी लोकांस पीडा देतात.

तत्तद्व्यसनसक्तस्य वैचित्यमुपचीयते ।

वैचित्योपचयादुच्चैरौचित्यमपचीयते ॥ ३४ ॥

३४ नाना व्यसनांत राजाचा भ्रम वृद्धिंगत होतो व भ्रम अतिशय वाढल्याने त्यास योग्यायोग्य कळेनासें होतें.

औचित्यापचयादेनं जनस्सर्वोऽवमन्यते ।

विनियुक्ताश्च कार्येषु नैव तान्याशु कुर्वते ॥ ३५ ॥

३५ योग्यायोग्य कळेनासें झाल्यानें सर्व लोक त्याचा अपमान करतात. आणि कार्याच्या ठिकाणीं नेमलेले लोक तीं (ताबडतोब) करीत नाहीत.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

अथ क्रोधोद्धरोत्युच्चैरुच्चरन् रुशतीं गिरम् ।

दिने दिने तुद्येतान् समेतानपि संसदि ॥ ३६ ॥

३६ मग क्रोधानें अत्यंत बेफाम होऊन सर्भेत जमलेल्या लोकांनाहि दररोज मनाला दुखविणारें भाषण करून तो त्यांस दुःख देतो.

ततो ह्यनुक्षणकृतासूक्ष्णक्षतचेतसः ।

परोक्षे परिभाषंते यथाचोपहसंत्यमुम् ॥ ३७ ॥

३७ पुढें क्षणाक्षणीं केलेल्या अनादरामुळें त्यांचें अंतःकरण खिन्न होऊन ते त्याच्या पाठीमागें बोलतात व त्याची निंदाहि करतात.

ततो मुंचंत्यमुं केऽपि केऽप्यमुष्मिन्नुदासते ।

केचिद्विपक्षपक्षांतर्निपत्य सुखमासते ॥ ३८ ॥

प्रकोपनममुं मत्वा शपंत्येव तु केचन ।

भजंति न यथापूर्वमत्यजंतोऽपि केचन ॥ ३९ ॥

३८-३९ नंतर कोणी त्यास सोडून जातात, कोणी त्याच्याविषयीं उदासीन राहतात, कोणी त्याच्या शत्रुपक्षास मिळून सुखानें राहतात, कोणी त्यास कोपी समजून शिव्याशापच देतात, कोणी त्यास न सोडलें तरी पूर्वीप्रमाणें त्याची सेवा करीत नाहींत.

सप्तव्यसनसक्तत्वादजानानच्छलं बलम् ।

मन्यते प्रभुमात्मानमहंकारेण केवलम् ॥ ४० ॥

४० ह्या सात व्यसनांत आसक्त झाल्यानें तो (शत्रूंचें) कपट काणि बळ न जाणतां केवळ अहंकारानें आपणास समर्थ मानतो.

व्यसनासक्तचित्तेन येनेत्थं बत भूयते ।

जैत्रयात्रापारैस्सद्यः परैस्स परिभूयते ॥ ४१ ॥

४१ चित्त व्यसनासक्त झाल्यानें जो अशा प्रकारचा बनतो, त्याचा विजयार्थ स्वान्या करणाऱ्या शत्रूंकडून एकदम पराभव होतो.

गिरयो नैव गुरवो गुरुरेव गुरुर्मतः ।

भवतात्र प्रभवता दत्तः सिंहाचलस्ततः ॥ ४२ ॥

४२ गडांची कांहीं मोठीशी किंमत नाहीं, पित्याचीच खरोखरी थोरवी आहे; ह्मणून तुम्हीं पराक्रमी असूनहि सिंहगड दिला.

प्रदत्ते द्विषतेऽमुष्मिन् विमुक्तश्चेत् स पार्थिवः ।

तर्हि दत्तोपि भवता न दत्तः सिंहापवर्तः ॥ ४३ ॥

शिवभारत अध्याय १६ वा

४३ तो शत्रूस देऊन जर राजा (शहाजी)ची सुटका झाली आहे तर तो सिंहगड आपण देऊनहि न दिल्यासारखाच आहे.

यः सिंहापर्वतं मेने समं शाहसुमेरुणा ।

विंगरूरं च नगरं किं कृतं तेन वैरिणा ॥ ४४ ॥

४४ ज्याने सिंहगड आणि बंगलूर शहर ही शहाजीरूपी मेरूपर्वताच्या तोडीची मानिली त्या शत्रूने (विशेष ते) काय केलं ?

उपक्रांतमिदानीं तु त्वया विजयमंडलम् ।

सुविक्रांतस्य नृपतेः सर्वमेव महीतलम् ॥ ४५ ॥

४५ तुम्ही आतां विजयास प्रारंभ केला आहे; आणि अत्यंत पराक्रमी राजा-चीच सर्व पृथ्वी असते.

राजा तावत्ततो मंत्री सुहृदो विपुलं धनम् ।

राष्ट्रं दुर्गाणि सैन्यानि राज्यस्यांगानि सप्त वै ॥ ४६ ॥

४६ प्रथम राजा, नंतर मंत्री, मित्र, विपुल धन, राष्ट्र (प्रजा), गड आणि सैन्ये ही सात राज्याची अंगे होत.

एतैरविकलैर्युक्तं राज्यं सद्भिः प्रशस्यते ।

एकेनापि धिहीनं तदितरैरुपहस्यते ॥ ४७ ॥

४७ ज्या राज्याची ही अंगे अव्यंग आहेत त्या राज्याची चांगले लोक प्रशंसा करतात. तेंच जरी एका अंगाने कमी असलें, तरी इतरांकडून त्याचा उपहास होतो.

मौलिर्नृपो मुखं मंत्री धनसैन्ये भुजद्वयम् ।

राष्ट्रमन्यद्वपुस्सर्वं सुहृदस्संधयो दृढाः ॥ ४८ ॥

दुर्गाणि तु दृढान्युच्चैस्तदस्थानि तदंतरा ।

एवमंगानि राज्यस्य सप्तोक्तानि मनीषिभिः ॥ ४९ ॥

४८-४९ राजा हे मस्तक, मंत्री हे मुख, धन आणि सैन्य हे भुज; बाकीचे सारे राष्ट्र (प्रजा) हे शरीर, मित्र हे सांधे आणि दुर्ग ही त्यांमधील अत्यंत दृढ हाडे होत. याप्रमाणे शहाण्या लोकांनी राज्याची सात अंगे सांगितली आहेत.

सप्तांगस्यास्य राज्यस्य धर्म आत्माऽभिधीयते ।

मंत्रः प्राणो बलं नीतिरनीतिरसमर्थता ॥ ५० ॥

दंडो यथोचितः शौर्यमधर्मो रिपुरुद्धतः ।

मदः परस्परं भेदो दीर्घमायुरभेद्यता ॥ ५१ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

जनरंजनमुत्कर्षो दर्शनं दीर्घदर्शिता ।

प्रतापः प्रोज्ज्वलं रूपं विमला बुद्धिरायुधम् ॥ ५२ ॥

तथैव बलवद्भैरमंतरायः प्रकीर्तितः ।

प्रमदस्तु भवेन्निद्रा प्रबोधः सावधानता ॥ ५३ ॥

५०-५३ त्या सप्तांगात्मक राज्याचा धर्म हा आत्मा होय; मसलत हा प्राण, नीति हें बल, आणि अननीति हें दौर्बल्य होय. यथोचित दंड हें शौर्य, शत्रु नेफाम होऊं देणें हा अधर्म, परस्परांतिल फूट हा मद आणि दृढैक्य हें दीर्घायुष्य, लोकरंजन हा उत्कर्ष, दूरदर्शित्व ही दृष्टि, प्रताप हें उज्ज्वल रूप, आयुध ही विमल बुद्धि. तसेंच बलवानाशीं वैर हें विघ्न होय, असावधपणा ही निद्रा, आणि सावधानता हा जागेपणा होय.

समं च विषमं चेति धैरं द्विविधमुच्यते ।

प्रथमं तु समेनाद्दुर्द्धितीयमाधिकेन चेत् ॥ ५४ ॥

५४ सम आणि विषम असें दोन प्रकारचें वैर आहे. बरोबरीच्या शत्रूशीं असलेलें वैर हें गहिल्या प्रकारचें होय; अधिक सामर्थ्यवानाशीं असणारें दुसऱ्या प्रकारचें होय.

समे सन्त्वादुभयोर्न भवेद्विजयः खलु ।

अधिकस्याधिकत्वेन विषमे विजयो भुवम् ॥ ५५ ॥

५५ सम वैरामध्ये दोघेहि बरोबरीचे असल्यामुळें कोणालाहि खरोखर विजय मिळणार नाही. विषम वैरामध्ये अधिक सामर्थ्यवानाचें सामर्थ्य अधिक असल्यामुळें त्यास विजय खात्रीनें मिळावयाचा.

फतेखानप्रभंगेन मुसेखानवधेन च ।

अहर्दिवं प्रभो तुभ्यं महमूदोऽभ्यसूयति ॥ ५६ ॥

५६ फतेखानाच्या परामर्शामुळें व मुसेखानाच्या वधामुळें, अहो महाराज, महमूदशहा हा रात्रंदिवस तुमचा द्वेष करीत आहे.

पश्य येदिलदिल्लीद्रौ विषयानंतरौ तव ।

यवनौ बालिनौ तुभ्यं द्रुह्यतोऽहर्निशं नृप ॥ ५७ ॥

५७ महाराज, पहा. तुमच्या देशास लागूनच असलेले आदिलशहा व दिल्लीचा बादशहा हे बलाढ्य मुसलमान तुमचा रात्रंदिवस द्रोह करीत आहेत.

अमू उभयतो यस्य द्वेषणौ रोषणौ तव ।

तस्य नूनमिहस्थाने स्थितिः स्थाने न संप्रति ॥ ५८ ॥

शिवभारत अध्याय १६ वा

५८ ते दोषे शत्रु दोन्हीकडून ज्या तुमच्यावर क्रुद्ध झाले आहेत त्या तुमचे येथे राहणे हे सांप्रत खोखर योग्य नाही.

अतोऽतिदुर्गमं स्थानमास्थाय जगतीपते ।

यतस्व जगतीं जेतुं किमज्यं शिवस्य ते ॥ ५९ ॥

५९ म्हणून महाराज, अत्यंत दुर्गम अशा स्थानां राहून जग जिंकण्याचा यत्न करा; तुम्हां शिवाजी महाराजांना काय अजिंफ्य आहे ?

कंठेकालेन कैलासः स मेरुः शंखपाणेना ।

अभ्यंतरमपां पत्युः शिश्रये दनुजारणा ॥ ६० ॥

६० शंकराने कैलासाचा, इंद्राने मेरूचा, आणि विष्णूने समुद्राचा आश्रय केला आहे.

न दुर्गं दुर्गमित्येव दुर्गमं मन्यते जनः ।

तस्य दुर्गमता सैव यत्प्रभुस्तस्य दुर्गमः ॥ ६१ ॥

६१ दुर्गाला केवळ दुर्ग म्हणूनच लोक दुर्गम मानित नाहीत, तर त्याचा स्वामी दुर्गम असणे हीच त्याची दुर्गमता होय.

प्रभुणा दुर्गमं दुर्गं प्रभुर्दुर्गेण दुर्गमः ।

अदुर्गमत्वाद्दुभयोर्विद्विषन्नैव दुर्गमः ॥ ६२ ॥

६२ प्रभुमुळे दुर्ग दुर्गम होतो व दुर्गामुळे प्रभु दुर्गम होतो. दोघांच्याही अभावी शत्रुच दुर्गम होतो.

संति ते यानि दुर्गाणि तानि सर्वाणि सर्वथा ।

यथा सुदुर्गमाणि स्युस्तथा सद्यो विधीयताम् ॥ ६३ ॥

६३ तुमचे जे दुर्ग आहेत ते सर्व ज्यायोगे सर्वस्वी अत्यंत दुर्गम होतील असे ताबडतोब करा.

सुवर्णशर्मणोवाचमिमां श्रुत्वा नृपोत्तमः ।

माननीयोऽतिमहतां माननीयाममन्यत ॥ ६४ ॥

६४ सोनोऽतांचे हे भाषण ऐकून अति मोठ्यांना सुद्धा माननीय अशा त्या नृपश्रेष्ठास ते पसंत पडले.

प्रभुत्वं विभ्राणस्त्रिभुवनपरित्राणकरणे ।

पितृद्वेषिद्वेषी तदनुतनुजः शाहनृमणेः ।

निरातंक्रसक्तो यवन्क्रदनायातिमहते ।

समग्रामप्युर्वीममनुत वसंतीं करतले ॥ ६५ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

६५ नंतर त्रिभुवनाचें पालन करण्यासाठी प्रभुत्व धारण करणारा, पित्याच्या शत्रूंचा द्वेष करणारा, यवनांचे भोठें कंदन (नाश)करण्यास उद्युक्त झालेला, आणि निर्भय असा शिवाजी समग्र पृथ्वीच आपल्या तळहातात आली असें मानूं लागला.

इत्यनुपुराणे निवासकरकवींद्र परमानंद-
प्रकाशितायां षोडशोऽध्यायः ॥

अध्याय १७ वा

कवीन्द्र उवाच ।

ततोऽफजलमाह्वय स्वीयसैन्यधुरन्धरम् ।

अल्लीशाहः स्वयं वाचमुवाच समयोचितम् ॥ १ ॥

कवीन्द्र म्हणालाः—

१ मग आपल्या सैन्याचा मुख्य अफजलखान यास बोलावून अल्लीशहानें स्वतः त्यास उद्देशून समयोचित भाषण केलेंः—

अल्लीशाह उवाच ।

हितावहस्त्वमस्माकमस्मिन् सैनिकसंचये ।

विरोद्धा द्विजदेवानां कालः कलिरिवापरः ॥ २ ॥

अल्लीशहा म्हणालाः—

२ ह्या सैनिकांच्या समुदायामध्ये तूं आमचें हित करणारा आहेस; देव-ब्राह्मणांचा विरोध करणारा (द्रोष्टा) आणि जणूं काय दुसरा कलिकालच आहेस.

प्रस्थितेन त्वया पूर्वं पृतनाव्यूहवर्तिना ।

रामराजान्वयभुवो राजानो युधि निर्जिताः ॥ ३ ॥

३ पूर्वी तूं मोठें सैन्य घेऊन स्वारीवर निघून रामराजाच्या वंशातील राजांना युद्धांमध्ये जिंकलेंस.

कृतप्रतीपसंतापे प्रतापे तव जाग्रति ।

बत श्रीरंगराजोऽपि रणरंगाद्विरज्यते ॥ ४ ॥

४ शत्रूस ताप (पीडा) देणारा तुझा प्रताप जाग्रत असतां श्रीरंगपट्टणचा राजा सुद्धां समरांगणापासून विरक्त झाला आहे.

त्वया विक्रम्य वीरेणःक्षणात् कर्णपुराधिपः ।

सर्पो जांगुलिकेनेव स्फुरहर्षो वशीकृतः ॥ ५ ॥

५ ज्याप्रमाणें गारुड्यानें अतिशय चिडलेल्या सापास वश करावें त्याप्रमाणें त्वां वीरानें पराक्रम करून एका क्षणांत कर्णपूरचा राजा ताब्यांत आणला.

त्वया मन्दरसारेण मथिता मधुरापुरी ।

निगृह्य नगरीं काञ्चीं आहृतं चापि कांचनम् ॥ ६ ॥

६ मंदराचलाप्रमाणें सामर्थ्य असणाऱ्या त्वां मधुरा शहर उध्वस्त केलें; व कांची हस्तगत करून सुवर्णाहे लुटून आणलें.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

पदे पदे शुभवता भवता किंकरीकृतः ।

व्यस्मरद्वीरभद्राऽपि छत्रचामरसम्पदः ॥ ७ ॥

७ पदोपर्दा यश मिळणान्या त्वां दास बनविलेला वीरभद्र सुद्धां छत्रचामर-
युक्त ऐश्वर्य विसरून गेला आहे.

बिभेति सिंहालपतिर्भक्तो लंकापतिस्तथा ।

भजत्यंभोधिरपि मां तदिदं पौरुषं तव ॥ ८ ॥

८ सिंहला राजा, त्याचप्रमाणे लंकेचा मत्त राजा मला भितो आणि समु-
द्रहि माझी सेवा करतो, हे तुझ्या पराक्रमाचेंच फळ होय.

प्रचलंत्यचलाः सप्त चलत्यफजल त्वयि ।

क्षुभ्यन्ति चाब्धयः सप्त द्वीपाः सीदन्ति सप्त च ॥ ९ ॥

९ हे अफजलखाना, तू चालू लागलास म्हणजे सातहि कुलपर्वत दळमळू
लागतात, सातहि समुद्र क्षुब्ध होतात आणि सातहि द्वीपे खचतात !

बतेंद्रप्रस्थनाथोऽपि निशम्य तव पौरुषम् ।

शेषवेशवशीभूतो न निद्राति दिवानिशम् ॥ १० ॥

१० तुम्हा पराक्रम ऐकून क्रोधाविष्ट झाल्यानें दिल्लीच्या बादशहास सुद्धां
रात्रंदिवस निद्रा येत नाही.

पतादृशि महावीरे दुर्जये त्वयि जाग्रति ।

मह्यं द्रुह्यत्यहोरात्रमहो शाहसुतः शिवः ॥ ११ ॥

११ अशा प्रकारचा तू अजिंक्य महावीर जाग्रत असतां शहाजीचा पुत्र
शिवाजी माझा रात्रंदिवस द्रोह करतो हे आश्चर्य होय !

हंत तेन महोत्साहवता वीरेण मानिना ।

स्वधर्माभिनिविष्टेन म्लेच्छधर्मो विहन्यते ॥ १२ ॥

१२ ओरे ! त्या महा उत्साही, मानी, स्वधर्माभिमानी वीराकडून मुसल-
मानी धर्माचा नाश होत आहे !

क्रमेणाक्रम्यं विक्रटां कण्ठीरव इवाटवीम् ।

एष आत्मवशो नैव मन्यते मम शासनम् ॥ १३ ॥

१३ भयंकर अरण्य सिंहाप्रमाणे क्रमाक्रमाने आक्रमण करून हा स्वतंत्र
(वीर) माझा अंमल मुळीच मानित नाही.

छलप्रचलचित्तस्य खलस्यास्य समाश्रयात् ।

मम चित्ते चिरं धत्ते शैलः सद्योऽप्यसह्यताम् ॥ १४ ॥

शिवभारत अध्याय १७ वा

१४ कपटामुळें ज्याचें चित्त चलित झालें आहे, अशा ह्या दुष्टाच्या हातीं हा सद्य पर्वत असल्यामुळें माझ्या मनाला पुष्कळ काळ असह्य झाला आहे.

महमूदेन पित्रा मे यदि न स्यात् स वारितः ।

तर्हि स्यान्मज्जितोभोधौ तेन राजपुरीश्वरः ॥ १५ ॥

१५ माझा बाप महमूदशहा यानें जर ह्याचें निवारण केलें नसतें, तर ह्यानें दंडाराजपुरीच्या राजास समुद्रांत बुडविलें असतें.

स चन्द्रराजं निर्जित्य पुत्रामात्यसमन्वितम् ।

जयवर्द्धी च नगरीमग्रहीश्वरवग्रहः ॥ १६ ॥

१६ पुत्र व अमात्य यांसह चंद्रराव मोरे यास जिंकून त्यानें अप्रतिबंध-पणें जावली घेतली.

दत्तोऽवरंगशाहाय मया यः सन्धिकाम्यया ।

नीवृश्रिजामशाहस्य सपर्वतवनाकरः ॥ १७ ॥

स तेनात्मवशेनास्मानवमत्य प्रतापिना ।

परानप्यविनीतेन प्रसह्य स्ववशीकृतः ॥ १८ ॥

१७-१८ सख्य करण्याच्या इच्छेनें मीं औरंगजेबास गड, अरण्ये व खाणी यांसह जो प्रदेश दिला होता तो त्या प्रतापी, स्वतंत्र व उन्मत्त अशा (शिवाजीने), मला व त्या (मोगलां)ना न जुमानता बलात्कारानें काबीज केला !

अतर्कितागमोऽभ्येत्य दस्युवृत्तिपरायणः ।

मत्पत्तनपुरग्रामानुद्वृत्तोऽयं विलुण्ठति ॥ १९ ॥

१९ हा लुटारूना करणारा, व बंडखोर शिवाजी अचानक छापा घालून मार्की शहरें, गांवे व लेडीं लुटतो.

अहोरात्रेण पक्षेण गम्यं पक्षद्वयेन च ।

अत्येति स किलाध्वानं क्षणेनैवाकुतोभयः ॥ २० ॥

२० एका अहोरात्रांत, एका पंधराड्यांत किंवा एका महिन्यांत करावयाची मजल हा निर्भय शिवाजी एका क्षणांतच करतो.

अयं कौमारमारभ्य निकृतिप्रकृतिः स्वयम् ।

यवनानवजानाति जाग्रदुग्रपराक्रमः ॥ २१ ॥

२१ उग्र पराक्रमाचा आणि स्वतः कपटी स्वभावाचा हा जागरूक शिवाजी लहानपणापासून यवनांचा अपमान करीत आला आहे.

आक्रम्य ताम्रवक्त्राणां नगराण्युरुविक्रमः ।

नगरप्रभृतीन्येष चण्डचण्डमदण्डयत् ॥ २२ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

२२ ह्या अत्यंत पराक्रमी शिवाजीने मोंगलांची शहरे काबीज करून अहमदनगरादि शहरांना भयंकर शासन केलें.

स्थैर्ये निजामराष्ट्रस्य गृहीतस्यापि यत्नतः ।

अपि दिल्लीपतिनैव मनुतेऽस्माद्विशंकितः ॥ २३ ॥

२३ मोठ्या प्रयासानें घेतलेल्या निजामशहाच्या राज्याचीहि शाश्वती दिल्लीच्या बादशहास सुद्धां ह्याच्या भीतीमुळें मुळीच वाटत नाही.

पितामहेन मे पूर्वं पिता तस्य विवार्धितः ।

शाहाराजो दुर्विनीतं तं न शिक्षयितुं क्षमः ॥ २४ ॥

२४ पूर्वी माझ्या आजोबांनै वाढविलेला त्याचा पिता शहाजी हाहि त्या उद्धट पोराला शिक्षा करण्यास समर्थ नाही.

अयं विगृह्य पित्रा मे निगृहीतं प्रतापिना ।

शाहाराजं महाबाहुर्बलनैव व्यमोचयत् ॥ २५ ॥

२५ माझ्या प्रतापवान पित्यानें छाप घालून कैद केलेल्या शहाजी राजास ह्या महाबाहु शिवाजीनें आपल्या बळावरच सोडविलें.

नो दूयते परभयादयमल्पवया अपि ।

अतिक्रामति चाप्यस्मान् विस्मापकपराक्रमः ॥ २६ ॥

२६ हा अल्पवयी असूनहि शत्रूच्या भीतीनें घाबरून जात नाही; आणि आश्चर्यकारक पराक्रमी असा हा आमच्यावरहि ताण करीत आहे.

दिने दिने वर्धमानः प्रतापेन सह श्रिया ।

अयमाश्रीयते भूपैराकांक्षितसमृद्धिभिः ॥ २७ ॥

२७ राज्याच्यारोज प्रताप आणि संपत्ती यांच्यायोगें हा उत्कर्ष पावत असल्यामुळें वैभवाची इच्छा करणारे राजे ह्याचा आश्रय करूं लागले आहेत.

शनैः शनैरेष बली पदं कुर्वन् पुरः पुरः ।

अस्मद्राज्यं समाच्छिद्य करिष्यति किमात्मसात् ॥ २८ ॥

२८ हा बलवान् शिवाजी हलुहलू पाऊल पुढें पुढें टाकीत आमचें राज्य हिसकावून घेऊन गिळंकृत करणार कीं काय ?

तज्जयाय पुरा वीरान् यान्यान्प्रास्थापयं मुहुः ।

न प्राप्ताः पुनरावृत्तिं ते तं प्राप्य प्रतापिनम् ॥ २९ ॥

२९ त्याला जिंकण्यासाठीं पूर्वी ज्या ज्या वीरांना वारंवार पाठविलें त्यांची याच्याशीं गांठ पडल्यावर ते पुनः परत आले नाहीत.

शिवभारत अध्याय १७ वा

निर्वाणमरिवीराणां कुर्वाणमकुतोभयम् ।

त्वां विना तस्य जेतारं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ ३० ॥

३० शत्रुवीरांचा नाश करणाऱ्या, निर्भय अशा तुझ्याशिवाय त्याला जिंकणारा दुसरा कोणी मला दिसत नाही.

तस्मात्वमेव गत्वा तं कृतदुर्गपरिग्रहम् ।

सविग्रहं ग्रहामिव निगृह्यानय दुर्ग्रहम् ॥ ३१ ॥

३१ म्हणून तूच जाऊन गडांच्या आश्रयाने राहणाऱ्या त्या दुर्जय शिवाजीला मूर्तिमंत ग्रहाप्रमाणे जिवंत पकडून आण.

कवीन्द्र उवाच

एवमुक्त्वाऽतिविश्रंभादल्लीशाहेन मानिना ।

प्रोवाचाफजलः प्रीत्या प्रस्तुतार्थमयं वचः ॥ ३२ ॥

कवीन्द्र म्हणाला—

३२ ह्याप्रमाणे अतिशय विश्वासाने मानी अल्लीशाहा त्याला बोलला असतां, अफजलखान खूप होऊन प्रस्तुत कार्यासंबंधी बोलला.

अफजल उवाच

विश्रंभेणापि च प्रेम्णा यदाज्ञापयति प्रभुः ।

तस्य कर्ता स एव स्यात् गुणीभूतस्तु किंकरः ॥ ३३ ॥

अफजलखान म्हणाला—

३३ विश्वासाने आणि प्रेमाने घनी जे करावयास सांगतो त्याचा कर्ता तो (घनीच) होय; सेवक हा केवळ निमित्तमात्र होय.

द्विषद्वर्गक्षयकरी जागर्ति किल या मयि ।

कार्यमादिशता साद्य शक्तिरुत्तेजिता त्वया ॥ ३४ ॥

३४ शत्रूंचा नाश करण्याची जी शक्ति माझ्या ठिकाणी जगृत आहे ती आपण आज मला कार्य सांगून उत्तेजित केलीत.

उग्राय विग्रहायास्मै त्वया प्रेषयता ह्यमुम् ।

अवैम्यनुग्रहेणैष संगृहीतोऽनुगः स्वयम् ॥ ३५ ॥

३५ भयंकर युद्ध करण्यासाठी ह्या सेवकाला त्याच्यावर पाठविल्याने आपण ह्याच्यावर अनुग्रह करून ह्याला आपलासा केला, असे मी समजतो.

कर्तव्यं भृत्यवर्गाय स्वामी चेन्नममादिशेत् ।

अस्ति नास्तीति कस्तर्हि तस्य ज्ञास्यति पौरुषम् ॥ ३६ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

३६ स्वामी जर सेवकांस काम सांगणार नाही तर त्यांच्या ठिकाणी पराक्रम आहे की नाही हे कोणाला समजणार ?

अहमद्दा भृशं बद्ध्वा स्पर्धाकरमहर्निशम् ।

तमन्तकमिवोद्वृत्तमानयिष्ये तवान्तिकम् ॥ ३७ ॥

३७ अहर्निश स्पर्धा करणाऱ्या व काळाप्रमाणे दुष्ट अशा त्या शिवाजीला पक्षा बांधून प्रत्यक्ष आपणासमीप आणाने.

प्रविश्य देशं कार्णाटं निर्जिता शतशो नृपाः ।

स जयस्तमनिर्जित्य जीवितो मे निरर्थकः ॥ ३८ ॥

३८ कर्णाटक प्रांतांत शिरून शेंकडों राजांना मी जिंकलें. तो माझा जय, ह्या शिवाजीला न जिंकतां मी जगलों असतां, फुकट होय.

कवीन्द्र उवाच

इत्युक्तवन्तमत्यर्थं समर्थबलदर्पितम् ।

कर्तुं प्रतिश्रुतं कर्म सद्य एव समुद्यतम् ॥ ३९ ॥

येदिलोऽफजलं तत्र प्रस्थापयितुमादृतः ।

तदा संभावयामास बहुभिः पारितोषिकैः ॥ ४० ॥

कवीन्द्र म्हणाला —

३९-४० ह्याप्रमाणे बोलणाऱ्या, आपल्या प्रचंड शक्तीचा अतिशय गर्व वाहणाऱ्या आणि अंगीकृत कार्ये करण्यास ताबडतोब तयार झालेल्या अफजल-खानास तिकडे पाठविण्यास उत्सुक अशा आदिलशाहाने त्या समर्थी पुष्कळ पारितोषिके देऊन त्याचा सत्कार केला.

ततः सरत्नपर्याणपृष्ठानुष्ट्रांस्तुरंगमान् ।

तथैवाभरणोपेतान् भद्रजातीन्मतंगजान् ॥ ४१ ॥

तनुत्राणि शिरस्त्राणि शस्त्राणि विविधानि च ।

विचित्राणि च वस्त्राणि निजानि बिरुदानि च ॥ ४२ ॥

तिरस्कृतविमानानि याप्ययानान्यनेकधा ।

रौप्यान् रौक्मांश्च पर्येकान् करंकांश्च पतद्ग्रहान् ॥ ४३ ॥

रत्नोत्तंसानथोमुक्तास्रजोर्हारांगदानि च ।

कटकान्यूर्मिकाश्चापि चित्ररत्नचयांकिताः ॥ ४४ ॥

तथा द्वीपान्तरोत्थानि जातिश्रेष्ठान्यनेकशः ।

अह्लीशाहादफजलः प्रापत्कोषांश्च काटिशः ॥ ४५ ॥

शिवभारत अध्याय १७ वा

४१-४५ रत्नखचित खोगीर असलेले उंट व घोडे, तसेच अलंकारयुक्त (साज घातलेले) ' भद्र जातीचे हत्ती, नाना प्रकारची कवचे (चिलखते), शिरस्त्राणे, शस्त्रे, विचित्र वस्त्रे स्वतःची विरुदे, विमानांना मागे टाकणाऱ्या अनेक प्रकारच्या पालख्या, चांदीसोन्याचे पलंग, पानसुपागीचे डबे, तस्ते, रत्नांची शिरोभूषणे, मोत्यांच्या माळा (हार), हिऱ्यांची बाहुभूषणे, कडो, नाना रंगांच्या रत्नजडित आंगठ्या, तसेच दुसऱ्या देशांत होणारे त्या त्या जातीचे अनेक उत्कृष्ट पदार्थ आणि कोट्यवधि खजिना अह्लीशहापासून अफजलखानास मिळाला.

वज्रधारामिव शितां रत्नकोषनिवेशिताम् ।

निजां पाणिस्थितां प्रादात्प्रभुस्तस्मै कृपाणिकाम् ॥ ४६ ॥

४६ वज्राच्या धारेप्रमाणे तीक्ष्ण, रत्नजडित म्यानांत ठेवलेली, हातांत असलेली आपली स्वतःची कट्यार अह्लीशहानें त्यास दिली.

स्वामिनैवाथ विन्यस्तां प्रेम्णा सारसनान्तरे ।

सरत्नकोषाभरणां स बभार कटारिकाम् ॥ ४७ ॥

४७ मग स्वामिनेच प्रेमानें त्याच्या कमरपट्यांत अडकविलेली ती रत्नजडित म्यानांत असलेली व अलंकारांनी युक्त अशी कट्यार त्यानें धारण केली.

ततः पुनः पुनस्तस्मै प्रीत्या प्रास्थानकालिकीः ।

कृत्वा नतीरफजलः प्रचचालाचलोपमः ॥ ४८ ॥

४८ नंतर निघण्याच्या समयास उचित असा मुजरा त्यास प्रेमानें पुनः पुनः करून पर्वतासारखा तो अफजलखान चालू लागला.

प्रचलन्तममुं तावत् प्रणमन्तं मुहुर्मुहुः ।

पदे पदेऽनुजग्राह दिशन्निशो दयादृशम् ॥ ४९ ॥

४९ वारंवार मुजरा करणाऱ्या व चालू लागलेल्या त्या अफजलखानावर पदोपदी कृपादृष्टि फेंकून स्वामिनें अनुग्रह केला.

तं वीरमान्यं सेनान्यं स विधाय महामनाः ।

अन्यानमूंश्चमूनाथांस्तत्साहाय्ये समादिशत् ॥ ५० ॥

५० त्या महत्वाकांक्षी (आदिलशहानें) त्या वीरमान्य अफजलखानास सेनापति करून दुसऱ्याही सेनानायकांस त्याला साहाय्य करण्याविषयी आज्ञा केली.

अम्बरः शम्बरसमः प्रतापी याकुतः पुनः ।

महामानी मुखेखानः पठानो हसनोऽपि च ॥ ५१ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

रणदूलहसूनुश्च रणदूलहसंज्ञकः ।

तथैवांकुशखानोऽपि निरंकुशगजक्रमः ॥ ५२ ॥

बर्बरः खेलकर्णस्य प्राप्नो यः क्रीतपुत्रताम् ।

स हिलालो महाबाहुः प्रत्यर्थिद्रुमकुजरः ॥ ५३ ॥

इत्येतेऽन्ये च यवनाः ससैन्याःससुहृद्गणाः ।

सद्यः स्वामिसमादिष्टाः तं सेनापतिमन्वयुः ॥ ५४ ॥

५१-५४ शंबर दैत्यासारखा अंबर आणि प्रतापवान् याकुत, महामानी मुसेखान आणि हसन पठाण, रणदुल्लाखानाचा रणदुल्ला नांवाचा पुत्र आणि निरंकुश हत्तीप्रमाणे स्वैरगति अंकुशखान, खेलकर्णाचा विकत घेतलेला पुत्र (गुलाम) बर्बर आणि तो शत्रुरूपी वृक्षांना हत्तीप्रमाणे असलेला महाबाहु हिलाल हे आणि सैन्याने व मित्रसमुदायाने युक्त असे दुसरे यवन ताबडतोब स्वामीच्या आशने त्या सेनापतीच्या मागून गेले.

जितानेकप्रतिभटाः प्रसभं समरोद्धटाः ।

घोरकर्मकृतो घोरफटा अपि तमन्वयुः ॥ ५५ ॥

पांडरो नायकश्चैव खराटोऽपि च नायकः ।

कल्याणयादवश्चापि नैकसैनिकनायकः ॥ ५६ ॥

समुद्यद्युद्धसंभो मंबो भृशबलस्तथा ।

विश्वविश्रुतकर्माणो घांटिकाः कांटिका अपि ॥ ५७ ॥

इत्येतेऽन्ये च राजानः सामंताश्च सहस्रशः ।

चतुरंगचमूयुक्तास्तं सेनापतिमन्वयुः ॥ ५८ ॥

५५-५८ ज्यांनी बलाने अनेक शत्रुवीर जिंकले आहेत असे युद्धनिपुण, घोरकर्मे घोरपडेसुद्धा त्यांच्या मागून गेले. पांडरे नाईक, खराटे नाईक, पुष्कळ सैनिकांचा नाईक कल्याण यादव जाधव), ज्याचा युद्धावेश प्रचंड आहे असा मंबाजी भोसले, जगद्विख्यात पराक्रम करणारे घांटगे व कांटे हे आणि दुसरे राजे आणि हजारों सामंत चतुरंग सेनेसह त्या सेनापती मागून गेले.

ततः कार्तान्तिकादिष्टे समये तस्य गच्छतः ।

अभव्यशंसीन्यभवन्दुर्निमित्तान्यनेकशः ॥ ५९ ॥

५९ तेव्हां ज्योतिष्याने सांगितलेल्या मुहूर्तावर निघालेल्या त्याला अशुभसूचक पुष्कळ दुःखिन्हें शालीं.

स पक्षपातं क्रोशन्तः प्रकामं वामगामिनः ।

ब्रूयेति कथयामासुर्वायसास्तस्य साहसम् ॥ ६० ॥

शिवभारत अध्याय १७ वा

बत भेजे दिनार्थेऽपि भानुरस्पष्टभानुताम् ।
 प्रज्ज्वालेवान्तरिक्षं बभूवुर्धूसरा दिशः ॥ ६१ ॥
 सहसैव महत्युल्का निपपात दिवस्तटात् ।
 घनं विनैव च व्योम्न बभूवाशनिनिस्वनः ॥ ६२ ॥
 ववाशिरे प्रतिभयं दिशमैन्द्रीं श्रिताः शिवाः ।
 भंगमाप ध्वजो यानान्यग्रहृष्टानि चाभवन् ॥ ६३ ॥
 अवाप सदशद्रेण वर्षीवातः प्रतीपताम् ।
 बभ्रामाग्रे प्रणुन्नेऽपि वारणः पृतनाग्रणीः ॥ ६४ ॥

६०-६४ पंख फडफडवून मोठमोठ्याने ओरडणाऱ्या व डाव्या डाव्या बाजूने जाणाऱ्या कावळ्यांनी त्याचें साहस वृथा आहे असें सांगितले. भरदुपारी सूर्य अस्पष्ट दिसू लागला. अंतरिक्ष जणू काय पेटलें, दिशा धूसर (धुंद) झाल्या. एक मोठी उल्का आकाशांतून एकाएकी पडली. मेघाशिवायच आकाशांत विजेचा मोठा कडकडाट झाला. पूर्वेकडे कोल्ह्या भयंकर ओरडू लागल्या; ध्वज मोडला, आणि वाहनें खिन्न झालीं. खडे, धूळ यांचा वर्षाव करणारा वारा उलट वाहूं लागला; सैन्याच्या अघाडीचा हत्ती अंकुशानें टोंचला असतां हि पुढें सैरावैरा पळू लागला.

यद्यप्येतानि चान्यानि तन्निमित्तान्यवारयन् ।
 तथापि सरणोत् । अहं नामुंचन्नमुचिर्यथा ॥ ६५ ॥

६५ ह्या व दुसऱ्या दुश्चिन्हे नीं जी त्याचें निवारण केले तथापि नमुची-प्रमाणें त्यानें युद्धोत्साह सोडला नाहीं.

ततः स प्रस्थितस्तस्मात्पत्तनाद्विजयाह्वयात् ।
 योजनार्थमिते देशे वसतिं स्वामकल्पयत् ॥ ६६ ॥

६६ मग विजापुराहून निघालेल्या त्या अफजलखानानें अर्ध्या योजनावर आपला तळ दिला.

तत्रागताभिरभितो वाहिनीभिः समन्वितः ।
 स निवेशोन्मुखः सैन्यव्यूहोभोधिरिवावभौ ॥ ६७ ॥

६७ तेथें चोहोंकडून आलेल्या सेनांनीं युक्त असा तो तळ देण्याच्या बेतांत असलेला सेनासमूह समुद्राप्रमाणें भासला.

महार्हवर्षैरुच्छ्रायच्छ्रादितव्योममण्डलैः ।
 नवैरुत्तंभितस्तंभैर्मण्डितं पटमण्डपैः ॥ ६८ ॥
 प्रोल्लसत्काण्डपटकप्राकारमयमण्डपम् ।
 विचित्रासनविस्तारप्रस्तारितसभांतरम् ॥ ६९ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

पुंजीकृतेष्टभूयिष्ठवस्तुसंभारभासुरम् ।

उच्चैरुत्तानितोल्लान्त्रप्रच्छायांचितचत्वरम् ॥ ७० ॥

अविदूरापुरोद्देशद्वयीनद्धतुरंगमम् ।

समद्विद्व्यहृद्वृद्धितस्पृष्टदिक्कतटम् ॥ ७१ ॥

जागरूकैरहोरात्रं गुटिकायन्त्रधारिभिः ।

कोदंडिभिस्तथान्यैश्च खड्गखटकपाणिभिः ॥ ७२ ॥

अपारैश्च तथा पारश्वधिकैः शक्तिहेतिकैः ।

अभिगुप्ताष्टादिगभागमभितास्थितिशालिभिः ॥ ७३ ॥

तदनेकानकोदप्रवाद्यनिर्घोषभीषणम् ।

तत्तत्कार्यविधिव्यग्रजनकोलाहलाकुलम् ॥ ७४ ॥

यथास्थानस्थिताशेषजनलब्धसुखोदयम् ।

सैन्यं सैन्यपतिः सर्वं गुरुगर्वं व्यलोकत ॥ ७५ ॥

६८—७५ उंची कापडाचे खांब उभे केलेल्या उंचीमुळें आकाश झांकून टाकणाऱ्या, नव्या तंबूनां तें सैन्य शोभत होतें; अनेक रंगाच्या विस्तीर्ण बैठकी समामंडपाच्या आंत पसरलेल्या होत्या; आवडीच्या पुष्कळ वस्तूंच्या रचलेल्या राशीनीं तें सुशोभित दिसत होतें; उंच उभारलेल्या छतांनीं त्यातील अंगणें छायामय व शोभिवंत दिसत होती; जवळच पुढील भागीं घोडे बांधलेले होते; मदोन्मत्त गजसमूहांच्या गर्जनांनीं दिशा भरून गेल्या होत्या; अहोरात्र पहारा करणारे बंदूकवाले, घनुर्धर, दुसरे ढाल तरवार धारण करणारे, अगणित परशुधारी, शक्ति (भाला] धारण करणारे असे लोक सभोवतीं उभे राहून त्याच्या आठवि दिशांचें रक्षण करीत होते; पुष्कळ नगारे व प्रचंड वाद्ये यांच्या घडाक्यानें तें भयंकर भासत होतें; नाना प्रकारचीं कार्ये करण्यांत गढून गेलेल्या लोकांच्या गोंगाटानें तें व्यापून गेले होतें; आपआपल्या योग्य ठिकाणीं राहिलेले सर्व लोक आनदांत होते; अशा प्रकारचें तें सर्व सैन्य सेनापतीनें मोठ्या गर्वानें पाहिलें.

संग्रामे साभिमानः स भृशमफजलः स्वामिनो लब्धमानः ।

शौर्यश्रीशोभमानः सपदि भृशबलं भूपतिं जेतुकामः ।

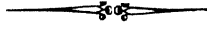
दुर्दैवाकृष्टचित्तः पथि पथि परितो दुर्निमित्तानि पश्यन् ।

वैराटं राष्ट्रमन्तर्गतगुरुनिकृतिः क्षिप्रमभ्याससाद ॥ ७६ ॥

७६ युद्धाभिमानी, स्वामीकडून आतशय मान मिळालेला, शौर्यतेजां शोभणारा, भोसले राजास एकदम जिंकू इच्छिणारा, दुर्दैवानें ओढून नेलेला असा तो अफजलखान ठिकाठिकाणीं सारखीं दुश्चिन्हें पाहात, अंतःकरणांत मोठें कपट ठेवून वाई प्रांतीं शीघ्र आला.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे निधिवासकरपरमानन्दकवीन्द्र प्रकाशितायां शतसाहस्यां संहितायां अफजलाभ्यागमो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

अध्याय १८ वा

मनीषिण ऊचुः—

उपेक्ष्य स खलः कस्माच्छिवं पुण्यपुरस्थितम् ।

वैराटमेव विषयं ययौ सेनासमन्वितः ॥ १ ॥

पंडित म्हणालेः—

१ पुणें शहरी राहणाऱ्या शिवाजीवर चाल करण्यार्नें सोडून तो दुष्ट आपस्या सैन्यासह वाईप्रांतीच कां गेला ?

कवींद्र उवाच—

साहंकाराशिवं जेतुं स कालयवनद्युतिः ।

यवनोऽफजलस्तूर्णं प्रस्थितः स्वामिशासनात् ॥ २ ॥

वैराटमेव विषयं प्राविशद्येन हेतुना ।

तमहं संप्रवक्ष्यामि शृणुध्वं भो मनीषिणः ॥ ३ ॥

कवींद्र म्हणालेः—

२-३ तो गर्विष्ठ व कालयवनाप्रमाणें प्रखर अफजलखान यवन शिवाजीला जिंकण्याकरतां स्वामीच्या आशेवरून सत्वर निघून वाई प्रांतीच कोणत्या हेतूनें शिरला तें मी सांगतों; पंडित हो, ऐका.

निगृह्य बाजराजं तं कृष्णराजं च दुर्मदम् ।

जनकं च तयोश्चंद्रराजमाजौ महौजसम् ॥ ४ ॥

अव्यक्तवर्तनीयुक्तां सहापर्यंतवर्तिनीम् ।

अटवीप्रायविषयां महादुर्गसमाश्रयाम् ॥ ५ ॥

उन्निद्रसैनिकोद्ग्रामद्रिप्राकारमध्यगाम् ।

जयवर्द्धी नाम पुरीं अग्रहीदुर्ग्रहां शिवः ॥ ६ ॥

४-६ बाजराज व उन्मत्त कृष्णराज आणि त्यांचा बाप महा बलवान् चंद्रराज यांना युद्धांत मारून, गुप्त वाटा असलेली, सह्याद्रिच्या लगत्यास वसलेली, दाट झाडी असलेली, किल्ल्याचा आश्रय असलेली, जागरूक सैनिकां (च्या पाहण्यामुळे) मुळें भयंकर, गिरितटाच्यामध्ये असलेली अशी ज वली (जयवर्द्धी) नांवाची दुर्जय पुरी शिवाजीनें घेतली.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

ये येऽत्र चंद्रराजस्य सहायाश्च सनाभयः ।
तांस्तानशातयद्वीरः शिवः शक्तिमतां वरः ॥ ७ ॥

७ जे जे चंद्रराजाचे साह्यकर्ते व नातेवाईक होते त्या सर्वांना बलवानांमध्ये बलिष्ठ असलेल्या वीर शिवाजीने कापून काढले.

तदा प्रतापवर्मायश्चंद्रराजस्य बांधवः ।
पलायितश्शिवभयाद्यदिलं प्रत्यपद्यत ॥ ८ ॥

८ तेव्हां चंद्रराजाचा बंधु जो प्रतापवर्मा तो शिवाजीच्या भीतीने आदिलशहाकडे पळून गेला.

चंद्रराजपदाकांक्षी मंत्रविन्मंत्रिभिर्युतम् ।
येदिलं प्रीणयामास चिरं स परिचर्यया ॥ ९ ॥

९ चंद्रराजाच्या राज्याची इच्छा करणाऱ्या त्या कारस्थानी प्रतापवर्माने मंत्र्यांनी युक्त अशा आदिलशहाची पुष्कळ काळ सेवा करून त्यास संतुष्ट केले.

तं देशं चंद्रराजस्य महावनसमाश्रयम् ।
तस्मादाच्छिद्य नृपतेर्दास्यामि भवते ध्रुवम् ॥ १० ॥
येदिलस्येति वचसा तदा सोऽपहृतव्यथः ।
चकाराफजलस्याभिक्रमकर्म सहायताम् ॥ ११ ॥

१०-११ “ अरण्यमय प्रदेशांत असलेले तें चंद्रराजाचें राज्य त्या शिवाजी राजापामून हिसकावून घेऊन तुला खात्रीने देईन ” असें आदिलशहानें म्हटल्या-वर त्याची काळजी नार्होशी होऊन त्यानें अफजलखानास स्वारी करण्याच्या कार्या साहाय्य केले.

ततोऽभिमानीना तेन चंद्रराजसनाभिना ।
भेदं निवेद्याफजलो वैराटं समनीयत ॥ १२ ॥

१२ मग चंद्रराजाच्या त्या अभिमानी बंधूनें भेद सांगून अफजलखानास वार्हस आणले.

जयवल्ली वशा यस्य वैराटं तस्य सर्वथा ।
तथा सहाद्विरखिलः सांतरीपश्च सागरः ॥ १३ ॥
इति मत्वा स यवनस्तामवादातुमादितः ।
समुद्यतो महाबाहुर्द्रुतं वैराटमाययौ ॥ १४ ॥

१३-१४ ज्याच्या ताब्यांत जावली आहे त्याच्या ताब्यांत वार्हप्रांत पूर्णपणे आहे. त्याचप्रमाणे सर्व सहाद्विर आणि समुद्रकिनागाहि आहे, असा विचार करून तो महाबाहु यवन प्रथम तीच घेण्याच्या तयारीनें वार्हस शत्रि आला.

शिवभारत अध्याय १८ वा

ततस्समेत्य सैन्येन वैराटं राष्ट्रमास्थिते ।
यवनेऽफजले तूर्णं जयवर्द्धी जिघृक्षति ॥ १५ ॥
शिवराजः कृती तत्र प्रतीकारपरायणः ।
प्रभुः प्रभूतदर्पत्वादिदमात्मन्यर्चितयत् ॥ १६ ॥

१५-१६ मग सैन्यासह वाईप्रांतीं येऊन तो अफजलखान यवन जावली लवकर घेण्याच्या वेतांत असतां त्यावेळीं प्रतिकार करण्यास तत्पर असलेला चतुरशिवाजी राजा मोठ्या अभिमानानें आपल्याशींच असा विचार करूं लागला:—

येदिलेन विसृष्टोऽसौ मयि रुष्टेन मानिना ।
करिष्यत्यात्मसदृशं पौरुषं पौरुषक्रमः ॥ १७ ॥
स एष यवनो यस्य दुर्नयेन गरीयसा ।
अहो कलियुगस्यास्य माहात्म्यमुपचीयते ॥ १८ ॥

१७-१८ माझ्यावर क्रुद्ध झालेल्या मानी अदिलशहानें पाठाविलेला हा पराक्रमी (अफजलखान) आपणास साजेल असा पराक्रम करील. अहो, ज्याच्या अत्यंत दुष्टपणामुळें ह्या कलियुगाचें माहात्म्य वाढत आहे, तोचहा यवन होय.

दुर्नयेन भृशं येन निशुंभसमतेजसा ।
अघाह्नायत वै देवी तुलजापुरवासिनी ॥ १९ ॥
यः सदैवानस्तिद्वयो रोषणो राशिरंहसाम् ।
द्विजानक्षिगतानक्षिगतानिव जिघांसति ॥ २० ॥
पर्वतः पातकस्येव सर्वतः सुमदोद्धतः ।
पद्धतिं वर्णधर्माणां रोधुं यो हि व्यवस्थितः ॥ २१ ॥
निषेद्धा सर्वधर्माणामधर्माणां विवर्धकः ।
स मया हंत हंतव्यः स मया समुपागतः ॥ २२ ॥

१९-२२ निशुंभाप्रमाणें तेजस्वी अशा ज्या दुष्टानें तुळजापूरच्या भवानीचा मोठा अपमान केला; जो सदैव, निर्दय व कोपी असून पापाचा राशी आहे; जणूं काय डोळ्यांत सलूं लागल्याप्रमाणें ब्राम्हणांना पहातांक्षणींच ठार मारूं इच्छितो; जणूं काय पातकाचा पर्वतच, जो मदोमत्त वर्णाश्रमधर्मांचा सर्वस्वी नाश करण्यास उद्युक्त झाला आहे; जो सर्व धर्मांचा निषेध करून अधर्माची वाढ करित आहे, अशा त्या समीप आलेल्या अफजलखानास मला मारलेंच पाहिजे.

हविःप्रकृतयो गावः पयसा सर्पिषापि च ।
विधये सप्ततंतूनां विधिना विहिता भुवि ॥ २३ ॥

२३ यज्ञासाठीं दूध व तूप हें हविर्द्रव्य पुरविण्याकरितां गाई ब्रह्मदेवानें पृथ्वीवर निर्माण केल्या आहेत;

कवीन्द्र परमानन्दकृत

तासामसौ तामसात्मा हंता हंत दिने दिने ।
विपर्यासयितुं धर्ममशेषमपि वाञ्छति ॥ २४ ॥

२४ त्यांना हा तामसी अफजलखान अरेरे ! प्रतिदिवशीं ठार मारून सर्वच धर्म उलथून टाकू इच्छीत आहे.

इयं वसुंधरा देवी धर्मेण खलु धार्यते ।

ध्रुवं स धार्यते देवैस्तेऽधार्यत द्विजातिभिः ॥ २५ ॥

२५ ही वसुंधरादेवी खरोखर धर्माच्या योगें धारण केली जाते. तो धर्म निःसंशय देवांकडून राखिला जातो आणि ते देव ब्राह्मणांकडून राखले गेले आहेत.

अतस्सर्वस्य लोकस्य मूलमेते द्विजातयः ।

पालनीयाः प्रयत्नेन पूजनीयाश्च सर्वदा ॥ २६ ॥

२६ म्हणून या सर्व लोकांचा आधार अशा ब्राह्मणांचें सर्वदा प्रयत्नां पालन व पूजन (सत्कार) केलें पाहिजे.

सुराणां भूसुराणांच सुरभीणां च पालनम् ।

विदधाम्यहमेवाद्वा भूत्वा भूत्वा युगे युगे ॥ २७ ॥

२७ देवांचें, ब्राह्मणांचें आणि गाईंचें पालन मीच प्रत्यक्ष प्रतियुगी अवतार घेऊन करतो.

येनांभोनिधिमाविश्य बिभ्रता मीनरूपताम् ।

हतः शंखासुरः संख्ये श्रुतयश्चाप्युपाहृताः ॥ २८ ॥

अधारिमंदरो येन पृष्ठे स्वे कमठात्मना ।

तथाचाधारतामेत्य व्यधायि वसुधा स्थिरा ॥ २९ ॥

उद्धृत्य वसुधां सद्यः समुद्राद्दंष्ट्रया स्वया ।

येन वाराहरूपेण हिरण्याक्षो निषूदितः ॥ ३० ॥

हरेर्यवीयसा येन हरिणा ह्रस्वरूपिणा ।

अलं छलं कलयता बलिनीतो रसातलम् ॥ ३१ ॥

आविर्भूय सभास्तंभाभ्ररसिंहत्वमीयुषा ।

व्यदारि करजैर्येन हिरण्यकशिपोरुरः ॥ ३२ ॥

भृगुवंशावतंसेन रैणुकेयेन येन वै ।

कार्तवीर्यं निहत्याजौ कृता निःक्षत्रिया मही ॥ ३३ ॥

येन दाशरथीभूय निबद्धांभोधिसेतुना ।

दशकंठशिरः श्रेणी शरेणैकेन पातिता ॥ ३४ ॥

वृष्णिवंशावतंसेन येन शूरेण शौरिणा ।

धर्मं व्यवस्थापयता हताः कंसाद्यः खलाः ॥ ३५ ॥

शिवभारत अध्याय १८ वा

स विष्णुस्सर्वदेवानां सर्वस्वमहमीश्वरः ।

हर्तुं भारमिमं भूमेराविर्भूतोस्मि भूतले ॥ ३६ ॥

२८-३६ ज्यानें समुद्रांत प्रवेश करून माशाचें रूप धारण करून युद्धामध्ये शंखासुराला मारलें व वेद परत आणले; ज्यानें कांसवाचें रूप घेऊन मंदार पर्वत स्वतःच्या पाठीवर धारण केला आणि पृथ्वीला आधारभूत होऊन तिला स्थिर केली; ज्यानें वराहाचें रूप घेऊन आपल्या सुळ्यांच्या योगानें पृथ्वीला समुद्रांतून एकदम वर काढून हिरण्याक्षास ठार मारलें; ज्या इंद्रानुज विष्णूनें वामनाचें रूप घेऊन पूर्ण कपट करून बळीला रसातळास नेलें; ज्यानें सभामंडपाच्या खांबा-मधून नरसिंहरूपानें प्ररूट होऊन आपल्या नखांनीं हिरण्यकशिपूचें वक्षःस्थळ विदीर्ण केलें; ज्या भृगुवंशभूषण रेणुकापुत्रानें (परशुरामाने) कार्तवीर्याचा नाश केला आणि पृथ्वी निःक्षत्रिय केली; ज्यानें दशरथाचा पुत्र होऊन समुद्रावर सेतु बांधला व एकाच बाणानें दहाहि मस्तकें उडविलीं; ज्यानें वृष्णिवंशाला भूषण होऊन शूरसेनाच्या कुळांत जन्म घेऊन कंसादि दुष्ट ठार मारलें व धर्मस्थापना केली; तो सर्व देवांचें सर्वस्व असा विष्णुच मी असून पृथ्वीचा भार हरण करण्यासाठीं भूतलावर प्रगट झालों आहे.

यवनानाममी वंशाः सर्वेष्यंशास्सुरद्विषाम् ।

जगतीं निजधर्मेण निमज्जयितुमुद्यताः ॥ ३७ ॥

३७ यवनांचे हे सर्वच वंश असुरांचे अंश होत. हे आपल्या धर्माच्या योगें पृथ्वीला बुडविण्यास उद्युक्त झाले आहेत.

तस्मादेतान् हनिष्यामि दानवान् यवनाकृतीन् ।

प्रथयिष्यामि धर्मस्य पंथानमकुतोभयम् ॥ ३८ ॥

३८ म्हणून या यवनरूपी दानवांना मी मारीन आणि धर्माचा निर्भय असा मार्ग प्रचलित करीन.

जयवल्लीवनं घोरं गृहं कंठीरवस्य मे ।

विशान्निधनमागंता द्विषन्नफजलो गजः ॥ ३९ ॥

३९ जावलीचें घोर वन ही माझी सिंहाची गुहाच होय. तीं शिरणारा हा शत्रु अफजलरूपी हत्ती खात्रीनें नाश पावणार.

समुत्पतन्पक्षबलादलक्षितनिजांतकः ।

पतंग इव मां लब्ध्वा स वै निधनमेष्यति ॥ ४० ॥

४० आपला अंतक न पाहातां पक्षांच्या बळावर उडणाऱ्या पक्ष्याप्रमाणें तो माझ्या तावडींत सांपडून (माझ्याशीं गांठ पडून) खात्रीनें मृत्यु पावेल.

कर्वान्द्र परमानन्दकृत

इति चित्ते विनिश्चित्य स शिवः पुरुषोत्तमः ।
संदिश्य निजसेनान्यं रिपुराष्ट्रविकर्षणे ॥ ४१ ॥
नरानधिकृतांस्तत्तत्कार्येष्ववहितान् हितान् ।
नियुज्य निजराष्ट्रस्य दुर्गाणां चाभिगुप्तये ॥ ४२ ॥
स्वयं षाड्गुण्यनिपुणः परवीरविमर्दनः ।
परीतः पत्तिसैन्येन जयवल्लीमुपागमत् ॥ ४३ ॥

४१-४३ असा मनामध्ये निश्चय करून त्या (विष्णुरूपी) पुरुषश्रेष्ठ शिवाजीने आपल्या सेनापतीला शत्रूच्या राज्याचा विध्वंस करण्यास सांगून आणि आपल्या राज्याच्या व दुर्गांच्या रक्षणासाठी त्या त्या कामी दक्ष व हितकर्त्या अधिकारी लोकांना नेमून संधिविग्रह इत्यादि सहा गुणांमध्ये निपुण व शत्रुवीरांचा चुराडा करणारा असा शिवाजी स्वतः पायदळासह जावलीस आला.

अथ गुप्तैंगिताकारमपारभुजपौरुषम् ।
प्रतीतमन्यैरजितं शक्तित्रयसमन्वितम् ॥ ४४ ॥
जयवल्लीमधिष्ठाय स्वयं योद्धुमवस्थितम् ।
सन्नदानीकनिवहं निशम्याफजलशिवम् ॥ ४५ ॥
व्यसृजद्वाचिकं तस्मै सर्वार्थविदुषे यथा ।
तथा निशम्यतां सर्वे विबुधाः कथयामि वः ॥ ४६ ॥

४४-४६ मग ज्याचा अभिप्राय गुप्त आहे, ज्याचा बाहुपराक्रम अपार आहे, जो शत्रूंना अजिक्य आहे, जो प्रभाव, उत्साह व मंत्र या तिन्ही शक्तींनी युक्त आहे, ज्याचा सेना-समूह सज्ज आहे, असा तो प्रख्यात शिवाजी जावलीस ठाणे देऊन स्वतः युद्धास तयार होऊन बसला आहे, असे ऐकून त्या सर्वार्थकुशल शिवाजीस अफजलखानाने जो निरोप पाठविला तो समग्र जशाचा तसाच अहो पंडितांनी, मी तुम्हांस सांगतो, ऐका.

अफजल उवाच

विदधाति यदौद्धत्यं भवानद्य पदे पदे ।
तद्येदिलस्य हृदये भजते शल्यरूपताम् ॥ ४७ ॥

अफजलखान म्हणालाः—

४७ आपण आजकाल पावलोपावली जो उद्धटपणा करित आहां तो अदि-लशाच्या अंतःकरणांत शल्यासारखा बोंवत आहे.

गते निजामे विलयं गमितः स्वीयतां स्वयम् ।
येदिलेन वितीर्णोयस्ताम्रेभ्यः संधिकाम्यया ॥ ४८ ॥

शिवभारत अध्याय १८ वा

स एष विषयस्तेषां गिरिदुर्गसमाश्रयः ।

गृहीतस्संगृहीतश्च शाहराजात्मज त्वया ॥ ४९ ॥

४८-४९ निजामशहा विलयाला गेल्यावर स्वतः हस्तगत केलेला त्याचा जो मुलूख आदिलशहानें तह करण्याच्या इच्छेनें मोंगलांना दिला, तो हा त्यांचा डोंगरी किल्ल्यांनीं भरलेला मुलूख शिवाजी राजा, आपल्या ताब्यांत आणला आहेस.

भवता सततं लाभवता तत्र पदे पदे ।

गृहीतविषयः क्रुद्धो रुद्धो राजपुरीश्वरः ॥ ५० ॥

५० तेथें सतत भाग्यशाली अशा तुम्हीं पदोपदीं मुलूख काबीज करून कैदेत टाकल्यानें दंडाराजपुरीचा राजा जळफळत आहे.

त्वयेदं चंडराजस्य गाढमन्यदुरासदम् ।

अभिक्रम्य च विक्रम्य प्राज्यं राज्यं हृतं हठात् ॥ ५१ ॥

५१ शत्रूंना अगदीं अजिंक्य अशा चंद्रराजाच्या विस्तीर्ण राज्यावर हल्ला करून व पराक्रम करून तुम्हीं तें बलानें हरण केलें.

त्वया गृहीत्वा कल्याणं तथा भीमपुरीमपि ।

यवनानां महासिद्धिनिलयाः किल पातिताः ॥ ५२ ॥

५२ कल्याण आणि भीमपुरी (भिवंडी) देखील घेऊन आपण यवनांच्या मशिदी जमीनदोस्त केल्या.

तुभ्यं कुप्यंति तेऽद्यापि यवनाः पवनाशनाः ।

अपहृत्यापि सर्वस्वं कृता येषां विडंबना ॥ ५३ ॥

५३ ज्यांचें सर्वस्वच हरण करून आपण त्यांचीं विडंबना केलीं ते यवन-रूपी सर्प अद्याप तुम्हांवर खवळले आहेत.

निगृह्य यवनाचार्यानविचार्यात्मनो बलम् ।

प्रतिबध्नास्यविद्वानामध्वानमकुतोभयः ॥ ५४ ॥

५४ तुम्ही आपल्या बळाबळाचा विचार न करतां काजी मुलांना कैद करून निर्भयपणें अविधाचा मार्ग अडविला आहे.

यच्चक्रवर्तिचिह्नानि धत्से स्वयमभीतवत् ।

अध्यारोहासि च स्वर्णसिंहासनमनीतिमान् ॥ ५५ ॥

स्वयमेधानुगृह्णासि निगृह्णासि च मानवान् ।

अहो आत्मवशोनम्यान्नमस्याभिमानवान् ॥ ५६ ॥

दुर्निवारगतिर्यस्माद्यस्मात् कस्माद्विभेषि न ।

तस्मादहं प्रेषितोस्मि येदिलेन प्रतापिना ॥ ५७ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

५५—५७ ज्याअर्थी तुम्ही निर्भयपणें स्वतःच चक्रवर्ती राजाची चिन्हें धारण करीत आहां, आणि अन्यायानें सुवर्णसिंहासनावर बसतां आणि स्वतःच मनुष्यांचा निग्रहानुग्रह करितां, स्वतंत्र होऊन वंदनीयांना वंदन करीत नाहीं; अजिंक्य होऊन लुंग्यासुंग्यांना भीत नाहीं, त्याअर्थी प्रतापी आदिलशहानें मला तुम्हावर पाठविलें आहे.

येदिलस्य नियोगाद्यन्मयासह समागतम् ।

उद्योजयति सद्यो मां तदिदं षड्विधं बलम् ॥ ५८ ॥

५८ आदिलशहाच्या आशेवरून जें हें सहा प्रकारचें सैन्य माझ्याबरोबर आलें आहे, तें मला ताबडतोब युद्धास उद्युक्त करीत आहे.

मुसेखानादयो ह्येते त्वयासह युयुत्सवः ।

प्रोत्साहयन्ति मामत्र जयवर्लीं जिघृक्षवः ॥ ५९ ॥

५९ हे मुसेखानादि तुम्हाबरोबर युद्ध करूं इच्छिणारे वीर व जावली काबीज करूं इच्छिणारे सरदार मला या कामीं प्रोत्साहन देत आहेत.

तद्यमन्नियोगेन संधिमेघ महीपते ।

विधेहि देहि सकलानचलानचलामपि ॥ ६० ॥

६० तेव्हां, हे राजा, माझ्या आशेप्रमाणें संधिच कर, आणि सर्व किल्ले व मुलूखहि देऊन टाक.

सिंहं लोहं महांतं च प्रबलं च शिलोच्चयम् ।

पुरंदरं गिरिं तद्रत् पुरीं चक्रावतीमपि ॥ ६१ ॥

विषयं च तथा नीरामीमरथ्यंतराश्रयम् ।

प्रणिपत्य प्रयच्छाशु दिल्लीद्रायामितौजसे ॥ ६२ ॥

६१—६२ सिंहगड आणि लोहगड हे मोठे आणि प्रबळ किल्ले, त्याच-प्रमाणें पुरंदरगड आणि चक्रवर्तीपुरी (चाकण), नरिा आणि भिमा यांच्या मघला प्रदेश हीं सर्व महाबलाढ्य अशा दिल्लीच्या बादशहास शरण जाऊन लवकर देऊन टाका.

या चंद्रराजादाच्छिद्य गृहीतानिग्रहाच्वया ।

जयवल्लीमिमामल्लीशाह्रस्त्वां तां हि याचते ॥ ६३ ॥

६३ जी जावली तुम्ही चंद्रराजापासून जबरदस्तीनें हिंसकावून घेतलीत ती ही जावली देखील अल्लीशहा तुझ्यापार्शी मागत आहे.

उपनतमहितस्य पत्रलेखं

रहसि निशम्य तमेतमेकवीरः ।

शिवभारत अध्याय १८ वा

स किल सकलराजलोकरत्नं

न्याधित निजे हृदि कंचिदेव यत्नम् ॥ ६४ ॥

६४ असें हें शत्रूंचें आलेलें पत्र एकांतांत ऐकून त्या सकलराजशिरोमणी व अद्वितीय वीरानें आपल्या मनामध्ये कांहीं एक उपाय योजला,

स्मृत्वा मंत्रमथेप्सिताय जगतः सर्वस्य सर्वोत्तरं

यत्संप्रेषितवानसौ नरपतिः पत्रस्य तस्योत्तरम् ॥

यच्चागादभिमानवानफजलः सज्जस्य तस्याटर्षी

तत् सर्वं कथयामि वः सुमतयः श्रेयस्करं श्रूयताम् ॥ ६५ ॥

६५ सर्व जगाच्या कल्याणासाठीं सर्वोत्कृष्ट मसलत योजून त्या राजानें त्या पत्राचें काय उत्तर पाठविलें आणि सज्ज असलेल्या त्या शिवाजीच्या अरण्यांमध्ये तो गर्विष्ठ अफजलखान कसा गेला तें सर्व श्रेयस्कर वृत्त हे पंडितानों, मी तुम्हांस सांगतां, ऐका.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे कवींद्रपरमानंदप्रकाशितायां

शतसाहस्र्यां संहितायां संदेशदेशनाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अध्याय १९ वा

कवीन्द्र उवाच ।

नियोजयन्स सर्वत्र दशं प्रणिधिरूपिणीम् ।
पश्यत्यवहितः सर्वं शिवो बाह्यं तथान्तरम् ॥ १ ॥
ततोऽसौ दूतमाहूय निष्णातं निजकर्मणि ।
प्रतिवाचमिमां तस्मै प्राहिणोत्परिपन्थिने ॥ २ ॥

कवीन्द्र म्हणाला:—

१-२ हेरूपी आपली दृष्टी सर्वत्र योजून—फेंकून तो शिवाजी परराज्यांतील आणि स्वराष्ट्रांतील सर्व गोष्टी दक्षतेनें पहात असतो. असो, नंतर आपल्याकामामध्ये निष्णात अशा दूतास (वकिलास) बोलावून त्या शत्रूला हें उत्तर पाठविलें.

शिवराज उवाच ।

समस्ताः समरे येन ध्वस्ताः कार्णाटभूमिपाः ।
तस्य तेऽद्य मयि श्रेयानियानपि दयोदयः ॥ ३ ॥

शिवाजी म्हणाला:—

३ ज्यानें कर्नाटकांतील समस्त राजे युद्धामध्ये नष्ट केले, अशा आपण आज माझ्यावर एवढी तरी दया दाखविली हें फार चांगलें केलें.

अतुलं ते बाहुबलं बलं च तुलितानलम् ।
अलंकृतं क्षितितलं त्वया त्वयि न हि च्छलम् ॥ ४ ॥

४ आपलें बाहुबल अतुल आहे. आपला पराक्रम अमितुल्य आहे. आपण पृथ्वीतळाला अलंकृत केलें असून आपल्या ठिकाणीं मुळांच कपट नाहीं.

दिदक्षुरसि यद्येतान् विभवान्वनसंभवान् ।
तद्विलोकयतामेत्य जयवल्लीमिमां भवान् ॥ ५ ॥

५ जर हें वनवैभव पाहण्याची आपली इच्छा असेल तर आपण ह्या जावलीला येऊन तें पहावें.

तवागमनमेवेतः सांप्रतं वेद्मि सांप्रतम् ।
अभयं मम तेनैव भवितापि च वैभवम् ॥ ६ ॥

६ आपण इकडे येणें हेंच सांप्रत योग्य आहे असें मला वाटतें. आणि त्यामुळेच मला निर्भयता प्राप्त होऊन माझे वैभवही वाढेल.

शिवभारत अध्याय १९ वा

तृणाय मन्ये ताम्राणामनम्राणामनीकिनीम् ।
येदिलस्य च तां तद्वत् त्वां विना तीव्रविक्रमम् ॥ ७ ॥

७ भयंकर पराक्रमी अशा आपणावांचून उन्मत्त मोंगलांचें सैन्य त्याचप्रमाणें
अदिलशहाचें सैन्य कस्पटासमान आहे असें मला वाटतें.

दक्षः पथा त्वमागच्छ प्रयच्छामि शिलोच्चयान् ।
भवते याचमानाय जयवल्लीमिमामपि ॥ ८ ॥

८ आपण मार्गानें दक्षपणें यावें. आपण मागत आहां ते किल्ले आणि ही
जावली देखील मी देतो.

प्रेक्ष्य दुःप्रेक्षणीयं त्वामिह विश्रब्धमानसः ।

इमां पुरः करिष्यामि निजपाणिकृपाणिकाम् ॥ ९ ॥

९ ज्यांच्याकडे दृष्टि फेकणें देखील कठीण अशा आपणास येथें निःशंक
मनानें पाहून ही माझ्या हातांतली कट्यार मी आपणापुढें ठेवीन.

वनीमिमां ते पृतना प्रतनामतनीयसीम् ।

पश्यन्ती सुतलच्छाया सुखान्यनुभविष्यति ॥ १० ॥

१० हें जुनाट व अफाट अरण्य पहात असतां आपलें सैन्य पाताळाच्या
छायेचें सुख अनुभवील.

इति सूत्रमिवात्यल्पवर्णं बह्वर्थसंयुतम् ।

शिवः सन्देशमादिश्य व्यसृजहूतमात्मनः ॥ ११ ॥

११ असा सूत्राप्रमाणें अगदीं संक्षिप्त पण बह्वर्थयुक्त निरोप सांगून
आपल्या दूताला (वकिलास) शिवाजीनें पाठविलें.

स तं संदेशमाकर्ण्य शिवदूतेन भाषितम् ।

स्वामिकार्यं कृतं स्वनेत्यमन्यत सुदुर्मतिः ॥ १२ ॥

१२ शिवाजीच्या दूतानें (वकिलानें) सांगितलेला तो सन्देश ऐकून आपण
स्वामिकार्य केलेंच असें त्या दुर्बुद्धि अफजलखानास वाटलें.

वैराटस्थोऽपि सुतरां योजनत्रयसान्तराम् ।

जयवल्लीं स यवनः स्वहस्तस्थामवागमत् ॥ १३ ॥

१३ तो यवन वाई येथें असूनहि, तीन योजनें अंतरावर असलेली जावली
अगदीं आपल्या हातांत आलीच असें त्यास वाटलें.

अथास्थाय स आस्थानीं समाहूय स्वसैनिकान् ।

वाचमेतां नयोपेतां व्याजहार महामनाः ॥ १४ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

१४ नंतर दरबारांत बसून आपल्या सैनिकांना बोलावून त्या महत्वाकांक्षी अफजलखानानें असें राजनीतियुक्त भाषण केलें.

अफजल उवाच ।

समाह्वयति मां तत्र स शिवः संधिकाम्यया ।

स्वामिकार्येषुना तत्र प्रयातव्यमितो मया ॥ १५ ॥

अफजलखान म्हणालाः—

१५ तो शिवाजी तह करण्याच्या इच्छेनें मला तेथें बोलावीत आहे, तेव्हां स्वामिकार्य साधूं इच्छिणाऱ्या मला एथून तेथें गेलें पाहिजे.

समुन्नद्धैः सुसन्नद्धैः सैनिकैः स्वैः समीयुषाम् ।

सदैवोज्जागरूकाणां न तत्र भयमस्ति नः ॥ १६ ॥

१६ उमद्या आणि उत्तम रीतीनें सज्ज अशा आपल्या सैनिकांसह सदोदित जागरूक असणाऱ्या आपणांस तेथें जाण्यांत भीति नाही.

समुह्य व्यूहसैन्यानि यास्यामस्तत्र सर्वथा ।

अहो यत्र वने घोरे नैव नाभास्वती कथा ॥ १७ ॥

१७ ज्या ठिकाणीं कांहींना कांहीं कृष्णकारस्थान असणारच अशा त्या घोर अरण्यांत सैन्य घेऊन व त्याची रचना करून आम्ही कांहीं झालें तरी जाऊंच.

द्विपट्टीपिशरण्यानामरण्यानामुदीक्षणम् ।

भवताद्भवतां तत्र विश्रान्तानामनुक्षणम् ॥ १८ ॥

१८ बाघ आणि हत्ती यांचें आश्रयस्थान असलेल्या त्या अरण्यांत विश्रांति घेत असतांना तुम्हाला त्याची क्षणोक्षणीं टेहेळणी केली पाहिजे.

तत्र भूभृत्तटावन्यां वन्यां वीक्ष्य महीयसीम् ।

वन्या इव विनालानं क्रीडंतु करिणो मम ॥ १९ ॥

१९ तेथें पर्वताच्या कडांवरील अत्यंत मोठा वनसमूह (जलाशय) पाहून माझे हत्ती वन्य हत्तींप्रमाणें तेथें स्वैरपणें विहार करूं देत.

प्रपतेद्यपि चाकाशं निपतेयुः शतह्रदाः ।

तदप्यफजलस्यास्य न भवेन्मतिरन्यथा ॥ २० ॥

२० जरी आकाश कोसळून पडलें किंवा बीज कडाडली तरी ह्या अफजल खानाचा बेत बदलणार नाही

क्षितिमुत्खातयिष्यामि पातयिष्यामि पर्वतान् ।

वनानि च प्रधक्ष्यामि सद्यः क्रोधकृशानुना ॥ २१ ॥

शिवभारत अध्याय १९ वा

२१ माझ्या क्रोधाग्नीने मी तत्काळ वने जाळून खाक करीन, पृथ्वी खणून काढीन व पर्वत जमनिदोस्त करीन.

प्रतिज्ञां पारयिष्यामि भ्रंशयिष्यामि देवताः ।

नादास्यते स चेन्माद्यान्मदीयमुचितं वचः ॥ २२ ॥

२२ मूर्खपणाने जर तो माझे योग्य बोलणे कबूल करणार नाही तर मी देवता भ्रष्ट करीन आणि प्रतिज्ञा पार पाडीन.

इति ह्रवाणमास्थानभ्राजमानासनस्थितम् ।

दैवध्वस्तधियस्ते तु न तं प्रत्याचक्षिरे ॥ २३ ॥

२३ दरबारामध्ये ललकलीत आसनांवर बसून असे बोलणाऱ्या त्या अफजलखानाचा निषेध दुदैवाने बुद्धि नष्ट झालेल्या त्या सैनिकांनी केला नाही.

अथ तं मन्त्रिणः सर्वे पुरः प्रस्थातुमुद्यतम् ।

इति नीतिमुपाश्रित्य विनयेन व्यजिह्वपन् ॥ २४ ॥

२४ मग पुढे कूच करण्यास सिद्ध झालेल्या त्या अफजलखानास सर्व मंत्र्यांनी राजनीतीस अनुसरून नम्रपणे अशी विनंती केली.

मन्त्रिण ऊचुः ।

स्वामिन्विधीयतामेव भवतात्माचिकीर्षितम् ।

प्रत्याख्यातास्तु कस्तस्य यत्र दैवमवस्थितम् ॥ २५ ॥

मंत्री म्हणाले:—

२५ खांधिद, आपण जे करू इच्छितां ते आपण अवश्य करावे. जेथे दैवच उभे राहिले तेथे त्याचा निषेध कोण करू शकणार ?

प्रशस्तेन स्वचित्तेन विश्वस्तः स यदि त्वयि ।

तर्हि सद्यः समायातु जयवल्लीवनाद्बहिः ॥ २६ ॥

२६ त्याने जर तुम्हावर शुद्ध अंतःकरणाने विश्वास ठेवला आहे तर त्याने जावळीच्या वनांतून तत्काल बाहेर यावे.

उपाहरतु सर्वस्वमात्मयिं भवतो मुदे ।

निजां नामयतु ग्रीवां नमस्त्रिह पदे पदे ॥ २७ ॥

२७ तुम्हाला संतुष्ट करण्यासाठी त्याने आपले सर्वस्व अर्पण करावे. तुम्हाला पावलोपावली मुजरा करीत त्याने आपली मान तुम्हांपुढे वांकवावी.

येन कौमारमारभ्य धन्विना धूर्जटिं विना ।

स्वप्नेऽपि स्वामिनेऽन्यस्मै न निजं नामितं शिरः ॥ २८ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

बाल्यात्प्रभृति लोकेऽस्मिन् अनल्पबलशालिनः ।

कर्माण्यमानुषस्येव प्रायो यस्येह शुश्रुम ॥ २९ ॥

विगायति च यो लोके यवनानां विलोकनम् ।

निजधर्मधुरीणोऽद्वा शृणोति च न तद्वचः ॥ ३० ॥

स आह्वयति तत्रैव भवन्तमभयो यदि ।

तर्हि मन्यामहे तस्य विद्यते साहसं हृदि ॥ ३१ ॥

२८-३१ ज्या धनुर्घान्यानें लहानपणापासून शंकरावांचून दुसऱ्या कोण-
त्याही स्वामीपुढें आपलें डोकें स्वप्नांतसुद्धां नमविलें नाहीं, ज्या महाबलाढ्य
पुरुषाचीं अमानुष कृत्यें बाळपणापासून आम्ही प्रायः ऐकत आलों, जो
यवनांचें मुखावलोकन करणेंसुद्धां अतिशय निंद्य समजतो आणि जो स्वधर्म-
धुरीण त्यांचें बोलणें सुळींच ऐकत नाहीं, तो ज्या अर्थी निर्भयपणें आपणास तिकडेच
बोलावीत आहे त्या अर्थी त्याच्या हृदयांत कांहींतरी साहस आहे असें आम्हांस
वाटतें.

पदे पदे परिश्रिष्टकर्मारकुलसंकुला ।

न गताय हिताश्वानां विषमानगमेदिनी ॥ ३२ ॥

३२ जागोजाग वेळूच्या दाट बेटांनी व्याप्त आहे अशी ती दुर्गम पर्वतभूमि
घोड्यांना जाण्यास सुखकर नाहीं.

श्रिष्टाग्रानोकहशतैः श्रिष्टारोहावरोहया ।

स्तंबेरमाः कथं यान्तु तथा पर्वतपद्यया ॥ ३३ ॥

३३ जिचें तोंड शेकडों वृक्षांनी व्याप्त आहे व जी चढण्या उतरण्यास
अगदीं आकुंचित आहे अशा ढोंगरी वाटेनें हत्ती कसे जाऊं शकतील ?

आत्मा त्वमल्लीशाहस्य शल्यं दिल्लीन्द्रवक्षसः ।

स्वामीसेनामतल्लीनां विश माविषमावटीम् ॥ ३४ ॥

३४ तूं अल्लीशाहाचा प्राण आहेस व दिल्लीच्या बादशहाच्या हृदयांतील
शल्य आहेस आणि उत्तम सैन्याचा स्वामी आहेस. तूं या भयंकर रस्त्यांत किंवा
खळ्यांत शिरूं नकोस.

योगीव विजिताहारविहारो विजितासनः ।

यः सर्वस्यापि लोकस्य वेत्त्यहो गुप्तमाशयम् ॥ ३५ ॥

उत्प्लुत्य पर्वतशिरः प्राकाराभ्यंतरस्थितान् ।

निहन्ति यो जिह्नगतीन् परान् पतगराडिव ॥ ३६ ॥

यस्य यातमविज्ञातं भवत्यमितयोजनम् ।

अवैति मनसैवासं द्विषन्तमपि यो जनम् ॥ ३७ ॥

शिवभारत अध्याय १९ वा

भवतापकृता पूर्वं भवतापकृता स्वयम् ।

विधत्ते तुलजादेवी सततं यत्सहायताम् ॥ ३८

तेन विद्विपतानेकसैन्ययुक्तेन पालिताम् ।

कथं त्वं तामरण्यानीमभिमानी गमिष्यसि ॥ ३९ ॥

३५-३९ ज्यानें योग्याप्रमाणें आपला आहारविहार व आपली बैठक हीं जिंकली आहेत व जो झाडून सर्व लोकांचे गुप्त बेत जाणतो, गरुड ज्याप्रमाणें सर्पांचा फना उडवितो त्याप्रमाणें जो किल्याच्या माथ्यावर उडी मारून तटांच्या आत असलेल्या शत्रूंचा निःपात करतो, जो न कळतां अगणित कोम दूर जातो, जो मित्र कोण व शत्रु कोण हें मनानेंच जाणतो, लोकांना ताप देणाऱ्या आपणाकडून अपमान केली गेलेली तुळजा देवी ज्याला सदोदित साह्य करते व जो पुष्कळ सैन्यानें युक्त आहे अशा त्या शत्रूकडून राक्षिलेल्या महा अरण्यांत अभिमानी असलेले आपण कसें जाल ?

इत्याकर्ण्य वचस्तेषां स विद्वेषांध्रमानसः ।

प्रोवाच ताननादृत्य दसः शोणविलोचनः ॥४०॥

४० असें त्यांचें भाषण ऐकून द्वेषानें अंध बनलेला व रागानें डोळे लाल झालेला तो उन्मत्त त्यांचा धिक्कार करून म्हणाला.

अफजल उवाच ।

जन्मप्रभृति दसात्मा योऽस्मभ्यमपराध्यति ।

स परः स्वयमस्माकमभ्यर्णं कथमेष्यति ॥ ४१ ॥

अफजलखान म्हणालाः—

४१ स्वभावतः गर्विष्ठ असा जो शत्रु अपराध करित आला आहे तो आपणहून आमच्या समीप कसा बरें येईल ?

यदमानुषकर्मेति तं प्रशंसथ मानुषम् ।

अवैमि तदविज्ञाय मदीयमपि पौरुषम् ॥४२॥

४२ 'अमानुष कृत्ये करणारा' अशी जी त्या मनुष्याची तुम्ही प्रशंसा करता ती माझा पराक्रम न ओळखल्यामुळेच करतां असें मी समजतें.

धावद्वाहखुरांचलैर्विदलितं कार्णाटकानां बलम् ।

तत्तत्स्थानभिदा च संप्रति पराभूतं सुराणां कुलम् ॥

तं सर्वोन्नतमंतकोऽपि सहसा कोपानलव्याकुलम् ।

मां दृष्ट्वा समया मया सह भयाद्धताद्य संधास्यति ॥४३॥

४३ ज्याच्या दौडणाऱ्या घोड्यांच्या खुरागांनीं कर्नाटकांतील राजांच्या सैन्याचें निर्दालण केलें, ज्यानें सर्व स्थानें फोडून टाकून सांप्रत सर्व देवांना भ्रष्ट

कवीन्द्र परमानन्दकृत

केलें, त्या सर्व श्रेष्ठ व क्रोधाग्निने संतप्त अशा मला जवळ आलेला पाहून प्रत्यक्ष यममुद्रां भीतीने माझ्याशी आज तह करील.

या शुष्मानतिविक्रमानपि भिया संयोजयती तता ।

नैकानोकहसंवृता प्रतिभटैर्युध्यद्भिरप्यन्विता ॥ ?

तामेतामटवीमतीवविषमां सद्यः करिष्ये समाम् ।

व्याहृत्येऽतिहितान् हितान् कुमतिना तेन प्रतस्थेतमाम् ४४

४४ जें विस्तीर्ण, पुष्कळ वृक्षांनी आच्छादित आणि युद्ध करणाऱ्या शत्रु-योद्ध्यांनीहि युक्त असें अरण्य अत्यंत पराक्रमी अशा तुम्हालामुद्रां घाबरवून सोडतें तें हें अत्यंत दुर्गम अरण्य तत्काळ जमीनदोस्त करून टाकीन. असें त्या हितकर्त्यांस बोलून तो दुष्टबुद्धि झपाट्यानें निघालाच.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे कवीन्द्रपरमानन्दप्रकाशितायां शतसाहस्र्यां
संहितायां अफजलप्रयाणं नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अध्याय २० वा

कवींद्र उवाच ।

अत्रांतरे भगवती तुलजा भक्तवत्सला ।

स्वं रूपं दर्शयामास शिवाय जगतीजिते ॥ १ ॥

कवींद्र म्हणालाः—

१ इकडे भक्तवत्सल भगवती तुळजादेवीनें जगज्जेत्या शिवाजीला आपलें दर्शन दिलें.

कल्पवल्लीमिव नवां पुरस्तादथ तां स्थिताम् ।

सरत्नाभरणां शोणचरणां चंपकप्रभाम् ॥ २ ॥

विलसन्नीलवसनां नीलधम्मिल्लशालिनीम् ।

अतीव सुकुमारांगीं कुमारीवेषधारिणीम् ॥ ३ ॥

पूर्णेन्दुबंधवदनां इन्दीवरविलोचनाम् ।

मन्दस्मितामभिनवप्रवालतुलिताधराम् ॥ ४ ॥

भ्राजिष्णुभालतिलकां रत्नगंजितकर्णिकाम् ।

मनोक्षनासिकान्यस्त-चित्ररत्नमयूरिकाम् ॥ ५ ॥

मृदुबाहुलतां पद्महस्तां सुललितांगुलिम् ।

रत्नरश्मिकुलाकीर्णकंकणां शुभलक्षणाम् ॥ ६ ॥

कंठसंसक्तगुच्छार्धगुच्छरत्नललन्तिकाम् ।

सुवर्णसुमनःश्लिष्टनीलकंचुलिकावृताम् ॥ ७ ॥

आनाभिविलसद्भारां रत्नकांचीकृतश्रियम् ।

वरदां विश्वजननीमवनीपतिरैक्षत ॥ ८ ॥

२-८जणूं काय टवटवीत कल्पलताच समोर उभी आहे अशी रत्नालंकारयुक्त, आरक्त-चरण, सोनचाप्याच्या फुलाप्रमाणे कांतिमान्, झगझगीत नील वस्त्र परिधान केलेली, काढ्या बुचढ्यानें खोप्यानें-शोभणारी, अत्यंत सुकुमार, कुमारीचा वेष धारण करणारी, पूर्णेन्दुप्रमाणे सुंदर मुख असलेली, इंदीवरा (नील कमला) प्रमाणे सुंदर नेत्र असलेली, मंद स्मित करणारी, नव्या पोंवढ्याप्रमाणे लाल ओठ असलेली, तेजस्वी कुंकुम तिलक लावलेली, रत्नजडित कर्णभूषणे घातलेली, सुंदर नासिकेंत चित्र विचित्र रत्नजडित नथ घातलेली, कोमळ भुज असलेली, कमळाप्रमाणे हात असलेली, नाजूक बोटे असलेली,

कवीन्द्र परमानन्दकृत

रत्नांच्या तेजां चमकणाऱ्या बांगड्या घातलेली, शुभलक्षणी, गळ्यांत मोत्यांचे अनेकपदरी लहानमोठे हार व रत्नांची कंठी घातलेली, जरीच्या फुलांची काळी चोळी घातलेली, नाभीपर्यंत लोंबणारा हार घातलेली, रत्नजडित कमरपट्यानें शोभणारी, वरदात्री अशी ती विश्वमाता राजानें पाहिली.

अथ तद्दर्शनोल्लासभृशसंजातसंभ्रमः ।

प्रश्रयेणादिमायां तामनंसीत् स मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

९ नंतर तिच्या दर्शनाच्या आनंदाने अत्यंत गोंधळून गेलेल्या त्यानें नम्रता-पूर्वक त्या आदिमायेला वारंवार नमस्कार केला.

प्रणमन्तं तु तं देवी समुत्थाप्यात्मपाणिना ।

दृशा दयार्द्रया भक्तमपश्यज्जगदीश्वरी ॥ १० ॥

१० प्रणाम करणाऱ्या त्या भक्ताला त्या जगदीश्वरी देवीनेंही आपल्या हातानें उठवून त्याच्याकडे दयार्द्र दृष्टीनें पाहिलें.

अभिष्टूय सहस्रेण नाम्नां स्थितमथाग्रतः ।

तमुवाचेति सा देवी सुदती सस्मितानना ॥ ११ ॥

११ नंतर सहस्रनामानांनीं स्तुति करून ती सुदती हंसतमुखीदेवी आपल्यापुढें उभा राहिलेल्या त्याला असें म्हणाली.

देव्युवाच ।

उपैत्यफजलो नाम योऽयं यवनपुंगवः ।

स पप सच्छलो वत्स त्वया सह युयुत्सते ॥ १२ ॥

देवी म्हणालीः—

१२ जो हा अफजलखान नांवाचा यवनश्रेष्ठ जवळ येत आहे तो, हे वत्सा, कपटी असून तुझ्याशीं युद्ध करूं पाहात आहे.

कलिकालतरोर्मूलं प्रतिकूलं दिवौकसाम् ।

तमिमं यवनात्मानं दुर्मदं विद्धि दानवम् ॥ १३ ॥

१३ तो हा कलिकालरूपी वृक्षाचें मूळ, देवांचा शत्रु असा यवनरूपी उन्मत्त दानवच समज.

अवध्यं सर्वदेवानां दशाननामिवापरम् ।

सहितं सर्वसैन्येन मोहितं मायया मया ॥ १४ ॥

सहसैव समायातमंतकस्य तवांतिके ।

तममुं हतमेवेति त्वमवेहि महीपते ॥ १५ ॥

शिवभारत अध्याय २० वा

१४-१५ सर्व देवांना अवघ्य अंसां जणू काय दुसरा रावणच, सर्व सैन्या-सह माझ्या मायेनें मोहित होऊन, अंतक अशा तुझ्या समीप एकाएकी आला आहे. हे राजा, तो हा मेलेलाच आहे असें तूं समज.

उद्भवन्तं निरोधाय धर्मस्येह मुहुर्मुहुः ।

तमेनमासिपातेन महता भुवि पातय ॥ १६ ॥

१६ धर्माचा निरोध करण्यासाठी वारंवार या लोकीं उत्पन्न होणाऱ्या त्याला तलवारीच्या जोराच्या वारानें भूमीवर पाड.

क्षरदुधिरधाराद्रप्रतीकमपमस्तकम् ।

स्रस्तबाहुलतं व्यस्तप्रसारितपदद्वयम् ॥ १७ ॥

गुध्रगोमायुभल्लूकारिष्टोत्कृष्टांत्रसंचयम् ।

पश्यन्तु विबुधास्सर्वे तमिमं पातितं भुवि ॥ १८ ॥

१७-१८ गळणाऱ्या रक्ताच्या घारांनीं अवयव मिजलेला, मुंडकें तुटलेला, बाहु गळालेला, पाय अस्ताव्यस्त पसरलेला, गिघाड, कोल्हे, कुतरे आणि कावळे यांनीं सर्व आंतडीं ओढून काढलेला, अशा त्यास सर्व देव भूमीवर पाडलेला पाहूं देत.

त्वं यदा वासुदेवोऽभूस्तदाहं नन्दमन्दिरे ।

त्रिदिवान्तव साहाय्यविधानार्थमवातरम् ॥ १९ ॥

१९ जेव्हां तूं वासुदेव झालास तेव्हां मी नंदाच्या घरी तुला साहाय्य करण्यासाठीं स्वर्गातून अवतीर्ण झाल्यें होतें.

इदानीमपि दैत्यारे विमुच्य तुलजापुरम् ।

उपेतास्मीति जानीहि साहाय्यायैव ते स्वयम् ॥ २० ॥

२० हे दैत्यशात्रो, सध्यांसुद्धां तुळजापूर सोडून तुझ्या साहाय्यार्थ मी स्वतः जवळ आल्यें आहे असें समज.

यथाजातेन कंसेन यथाहमवमानिता ।

पूर्वं तथाधुनैतेनाप्यवज्ञातासि पाप्मना ॥ २१ ॥

२१ मूर्ख कंसानें पूर्वी ज्याप्रमाणें माझा अपमान केला त्याचप्रमाणें हल्लीं या पाप्यानें सुद्धां माझा अपमान केला आहे.

विधिना विहितोऽस्त्यस्य मृत्युस्त्वत्पाणिनामुना ।

अतस्तिष्ठामि भूत्वाहं कृपाणी भूमणे तव ॥ २२ ॥

२२ तुझ्या ह्या हातानें त्याचा मृत्यु व्हावा अशी ब्रम्हदेवानें योजना केली आहे. म्हणून हे राजा, मी तुझी तलवार होऊन राहिल्यें आहे.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

व्याहरन्तीति शर्वाणी तत्कृपाणीमवीविशत् ।

असौ जाग्रदवस्थोऽपि तत्स्वप्नमवमन्यत ॥ २३ ॥

२३ याप्रमाणे बोलून भवानी त्याच्या तलवारीत शिरली आणि तो जाग्रता-वस्थेत असूनही त्याने तें स्वप्न आहे असे मानलें.

ततोऽसौ तुलजां वेधीं ध्यायं ध्यायं निजे हृदि ।

समस्तमपि भूभारममंस्त हृतमात्मना ॥ २४ ॥

२४ मग तो आपल्या अंतःकरणांत तुळजादेवीचें वारंवार ध्यान करून सगळा पृथ्वीचा भार आपण नाहीसा केलाच, असें मनिता झाला.

तिष्ठन्नयं प्रतापाद्दिशिरः प्राकारसंसदि ।

आनाय्य न्यगदद्वाचं पत्तिसेनापतीनिति ॥ २५ ॥

२५ प्रतापगडच्या शिखराच्या तटाच्या आंतील सभेंत बसून त्यानें पायदळाच्या सेनापतींना आणवून असें (पुढील) भाषण केलें.

समाहृतो मया सैन्यसमवेतो महाश्रयः ।

इत एव समायाति स म्लेच्छः संधिकाम्यया ॥ २६ ॥

२६ मी बोलावल्यावरून सैन्यासमवेत तो मोठा आश्रय असलेला यवन संधि करण्याच्या इच्छेनें इकडेच येत आहे.

तद्य मन्नियोगेन युष्माभिरनिवारिता ।

संपश्यत्वटवीमेतामेता परपताकिनी ॥ २७ ॥

२७ म्हणून आज माझ्या आशेनें तुमच्याकडून अडथळा न होता, आलेली ही शत्रुसेना हें अरण्य पाहूं दे.

मिथो मद्भीक्षणाकांक्षी स मां योधैरुदायुधैः ।

भवद्भिः सहितं श्रुत्वा भयं संभावयेदपि ॥ २८ ॥

२८ एकान्तांत माझ्या भेटीची इच्छा करणारा तो, शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज असलेले तुम्ही मजबरोबर आहांत असें ऐकून, कदाचित् भीतीची शंकाहि घेईल.

तस्माद्दिशत वै सर्वे गहनं गहनोदरम् ।

यूयं परैरविज्ञाताः सज्जास्सन्निहिता अपि ॥ २९ ॥

२९ म्हणून तुम्ही सर्वांनीं जवळच सज्ज असूनही गहन अरण्याच्या आंत शत्रूंना न कळत दडून रहावें.

स्वयं विहितसंधोऽपि न संधास्यति यद्यसौ ।

तर्हि विघ्नन्तु तत्सेनां जातेऽस्मद्गुं दुभिध्वनौ ॥ ३० ॥

शिवभारत अध्याय २० वा

३० स्वतः करार करून सुद्धां जर तो संघि करणार नाही तर आमच्या दुंदुभीचा ध्वनि होतांच त्याची सेना कापून काढावी.

रहस्यमिव राजेन्द्रो रहस्तानीत्युपादिशत् ।

परोऽपि सेनया सार्धं तं पंथानमथासदत् ॥ ३१ ॥

३१ त्या राजश्रेष्ठानें याप्रमाणें त्यांना एकान्तात जणू काय रहस्यच उपदेशिलें. आणि शत्रूसुद्धां सेनेसह त्या मार्गावर येऊन पोंचला.

विसंकटदृषद्घृष्टजानुभ्रश्यद्दृढत्वचः ।

अध्यारोहन् करटिनः कथंचिदथ तं गिरिम् ॥ ३२ ॥

३२ भयंकर दगडांवर घासल्यामुळें ज्यांच्या गुडघ्यांची घट्ट कातडी गळू लागली आहे, असे हत्ती त्या पर्वतावर मोठ्या मेटाकुटीनें चढले.

निषादिनुन्नाः करिणो द्रुमाणां वर्त्मवर्तिनाम् ।

बुध्नानधुरवाग्भावभियाशुण्डाग्रमण्डलैः ॥ ३३ ॥

३३ माहातांनीं हांकलेल्या हत्तींनीं खालीं घसरण्याच्या भीतीनें रस्त्यावरील झाडांचे बुंधे सोंडेच्या शेंक्यानें वेढोळें घालून धरले.

उत्तारितमहाभारलघवोप्युन्नतेऽध्वनि ।

शरीराण्येव करभाः स्वानि भाराय मेनिरे ॥ ३४ ॥

३४ (पाठीवरील ओझ्याचा) मोठा भार उतरल्यामुळें हलके झालेल्या हत्तींच्या छाव्यांना चढणीच्या रस्त्यावर आपलीं शरिरेच भारभूत वाटलीं.

सप्तयो बल्लभधरैर्नीयमानाः शनैः शनैः ।

अवरूढहयारोहा अप्यायन्त कथंचन ॥ ३५ ॥

३५ मोतदारांनीं हळू हळू नेले जाणारे घोडे पाठीवरील स्वार उतरले असतांही कष्टानें चढलें.

प्रपातपातकातर्याद् धृतेषु बत पाणिभिः ।

क्षुपेषु मुक्तमूलेषु केचित् पेतुरवाङ्मुखाः ॥ ३६ ॥

३६ चढणीवरून पडण्याच्या भीतीमुळें हातांनीं धरलेलीं झुडपें उपळून पडलीं असतां कांहीं जण खालीं तोंडघर्शी पडले.

आरोहन्मत्तमातंगपदाभिहतितिःसृतैः ।

पतन्निरुपलैस्स्थूलैर्विध्वस्तोऽधः स्थितो जनः ॥ ३७ ॥

३७ वर चढणाऱ्या मस्त हत्तींच्या पायांच्या तडाक्यांनीं निघून पडणाऱ्या मोठमोठ्या घोड्यांच्या योगें खालचे लोक नाश पावले.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

लताप्रतानसंमिश्रत्वक्सारान्तरचारिणी ।

धातध्वजपटा वीतच्छत्रा साभूदनीकिनी ॥ ३८ ॥

३८ वेर्लीच्या प्रतानांनी गुरफटलेल्या बांबूच्या वेटांमधून जाणाऱ्या त्या सेनेची निशाणे व छत्र्या हीं फाटून गेलीं.

प्रमत्ततरमातंगकरसंपर्कभीरवः ।

तत्र तस्यजुरात्मानं भृगुपातेन केचन ॥ ३९ ॥

३९ अत्यंत मस्त हर्तीच्या सोंडेच्या स्पर्शाच्या भीतीनें तेथें कांहीं जणांनीं कडधावरून पडून प्राण सोडला.

प्रोच्चप्रपातपर्यंतस्नस्तहस्तपदैस्तदा ।

कौश्चित् पतद्भिरन्येऽपि बहवः स्वसखीकृताः ॥ ४० ॥

४० उंच कडधाच्या कांठावरून हातपाय घसरून पडणाऱ्या कांहीं जणांनीं दुसऱ्याहि पुष्कळ जणांना आपले जोडिदार केले (त्यांच्या घक्यानें तेहि खाली पडले).

एवमारुह्य तं शैलं सर्वा यवनवाहिनी ।

परिम्लानापि सा धैर्याद्वरोहे मर्ति दधे ॥ ४१ ॥

४१ याप्रमाणें त्या पर्वतावर चढून ती यवनांची सर्व सेना अतिशय थकली असतां हि तिनें धैर्य धरून पलीकडची उतरण उतरण्याची इच्छा केली.

स्तंबेरमास्तमारुह्य पर्वतं पर्वता इव ।

मंदं मंदमवारोहन्नुज्झन्तो मदमात्मनः ॥ ४२ ॥

४२ पर्वतासारखे हत्ती तो पर्वत चढून आपला मद हळूहळू टाकीत उतरले.

आरुह्य भूधरममुं यथा त्रिदशभूतलम् ।

तथावरुह्य तैर्लोकैर्बतालोकि तलातलम् ॥ ४३ ॥

४३ ज्याप्रमाणें तो पर्वत चढून त्यांनीं स्वर्ग पाहिला त्याप्रमाणें तो उतरून त्या लोकांनीं जणूं काय पाताळ पाहिलें.

अथ पर्वतमध्यस्थां गंभीरां कंदरामिव ।

सिंहव्याघ्रवराहर्क्षतरक्षुकुलसेविताम् ॥ ४४ ॥

वज्रपाणिमणिश्याम-वनां वज्रमयीमिव ।

तमोऽबुनिधिसंभूतां ततां विषलतामिव ॥ ४५ ॥

तलातलस्येव महीमहीनगुणशालिना ।

त्रिजगज्जयिना नित्यं शिवेन परिपालिताम् ॥ ४६ ॥

दिवाकरकरास्पृष्टतलां प्रच्छायसंकुलाम् ।

अभ्यागच्छन्नफजलो जयवर्लीं व्यवलोकत ॥ ४७ ॥

शिवभारत अध्याय २० वा

४४-४७ नंतर पर्वताच्या मध्यभागी असलेली, गुहेप्रमाणें खोल, सिंह, वाघ, डुकर, अस्वलें, तरस यांनीं आश्रय केलेली, इंद्रनील मण्याप्रमाणें काळीकुट्ट झाडी असलेली, जणू काय वज्राचीच केलेली, अंधःकाररूपी सागरांत उत्पन्न झालेली, जणू काय लांबलचक विषलता, जणू काय पातालभूमि, तिन्ही लोक जिकणाऱ्या उत्कृष्ट गुणशाली शिवाजीनें नित्य रक्षिलेली, सूर्याच्या किरणांचा तळीं स्पर्श न झाले ली, गर्द छायेनें व्यापलेली, अशी ती जावळी जवळ येऊन अफजलखानानें पाहिली.

उपेत्य जयवल्लीं तामसावफजलो बली ।

इयं मया गृहीतेति निजे चेतस्यर्चितयत् ॥ ४८ ॥

४८ तो बलाढ्य अफजलखान त्या जावळीजवळ आल्यावर “ ही माझ्या हार्ती आलीच ” असे तो आपल्या मनांत मांडे खाऊं लागला.

शिवराजोऽपि तं श्रुत्वा जयवल्लीमुपागतम् ।

मम पाणितलं दैवादयमायात इत्यवैत् ॥ ४९ ॥

४९ तो जावळीजवळ आलेला ऐकून शिवाजीराजास सुद्धां हा सुदैवानें आया-
ताच माझ्या तावडींत सांपडला, असें वाटलें.

ततः कुमुद्वतीकूले कीचकब्रजसंकुले ।

निरुत्सवा इव भयादवात्सुर्मिलिताः परे ॥ ५० ॥

५० नंतर भीतीनें जणूकाय निरुत्साही होऊन वेळूच्या बेटांनीं व्याप्त अशा
कुमुद्वतीच्या तीरावर शत्रूनें तळ दिला.

भयमीयुः प्रतिभये यत्र ते तस्य सैनिकाः ।

स एकोऽफजलस्तत्र साभिमानो बिभाय न ॥ ५१ ॥

५१ ज्या भयंकर स्थली त्याचे ते सैनिक घाबरून गेले, तेथें तो एकटा
अफजलखान मात्र म्याला नाही.

ततः प्रोच्छ्रायितोद्दामपटमंडपमंडितम् ।

निबद्धनिगडालाननियंत्रितमद्विपम् ॥ ५२ ॥

निष्नातशंकुसंबद्धसैधवश्रेणिसंयुतम् ।

सद्यः संदानितानेकक्रमेलककुलाकुलम् ॥ ५३ ॥

पण्यपूर्णापणाकीर्णविपाणिभ्राजितांतरम् ।

व्रजदाव्रजदुद्भ्रांतजनस्वनभरान्वितम् ॥ ५४ ॥

अत्यायतं वनावन्यामनायतमिध स्थितम् ।

दृश्यमप्याददे तत्र तदनीकमदृश्यताम् ॥ ५५ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

५२-५५ अत्यंत उंच आणि भव्य तबूंनी सुशोभित, साखळदंडांनी खुंटाला बांधलेले मस्त हत्ती असलेले, जमिनीत पुरलेल्या मेखांना बांधलेल्या घोड्यांच्या रांगांनी युक्त, नुकत्याच बांधलेल्या अनेक उंटांच्या तांड्यांनी व्यापलेले; विक्रीच्या पदार्थांनी भरलेल्या दुकानांनी गजबजलेल्या बाजारानें शोभणारें, जाणाऱ्या येणाऱ्या व इकडे तिकडे भटकणाऱ्या लोकांच्या गलबल्यानें भरून गेलेले, अतिशय लांब असूनही त्या वनप्रदेशांत अगदीं छोटे दिसणारें असे तें सैन्य दृश्य असूनही त्याठिकाणीं अदृश्य झालें.

शिवश्चाफजलश्चोभावपि तावदनामयम् ।

प्रष्टुं निजं निजं दूतं न्ययुंजातां परस्परम् ॥ ५६ ॥

५६ शिवाजी आणि अफजलखान या दोघांनींही कुशल विचारण्याकरितां आपापले वकील एकमेकांकडे पाठविले.

शिवस्याफजलो वेद हृदयं स च तस्य तत् ।

तं विधिं तु विधिवेद वेद संधिविधिं जनः ॥ ५७ ॥

५७ शिवाजीचें अंतःकरण अफजलखानानें ओळखलें आणि अफजलखाना-चेंहि शिवाजीनें ओळखलें. विधात्यानेंच तेवढा तो खरा प्रकार ओळखला. इतर लोकांस तो तह होत आहे असें समजलें.

देयान्युपायनान्यस्मै प्राप्तायातिथये मया ।

निजनीत्युनुरोधेन तत्सुतेभ्योऽपि सर्वथा ॥ ५८ ॥

५८ या आळेच्या पाहुण्याला व त्याच्या पुत्रांनासुद्धां कसेंदि करून मी आपल्या शिष्टाचारास अनुसरून देणग्या दिल्या पाहिजेत.

मुसेखानायांकुशाय याकुतायांबराय च ।

तथा हसनखानाय परेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥ ५९ ॥

तथैव मंबराजाय पितृव्याय गरीयसे ।

तत्तद्रत्नपरीक्षा च कारणीयास्ति वै पुनः ॥ ६० ॥

५९-६० (त्याजबरोबर) मुसेखान, अंकुशखान, याकुत, अंबर, त्याच-प्रमाणें हसनखान आणि इतर या सर्वांना; तसेंच मोठा चुलता मंबाजीराजे यालाहि वेगवेगळ्या (देणग्या) दिल्या पाहिजेत आणि सर्व प्रकारच्या रत्नांची परीक्षा करविली पाहिजे.

इत्थमानायितास्तेन राज्ञा विपणिनो यदा ।

तदा तेऽफजलादिष्टाः शिवस्यांतिकमाययुः ॥ ६१ ॥

६१ अशाप्रकारें त्या राजानें जेव्हां व्यापारी बोलाविले तेव्हां त्या अफजल-खानाच्या आज्ञेवरून ते शिवाजीच्या जवळ आले.

शिवभारत अध्याय २० वा

स्वानि स्वानि समानीतान्यथ रत्नानि तानि ते ।
धनिनो दर्शयामासुः शिवायाशुजिघृक्षवे ॥ ६२ ॥

६२ मग आपापलीं आणलेलीं तीं रत्नें त्या व्यापाऱ्यांनीं ताबडतोब घेणाऱ्या शिवाजीला दाखविली.

आहूतेभ्यः स तस्मादफजलकटकात्तत्र तेभ्यो धनिभ्यः
सर्वाण्यादत्त रत्नान्यथ निजसविधे तान् समस्तान्यत्रत्त ।
लुब्धात्मानस्तदानीं विधिविहृतधियो भूरिभारानुरोधा-
दज्ञा नाज्ञासिषुस्ते बत गिरिशिखरे सर्वतः स्वं निरोधम् ॥६३॥

६३ त्या अफजलखानाच्या सैन्यांतून तेथे बोलावलेल्या व्यापाऱ्यांपासून त्यानें सर्व रत्नें घेतलीं आणि त्या सर्वांना आपल्याजवळ ठेविलें. तेव्हां त्या लोभी व दैवानें बुद्धि नष्ट केलेल्या मूर्ख व्यापाऱ्यांनीं पुष्कळ लोभाच्या आशेनें आपण पर्वतशिखरावर सर्व बाजूंनीं कोंडलें गेलों आहां हें ओळखलें नाहीं.

विश्रब्धो मयि वर्तते शिवमहीपालः स तस्मादहम्
तस्योपांतमुपेत्य सांप्रतममुं सामोपधिं संश्रयन् ।
गुप्तामात्मकटारिकां तदुदरे गाढं निस्त्राय स्वयं
देवानामपि मंदिरेऽद्य सुतरां सद्यो विधास्ये भयम् ॥ ६४ ॥

६४ त्या शिवाजीराजानें माझ्यावर विश्वास ठेविला आहे म्हणून मी त्याच्याजवळ जाऊन सांप्रत सख्य करण्याचें कपट करून आपली गुप्त कट्यार स्वतः त्याच्या पोटांत खोल खुपसून आज ताबडतोब देवाच्या मंदिरामध्ये सुद्धां अतिशय भय उत्पन्न करीन.

इत्थं चेतसि चिंतितं बत निजे म्लेच्छेन तेनच्छलम्
तद्विज्ञाय शिवः स एष सकलं सद्यस्तदीयं फलम् ।
तस्मै दातुमथोद्यतो युधि यथा वक्ष्यामि सर्वं तथा
मन्ये तद्यशसा सुधामधुकथा पीयूषवार्ता वृथा ॥ ६५ ॥

६५ याप्रमाणें त्या यवनानें आपल्या मनांत योजलेलें हें कपट जाणून तो शिवाजी त्या सगळ्याचें फळ त्याला युद्धामध्ये देण्यास कसा सज्ज झाला हें सर्व मी सांगेन, त्याच्या यशाचा गोड असा वृत्तांत हेंच अमृत होय; त्याच्यापुढें अमृताची गोष्ट व्यर्थ होय.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे कवींद्रपरमानंदप्रकाशितायां
शतसाहस्र्यां संहितायामफजलागमनं
नाम विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अध्याय २१ वा

कवीन्द्र उवाच ।

अथो मिथो दर्शनार्थं भृशमुद्यतयोस्तयोः ।
अप्यस्तत्रधियोस्तत्र निजनीतिसमेतयोः ॥ १ ॥
यथा दूतमुखेनैव नियमः समजायत ।
कथयामि तथा सर्वं शृणुत द्विजसत्तमाः ॥ २ ॥

कवीन्द्र म्हणालाः—

१-२ नंतर एकमेकांच्या भेटीकरितां अत्यंत उद्युक्त, त्या गोष्टीचा ध्यास लागलेल्या तत्पर व आपआपल्या राजनीतीनें वागणाऱ्या त्या दोघांचा दूतांच्या (वकिलांच्या) द्वारे जसा करार झाला तसा सर्व सांगतो; हे पंडितांनो ! ऐका.

विन्यस्यानीकमात्मीयं यथावस्थितमात्मना ।
एकेनाफजलेनैव प्रस्थेयं शस्त्रपाणिना ॥ ३ ॥
याप्ययानाधिरूढेन यातव्यं च पुरः पुनः ।
सन्तु तत्परिचर्यार्थं द्वित्रा एवानुजीविनः ॥ ४ ॥
तथैव स्वयमभ्येत्य प्रतापाद्रेरुपत्यकाम् ।
शिवं प्रतीक्षमाणेन स्थेयं तत्रैव संसदि ॥ ५ ॥
शिवेन च समभ्येत्य शस्त्रहस्तेन गौरवात् ।
आतिथ्यमतिथेस्तस्य विधातव्यं यथाविधि ॥ ६ ॥
तिष्ठन्तु दंशिताः शूराः पृष्ठे दश दश स्थिराः ।
शरस्यांतरमासाद्य रक्षणाय द्वयोरपि ॥ ७ ॥
मिलिताभ्यामुभाभ्यां च कर्तव्यं तत्र तद्रहः ।
सर्वस्यापि हि लोकस्य भवेद्येन महान्महः ॥ ८ ॥

३-८ आपलें सैन्य जसे आहे तसेच ठेवून एकट्या अफजलखानानें स्वतः सशस्त्र निघावें आणि पालखीत बसून पुढें जावें; त्याच्या सेवेसाठीं दोन तीनच सेवक असावेत; तसेच त्यानें प्रतापगडाच्या पायथ्याजवळ स्वतः येऊन तेथेंच सभा मंडपांत वाट पाहात राहावें. आणि शिवाजीनें सशस्त्र येऊन त्या पाहुण्याचा आदरसत्कार गौरवानें यथाविधि करावा. दोघांच्याहि रक्षणासाठीं सज्ज, स्वामिनिष्ठ, शूर व निष्ठावान् अशा दहा दहा सैनिकांनीं बाणाच्या टप्यावर येऊन मार्गें उभें राहावें; आणि दोघांनांही भेटल्यावर सर्वच लोकांना अत्यानंदकारक असें गुप्त बोलणें (खलबत) तेथें करावें.

शिवभारत अध्याय २१ वा

एवं विधाय नियमं विधायच्छलमांतरम् ।

दिदक्षमाणावन्योन्यं तदानीं तौ व्यराजताम् ॥ ९ ॥

९ याप्रमाणे करार करून व आंतून कपट योजून एकमेकांस भेटू इच्छिणारे ते दोघे त्या समर्थी शोभले.

ततः श्रुत्वा तमायान्तं प्रतापाद्रितलस्थलीम् ।

शिवराजो महाराजः सज्जमानो व्यराजत ॥ १० ॥

१० नंतर तो प्रतापगडाच्या पायथ्यावरील मैदानाकडे येत आहे असे ऐकून शिवाजी महाराज सज्ज होत असताना शोभू लागले.

विविधाभिर्विधाभिर्वै यथादिष्टं पुरोधसा ।

तथा नित्यवदभ्यर्च्य देवदेवं वृषध्वजम् ॥ ११ ॥

नित्यदानविधिं कृत्वा भुक्त्वा स्वल्पमनल्पधीः ।

सभ्यगात्रम्य च मुहुर्मुहुर्वु शुचि स्वयम् ॥ १२ ॥

चिन्तयित्वा च तां देवां तुलजां क्षणमात्मनि ।

विधाय चात्मनो वेषं तदात्वोचितमात्मना ॥ १३ ॥

निजमप्रतिमं लोके विलोक्य मुकुरे मुखम् ।

उत्थाय चासनात्सद्यः प्रणिपत्य पुरोहितम् ॥ १४ ॥

द्विजानन्यांश्च तैः सर्वैराशंसितशुभोदयः ।

दधिदुर्वाक्षतान् स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा मार्तंडमंडलम् ॥ १५ ॥

स्थितामभ्येत्य च पुरः सवत्सां स्वर्णसंयुताम् ।

वितीर्य सुरभि सद्यः सगुणायाम्रजन्मने ॥ १६ ॥

उद्यताननुयानार्थमात्मीयाननुयायिनः ।

प्रतापिनः प्रतापाद्रेगुप्तये विनियुज्य च ॥ १७ ॥

तमन्तस्सच्छलं म्लेच्छमभ्येत्य स्थितमन्तिके ।

अभ्यगच्छदसौ हार्दादभ्यागतमिवात्मनः ॥ १८ ॥

११-१८ उपाध्यायाने सांगितल्याप्रमाणे विविध प्रकारांनी देवाधिदेव शंकराची नित्याप्रमाणे पूजा करून, नित्याचा दानविधि उरकला, योडेसं जेवले, स्वतः शुद्ध परिमित जल वारंवार आचमनाप्रमाणे पिऊन त्या तुळजा देवीचे क्षणभर मनांत चिंतन केलें, तत्कालोचित असा आपला वेष केला, जगांत अप्रतिम असे आपले मुख आरशांत पाहिलें, लगेच आसनावरून उठून आणि पुरोहितास व दुसऱ्या

कवीन्द्र परमानन्दकृत

ब्राह्मणांस नमस्कार करून त्या सर्वांचा शुभाशीर्वाद घेतला. दही, दूर्वा आणि अक्षता यास स्पर्श केला, सूर्यविंब पाहिले, पुढे उभ्या असलेल्या सवत्स गाईजवळ येऊन लगेच ती सुवर्णासह गुणवान् ब्राह्मणास दिली, आपल्या मागोमाग येण्यासाठी सज्ज असलेल्या पराक्रमी अनुयायांस प्रतापगडाच्या रक्षणार्थ नेमले आणि मनात कपट ठेवून समीप येऊन राहिलेल्या त्या यवनाकडे, तो महानुद्धिमान् शिवाजी आपल्या पाहुण्याला जसे सामोरे जावे त्याप्रमाणे, खेडभावाने गेला.

उष्णीषेणैव शुचिना व्यभादुत्तंसधारिणा ।

कश्मीरजपृषद्वर्षरंजितेनांगिकेन च ॥ १९ ॥

शिववर्मा भृशबलः संवृतः शिववर्मणा ।

तस्य वज्रशरीरस्य किं कार्यं तेन वर्मणा ॥ २० ॥

१९-२० उत्तम कवच घातलेला शिवाजी राजा भोंसला, तुरा खोंबलेल्या शुभ्र पगडीने व केशराचा शिडकाव मारलेल्या अंगरख्यानं फारच शोभत होता. त्या वज्रकायास त्या कवचाची काय गरज ?

कृपाणं पाणिनैकेन विभ्राणोन्येन पट्टिशम् ।

स नंदकगदाहस्तः साक्षाद्धरिर्दक्ष्यत ॥ २१ ॥

२१ एका हातांत तरवार आणि दुसऱ्या हातांत पट्टा धारण करणारा तो शिवाजी राजा, नंदक (वज्र व कौमोदकी गदा धारण करणाऱ्या प्रत्यक्ष विष्णुप्रमाणे दिसत होता.

अथ पर्वतपर्यंतात् पंचाननमिवोद्वतम् ।

द्रुतप्रत्यर्पितपदं संप्रसज्य पुरः स्थितम् ॥ २२ ॥

सृण्यग्रसुंदरोदग्रव्यायतश्मश्रुभीषणम् ।

धीरं धीरदृशं वीरं शिवं रिपुरुदक्षत ॥ २३ ॥

२२-२३ मग गडाच्या कडेवरून सिंहाप्रमाणे बाहेर पडून, झप् झप् पावले टाकीत अगदी निकट येऊन उभा राहिलेल्या, अंकुशाप्राप्रमाणे सुंदर, भव्य आणि लांब अशा दाढीने भीषण दिसणाऱ्या, धैर्यवान् व धैर्यदृष्टि अशा वीर शिवाजीस शत्रूने पाहिले.

शिवोपि तं पुरो वीक्ष्य वृषा वृत्रामिवागतम् ।

स्मयमानः स्वयं तस्य दृशा दृशमयोजयत् ॥ २४ ॥

२४ इंद्राने जसे वृत्र आलेला पाहिले, त्याप्रमाणे शिवाजीने देखील तो

शिवभारत अध्याय २१ वा

समोर आलेला पाहून गालांत किंचित् हसत स्वतः त्याच्या दृष्टीशीं दृष्टि भिडविली.

विरुद्धस्थितिमुद्बुद्धं क्रुद्धः क्रुद्धमिवांतकम् ।

स तं शाहसुतं वीरं विश्वासायितुमात्मनि ॥ २५ ॥

स्वहस्तस्थायिनं खड्गमखंडितगतिं खलः ।

स्वपादर्शवर्तिपाणिस्थमकरोद्धिधृतच्छलः ॥ २६ ॥

२५-२६ क्रुद्ध यमाप्रमाणे समोर उभा असलेल्या त्या दक्ष वीर शिवाजीचा विश्वास आपल्यावर बसवून घेण्यासाठी, आपल्या हातांत असलेली अकुंठित तरवार त्या क्रुद्ध, कपटी खलानें जवळ असलेल्या आपल्या सेवकाच्या हातांत दिली.

ततः स्वरेण तारेण मृषादर्शितसौहृदः ।

प्रतिकूलेन विधिना हतः स तमवोचत ॥ २७ ॥

२७ मग खोटा खेह दाखवून, प्रतिकूल दैवाने पछाडलेला तो खान त्यास मोठ्या स्वरानें म्हणाला,

अफजल उवाच

अये मृषामृषोत्साहधारिन् स्वैरतरास्थिते ।

किं नीतिपथमुत्सृज्य भजस्यपथपान्थताम् ॥ २८ ॥

अफजलखान म्हणाला:—

२८ अरे, फुकट युद्धोत्साह धारण करणाऱ्या व अत्यंत स्वैर वर्तन करणाऱ्या ! नीतिमार्ग सोडून कुमार्ग कां घेतोस ?

येदिलं कुतुवं वापि दिल्लीन्द्रं वा महौजसम् ।

न सेवसे न मनुषे तनुषे गर्वमात्मनि ॥ २९ ॥

२९ आदिलशहाची, कुतुबशहाची किंवा महाबलवान दिल्लीपतीची सुद्धां सेवा करित नाहीस, त्यांस मानीत नाहीस आणि मनांत गर्व वाहतोस !

तदद्य दुर्विनीतं त्वां विनेतुमहमागतः ।

प्रयच्छ पर्वतानेतान् गृध्मुतां त्यज मां भज ॥ ३० ॥

३० म्हणून आज मी तुज उद्धटाला शिक्षा लावण्यासाठीं आलों आहे. हे गड दे, लोभीपणा सोड आणि मला शरण ये.

धृत्वाहं त्वां स्वहस्तेन नीत्वा विजयपत्तनम् ।

अल्लीशाहस्य पुरो नामायित्वा शिरस्तव ॥ ३१ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

प्रणिपत्य च विज्ञाप्य तं प्रतापिनमीश्वरम् ।

दास्यामि वैभवं तुभ्यं भूयो भूयस्तरं नृप ॥ ३२ ॥

३१-३२ मी तुला स्वहस्तानें धरून, विजापुरास नेऊन अल्लशिहापुढें तुझें शीर तुला नमवावयास लावीत आणि त्या प्रतापी प्रभूस प्रणिपात करून विनंती करीन आणि हे राजा, तुला पुनः अतिशय मोठें वैभव (मिळवून) देईन.

शाहराजात्मज शिशो विहाय स्वां विहस्तताम् ।

स्पृश हस्तेन मे हस्तमेहि देह्यंकपालिकाम् ॥ ३३ ॥

३३ अरे शहाजीराजाच्या पुत्रा, पोरग, आपली शहाणपणाची घमेंड सोडून (आपला) हात माझ्या हातांत दे, ये, आलिंगन दे.

एवमुक्त्वा स तद्ग्रीवां धृत्वा वामेन पाणिना ।

इतरेण च तत्कुक्षौ निचखान कटारिकाम् ॥ ३४ ॥

३४ असें बोलून त्याने त्याची मान डाव्या हातानें धरून दुसऱ्या-उजव्या हातानें त्याच्या कुशीत कट्यार खुपसली.

नियुद्धविच्छिवस्सद्यस्तद्धस्तोन्मुक्तकंधरः ।

ध्वनिना धीरधीरेण प्रतिध्वानितकंदरः ॥ ३५ ॥

प्रविशंतीमात्मकुक्षिभागमभ्रांतमानसः ।

किंचिदाकुंचितांगस्तां शिवः स्वयमवंचयत् ॥ ३६ ॥

३५-३६ बाहुयुद्धनिपुण शिवाजीनें लगेच त्याच्या हातांतून मान सोडवून घेऊन अत्यंत गंभीर ध्वनीनें दरी दुमदुमवून टाकली आणि गोंधळून न जातां आपलें अंग किंचित् आकुंचित करून शिवाजीनें आपल्या पोटांत घुसणारी ती कट्यार स्वतः चुकविली.

ददाम्येतं कृपाणं ते गृहाण निगृहाण माम् ।

इदं विनिगदन्नेव धीरः सिंहसमस्वरः ॥ ३७ ॥

सिंहयायी सिंहकायः सिंहदृक् सिंहकंधरः ।

स्वपाणिद्वितयोद्धूतविकोशायुधसुंदरः ॥ ३८ ॥

तं निर्यातयितुं वैरं प्रवृत्तोसौ महाव्रतः ।

शिवः कृपाणिकाश्रेण कुक्षावेव तमस्पृशत् ॥ ३९ ॥

३७-३९ “ हा वार तुला करतो तो घे, मला घर ” असें म्हणतच, सिंहासारखा स्वर, सिंहासारखी गति, सिंहासारखें शरीर, सिंहासारखी दृष्टि,

शिवभारत अध्याय २१ वा

सिंहासारखी मान असलेला व आपल्या दोन्ही हातांनी फिरविलेल्या नागव्या तरवारीने शोभणारा तो धैर्यवान् व कर्तृत्ववान् (करारी)शिवाजी, त्या वैऱ्याचा सूड घेण्यास प्रवृत्त होऊन त्याने, आपल्या तरवारीचे टोक त्याच्या पोटांतच खुपसलें.

आपृष्टं विद्विषत्कुक्षिं तूर्णं तेन प्रवेशिता ।

आकृष्यान्त्राणि सर्वाणि सा कृपाणी विनिर्गता ॥ ४० ॥

४० त्याने शत्रूच्या पोटांत पाठापर्यंत श्टकन् खुपसलेली ती तरवार सर्व आंतडी ओढून बाहेर पडली.

कुप्यतः कार्तिकेयस्य शक्तिः क्रौंचाचलं यथा ।

व्यभादफजलं भित्वा शिवखङ्गलता तथा ॥ ४१ ॥

४१ क्रुद्ध कार्तिकेयची शक्ति क्रौंच पर्वतास विदीर्ण करून जशी शोभली, तशी शिवाजीची तरवार अफजलखानास भेदून शोभू लागली.

घूर्णमानेन शिरसा बभावफजलस्तदा ।

ईदृशं शिवराजेन पौरुषं दर्शितं यदा ॥ ४२ ॥

४२ असा पराक्रम शिवाजी महाराजाने जेव्हां दाखविला तेव्हां अफजलखानाचे डोकें गरगर फिरू लागून तो शोभू लागला.

ततो रुधिरधाराभिरार्द्रीकृतमहीतलः ।

प्रमत्त इव मोहेन घूर्णमानोऽतिविह्वलः ॥ ४३ ॥

यथैव शिवशस्त्रेण निःसृतान्युदराद्बहिः ।

तथैवान्त्राणि सर्वाणि विभ्राणः स्वेन पाणिना ॥ ४४ ॥

अनेन निहतोऽस्मीह जघेनमहितं जवात् ।

इति वक्ति स तं यावत् तावत् तत्पार्श्ववर्तिना ॥ ४५ ॥

तमेवाफजलस्यासि समुद्यम्याभिमानिना ।

जिघांसयैव सहसा शिवराजोऽभ्यपद्यत ॥ ४६ ॥

४३- ४६ नंतर आपल्या रक्ताच्यः धारांनी भूमि भिजवून, शिंगलेल्या माणसाप्रमाणे मूच्छेने झोकांड्या खात खात अतिविह्वल होतसाता तो खान शिवाजीच्या शस्त्राच्या योगाने पोटांतून बाहेर पडलेली आंतडी जशीच्या तशीच सर्व आपल्या हाताने घरून “ ह्याने मला येथे ठार केले, ह्या शत्रूस वेगाने ठार करा ” असे जो आपल्या पार्श्ववर्ती सेवकास म्हणतो तोच तो अभिमानी सेवक तीच अफजलखानाची तरवार उगारून ठार मारण्याच्या इच्छेने एकदम शिवाजीवर चालून गेला.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

नो हनिष्यत्यमुं राजा द्विजातिमिति जानता ।

स्वामिनाफजलेनासौ योद्धा युद्धे निवेशितः ॥ ४७ ॥

४७ “ ब्राह्मणास शिवाजी ठार मारणार नाही ” असें जाणून घनी अफजलखानानें त्या ब्राह्मण योद्ध्यास युद्धांत निविष्ट केलें होतें.

द्विजातिरिति तं श्रुत्वा जानानः शिवभूमिपः ।

अभ्येतमपि नो हन्तुमि[?]मै]च्छन्निजनयस्थितः ॥ ४८ ॥

४८ तो ब्राह्मण आहे असें ऐकून जाणत्या व नीतीनें वगणान्या शिवाजी राजानें त्यास ठार मारण्याची इच्छा केली नाही.

अप्राप्ता एव यावत्ते तत्राफजलसैनिकाः ।

तावत्स एव तं खड्गं शिवस्योपर्यपातयत् ॥ ४९ ॥

४९ अफजलखानाचे ते धैनिक तेथें पोंचले नाहीत तोंच त्यानें ती तरवार शिवाजीवर हाणली.

शिवस्तत्पातितं खड्गं खड्गेनादत्त वै तदा ।

शिरस्तद्विपस्यापि पट्टिशेन व्यधाद् द्विधा ॥ ५० ॥

५० त्यानें मारलेली ती तरवार त्या समयीं शिवाजीनें आपल्या तरवारीनें अडविली. आणि पट्ट्यानें त्याच्या घन्याच्या-खानाच्या डोक्याचेहि दोन तुकडे केले.

पट्टिशेन विनिर्भिन्नमुच्छ्रितस्य रिपोःशिरः ।

स्वरूपां विहतं सद्यो गिरेः शृंगमिवापतत् ॥ ५१ ॥

५१ विप्याड शत्रूचें पट्ट्यानें कापलेलें डोकें, वज्रानें फोडलेल्या पर्वतशिखरा-प्रमाणें लगेच खाली पडलें.

असौ जिष्णुरभूत्तत्र स म्लेच्छोऽभून्महीधरः ।

शितकोटिः पट्टिशोऽपि शतकोटिरभूत्तदा ॥ ५२ ॥

५२ तेथें हा (शिवाजी) जणुं इंद्र झाला, तो म्लेच्छ पर्वत झाला आणि तीक्ष्णाग्राचा पट्टासुद्धां त्या समयीं वज्र झालें !

क्वचित्कबंधः प्रसृतः स्रस्तान्यान्त्राणि च क्वचित् ।

न्यपतच्च क्वचिन्मूर्धा शिरोवेष्टोऽपि च क्वचित् ॥ ५३ ॥

विप्रकीर्णं क्वचिच्छत्रं प्रकीर्णकमपि क्वचित् ।

तत्तन्मुक्तामणिमयो रत्नोत्तंसः स च क्वचित् ॥ ५४ ॥

शिवभारत अध्याय २१ वा

क्वचिद्वस्त्रं क्वचिच्छस्त्रं समासाद्य दशामिमाम् ।

सोलुठन्मेदिनीपृष्ठे दुष्टः स्वेनैव कर्मणा ॥ ५५ ॥

५३-५५ एकीकडे घड पसरलें, एकीकडे आंतर्डी गळाली, एकीकडे मस्तक पडलें, एकीकडे पटका पडला, छत्री एकीकडे उडाली, चवरीहि एकीकडे गेली, सर्व प्रकारच्या मोत्यांचा व रत्नांचा तो शिरपेंचहि एकीकडे पडला, वस्त्र एकीकडे तर छत्र एकीकडे—अशी दशा प्राप्त होऊन तो दुष्ट आपल्याच कर्मांमुळें भूमीवर लोळला.

निमिष्य नोन्मिषन्त्येव यावत्ते तस्य सैनिकाः ।

तावच्छिवनृपेणोच्चैर्यवनः स निपातितः ॥ ५६ ॥

५६ त्याच्या त्या सैनिकांच्या डोळ्यांचें पातें लवतें न लवतें तोंच या शिवाजी राजानें त्या यवनास घाडकन् खाली पाडलें.

ते हतं स्वामिनं वीक्ष्य यवनानीकनायकाः ।

कुप्यन्तोऽतीव दृप्यन्तो विनिर्धूतायतायुधाः ॥ ५७ ॥

सय्यदोऽवदुलो नाम बडाह्वोपि च सय्यदः ।

रहीमखानोऽफजलभ्रातृपुत्रश्च दुर्मदः ॥ ५८ ॥

पहीलवानखानोपि महामानी महान्वयः ।

पीलुजिच्छंकरश्चोभौ वीरौ महितवंशजौ ॥ ५९ ॥

चत्वारोऽन्येपि यवनाः पवनातिगविक्रमाः ।

बलिनोऽफजलस्यैते पार्ष्णिग्राहाः प्रमाथिनः ॥ ६० ॥

ध्वस्ते जंभासुरे सद्यः सुरेश्वरमिवासुराः ।

संभूयाभ्यपतन्सर्वे शिवराजजिघांसवः ॥ ६१ ॥

५७-६१ धन्यास ठार मारलेला पाहून, अवदुल सय्यद, बडा सय्यद, अफजलखानाचा पुतण्या उन्मत्त रहिमखान, अत्यंत मानी आणि थोर घराण्यांतील पहिलवानखान, पिलाजी व शंकराजी मोहिते हे दोघ वीर आणि वायूहून अधिक वेगवान, बलवान विध्वंसक व अफजलखानाचे पृष्ठरक्षक असे दुसरेहि चार यवन—असे ते यवनसेनेचे नायक अतिशय क्रुद्ध व बेफाम होऊन, शस्त्रें परजीत, जंभासुराचा नाश झाला असता इंद्रावर जघ्ने असुर लगेच चालून गेले त्याप्रमाणें, शिवाजी राजास ठार करणाऱ्या इच्छेंनें सर्व मिळून त्यांच्यावर चालून गेले.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

तदा हेतिद्वयं तद्वै परिभ्रामयतामुना ।

परितो वितताकारः प्राकारः किमकारि न ॥ ६२ ॥

६२ त्या समयी ती शस्त्राची जोडी (ती दोन शस्त्रे) फिरवीत त्या शिवाजी राजाने आपल्याभोंवतीं जणुं दीर्घ तटच केला !

अभ्रमन्नपि युद्धेऽस्मिन् स भ्रमन्नभ्रमन्तरा ।

अभ्रामयदहोरात्रं मिषतां द्विषतां दशः ॥ ६३ ॥

६३ त्याने ह्या युद्धामध्ये न गोंधळ ! आकाशांत गरगर फिरत राहून स्वर्षा करणाऱ्या (पाहणाऱ्या) शत्रूने डोळे अहोरात्र (एकसारखे) फिरविले.

कालेन करवालेन पटुना पट्टिशेन च ।

ककुभां वलयानीव मंडलानि व्यधत्त सः ॥ ६४ ॥

६४ काळ्या तरवारीने व तीक्ष्ण पट्ट्याने (अर्थात् ती फिरवून) त्याने दिग्बलयांप्रमाणे (आपल्याभोंवतीं) वलयें (कडी) केली.

मंडलानि वितन्वानं मन्वानं दर्पमात्मनि ।

पट्टिशं च कृपाणं च व्याधुन्वानं मुहुर्मुहुः ॥ ६५ ॥

तदा तमुग्रकर्माणं शिववर्माणमाहवे ।

न विलोकयितुं शुकुः परे स्वेषि च सैनिकाः ॥ ६६ ॥

६५-६६ तरवार आणि पट्टा वारंवार फिरवून वलयें (कडी) बनविणारा व मनांत गर्व वाहणारा अशा त्या उग्रकर्म्या शिवाजीराजास शत्रूकडील, तसेच स्वकीयहि शैनिक त्या समयी युद्धांत पाहू शकले नाहीत.

क्षणं विशन्वसुमतीं क्षणमाकाशमाविशत् ।

मध्य एव क्षणं तिष्ठन् जोषमाभीन्न स क्षणम् ॥ ६७ ॥

६७ क्षणभर पृथ्वीत (भूमीत) घुसे, क्षणभर आकाशांत शिरे, क्षणभर मध्ये राही; याप्रमाणे तो क्षणभरहि स्तब्ध नव्हता.

तडित्पातानिव रयादुपेतानात्मनोऽन्तिके ।

पातितान्प्रतिवीरैस्तैः खङ्गपाताननेकशः ॥ ६८ ॥

कदाचित्पट्टिशेनैव कदाचिद्दाढमुष्टिना ।

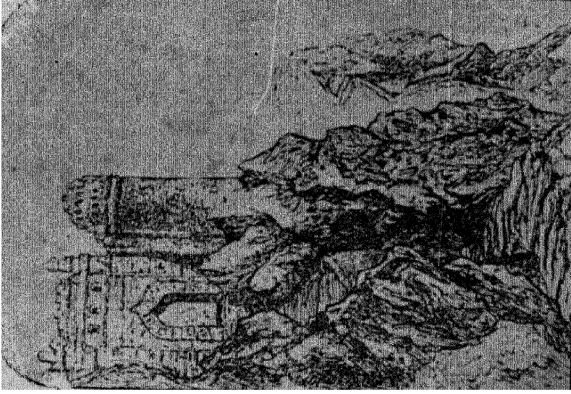
कदाचिशुगपत्ताभ्यां द्वाभ्यामादत्त स प्रभुः ॥ ६९ ॥

६८-६९ विद्युत्पाताप्रमाणे वेगाने आपल्यावर येणाऱ्या अशा विरुद्ध वीरांनी केलेले अनेक खड्गप्रहार त्या प्रभूने केव्हां पट्ट्यानेच, तर केव्हां तरवारीने आणि केव्हां त्या दोहोनी एकदम अडाविले.

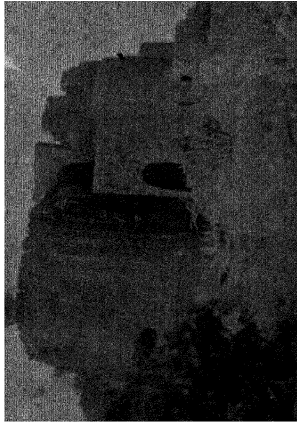
सिंहगढ -कल्याण दरवाजा.

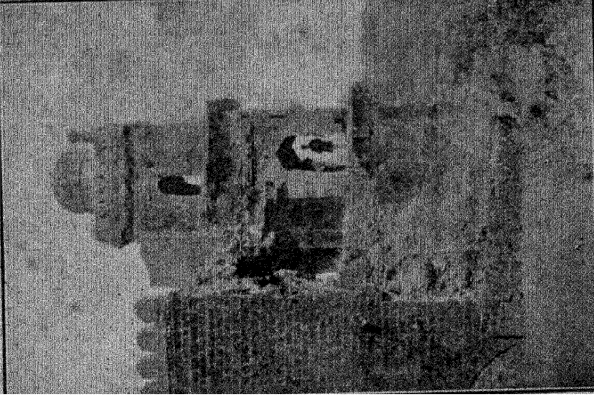
राजगढ.

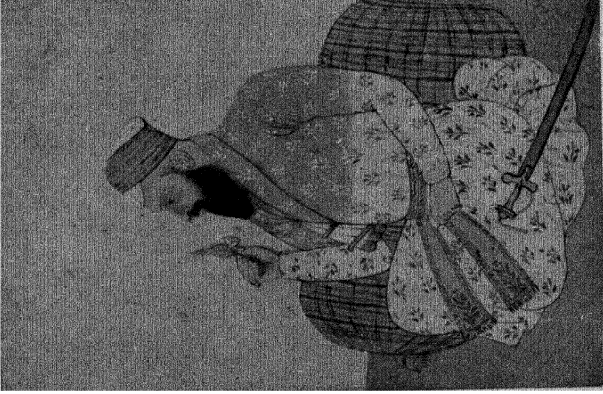
पुरंधर.

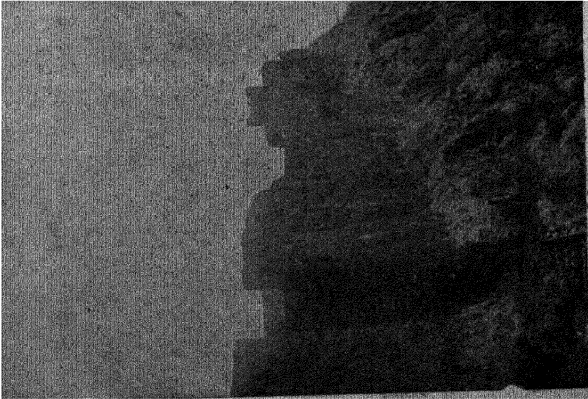
पन्हाल राह

अकहुलखान.

प्रतापगड

शिवभारत अध्याय २१ वा

तदा संभः कावुकीयः काट्कुञ्जगालसंभवः ।

कुंडजिच्च यशोजिच्च द्वाविमौ कंकवंशजौ ॥ ७० ॥

गोकपाटान्वयः कृष्णः शूरजित् कांटकोपिऽच ।

तथैव माहिलो जीवो विश्वजिच्च मुकुंबकः ॥ ७१ ॥

संभः करवरस्तद्वदिभरामोऽपि बर्बरः ।

पते दश महावीराः शिवराजाभिरक्षिणः ॥ ७२ ॥

कृतक्ष्वेडारवाः कोपनिष्कासितमहासयः ।

प्रत्यगृह्णन्त तांस्तत्र पवनानिच पर्वताः ॥ ७३ ॥

७०-७३ तेव्हां संभाजी कावजी, काताजी (काट्कुः) इंगळे, कोंडाजी व येसाजी हे दोघे कंक, कृष्णाजी गायकवाड, सूरजी कांटके, त्याचप्रमाणे जिवा महाला, विसाजी मुकुंबक, संभाजी करवर, इब्राहिम शिर्दी (बर्बर) अशा ह्या शिवराजरक्षक दहा महावीरांनी गर्जना करून, म्यानांतून प्रचंड तरवारी उपसून, पर्वतांनी जसे वायूस आडवावे तसा त्यांना (त्यानाकडील योद्ध्यांस) तैथे विरोध केला.

तेषां तेषां च नादेन पूरिते गगनोदरे ।

मन्दुरायां निरुद्धोऽपि विद्रुतोऽभूद्धरिहरेः ॥ ७४ ॥

७४ त्यांच्या—मुसलमानांच्या आणि त्यांच्या—मराठ्यांच्या गर्जनेने गगन भरून गेलें असतां, अश्वशालेंत बांधलेला इंद्राचा घोडासुद्धा पळून गेला.

राजन्ददाम्यहं तुभ्यमसिमेतं सहस्व मे ।

वदन्मुहुर्मुहुरिदं वडाह्नः सय्यदस्तदा ॥ ७५ ॥

नदन्तं सिंहवद्भूरि भूयोऽप्यफजलान्तकम् ।

प्रत्यधावन्निषिद्धोऽपि माहिलेन तरस्विना ॥ ७६ ॥

अहमेव निहन्म्येनमायात्वेप ममान्तिके ।

इति क्षितिपतेर्वाक्यमनाकर्ण्येव माहिलः ॥ ७७ ॥

तमसिं सय्यदोत्क्षिप्तं समादत्त स्ववर्ष्मणा ।

व्यधाच्च सय्यदं वीरः करवालेन वै द्विधा ॥ ७८ ॥

७५-७८ “ हे राजा, तुझ्यावर हा तरवारीचा वार करतो. तो माझा वार संभाळ. ” असे वारंवार म्हणत त्या वेळी वडा सय्यद सिंहाप्रमाणे प्रचंड गर्जना करणाऱ्या व अफजलखानास ठार मारणाऱ्या शिवाजीवर पुनः धावून गेला. वेगवान जिवा महालानें, नको म्हटलें असतां हि “ ह्याला मीच ठा

कवीन्द्र परमानन्दकृत

करतों, हा माझ्याजवळ येऊं दे ” असें महाराजांचें म्हणणें न ऐकलेसें करून, सय्यदानें उगारलेली ती तरवार आपल्या अंगावर घेतली आणि त्या वीरानें आपल्या तरवारीनें सय्यदाचे दोन तुकडे केले.

कावुकीयेन कंकाभ्यार्मिगालेनाभिमानिना ।

मुहुंबकेन वीरेण तथा करवरेण च ॥ ७९ ॥

क्रूरेण कांटकेनापि गोकपाटेन च द्रुतम् ।

वर्बरेण सावेशं युद्धन्तोन्येऽपि पातिताः ॥ ८० ॥

७९-८० कावजी, दोघे कंक, अभिमानी इंगळे, शूर मुहुंबक, त्याचप्रमाणें करवर, क्रूर कांटके, गायकवाड आणि शिद्दी (वर्बर) ह्यांनीं आवेशानें लढणाऱ्या दुसऱ्याहि शत्रूंना पटापट पाडले.

निकृत्तस्कंधहस्तानि निकृत्तचरणानि च ।

निकृत्तमूर्धमध्यानि पतितानि समंततः ॥ ८१ ॥

लोहितेनानुलिप्तानि द्रुमामयसमश्रिया ।

तत्र तेषामहो तानि वपंपि प्रचकाशिरे ॥ ८२ ॥

८१-८२ खांदे व हात तोडलेलीं, पाय तोडलेलीं, डोक्यां व मध्यभाग तोडलेलीं, लाखेसारख्या लाल रक्तानें माखलेलीं अशा चोहोंकडे पडलेलीं त्यांचीं शरीरें तेथें चकाकूं लागलीं.

एकाशीत्याधिकैः पंच दशभिः संमितैः शतैः ।

शालिवाहे शके संवत्सरे चैव विकारिणि ॥ ८३ ॥

मासि मार्गे सिते पक्षे सप्तम्यां गुरुवासरे ।

मध्याह्ने दैवतद्वेषी शिवेनाफजलो हतः ॥ ८४ ॥

८३-८४ शके १५८१ विकारी नाम संवत्सरीं, मार्गशीर्षमासीं, शुक्लपक्षां, सप्तमी तिथीस, गुरुवारीं, मध्याह्नीं देवद्वेषा अफजलखान शिवाजीनें ठार मारला.

विध्वस्तेऽफजलेबलिन्यपि बलेनैतेन भूमीभृता

वाति स्मातिहिमः प्रभूतकुसुमामोदी मृदुमार्हतः ।

नद्यश्चापि सुधावदातसलिलाः सद्यः स्थिरा सुस्थिरा

स्वं स्वं स्थानमवाप्य निर्वृतहृदः सर्वेऽप्यभूवन्सुराः ॥ ८५ ॥

८५ बलवान अफजलखानासहि ह्या राजानें बलानें ठार केलें असतां, अत्यंत शीतल, असंख्य पुष्पांच्या सुगंधानें युक्त व मंद असा वायु वाहूं लागला;

शिवभारत अध्याय २१ वा

नद्यासुद्धां निवळ शुद्ध पाण्यानें युक्त झाल्या, लगेच पृथ्वी अत्यंत स्थिर झाली, सर्व देवसुद्धां आपआपल्या स्थानीं जाऊन सुखी झाले.

इति निजरिपुमुच्चैः संगरे पातयित्वा

विलसति शिवभूमीवल्लभे शस्त्रपाणौ ।

सपदि विजयशंसी व्यश्रुवानखिलोकीम्

गिरिशिरसि गभीरो दुन्दुभिः प्रादुरासीत् ॥ ८६ ॥

८६ ह्याप्रमाणें आपल्या शत्रूष युद्धांत जोरानें लोळवून सशस्त्र शिवाजी राजा विलसूं लागला असतां लगेच तीनहि लोक व्यापून टाकणारा, विजय सूचक व गंभीर असा दुंदुभिध्वनि गडावर झाला.

इत्यनुपुराणे परमानंदकवींद्रप्रकाशितायां शत-

साहस्र्यां संहितायामफजलवधो नाम

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अध्याय २२ वा

कवीन्द्र उवाच

तेन दुंदुभिनादेन दूतेनेव प्रसर्पता ।

सैनिकाः शिवराजस्य सपदि प्रतिबोधिताः ॥ १ ॥

कविश्रेष्ठ म्हणाला

१ दूताप्रमाणे वेगाने जाणाऱ्या त्या दुंदुभिध्वनीने शिवरायांच्या सैनिकांना लगेच सूचना दिली.

सौलक्षिकः कमलजिद्यशोजित् कंक एव च ।

तानजिन्मल्लसूरश्च कुंडो वरखलस्तथा ॥ २ ॥

रामः पांगारिकश्चामी पंच पंचाग्नितेजसः

एकैकेन सहस्रेण पत्नीनां परिवारिताः ॥ ३ ॥

सहस्रैः पंचभिस्तद्भवृतो नारायणो द्विजः ।

क्षात्रेण कर्मणा ख्यातः सर्वेऽप्येते महायुधाः ॥ ४ ॥

बह्वायुधीयगहनां गहनांतरवर्तिनीम् ।

रयादवारयन्नेत्य परितः परचाहिनीम् ॥ ५ ॥

२-५ कमळोजी सोळखे (सौलक्षिकः), येसाजी कंक, तानाजी मालुसरे, कोंडाजी वरखल आणि रामजी पांगारकर (पांगारिकः) हे पांच अग्नीप्रमाणे पांच तेजस्वी वीर एकेक हजार पायदळासह, तसाच पराक्रमाने प्रख्यात व पांच हजार पायदळासह असलेला नारायण ब्राह्मण अशा ह्या सर्वच महायोद्ध्यांनी वेगाने येऊन अरण्याच्या मध्यभागी असलेल्या, पुष्कळ योद्ध्यांची गर्दी असलेल्या शत्रुसेनेस चोहोंकडून घेरले.

अत्रांतरे परेऽप्युच्चैः पटहेन प्रणादिना ।

हतोऽफजल इत्येव सहसा प्रतिबोधिताः ॥ ६ ॥

सज्जमानास्साभिमानान् संरब्धान् प्रतिरुंधतः ।

तान् पत्नीन् पर्वतोपांतादेतानैक्षंत सर्वतः ॥ ७ ॥

६-७ इतक्यांत शत्रूंनासुद्धां “ अफजलखान मारला गेला ” हीच गोष्ट कडाक्याने वाजणाऱ्या दुंदुभीच्या योगे एकदम कळून ते सज्ज होत असतां

शिवभारत अध्याय २२ वा

त्यांना पर्वताच्या बाजूवरून आलेले अभिमानी, खवळलेले व हल्ला करणारे ते पायदळ चोहोंकडे दिसले.

निर्मदा इव मातंगा निर्विषा इव पन्नगाः ।

निरुष्णीषा इव नरा निःशृंगा इव भूधराः ॥ ८ ॥

निर्जीवना इव घनाः क्षितीशा इव निर्धनाः ।

विरेजिरे न यवनास्ते तदाफजलं विना ॥ ९ ॥

८-९ मदरहित हत्ती, विषरहित सर्प, पगडीरहित मनुष्य, शिखररहित पर्वत, जलरहित मेघ, आणि घनहीन राजे याप्रमाणे ते यवन अफजलखानाविणे त्या-समयी शोभेनासे झाले.

तातस्याफजलस्यैतत् पतनं नभसो यथा ।

श्रुत्वा ध्वस्तधियस्तत्र मुमुहुस्तनयास्त्रयः ॥ १० ॥

१० आकाश कोसळून पडावे त्याप्रमाणे बाप अफजलखान पडलेला ऐकून त्याचे तिघे पुत्र नष्टबुद्धि होत्याते तेथे गोंधळून गेले.

नभस्वता प्रतीपेन भग्नपोता इवार्णवे ।

तदा ते जीवितस्याशामत्यजन् गहने वने ॥ ११ ॥

११ प्रतिकूल वाऱ्याच्या योगे समुद्रांत नौका फुटल्यामुळे तीर्तील लोक जसे जीविताची आशा सोडतात, तशी त्यांनी त्या गहन अरण्यांत त्या समयी जीविताची आशा सोडली !

अथ कृच्छ्रगतान् सर्वान् गतगवान् गतौजसः ।

सैन्यान्तर्वर्तिनस्सैन्यान् वीक्ष्य विद्रवतो निजान् ॥ १२ ॥

भक्तिमान् स्वामिनि मृधे शक्तिमानतिकोपनाः ।

स्फुरदुद्धोणवदनः पृथुप्रसृतिलोचनः ॥ १३ ॥

क्रूरः करिकराकारकरः प्रतिभयस्वरः ।

स्थिरीकृत्य मुसेखानः पठानः स्वयमब्रवीत् ॥ १४ ॥

१२-१४ तेव्हां सैन्यामधील आपले सर्व सैनिक संकटांत सांपडल्या-मुळे हतवर्त व हतबल होत्याते पळू लागलेले पाहून, स्वामीच्या ठायी भक्तिमान व युद्धामध्ये शक्तिमान, अतिशय क्रुद्ध, नाक वर चढलेला व तोंड फुरफुरणारा, विस्तीर्ण पशाप्रमाणे डोळे असलेला, हत्तीच्या सोंडेप्रमाणे भुज व भयंकर स्वर असलेला असा मुसेखान पठाण त्यांस थांबवून स्वतः बोळू लागला.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

मुसेखान उवाच

तूर्णाकृत्यात्मनः प्राणान् स्वामिकार्यचिकीर्षया ।

स गतोऽफजलस्ताहिं वयं सर्वेऽपि किं गताः ॥ १५ ॥

मुसेखान म्हणाला—

१५ स्वामिकार्य करण्याच्या इच्छेनें आपला प्राण कस्पटासमान मानून अफ-जलखान जरी मेला, तरी आम्ही सर्वच मेलों कीं काय ?

सर्वतः संवृतपथः पर्वतः क्व गमिष्यथ ।

आस्तिष्ठत प्रहरत प्रतीपान् परितः स्थितान् ॥ १६ ॥

१६ चोहोंकडून पर्वतावरील मार्ग कोंडलेले आहेत; तेव्हां तुम्ही कोठें जाल? अरे! उभे रहा आणि सभोंवतीं असलेल्या शत्रूस मारा.

स्वामिनं वा सखायं वा सहायं वा स्वमुज्झताम् ।

केषांचिदपि विद्वृत्य जीवतां मास्तु जीवितम् ॥ १७ ॥

१७ आपल्या धन्यास, मित्रास, किंवा सोबत्यास सोडून पळून जाऊन जे कोणी आपला प्राण वांचवितील त्यांच्या जिण्याला धिक्कार असो !

स्वामिकार्यमकुर्वाणः कुर्वाणस्त्राणमात्मनः ।

कथं दर्शयतु स्वीयं मुखमात्मजनांतिके ॥ १८ ॥

१८ स्वामिकार्यं न करितां आपलें रक्षण करणारा माणूस आपलें तोंड आपल्या लोकांस कसें दाखवूं शकेल ?

विकरालं महाकालं करवालं करे वहन् ।

प्रसह्य विद्विषां सेनामिमां पातयितास्म्यहम् ॥ १९ ॥

१९ अतिभयंकर, प्रलयकारक अशी तरवार हातीं धरून मी हें शत्रूचें सैन्य तडाख्यासरसें भुईस मिळविणार आहे.

एवमुक्त्वा महाबाहुस्समारुह्य महाहयम् ।

संवृतः स्वेन सैन्येन शिविरान्निर्ययौ रयात् ॥ २० ॥

२० असें बोलून तो महाबाहु (मुसेखान) मोठ्या घोड्यावर चढून आपल्या सैन्यासह शिविरांतून वेगानें बाहेर पडला.

तमन्वियाय हसनः श्वसनप्रतिमो बली ।

अन्येपि सैन्यपतयः स्वस्वसैन्यसमन्विताः ॥ २१ ॥

शिवभारत अध्याय २२ वा

२१ वायूप्रमाणे वेगवान्, बलवान् हसन व दुसरेहि सेनानायक (सरदार) आपआपल्या सैन्यासह त्याच्या मागून गेले.

अन्तरादन्तुरानेकप्रसृतप्रस्तराविलम् ।

तुरंगमखुराघातोत्पतदग्निक्वणकुलम् ॥ २२ ॥

स्यदत्स्खलत्पदपतज्जंघालजनसंकुलम् ।

अभूत् प्रचलने तेषां प्रचलं तन्महीतलम् ॥ २३ ॥

२२--२३ मधून मधून खडबडीत अशा अनेक विस्तीर्ण पाषाणांनी व्याप्त, घोड्यांच्या खुरांच्या आघातांनी उडणाऱ्या ठिणग्यांनी पूर्ण, पाय घसरल्यामुळे किंवा अडखळल्यामुळे पडणाऱ्या चपल लोकांची गर्दी असलेली, अशी ती भूमि त्यांच्या हालचालीने हादरून गेली.

अथ प्रतिभटान् वीक्ष्य संरब्धैरश्वसादिभिः ।

अप्यश्मवर्त्मसु रयात् पुरो नुनुदिरे हयाः ॥ २४ ॥

२४ तेव्हा शत्रुयोद्ध्यांस पाहून खवळलेल्या घोडेस्वारांनी आपले घोडे खडकाळ रस्त्यांवरूनमुद्धां वेगाने पुढे घातले.

ततः पुरः प्रणुन्नाश्वो मुसेखानोऽत्यमर्षणः ।

तरस्वी प्रतिजग्राह पृषत्कैः परसैनिकान् ॥ २५ ॥

२५ नंतर अत्यंत क्रुद्ध व वेगवान मुसेखानाने आपला घोडा पुढे घालून शत्रुसैनिकांवर बाणांचा मारा केला.

हसनाद्यास्तथान्येऽपि क्रुद्धाः सर्वे धनुर्भृतः ।

शरैराकुलयांचक्रुः पुरस्थान परिपन्थिनः ॥ २६ ॥

२६ हसन इत्यादि दुसऱ्याहि सर्व क्रुद्ध धनुर्धरांनी समोर असलेल्या शत्रूस बाणांनी जर्जर केले.

तदा रोषारवैस्तेषां ह्यानां ह्येपितैरपि ।

बृंहितैश्च महेभानां युद्धावेशोपबृंहितैः ॥ २७ ॥

चण्डदण्डाहतानां च पटहानां पट्टस्वनैः ।

विविधानां च वाद्यानां निनादैर्भृशभीषणैः ॥ २८ ॥

तथाभितस्तरक्षूणां ऋक्षाणां वनपक्षिणाम् ।

शार्दूलानां वृकाणां च खड्गिनां वनदंष्ट्रिणाम् ॥ २९ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

निर्गतानां दरीगर्भात् सद्यःक्षुभितचेतसाम् ।

कोलाहलैः सुबहुभिर्गगनोदरगामिभिः ॥ ३० ॥

प्रसभं पूरितात्युच्चैरटवी सातिसंकटा ।

प्रतिध्वनैः प्रतिभटानुद्गतान् बह्वतर्जयत् ॥ ३१ ॥

२७-३१ त्यावेळीं त्यांच्या क्रोधयुक्त शब्दांनी, घोड्यांच्या खिकाळण्यांनी, मोठ्या हत्तींनी युद्धावेशाने केलेल्या मोठ्या प्रचंड चीत्कारांनी, दांड्यांनी तडातड वाजविलेल्या नगान्यांच्या तीव्र ध्वनींनी, विविध वाद्यांच्या अतिभयंकर आवाजांनी, त्याचप्रमाणे सभोवतालून एकदम खवळून दऱ्यांमधून बाहेर पडलेले, तरस, अस्वल, जंगली पक्षी, वाघ, लांडगे, गेंडे, रानडुक्कर यांच्या गगनभेदी असंख्य कोलाहलांनी अतिशय जोराने भरून गेलेल्या त्या अति निविड (दुर्गम) अरण्याने प्रतिध्वनीच्या योगे भक्त शत्रुयोद्ध्यांना पुष्कळ धमकावले.

शरैस्तीक्ष्णतरैर्विद्धा अप्यविद्वान पदातयः ।

तस्मिन् रणे मंडलाग्रैः क्षितिमंडलमानयत् ॥ ३२ ॥

३२ अत्यंत तीक्ष्ण बाणांनी विद्ध झालेल्या पायदळांनीहि त्या युद्धांत अविधाना तरवारींनी भुईस मिळविले.

धावद्भिरसिधाराभिः शकलीकृतसैधवाः ।

स्पर्धयेवाश्ववारास्तैः पत्तिभिः पत्तयः कृताः ॥ ३३ ॥

३३ धावणाऱ्या त्या पायदळांनी घोडेस्वारांच्या घोड्यांचे तुकडे करून त्यांना जणू काय स्पर्धेने पायदळच बनविले.

कश्चित् परप्रहरणप्रहतो रुधिरारुणः ।

पतन्नूरुस्सहसा सूर्यमंडलमासदत् ॥ ३४ ॥

३४ शत्रूंच्या शस्त्रांचा प्रहार झाल्यामुळे रक्ताने लाल होत्याता खाली पडून एकदम सूर्यलोकास गेला (मृत्यु पावला).

कश्चित् भीमेन वीरेण भिन्नोरुयुगमंडलः ।

सद्यस्सुयोधनदशामन्वभूद्भसुधां श्रितः ॥ ३५ ॥

३५ कोणाच्या मांड्या भयंकर वीराने (वीर भीमाने) फोडल्यामुळे तो एकदम भूभीवर पडून दुर्योधनाची दशा अनुभविता झाला.

कश्चिन्नियुध्यतात्युच्चैर्द्विषता द्विदलीकृतः ।

वीरो विपर्यस्तवपुर्जरासंध इवापतत् ॥ ३६ ॥

शिवभारत अध्याय २२ वा

३६ कोणा वीराची बाहुयुद्ध करणाऱ्या शत्रूने दोन शकले केल्यामुळे तो जरासंधाप्रमाणे उलटापालटा होऊन पडला.

गुळिकायत्रनिर्मुक्तगुळिकाविद्धवक्षसः ।

केचिद्धृतधनुर्जीवा अपि निर्जीवतां दधुः ॥ ३७ ॥

३७ तोफांतून सुटलेल्या गोळ्यांनी छाती विद्ध झालेले कांही वीर धनुष्याची दोरी (जीवा) हातात धरलेली असतांही गतप्राण (निर्जीव) झाले.

तत्तल्लाघवमास्थाय प्रहरन् वै प्रभाविणम् ।

खड्गखेटकभृत् कश्चित् बभार बत गौरवम् ॥ ३८ ॥

३८ ढाल तरवार धारण करणारा कोणी वीर नाना प्रकारचे कौशल्य दाखवून पराक्रमी वीरावर प्रहार करित असतां विलक्षण शोभू लागला.

परितः पातितोदग्रतरवारितडिल्लताः ।

प्रावेपयंत यवनान् घनाः शिवपदातयः ॥ ३९ ॥

३९ शिवाजीच्या पायदळरूपी मेघांतून भयंकर तरवारीरूपी विजा चोहोंकडून पडल्यामुळे यवन यरथरां कांपू लागले.

स्वमुखेन स्वयोधानां संमुखे यो व्यक्तथयत् ।

सोऽपि संख्ये मुसेखानः शूरैस्तैरभ्यभाव्यत ॥ ४० ॥

४० ज्याने आपल्या योद्ध्यांच्या समोर स्वमुखाने बढाई मारली होती, त्या मुखेखानाचासुद्धां त्या शूरांनी युद्धांत पराभव केला.

अथ ध्वस्तहये स्रस्तशस्त्रे वित्रस्तचेतसि ।

अपक्रामति संग्रामात् मुसेखानेऽभिमानिनि ॥ ४१ ॥

सद्यो यापितवैयात्ये याकुतेऽप्यपयायिनि ।

अत्याहितेन हसने व्यसनेषु निमज्जति ॥ ४२ ॥

भयशंकुवशे क्षिप्रमंकुशे विगतौजसि ।

मृदुभ्यामपकोषाभ्यां पदाभ्यामपसर्पति ॥ ४३ ॥

कातरौ भ्रातरौ हित्वा ज्यायानफजलात्मजः ।

विहाय सेनां चास्थाय रूपांतरमपासरत् ॥ ४४ ॥

४१-४४ मग घोडा नाश पावला, शस्त्रे गळाली आणि मन धाबरले अशी स्थिति होऊन त्या गर्विष्ठ मुखेखानाने युद्धांतून पाय काढला; याकुताचासुद्धां उद्धटपणा जिरविण्यांत आला तेव्हां त्यानेंही पलायन केले; मोठ्या

कवीन्द्र परमानन्दकृत

भीतिमुळें हसन संकटामध्ये मग झाला; भयभीत झाल्यामुळें कोमल पायांचा अंकुशखान हा नष्टसामर्थ्य होऊन अनवाणीच पसार झाला; घाबरलेल्या दोघां भावांस सोडून, सैन्य टाकून देऊन अफजलखानाचा वडील मुलगा वेषांतर करून पळून गेला.

ततस्तद्येदिलानीकमपारमपनायकम् ।

पलायमानमभितः शिवसैन्यैर्न्यरुध्यत ॥ ४५ ॥

४५ नंतर आदिलशहाचें तें अफाट व नायकहीन सैन्य पळू लागलें असत त्यास शिवाजीच्या सैनिकांनां चोहोंकडून कोंडलें.

युध्यध्वं मां भृशबलं धातरं शाहभूभुजः ।

मंबो वदन्निदं तत्र बत बंधादमुच्यत ॥ ४६ ॥

४६ “ शहाजीराजाचा भाऊ जो मी भोंसला त्या मजशीं युद्ध करा ” असें मंबाजी म्हणत असतां तो तेथेंच जन्मबंधापासून मुक्त (ठार) केला गेला.

पौत्रः फरादखानस्य नाम्ना यो रणदूलहः ।

तेजसा तीव्रतीव्रेण सर्वेणापि सुदुःसहः ॥ ४७ ॥

साहसी शोणतनयः कोपी कोणपविक्रमः ।

युगदीर्घभुजो मानी घनसंहननो युवा ॥ ४८ ॥

स निजं प्रह्वयन्नेव शैलशृंगसमं शिरः ।

शिवसैन्यवशं यातो बत बंधमुपाददे ॥ ४९ ॥

४७-४९ अत्यंत तीव्र पराक्रमामुळें सर्वांनाच अति दुःसह, साहसी, शोणाचा पुत्र (शोणतनयः), रागीट, राक्षसप्रमाणें पराक्रमी, जोखडाप्रमाणें दीर्घभुज असलेला, मानी, दृढ शरीराचा, जबान असा जो फरादखानाचा नातू रणदुल्ला तो पर्वतशिखरासारखें आपलें शिर नमवितांच शिवराजाच्या सैन्याच्या ताब्यांत जाऊन कैद झाला.

सभयोऽबरखानस्य तनयोऽबरनामकः ।

तदा विवर्णवदनो बत जीवितकामुकः ॥ ५० ॥

विन्यस्तवर्मनिस्त्रिशचर्मशक्तिशरासनः ।

शिवसैन्यवशं यातो बत बंधमुपाददे ॥ ५१ ॥

५०-५१ अंबरखानाचा पुत्र, भयभीत अंबर निस्तेज होत्साता जीव वांच-

शिवभारत अध्याय २२ वा

विण्याच्या इच्छेनें कवच, खड्ग, ढाल, शक्ति आणि धनुष्य टाकून देऊन शिवाजीच्या सैन्याच्या ताब्यांत जाऊन कैद झाला.

मतंगजवदुन्मत्तो राजजिन्नाम घांटिकः ।

शिवसैन्यवशं यातो बत बंधमुपाददे ॥ ५२ ॥

५२ हत्तीप्रमाणें उन्मत्त असा राजाजी घाटगे हा शिवाजीच्या सैन्याच्या हातीं सांपडून कैद झाला.

निजाग्रजपरित्यक्तौ यौ तावफजलात्मजौ ।

शिवसैन्यवशं यातौ बत बंधमुपेयतुः ॥ ५३ ॥

५३ ज्यांना त्यांच्या वडील भावांनीं टाकले ते अफजलखानाचे मुलगे शिवाजीच्या सैन्याच्या हातीं सांपडून कैद झाले.

अन्येऽपि येदिलानीकनायकाश्छिन्नसायकाः ।

सहस्रिणो द्विसाहस्राः तिसाहस्राश्च भूरिशः ॥ ५४ ॥

पंचषट्सप्तसाहस्राः त्रिदशारिसमश्रियः ।

शिवसैन्यवशं याता बत बंधमुपाययुः ॥ ५५ ॥

५४-५५ एकहजारी, दोनहजारी, तीनहजारी, पांचहजारी, सहाहजारी, सातहजारी असे दैत्यांसारखे आदिलशहाचे दुसरेहि पृष्कळ तेजस्वी सरदार (सेनानायक) बाण तोडले गेल्यामुळे शिवाजीच्या सैन्याच्या ताब्यांत जाऊन कैद झाले.

पातितैश्च पतद्भिश्च पात्यमानैः पलायितैः ।

तद्वीराशंसनं वीरैरगमद्वर्णनीयताम् ॥ ५६ ॥

५६ पाडलेल्या, पडणाऱ्या, पाडले जाणाऱ्या व पळालेल्या वीरांच्याबाबतीं अतिभयंकर अशी ती युद्धभूमि वर्णनीय झाली.

पाशैः प्रासैश्चंद्रहासैः पट्टिशैश्च परश्वथैः ।

मुद्गरैः परिघैस्तद्वत् त्रिशूलैस्तोमरैरपि ॥ ५७ ॥

गदाभिश्शक्तिभिश्चापैर्निषंगैरिषुपूरितैः ।

खेटकैश्चापि चक्रैश्च छुरिकाभिः कटारकैः ॥ ५८ ॥

तनुत्रैश्च शिरस्त्रैश्च स्वर्णसारसनैस्तथा ।

तलत्रैरंगुलित्रैश्च यन्त्रैराग्नेयसंज्ञिकैः ॥ ५९ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

आनकप्रमुखैर्वाद्यैः पताकाभिर्ध्वजैरपि ।
 विरुदैरातपत्रैश्च प्रकीर्णैश्च प्रकीर्णकैः ॥ ६० ॥
 उल्लोचैः कांडपटकैरनेकैः पटमंडपैः ।
 नैकवर्णैः सुविस्तीर्णैः महार्हक्षौमजन्मभिः ॥ ६१ ॥
 त्रिपदैः करकैः स्थालैश्चषकैश्च पतद्ग्रहैः ।
 चतुष्कैर्मंचकैश्चापि रूप्यकांचननिर्मितैः ॥ ६२ ॥
 इतस्ततः परिस्रस्तैस्तैस्तैर्वस्त्रैश्च भूरिशः ।
 अन्यैरपि महासैन्यसंभारैरभितः श्रिता ॥ ६३ ॥
 विवृतास्यपरिस्पष्टदशनैः स्तब्धलोचनैः ।
 शिरोभिर्विगतोष्णीषैरुग्रवेषवती क्वचित् ॥ ६४ ॥
 आबाहुमूलात्पतितैर्धृतरत्नांगुलीयकैः ।
 क्वचित्प्रसाधतांगीव कोमलांगुलिभिः करैः ॥ ६५ ॥
 स्थूलस्थूणोपमैर्मूलाच्छिन्नैरुहभिरुहभिः ।
 जानुजंघाग्रविभ्रष्टैरंग्रिभिश्चोच्छ्रिता क्वचित् ॥ ६६ ॥
 गृध्रैरुत्कृत्तमस्तिष्कग्रासग्रसनलंपटैः ।
 पटुचंचूपुटैः पक्षप्रच्छायितपथा क्वचित् ॥ ६७ ॥
 आपतन्निजयूथ्योग्रतस्यत्कोष्ठकुलाकुला ।
 क्षतजोत्क्षेपणक्रीडडुकिनीमंडला क्वचित् ॥ ६८ ॥
 दर्शितोदग्रदंताग्रनिकृत्तान्त्रवसामिषैः ।
 सुतलोहितलितांगैः पिशाचैश्चांचिता क्वचित् ॥ ६९ ॥
 हरद्वारविधिप्रीतयोगिनी योगिनी क्वचित् ।
 सा तदाधिगतार्थाभूज्जयवल्लीवनावनी ॥ ७० ॥

५७-७० पाश, भाले, तरवारी, पट्टे, फरस (परशु), मुद्गर, परिष, त्रिशूल, तोमर (रबीघारखें), गदा, शक्ति, धनुष्ये, बाणांचे भाते, ढाली, चक्रं, सुन्या, कठ्यारी, कवचें, शिरस्त्राणें, सोन्याचे कमरपट्टे, चामड्याचे हात-मोजे, चामड्याचे पंजे, तोफा, दुंदुभ्यादि वाद्यें, पताका, ध्वज, बिरुदें, छत्र्या, इतस्ततः पडलेल्या चवऱ्या, छतें, कनाती, अनेक रंगी, अतिविस्तीर्ण अतिमूल्यवान असे अनेक रेशमी तंबू, तिवया, कळशा, हांडे, मद्याचे पेले,

शिवभारत अध्याय २२ वा

पिकदाण्या, चौरंग, चांदीसोन्याचे पलंग, इतस्ततः पडलेलीं नानाप्रकारचीं पुष्कळ वस्त्रे आणि त्या मोठ्या सैन्याचें दुसरेंहि सामान यांनीं व्याप्त अशा त्या रणभूमीस-वासलेल्या तोंडांतून दांतांच्या कवळ्या स्पष्ट दिसणाऱ्या, निश्चल नेत्राच्या, बोडक्या (पगडीरहित) मुंडक्यांच्या योगें-कोठें भीषण स्वरूप प्राप्त झालें होतें; रत्नांच्या आंगठ्या असलेल्या, कोमल बोट्यांच्या, खांद्यापासून तुटून पडलेल्या हातांच्या योगें, कोठें जणूं काय शृंगारलेली होती; सांध्यापासून तोडलेल्या व मोठ्या खांद्याप्रमाणें जाड मांड्या आणि गुडघे व घोटे यांच्या पासून निखळलेले पाय, यांच्या योगें कोठें उंच झाली होती; मेंदूचे तोडलेले लचके खाण्यांत गढलेल्या, तीक्ष्ण चोंचीच्या गिघाडांच्या पंखांच्या योगें तिच्यावरील वाटांवर कोठें सावली पडली होती; घावून येणाऱ्या आपल्या म्होरक्यांमुळें अतिशय भिणान्या कोल्ह्यांच्या झुडींनीं कोठें व्याप्त होती आणि कोठें रक्त उडवून खेळणाऱ्या डाकिनींचे घोळके होते; ज्यांनीं भयंकर दंताग्रांनीं आंतडीं, मेंदू व मांस तोडून बाहेर काढली आहेत व ज्यांचें अंग वाहणाऱ्या रक्तानें माखलेलें आहे अशा पिशाचांच्या योगें कोठें नटलेली होती; कोठें शंकराला हार घातल्यानें आर्नादित झालेल्या योगिनींनीं युक्त होती; अशी ती जावळीची अरण्यभूमि त्या समर्थी जयवल्ली या नांवास पात्र झाली.

इति जितपरानीकास्ते ते पदातिबलाधिपाः ।

प्रमुदितहृदस्सर्वे खर्वेतरस्मयसंगताः ॥

सरभसमथो बद्धानद्धा विरुद्धचमूपतीन् ।

पदि पदि पुरस्कुर्वन्तस्तांश्छिवं समलोकयन् ॥ ७१ ॥

७१ याप्रमाणें शत्रूंचें सैन्य जिंकून ते पायदळाचे सर्व नायक हर्षभरित व अतिशय गर्वयुक्त झाले. मग वेगानें पक्के बद्ध केलेल्या त्या शत्रूसेनापतींना पदापदीं पुढें ढकलीत त्यांनीं शिवाजीचें दर्शन घेतलें.

केचित् संयति पातिताः सकुतुकं केचिच्च विद्राविताः ।

संरब्धेन शिवेन ते प्रतिभटाः केचिच्च बंदीकृताः ॥

पतत्तत्र जगत्त्रयस्थितिपरे राजन्यलीलाधरे ।

दुष्टध्वंसकरे धराभयहरे चित्रं न विश्वंभरे ॥ ७२ ॥

७२ कांहीं युद्धांत लोळविण्यांत आले, तर कांहीं कौतुकानें पिटाळण्यांत आले आणि कांहीं शत्रुयोद्धे रागावलेल्या शिवाजीनें बंदीत टाकले.तीनहि लोकांचें

कवीन्द्र परमानन्दकृत

रक्षण करणाऱ्या, दुष्टांचा नाश करणाऱ्या, पृथ्वीचे भय नाहीसे करणाऱ्या व क्षाल-
लीला करणाऱ्या (क्षत्रियावतार धारण करणाऱ्या) विश्वभराला हे आश्चर्य-
कारक नाही.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे कवीन्द्रपरमानन्दप्रकाशितायां
शतसाहस्र्यां संहितायां अफजलसैन्यभंगो
नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अध्याय २३ वा

कवींद्र उवाच

अथ तत्तच्छिरोवेष्टश्लिष्टदोर्द्वयपृष्ठकान् ।

उष्णक्लान्तान्निरुष्णीषान्नमद्ग्रीवान् विचेतसः ॥ १ ॥

विकृष्टान् सैनिकैः स्वीयैः परसेनापतीन् पुरः ।

पुंजीभूतान् प्रतापाद्रौ शिवराजो व्यलोकत ॥ २ ॥

कवींद्र म्हणालाः—

१-२ नंतर ज्याच्या त्याच्या पटक्याने दोन्ही हात पाठीमागे बांधलेले, उन्हांने म्लानवदन, बोडके, खाली मान घातलेले, खिन्नमनस्क असे शत्रूकडील सरदार आपल्या सैनिकांनी ओढून आणून, आपणासमोर गोळा केलेले शिवाजी राजाने पाहिले.

ततोऽरिसैन्यादानीतान् सौवर्णान् राजतान् पणान् ।

मञ्जूषान्तरनिक्षिप्तान् रत्नराशीननेकशः ॥ ३ ॥

तथा मुक्तामयान् हारान् हेमभारांश्च भूरिशः ।

स कुबेरगृहाकारे कोषागारे न्यधापयत् ॥ ४ ॥

३-४ मग शत्रूच्या सैन्यामधून आणलेली सोन्याची व चांदीची नाणी, पेट्यांमध्ये ठेवलेल्या रत्नांच्या अनेक राशी, तसेच मोत्यांचे हार आणि सोन्याचे पुष्कळ ढीग त्याने कुबेराच्या वाड्यासारख्या आपल्या कोषागारांत ठेवाविले.

मनीषिण ऊचुः

अल्लीशाहस्य तां सेनां सहितः पत्तिसेनया ।

जयवल्लीवनांभोधौ न्यमज्जयदयं शिवः ॥ ५ ॥

तावत्सेनापतिस्तस्य सहितः सत्तिसेनया ।

क्व नु स्थितो किमकरोत् कवींद्र तदुदीरय ॥ ६ ॥

पंडित म्हणालेः—

५-६ पायदळासह असलेल्या ह्या शिवाजी राजाने अल्लीशाहाचे ते सैन्य जावळीच्या

कवीन्द्र परमानन्दकृत

अरण्यसागरांत बुडविलें; तोंपर्यंत त्याचा सेनापति घोडदळासह कोठें बरें होता आणि त्यानें काय केलें तें, हे कवीद्रा, सांग.

कवीद्र उवाच

बलादफजलं नाम दनुजं हन्तुमुद्यतः ।

प्रस्थितोऽमित्रविजयी जयवर्लीं यदा शिवः ॥ ७ ॥

तदा तदाज्ञया तूर्णं प्रस्थितः पृतनापतिः ।

द्विपां बबंध राष्ट्राणि बभंज नगराणि च ॥ ८ ॥

कवीद्र म्हणालाः--

७-८ अफझलखान नामक दानवास (यवनास) बळानें मारण्यास सज्ज होऊन शत्रुजेता शिवाजी जेव्हां जावळीकडे निघाला, तेव्हां त्याच्या आज्ञेनें सेनापतीनें त्वरित निघून शत्रूचे प्रांत हस्तगत केले आणि नगरे उध्वस्त केलीं.

अस्मिन्नवसरे स्वामिकार्यैकनिहितात्मना ।

वैराटवार्तिना तेन यवनेनाभिमानिना ॥ ९ ॥

प्रहिताः स्वहिताः सैन्यपतयस्तीव्रविक्रमाः ।

उपचक्रमिरे शैवं राष्ट्रमाक्रमितुं क्रमात् ॥ १० ॥

९-१० हकडे ज्यानें स्वामिकार्यामध्येच आपले प्राण वेंचिले त्या वार्ह यथील गर्विष्ठ यवनानें (अफझलखानानें) पाठविलेले आपलें हित करणारे व महा-पराक्रमी असे सरदार शिवाजीचा देश क्रमानें आक्रमू लागले.

यादवः शूर्पविषयं पांडरश्च शिरोबलम् ।

खराटः साहसवटं हिलालः पुण्यनीवृतम् ॥ ११ ॥

द्वपसः सैफखानश्च परसैनिकसंकटम् ।

प्रविश्य निग्रहेणैव जग्राह तलकौकणम् ॥ १२ ॥

११-१२ जाधवानें सुपें प्रांत, पांडन्यानें शिरवळ, खराट्यानें सासवड, हिलालनें पुणें प्रांत हबशी सैफखानानें मराठ्यांनीं व्यापलेलें तळकौकण यांमध्ये शिरून निग्रहानें ते प्रांत घेतले.

ततः शिवस्य सेनानी श्रुत्वा तां देशदुःस्थिताम् ।

कृतामायोधनपरैः परैरफजलाज्ञया ॥ १३ ॥

सहितः सप्तिभिः सप्तसाहस्रैः पत्तिभिस्तथा ।

संपरायपरः श्रीमान् स्वामिकार्याभियोगवान् ॥ १४ ॥

शिवभारत अध्याय २३ वा

परावृत्य महाबाहुर्महाबाहुजिगीषया ।

प्रायात् पतगराड्रंहाः शिवराष्ट्रमनामयम् ॥ १५ ॥

१३-१५ तेव्हां अफजलखानाच्या आशेने युद्धपरायण शत्रूंनी देशाची केलेली दुर्दशा ऐकून, युद्धोत्सुक, प्रख्यात (श्रीमान्), स्वामिकार्यनिष्ठ, पराक्रमी, गरुडाप्रमाणे वेगवान असा शिवाजीचा सेनापति सात हजार घोडदळ, तसेच पायदळ यांसह परतला आणि त्या पराक्रमी सरदारांस जिंकण्याच्या इच्छेने शिवाजीच्या सुत्रसंपन्न (दुःखरहित) देशांत गेला.

खराटं पांडरं चाथ यादवं च सुदुर्जयम् ।

हिलालं सैफखानं च विधास्ये शमनातिथिम् ॥ १६ ॥

सेनापतेरिमां संधां समाकर्ण्य शिवः स्वयम् ।

तस्मै निजेन दूतेन द्रुतमेतद्वेदयत् ॥ १७ ॥

१६-१७ “ खराटे, पांडरे, अजिंक्य जाधवराव, हिलाल आणि सैफखान यांस मी यमसदनास पाठवितों ” अशी (आपल्या) सेनापतीची प्रतिज्ञा ऐकून शिवाजीने स्वतः आपल्या दूतांकरवी त्यास त्वरित असे कळविले की,

यवनोऽफजलो नाम दानवो दुरतिक्रमः ।

जयवल्लीमिमामेति ससैन्यः संधिकाभ्यया ॥ १८ ॥

१८ “ अफजलखान-नामक दुर्जय यवन दानव सैन्यासह तह करण्याच्या इच्छेने ह्या जावळीस येत आहे.

तस्मात्त्वया न योद्धव्यं तस्य तैः सैनिकैः समम् ।

सनद्धेनैव च स्थेर्यं यावत्संधिविनिर्णयः ॥ १९ ॥

१९ म्हणून त्या तहाचा निर्णय होईपर्यंत तूं त्याच्या सैनिकांशी युद्ध करूं नकोस पण सज्ज मात्र राहा.

भवेदहन्यथो यस्मिन् मम तस्य च दर्शनम् ।

तस्मिन्नैवांतिके कुर्यास्त्वं वैराटमसंशयम् ॥ २० ॥

२० आणि ज्या दिवशी त्याची व माझी भेट होईल, त्याच दिवशी तूं वार्डस निःसंशयपणे जावेंस. ”

इत्यादिष्टः स्पष्टमेव स परं शिवभूभृता ।

नायुध्यत परैः सार्धं मध्य एव व्यवस्थितः ॥ २१ ॥

२१ याप्रमाणे शिवाजी राजाने स्पष्ट आज्ञा केल्यामुळे पुढे शत्रूंनी न लढतां तो मध्येच राहिला.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

अथ युद्धमभूद् यस्मिंश्छिवाफजलयोद्धियोः ।

वैराटमाययौ सैन्यपतिस्तस्योत्तरेऽहनि ॥ २२ ॥

२२ पुढें ज्या दिवशीं शिवाजी व अफजलखान या दोघांमध्ये युद्ध झालें, त्याच्या पुढच्या दिवशींच घेनापति (नेताजी पालकर) वाईस आला.

तेन ते न धृतास्तेन विद्रुताः सर्वतोदिशम् ।

मुसेखानप्रभृतयो दुर्धर्षास्त्रिदशद्विषः ॥ २३ ॥

२३ त्यानें धरले नाहींत, म्हणून ते मुसेखानप्रभृति दुर्जय दानव (यवन) दाही दिशांस पळाले.

मनीषिण ऊचुः

स आरोहः सोऽवरोहः स पन्थाः सा महावनी ।

स विरोधी स परिधिः सा निशा स पराभवः ॥ २४ ॥

स वैषः स च संत्रासावेशः साप्यसहायता ।

जयवल्लीपरिसदादमी कथमपासरन् ॥ २५ ॥

पंडित म्हणालेः—

२४-२५ ती (खडी) चढण ! ती (घसरगुंडी) उतरण ! ती (बिकट) वाट ! तें महारण्य ! तो (भयंकर) शत्रु ! तो घेर ! ती भीषण रात्र ! तो पूर्ण पराभव ! ती कापाकापी ! ती घाबरगुंडी ! आणि ती असहाय स्थिति ! असें असतां ते (अफजलसैन्य) जावळींच्या समंतात् प्रदेशांतून कसे पळाले ?

कवींद्र उवाच

पातितेऽफजले तस्मिंश्छिवेन शिवपत्तयः ।

पलायमानानाभितो यवनान् पर्यवारयन् ॥ २६ ॥

कवींद्र म्हणालाः—

२६ त्या अफजलखानास शिवाजीनें ठार केलें असतां पळणाऱ्या यवनांस शिवाजीच्या पदातीर्नी चोहोंकडून घेरलें.

मुसेखानश्च हसनो याकुतश्चांकुशस्तथा ।

नासहन्त परं तत्र परैः कृतमतिक्रमम् ॥ २७ ॥

२७ मुसेखान, हसन, याकुत, आणि अंकुश यांस शत्रूंनीं केलेला मोठा अपमान सहन झाला नाहीं.

अपराद्धे महानासीत् तेषां तेषां च संगरः ।

प्रोत्पतन्निपतद्धेतिमहोत्पातभयंकरः ॥ २८ ॥

शिवभारत अध्याय २३ वा

२८ तिसऱ्या प्रहरीं त्यांच्या त्यांच्यामध्ये म्हणजे मुसलमान व मराठे यांच्या-
मध्ये वर उडणाऱ्या व खाली पडणाऱ्या शस्त्रांच्या मोठ्या उत्पातामुळे भयंकर
असा मोठा संग्राम झाला.

सा शैलभूमिः पत्तीनां हिता वै नाश्वसादिनाम् ।

यवनास्ते ततो भग्नाः संमग्नाः साध्वसार्णवे ॥ २९ ॥

२९ तो डोंगराळ प्रदेश पदार्तास अनुकूल पण घोडेस्वारांस प्रतिकूल
होता. म्हणून त्या यवनांचा मोड होऊन ते भीतिसागरांत मग्न झाले.

परस्परैकमनसः पालयन्तः परस्परम् ।

द्विषद्भ्यागमधिया वीक्षमाणा दिशो दश ॥ ३० ॥

अतीव तुंगान् मातंगांस्तुरगान् सुमनोहरान् ।

अपारान् कोषसंभारान् परिवारान् प्रियानपि ॥ ३१ ॥

विहायापसृतास्तस्मात् समरादमरारयः ।

ताम्यन्तस्तामसाधियस्ते तरूनतरांतरा ॥ ३२ ॥

भ्रमन्तः कातरतराः परेषां दृगगोचराः ।

कंटकाविद्धसर्वांगाः क्षतजार्द्राः क्षतौजसः ॥ ३३ ॥

शिलाशीर्णोरुपर्वाणो मार्गान्वेषणतत्पराः ।

पुरः प्रतापवर्माणं चंद्रराजस्य बांधवम् ॥ ३४ ॥

वित्तस्तं वंचितदृशं द्वित्वैरेव जनैर्वृतम् ।

द्राग् विद्रवंतमद्राक्षुरक्षुद्राः क्षुद्रताजुषः ॥ ३५ ॥

३०-३५ एकमेकांशीं एकचित्त होऊन, एकमेकांचें रक्षण करीत, शत्रु
अंगावर येईल या बुद्धीनें दाही दिशांस पाहात ते अति घिप्पाड दानव (यवन)
हत्ती, अति सुंदर घोडे, अपार कोष (खजिना) आणि प्रिय परिवारसुद्धां टाकून
त्या युद्धांतून पळाले. खिन्न झालेले, तामसबुद्धीचे, झाडांच्या मधून भटकणारे,
अस्यंत घाबरलेले, शत्रूंची दृष्टि चुकविणारे कांट्यांनीं सर्वांग विद्ध झालेले,
रक्तानें भिजलेले, नष्टबल झालेले, दगडांवर दुंगण व गुडघे फुटलेले, मार्ग शोषण्यांत
गढलेले, अक्षुद्र पण क्षुद्र बनलेले अशा त्या यवनांनीं, घाबरलेला, दृष्टि विफल
झालेला, दोनतीनच माणसें बरोबर अडलेला व त्वरेनें पळत सुटलेला असा
चंद्ररावाचा भाऊ प्रतापराव समोर पाहिला.

अथायुधभृतः सर्वे सद्यःशुभितमानभाः ।

निहंतव्योऽयमित्युच्चैर्भ्रुवन्तस्ते तमब्रुवन् ॥ ३६ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

३६ तेष्वां सर्वं सैनिक एकदम खवळून जाऊन “ ह्यास मारलें पाहिजे ” असें मोठ्यानें म्हणत ते त्यास बोलले:—

पुरा कर्णेजपीभूय पुनः पुनरुपेयुषा ।

मिथ्यानुलापिना नित्यं निजच्छन्नापलापिना ॥ ३७ ॥

त्वयैवानीयाफजलः स महानीकनायकः ।

सहसा सहितोऽस्माभिः कालानलमुखे हुतः ॥ ३८ ॥

३७-३८ पूर्वी चुगलखोर म्हणून वारंवार येऊन, नेहमी खोटें बोलून व आपलें कपट छपवून त्या महासेनापति अफजलखानास आणून आमच्यासह त्याची प्रलयाग्नीच्या मुखांत एकदम आहुति दिलीस.

एवमुक्तवतस्तांस्तु हन्तुमुद्यमितायुधान् ।

स निबद्धांजलिः क्रुद्धान् प्रणनाम पुनः पुनः ॥ ३९ ॥

३९ याप्रमाणें बोलून मारण्यासाठीं शस्त्रें उगारलेल्या व क्रुद्ध अशा त्या सैनिकांस त्या प्रतापराव मोठ्यानें हात जोडून पुनः पुनः प्रणाम केला.

मुसेखानस्ततस्तत्र दृष्ट्वा काकुरवाकुलम् ।

ऊचे करुणयैवेनं नीचीकृतनिजस्वरः ॥ ४० ॥

४० नंतर तेथें त्यास काकुळतीच्या स्वरानें बोलतांना पाहून मुसेखानानें आपला स्वर हलका करून त्यास अगदीं करुणापूर्वक म्हटलें:—

मुसेखान उवाच

तव दृष्टचरैवेयमटवी गाढसंकटा ।

अतोऽस्मानग्रतो भूत्वा नय केनचिदध्वना ॥ ४१ ॥

मुसेखान म्हणाला:—

४१ हें गहन व दुर्गम अरण्य तूं पूर्वी पाहिलेलेंच आहे. म्हणून घुटें होऊन (आमचा मार्गदर्शक होऊन) कोणत्या तरी मार्गानें आम्हांस बाहेर घेऊन चल.

वैराटं विषयं गत्वा वयं त्वामात्मदायिनम् ।

सौहृदादुपकर्तारः सखायमिव सुव्रतम् ॥ ४२ ॥

४२ वाई प्रांतास गेल्यावर आम्ही तुज प्राणदात्यावर एकनिष्ठ मित्राप्रमाणें प्रेमानें उपकार करूं.

स इमां गिरमकार्ण्य मुसेखानमुखोद्गताम् ।

तथेति संप्रतिश्रुत्य भृशविश्रब्धमानसः ॥ ४३ ॥

शिवभारत अध्याय २३ वा

केनाप्यज्ञायमानेन दृष्टपूर्वेण वर्त्मना ।

द्राक्तान् निष्कामयामास शिवस्य विषयाद्बहिः ॥ ४४ ॥

४३-४४ मुसेखानाच्या तोंडून निघालेले हे शब्द ऐकून 'तसें करितों' असें वचन देऊन अत्यंत निश्चित होत्याता तो प्रतापराव कोणासहि माहीत नसणाऱ्या व पूर्वी पाहिलेल्या वाटेनें त्यांस शिवाजीच्या प्रांतांतून त्वरित बाहेर घेऊन गेला.

तथाविधानुजत्यागाल्लज्जितोऽफजलात्मजः ।

विन्यस्तपूर्वान् वैराटे तातेनाश्वान्श्च कुंजरान् ॥ ४५ ॥

संभारानवरोधांश्च कोषान् योधांश्च कांश्चन ।

आदाय दूयमानात्मा द्रुतमस्माद्विनिर्ययौ ॥ ४६ ॥

४५-४६ तशा प्रकारें घाकट्या भावास टाकून आल्यानें लज्जित झालेला अफजलखानाचा पुत्र, बापानें पूर्वी वार्डस ठेवलेले हत्ती, घोडे, सामग्री, जनाना, खजिना व कांहीं योद्धे घेऊन दुःखित अंतःकरणानें तेथून त्वरित निघून गेला.

अनुद्रुत्यापि नाद्राक्षीद्यदा तान् द्रुतविद्रुतान् ।

तदा सेनापतिर्नेता पुनर्वैराटमागमत् ॥ ४७ ॥

४७ वेगानें पळून चाललेल्या त्यांचा पाठलाग करूनसुद्धां जेव्हां त्यांची गांठ पडली नाहीं, तेव्हां सेनापति नेताजी पालकर हा पुनः वार्डस आला.

शिवोऽपि विहितद्वेषादल्लीशाहात्सुदुर्मतेः ।

बली बलेन विषयं क्षिप्रमादातुमुद्यतः ॥ ४८ ॥

प्रस्थानभेरीझांकारझांकारितदिगंतरः ।

प्रभावी बहुभिः सैन्यैर्वैराटं स्थानमासदत् ॥ ४९ ॥

४८-४९ बलाढ्य व प्रतापी शिवाजीहि आपला द्वेष करणाऱ्या व अत्यंत दुष्टबुद्धि अल्ली आदिलशाहापासून बलानें देश झटपट हस्तगत करण्यास उद्युक्त होऊन, प्रस्थानदुंदुभीच्या निनादानें दिशा दुमदुमवून, बरोबर पुष्कळ सैन्य घेऊन वार्डस प्राप्त झाला.

अथ स्वेन प्रभावेण कृष्णातटमकंटकम् ।

कृतं व्यलोकत मुदा मोदितो मुदितैर्द्विजैः ॥ ५० ॥

५० तेव्हां आपल्या प्रभावानें कृष्णाथडी निष्कंटक झालेली व ब्राह्मण आनंदित झालेले पाहून त्यास आनंद झाला.

ततोऽप्रयायिनं कृत्वा स तं सेनापतिं निजम् ।

अन्यमाक्रमितुं देशमुपाक्रमत विक्रमी ॥ ५१ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

५१ मग आपल्या त्या सेनापतीस पुढें पाठवून त्या पराक्रमी शिवाजीनें दुसरा देश आक्रमण करण्यास आरंभ केला.

ततस्तु तस्य सैन्यानि परसैन्येन पालितौ ।

पर्यमंडलयंश्छैलावुभौ चंदनवंदनौ ॥ ५२ ॥

५२ पुढें शत्रूसैन्यानें रक्षिलेल्या चंदनवंदन ह्या दोन्ही किल्ल्यांस त्याच्या सैन्यांनीं वेढा दिला.

स नृपः श्रीपतिः साक्षादद्राक्षीदालयं श्रियः ।

श्रालयं नाम नगरं नामनिर्वासिताहितः ॥ ५३ ॥

५३ साक्षात् लक्ष्मीपति असा तो राजा केवळ नांवांचे शत्रूस पळवून लावून लक्ष्मीचें आगर असें जें श्रालय नांवाचें नगर तेथें प्राप्त झाला.

ततोऽफजलविध्वंसादवसन्नावनाश्रयौ ।

भृशं भृशबलानीकैः पुण्यदेशादपासितौ ॥ ५४ ॥

उभौ नायकनामानौ राजानौ यादवान्वितौ ।

खेलकर्णक्रीतपुत्रं हिलालं विश्रुतं क्षितौ ॥ ५५ ॥

पुरस्कृत्याभयं प्राप्य प्रपद्य च महाशयम् ।

न्यपेवेतां विशेषेण शिवतातिमुं शिवम् ॥ ५६ ॥

५४-५६ नंतर अफजलखानाच्या नाशामुळे धैर्य गळालेल्या, निराधार झालेल्या, नायक नांवाच्या दोघां राजांस जाघवरावासह भोंसल्यांच्या सैन्यानें पुणें प्रांतांतून पिटाळून लावल्यामुळे त्यांनीं, खेलकर्णाचा क्रीतपुत्र जो प्रसिद्ध हिलाल त्यास पुढें करून, (त्याच्याद्वारे) अभयदान मिळवून, थोर मनाच्या व अत्यंत कल्याणकारक (दयाळू) शिवाजीस शरण येऊन त्याचा आश्रय केला.

उपायनान्युपानीय नमतस्तान् महाभुजान् ।

आत्मनीनतया श्रीमांश्छिवः श्रीभिः समार्थयत् ॥ ५७ ॥

५७ नजराणे अर्पण करून प्रणाम करणाऱ्या त्या बलवार (पराक्रमी) सरदारांस श्रीमान् शिवाजीनें आपलेपणानें संपत्ति देऊन समृद्ध केले.

अथ खट्वांगकं मायावर्नीं रामपुरं पुनः ।

कलधौतं बालुवं च तथा हलजयंतिकाम् ॥ ५८ ॥

शिवभारत अध्याय २३ वां

अष्टि चाष्टं वटग्रामं वेलापुरमुदुंबरम् ।

मसूरं करहाटं च शूर्पं ताम्रं च पल्लिकाम् ॥ ५९ ॥

नेरलं कामनगरीं विश्रामपुरमप्युत ।

सवाहमूरणं कोलं करवीरपुरं तथा ॥ ६० ॥

बलैराक्रम्य स बली बलीनादाय भूरिशः ।

प्रयच्छन्नभयं वीरो न्यदधान्निजशासने ॥ ६१ ॥

५८-६१ नंतर खटाव (खट्वांगक), माथणी (मायावनी), रामापुर, कले-
ढोण (कलघौत), वाऽवें (बालव), हलजयंतिका, अष्टी
(अष्टि), अष्टें (अष्टं), वडगांव (वटग्राम), वेलापुर, औदुंबर (उदुंबर),
मसूर, कऱ्हाड, सुपें (शूर्प), तांबे (ताम्रं), पाली (पल्लिका),
नेरलें, कामेरी (कामनगरी), विसापुर (विश्रामपुरं), सावे
(सवाहं), उरण, कोळें (कोलं), आणि कोल्हापूर (करवीरपुरं) ह्या स्थळां-
वर बलवान वीरानें सैन्यांसह हत्ता करून त्यांजपासून पुष्कळ खंडणी घेतली
आणि त्यांस अभय देऊन तीं स्थळें आपल्या सत्तेखालीं आणिलीं.

ततो न्यस्य यथान्यासं परितः स्वां पताकिनीम् ।

सहसा स महीपालः प्रणालं शैलमावृणोत् ॥ ६२ ॥

६२ मग आपलें सैन्य सभोवतीं योग्य रीतीनें ठेवून त्या राजानें पन्हाळ-
गडास अचानक वेढा दिला.

परिमंडलितं वीक्ष्य शैलं शैलाधिवासिनः ।

क्षिप्रं वप्रमुपाश्लिष्य जगर्जुर्जलदा इव ॥ ६३ ॥

६३ गडास वेढा पडलेला पाहून गडकरी ताबडतोब तटावर चढून
मेघांप्रमाणें गर्जना करूं लागले.

ते शस्त्रवर्षैः सोत्कर्षैः पृथुवर्ष्मभिरश्मभिः ।

परानवाकिरन्नुग्रतरैरुल्काशरैरपि ॥ ६४ ॥

६४ त्यांनीं असंख्य शस्त्रांचा, प्रचंड दगडांचा व भयंकर उल्का बाणांचा
(दारुच्या) शस्त्रंवर पाऊस पाडला.

भूमानमागतैर्धूमैर्नालायन्त्राननोद्गतैः ।

नभोतकारितमभूद् भृशमंभोधरैरिव ॥ ६५ ॥

६५ तोफांच्या तोंडांतून निघून पसरणाऱ्या धुराच्या लोटांनीं मेघांप्रमाणें
आकाश अगदीं आच्छादून टाकलें.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

आग्नेययन्त्रोदरनिःसृतानां नवोदिताकप्रभविग्रहाणाम् ।

कदंबकैरायसकंदुकानां कुतूहलान्यादित संगरश्रीः ॥६६॥

६६ नुकत्याच उगवलेल्या सूर्यबिंबाप्रमाणें लाल अशा, तोफांमधून सुटणाऱ्या लोहगोलांच्या वर्षावानें युद्धास आश्चर्यकारक शोभा प्राप्त झाली.

तडित्समानाः सुतरां रणन्तः प्रोत्क्षिप्यमाणाः शिवसैनिकौघैः ।

उल्काशरास्तत्र तथा निपेतुः परे यथा चेतसि नो चिचेतुः ॥६७

६७ विजेप्रमाणें अतिशय कडाडणारे, शिवाजीच्या सैनिकांनी वर फेंकलेले उल्काबाण तेथें इतके पडले कीं, शत्रूंना त्यांची कल्पनाहि करवेना !

अथायुधीयाः शिवभूमिपीयाः तं शैलमध्यारुरुहुर्वलेन ।

निषिध्यमाना अपि तैः समस्तैः द्विषद्भिरुद्धूनितहेतिहस्तैः ॥६८

६८ नंतर शस्त्रें फिरविणाऱ्या त्या समस्त शत्रूंकडून अडविले जात असतां हि शिवरायांचे योद्धे त्या गडावर जोरातें चढले.

उत्पत्य तत्रापततां समन्तात् तार्क्ष्यक्रमाणां शिवसैनिकानाम् ।

शूरैः कृपाणैर्निशितैश्च बाणैः प्राणैर्व्ययुज्यन्त बत प्रतीपाः ॥ ६९ ॥

६९ चोहोंकडून उडद्या मारून हल्ला करणारे व गरुडाप्रमाणें वेगवान अशा शिवसैनिकांच्या घातुक (भयंकर) तरवारींनी व तीक्ष्ण बाणांनी शत्रूंचे प्राण घेतले.

शरैः शिवानीकचरप्रयुक्तैर्निपेतुषा शैलजुषा जनेन ।

मन्येऽधमर्णप्रतिमेन भर्तृ प्रत्यर्पितोऽभूदशितो धनौघः ॥ ७० ॥

७० शिवसैनिकांनी सोडलेल्या बाणांच्या योगें मरणाऱ्या गडकन्यांनीं-जणूं काय ऋणकोप्रमाणें भोगलेलें धन धनकोस परत दिलें !

सह्यस्य भर्ता द्विषतामसह्यस्तेभ्यो गृहीतं सपदि प्रसह्य ।

अध्यास्य विंध्याचलतुल्यकार्यं प्रभुः प्रणालाचलमैक्षतायम् ॥७१॥

७१ शत्रूंना असह्य अशा ह्या सह्याद्रीच्या स्वामीशिवाजीनें त्यांच्यापासून बळानें तत्काळ घेतलेल्या त्या विंध्याचलतुल्य पन्हाळगडावर आरूढ होऊन तो पाहिला.

दर्पादेत्य प्रणालाचलशिरसि शिवः सैनिकैरात्मनीनैः ।

न्यस्यंस्तस्मिन्ननीकं दिनमिव निखिलां यामिनीं तामतीत्य ॥

शिवभारत अध्यायं २३ वा

प्राकारागारवापीविलसदुपवनापारकासारगुर्वीम् ।

दृष्टां दृष्टां मुहुस्तां श्रियमतुलतरां पार्वतीयामपश्यत् ॥ ७२ ॥

७२ आपल्या सैनिकांसह पन्हाळगडावर गर्वांनं येऊन तेथें सैन्य ठेवून शिवार्जांनं ती सबंध रात्र दिवसाप्रमाणें घालवून तट, वाडे, विहिरी, सुंदर बागा, अपार तलाव यांच्या योगें वृद्धिंगत अशी ती गडाची अप्रतिम शोभा वारंवार पाहिलेली असूनहि पुनः पाहिली.

इत्युपुराणे सूर्यवंशे निधिवासकरकवीन्द्रपरमानन्द-
प्रकाशितायां शतसाहस्र्यां संहितायां प्रणालाद्रिग्रहो
नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अध्याय २४ वा

—:0:—

मनीषिण ऊचुः

ते तदायोधनात् तस्मान्निधनाभावकांक्षया ।
सहसा विमुखीभूता मुसेखानपुरोगमाः ॥ १ ॥
हीनाः स्वीयेन सैन्येन हीणाश्चाफजलं विना ।
किमकुर्वत किं मत्वा गत्वा विजयपत्तनम् ॥ २ ॥

पंडित म्हणाले:—

१-२ तेव्हां आपले मरण चुकावे ह्या इच्छेने त्या युद्धांतून एकदम परतून (पळ काढून) स्वसैन्यरहित व अफजलखान नसल्याने लज्जित अशा त्या मुसेखानप्रभृति सरदारांनी विजापुरास जाऊन काय विचार केला आणि काय केलें ?

निशम्याफजस्यांतं प्रणालाद्रिग्रहं तथा ।

स्वयं पुनः किमकरोद्येदिलो भृशबालिशः ॥ ३ ॥

३ अफजलखानाचा अंत झाल्याचे व पन्हाळगड घेतल्याचे ऐकून अतिमूर्ख आदिलशहानें स्वतः पुनः काय केलें ?

तं च शैलं समादाय बलादफजलांतकः ।

स विश्वविजयी वीरश्चरितं किंविधं व्यधात् ॥ ४ ॥

४ आणि तो गड बळानें घेतल्यावर अफजलखानाच्या वधकर्त्या त्या विश्वजेत्या वीरानें काय केलें ?

कर्वाद्र उवाच

मुसेखानः फाजिलेन याकुतेनांकुशेन च ।

हसनेन च संभूय निजेनाभिजनेन च ॥ ५ ॥

विजयाहं पुरं गत्वा नत्वा स्वामिनमात्मनः ।

प्रह्वग्रीवः पुरोवर्ती बद्धांजलिपुटोऽभवत् ॥ ६ ॥

५-६ फाजल, याकुत, अंकुश, हसन आणि आपला परिवार यांसह मुसेखान विजापुरास जाऊन, आपल्या धन्यास प्रणाम करून, मान खाली घालून पुढें हात जोडून उभा राहिला.

शिवभारत अध्याय २४ वा

येदिलस्तमथोद्गीक्ष्य विषीदंतमधोमुखम् ।

जगाद् गर्वगर्भाभिर्गीर्भिरुत्साहयन् भृशम् ॥ ७ ॥

७ तो खिन्न व अधोवदन आहे असे पाहून आदिलशहा गर्वयुक्त भाषणानें त्यास उत्तेजन देत म्हणाला.

येदिल उवाच

सहसा साहसात् स्वामिकार्यव्ययितजीवितः ।

स यातस्तां दशां तर्हि न यातः शोचनीयताम् ॥ ८ ॥

आदिलशहा म्हणालाः—

८ एकदम साहस केल्यामुळें स्वामिकार्यामध्ये प्राण वेंचिलेल्या त्या (अफजलखाना)ला जर ती दशा प्राप्त झाली, तर तो शोचनीय झाला असें नाही.

कृतहस्तः स्वयं तत्र कुसृतिप्रकृतिः परः ।

तमेकाकिनमाहूय हतवान् विजने वने ॥ ९ ॥

९ स्वतः तरबेज-निष्णात व कपटी स्वभावाच्या शत्रूनें त्यास तेथें एकटा बोलावून निर्जन अरण्यांत ठार मारलें.

यद्ययास्यत् तदा तत्र सेनामादाय भूयसीम् ।

असावजलस्तर्हि नायास्यत् तादृशीं दशाम् ॥ १० ॥

१० जर त्या वेळीं तो अफजलखान मोठें सैन्य घेऊन तेथें गेला असता, तर त्याला तशी दशा प्राप्त झाली नसती.

न हि साहसमात्रेण सिद्धिमायान्त्युपक्रमाः ।

अलं फलाय महते सनयाः किल विक्रमाः ॥ ११ ॥

११ केवळ साहसानेंच कामें सिद्धीस जात नाहीत; तर शहाणपणाचे पराक्रमच खरोखर मोठे फलप्रद होतात.

विपिनेऽफजलं तत्र यो हन्त हतवान् रुषा ।

आशीविष इवोच्छीर्षगतो नोपेक्ष्य पत्र सः ॥ १२ ॥

१२ अरेरे ! त्या वनांत अफजलखानास ज्यानें क्रोधानें मारलें, त्याची उशा-पार्शी असलेल्या सर्पाप्रमाणें मुळीच उपेक्षा करतां कामा नये.

अविषह्यतमं तस्मात् तमागस्करमात्मनः ।

शल्यतुल्यं सद्यशैलादुद्धरिष्यामि सर्वथा ॥ १३ ॥

कधीन्द्रः परमानन्दकृत

१३ म्हणून माझा अपराध करणाऱ्या त्या अत्यंत दुःसह शिवाजीस सहाय्यी-
पासून साफ उखडून काढतो.

बत प्रस्थाय वैराटमास्थितः सोऽपि संप्रति ।

सद्यः समुह्य सैन्यानि प्रणालाद्रिमुपैष्यति ॥ १४ ॥

१४ अहो ! सध्यां तोहि निघून वार्ईस आला आहे. लगेच सैन्य घेऊन
तो पन्हाळगडावर येईल.

निगदंति प्रणिधयः किवदंतीमिमामिह ।

तस्मात् सर्वेऽप्यभिक्रम्य कुरुध्वमतिविक्रमम् ॥ १५ ॥

१५ अशी वदंता हेर येथे सांगत आहेत. म्हणून तुम्ही सर्वच चालून
जाऊन मोठा पराक्रम करा.

तत्तद्देशजुषस्तांस्तानानाय्यानीकनायकान् ।

परनिग्रहणायोच्चैर्जागरूकानिव ग्रहान् ॥ १६ ॥

साहाय्याय समुन्नद्धान् संदोह्यान्यांश्च सैनिकान् ।

अहर्दिवमविश्रांताः प्रयात पतगा इव ॥ १७ ॥

१६-१७ शत्रूंचा नाश करण्यास ग्रहांप्रमाणे अत्यंत जागरूक असे त्या त्या
प्रांतांतील ते ते सेनानायक आणवून आणि दुसऱ्याहि अभिमानी सरदारांस
साहाय्य पाठवून तुम्ही पक्ष्यांप्रमाणे रात्रंदिवस अविश्रांतपणे चाल करा.

फरादसूनुसूर्तिर्हि नाम्ना यो रुस्तुमेजनः ।

स पृथुप्रधनश्लाघी पृतनापतिरस्तु नः ॥ १८ ॥

१८ फरादखानाचा नातू महायुद्धाभिमानी रस्तुमजमान हा आमचा सेना-
धिपति असू दे.

इत्युक्तास्तेन सर्वेऽपि सत्कृताश्च यथोचितम् ।

तमात्मनः परिवृढं प्रणिपत्य प्रभाविणम् ॥ १९ ॥

ते सैन्यपतयस्तस्मात् पुरात् विजयसाह्वयात् ।

कृतक्ष्वेडारवोद्ग्राः समग्रा अपि निर्ययुः ॥ २० ॥

१९-२० याप्रमाणे त्या सर्वांसच बोलून त्यांना त्यांचा यथोचित सत्कार
केला असतां ते सर्वच सरदार आपल्या सामर्थ्यवान स्वामीस प्रणाम करून
भयंकर गर्जना करीत विजापुरांतून बाहेर पडले.

अथ संप्रेषितचरा चरास्ते येदिलांतिके ।

तमुदन्तं प्रणालाद्रेर्द्रुतमेत्य न्यवेदयन् ॥ २१ ॥

शिवभारत अध्याय २४ वा

२१ नंतर पूर्वांच पाठविलेल्या हेरांनीं आदिलशहाजवळ त्वरित येऊन ती पन्हाळगडासंबंधाची बातमी सांगितली.

निशम्य येदिलस्तेन नरेंदेण करे कृतम् ।

अन्वशोचत् तमचलं फणी फणमिवोन्नतम् ॥ २२ ॥

२२ आपली उंच फणा गारुड्यानें पकडली असतां सापास जसें दुःख वाटतें, तसा तो उत्कृष्ट गड त्या राजानें (शिवाजीनें) हस्तगत केलेला ऐकून आदिलशहास दुःख झालें.

तमद्रिमद्रिपतिना शिवेन स्ववशीकृतम् ।

अल्लीशाहोऽन्वहं चित्ते चिंतया पर्यतप्यत ॥ २३ ॥

२३ गडांचा स्वामी जो शिवाजी त्यानें तो गड काबीज केलेला ऐकून अल्लीशहा दररोज चित्तेनें मनांत पोळूं लागला.

अथात्मानमपर्याप्तं मन्वानस्तद्विनिग्रहे ।

द्रुतमानाययामास दिल्लीपतिपताकिनीम् ॥ २४ ॥

२४ तेव्हां त्याचा निग्रह करण्यास आपण असमर्थ आहों असें समजून त्यानें दिल्लीच्या बादशहाची सेना लवकरच मदतीस आणविली.

शिवराजोऽपि तच्छ्रुत्वा घनसंनाहशालिनः ।

परसैन्यपतीन् भूयः संपरायाभिलाषिणः ॥ २५ ॥

नियुज्य पृतनामुग्रां प्रणालाचलपालने ।

स्वयमुत्साहवानुच्चैरुत्सुकस्तज्जिगीषया ॥ २६ ॥

स्फुरद्धेतिशतोदग्रदवाग्निसमविभ्रमैः ।

सैन्यैः समन्वितस्तैस्तैः पुरस्तात् तरसाभवत् ॥ २७ ॥

२५-२७ तेव्हां शिवाजीनेहि शत्रूकडील दड युद्धवेपधारी सरदार पुनः युद्ध करूं इच्छित आहेत असें ऐकून पन्हाळगडाच्या रक्षणार्थ उग्र (कडवें) सैन्य ठेवून जातीचा उत्साहवाज् व त्यांना जिंकण्याच्या इच्छेनें अत्युत्सुक असा तो लखलखणाऱ्या शेंकडों शस्त्रांच्यामुळे भयंकर वणव्याप्रमाणें शोभणाऱ्या त्या त्या सैन्यांसह वेगानें पुढें चालून गेला.

परोऽपि रुस्तुमं नाम पृतनाधिपतिं निजम् ।

सुदुर्धरं पुरस्कृत्य साभिमानाः पुरोऽभवन् ॥ २८ ॥

२८ शत्रूंनींमुद्दां रुस्तुम नांवाच्या आपल्या अत्यंत दुर्जय सेनाधिपतीच्या नेतृत्वाखालीं अभिमानानें पुढें चाल केली.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

अथ वीक्ष्य सुदुर्धर्षीं परवीरपताकिनीम् ।

रुस्तुमः फाजिलादीन् स्वान् यूथनाथानवोचत ॥ २९ ॥

२९ तेव्हां शत्रुवीरांची (मराठ्यांची) सेना अजिंक्य आहे असें पाहून रुस्तुम फाजिलप्रभृति आपल्या सेनानायकांस म्हणालाः—

रुस्तुम उवाच

पश्यत प्रसभं व्यूढां प्रतिपक्षचमूमिमाम् ।

सन्नाहिनीं महोत्साहां धीरामुल्लासितध्वजाम् ॥ ३० ॥

रुस्तुम म्हणालाः—

३० शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज, दुष्कर कृत्ये करणारी, अत्यंत उत्साही, धैर्यवान, झगझगगीत तेजस्वी निशाणें असलेली, मजबूत व्यूह रचलेली ही शत्रुसेना पहा.

सन्त्यस्यां हि महावीराः सीरायुधसमश्रियः ।

प्रत्यात्मान इवानेके शिवस्यातुलतेजसः ॥ ३१ ॥

३१ हिच्यामध्ये बलरामासारखे महावीर अतुलपराक्रमी शिवाजीचीं जणू काय अनेक प्रतिबिंबेच आहेत.

स एष शिवसेनानीनेता नाम प्रतापवान् ।

योत्स्यते भृशमस्माभिरभिमानभृतां वरः ॥ ३२ ॥

३२ तो हा शिवाजीचा सेनापति प्रतापी, महामानी नेताजी आमच्याशीं निकरानें लढूं इच्छीत आहे.

तथा यादवराजोऽपि व्यूढकंकटको युवा ।

प्रभूतकटकः क्रुध्यन्नस्मान्भिवुभूषति ॥ ३३ ॥

३३ त्याचप्रमाणें कवचधारी, पुष्कळ सैन्यानें युक्त, रागावलेला असा तरुण जाधवरावमुद्दां आमचा पराभव करूं इच्छीत आहे.

खराटः खर्वितारातिवलः प्रबलसाहसः ।

सूनुना हनुमन्नाम्ना सहितोऽस्मान् जिगीषति ॥ ३४ ॥

३४ शत्रूसेना छिन्नभिन्न करून टाकणारा, प्रचंड साहसी खराटे हा आपल्या हणमंत नांवाच्या पुत्रासह आम्हांस जिंकू इच्छितो.

पांडवप्रतिमो युद्धे पांडरः पांडरध्वजः ।

बलस्य महतो भर्ता कर्ता समरमद्भुतम् ॥ ३५ ॥

शिवभारत अध्याय २४ वा

३५ युद्धांमध्ये अर्जुनासारखा, पांढरें निशाण असलेला, मोठ्या सैन्याचा अधिपति पांढरे आमच्याशी अद्भुत युद्ध करणार.

करवालकरः कालः कालज्वलनभीषणः ।

करिष्यति हिलालोऽपि भृशं भृशबलप्रियम् ॥ ३६ ॥

३५ खड्गधारी, प्रलयाग्नीप्रमाणें भयंकर, प्रत्यक्ष काळच असा काळा हिलालसुद्धां भोसल्याचें अत्यंत हित करील.

महसां राशिरिंगालो हीरवर्मा महाभुजः ।

तथा व्याघ्रो भीमनामा प्रवारः सिद्धजित् तथा ॥ ३७ ॥

गोदो नाम महावीरो जगत्स्थापकवंशजः ।

तथा परशुरामोऽपि महाद्रिककुलोद्भवः ॥ ३८ ॥

अपरेऽपि महानीकनाथाः प्रधनपारगाः ।

शिवराजस्याभिसराः प्रसरन्ति पुरः पुरः ॥ ३९ ॥

३७-३९ तेजोराशि, महाबाहु हिराजी इंगळ, भिमाजी वाघ, सिधोजी पवार, महावीर गोदाजी जगताप, जणू काय दुसरा परशुरामच असा महाडिक, तसेच दुसरे युद्धनिपुण मोठमोठे सेनानायक शिवाजी राजाचे साह्यकर्ते पुढें चालून येत आहेत.

स्वयं भृशबलो राजा शिवोऽपि रिजराजहः ।

अमरप्रतिमः कामं समरं पारयिष्यति ॥ ४० ॥

४० शत्रुराजांचा हन्ता, देवतुल्य शिवाजी राजा भोसला हा स्वतः युद्ध खास जिंकणार.

तदद्वास्माकमप्येते यूथनाथाः समन्ततः ।

संव्युह्य वाहिनीं स्वां स्वां तिष्ठन्तु मृधमुर्धानि ॥ ४१ ॥

४१ म्हणून खरोखर ह्या आमच्या सेनानायकांनीं देखील सर्व बाजूंस आप- आपल्या सैन्यांची चांगली रचना करून युद्धाच्या अघाडीस उभें राहावें.

पालयिष्याम्यहं मध्यभागमद्वा महायुधाः ।

सव्यं पार्श्वमनीकस्थः फाजिलोऽवतु विक्रमी ॥ ४२ ॥

४२ हे महायोद्धांनां, मी खास मध्यभागाचें रक्षण करतो; पराक्रमी सरदार फाजल डाव्या बगलेचें रक्षण करूं दे.

मलीक इतबाराहः सादातेन समन्वितः ।

पालयत्वपरं पार्श्वं पृतनायाः पृथुस्मयः ॥ ४३ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृतं

४३ आणि महागर्विष्ठ--मलिक इतवार सादातासह सेनेच्या उंजव्या बगलेचें रक्षण करूं दे.

अजीजखानतनयः फतेखानो महायशाः ।

तथा मुल्लाहयाह्नोऽस्तु पार्ष्णिग्राहक्रियापरः ॥ ४४ ॥

४४ अजीजखानाचा पुत्र महाकीर्तिमान फत्तेखान आणि मुल्लाहय हे पिछाडीचें रक्षण करूं देत.

संताभिधो घोरफटः सर्जराजश्च घांटिकः ।

सन्नद्धाः सैनिकाश्चान्ये पालयन्त्वभितश्चमूमू ॥ ४५ ॥

४५ संताजी घोरपडे, सर्जेराव घाटगे आणि दुसरे सज्ज योद्धे यांनीं चोहोंकडून सेनेचें रक्षण करावें.

इत्युक्तास्तेन ते सर्वे यथास्थानमवस्थिताः ।

पालयामासुरव्यग्राः समग्रामपि वाहिनीम् ॥ ४६ ॥

४६ ह्याप्रमाणें त्यांनें त्यांस सांगितल्यावर ते सर्व आपआपल्या स्थानीं राहून समग्र सेनेचें अव्यग्रपणें रक्षण करूं लागले.

तदानीमेव भूपालः शिवोऽपि निजवाहिनीम् ।

व्यूहयन्त्रभितो योधानवोचदुचितं वचः ॥ ४७ ॥

४७ त्याच वेळीं शिवाजीराजानेंसुद्धां आपल्या सेनेची सभोंवती रचना करीत योद्ध्यांना उद्देशून समयोचित भाषण केलें.

नेता फाजिलमभ्येतु चतुरंगचमूपतिः ।

प्रयातु परवीरघ्नो व्याघ्रो मुल्लाहयाह्नयम् ॥ ४८ ॥

४८ चतुरंग सेनेचा अधिपति हा नेताजी फाजलावर हल्ला करूं दे. शत्रुवीरांना मारणारा वाघ मुल्लाहयावर चाल करूं दे.

मलीकमितवाराख्यमिंगालोऽप्यभिसर्पतु ।

महाद्रिको महामानी फतेखानेन युध्यतु ॥ ४९ ॥

४९ मलिक इनबारावर इंगळे चालून जाऊं दे. महामानी महाडिकानें फत्तेखानाशीं लढावें. सिधोजी पवारानेंसुद्धां सादातास तोंड द्यावें. गोदाजी हा घाटगे व घोरपडे यांजवर चालून जाईल.

प्रवारवंश्यः सिद्धोऽपि सादाताभिमुखोऽचतु ॥

गोदस्तु घांटिकं घोरफटं च प्रतियास्यति ॥ ५० ॥

शिवभारत अध्याय २४ वा

अहं तु रुस्तुमं नाम यवनानीकनायकम् ।

सादयिष्यामि समरे शूरं नासीरवर्तिनम् ॥ ५१ ॥

५१ आणि अघाडीस असलेल्या रुस्तुम नामक शूर यवन सेनाधिपतीस मी युद्धांमध्ये ठार करीन.

दक्षिणेन च सैन्यस्य खराटः पांडरोऽपि च ।

हिलालो यादवश्चोभावितरेणाभिगच्छताम् ॥ ५२ ॥

५२ खराटे व पांडरे ह्यांनी सैन्याच्या उजव्या बाजूवर आणि हिलाल व जाषव ह्या दोघांनी डाव्या बाजूवर चालून जावें.

इत्युक्तवति राजेंद्रे तद्योधास्ते महायुधाः ।

समं दुंदुभिनादेन सिंहनादान् वितेनिरे ॥ ५३ ॥

५३ याप्रमाणें राजेंद्र (शिवाजी)ने भाषण केल्यावर त्याच्या त्या महापरा-
क्रमी योद्ध्यांनी दुंदुभिध्वनिबरोबरच सिंहगर्जना केली.

ततो भूरिप्रभेदानां दुंदुभीनामनेकशः ।

ऋचकानां काहळानां पणवानां च सर्वशः ॥ ५४ ॥

गोमुखानां च शृंगाणामनीकद्वयवर्तिनाम् ।

निध्वानः पुष्कराध्वानमावृणोद्दीर्णदिङ्मुखः ॥ ५५ ॥

५४-५५ नंतर पुष्कळ प्रकारचे दुंदुभि, ऋचक (रणवाद्यविशेष), कर्णे, ढोल,
गोमुख (मृदंगविशेष), शिंगे, अशा दोन्ही सैन्यांतील रणवाद्यांच्या दिशा दणा-
णून सोडणाऱ्या ध्वनीने आकाश व्यापून टाकलें.

अग्रतः प्रचलन्तीनां पताकानां समंततः ।

कान्तिभिः सकलं व्योम तदा किर्मीरतां दधौ ॥ ५६ ॥

५६ अग्रभागी चालणाऱ्या पताकांच्या चौहोंबाजूस फांकणाऱ्या तेजानें सर्व
आकाश चित्तीवचित्त दिसू लागलें.

ते ततोऽत्यर्थमुद्वेले स्वनन्त्यौ भृशभीषणे ।

पूर्वापरार्णवनिभे पृतने समसज्जताम् ॥ ५७ ॥

५७ नंतर मर्यादाबाहेर अतिशय उसळणाऱ्या, गर्जना करणाऱ्या, अतिभयंकर
अशा पूर्व व पश्चिम समुद्रांसारख्या त्या सेना परस्परांशी भिडल्या.

आवेशादथ भुजदंभद्वत्तचित्तैः

अभ्यर्णागतपृतनाद्वयाग्रयोधैः ।

कवीन्द्र परमानन्दकृतं

गर्जेद्भिः सकुतुकसंप्रणोदिताश्वैः

धाराभिः समरधराभिषिच्यते स्म ॥ ५८ ॥

५८ मग एकमेकांच्या संनिघ आलेल्या त्या दोन्ही सैन्यांच्या अघाडीतील बाहुबलगर्विष्ठ योद्ध्यांनी आवेशाने गर्जना करित व उस्तुकतेने घोडे फेकीत ऋषिरघारांनी रणभूमि मिजविली (रणभूमीस स्नान घातले).

आधावचुरगखुरोत्थरेणुधारा-

संभाराकुलितमिहांतरेंऽतरिक्षम् ।

संप्राप्ते घनसमये वहन्नवांभः-

संपृक्तं सर इव धूसरं बभूव ॥ ५९ ॥

५९ इतक्यांत घावणाऱ्या घोड्यांच्या खुरांनी उडालेल्या धुळीच्या लोटांनी व्यापलेले अंतरिक्ष, पावसाळ्याच्या आरंभी वाहणाऱ्या नव्या पाण्याने भरलेल्या सरोवराप्रमाणे गढूळ झाले.

तं वृष्टेः समयमुदीक्ष्य दीर्घसारैः

आसारैर्नवजलदैरिव प्रकामम् ।

धावद्भिः सपदि धनुर्धरैरनेकैः

वाणौघैर्गगनतलं वताप्यधायि ॥ ६० ॥

६० तो वृष्टीचा समय ओळखून नवीन मेघांनी जोराच्या सरींनी आकाश जसे अगदी आच्छादून टाकावे तसे घावणाऱ्या धनुर्धरांनी अनेक शरवृष्टींनी ते एकदम पूर्णपणे झांकून टाकले.

यावत् स्वं रिपुमवलोक्य लब्धहर्षः

कोदण्डं किल युधि काश्चिदाचकर्ष ।

तावत् तत्करधृतभल्लभिन्नहस्तः-

तच्चित्रं यदजनि तत्र नो विहस्तः ॥ ६१ ॥

६१ आपला शत्रु पाहून हर्ष झालेल्या कोणा वीराने, युद्धामध्ये घनुष्य ओढले तोंच त्याच्या (शत्रूच्या) हातांतील भाल्याने त्याचा हात भेदिला गेला असतांही तो तेथे गोंघळला नाही हे आश्चर्य होय !

संग्रामांगणभुवि भूरिकीर्तिषुष्पा-

प्यादातुं सपदि धनुर्लतां विकृष्य ।

शिवभारत अध्याय २४ वा

ते शूराः करकलया शिलीमुखानां
संदोहं द्रुतमुद्पातयन् परेषु ॥ ६२ ॥

६२ रणभूमीवरील विपुल कीर्तिरूप घृष्ये तोडण्यासाठी घनुष्यरूपी लता तत्काळ ओढून त्या वीरांना हस्तकौशल्याने बाणरूपी भ्रमरांच्या झुंडी शत्रूवर वेगाने उडविल्या.

अभ्येतप्रतिभटचंडचंद्रहास-

प्रौढिम्ना द्रुतमपमूर्धतां प्रपद्य ।

श्लिष्यद्भिः क्षितिमपि बद्धमुष्टिभावा-

न्नोन्मुक्ताः कचन पताकिभिः पताकाः ॥ ६३ ॥

६३ चालून आलेल्या शत्रुयोद्ध्यांच्या तीक्ष्ण तरवारींच्या प्रभावाने मुंडकीं वेगाने तुटून जाऊन भूमीवर पडणाऱ्या पताकावाल्यांनीं सुद्धा, मुठी आवळलेल्या असल्यामुळे पताका मुळीच कोठेहि सोडल्या नाहीत.

आगच्छन् गुरुतरगर्वमर्ववाहैः

संसृज्य द्रुतकृतसंगरावगाहैः ।

संरंभादभिजगृहेऽग्रैरनेकैः

सैन्यौघैः स्वयमथ रुस्तुमः शिवेन ॥ ६४ ॥

६४ युद्धामध्ये त्वरेने घुसलेल्या घोडेस्वारांसह मिळून मोठ्या गर्वाने चालून येणाऱ्या रुस्तुमखानावर अघाडीच्या अनेक पथकांसह शिवाजीने स्वतः त्वेषाने हल्ला केला.

कर्षन्तः सपदि धनूंषि सप्रकर्षं

युध्यन्तः शिवसुभटाः शरैरमोघैः ।

क्रुद्धानामभिपततां महायुधानां

म्लेच्छानामदयमपातयंछिरांसि ॥ ६५ ॥

६५ तत्काळ घनुष्ये जोराने ओढून अमोघ बाणांनी लढणाऱ्या शिवाजीच्या उत्तम योद्ध्यांनी खवळलेल्या व हल्ला करणाऱ्या महायुधधारी म्लेच्छांचीं मुंडकीं दया न दाखवितां पाडलीं.

सोल्लासं भृशबलसैन्यपातितानां

दंभोलिप्रकृतिभृतां बतायुधानाम् ।

संघातं कथमपि सेहिरे न तस्मिन्

संमर्दे सुमहाति रुस्तुमायुधीयाः ॥ ६६ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

६६ भोंसल्यांच्या सैन्यानें उत्साहानें फेंकलेल्या वज्रासारख्या आयुधांचा समूह रस्तुमाचे योद्धे त्या अति प्रचंड छुंजामध्ये मुळांच सहन करूं शकले नाहींत.

तिष्ठन्तं करटिकदंबदुर्गदेशे
गर्जन्तं घनमिव फाजिलं तदोच्चैः ।
आक्रामन् मरुदिव सर्वतो बलीयान्
उद्भ्रान्तं शिवपृतनापतिर्व्यधत् ॥ ६७ ॥

६७ गजसमूहरूपी दुर्गामध्ये उभा असलेल्या व मेघाप्रमाणें प्रचंड गर्जना करणाऱ्या फाजलावर प्रचंड वाऱ्याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं हल्ला चढवून शिवाजीच्या बलाढ्य सेनापतीनें त्यास गर्भगळीत केलें.

नेतारं भृशबलभूपवाहिनीनां
नेतारं कुपितमुदीक्ष्य फाजिलोऽद्वा ।
उच्चैरुच्चरितपदां पपाठ नांदीं
प्रारंभे द्रुतमपयानरूपकस्य ॥ ६८ ॥

६८ शिवाजीच्या सैन्यांचा नेता जो नेताजी तो खवळलेला पाहून फाजलानें खरोखर प्रारंभींच पलायनरूपी नाटकाची नांदी मोठ्यानें त्वरित म्हटली म्हणजे प्रथमारंभींच वेगानें पलायन केलें.

रत्नाढ्याभरणविभूषिता युवानः
संग्रामाङ्गणभुवि लोहितांगरागाः ।
अन्येभ्यो भयमपहाय केऽपि वीर-
श्रीयुक्ताः शरशयनेषु शेरते स्म ॥ ६९ ॥

६९ रत्नखचित अलंकारांनीं विभूषित व रक्ताची उटी लावलेले कांहीं तरुण वीर दुसऱ्यांचें भय टाकून वीरश्रीनें युक्त अग्रे रणांगणामध्ये शरशय्यांवर पडुडले.

संग्रामे महति खराटकेन केचित्
योद्धारः सपदि च पांडरेण केचित् ।
विध्वस्ताः स्वयमथ यादवेन केचित्
व्याघ्रेण स्वयमाभिपत्य चापि केचित् ॥ ७० ॥

७० त्या महासंग्रामामध्ये कांहीं योद्धे खराठ्यानें, कांहीं पांडव्यानें, कांहीं स्वतः जाघवानें, कांहीं स्वतः वाघानें हल्ला करून तत्काळ ठार केले.

शिवभारत अध्याय २४ वा

सोत्साहं प्रधनमपरो महोग्रकर्मा
विक्रम्यामृणदहितान् स हीरवर्मा ।

क्रोधाग्निप्रसृमरधूमधूम्रधामा

कांश्चित्तानथ हतवान् हिलालनामा ॥ ७१ ॥

७१ त्या अतिउग्रकर्म्या युद्धोत्सुक हिराजीने (हरिवर्म्याने) उत्साहाने हल्ला करून शत्रूंचा चुगडा केला. क्रोधाग्नीपासून पसरणाऱ्या धुगाने ज्याची कांति धुरकटली आहे अशा हिलालाने कांतीना ठार केलें.

स्वं शस्त्रं विजहति रुस्तुमे वियाते
संग्रामात् सपदि च फाजिलेऽपयाते ।

सादातप्रमुखमनीकमव्यवस्थं

त्रातारं कमपि निजस्य नाध्यगच्छत् ॥ ७२ ॥

७२ उद्धट रुस्तुमाने आपले शस्त्र टाकलें असतां व फाजलाने युद्धांतून एकदम पळ काढला असतां गोंधळ उडालेल्या सादातप्रमुख सैन्याला आपला त्राता कोणीहि मिळाला नाही.

अथ समरसदेशात् पंचषैरश्ववारैः

अपसरति विहस्ते रुस्तुमे भंगभाजि ।

भृशमशरणमल्लीशाहसैन्यं समस्तं

व्यधित दशदिगंतप्रेक्षणायासमाशु ॥ ७३ ॥

७३ तेव्हां पराभूत झालेला व गोंधळून गेलेला रुस्तुमखान पांचसहा घोडे-स्वारांसह युद्धामधून पळाला असतां अत्यंत असहाय असें अल्लीशाहाचे समस्त सैन्य दाही दिशा शीघ्र पळत सुटलें.

तदनु शिवनृपस्तं प्राप्तभंगं पुरस्तात्

प्रसभमपसरन्तं रुस्तुमं त्रस्तमुच्चैः ।

निकटगमपि नैव न्यग्रहीन्निग्रहार्हं

न हि विदधति भीरौ शूरतां सूर्यवंश्याः ॥ ७४ ॥

७४ त्यानंतर, पराभव पावलेल्या, अत्यंत घाबरलेल्या, समोरून वेगाने पळून जाणाऱ्या त्या रुस्तुमास तो निकट असतांहि व पकडण्यास योग्य असतांहि शिवाजीनें पकडलें नाहीच. कारण सूर्यवंशी राजे भिन्न्यावर शौर्य गाजवीत नाहीत.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

येऽस्मानप्यपहाय हन्त समरे सद्योपयाताः स्वयं
भूयोऽप्याश्रयितुं त्रपाविरहितान् लज्जामहे तान् वयम् ।
मन्वानाः सुतरामितीव हृदये ते येदिलानीकिनी-
मत्तेभाः सबलं शिवं भृशबलं भेजुः शरण्यं प्रभुम् ॥७५॥

७५ “ जे आम्हांस युद्धांत सोडून स्वतः लगेच पळून गेले त्या निर्ल-
ज्जांचा पुनः आश्रय करण्याची आम्हांस लाज वाटते ” असाच जणू काय
मनांत पक्का विचार करून त्या आदिलशहाच्या सेनेतील मत्त हत्तीनीं शरणां-
गतांचें रक्षण करणाऱ्या बलाढ्य भोसले राजाचा आश्रय केला (ते शिवाजीच्या
हार्ती लागले).

सोत्साहोत्सवशिवसंहृतप्रतीप-

प्रस्रस्ताभरणगणप्रभानुभावैः ।

कर्षन्ती सकुतुकलोकलोचनौघं

सौभाग्यं किमपि बभार सा मृधश्रीः ॥ ७६ ॥

७६ उत्साहानें व आनंदानें शिवाजीनें मारलेल्या शत्रूंच्या अंगांतून पडलेल्या
अलंकारांच्या राशींच्या तेजःपभावानें, लोकांचे नेत्र कौतुकानें आकर्षिणाऱ्या त्या
समरश्रीला कांहीं अवर्णनीय शोभा प्राप्त झाली.

प्रयत्नप्रोन्मज्जत्तुरगशतविज्ञातहृदयां

गभीरां गर्जन्तीं प्रतिभयतरामुद्धतरयाम् ।

प्रवाहप्रौढिम्ना सपदि परिपूर्णोभयतटां

कबंधानां श्रेणी कथमथ तताराश्रसरितम् ॥ ७७ ॥

७७ प्रयत्नानें (प्रयासानें) बाहेर पडणाऱ्या शेंकडों घोड्यांस जिचें अंतरंग
माहीत आहे अशी ती खोल, गर्जना करणारी, अति भयंकर, अद्भुत वेग अस-
लेली, प्रवाहाच्या वाढीमुळें लगेच दुथडी भरून चाललेली रक्ताची नदी घडांच्या
रांगेनें कशी बरें ओलांडिली ?

इत्थं स रुस्तुममुखान् विमुखान् विधाय

देशं च तं नरपतिः स्वकरे निधाय ।

ढक्कारवेण मधुरेण दिगंगनानां -

उल्लासयन्नुदलसद्वदनांबुजानि ॥ ७८ ॥

शिवभारत अध्याय २४ वा

७८ याप्रमाणें रुस्तुमप्रभृति शत्रूस पळवून लावून, तो प्रांत हस्तगत करून महादुंदुभीच्या मधुर ध्वर्नाने दिशारूपी स्त्रियांचीं मुखकमळे उल्लसित करीत शिवाजी राजा झळकूं लागला.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे निधिवासकरकवींद्रपरमानंद-
प्रकाशितायां शतसाहस्रयां संहितायां रुस्तुमादि
भंगो नामाध्यायः ॥ २४ ॥

अध्याय २५ वा

कवीन्द्र उवाच

रुस्तुमादीन् विनिर्जित्य वितत्य च सितं यशः ।
शिवोऽल्लीशाहविषयं वशमानेतुमंजसा ॥ १ ॥
संप्रेष्य महतीं सेनां सेनापतिसमन्विताम् ।
स्वयं पुनः प्रणालाद्रिमवेक्षितुमुपागमत् ॥ २ ॥

कवीन्द्र म्हणाला:—

.२-२ रुस्तुमखानप्रभृतीना पराभूत करून, आपली घवल कीर्ति पसरून अल्लीशाहाचा मुख्य ताबडतोब ताब्यांत आणण्याकरितां सेनापतीबरोबर मोठी सेना पाठवून शिवाजी स्वतः पुनः पन्हाळगडाची देखरेख करण्यास गेला.

सोऽपि सेनापतिर्नेता शिवराजनियोजितः ।

येदिलस्याशु तद्राष्ट्रं वशीचक्रे महायशः ॥ ३ ॥

३ त्या महाविख्यात सेनापति नेताजीनेहि शिवराजाच्या आज्ञेवरून आदिल-शाहाचा तो मुख्य हां हां म्हणतां ताब्यांत आणला.

कपित्थं बदरग्रामं मल्लग्रामं च कुंडलम् ।

गोहग्रामं सतीकीरमेडं च मिरजं तथा ॥ ४ ॥

गोकाकं दुग्धवाटं च पुरं मुरवटं पुनः ।

धारावटं महादुर्गं क्षुद्रवंद्यपुरं तथा ॥ ५ ॥

श्यामग्रामं माथिलं च पारग्रामं च संगलम् ।

काणदं कर्दमवटं कागलं ह्रीवलं तथा ॥ ६ ॥

हनुवल्लीं हूणवटं रायबाकं हुकेरिकाम् ।

कांडग्रामं हरिद्रां च घुणिकां किणिकामपि ॥ ७ ॥

अरगं तिलसंगं च केरूरं चांबुपं पुनः ।

कामलापुरंसंयुक्तामतनीं च त्रिकूटकम् ॥ ८ ॥

एतान्यन्यानि च महापत्तनानि पुराणि च ।

निगृह्य निग्रहाभिज्ञो निन्ये नेता स्वनिघ्नताम् ॥ ९ ॥

अध्याय २३ वा.

परमानन्दकृत शिवभारत.

शके १५८९ मधील

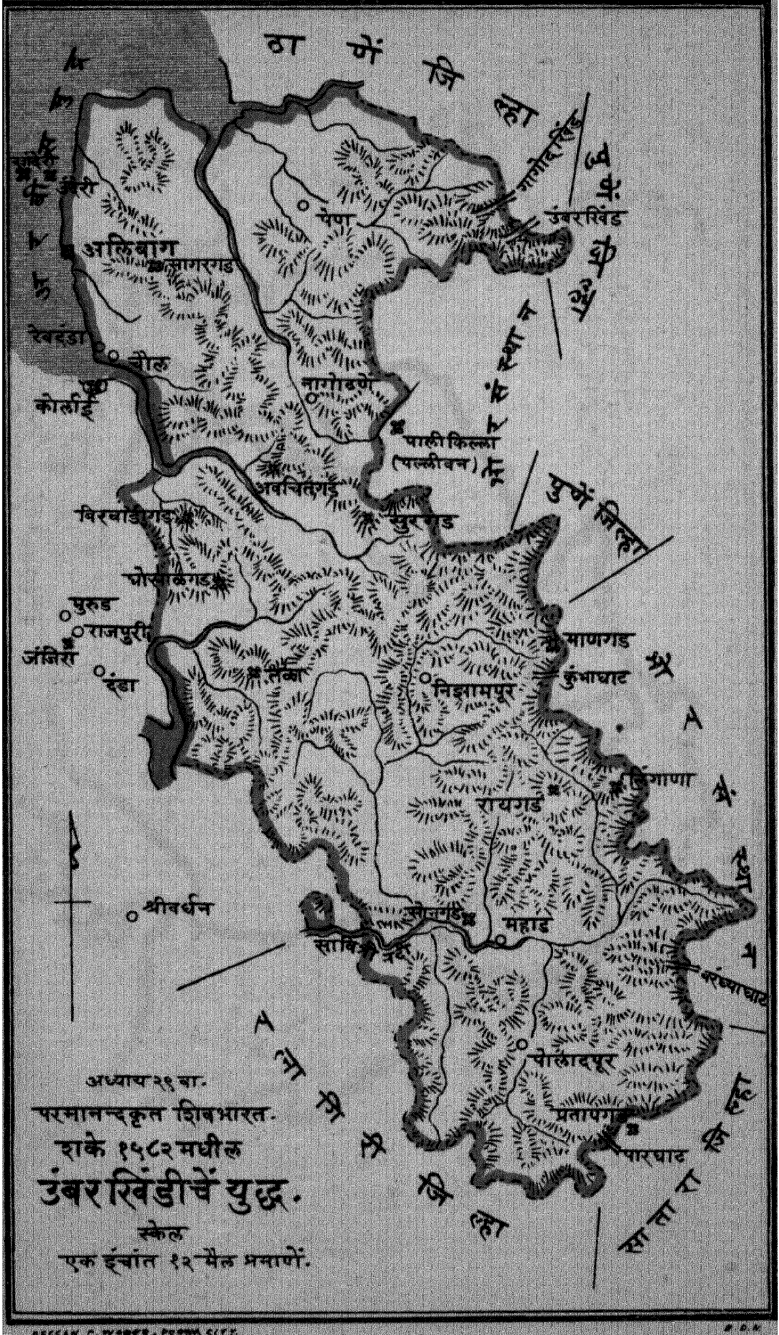
अफजल प्रसंगा- नंतरची स्वारी.

स्कूल

एक इंचांत २६ मैल.

१८७७-७८ मध्ये प्रकाशित, १९०० मध्ये २३५

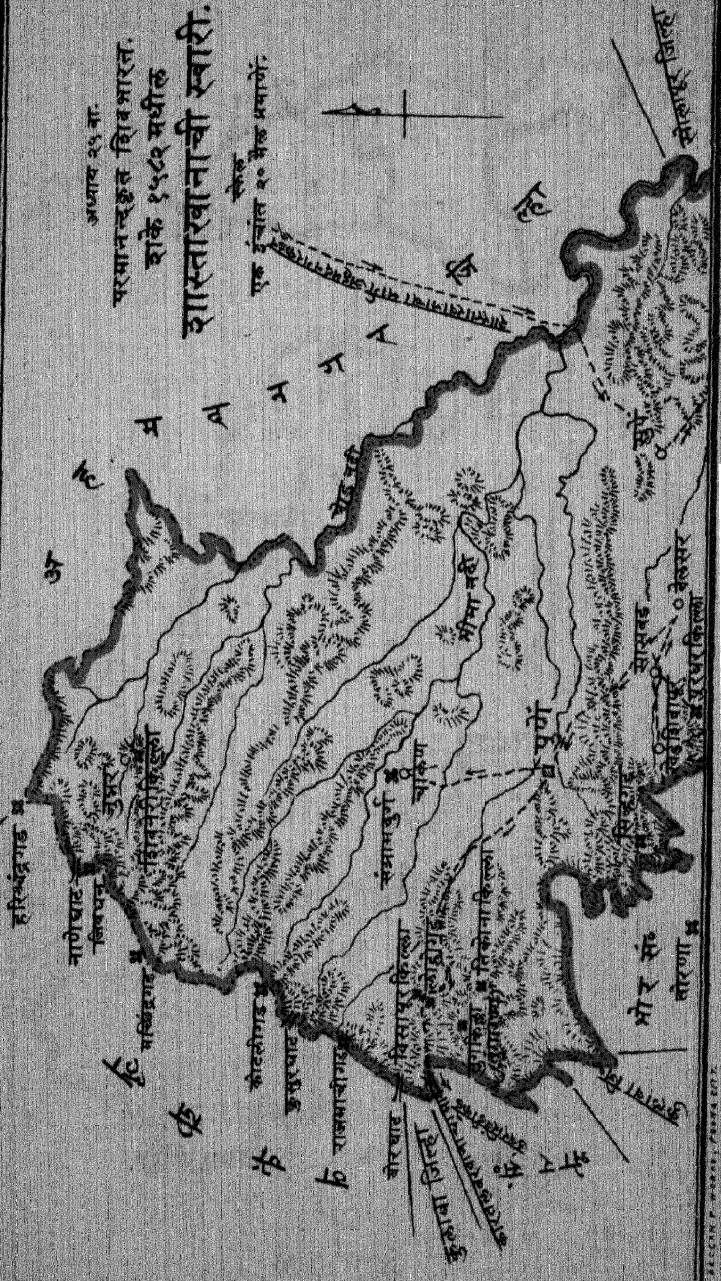
अध्याय २९ वा.
 परमानन्द कृत शिवभारत.
 शके १५८२ मधील
उंबरखिंडीचे युद्ध.
 स्केल
 एक इंचांत १२ मैल प्रमाणें.

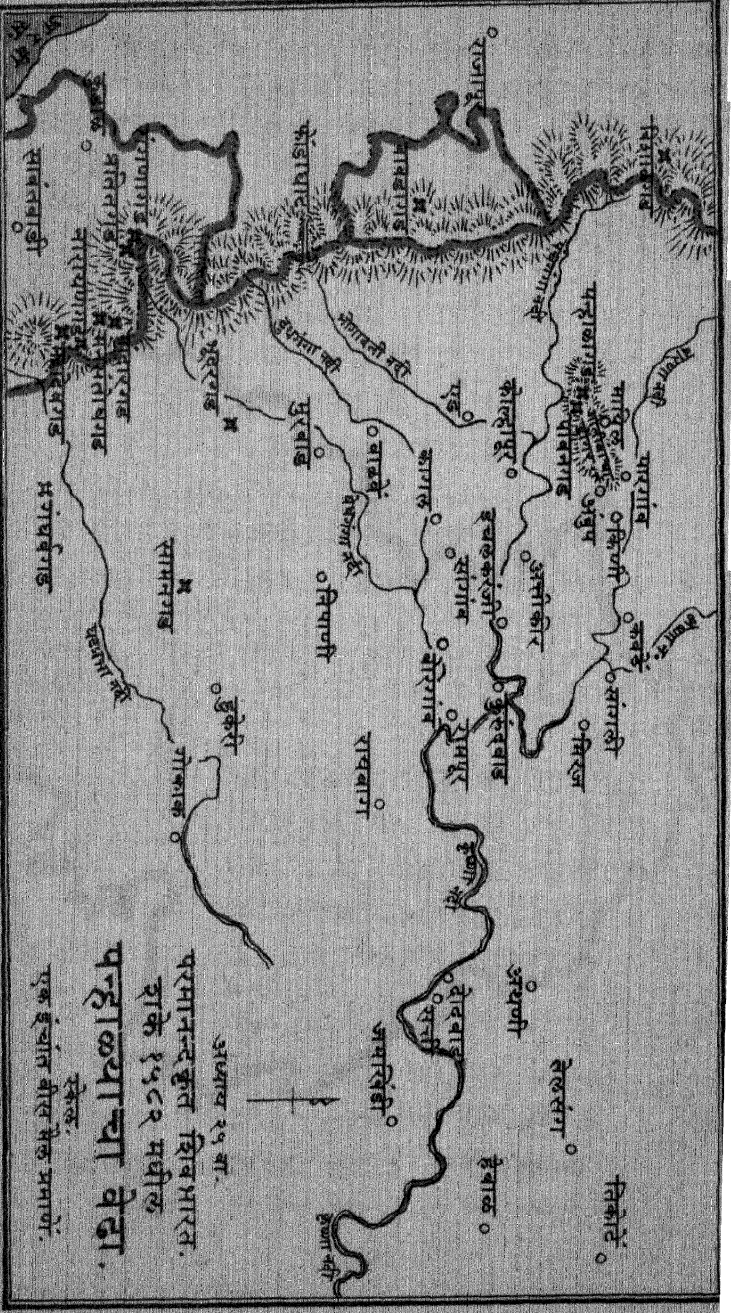
अध्याय २५ वा.

परमानन्दकृत शिव भारत.
शके १५६२ मधील

शास्त्रावानाची स्वारी.

एक दिवांत २० मैल प्रवाणे.

परमानन्दकुल शिवभारत.
 राके १५८२ मधील
प्रवरा नद्याचे वेदा.
 रकेळ.
 एक इंचांत बीस मैल मनाजें.

शिवभारत अध्याय २५ वां

४-९ कवठें, बोरगांव, मालगांव, कुंडल, घोगांव, सत्तीकीर, एड (आड), मिरज, गोकाक, दोदवाड, मुरवाड, घारवाडची मोठी गढी, धुद्रबंद्यपूर, श्याम-ग्राम (सांगांव), माथिल, पारगांव, सांगली, काणद, कुरुंदवाड, कागल, हेवाळ, हनुवल्ली, हूणवाड, रायवाग, हुकेरी, कांडगांव, हळदी, घुणिका, किणी, अरग, तेलसंग, केरूर, अंबुप, कमठापूरभ्रथणी, तिकोटें हीं व दुसरींही मोठीं नगरें व पुरें जिंकून तीं त्या जयनिगुणनेताजीं आपल्या ताब्यांत आणिलीं.

इति ध्वस्ते जनपदे स्वस्ते सैन्येऽपि भूयसि ।

पराधीनत्वमाप्तेषु प्रणालाद्रिषु चाद्रिषु ॥ १० ॥

चिरयत्सु च ताम्रेषु द्रुतमाकारितेष्वपि ।

विदूयमानोऽनुदिनं पतन्नत्याहितांबुधौ ॥ ११ ॥

अल्ली कर्णपुराधीशं जोहरं नाम बर्वरम् ।

आह्वय प्राहिणोत्तूर्णं निग्रहीतुं शिवं नृपम् ॥ १२ ॥

१०-१२ ह्याप्रमाणें देश उध्वस्त झाला, पुष्कळ सैन्य गळालें (पांगलें), पन्हाळादि गड शत्रूच्या ताब्यांत गेले, त्वरित बोलाविलें असतांही मोंगलांनीं उशीर केला, यामुळें दिवसेंदिवस खिन्न होऊन संकटसागरांत बुडत असतां अल्ली आदिलशहानें कर्णूलचा अधिपति शिही जोहर यास बोलावून शिवाजी राजास पकडण्यास त्वरित पाठविलें.

स ततोऽनेकसाहस्रैरश्ववारैस्सजातिभिः ।

अपारैः पर्वताकारैः करिभिश्च समन्वितः ॥ १३ ॥

तथा कार्णाटकैः पत्तिवलैरतिबलैर्बली ।

पालितं शिवभूपेन प्रणालाचलमागतम् ॥ १४ ॥

१३-१४ तेव्हां तो बलाढ्य सरदार आपल्या जातीचे अनेक हजार घोडे-स्वार, पर्वतासारखे प्रचंड अगणित हत्ती, व अतिबलाढ्य कर्णाटकी पदाति यांसह शिवाजी राजाच्या ताब्यांतील पन्हाळगडास आला.

रुस्तुमः फाजिलश्चैव भग्नपूर्वावुभावपि ।

येदिलस्याज्ञया भूयः संभूय निजसेनया ॥ १५ ॥

समानगुणशीलेन सादातेन समन्वितौ ।

द्रुताग्रगामिना तेन जोहरेण समीयतुः ॥ १६ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

१५-१६ पूर्वी पराभूत झालेले रस्तुम व फाजल हे दोघेहि आदिलशहाच्या आशेवरून पुनः आपले सैन्य घेऊन, समानगुणी व समानशील सादाताशी मिळून, त्वरेने पुढे जाणाऱ्या त्या जोहरास जाऊन मिळाले.

बाजराजो घोरफटः कार्णाटः पीडनायकः ।

वल्लीखानात्मजो भायीखानः समरदुर्जयः ॥ १७ ॥

मसूदो बर्वरोऽन्येऽपि येदिलस्य नियोगतः ।

प्रणालमद्रिमादातुं जोहरांतिकमाययुः ॥ १८ ॥

१७-१८ बाजराज घोरपडे, कर्णाटकी पीडनाईक, वल्लीखानाचा पुत्र अजिक्य भाईखान, शिही मसूद आणि दुसरेहि सरदार आदिलशहाच्या आशेने पन्हाळा घेण्यासाठी शिही जोहरापाशी आले.

ततः स जोहरस्तद्वत् फाजिलश्चापि रस्तुमः ।

अमी स्वैः स्वैरश्ववारैः सहिताः संगरोधदुराः ॥ १९ ॥

बडेखानादिभिः पत्तिसेनाधिपतिभिर्वृताः ।

पूर्वदिग्भागमध्यास्य तं न्यरुन्धन् महीधरम् ॥ २० ॥

१९-२० नंतर तो जोहर, तसेच फाजल व रस्तुम ह्या रणधीर सरदारांनी आपापल्या घोडेस्वारांसह व बडेखानादि पायदळाच्या सेनापतींसह पूर्वेकडून पन्हाळगडास वेढा दिला.

सादातश्च मसूदश्च बाजराजश्च बाहुजः ।

भायीखानादयोऽन्येऽपि स्वैः स्वैः सैन्यैः पुरस्कृताः ॥ २१ ॥

तथा कार्णाटयाष्टीकैः स्फुरत्फलकयाष्टिकैः ।

अन्यैश्च गुळिकायन्त्रधरैरुत्पनोद्धतैः ॥ २२ ॥

पदातिभिः परिवृतः प्रभावी पीडनायकः ।

प्रणालाचलमावन्नः प्रतीर्चा दिशमाश्रिताः ॥ २३ ॥

२१-२३ सादात, मसूद, क्षत्रिय बाजराज आणि भायीखानादि दुसरेहि सरदार यांनी आपापल्या सैन्यांसह, तसेच प्रतापी पीडनायकाने, प्रकाशमान ढाल, लाठी, कर्णाटकी लाठीवाले आणि हल्ला करण्यास उत्सुक असे दुसरे बंदुके पदाति यांसह पश्चिमेकडून पन्हाळगडास वेढा दिला.

अन्यान्यपि च सैन्यानि तस्याद्देर्दक्षिणोत्तरौ ।

तस्थौ भागावुपाश्रित्य संश्लिष्टं जोहराज्ञया ॥ २४ ॥

शिवभारत अध्याय २५ वा

२४ दुसऱ्याहि सैन्यांनी जोहराच्या आशेने त्या गडाच्या दक्षिणेकडून व उत्तरेकडून कडेकोट वेढा दिला.

शैलवतीं शिवोत्युच्चैरतिनीचैश्च जोहरः ॥

आहवः स तदप्यासीद्भारताहवसोदरः ॥ २५ ॥

२५ गडावर शिवाजी अति उंच आणि जोहर अति खाली तरीसुद्धां तें युद्ध भारतीय युद्धाच्या तोडीचें झालें !

बर्बरः स बहून् मासान् युयुधे तेन भूभृता ।

तथापि न यशो लेभे प्रतिवेलं पराहतः ॥ २६ ॥

२६ तो शिंदी राजाशी पुष्कळ महिनेपर्यंत लढला; तथापि प्रत्येक वेळीं हटविला गेल्यामुळे त्यास यश मिळालें नाहीं.

एवं वदन्तमनघं कवींद्रं विप्रपुङ्गवम् ।

श्रीगोविंदपदांभोजप्रमोदभरमेदुरम् ॥ २७ ॥

शिवभूपयशःसोमसमुल्लासितचेतसम् ।

पर्यपृच्छन्निति मुदा बुधाः काशीनिवासिनः ॥ २८ ॥

२७-२८ ह्याप्रमाणें कथन करणारा, श्रीविष्णूच्या चरण कमलांच्या आनंदभरानें मरलेला, शिवरायाच्या यशोरूपी सोमरसानें चित्त हर्षनिर्भर झालेला अशा निष्पाप ब्राह्मणभ्रष्ट कवींद्रास काशीस्थ पंडितांनां असें पुसलें:—

मनीषिण ऊचुः

अह्नी दिह्नीपतेः सेनां विधृतायोधनस्मयाम् ।

विसृज्य दूतमात्मीयं द्रुतमाह्वयति स्म याम् ॥ २९ ॥

सा पुनः कियती केन नायकेनाभिरक्षिता ।

केनाध्वना कचायाता किं कार्यं चान्वपद्यत ॥ ३० ॥

किं प्रतीकारमकरोच्छिवराजश्च तां प्रति ।

परमानंद सुमते तत्सर्वमभिधीयताम् ॥ ३१ ॥

पंडित म्हणाले:—

२९-३१ अह्नी आदिलशहानें आपला दूत पाठवून रणगर्व वाहणारी दिह्नीपतीची षी सेना बोलाविली ती किती होती, तिचा नायक कोण होता, ती कोणत्या मार्गानें व कोठें आली, तिनें कोणतें कार्यं आरंभलें आणि शिवरायानें तिचा कसा प्रतीकार केला तें सर्व, हे बुद्धिमान् परमानंदा, सांगावें.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

कवीन्द्र उवाच

शिवस्योपचयं वीक्ष्य तथापचयमात्मनः ।
याचितां येदिलेनोच्चैः सहायमभिवाञ्छता ॥ ३२ ॥
दिल्लीपतिः स्वपृतनां पृथुसारां प्रथीयसीम् ।
बलिना मानुलेनाद्वा शास्ताखानेन रक्षिताम् ॥ ३३ ॥
प्रपन्नपालनपरः शतशो जितसंगरः ।
प्रयातुमादिशत्पूर्णं धारागिरितलास्थिताम् ॥ ३४ ॥

कवीन्द्र म्हणालाः—

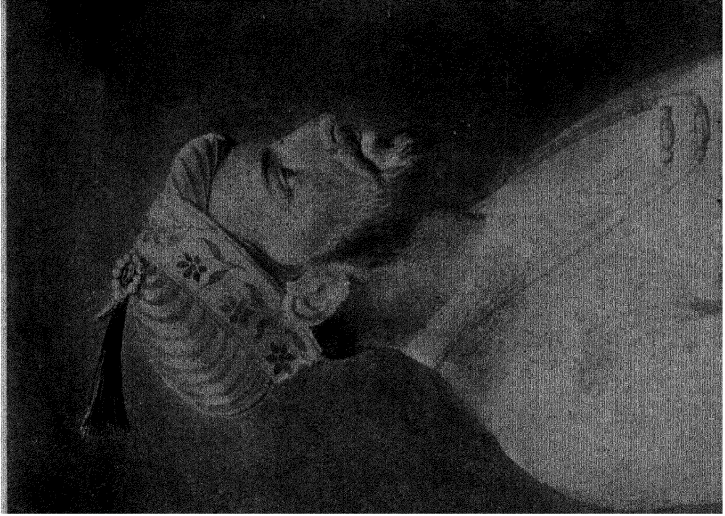
३२-३४ शिवाजीचा उत्कर्ष व आपला अपकर्ष झालेला पाहून उत्कृष्ट साह्यकर्ता मिळावा म्हणून आदिलशहानें (दिल्लीकडील) सैन्य मागितलें असतां; शरणागताचें रक्षण करण्यामध्ये तत्पर व शेंकडों लढाया ज्यानें मारल्या आहेत अशा दिल्ली-पतीनें आपला मामा बलाढ्य शाएस्तेखान याच्या घेनापतित्वाखालीं दौलताबा-देच्या (देवगिरीच्या) पायथ्याशीं असलेल्या आपल्या महासामर्थ्यावाजू व अफाट सैन्यास त्वरित जाण्यास आशा केली.

ततोऽनेकेऽनीकनाथाः स्वामिशासनवर्तिनः ।
प्रतस्थिरे सुसंनद्धाः शास्ताखानपुरोगमाः ॥ ३५ ॥

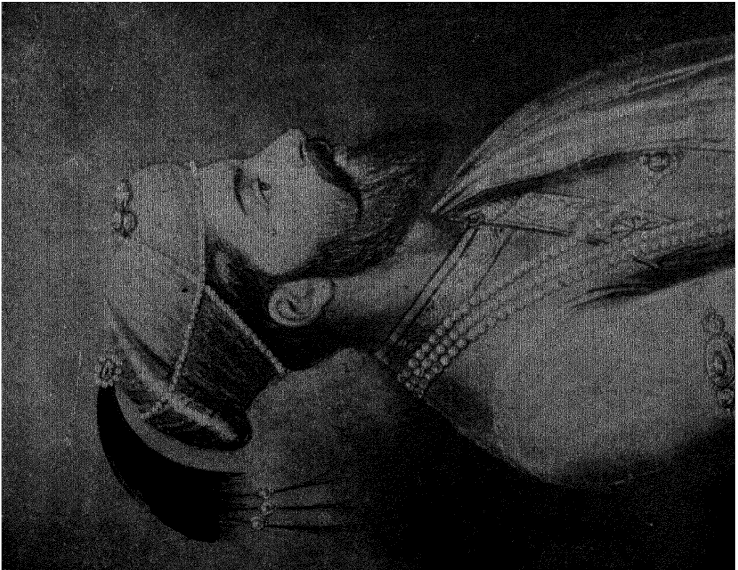
३५ नंतर घन्याच्या आज्ञेत वागणारे अनेक सेनानायक चांगले सज्ज होऊन शाएस्तेखानाच्या नेतृत्वाखालीं निघाले.

मानी शमसखानाख्यः पटानः प्रथितक्रमः ।
सुतो जाफरखानस्य नामदारश्च दुर्जयः ॥ ३६ ॥
तथा गया[सु]दीखानो मुनीमो हसनोऽपि च ।
मिरजासुलतानश्च प्रतापी मनचेहरः ॥ ३७ ॥
तथा तुरुकताजश्च क्रूरात्मा च कुबाहतः ।
हौदखानोऽप्युजबखाख्योऽमी समरोन्मुखाः ॥ ३८ ॥
इमामबिहदीखानो लोदीखानश्च दुर्धरः ।
पठानौ द्वाविमौ तद्वद् मौलदौ द्वौ दिलावरौ ॥ ३९ ॥
तथाबदुलबेगश्च भंगडः खोजडंबरः ।
जोहरश्च पुनः खोजसुलतानः पराक्रमी ॥ ४० ॥

महमद आदिलशाह.

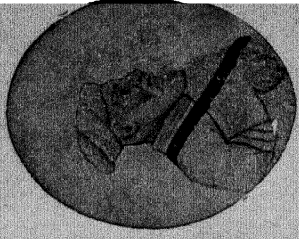
शाहजहान बादशाह.

राजा जयसिंह.

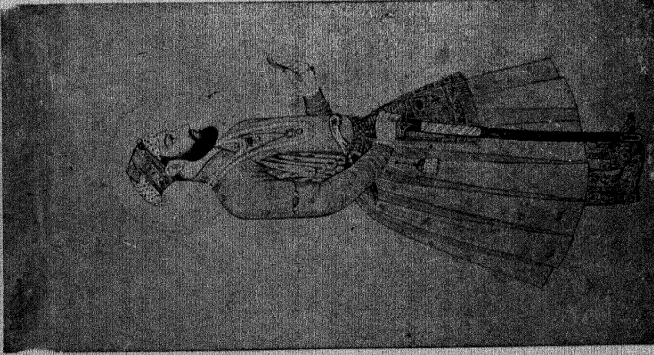
विकेराखान.

फाजलखान.

भोरंगकोब.

शाहिस्ताखान

जसवंतसिंह.

शिवभारत अध्याय २५ वा

सिदीफतेफतेजंगौ रणरंगविशारदौ ।
 क्रोधनः कारतलवो गाजीखानादयोऽपि च ॥ ४१ ॥
 तनयः शत्रुशल्यस्य भावसिंहः प्रभावभृत् ।
 किशोरशामसिंहाह्नौ राजानौ चास्य बांधवौ ॥ ४२ ॥
 राजा गिरिधरो नाम तथैव च मनोहरः ।
 प्रशुम्नश्चानिरुद्धश्च पंचमः पुरुषोत्तमः ॥ ४३ ॥
 गोवर्धनेन सहिताः पडमी गौडवंशजाः ।
 क्षत्रियाः क्षपितारातिकुलाः क्षितिभृतां वराः ॥ ४४ ॥
 गौडविह्वलदासस्य नप्ता सप्ताश्वसन्निभः ।
 सुतोऽर्जुनस्य विजयी राजसिंहश्च पार्थिवः ॥ ४५ ॥
 वीरो बीरमदेवश्च रामसिंहश्च सुव्रतः ।
 तथैव रायसिंहश्च त्रयोऽमीशीर्षदान्वयाः ॥ ४६ ॥
 श्रीमानमरसिंहाख्यो राजा चंद्रवतान्वयः ।
 तथा चंद्रपुरेन्द्रस्य सेनापतिररिंदमः ॥ ४७ ॥
 द्वारकाजिच्च जीवाजित् पर्शुजिद्वलजित् पुनः ।
 शरीफ-नृपसूनुश्च त्र्यंबकः समरोन्मुखः ॥ ४८ ॥
 एते भृशबलाः प्रौढबलाः सर्वे प्रतापिनः ।
 गोकपाटश्च सुरजिद्यशोजिच्च महाभुजः ॥ ४९ ॥
 राजा दिनकरश्चापि ख्यातः कांकटकान्वयः ।
 त्र्यंबकानन्तदत्ताख्यास्त्रयः खंडार्गळान्वयाः ॥ ५० ॥
 दत्तरुस्तुमवर्माणौ राजानौ यादवान्वयौ ।
 सर्वजित्तनयो रंभः प्रवारः परवीरहा ॥ ५१ ॥
 जायामुदयरामस्य जगज्जीवनमातरम् ।
 राजव्याघ्रीति यां प्राहुर्युधि व्याघ्रीमिवोध्दुराम् ॥ ५२ ॥
 सा प्रतापेन महता बताप्रतिहतायुधा ।
 कृष्णराजप्रचंडाद्यैः साहिताऽऽत्मसनाभिभिः ॥ ५३ ॥
 घांटिकः सर्जराजश्च गाढः कमल एव च ।
 कोकाटो जसवंतश्च कमलेन समन्वितः ॥ ५४ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

दिल्लीपतेर्नियोगेन सर्व एते महाभुजाः ।

स्वस्वसैन्यान्विताः शास्ताखानं सेनान्यमन्वयुः ॥ ५५ ॥

३६-५५ विख्यात पराक्रमी व मानी शमसखान पठाण, जाफरखानाचा पुल अजिंक्य नामदार, तसाच गयासुदीखान, हसन मुनीम, सुतान मिर्झा, प्रतापी मनचेहर, तुरुकताज, क्रूर कुवाहत व हौदखान हे तिघे युद्धोत्सुक उझबेग, इमाम बिरुदीखान व दुर्जय लोदीखान हे दोघे पठाण, त्याचप्रमाणे दोघे दिलावर मौलद, तसाच अबदुल बेग, प्रख्यात खोजा भंगड, जोहर, पराक्रमी खोजा सुलतान, युद्धविशारद सिद्दी फते व फतेजंग, कोपी कारतलव, गाजीखानादि सरदार, शत्रुशल्याचा पुल पराक्रमी भावसिंह, त्याचे बंधु किशोरसिंह व शामसिंह हे दोघे राजे, राजा गिरिधर मनोहर, प्रयुन्न, अनिरुद्ध, पांचवा पुरुषोत्तम व (सहावा) गोवर्धन असे सहा गौडवंशातील शत्रुविध्वंसक श्रेष्ठ क्षत्रिय राजे, गौड विठ्ठलदासाचा सूर्याप्रमाणे तेजस्वी नातू, अर्जुनाचा पुल विजयी राजा राजसिंह, वीर बीरमदेव, सदाचारी रामसिंह, तसाच रायसिंह हे तिघे शिसोदे वंशातील राजे, चंद्रवत वंशातील राजा श्रीमान अमरसिंह, चंद्रपूरच्या राजाचा सेनापति अरिंदम, द्वारकाजी, जिवाजी, परसोजी, बाळाजी, शरीफ राजाचा पुत्र युद्धोत्सुक त्र्यंबकजी हे सर्व महाबलाढ्य प्रतापी भोसले, सुरजी गायकवाड, महाबाहु येसाजी, प्रख्यात राजा दिनकर कांकडे, त्र्यंबक, अनंत व दत्त हे तिघे खंडागळ, दत्त व रस्तुम हे जाधव; सर्वांजीचा पुत्र शत्रुवीरघ्न रंभाजी पोवार, युद्धामध्ये वाघिणीप्रमाणे निर्भय अशी जी उदयरामाची बायको व जगजीवनाची आई ' रायबागीण ' म्हणून ख्यात आहे ती, मोठ्या प्रतापामुळे अप्रतिहतगति स्त्री व तिचे कृष्णराज, प्रचंड इत्यादि भाऊ, सर्जेराव घाटगे, कमळाजी गाढे, जसवंतराव व कमळाजी कोकाटे हे सर्व बलाढ्य सरदार दिल्लीपतीच्या आज्ञेने आपापल्या सैन्यासह सेनापति शाएस्तेखानामागोमाग गेले.

तैर्बलैः परितोऽप्यध्वसरितो विहितास्तथा ।

विना धनागमं नैताः पश्यन्त्यात्मपतिं यथा ॥ ५६ ॥

५६ त्या सैन्यांनीं सभोंवतालीं सुद्धां मार्गातील नद्या अशा करून टाकल्या (आटवून टाकल्या) कीं, त्या आपला पति जो समुद्र त्यास पावसाळा सुरू होईपर्यंत भेटेनात.

निर्धार्यः स ततः शास्ताखानः शास्ता चमूभृताम् ।

सहस्रैः सप्तसप्तत्या तुरगैः परिवारितः ॥ ५७ ॥

शिवभारत अध्याय २५ वा

गंभीरवेदिभिर्भद्रकारिभिर्गिरिसंनिभैः ।

तथा बकसरैरग्रसरैः पत्तिवरैर्वृतः ॥ ५८ ॥

सन्नद्धः सहितस्तैस्तैर्विविधैर्युद्धसाधनैः ।

प्रपेदे सरितं भीमां सीमां विद्वेपिनीवृतः ॥ ५९ ॥

५७-५९ मग तो सेनापतींचा शास्ता निश्चयी शाएस्ताखान सत्याहत्तर हजार घोडेस्वार, पर्वतासारख्या भद्र जातीचे उद्दाम हत्ती, बकसर जातीचे उत्तम अघाड्याचे पदाति यांसह सर्व विविध युद्धसामग्री घेऊन सज्ज होत्साता शत्रूच्या प्रदेशाची सीमा जी भीमा नदी तिच्यासमीप आला.

प्रोच्छिन्नदेवायतनं छिन्नभिन्नमठीमठम् ।

भज्यमानाध्यक्षगृहं भग्नोद्यानमहीरुहम् ॥ ६० ॥

प्रभूतविजनीभूतप्रतनग्रामपत्तनम् ।

पर्यटन्लेच्छकटकस्पष्टभ्रष्टसरित्तटम् ॥ ६१ ॥

ग्रस्तं विधुंतुदेनेव निखिलं विधुमण्डलम् ।

दर्शनीयेतरमभूत् तदा तन्मेदिनीतलम् ॥ ६२ ॥

६०-६२ ज्यांतील देवळांचा विध्वंस केला, मठ मठ्या मोडल्या तोडल्या, अधिकाऱ्यांचीं घरे जमीनदोस्त केलीं, बागांतील झाडे मोडून टाकलीं, पुष्कळ पुनी गांवे व नगरे उजाड केलीं, सर्वत्र संचार करणाऱ्या मुसलमान सैन्यांनीं नदीतीरे स्पष्ट भ्रष्ट केलीं असा तो भूप्रदेश खग्रास ग्रहण लागलेल्या चंद्राप्रमाणे भेसूर दिसू लागला.

ततः क्षिप्रमुपेतन क्षुभितांभोधिवंधुना ।

तेन चक्रेण चकितं चक्रे चक्रावतीतलम् ॥ ६३ ॥

६३ नंतर खबळलेल्या समुद्रासारख्या त्या सेनेनें त्वरित येऊन चाकणप्रांत भयचकित केला.

रुधुस्तां शोणमुखाः पुरीं चक्रावतीं रूषा ।

शिवराजे महाराजे प्रणालाचलवर्तिनि ॥ ६४ ॥

६४ शिवाजीमहाराज पन्हाळगडावर असतांना मोंगलांनीं त्या चाकणच्या किल्ल्यास आघात वेढा दिला.

तत्र संग्रामदुर्गान्तर्वर्तिभिः शिवपत्तिभिः ।

युयुधुर्युद्धकुशलास्ते दिनानि बहून्यपि ॥ ६५ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

६५ त्या संग्रामदुर्गातील शिवाजीचे ते युद्धकुशल पदाति (शिपाई) पुष्क-
ळच दिवस झुंजले.

यावद्युध्यति जोहरेण बलिना क्रुद्धः प्रणालाचले ।

राजा तावदमी वयं समुदिताश्चक्रावतीमण्डले ॥

योत्स्यामः प्रतियोधिभिः प्रतिपदं दुर्गस्थितानामिदम् ।

विज्ञायाभिमतं तथा न विदधे शास्तापि शस्तं मनः॥६६॥

६६ “जोंपर्यंत क्रुद्ध शिवाजी राजा पन्हाळगडावर बलाढ्य जोहराशी लढत आहे, तोंपर्यंत हे आम्ही सगळे मिळून चाकण प्रांतांत शत्रूशी पदोपदी लढू” अशी किल्ल्यांतील लोकांची इच्छा जाणून शाएस्तेखानास सुद्धां बरे वाटले नाही.

अल्लीशाहोऽपि दिल्लीपरिवृढपृतनां तत्र संग्रामदुर्गे ।

युध्यन्तीमाकलय्य प्रथितपृथुबलां किंचिदाश्वस्तचित्तः ॥

रोद्धव्योऽयं विरुद्धः प्रसभमवहितीभूय शैले प्रणाले ।

संरंभादित्यमुच्चैर्विजयपुरगतो जोहरायालिलेख ॥ ६७ ॥

६७ दिल्लीच्या बादशहाचें मोठें व विख्यात सामर्थ्य असलेलें सैन्य त्या संग्रामदुर्गाशी झुंजत आहे असें जाणून अल्लीशहाच्या चित्तास कांहींसा धीर आला व त्यानें सुद्धां विजापुराहून जोहरास अत्यंत रागानें असें लिहिलें कीं, सावध राहून पन्हाळगडावर ह्या शत्रूस पकें कोंडून ठेवावें.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे निधिवासकरकवीन्द्रपरमानन्द-
प्रकाशितायां शतसाहस्र्यां संहितायां शास्ताखानाभ्यागमो
नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अध्याय २६ वा

—:0:—

कर्वीद्र उवाच ।

अथ त्वस्ते जनपदे विस्रस्ते च महाजने ।
लुंठिते साहसवटे शूर्पे चाप्यवकुंठिते ॥ १ ॥
निगृहीते पुण्यपुरे गृहीते चेंदिरापुरे ।
परचक्रचयग्रस्तप्रायचक्रावतीचये ॥ २ ॥
आत्मजे शिवराजे च प्रणालाचलवर्तिनि ।
ऋद्धेऽपि जोहरेणोच्चैः क्रुद्धे तत्रैव युध्यति ॥ ३ ॥
सुता यादवराजस्य शाहपत्नी महावता ।
अहो रणरसोत्साहादाहोपुरुषिकामधात् ॥ ४ ॥

कर्वीद्र म्हणाला:—

१-४ लोक घावरून गेले, व्यापारी पळाले (गळाले), सासवड लुटले गेले, सुप्यास वेढा पडला, पुण्यावर हल्ला झाला, इंदापूर काबीज केले गेले, चारुण चौऱ्यांशींचा प्रदेश शत्रुसेनासमूहान्य बहुतेक घशांत गेला, पुत्र शिवराय समृद्ध व अत्यंत क्रुद्ध होत्साता पन्हाळगडावर जोहराशीं तेथेंच लढत होता—अशा वेळीं जाधवरावाची मुलगी, शहाजीची घर्मनिष्ठ पत्नी (जिजाबाई) हिच्या ठिकाणीं वीररसाचा संचार होऊन ती युद्धाची भाषा बोलूं लागली.

जननी शिवराजस्य सा राजगिरिवर्तिनी ।

निजानां गिरिदुर्गोणामवनेऽचहिताभवत् ॥ ५ ॥

५ राजगडावर राहणारी ती शिवाजीची माता आपल्या गडांच्या रक्षणाच्या कामीं दक्ष झाली.

अथ सेनापतिर्नेता नैकानीकनिषेवितः ।

प्लुष्टा शाहपुरं सर्वं दृष्ट्वा पृष्ठं च विद्विषः ॥ ६ ॥

शिवसंदेशमासाद्य प्रसादमिव सुवतः ।

समन्वितो हिलालेन शिवपत्तनमाययौ ॥ ७ ॥

६-७ नंतर सदाचारी—सेनापति नेताजी, बरोबर पुष्कळ सैन्य घेऊन

कवीन्द्र परमानन्दकृतं

सगळें शाहपूर जाळून, शत्रूस पळवून लावून शिवाजीचा निरोप प्रसादाप्रमाणें
पेकून हिलालासह शिवपट्टणा आला.

ततः स वत्सलां वत्सालोकने चिरमुत्सुकाम् ।

यातुं प्रणालमचलं स्वयमेव समुद्यताम् ॥ ८ ॥

रोषावेषवतीं स्वेन सैन्येन महतावृताम् ।

ददर्श शाहराजस्य राज्ञीं राजगिरिस्थिताम् ॥ ९ ॥

८- ९ नंतर प्रेमळ, पुत्रदर्शनासाठीं दीर्घकाल उत्सुक, पन्हाळगडास
स्वतःच जाण्यास सिद्ध झालेली, क्रोधाविष्ट झालेली, स्वतःच्या मोठ्या सैन्यानें
युक्त अशी जी त्या शहाजीराजाची राणी तिला त्या (नेताजी)नें राजगडावर पाहिलें.

आगस्कर इवात्यर्थं भीतभीतः पदे पदे ।

स ननाम हिलालेन सहितस्तां महाव्रताम् ॥ १० ॥

१० जणू काय अपराध्याप्रमाणें पदोपदीं अतिशय भीत भीत त्यानें हिलाला-
सह त्या धर्मनिष्ठ राणीस प्रणाम केला.

प्रणमन्ताविमौ दृष्ट्वा बद्धांजलिपुटाबुभौ ।

सा जगाद् महाभागा मृदुगंभीरभाषिणी ॥ ११ ॥

११ त्या दोघांस हात जोडून प्रणाम करतांना पाहून ती महाभाग्यशाली
मृदु व गंभीर वाणीनें बोललीः--

राजमातोवाच ।

बिभ्राणः समरोत्साहं मत्प्राणः स बहिश्चरः ।

रुद्धो विरुद्धैरभितः प्रणालाचलमूर्धनि ॥ १२ ॥

राजमाता म्हणालीः—

१२ युद्धोत्साह धारण करणारा तो माझा बाह्य प्राण (प्राणाप्रमाणें प्रिय
पुत्र) पन्हाळगडावर शत्रूंनीं चोहोंकडून वेढला आहे.

तत्रं तं स्वामिनं हित्वा त्रपां चातिमहीयसीम् ।

अहो युवां परभिया परावृत्ताबुभावपि ॥ १३ ॥

१३ तेथें त्या घन्यास सोडून व सगळी लाज गुंडाळून ठेवून तुम्ही दोघेहि
शत्रूच्या भीतीनें परतलांत हें आश्चर्य होय !

तमेकमात्मनो वत्सं विमोचयितुमात्मना ।

प्रयतिष्ये हरिष्येऽद्य जोहरस्य शिरो युधि ॥ १४ ॥

शिष्यभारत अध्याय २६ वा

१४ त्या माझ्या एकुलत्या पुत्रास स्वतः सोडविण्याचा मी स्वतः प्रयत्न करीन आणि जोहराचें मुंडकें आज युद्धांतून घेऊन येईन.

वन्यामिव दिशं शून्यामिमां पश्यामि यं विना ।

आनायिष्यामि तं सद्यः शिशुं सिंहमिवोद्धतम् ॥ १५ ॥

१५ ज्याच्याबांचून ही दिशा (हा देश) मला मोठ्या अरण्याप्रमाणें शून्य दिसत आहे त्या सिंहाप्रमाणें पराक्रमी बाळास मी लागलीच आणीन.

श्रीवत्सलांछनस्यांशं तमेकं वत्समात्मनः ।

क्षणं यदि न पश्यामि तर्हि त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १६ ॥

१६ विष्णूचा अवतार (अंश) असा तो माझा एलकुता पुत्र जर मला क्षणभर दिसणार नाही तर मी प्राण सोडीन.

युध्यध्वामिह संभूय यूयमत्र परैः सह ।

स्वयं योत्स्यामि तेनाहं जोहरेण विरोधिना ॥ १७ ॥

१७ तुम्ही इकडे एकत्र मिलून शत्रूंचीं छंजा. मी स्वतः त्या शत्रु जोहराशी लढत्ये (समाचार घेत्ये).

एवमुक्तवतीं तत्र तां परित्वस्तचेतनः ।

क्षुभितां चारुचरितां चमूपतिरवोचत ॥ १८ ॥

१८ ह्याप्रमाणें ती त्या समयीं बोलली असतां घाबरून जाऊन तो सेनापति क्षुब्ध झालेल्या व जिवें आचरण निर्मल आहे अशा त्या (राजमातेस) म्हणालाः—
चमूपतिरुवाच ।

भगवत्याः प्रभावेण महाप्राणो महाभुजः ।

सोऽवेक्षते जगत् कृत्स्नं न सहायमपेक्षते ॥ १९ ॥

१९ भवानीच्या प्रभावानें तो महासामर्थ्यवान् व पराक्रमी स्वामी अखिल जगताचें पालन करीत आहे. त्यास साहायकार्याची अपेक्षा नाही.

अतस्तदाज्ञया गत्वा जित्वा विजयपत्तनम् ।

परावृत्तोऽस्मि भव्यं ते योद्धुं ताम्रमुखैः समम् ॥ २० ॥

२० म्हणून त्याच्या आज्ञेनें जाऊन, विजापूर जिंकून,— तुमचें कल्याण असो—मी मोंगलांशी युद्ध करण्यास परत आलों आहे.

पातुमायातु मामत्रभवती भव्यनिश्चया ।

तत्र वर्वतीं विजयी शिवः स भृशनिर्भयः ॥ २१ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

२१ सत्यनिश्चयी आपण मला रक्षण्यास यावें. तिकडे तो अत्यंत निर्भय व विजयी शिवाजी आहेच आहे.

तमात्मनः परिवृढं दुर्धराणां धुरंधरम् ।

कदा द्रक्ष्यामि च कदा परैः स्रक्ष्यामि संगरम् ॥ २२ ॥

२२ अजिंक्य पुरुषांचा धुरीण अशा त्या आपल्या घन्यास केव्हां पाहीन आणि शत्रूशीं केव्हां युद्ध करीन (असें मला झालें आहे).

योत्स्यन्ति ताम्रवदनैरनेके सैनिका इमे ।

अहं तु तत्र योत्स्यामि विरुद्धैर्जोहरादिभिः ॥ २३ ॥

२३ हे अनेक सैनिक मोंगलांशीं लढतील आणि मी स्वतः तिकडे जोहरादि शत्रूशीं लढेन.

पालितान्यतियत्नेन शिवसैन्यैरिहाधुना ।

प्रभवत्यद्य दुर्गाणि गृहीतुं नारुणाननः ॥ २४ ॥

२४ इकडे शिवाजीच्या सैन्यांनीं सध्यां अति यत्नांनीं (काळजीनें) रक्षिलेले गड मोंगल आज घेऊं शकत नाहीं.

इति विज्ञापयामास तत्र तां पृतनापतिः ।

प्रतस्थे च प्रतापेन प्रणालमचलं प्रति ॥ २५ ॥

२५ याप्रमाणें सेनापतीनें त्या सभ्यां तिला विनति केली आणि तो धैर्यानें पन्हाळगडास निघाला.

तरसा तुरगारूढं करवालकरं दृढम् ।

षड्विधान्यपि सैन्यानि तं महान्वयमन्वयुः ॥ २६ ॥

२६ झटकन घोड्यावर बसून, हातांत तरवार घेऊन निघालेल्या त्या थोर कुलांतील खंबीर सेनापतीच्यामागून सहाहि प्रकारचीं सैन्ये निघालीं.

शुंडिशुंडासमुद्धूतधूलिधूसरितध्वजम् ।

स बाहुजो महाबाहुस्तदुवाह महद्वलम् ॥ २७ ॥

२७ हत्तींच्या सोडांनीं उडालेल्या धुळीनें ध्वज मलिन झालेलें तें प्रचंड सैन्य तो सामर्थ्यानें क्षत्रिय घेऊन चालला.

निशम्य जोहरोऽप्येनां रिपुसेनामुपागताम् ।

तेन सेनाधिपतिना हिलालेन च पालिताम् ॥ २८ ॥

शिवभारत अध्याय २६ वा

प्रतियोधयितुं योधानात्मनीनाननेकशः ।

तत्र संप्रेषयामास प्रासपट्टिशधारिणः ॥ २९ ॥

२८-२९ त्या सेनापतीच्या व हिलालाच्या हाताखालचें हें शत्रुसैन्य समीप आलेलें ऐकून त्यास विरोध करण्यास जोहरानेसुद्धां भालेकरी व पट्टेकरी असे पुष्कळ योद्धे तिकडे पाठविले.

ततस्ते बर्बराः सर्वे गर्वेण महतावृताः ।

प्रासपाशधनुर्बाणधारिणः प्रौढिकारिणः ॥ ३० ॥

तामिमां पर्वतपतेः पृतनां सुप्रथीयसीम् ।

ऋद्धां रुध्वाध्वनोर्मध्ये प्रत्ययुध्यन्नुदायुधाः ॥ ३१ ॥

३०-३१ तेव्हां मोठा गर्व वाहणारे, भाले पाश, धनुष्य बाण धारण करणारे, घिटार्डेचे असे ते सर्व शिद्दी शिवाजीच्या त्या अतिप्रचंड व समृद्ध सेनेस वाटेंत अडवून शस्त्रे उगारून तिच्याशीं लढूं लागले.

तत्र युद्धान्यजायन्त हिलालस्य परैः सह ।

शरोत्कृत्तशिरस्कानि कुन्तकृत्तकराणि च ॥ ३२ ॥

३२ तेथें शत्रूंबरोबर हिलालाच्या चकमकी उडाल्या. त्यांत बाणांनीं डोक्यां तोडण्यांत आलीं व भाल्यांनीं हात तोडण्यांत आले.

वाहवाहो महाबाहुहिलालस्यात्मजस्तदा ।

विवेश विद्विषां व्यूहं मन्युमानभिमानवान् ॥ ३३ ॥

३३ तेव्हां हिलालाचा रागीट व अभिमानी पुत्र सामर्थ्यवान वःहवाह (हा) शत्रूच्या व्यूहांत शिरला.

स युवा पृथुताप्राक्षो वैरिबक्षोविदारणः ।

अतीव दर्शनीयोऽभूत् दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ ३४ ॥

३४ मोठे भव्य व लाल डोळे असलेला, शत्रूंची छाती फाडणारा तो जवान (आपलें) हस्तचापत्य दाखवीत असतां अत्यंत प्रेक्षणीय दिसत होता.

स ततस्तैर्महायोधैर्विविधायुधयोधिभिः ।

हयान्निपातितो मानी मुमोह मृधमूर्धनि ॥ ३५ ॥

३५ नंतर विविध आयुधांनीं लढणाऱ्या त्या महायोद्ध्यांनीं त्या मानी वाहवाहास युद्धाच्या अप्रमागीं घोड्यावरून खाली पाडलें व तो बेशुद्ध झाला.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

तं भिन्नभल्लवपुषं भृशविह्वलचेतसम् ।

द्विषन्तोऽतीवहृष्यन्तो निन्युःस्वशिबिरं प्रति ॥ ३६ ॥

३६ भाला मोडून व शरीर छिन्नभिन्न होऊन अति विव्हळ झालेल्या त्या वाहवाहास शत्रूंनी (जो हरपक्षीयांनी) अतिशय हर्ष करीत आपल्या गोटाकड नेले.

तमात्मानमिवात्मीयं नीयमानमरातिभिः ।

न शशाक हिलालोऽपि विमोचयितुमात्मजम् ॥ ३७ ॥

३७ जणू काय आपला आत्माच अशा त्या पुत्रास इतु घेऊन जात असतां हिलालसुद्धां सोडवू शकला नाही.

जोहरायुत्रिकास्तत्र कुत्रा युयुधिरे तथा ।

हिलालप्रमुखाः सर्वे विमुखाः सर्वतो यथा ॥ ३८ ॥

३८ जोहराचे योद्ध तेथे असे त्वेषानें लढले कीं हिलालप्रमुख सर्व वीर चोहोंकडे पळाले.

तमुदन्तमथाकर्ण्यं पृष्ठगोपश्चभू [मू] पतिः ।

हिलालतनयं वीरमन्वशोचत चेतसि ॥ ३९ ॥

३९ ती वार्ता ऐकून पिच्छाडीचे रक्षण करणारा सेनापती, हिलालाच्या वीर-पुत्राबद्दल मनांत शोक करूं लागला.

इति नेतृप्रभृतयो युध्यन्तोऽपि दिने दिने ।

पणालमचलं गंतुं अंतरं न प्रपेदिरे ॥ ४० ॥

४० याप्रमाणें नेताजीप्रभृति दररोज लढत असतां हि पन्हाळगडास जाण्यास त्यांस संधि मिळाली नाही.

निशम्य शिवभूपालश्चमूपालपराभवम् ।

चुक्रोध जोहरायैव जंभा एवाशु जंभजित् ॥ ४१ ॥

४१ (या प्रमाणें) सेनापतीचा पराभव झालेला ऐकताच शिवाजी राजास, इंद्रास जंभासुराचा जसा क्रोध आला त्याप्रमाणें, जोहराविषयीं क्रोध आला.

स एकदा नृपस्तत्र शयानः सुखसन्ननि ।

प्रयतः प्रैक्षत स्वप्ने तुलजां वरदायिनीम् ॥ ४२ ॥

४२ एकदां तो शुद्धाचरणी राजा तेथें सुखागारांत निजला, असतां, त्यास वरदाती तुळजा भवानीचें स्वप्नांत दर्शन झालें.

शिवभारत अध्याय २६ वा

महासत्त्वं महासत्त्वा प्रणमन्तमथाग्रतः ।

तमेनमवनीपालं जगाद् जगदीश्वरी ॥ ४३ ॥

४३ तेव्हां ती महासामर्थ्यावान् जगन्माता, तो महासामर्थ्यावान् राजा प्रणाम करीत असतां त्यास म्हणाली.

तुलजोवाच

एतय ताम्राननैस्तत्र पुरी चक्रावती जिता ।

अतस्त्वयात्र न स्थेर्यं प्रस्थेर्यं पुत्र सर्वथा ॥ ४४ ॥

तुळजादेवी म्हणाली:—

४४ मोंगलांनीं येऊन तिकडे चाकणचा किल्ला जिंकला. तेव्हां, बाळा, त्वां येथें राहूं नये; सर्वथा निघावें.

सिद्धिवक्त्रेऽद्य ताम्राणां लग्ना चक्रावती तथा ।

गरीयसेऽपकाराय तिर्मीनां बडिशं यथा ॥ ४५ ॥

४५ तिमि माशांच्या जवळ्यांत अडकलेल्या गळाप्रमाणें तसा मोंगलांच्या जयरूपी मुखांत सांपडलेला हा चाकणचा किल्ला मांढ्या अनर्थास कारण होईल.

अरं राजगिरिं याहि पाहि राज्यं निजं नृप ।

ताम्यति त्वां विना तत्र जरती जननी तत्र ॥ ४६ ॥

४६ हे राजा, (तसेंच) सत्वर राजगडास जा आणि आपलें राज्य राख. तुझी वृद्ध माता तुजवाचून तेथें तळमळत आहे.

सैन्यैः कतिपयैरेव प्रयातव्यमितस्त्वया ।

जोहरं योऽयिष्यंति त्वद्योदाः पर्वताश्रयाः ॥ ४७ ॥

४७ योडणाशाच सैनिकांसह त्वां येथून निघून जावें. गडावरील तुझे योद्धे जोहराशी लढतील.

अहं तु निजयोगेन मोहयिष्यामि जोहरम् ।

प्रथयिष्यामि भवने भवद्भुजयशोभरम् ॥ ४८ ॥

४८ मी आपल्या मायेनें जोहरास मूढ करीन आणि जगामध्ये तुझ्या पराक्रमाची विपुल कीर्ति पसरवीन.

गतायुरेष पापात्मा न चिरायुर्भविष्यति ।

निमित्तांतरमाश्रित्य मृत्युरेनं जिघृक्षति ॥ ४९ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

४९ ह्या पाप्याचे दिवस भरले आहेत; हा फार काळ वांचणार नाही; दुसन्या निमित्तानें मृत्यु ह्यास भक्षूं इच्छीत आहे.

एवमादिश्य तं देवी तत्रैवांतरधीयत ।

स तु प्रबुद्धस्तामेव पुनः पुनरनीनम् ॥ ५० ॥

५० ह्याप्रमाणें त्यास आज्ञा करून देवी तेथेच अंतर्धान पावली. पण जागा झाल्यावर त्यानें (शिवाजीनें) पुनः पुनः तिलाच वंदन केलें.

ततः प्रत्यर्थिसैन्येन परितः कृतमंडलात् ।

घनाघनघटालोकलीलाशालिशिखावलात् ॥ ५१ ॥

समंततस्तत श्यामतमकाननसंकुलात् ।

जननीलीमिलत्पंकपिच्छलोपत्यकातलात् ॥ ५२ ॥

गंभीरगद्गदनदन्निःसरन्नैकनिर्झरात् ।

प्रणालादचलादात्मबलान्निर्यातुमुद्यतः ॥ ५३ ॥

प्रौढां पताकिनीं तत्र निधित्सुः शिवभूमिपः ।

पर्यास्नातगुणं लोके नाम्ना ज्यंबकभास्करम् ॥ ५४ ॥

निर्वार्यमग्रजन्मानमवधार्य धिया स्वया ।

गार्हिताहितसंदोहामर्हितां गिरमभ्यधात् ॥ ५५ ॥

५१-५५ मग शत्रुसैन्यानें चोहोंकडून वेढलेला, दाट मेघसमुदायाच्या दर्शनानें नाचणारा जणू काय मोरच, सर्व बाजूंस पसरलेल्या काळ्या किर् अरण्यांची दाटी असलेला, गद्गद, गंभीर व धो धो आवाज करित अनेक ओहोळ (झरे) ज्यापासून वाहात आहेत अशा त्या पन्हाळगडाहून स्वसामर्थ्यानें बाहेर पडण्यास सिद्ध होऊन तेथें पोक्त सैन्य ठेवण्याच्या इच्छेनें ज्यंबकभास्कर नांवाचा, लोकांमध्ये सन्मान्य, धैर्यवान् ब्राह्मणास स्वबुद्धीनें निश्चित करून शत्रुसमूहाची निंदा करणारें व योग्य असें माषण शिवाजीनें केलें.

राजोवाच

पश्य युध्यद्गिरेवाहार्दिवमुद्यमितायुधैः ।

मासाश्चैतादयोऽस्माभिरिह नीताः प्रभाविभिः ॥ ५६ ॥

राजा म्हणालाः—

५६ पहा ! शस्त्रें उगारून रात्रंदिवस लढतां लढतां पराक्रभ्यांनीं आम्ही येथें त्रैत्रादि चार महिने घालविले.

शिवभारत अध्याय २६ वा

पंचमोऽयं तु संप्राप्तो नभाः श्यामनभाः शुभः ।

शोभां सुमहतीं तन्वन् इह काननसंकुले ॥ ५७ ॥

५७ (मेषांच्या योगें) आकाश काळेंकुट्ट असणारा असा हा पांचवा शुभ भावण मास प्राप्त झाला आहे.

हंताहार्यशिरस्यस्मिन् अहिताहार्यपौरुषैः ।

हतो न जोहरोऽस्माभिरहो शैलतलस्थितः ॥ ५८ ॥

५८ अहो, ज्यांचा पराक्रम शत्रूस अनिवार आहे त्या आमच्या हातून ह्या अजिक्य गडावरून पायध्याशी असलेल्या जोहरास ठार करणें झालें नाहीं हें आश्चर्य होय !

भग्नाः सेनाधिपतयो नेतृप्रभृतयः किल ।

नैनं परिधिमेतेषामीषत् क्षपयितुं क्षमाः ॥ ५९ ॥

५९ नेताजीप्रभृति सेनापतींचा मोड झाल्याची लोकवार्ता आहे; आणि ह्यांचा हा वेढा तर आम्हास थोडासुद्धां उठवितां येत नाहीं.

बलशाली बर्वरोऽयं सुबाहुर्बहुभिर्बलैः ।

अशक्यो जेतुमस्माभिरिदानीमिति मे मतिः ॥ ६० ॥

६० ह्या बलवान व पराक्रमी शिदद्यास पुष्कळ सैन्यांच्या साहाय्यानेंहि जिकणें आम्हांस सध्यां अशक्य आहे असें मला वाटतें.

इहैव निग्रहायास्य चिरस्य मद्वस्थितिः ।

न स्थाने पुण्यविषयस्थाने ताम्रावृते सति ॥ ६१ ॥

६१ पुणें प्रांत मोंगलांनीं आक्रमिला असतां त्यांच्या (शिदद्याच्या) नाशासाठीं (पराभवासाठीं) मी येथेंच फार वेळ राहणें योग्य नाहीं.

महती ताम्रवदनध्वजिनी साहसप्रिया ।

तत्र मन्ये मदन्येन न पराभूतिमेप्यति ॥ ६२ ॥

६२ तिकडे मोंगलांच्या साहसी महासेनेचा पराभव माझ्याखेरीज दुसऱ्या कोणाच्या हातून होणार नाहीं असें मला वाटतें.

अतोऽस्मि प्रस्थितस्तूर्णं ताम्राननाजिघांसया ।

परैरधर्षणीयोऽस्तु पर्वतोऽयं त्वदाश्रयः ॥ ६३ ॥

६३ म्हणून मी मोंगलांचा संहार करण्याच्या इच्छेनें त्वरेनें निघालों आहे. (तेव्हां) शत्रूस अजिक्य असा हा गड तुझ्या हाताखाली असूं दे.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

त्वमन्न भव सेनानीः सेनानीर्भव विक्रमी ।

उज्जासनाय परितः परिवेषकृतां द्विषाम् ॥ ६४ ॥

६४ तू येथें सेनापति हो; चोहोंकडून वेढा देणाऱ्या शत्रूंच्या नाशासाठीं पराक्रमी कार्तिकस्वामी हो.

भित्त्वेनं विद्विषद्व्यूहं पार्थस्येव प्रयास्यतः ।

प्रतियोद्धा न मे कश्चित् पतितोऽद्वा भविष्यति ॥ ६५ ॥

६५ हा शत्रूंचा व्यूह फोडून अर्जुनाप्रमाणें निघून जाणाऱ्या माझ्याशीं लढणारा कोणीहि नष्ट शत्रुयोद्धा मुळींच आढळणार नाही.

इत्युदीर्य स तं धीरं धरे तस्मिन् निधाय च ।

यामिन्याः प्रथमे यामे प्रस्थितः पृथिवीपतिः ॥ ६६ ॥

६६ असें बोलून त्या धैर्यशाली व्यंक भास्करास त्या गडावर ठेवून महाराज रात्रीच्या पहिल्या प्रहरीं निघाले.

याप्ययानसमासीनं तमेनं स्वामिनं भुवः ।

तदा बतानुयान्ति स्म पदगानां शतानि षट् ॥ ६७ ॥

६७ आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, ते महाराज असे पालखीत बसून जातांना त्यांच्यामागून सहाशें पदाति गेले !

प्रस्थानदुंदुभिस्तस्य दध्वान मधुरं तथा ।

ध्वनदंभोधरभ्रान्त्या परैर्न बुबुधे यथा ॥ ६८ ॥

६८ त्यांच्या प्रस्थानदुंदुभीचा (कुचाच्या नगऱ्याचा) असा कांहीं मधुर ध्वनि झाला कीं, शत्रूस ती मेवगर्जनाच आहे असे वाटून त्यांस तो समजला नाही.

कदंबकेतकीकुंदकुटजामोदमेदुरः ।

परिस्फुरन्निर्झरांभःकणसंपर्कमंथरः ॥ ६९ ॥

तस्यानुकूलतां तत्र दधानः पवनस्तदा ।

आत्मीयं दर्शयामास साहाय्यं स्वजनो यथा ॥ ७० ॥

६९-७० कळंब, केवडा, कुंद, कुडा यांच्या सुगंधानें भरलेल्या, घडाघड उड्या मारीत वाहणाऱ्या सन्यांच्या तुषारांच्या संपर्कानें मंद अशा वायूनें त्यावेळीं तेथें अनुकूल होऊन स्वजनाप्रमाणें त्यास आपलें साहाय्य केलें.

व्रजते भूभृतेऽमुष्मै चरदृष्टचरे पथि ।

स्थलीं निम्नोन्नतां सद्यः सौदामिन्योऽप्यदर्शयन् ॥ ७१ ॥

शिवभारत अध्याय २६ वा

७१ महाराज प्रवास करीत असतांना त्यांस, हेरांनीं पूर्वी पाहून ठेवलेल्या मार्गावरील उंचसखल भूमि, विजांनींही तत्क्षणां दाखविली.

अपि यांतमदूरेण पथा तमवनीश्वरम् ।

नाक्षासिषुर्विद्विषतो भगवत्या विमोहिताः ॥ ७२ ॥

७२ भवानीनें मूढ केलेल्या शत्रूस महाराज जवळूनच जात असतांही समजले नाहींत.

ततोंतरांतरास्त्रस्तप्रस्तरप्रोन्नतानतम् ।

प्रपातपातनिनदन्नदीनदसुदुर्गमम् ॥ ७३ ॥

नीलशैवलसंश्लिष्टसक्थिदग्निषद्वरम् ।

नैकधातुद्रवमिलन्मृदुमृन्मसृणोदरम् ॥ ७४ ॥

पल्लवप्रोल्लसद्गीरुत्परिरन्धमहीरुहम् ।

वर्षाकुलितशार्दूलकुलसंकुलकंदरम् ॥ ७५ ॥

वामलूरांतरोद्गच्छद्दंशूकजिघांसया ।

कृतकोलाहलं कोपात् प्रचलद्भिः कलापिभिः ॥ ७६ ॥

अदृष्टजनसंचारं चरदृष्टचरं तदा ।

राजा राजगिरेरीशस्तमध्वानमलंघत ॥ ७७ ॥

७३-७७ पुढें मधून मधून पडलेल्या शिळांच्या योगें उंचसखल असलेला, पर्वताच्या तुटलेल्या कळ्यांवरून पडतांना गर्जना करणाऱ्या नद्यांच्या व नदांच्या योगें अति दुर्गम झालेला, निळ्या शेवाळ्याच्यायोगें घट्ट असा जांबडभर चिखल असलेला, पालवीच्यायोगें चकचकीत दिसणाऱ्या लतांनीं ज्याच्यावरील वृक्ष वेष्टिले आहेत असा, पर्जन्यामुळें घांदल उडालेल्या वाघांची गर्दी ज्याच्यावरील गुहांमध्ये झाली आहे असा, वारुळांतून बाहेर पडणाऱ्या सापांस मारण्याच्या इच्छेनें त्वेषानें धावून जाणाऱ्या मोरांच्या टाहोनीं भरलेला, ज्याच्यावर मनुष्यांचा संचार दृष्टीस पडत नव्हता असा हेरांनीं आर्षांच पाहून ठेवलेला तो मार्ग रायगडचा स्वामी राजा शिवाजी आक्रमून गेला.

अथ धरणिमणिर्विशालशैलं ।

निजमधिरुह्य विलोकनीयशी[शा]लम् ॥

वसतिमभिमतां विलंघिताध्वा ।

स्वकटकविश्रमहेतुकामकार्षीत् ॥ ७८ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

७८ नंतर मार्ग आक्रमून आलेल्या राजा शिवाजीने प्रेक्षणीय सभागृह व पागा असलेल्या आपल्या विशालगडावर चढून तेथे आपल्या सैन्यास विश्रांति मिळावी ह्या हेतूने इष्ट अशी वस्ती केली.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे कवीन्द्रपरमानंदप्रकाशितायां

शतसाहस्र्यां संहितायां स्वराष्ट्रावेक्षणं

नामाध्यायः ॥ २६ ॥

अध्याय २७ वा

मनीषिण ऊचुः

प्रणालभूधरादात्मनिहितानीकदुर्ग्रहात् ।
समं पत्तिशक्तैः पद्भिस्तमज्ञातविनिर्गतम् ॥ १ ॥
जोहरः कथमज्ञासीत् मोहितो योगमायया ।
प्रतीकारं च कं चक्रे स्वेन चक्रेण संवृतः ॥ २ ॥
शिववीरयशःक्षीरनिधिप्लावितचेतसा ।
परमानंदं भवता तत्सर्वमभिधीयताम् ॥ ३ ॥

पंडित म्हणाले:—

१-३ स्वतः ठेवलेल्या सैन्यामुळे . अजिंक्य अशा पन्हाळगडाहून तो (शिवाजी) सहाशें पदातीसह न कळत निघून गेल्याचें योगमायेनें मूढ झालेल्या जोहरास कसें समजलें व आपल्या सेनेच्या बळावर त्यानें कोणता प्रतीकार केला तें सर्व, वीर शिवाजीच्या यशोरूपी क्षीरसागरांत पोहणाऱ्या परमानंदा, त्वां सांगावें.

कवींद्र उवाच

शिवः स्वयं प्रणालाद्रेरियासुरभवद्यदा ।
वीराय जोहरायेमं संदेशं व्यसृजत्तदा ॥ ४ ॥

कवींद्र म्हणाला:—

४ जेव्हां शिवाजीनें स्वतः पन्हाळगडाहून जाण्याची इच्छा केली, तेव्हां त्यानें वीर जोहरास असा निरोप पाठविला.

शिवराज उवाच

येदिलेन समाहूतैस्ताम्रैः स विषयो मम ।
उपक्रांतस्त्वाक्रमितुमतिक्रांतिविकारिभिः ॥ ५ ॥

शिवाजी म्हणाला:—

५ आदिलशहानें बोलावलेले व माझ्या अतिक्रमणामुळे रागावलेले मोगल साम्राज्य देश आक्रमूं लागले आहेत.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

अतस्तैरधुना योद्धुमितः प्रस्थीयते मया ।

योद्धव्यं बत मे योर्धैर्युद्धविद्धिरिह त्वया ॥ ६ ॥

६ म्हणून त्यांच्याशी युद्ध करण्यासाठी आतां मी येथून निघत आहे. तेव्हां तू माझ्या युद्धनिपुण योद्ध्यांशी येथे लढावेंस.

यदि वास्ति मतिस्तेऽद्य द्वंद्वयुद्धे सकौतुका ।

तर्ह्यलंक्रियतामेत्य प्रणालाद्रेरुपत्यकाम् ॥ ७ ॥

७ किंवा जर माझ्याशी मजेनें-कौतुकानें द्वंद्वयुद्ध करण्याची तुम्ही आज इच्छा असेल, तर पन्हाळगडाच्या पायथ्याशीं यावें.

स्वेन स्वेन ह्यनीकेन विदूरादवलोकितौ ।

योत्स्यावः सोत्सवं तत्र बत निखिंशधारिणौ ॥ ८ ॥

८ स्वतःचीं सैन्ये आम्हाला दुरून पाहात असतां आपण दोघेहि खड्ग घेऊन तेथे आनंदानें लढूं !

तमाकर्ण्यपि संदेशं कृती कर्णपुराधिपः ।

अनाकर्णितवच्चक्रे चकितेन स्वचेतसा ॥ ९ ॥

९ त्या कर्णूच्या कुशल अधिपतीनें (जोहरानें) तो संदेश ऐकूनहि, मन भयचकित झाल्यामुळें, न ऐकल्यारखें केलें.

तदाप्रभृति तेनोच्चैर्भायीखानादयो भटाः ।

संदिष्टाः सर्वतस्तस्य पर्वतस्य निरोधने ॥ १० ॥

१० तेव्हांपासून त्यानें भायीखानादि योद्ध्यांना त्या गडास सर्व बाजूंनीं कडे-कोट वेढा देण्यास आशा केली.

अज्ञाता नैव निर्याति न चायाति पिपीलिका ।

तथोपविविशुस्तत्र ततो जोहरसैनिकाः ॥ ११ ॥

११ मग मुंगीमुद्धां न कळतां बाहेर जाणार नाही किंवा आंत येणार नाही अशा रीतीनें जोहराच्या सैनिकांनीं तेथे वेढा दिला.

अंधीकृत्येव तांस्तत्र निविष्टान् प्रतियोधिनः ।

शिवः स्वीयेन शौर्येण परिधिं तमलंघयत् ॥ १२ ॥

१२ तेथे (वेढा देऊन) बसलेल्या त्या शत्रुयोद्ध्यांना जणू काय आंघळे करून शिवाजी स्वशौर्यानें तो वेढा फोडून गेला.

शिवभारत अध्याय १७ वा

स ततः सप्तभिर्यामैः पंचभिर्योजनैर्मितम् ।

अतीत्य किल पंथानं विशालं शैलमासदत् ॥ १३ ॥

१३ नंतर त्याने खरोखर सात प्रहरांत पांच योजने (४० मैल) मार्ग आक्रमून विशालगड गांठला.

अथोदन्तविदश्चाराः शाहराजात्मजं नृपम् ।

विनिर्गतं प्रणालाद्रेर्जोहराय न्यवेदयन् ॥ १४ ॥

१४ मग ती बातमी जाणणाऱ्या हेरांनी शिवाजी पन्हाळगडावरून निघून गेला असे जोहरास सांगितले.

संवर्तसागरावर्तवर्तीव स ततः स्वयम् ।

तांतभावमधात्तत्र भ्रांतभ्रांतः सभांतरे ॥ १५ ॥

१५ तेव्हां जणू काय प्रलयकाळच्या सागरांतील भोंवऱ्यांत सांपडलेला तो जोहार स्वतः अत्यंत व्यामूढ होऊन सभेमध्ये खिन्न झाला.

अहो रुद्धो विरुद्धोऽयमस्माभिरिद्ध भूधरे ।

अस्मान् विस्मापयन्नस्मादकस्मादद्य निर्गतः ॥ १६ ॥

१६ अहो ह्या गडावर आम्ही कोंडलेला हा शत्रु आम्हास चकित करून आज येथून अकस्मात् निघून गेला यास काय म्हणावे !

अथ येदिलशाहाय दर्शयिष्ये कथं मुखम् ।

अतःप्रभृति मे जन्म परिहासाय केवलम् ॥ १७ ॥

१७ आतां मी आदिलशाहास तोंड कसे दाखवूं ? यापुढे माझे जिणे केवळ उपहासास कारणीभूत होय.

यवनांतकरं हेनं मम हस्ताद्विनिःसृतम् ।

निशम्य किं वदिष्यांति शास्ताखानादयोऽपि माम् ॥ १८ ॥

१८ यवनांचा नाश करणारा हा माझ्या हातून निसटलेला ऐकून शापस्ताखानादिसुद्धा मला काय म्हणतील !

अनुत्प्येति स चिरं विचिंत्य च मुहुर्मुहुः ।

जगाद दुर्मदं वीरं मसूदं नाम वर्षरम् ॥ १९ ॥

१९ असा पुष्कळ वेळ पश्चात्ताप करून व वारंवार विचार करून तो अतिमत्त अशा वीर सिद्दी मसूदास म्हणाला.

कधीन्द्र परमानन्दकृत

जोहर उवाच

ग्रन्थिस्थेनेव रत्नेन सपत्नेनाधुनामुना ।

निरोधपरिमुक्तेन बत मे दूयते मनः ॥ २० ॥

जोहर म्हणाला:—

२० गांठींतील (थैलींतील) रत्नाप्रमाणें आतां हा शत्रु वेढ्यांतून निसटल्यामुळें माझ्या मनास किती तरी दुःख होत आहे !

पश्यतां नः समस्तानां हस्ताद्योऽद्य विनिःसृतः ।

दुतमेव महाबाहो मसूद तमनुद्रव ॥ २१ ॥

२१ आम्ही सगळे पाहात असतांना जो आज आमच्या हातांतून निसटला त्याचा, हे महाबाहु मसूदा, शीघ्र पाठलाग कर.

निजकार्यांतरव्यग्रो विशाले च शिल्लोच्चये ।

स चिरं बत न स्थाता त्वमतस्त्वरितो भव ॥ २२ ॥

२२ आपल्या दुसऱ्या कार्यामध्ये व्यग्र असलेला तो (शिवाजी) विशालगडावर फार वेळ राहणार नाहीच, म्हणून तूं त्वरा कर.

स तेनेति विनिर्दिष्टो विशिष्टः शौर्यकर्मणि ।

महत्या सेनया सार्धं अनुदुद्राव तं द्विषम् ॥ २३ ॥

२३ याप्रमाणें त्यानें आज्ञा केल्यावर तो शौर्यकर्मामध्ये असामान्य (मसूद) मोठ्या सेनेसह त्या शत्रूचा पाठलाग करूं लागला.

आजानु तुरगास्तस्य ममज्जुः पथि पंकिले ।

निपेतुः पत्तयश्चापि सांद्रशैवालसंकुले ॥ २४ ॥

२४ चिखलाळ मार्गांत त्याचे घोडे गुडध्यापर्यंत रतले व पदातीसुद्धां दाट शेवाळ्यामध्ये पडले.

मसूदमागतं श्रुत्वा शिवराजः पराक्रमी ।

ससज्जे संगरायोच्चैर्वसंस्तत्र शिलोच्चये ॥ २५ ॥

२५ मसूद आलेला ऐकून त्या गडावर राहणारा पराक्रमी शिवाजी राजा लढण्यास चांगला सिद्ध झाला.

पल्लीवनपतिर्वीरो जसवंतो नराधिपः ।

प्रतापी सूर्यराजश्च शृंगारपुरपार्थिवः ॥ २६ ॥

अपरेऽपि च सामन्ताः शैलस्यास्य निरोधने ।

नियोजितचरास्तेन जोहरेण दुरात्मना ॥ २७ ॥

युध्यमाना अपि मुहुः शिवं शैलाधिरोहिणम् ।

निषेधुं न क्षमंते स्म पराभूताः पदे पदे ॥ २८ ॥

२६-२८ पल्लीवनाचा (पालीचा) राजा वीर जसवंतराव, शृंगापूरचा राजा प्रतापी सूर्याजीराव आणि दुसरेहि सामंत, त्या गडास वेढण्याच्या कार्मां त्या दुरात्म्या दुष्ट जोहरानें पूर्वीच नेमले होते; ते वारंवार लढत असतांही पदोपदी पराभूत झाल्यामुळे गडावर चढणाऱ्या शिवाजीस अडवूं शकले नाहींत.

ते सर्वेऽपि मसूदेन ससैन्येनाभिमानिना ।

समेत्य भूधरममुं भूयो रुरुधुरुद्धताः ॥ २९ ॥

२९ त्या सगळ्याच गर्विष्ठ राजांनी, त्या अभिमानी व ससैन्य मसूदास मिळून त्या गडास पुनः वेढा दिला.

अथ ते शिवराजस्य योधाः क्रोधारुणेक्षणाः ।

अवरुह्य गिरेस्तस्मात् निःस्वनंतो घना इव ॥ ३० ॥

धावमानाः सावधानान् रुंधानानभियायिनः ।

शिताभिरसिधाराभिः कृतोत्पातमघातयन् ॥ ३१ ॥

३०-३१ नंतर क्रोधाने डोळे लाल झालेले असे ते शिवाजीचे योद्धे त्या गडावरून खाली उतरून मेघाप्रमाणें गर्जना करीत धावून जाऊन सावधपणें वेढा देणाऱ्यांवर हल्ला करून, उड्या घालून तीक्ष्ण तरवारींनी कापून काढले.

बहवो बर्बरास्तत्र बालिभिः शिवपत्तिभिः ।

खंडिताः खङ्गधाराभिर्ययुः संयमिनीं पुरीम् ॥ ३२ ॥

३२ तेथें पुष्कळ शिद्यांस शिवाजीच्या बलाढ्य पायदळांनी तरवारीच्या धारांनी कापून काढल्यामुळे त्यांनी यमपुरीची वाट घरली.

जसवंतः सूर्यराजः सामन्ताश्चापि भूरिशः ।

रयं धारयितुं तेषां न तत्र प्रभवोऽभवन् ॥ ३३ ॥

३३ तेथें जसवंतराव, सूर्याजीराव व दुसरेहि पुष्कळ सामंत त्यांचा मारा सहन करूं शकले नाहींत.

मसूदस्त्वपयान्तीं तां परावर्त्यात्मवाहिनीम् ।

वेगवान् प्रतिजग्राह परान् ग्रह इव ग्रहान् ॥ ३४ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

३४ पळून जाणाऱ्या त्या आपल्या सैन्यास परतवून, वेगवान मसूदानें, ग्रह प्रहांवर हल्ला करतो त्याप्रमाणें, शत्रूंवर हल्ला केला.

अथोभयेषां सैन्यानां संनिपातो महानभूत् ।

असिभिः शक्तिभिश्चोच्चैर्निघ्नतामितरेतरम् ॥ ३५ ॥

३५ तेव्हां तरवारींनी व शक्तींनी एकमेकांस जोरानें मारणाऱ्या त्या दोनहि सैन्यांमध्ये मोठें युद्ध झालें.

ततो भुजमदावेशनिघ्नान् विघ्नानिवागतान् ।

बर्बरान् पातयामासुः परे प्रधनपारगाः ॥ ३६ ॥

३६ तेव्हां बाहुबलाच्या गर्वांन उन्मत्त झालेल्या व विघ्नाप्रमाणें चालून आलेल्या शिघांना युद्धनिपुण शत्रूंनी (मराठ्यांनी) लोळविलें.

तरूनिव तडित्वंतो गरुत्मन्त इवोरगान् ।

जगर्जुस्तान् विनिर्जित्य शैलाधिपतिपत्तयः ॥ ३७ ॥

३७ विद्युद्युक्त मेघ वृक्षांना मोडून व गरुड सापांना पकडून गर्जना करतात, त्याप्रमाणें शिवाजीच्या पदातींनी त्यांना जिंकून गर्जना केली.

परितः शीर्णशीर्षण्यं शीर्णपाण्यंघ्रिमस्तकम् ।

शीर्णस्कंधोरुयुगलं तदाभूद् रणमंडलम् ॥ ३८ ॥

३८ त्या वेळां फुटलेली शिरस्त्राणें, तुटलेले हात, पाय, मस्तक, खांदे, मांड्या हीं त्या रणभूमीवर सर्वत्र पसरलेली होती.

सा शादहरिताप्युच्चैर्विशालाद्रेरुपत्यका ।

लोहितैः प्रतिवीराणामभूत् सपदि लोहिता ॥ ३९ ॥

३९ कोंवळ्या गवतानें अत्यंत हिरवीगार असलेली ती विशालगडाच्या लगतची भूमि शत्रूकडील वीरांच्या रक्तानें एकदम लालभडक झाली.

ऊरुभिर्जानुभिश्चापि तथा जंघाभिरंघ्रिभिः ।

शिरोभिश्च नराश्वानां दुष्प्रेक्ष्या वसुधाभवत् ॥ ४० ॥

४० माणसें व घोडे यांच्या मांड्या, गुडघे, जंघा, पाय व डोकी यांच्यायोगें भूमि हिडिष दिसू लागली.

इत्थं मसूदः स्वं सैन्यं शिवरोषमहार्णवे ।

समस्तमात्महस्तेन मज्जयित्वा विलज्जितः ॥ ४१ ॥

शिवभारत अध्याय २७ वा

परैः प्रधानपारीणैर्जीवन्मुक्तोऽनपेक्षितः ।

पराचीनोऽभवत्तेभ्यः परं निर्वेदमागतः ॥ ४२ ॥

४१-४२ याप्रमाणे आपलें सगळें सैन्य आपल्या हातानें शिवाजीच्या क्रोध-समुद्रांत बुडवून लज्जित झालेला मसूद युद्धपारंगत शत्रूंनीं अनपेक्षितपणें जिवंत सोडला व त्यास पराकाष्ठेचा खेद होऊन तो शत्रूंपासून पराङ्मुख झाला.

प्रपलाय्य रणात्तस्मात् पुरस्तादात्मनः स्थितम् ।

जोहरस्तमथामंस्त परलोकादिवागतम् ॥ ४३ ॥

४३ त्या युद्धांतून पळून येऊन आपणासमोर उभा राहिलेला तो (मसूद) जणूं काय परलोकाहून आला आहे असें जोहरास वाटलें !

अथ स्वविषयोपांतादानायितचरां चमूम् ।

समादाय विशालाह्वात् पर्वतात् प्रस्थितः स्वयम् ॥ ४४ ॥

४४ नंतर आपल्या प्रांतांच्या सीमेहून पूर्वीच आणवून ठेवलेलें सैन्य घेऊन तो स्वतः विशालगडाहून निघाला.

उपित्वा वसतीस्तास्ताः सोत्सवे पथि पंचपाः ।

सद्यो राजगिरिं गत्वा राजा राजगिरिश्वरः ॥ ४५ ॥

चंचन्मरीचिनिचयस्फुररत्नासनस्थिताम् ।

कुलस्त्रीभिः परिवृतां कुलस्त्रीकुलदेवताम् ॥ ४६ ॥

तत्तद्भ्रतवतीं नक्तंदिवमंचितदैवताम् ।

ददतीमाशिषस्तास्ताः सत्यगंभीरभाषिताम् ॥ ४७ ॥

प्रमोदबाष्पप्रचयस्तिमितायतलोचनाम् ।

समुच्चलितवात्सल्यरसां सदृशिनोत्सुकाम् ॥ ४८ ॥

संप्रस्नुतस्तनस्तन्यधाराभिरमृतात्मभिः ।

स्नपयन्तीं महाबाहुर्जननीं स्वामवन्दत ॥ ४९ ॥

४५-४९ आनंददायक मार्गांत निरनिराळ्या पांचसहा वस्ती करून राजगडच्या (शिव) राजानें लगेच राजगडास जाऊन, चमकणाऱ्या किरणसमूहाच्यायोगे लख-लखणाऱ्या रत्नजडित आसनावर बसलेल्या, कुलीन स्त्रियांनीं परिवेष्टित असलेल्या, कुलीन स्त्रियांचें कुलदैवत झालेल्या, नाना प्रकारचीं व्रतें करणाऱ्या, रात्रि-दिन दैवतांची पूजा करणाऱ्या, निरनिराळे आशीर्वाद देणाऱ्या, सत्य व गंभीर

कवीन्द्र परमानन्दकृत

भाषण करणाऱ्या, आनंदाश्रुपुरानें दीर्घ नेत्र स्तिमित झालेल्या, अंतः-
करणांत पुत्रप्रेम उचंबळलेल्या, दर्शनोत्सुक झालेल्या, स्तनांतून वाहणाऱ्या अमृ-
तमय दुग्धघारांनीं न्हाऊं घालणाऱ्या आपल्या जननीस वंदन केलें.

ततस्तदांतिके तत्तद् वृत्तमावेदयन्नयम् ।

अनयत्तद्दिनं सर्वं विजयी शाहनंदनः ॥ ५० ॥

५० नंतर निरनिराळ्या प्रकारचा सर्व वृत्तांत सांगण्यांत त्या विजयी शिवा-
जिनें तो सर्व दिवस तिच्यासंनिघ घालविला.

आगतो विजयी राजा निजं राजगिरिं यदा ।

प्राणदन्मृदुगंभीरस्वनं दुंदुभयस्तदा ॥ ५१ ॥

५१ जेव्हां विजयी (शिवाजी) राजा आपल्या राजगडास आला, तेव्हां
दुंदुभि मृदु व गंभीर ध्वनीनें वाजू लागल्या.

तस्त्रयं परिभूय बर्बरबलं सद्यः स्वबाहोर्बलाद्

आयाते शिवपत्तनं शिवमहीपाले प्रणालाचलात् ।

सेनाभिः सकलाभिरेव सहितस्तत्प्रयत्नाकुलः

स्वेऽभीष्टे किल संशयालुरभवदिल्लीपतेर्मातुलः ॥ ५२ ॥

५२ तेथील शिद्यांच्या सैन्याचा आपल्या बाहुबलानें तत्काळ पराभव करून
शिवाजी राजा पन्हाळगडाहून आपल्या राजधानीस (राजगडास) आला. तेव्हां सगळें
सैन्य बरोबर असून व निरनिराळ्या प्रयत्नांमध्ये तें व्यग्र असून सुद्धां दिल्लीपतीच्या
मामास (शाएस्ताखानास) आपला इष्ट हेतु सिद्धीस जातो कीं नाहीं याविषयी
संशय उत्पन्न झाला.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे कवीन्द्रपरमानन्दप्रकाशितायां

शतसाहस्र्यां संहितायां स्वपुरप्रवेशो

नामाध्यायः ॥ २७ ॥

अध्याय २८ वा

—:0:—

मनीषिण ऊचुः

तस्मिन् भृशबलोत्तंसे राक्षि राजगिरिं गते ।

गतिः काऽभूत् प्रणालाद्रेः तदाचक्ष्व महामते ॥ १ ॥

पंडित म्हणाले:—

१ तो भोसलेकुलभूषण राजा शिवाजी राजगडास गेला असतां पन्हाळ-गडाची काय गति झाली तें, हे महाबुद्धिमाना (परमानंदा), सांग.

कर्वीद्र उवाच

शास्ताखानः स्वयं ह्यत्र विषये तत्र जोहरः ।

उभयत्रापि युद्धाय प्रभवामः कथं वयम् ॥ २ ॥

कर्वीद्र म्हणाला:—

२ स्वतः शाएस्तेखान ह्या प्रांतांत आहे; तिकडे शिही जोहर आहे. तेव्हां आम्ही दोन्हीकडे कसे लढूं शकूं ?

तदद्य येदिलाधीनः प्रणालाद्रिर्विधीयताम् ।

प्रस्थीयतां च भवता कार्यांतरमिह स्थितम् ॥ ३ ॥

३ म्हणून आज पन्हाळगड आदिलशहाच्या स्वाधीन कर आणि तूं नीघ. इकडे दुसरें काम उपस्थित झालें आहे.

अल्लीशाहात् प्रतिनिधिं तस्य शैलस्य सर्वथा ।

आदास्यामः क्षणेनैव नास्मद्वचनमन्यथा ॥ ४ ॥

४ अल्लीशाहापासून त्या गडाचा मोबदला आपण एका क्षणांत खालीने घेऊं; आमचें माषण खोटें होणार नाहीं.

निजदूतमुखेनेत्थं शिवेन प्रतिबोधितः ।

परिचिन्त्य निजे चित्ते स्वयं त्र्यंबकभास्करः ॥ ५ ॥

संगराभिनिविष्टोऽपि प्रभोराज्ञां प्रमाणयन् ।

अल्लीशाहाय तं शैलं विततार विनीतवत् ॥ ६ ॥

५-६ असें आपल्या दूताच्या तोंडून शिवाजीनें त्र्यंबक भास्करास कळविलें असतां त्यानें त्याचा आपल्या मनांत विचार करून स्वतः युद्धोत्सुक असूनमुढां

कवीन्द्र परमानन्दकृत

धन्याची आज्ञा प्रमाण मानून (शिरसा बंध करून) तो गड (पन्हाळा) नम्रपणें अल्लीशहास देऊन टाकला.

ततः स जोहरं दृष्ट्वा तस्मै पृष्ठाप्यनामयम् ।

सुतरां सत्कृतस्तेन शिवसौहृदकांक्षया ॥ ७ ॥

७ नंतर जोहरास भेटून त्यानें त्यास कुशल विचारलें. शिवाजीचा खेह जोड-
ण्याच्या इच्छेनें त्यानेंही त्याचा अत्यंत सत्कार केला.

बहुना स्वसहायेन सैन्येन परितो वृतः ।

उपेत्य प्रणमन्मौलिः प्रभुं निजमुदैक्षत ॥ ८ ॥

८ आपणास साध्य करणाऱ्या शुभकळ सैन्यासह जवळ येऊन, मस्तक लववून त्यानें आपल्या धन्याकडे पाहिलें.

मनीषिण ऊचुः

नायं त्वया निहंतव्यो मंतव्यो मंत्र एष मे ।

निमित्तमन्यदेवास्य जोहरस्य विनाशने ॥ ९ ॥

पंडित म्हणालेः—

९ “याला तूं मारूं नकोस; ही माती मसलत मान्य कर; ह्या जोहराचा नाश करण्याचें दुसरेंच निमित्त आहे.”

भगवत्या समागत्य शिवराजाय धीमते ।

उक्तपूर्वमिदं ह्यासीत् प्रणालाचलवर्तिने ॥ १० ॥

१० असें बुद्धिमान शिवाजी राजा पन्हाळगडास असतां त्याच्याजवळ येऊन त्यास देवी भवानीनें पूर्वांच सांगितलें होतें.

तर्हि येन निमित्तेन यथा स निधनं गतः ।

तथा कथय नः सर्वं कवींद्र कुशलो ह्यसि ॥ ११ ॥

११ तेव्हां तो कोणत्या निमित्तानें व कसा नाश (मृत्यु) पावला तें सर्व, हे कवींद्रा, आम्हास सांग; कारण तूं कुशल आहेस.

वयं भागीरथीतीरे भवतो भारतीमिमाम् ।

पायं पायं न तृप्यामः सुधां सुमनसो यथा ॥ १२ ॥

१२ देव जसे नित्य अमृतपान करीत असतांही तृप्त होत नाहींत, तशी भागीरथीच्या तीरीं आपली वाणी सारखी उत्सुकतेनें ऐकूनहि आमची तृप्ति होत नाहीं.

शिवभारत अध्याय २८ वा

कर्वीद्र उवाच

भगवत्या समादिष्टे शिवभूषे महाभुजे ।

ध्वजिनीं ताम्रवक्त्राणां पराभवितुमात्मना ॥ १३ ॥

बलिनं बर्बरव्यूहं सद्यो भित्वा विनिर्गते ।

शिलोच्चये प्रणाले च दैवाद्धस्तमूपागते ॥ १४ ॥

अल्लीशाहोऽतिमंदात्मा मन्यमानोऽन्यथात्मनि ।

चिराय जोहरायैव चुकोप किल कोपनः ॥ १५ ॥

कर्वीद्र म्हणाला:—

१३-१५ महाबाहु शिवाजी राजास, भवानी देवीने आशा केल्यावरून तो स्वतः मोंगलाच्या सेनेचा पराभव करण्यासाठी शिंद्याचा बलाढ्य सेनाव्यूह एकदम भेदून (कोंडी फोडून) निघून गेला असता व पन्हाळगड सुदैवाने हार्ती आला असता, अति महामूर्ख व रागीट अल्लीशाहाच्या मनांत भलतेच येऊन तो पुष्कळ काळपर्यंत जोहरावरच रागावला.

ततो भूरि धनं लब्ध्वा बत लुब्धात्मना त्वया ।

कुमते ह्यायमानोऽपि स प्रस्थास्यन्नुपेक्षितः ॥ १६ ॥

१६ “ हे दुष्टबुद्धी, त्वां लोभ्यानें त्याच्यापासून पुष्कळ घन घेऊन तो निघून जाणार हें माहीत असतांही त्याच्याकडे कानाडोळा केलास !

भवता प्रतिरुद्धस्य भवतोऽनुमतिं विना ।

दुर्गमो निर्गमस्तस्य नृपतेरिति मे मनः ॥ १७ ॥

१७ तूं त्यास कोंडलें असतां त्या राजानें निघून जाणें तुझ्या अनुमतीशिवाय दुष्कर होतें असें मला वाटतें.

तस्मादेहि धनं देहि यद्दत्तं तेन भूभृता ।

मद्धस्तेनैव भवतो भवेन्निधनमन्यथा ॥ १८ ॥

१८ म्हणून तूं ये आणि त्या राजानें दिलेलें धन दे; नाही तर माझ्या हातून तुझा मृत्यु (नाश) होईल. ”

वर्णदूतमिमं तस्मै प्रेषयामास येदिलः ।

तथापि न विभायास्माद् बर्बरो बलिनां वरः ॥ १९ ॥

१९ असें आदिलशहानें त्यास पत्र पाठविलें; तथापि तो बलिश्रेष्ठ सिद्दी त्याला भ्याला नाही.

न यदा येदिलेनैष संपरायमपारयत् ।

तदा कर्णपुरं सद्यः शिश्रिये दुर्गदुर्गमम् ॥ २० ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

२० जेम्हां हा आदिलशहाशीं लढूं शकला नाहीं, तेव्हां लगेच दुर्गाप्रमाणें दुर्गम अशा कर्णूलाचा त्यानें आश्रय केला.

अथ केनापि यत्नेन जोहराय स येदिलः ।

हालया साकमन्नातं हालाहलमदापयत् ॥ २१ ॥

२१ नंतर त्या आदिलशहानें कळूं न देतां काहींतरी युक्तीनें जोहरास मद्या-
बरोबर विष देवविलें !

अहो येदिलशाहस्य महती मतिमंदता ।

उपकारपरे येन जोहरेऽपनयः कृतः ॥ २२ ॥

२२ उपकार करणाऱ्या जोहरास ज्यानें अपकार केला, त्या आदिलशहाचा हा केवढा मोठा मूर्खपणा !

अमानुषगतिर्देव्याः प्रसादेन सुदुर्धरः ।

मोहयित्वा परचमूं परिवेषपरां पराम् ॥ २३ ॥

प्रयातो भूधरात्तस्माद् भूभृद् भृशबलो यदि ।

मन्यामहे वयं तर्हि नापराधी स जोहरः ॥ २४ ॥

२३-२४ देवीच्या प्रसादानें तो अमानुषगति व अजिक्य राजा भोसळा वेढा देऊन बसलेल्या मोठ्या शत्रुघेनेच्या हातावर तुरी देऊन जर त्या गडा-
वरून निघून गेला, तर त्यांत त्या जोहराचा अपराध नाहीं असें आम्हांस वाटतें.

अप्रस्तुतमिदं ह्यास्तां प्रथमप्रस्तुतं परम् ।

सुधांशुदर्शनोद्वेल्लसुधांभोधिसहोदरम् ॥ २५ ॥

चरित्रं शिवराजस्य कथ्यमानं सविस्तरम् ।

निशम्य विबुधैः सर्वैर्निजे हृदि निधीयताम् ॥ २६ ॥

२५-२६ पण हें विषयांतर राहूं दे. प्रथम आरंभलें, श्रेष्ठ, चंद्रदर्शनानें उचंबळ-
णाऱ्या अमृतसागरासारखें (गोड), सविस्तर वर्णिलें जाणारें शिवरायाचें चरित्र
आपण सर्व पंडितांनीं ऐकून आपल्या हृदयांत सांठवावें.

बर्बरान् परिधीभूतान् परिभूय स्वतेजसा ।

बली भृशबलो यावदायाति शिवपत्तनम् ॥ २७ ॥

तावत्ताम्राननबलैः सबलैः कृतविक्रमम् ।

संग्रामदुर्गमाक्रांतं कृत्वा संग्राममञ्जुतम् ॥ २८ ॥

२७-२८ वेढा देऊन बसलेल्या शिद्याच्या हातावर स्वपराक्रमानें तुरी

शिवभारत अध्याय २८ वा

देऊन बलवान् (शिवाजी) भोसला जों राजगडावर येतो, तोंच मोंगलाच्या बलाढ्य सैन्यांनी अद्भुत युद्ध करून पराक्रमानें लढणारा संग्रामदुर्ग काबीज केला.

तमुदंतं शिवनृपो निशम्य शिवपत्तने ।

सर्वनीतिविदां वर्यः सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

२९ ती बातमी राजगडावर ऐकून, सर्व राजनीतिवेत्त्यांमध्ये श्रेष्ठ असा तो शिवाजी राजा सचिवांस असें बोललाः—

शिवराज उवाच

कार्यांतरप्रसक्तत्वात् मयि सांतरमास्थिते ।

संग्रामदुर्गसहिता गता चक्रामती पुरी ॥ ३० ॥

शिवाजी म्हणालाः—

३० दुसऱ्या कार्यांत गुंतल्यामुळें मी दूर असतां चाकण नगरी संग्रामदुर्गासह हातची गेली.

इदानीमेव तां दुर्गसहितां दुर्ग्रहामपि ।

स्वयमभ्येत्य ताभ्रेभ्यो गृहीतुमहमुत्सहे ॥ ३१ ॥

३१ ती घेण्यास कठीण असली तरी तिच्यावर स्वतः चालून जाऊन ती किल्ल्यासह मी आतांच धेऊं इच्छितों.

परं त्वापतितं यद्धि कार्यांतरमनंतरम् ।

प्रयतिष्यामहे तस्मै वर्यं सर्वेऽप्यतपरम् ॥ ३२ ॥

३२ परंतु दुसरें जें निकडीचें कार्य उपस्थित झालें आहे त्याच्या प्रयत्नास आपण सर्वच यापुढें लागू.

सहायपरिहीनेन नरेणेह न केनचित् ।

परीभावयितुं शक्या प्रतीपानामनीकिनी ॥ ३३ ॥

३३ ज्यास साहाय्यकर्ता नाही अशा कोणत्याही मनुष्याच्या हातून या जगांत शत्रुसेनेचा पराभव होणें अशक्य आहे.

तस्माद्यत्नेन महता नरेंद्रेण विपश्चिता ।

संग्राह्यानीकिनी शश्वत् परनिग्रहकारिणी ॥ ३४ ॥

३४ म्हणून शहाण्या राजानें शत्रूंचा नाश करणारें सैन्य मोठ्या यत्नानें सतत बाळगलें पाहिजे.

बहुनार्थेनरहितो महानपि महीपतिः ।

न तद्विधानां सेनानां संग्रहं कर्तुमर्हति ॥ ३५ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

३५ ज्याच्याजवळ पुष्कळ द्रव्य नाही अशा मोठ्या राजासमुदां त्या प्रकारची सैन्ये बाळगतां येत नाहीत.

अर्थादर्थो भवत्युच्चैरर्थाद्धर्मोऽपि वर्धते ।

अर्थादेव तृतीयोऽर्थस्तस्मादर्थः प्रशस्यते ॥ ३६ ॥

३६ पैशापासून पैसा अतिशय होतो; पैशापासून घर्महि वाढतो; पैशानें कामहि प्राप्त होतो. म्हणून पैशाची प्रशंसा करतात.

कुलं शीलं वयो विद्या पौरुषं सत्यवादिता ।

गुणज्ञता च गांभीर्यमर्थादेव प्रजायते ॥ ३७ ॥

३७ कुल, शील, वय, विद्या, पराक्रम, सत्यवादित्व, गुणज्ञता, गांभीर्य ही पैशापासूनच उत्पन्न होतात.

अर्थादसौ परश्चोच्चैर्लोको लोकस्य निश्चितः ।

पुमानर्थेनरहितो जीवन्नपि न जीवति ॥ ३८ ॥

३८ पैशानेंच लोकांना इहलोक व परलोक अगदी निश्चितपणें प्राप्त होतात. द्रव्यहीन पुरुष जिवंत असूनही नसल्यासारखा असतो.

यस्यार्थास्तस्य सुहृदो यस्यार्थास्तस्य पौरुषम् ।

यस्यार्थास्तस्य सर्वेऽपि सहायाः संभवन्ति हि ॥ ३९ ॥

३९ ज्याच्याजवळ विपुल पैसा असतो, त्याला मित्र असतात; ज्याच्याजवळ पैसा असतो, तो पराक्रमी असतो; ज्याच्यापार्शी पैसा असतो, त्याला सर्वच साह्य करतात.

तदुग्ध्वा स्म प्रभावेण पृथुवत् पृथिवीमिमाम् ।

तमर्थमाहरिष्यामि यदधीनमिदं जगत् ॥ ४० ॥

४० म्हणून पृथुराजाप्रमाणें स्वसामर्थ्यानें ह्या पृथ्वीचें दूष काढून (सर्व प्रांतांतून खंडणी वसूल करून) ज्याच्यावर हें जग अवलंबून आहे तो पैसा घेऊन येईन.

तदनंतरमेवोच्चैस्तत्र दिल्लीद्रमातुले ।

करिष्यामि प्रतीकारमगस्त्य इव सागरे ॥ ४१ ॥

४१ त्यानंतरच, अगस्त्य ऋषींनां समुद्राचा जसा सूड घेतला तसा तिकडे दिल्लीपतीच्या मामाचा चांगला सूड घेईन.

इति ब्रुवाणमुचितं सचिवाः सदसि स्थितम् ।

नयोपेतं विनायिनो व्याहरन्ति स्म भूपतिम् ॥ ४२ ॥

शिवभारत अध्याय २८ वा

४२ ह्याप्रमाणें राजानें सभेंत बसून योग्य व राजनीतियुक्त भाषण केलें असतां त्यास विनयशाली सचिव म्हणाले:—

सचिवा ऊचु:

अर्थः समर्थ इति यद्भवानाह तदर्थवत् ।

तन्नोति कः प्रतिब्रूते तिष्ठन् वैतंडिकव्रते ॥ ४३ ॥

सचिव म्हणाले:—

४३ “पैसा हा सामर्थ्यवान आहे” असें जें आपण म्हणतां तें “तसें नाही” असें कोणता शहाणा माणूस वितंडवादाचा अवलंब करून उलट म्हणेल?

अर्थः समर्थसामर्थ्याद् व्रजेत्सामर्थ्यमात्मनि ।

असमर्थाश्रितस्त्वर्थो नार्थोऽनर्थो हि केवलम् ॥ ४४ ॥

४४ समर्थांच्या सामर्थ्यामुळे पैशांच्या ठिकाणी सामर्थ्य येईल; पण असमर्थांजवळ असलेला पैसा हा लाभकारक नसतो, तर तो केवळ अनर्थकारकच होय.

योऽर्थः सर्वेषु लोकेषु स तवैवेति विद्महे ।

तद्याहि जैत्रयात्रायै शिवराज महाशुते ॥ ४५ ॥

४५ सर्व लोकांजवळ जो पैसा आहे तो तुझाच आहे हें आम्ही जाणतो. म्हणून हे महातेजस्वी शिवाजी राजा, आपण मुलुखगिरीवर जावें.

किंच संप्रति सेनानीरिद्रप्रस्थेद्रमातुलः ।

संग्रामदुर्गमव्यग्रो जित्वा भूत्वा महामनाः ॥ ४६ ॥

प्रस्थाय वै पुरः पुण्यपुरमास्थाय च स्थितः ।

निशम्य त्वां महाबाहो शिवपत्तनवार्तिनम् ॥ ४७ ॥

भृशं विशंकमानोऽन्तः प्रायस्तेनैव वर्त्मना ।

सह्यशैलावरोहाय सेनां संप्रेषयिष्यति ॥ ४८ ॥

४६-४८ शिवाय सध्यां दिल्लीपतीचा मामा सेनापति शाएस्तेखान हा संग्रामदुर्ग जिंकून, निश्चित व गर्विष्ठ होत्साता पुढें चाल करून पुण्यास येऊन राहिला आहे. हे पराक्रमी राजा, तूं राजगडावर आहेस असें ऐकून मनांत अत्यंत भीति वाटून बहुधा त्याच वाटेनें तो आपली सेना सह्याद्रीवरून खाली पाठवील.

अभिद्रवंती सह्याद्रेर्यथा सा नावरोहति ।

तावत्तथा विधातव्यमथान्यदपि सर्वथा ॥ ४९ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

४९ चालून येणारी ती (सेना) सहाद्रीवरून ज्या योगें खालीं उतरणार नाही अशी प्रथम तजवीज करावी. मग दुसऱ्याहि गोष्टी सर्व प्रकारें कराव्या.

सचिवानामिति वचो निशम्य समयोचितम् ।

स धन्यचरितः सम्यगमन्यत महामतिः ॥ ५० ॥

५० सचिवांचें असें समयोचित भाषण ऐकून त्या महाबुद्धिमान व पुण्य-शील राजास तें चांगलें वाटलें.

मनीषिण ऊचुः

सहस्रैः सतिवाहानां त्रिसप्तत्या समन्वितः ।

शास्ताखानः किमकरोत् वत पुण्यपुरस्थितः ॥ ५१ ॥

पंडित म्हणाले:—

५१ ब्याहत्तर हजार घोडेस्वारांसह शास्तेखानानें पुण्यास आपलें ठाणें देऊन (पुढें) काय बरें केलें ?

कवींद्र उवाच

स कारतलवं नाम यवनं कार्यकारिणम् ।

पुरस्थितं समाह्वय मिथः एतदभाषत ॥ ५२ ॥

कवींद्र म्हणाला:—

५२ समोर असलेल्या कारतलव नांवाच्या कार्यकर्त्या यवनास बोलावून त्यास तो एकांतांत असे म्हणाला.

शास्ताखान उवाच

प्रतापी जसवंतस्ते जनकोऽजबडान्वयः ।

भवानपि नयत्येतद्युद्धेनेव निजं वयः ॥ ५३ ॥

५३ तुझा बाप अजबड (उजबेग) वंशांतल जसवंत हा प्रतापवान आहे. आणि तूं सुद्धां आपलें हें वय युद्धांतच घालवीत आहेस.

प्रबलं गालिबं जित्वा संप्रति स्वबलाश्रयात् ।

प्रचंडपुर मादाय मह्यं दत्तमिह त्वया ॥ ५४ ॥

५४ बलाढ्य गालिबास जिंकून सभ्यां स्वबळानें प्रचंडपूर घेऊन तूं मला येथें दिलेस.

सोऽधिपः सह्यशैलस्य दुर्धर्षः संगरेण यथा ।

करोत्यसुकरं कर्म तवापि विदितं तथा ॥ ५५ ॥

शिवभारत अध्याय २८ वा

५५ अजिंक्य असा तो सहाद्रीचा अधिपति शिवाजी युद्धामध्ये कसे दुष्कर कर्म करतो हे तुलाहि माहीत आहे.

सह्यजयः सह्यपतिः सह्यस्याक्रमणं विना ।

नैवास्मद्वशतां गता हंताहंकारसंयुतः ॥ ५६ ॥

५६ सहाद्री पादाक्रांत केल्याशिवाय तो अजिंक्य व गर्विष्ठ सहाद्रीपति (शिवाजी) आमच्या ताब्यांत मुळीच येणार नाही.

सेनया सहितः सद्यस्तद्य त्वं ममाज्ञया ।

वत प्रसह्य सह्याद्रेरचरोहे मतिं कुरु ॥ ५७ ॥

५७ म्हणून माझ्या आज्ञेने तू आज सेनेसह लगेच सहाद्री उतरण्याचा जोराने विचार कर.

अद्यप्रभृत्यहं वीर भविष्यामि भवद्वशः ।

अवरुह्य धरं सह्यं मह्यं देहि महद्यशः ॥ ५८ ॥

५८ हे वीरा, आजपासून मी तुझ्या अधीन आहे. सहाद्री उतरून मला मोठे यश (मिळवून) दे.

चंपावत्यथ कल्याणपुरं भीमपुरी तथा ।

पणवल्ली पुनर्नागस्थानं कार्यं त्वयात्मसात् ॥ ५९ ॥

५९ चौल, कल्याण, भिवंडी, पनवेल आणि नागोठणे हीं तू हस्तगत कर.

कच्छपाश्चाद्बुवाणाश्च महाप्राणा महायुधाः ।

तथैवामरसिंहोऽपि मित्रसेनः सर्वांधवः ॥ ६० ॥

गाढान्वयः सर्जराजो राजव्याघ्री च दुर्धरा ।

जसवंतश्च कोकाटो यादवश्च महाभुजः ॥ ६१ ॥

एतेऽति महिताः सैन्यसहिताः प्रहिता मया ।

सैन्यास्त्वामनुयातारो विरोचनमिवासुराः ॥ ६२ ॥

६०-६२ महाबलवान व पराक्रमी (मोठे आगुधे असलेले) कछप व चव्हाण, अमरसिंह, मित्रसेन व त्याचा भाऊ, सर्जेराव गाढे, अजिंक्य रायबागीण, जसवंत कोकाटे, महाबाहु जाधव हे अत्यंत माननीय असे मी सैन्यासह पाठविलेले सेनानायक विरोचनामागून जसे असुर गेले तसे-तुझ्यामागून येतील.

अग्रथः समग्रसैन्यानां त्वमव्यग्रः पुरो भव ।

परिपालयिता पृष्ठं तवाहं प्रेष्टकारिणः ॥ ६३ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

६३ सर्व सैन्यांचा म्होरक्या असा तू अव्यग्रपणानें पुढें हो, अत्यंत प्रिय करणारा जो तू त्या तुझी मी पाठ राखीन.

इत्थं नियुक्तमात्रोऽयं पृतनापतिनामुना ।

वीरैः परिवृतो वीरः प्रतस्थे प्रथितक्रमः ॥ ६४ ॥

६४ ह्याप्रमाणें त्या सेनापतीची आज्ञा होतांक्षणींच हा प्रख्यात पराक्रमी वीर वीरांसह निघाला.

अथ पन्थानमाश्रित्य लोहाद्रेर्दक्षिणोत्तरम् ।

वीतभीः स बतारेभे सह्यशैलावरोहणम् ॥ ६५ ॥

६५ नंतर लोहगडच्या दक्षिणोत्तर मार्गानें तो निर्भयपणें सह्यादि उतरूं लागला.

एकपद्या तथा यान्ती नलिकायंत्रतुल्यया ।

अभूदतीव स्थगिता वाहिनी सा पदे पदे ॥ ६६ ॥

६६ नलिकायंत्रासारख्या त्या पाऊल वाटेनें जात असतां ती सेना पदो-पदी अतिशय कुंठित झाली.

अस्माद्वाङ्मुखीभूताः पताम इति निश्चिताः ।

नरास्ताम्राननचमूचराः सह्यमवातरन् ॥ ६७ ॥

६७ “ ह्या वाटेवरून अधोमुख होऊन आपण पडूं ” अशी खाली झालेले मोंगलसैन्यांतील लोक सह्याद्रीवरून खाली उतरले.

अहंकारपरः कारतलबः स्वबलान्वितः ।

हंतारं नैव हंतारं कांतारं तु व्यलोकत ॥ ६८ ॥

६८ आपल्या सैन्यांसह येणाऱ्या त्या घमेंडखोर कारतबलास आपला शत्रु लवकर मुळांच दिसला नाही, तर अरण्यमात्र दिसलें.

शून्यामिव परैः पूर्णां तां वन्यां सोऽविशद्यदा ।

मित्रसेनादयस्तस्य पार्श्वे न विजहुस्तदा ॥ ६९ ॥

६९ शत्रूंनीं भरलेल्या पण जणू काय शून्य दिसणाऱ्या अशा त्या झाडींत जेव्हां तो शिरला, तेव्हां मित्रसेनादि सरदारांनीं त्याची कड सोडली नाही.

न यत्र पवनस्तत्र यवनः स महाघने ।

निवसन्नघने हेतुमात्मनो न व्यर्चितयत् ॥ ७० ॥

७० जेथें वारासुद्धां नव्हता अशा त्या महाघनांत वस्ती करणाऱ्या कारत-लवानें आपल्या रक्षणाचा (सहजच) उपाय चिंतिला नाही.

शिवभारत अध्याय २८ वां

मनीषिण ऊचुः

तां वन्यामाविशन्तस्ते द्विषन्तः शिवभूपतेः ।

अनालोकमयं लोकं पश्यामः स्मेति मन्वते ॥ ७१ ॥

पंडीत म्हणाले:—

७१ त्या कीर् रानांत शिरणाऱ्या त्या शिवाजीच्या शत्रूस “ आपण अंधकार-
मय लोक (प्रदेश) पाहिला ” असे वाटले.

सह्याद्रेरवरोहं तं प्रतिकूलमरुद्धतम् ।

तावदेव शिवः कस्मान्नविरुद्धमरुद्धतम् ॥ ७२ ॥

७२ प्रतिकूल (उलट) वाऱ्याच्या मान्याखाली सह्याद्रीवरून उतरणाऱ्या त्या
शत्रूस शिवाजीने तेव्हांच कां अडविले नाही ?

विषयः शिवराजस्य स हि सद्यतलाश्रयः ।

परैर्न कथमाक्रांतस्तदा तद्ग्रहतत्परैः ॥ ७३ ॥

७३ सह्याद्रीच्या तळास असलेला शिवाजीचा तो प्रदेश घेण्यास उत्सुक
असलेल्या शत्रूंनी तो तेव्हां कसा पादाक्रांत केला नाही ?

कवींद्र उवाच

आदावेव हि रुद्धस्यात्स विरुद्धः शिवेन चेत् ।

नापातिप्यत्समं सैन्यैस्तर्हि तस्मिन् वनार्णवे ॥ ७४ ॥

कवींद्र म्हणाला:—

७४ आरंभीच जर त्या शत्रूस शिवाजीने अडविले असते तर सैन्यांसह तो
त्या अरण्यसागरांत येऊन पडला नसता.

इत्थमेव विनिश्चित्य स तं भुजमदोद्धतम् ।

न्यरुणत्किल नो तत्र समर्थोऽपि महीपतिः ॥ ७५ ॥

७५ असाच मनाचा निश्चय करून स्वतः समर्थ असतांही त्या राजा
(शिवाजी)ने बाहुबलाचा गर्व वाहणाऱ्या त्या कारतबलास तेथे अडविले नाही.

अधस्तादथ सह्याद्रेः समायातं पुरः पुरः ।

न्यरौत्सीदध्वनोमध्ये तं शिवो भ्येत्य विद्विषम् ॥ ७६ ॥

७६ मग सह्याद्रीच्या खाली पुष्कळ पुढे आलेल्या त्या शत्रूवर शिवाजीने
चाल करून त्यास कोंडले.

तेन राजन्यवीरेण पूर्वमेव नियोजितान् ।

तत्र तत्र स्थितानेत्य भागयोर्हभयोरपि ॥ ७७ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

सन्नद्धान् पाप्तिमूर्धन्यांस्तां वन्यामन्तरान्तरा ।

नाविदन्नुपकंठस्थानपि दिल्लीद्रसैनिकाः ॥ ७८ ॥

७७-७८ त्या क्षत्रिय वीरानें (शिवाजीनें) पूर्वीच नेमलेले पायदळाचे सज्ज नायक येऊन त्या दाट अरण्यांत दोन्ही बाजूंस ठिकठिकाणीं समीप राहिले असतांही ते दिल्लीपतीच्या सैनिकांस समजले नाहींत.

अथोदुंबरखण्डाह्वगहनांतरवर्तिनीम् ।

वर्तनीं कारतलवः प्राविशत् पृतनान्वितः ॥ ७९ ॥

७९ नंतर ' उंबरखिंड ' नांवाच्या अरण्यांतील पाऊल वाटेवर कारतलव आपल्या सेनेसह आला.

ततः सद्यः स्वनंतीनां भेरीणां निस्वनो महान् ।

उपागतः शिव इति प्रतियोधानबोधयत् ॥ ८० ॥

८० मग लगेच वाजूं लागलेल्या रणभेरींच्या निनादावरून " शिवाजी जवळ आला " असें समजलें.

तं श्रुत्वा कारतलवः शिवनिःसाननिस्वनम् ।

हंत वीररसावेशे निदधे निजमानसम् ॥ ८१ ॥

८१ तो शिवाजीच्या नगण्यांचा आवाज ऐकून कारतलवानें शौर्य गाजविण्याचें आपल्या मनांत आणलें.

तदा तुंगारण्यपतिर्मित्रसेनो महाभुजः ।

अवतीर्थ ह्यात्तूर्णमबलंब्योन्नतां भुवम् ॥ ८२ ॥

स्वीयैः परिवृतो वीरैर्वीरो वीरासने स्थितः ।

न्युब्जीकृतेषुधिस्तत्र शरसंधानतत्परः ॥ ८३ ॥

चापमारोपयांचक्रे परांतकरणोद्यतः ।

अन्येऽप्यमरसिंहाद्यास्तस्थुः स इव संयते ॥ ८४ ॥

८२-८४ तेव्हां " तुंगारण्याचा " अधिपति जो महाबाहु वीर मित्रसेन तो घोड्यावरून त्वरेनें उतरून, टेकाडावर उभा राहून, आपल्या वीरांना घेऊन, वीरासन धारण करून, घनुष्य वांकवून त्यावर बाण लावून शत्रूंचा नाश करण्याच्या तयारीनें तें सज्ज केलें. त्याच्याप्रमाणेंच अमरासिंहादि दुसरेही योद्धे युद्धांत उभे राहिले.

शिवभारत अध्याय २८ वा

अथ सपदि कृशानुयंत्नगोलैः

पदि पदि तत्र विनिघ्नतः प्रतीपान् ।

सरभसमवगम्य स प्रभावी

बत यवनः स्वचमूं समुह्य तस्थौ ॥ ८५ ॥

८५ नंतर शत्रु ताबडतोब तोफांच्या गोळ्यांनीं तेथें पदोपदीं मारा करीत आहेत असें त्वरित जाणून तो प्रभाववान् यवन आपलें सैन्य जमवून उभा राहिला.

अथ भृशमविहस्तस्तत्र कांतारगर्भेऽ

भिनवसुभटशोभाधाम धीरो धनुष्मान् ।

प्रतिनरपतिसैन्यं सादयन् सायकौघैः

समरममरसिंहो भूषयामास भूरि ॥ ८६ ॥

८६ तेव्हां त्या अरण्याच्या मध्यभागीं तरुण योद्ध्यांच्या तेजाचें घरच अशा धैर्यवान् धनुर्धारी अमरसिंहानें न गोघळतां त्या अरण्याच्या मध्यभागीं बाणांचा वर्षाव करून शत्रुराजाच्या सैन्याचा संहार करीत युद्धास पुष्कळ रंग आणला.

अनुवनमपयांतीं यावनीं वाहिनीं तां

बत कथमपि मा भैः स्थैर्यमेहीत्युदीर्य ।

निरुपमनिजचापारोपितैर्बाणवृंदैः

द्रुतमरुणदमित्त्वानीकिनीं मित्रसेनः ॥ ८७ ॥

८७ रानोरान पळणाऱ्या त्या यवनसेनेस “ बाबांनो कसेंहि करून घाबरूं नका, स्थिर रहा ” असें बोलून मित्रसेनानें आपल्या निरुपम धनुष्यावर लावलेल्या बाणांच्या वृष्टीनें शत्रुसेनेस त्वरित अडविलें.

प्रसभममरसिंहमित्त्वसेन-

प्रहितशराभिहताः परस्य योधाः ।

स्रवदसृगभिषिच्यमानगात्राः

कतिचन पेतुरुपेत्य मोहमुद्राम् ॥ ८८ ॥

८८ अमरसिंह व मित्रसेन यांनीं वेगानें सोडलेल्या बाणांनीं मारलेले कांहीं शत्रुयोद्धे अंगांतून वाहणाऱ्या रक्ताची आंघोळ होऊन, मूर्च्छा येऊन पडले.

प्रतिभयतमां वन्यामेतां सरोपषमुयुषाम्

त्यजति न भृशं युद्धावेशं बलं बहलं द्विषाम् ।

कवीन्द्र परमानन्दकृत

सपदि भवता सर्वोऽप्यध्वा तदस्य निरुध्यतां
इति शिवमहीपालः सेनापतिं स्वमवोचत ॥ ८९ ॥

८९ अत्यंत भयंकर अशा ह्या किरी रानांत रोषानें आलेले शत्रूंचें महासैन्य आपला प्रबल युद्धावेश सोडीत नाही; म्हणून ताबडतोब त्याचा सर्व मार्ग तुम्ही अडवा असें शिवाजी राजा आपल्या सेनापतीस बोलला.

तदनुतुरगारूढस्तूर्णं वधाय विरोधिनां
जगति जनितोत्कर्षं कर्षन् करेण शरासनम् ।
ज्वलितद्दुतभुग्-ज्वालाजालावलेहितखांडवात्
किमपि न पृथासूनोरूनो व्यलोकि सुरासुरैः ॥ ९० ॥

९० मग शत्रूंच्या वधासाठी त्वरित घोड्यावर चढून जगांत उत्कर्ष उत्पन्न करणारें घनुष्य हातानें ओढणारा तो शिवाजी पेटलेल्या अग्नीच्या ज्वालांच्या लोळांनीं खांडव वन भस्मासात् करविणाऱ्या अर्जुनाहून किमपि कमी नाही असा सुरांना तसाच असुरांना दिसला.

शितविततकृपाणपातितानां
रुधिरभरेण विरोधिसंधवानाम् ।
शिवसुभटवरैर्वनांतरालं
श्रुतिमरुणादरुणामनीयतालम् ॥ ९१ ॥

९१ शिवाजीच्या वीरश्रेष्ठांनीं तीक्ष्ण व लांब तरवारींच्यायोगें पाडलेल्या शत्रूकडील घोड्यांच्या रक्ताच्या पुरानें अरण्याच्या मध्यभागास अरुणाहून फार अधिक लाली आणली.

प्रतिपदमविहस्तैर्मित्रसैनादिभिस्तैः
अवितमपि तदिंद्रप्रस्थसुत्रामसैन्यम् ।
प्रतिभटविशिखस्रक्पंजराभ्यंतरस्थं
परिचितदुरवस्थं निर्व्यवस्थं व्यरंसीत् ॥ ९२ ॥

९२ मित्रसेनादि वीरांनीं गोंधळून न जातां पदोपदीं राक्षिलें असतां हि शत्रु-योध्यांच्या बाणांच्या माळांच्या पिंजन्यांत सांपडल्यामुळें त्या सैन्याची दुर्दशा होऊन दाणादाण उडाल्यामुळें तें थांबलें.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे निधिवासकरकवींद्रपरमानंदप्रकाशितायां
शतसाहस्रयां संहितायां नामाध्यायः ॥ २८ ॥

अध्याय २९ वा

कर्वाद्र उवाच

अथ श्रुतिपतौ देवे दिवो मध्यमुपागते ।
समेत्य शिवतेजोभिः संतापायितुमुद्यते ॥ १ ॥
अवीक्षितवने तस्मिन् विपक्षविहितावने ।
अलभ्यमानपवने दूयमानं महावने ॥ २ ॥
विलोक्यानीकमखिलं विपीदंतमनेकधा ।
जगाद् कारतलवं राजव्याघ्री मदोद्धता ॥ ३ ॥

कर्वाद्र म्हणालाः—

१-३ नंतर सूर्य मध्याह्नीं येऊन शिवाजीच्या तेजाबरोबरच ताप देऊं लागला असतां, पूर्वीं कधीं न पाहिलेल्या, शत्रूच्या (मराठ्यांच्या) रक्षणाखालीं असणाऱ्या, वारा मुळींच नसणाऱ्या, अशा महारण्यामध्ये सगळें सैन्य दुःखी होऊन घोर सोडतांना पाहून मदींमत्त रायबागीण कारतलवास म्हणाली.

राजव्याघ्री उवाच

अंकरोपितसैन्यस्त्वमकरोः कर्मगर्हितम् ।
प्राविशः सहसा येन शिवसिंहाश्रयं वनम् ॥ ४ ॥

रायबागीण म्हणालीः—

४ शिवाजीरूपी सिंहाच्या आश्रयाखालीं असणाऱ्या वनांत सैन्यासह प्रवेश केलास हें तूं वाईट काम केलेंस !

वत त्वया समानीय सैन्यं दिल्लीपतेरिह ।

अहो महोत्साहवता पंचाननमुखेऽर्पितम् ॥ ५ ॥

५ दिल्लीपतीचें सैन्य येथें घेऊन येऊन तें त्वां गर्विष्ठानें सिंहाच्या जबड्यांत आणून सोडलें ही दुःखाची गोष्ट होय !

अद्ययावद् यशो यावदिंद्रप्रस्थभृतार्जितम् ।

तत्तस्य भवतामुष्मिन् विपिने विनिमज्जितम् ॥ ६ ॥

६ आजपर्यंत दिल्लीपतीनें जेवढें यश मिळविलें तें त्याचें सारें यश तूं आरण्यांत बुडविलेंस !

कवीन्द्र परमानन्दकृत

पश्चात् पुरस्ताच्च पुनः सव्यदक्षिणपार्श्वयोः ।

स्थिता पश्य युयुत्संते सोत्सवाः परिपंथिनः ॥ ७ ॥

७ पहा ! मागें व पुढें, उजवीकडे व डावीकडे उभे असलेले शत्रु आनंदानें लढूं इच्छीत आहेत.

अमी सर्वे सुप्रयोगसायकास्तव सैनिकाः ।

तूष्णीमेवासते ह्यत्र बतालैख्यगता इव ॥ ८ ॥

८ हे पटाईत तिरंदाज असलेले तुझे सर्व सैनिक येथें चित्रांतील मनुष्यां-प्रमाणें अगदीं स्तब्ध आहेत !

अहो दिल्लीद्रसेनानीः शास्ताखानोऽल्पचेतनः ।

परिपंथिप्रतापाग्नौ ससैन्यं त्वामपातयत् ॥ ९ ॥

९ खेदाची गोष्ट कीं, दिल्लीपतीच्या त्या मूर्ख सेनापति शाएस्तेखानानें शत्रूच्या प्रतापरूपी अमीमध्ये तुला सैन्यासह टाकलें !

जीवग्राहं निगृह्याशु द्वेषणस्त्वां निनीषति ।

त्वं त्वंध इव कांतारे रुद्धो युद्धं चिकीर्षसि ॥ १० ॥

१० शत्रु तुला ताबडतोब जिवंत पकडून नेऊं इच्छीत आहे. तूं मात्र अरण्यांत कोंडला गेला असून आघळ्याप्रमाणें युद्ध करूं इच्छीत आहेस !

सत्यां हि फलनिष्पत्तौ पुरुषस्येह पौरुषम् ।

परथा परिहासाय तदेव खलु साहसम् ॥ ११ ॥

११ फलनिष्पत्ति होत असेल, तरच पुरुषाच्या उद्योगाचा ह्या जगांत उपयोग; नाहीतर तेंच साहसाचें कृत्य खरोखर उपहासास कारणीभूत होतें !

तद्य सद्य एव त्वं तं प्रपद्य महीभृतम् ।

अये ससैन्यमात्मानं मृत्युपाशाद् विमोचय ॥ १२ ॥

१२ म्हणून तूं आज लगेच त्या राजास (शिवाजीस) शरण जाऊन आपणास सैन्यासह मृत्युपाशांतून सोडीव.

एवं स यवनस्तत्र राजव्याध्या प्रबोधितः ।

विरराम महावीरः साहसी समरात्ततः ॥ १३ ॥

१३ ह्याप्रमाणें रायबागिणीनें त्या महाशूर व साहसी यवनास तेथें जागें केल्यावर तो युद्धापासून परावृत्त झाला.

अथैष संदेशहरं पराभिप्रायवेदिनम् ।

शिवाय प्रेषयामास प्रह्वभावमुपाश्रयन् ॥ १४ ॥

शिवभारत अध्याय २९ वा

१४ नंतर त्यानें नम्रभाव स्वीकारून दुसऱ्यांचें मन ओळखणारा दूत शिवाजीकडे पाठविला.

ततोऽतिसुंदरोदग्रग्रीवे व्यायतवक्षसि ।
 शिक्षिते लक्षणोपेते महाकाये महौजसि ॥ १५ ॥
 पार्श्वद्वितयसंसक्तनिषंगद्वयपक्षतौ ।
 सरत्नाभरणे सप्तौ तार्क्ष्ये हरिमिव स्थितम् ॥ १६ ॥
 आमुक्तवारबाणानां धन्वबाणासिधारिणाम् ।
 बहूनां वाहवाराणां व्यूहाभ्यंतरवर्तिनम् ॥ १७ ॥
 पिनद्धाभेद्यवर्माणं वर्ण्यशीर्षण्यशालिनम् ।
 भव्यसव्येतरस्कंधविषक्तविशिखासनम् ॥ १८ ॥
 वैकक्षिकीकृतोद्दामफलकोद्योतितांबरम् ।
 स्वर्णसारसनालंबिकौक्षेयककृतश्रियम् ॥ १९ ॥
 दीव्यद्वक्षिणपाण्यग्रसंसक्तोन्नतशक्तिकम् ।
 अतिसौम्यमपि स्वेन प्रभावेणातिभीषणम् ॥ २० ॥
 पुरः प्रोत्सारणपरैर्हेमचेत्रधरैर्नरैः ।
 यथास्थानीकृतानेकसैनिकैः साधुसेवितम् ॥ २१ ॥
 उग्रमुग्रादपि भृशं दुर्धरं दहनादपि ।
 निर्घृणं नैर्ऋताच्चोच्चैर्बलिनं मारुतादपि ॥ २२ ॥
 वित्तेशादपि वित्ताढ्यं प्रभुं वज्रधरादपि ।
 दंडहस्तादपि क्रूरं नीतिज्ञं वरुणादपि ॥ २३ ॥
 चंद्रादपि कृताह्लादं दुर्जयं मन्मथादपि ।
 नरैर्वैत्रधरैस्तत्र नमन्मौलिर्निवेदितः ॥ २४ ॥
 स तं राजानमाजानुभुजं दूरादलोकत ॥ २५ ॥

१५-२५ मग भालदारांनीं तेथें त्याची वडीं दिल्यावर त्यानें मस्तक लव-
 वून आजानुबाहु शिवाजी राजाचें दुरून दर्शन घेतलें. तो अतिसुंदर व उंच
 मानेच्या, रुंद छातीच्या, शिकविलेल्या, सुलक्षणी, धिप्पाड शरीराच्या, महा-
 बलवाद्, दोन्ही बाजूंस बाणांचे दोन माते पंखांप्रमाणें असलेल्या, रत्नबद्धित
 अलंकार घातलेल्या अशा घोड्यावर-गरुडावर विष्णु बसतो तसा-आरूढ होऊन
 अंगांत कवच घातलेल्या व हातांत घनुष्यबाण व तरबार असणाऱ्या घोडद-

कवीन्द्र परमानन्दकृत

ळाच्या समुदायामध्ये होता; त्याच्या अंगांत अभेद्य कवच होते; त्याच्या मस्तकावर उत्कृष्ट शिरस्त्राण शोभत होते; वैकक्ष हारासारखा व प्रचंड ढालीने शोभणारा दुपेटा परिधान केला होता; सोनेरी कमरपट्यापासून लटकणाऱ्या तरवारीच्यायोगे तो शोभत होता; त्याच्या तेजस्वी उजव्या हातांत उंच माला होता; तो अत्यंत सौम्य असूनहि आपल्या तेजांनी अत्यंत उग्र दिसत होता; पुढे जाऊन लोकांस दूर सारणाऱ्या मालदारांनी योग्य स्थानां उभे केलेले अनेक सैनिक त्याचा उत्तम सन्मान करीत होते; तो शंकराहूनहि उग्र, अग्नीपेक्षां अत्यंत असह्य नैर्ऋतापेक्षांहि अतिशय निर्दय, वायूहूनहि बलवान, कुबेराहूनहि घनाढ्य, इंद्राहूनहि समर्थ, यमाहूनहि क्रूर, वरुणापेक्षांहि नीतिश, चंद्रापेक्षांहि आल्हाददायक, आणि मदनपेक्षांहि अजिंक्य होता.

अमुं विनम्रमूर्धानं ताम्रदूतमुपागतम् ।

सरोरुहसदृग्भ्यां स दृग्भ्यां देवोऽप्युदैक्षत ॥ २६ ॥

२६ मस्तक नमवून आलेल्या त्या मोंगल दूताकडे (वकिलाकडे) राजानें-सुद्धां कमलासारख्या सुंदर नेत्रांनी पाहिलें.

अथाज्ञतः शिवेनैष किंचिदुन्नमितभ्रुवा ।

यत्संदेशहरस्तस्य व्याजहार स्वयं वचः ॥ २७ ॥

२७ नंतर शिवाजीनें किंचित् भिवया चढवून त्यास आशा केल्यावर, त्यानें ज्याचा (कारतलवाचा) संदेश आणला होता, त्याचें म्हणणें स्वतः सांगितलें.

दूत उवाच

यं कारतलबं नाम लंकापतिमिवापरम् ।

अजय्यं जानते लोकाः स त्वां विज्ञापयत्यदः ॥ २८ ॥

दूत म्हणाला:—

२८ ज्या कारतलब नांवाच्या सरदारास लोक जणू काय दुसरा अजिंक्य रावणच समजतात, तो आपणास अशी विनंती करतो:—

शास्ताखाननियोगेन योगेन समयस्य च ।

बतावलोकितोऽस्माभिः स एष विषयस्तव ॥ २९ ॥

२९ शाएस्तेखानाच्या आज्ञेमुळें व वेळ आली म्हणून हा आपला देश पाहण्याची आम्हास पाळी आली !

नह्यन्यवशतां गंता गुप्तोऽयं विषयस्त्वया ।

माणिः फणाधरेणेव चिरं स्वयमुरीकृतः ॥ ३० ॥

शिवभारत अध्याय २९ वा

३० नागानें दीर्घ काळ स्वतः धारण केलेल्या मण्याप्रमाणें हा आपल्या संरक्षणाखाली असलेला देश दुसऱ्याच्या ताब्यांत जाणार नाही.

हंत द्वित्राण्यहान्यत्र मया लब्धं न जीवनम् ।

तस्माद्भयदानेन देहि मे मम जीवनम् ॥ ३१ ॥

३१ काय सांगावें ! दोन तीन दिवस मला येथें पाणीसुद्धां प्यावयास मिळालें नाहीं; म्हणून अभयदान देऊन मला जीवदान दे.

तलातलमिवासाद्य सहाचलतलस्थलम् ।

विररामश्चिरं चित्ते विस्मरामश्च पौरुषम् ॥ ३२ ॥

३२ सह्याद्रीच्या जणू काय पाताळासारख्या खोल तळास येऊन आम्ही मनांत दीर्घ काळ स्तिमित झालों आहोंत व पराक्रमसुद्धां विसरलों आहों !

तुंगारण्यादपि धनं सह्यारण्यमिदं तव ।

महार्णवसमेऽमुष्मिस्त्वमस्मच्छरणं भव ॥ ३३ ॥

३३ हें आपलें अरण्य तुंगारण्यापेक्षा निबिड आहे. महासागरासारख्या ह्या अरण्यांत आपण आमचें रक्षण करावें..

जनकः शाहराजस्ते महाराजो महामतिः ।

यवनेऽप्यन्वहं स्नेहमपारमकरोन्मयि ॥ ३४ ॥

३४ आपला पिता महामति, महाराज शहाजीराजा याचा मी यवन अस-तांही मजवर अमर्याद लोभ होता.

तत् सर्वमपि विस्मृत्य परप्रेष्यतया मया ।

अग्नेरिव तवावज्ञा विज्ञायापि विनिर्मिता ॥ ३५ ॥

३५ तें सर्व विसरून जाऊन दुसऱ्याच्या सेवकत्वामुळें मी अग्नि तुल्य असे जे आपण त्यांची जाणून बुजून अवज्ञा केली.

तद् वितीर्य स्वसर्वस्वमात्मनमनवस्करम् ।

चिकीर्षामि महाबाहो जीवन् जिगमिषामि च ॥ ३६ ॥

३६ म्हणून, हे महाबाहो, मी आपलें सर्वस्व आपणास अर्पण करून आपल्या अपराधाचें क्षालन करूं इच्छितों आणि जिवंतपणें जाऊं इच्छितों.

अनुमन्यस्व मां तस्मात् त्वमस्मिन् विषये नृप ।

प्रपन्नपालनमरो भवानिव भवानिह ॥ ३७ ॥

कर्वीन्द्र परमानन्दकृत

३७ म्हणून, हे राजा, ह्या प्रदेशांतून बाहेर पडण्याची आपण मला परवानगी द्यावी. ह्या जगांत शरणगतांचें रक्षण करणारे आपणासारखे आपणच आहां.

यथायथं गदित्वेत्थं दूते विरतिमीयुषि ।

नृपः स्वसैनिकान् वीक्ष्य स तं प्रत्यब्रवीदिदम् ॥ ३८ ॥

३८ ह्याप्रमाणें यथोचित बोलून तो दूत (वकील) थांबला असतां शिवाजी महाराजांनीं आपल्या सैनिकांकडे पाहून त्यास असें उत्तर दिलें:—

शिवराज उवाच

यर्हि प्रपद्यसे तर्हि स्वीयया सेनया सह ।

निर्याहि विषयादस्मादास्तेऽस्मदभयं तव ॥ ३९ ॥

शिवाजी राजा म्हणाला:—

३९ “ जर तूं शरण आला आहेस, तर ह्या प्रदेशांतून आपल्या सेनेसह निघून जा; आमचें तुला अभय आहे.”

अदो मद्रचनं तस्मै मद्गीताय दयार्थिने ।

त्वमितस्त्वरितो गत्वा यवनाय निवेदय ॥ ४० ॥

४० हें माझें भाषण तूं येथून त्वरेनें जाऊन मला भिऊन दयेची याचना करणाऱ्या त्या यवनाला सांग.

इत्थं शिवनृपोदीर्णामाकर्ण्य रुचिरां गिरम् ।

दूतः प्रतीक्षमाणाय स्वाधिपाय न्यवेदयत् ॥ ४१ ॥

४१ ह्याप्रमाणें शिवाजीनें केलेलें गोड भाषण ऐकून दूतानें तें वाट पाहात बसलेल्या आपल्या घन्यास कळविलें.

तस्मादभयमानीतं तेन दूतेन वै यदा ।

शिवाय कारतलबः प्राजिघायं बर्लिं तदा ॥ ४२ ॥

४२ त्या दूतानें (वकिलानें) शिवाजीकडून जेव्हां अभयवचन आणलें, तेव्हां कारतलबानें त्याच्याकडे खंडणी पाठविली.

युध्यंतोऽप्यभयं प्राप्य मित्रसेनादयो नृपाः ।

शिवाय प्रेषयामासुः स्वं स्वं सद्यः स्वमंजसा ॥ ४३ ॥

४३ मित्रसेनादि राजे लढत असतांही त्यांस अभय मिळाल्यावर त्यांनीं आपआपलीं खंडणी त्वरेनें लगेच शिवाजीकडे पाठविली.

शिवभारत अध्याय २९ वा

अभयं यावदायाति तावद् यवनसैनिकाः ।

युध्यंतः शिवसैन्येन लुंठिताश्चावकुंठिताः ॥ ४४ ॥

४४ लढणान्या त्या यवन सैनिकांस अभयदान येईपर्यंत शिवाजीच्या सैन्यानें छुटले व चारी बाजूंनीं अडविले (कोंडले).

परस्मै फलकं दत्त्वा कश्चिन्मुक्तोऽभवत् तदा ।

अवरुह्य हयात् तूर्णं भयात् कश्चिदमुच्यत ॥ ४५ ॥

४५ कोणी त्या वेळीं आपली ढाल दुसऱ्यास देऊन टाकून आपण मुक्त झाला! कोणी घोड्यावरून त्वरेनें खाली उतरून आपण भयमुक्त झाला!

वत तत्र दधानेन वासो लोहितलोहितम् ।

सद्यो विन्यस्तशस्त्रेण सन्यस्तमिव केनचित् ॥ ४६ ॥

४६ रक्तानें लाल झालेलें वस्त्र परिधान करणाऱ्या कोणा वीरानें लगेच शस्त्रें टाकून जणू काय संन्यास घेतला !

कर्णाभरणलुब्धेन छिन्नकर्णश्च कश्चन ।

स्वकंठाभरणं सद्यो मुक्तामणिमयं जहौ ॥ ४७ ॥

४७ कोणी कर्णभूषणाऱ्या लोभानें एकाचे कान तोडले असतां त्यानें मोत्यें व रत्नें यांचा कंठा लगेच टाकून दिला.

वयं शिवनृपस्यैव भवाम इतिवादिनः ।

अमोचयन् निजात्मानं केचित् तुरगसादिनः ॥ ४८ ॥

४८ “ आम्ही शिवाजी राजाकडीलच आहों ” असें म्हणून कांहीं घोडे-स्वारांनीं आपणास सोडवून घेतले.

कृपाणछिन्नमूर्धापि त्वरमाणोऽभिघातिनम् ।

सद्यः सहचरं चक्रे चित्तं चक्रेण कश्चन ॥ ४९ ॥

४९ कोणाचें मुंडकें तरवारीनें छाटले गेले असतां आपणास मारणाऱ्यावर वेगानें घावून जाऊन त्यानें त्याचें मुंडकें चक्रानें तत्काळ उडवून त्यास आपला सोबती केले !

अत्रांतरे सह्यपतेराज्ञया वेत्तपाणयः ।

ऊर्ध्वीकृतकरास्तारस्वराः क्रोधपरा इव ॥ ५० ॥

तांस्तान् सैन्यपतीनेत्य विपिनाभ्यंतरस्थितान् ।

समंततः प्रतिभटप्रतियुद्धादवारयन् ॥ ५१ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

५०-५१ इतक्यांत हात वर करून जणू काय रागावलेल्याप्रमाणें उंच स्वरांनें ओरडणाऱ्या भालदारांनीं शिवाजीच्या आज्ञेनें अरण्यांतील निरनिराळ्या घेनापर्वोकडे येऊन शत्रूशीं युद्ध करण्याचें सर्वत्र बंद करा म्हणून त्यांस सांगितलें.

अथ लब्धाभयास्ताम्रसैनिकाः सभया इव ।

द्रुतं विनिर्ययुस्तस्मात् वनात् परकृतावनात् ॥ ५२ ॥

५२ मग अभय प्राप्त झालेले ते मोंगल सैनिक शत्रूच्या रक्षणाखालीं असलेल्या त्या वनांतून भ्यालेल्याप्रमाणें त्वरेनें निघून गेले.

अथाशु ताम्रवक्त्रेषु प्रयातेषु यथागतम् ।

गर्जत्सु निजसैन्येषु तूर्येषु निददत्सु च ॥ ५३ ॥

पुरःसरेष्वनेकेषु विनटद्वेत्रपाणिषु ।

जयघोषविशेषेण पूरयत्सु च पुष्करम् ॥ ५४ ॥

भव्यांबरेषु भव्येषु भव्याभरणधारिषु ।

उच्चैस्तरां यशोगाथाश्चारणेषु पठत्सु च ॥ ५५ ॥

अपारकोषगर्भासु मंजूषासु निजैर्नरैः ।

क्षिप्रमाद्द्वियमाणासु ताम्रक्षितास्वितस्ततः ॥ ५६ ॥

विमुक्तेष्वटवीगर्भे रिपुभिः प्रपलायिभिः ।

सैन्यैरानीयमानेषु गजेषु तुरगेषु च ॥ ५७ ॥

भारभीत्यावमुक्तानामपयातैररातिभिः ।

स्थालानां चषकाणां च भृंगाराणां च भूरिशः ॥ ५८ ॥

अन्येषां चाप्यमत्राणां सौवर्णानामनेकशः ।

स्वभृत्यैः क्रियमाणेषु पर्वतेषु च सर्वतः ॥ ५९ ॥

चंडेन भुजदंडेन दंडितारातिमंडलः ।

शिवः समीक्ष्य नेतारं सेनापतिमवोचत ॥ ६० ॥

५३-६० मग मोंगल आले तसेच शीघ्र गेले; आपले सैनिक गर्जना करूं लागले; तुताऱ्या वाजूं लागल्या अनेक भालदार नाचत पुढें चालले; प्रचंड जयघोषानें आकाश भरून टाकलें; सुंदर वज्रें व सुंदर अलंकार धारण करणारे श्रेष्ठ भाट मोठ्यानें यशःकथा गाऊं लागले; मोंगलांनीं इतस्ततः फेकलेल्या व आंत अपार कोष असलेल्या पेट्या आपले लोक भराभर आणूं लागले; पळून जाणाऱ्या शत्रूंनीं अरण्याच्या मध्यभागीं सोडून दिलेले हत्ती व घोडे सैनिक

शिवभारत अध्याय २९ वा

घेऊन आले; पन्हालेल्या शत्रूंनी भाराच्या भीतीने टाकलेले पुष्कळ हंडे, पेले, झान्या व सोन्याची दुसरीहि पुष्कळ भांडी यांचे पर्वत आपल्या सेवकांनी सगळीकडे रचले अशा समर्थी आपल्या प्रचंड भुजदंडाने शत्रुसमूहाचे दंडन करणारा शिवाजी सेनापति नेताजीस पाहून बोलू लागलाः—

शिवराज उवाच

यान्यहं येदिलायत्तराष्ट्रक्रमणकर्मणे ।

इहैव तु त्वया स्थेयं ताम्रानननिबर्हणे ॥ ६१ ॥

शिवाजी राजा म्हणालाः—

६१ आदिलशहाच्या ताब्यांतील देश पादाक्रांत करण्यास मला जाऊं दे; पण तूं मात्र मोंगलांचा नाश करण्यासाठी येथेंच राहा.

परावृत्ता एव परे न परावृत्तिकारिणः ।

इति त्वया न मंतव्यं ताम्रास्ते ह्यभिमानिनः ॥ ६२ ॥

६२ युद्धांत कर्षीहि पाठ न दाखविणारे शत्रु परत गेलेच असें तूं समजू नकोस; कारण ते मोंगल अभिमानी आहेत.

प्रणालाद्रिप्रतिनिधिं द्रुतमादित्सतो मम ।

उद्यमः सद्य एवायं फलितो भविता न न ॥ ६३ ॥

६३ पन्हाळगडचा मोबदला लवकर घेऊं इच्छिणारा जो मी त्याचा हा उद्योग तत्काळ सफल झाल्याशिवाय राहणार नाही.

इति संमंत्र्य सेनान्या समं तत्र स मंत्रवित् ।

अकारयज्जयी जैत्रप्रयाणपटहस्वनम् ॥ ६४ ॥

६४ ह्याप्रमाणें तेथें त्या उपायज्ञ (युक्तिवान) व जयशाली शिवाजीनें सेनापतींशीं सल्लामसल्लत करून स्वारीचा दुंदुभि वाजविण्यास आज्ञा केली.

अथ प्रगे प्रजानाथः स आस्थाय ह्योत्तमम् ।

अभूषयत् तमध्वानं वाहिनीव्यूहभूषितम् ॥ ६५ ॥

६५ मग पहाटेस उत्तम घोड्यावर आरूढ होऊन शिवाजी राजानें सेनासमुदायाच्या योगें शोभणाऱ्या त्या मार्गास (अधिक) शोभा आणली.

क्रमेण क्रममाणोऽसौ पुरग्रामाचलाटवीः ।

पश्यन् रिपुभिरुत्सृष्टास्तुष्टिमाधत्त भूयसीम् ॥ ६६ ॥

६६ क्रमाक्रमानें पुढें जात असतां नगरें, गांवे, गड व अरण्यां हीं शत्रूंनी सोडून दिलेलीं पाहून त्यास फार संतोष वाटला.

कधीन्द्र परमानन्दकृत

ततो दाल्भ्यपुरं गत्वा नत्वा दाल्भ्येश्वरं नृपः ।

आदौ तमेव विषयं व्यधत्त तरसात्मसात् ॥ ६७ ॥

६७ नंतर दाभोळास (दाल्भ्यपुरास) जाऊन दाल्भ्येश्वरास वंदन करून प्रथम तोच देश शिवाजी राजानें वेगानें (पराक्रमानें) आपल्या ताब्यांत आणला.

स तदा विषयस्तेन शिवेन स्ववशीकृतः ।

साध्वसात् यवनस्पृष्टिसृष्ट्यात् सद्यो व्यमुच्यत ॥ ६८ ॥

६८ तेव्हां शिवाजीनें हस्तगत केलेला तो देश यवनांच्या संपर्कामुळें उत्पन्न झालेल्या भीतीपासून मुक्त झाला.

तदा पल्लीवनपतिर्जसवंतो महाभुजः ।

स्मरन् कृतचरां स्वेन जोहरस्य सहायताम् ॥ ६९ ॥

दुर्विनीतांतकात् भीतः शिवादभ्यर्णवर्तिनः ।

प्रपेदे शरणं सद्यः शृंगारपुरनायकम् ॥ ७० ॥

६९-७० तेव्हां पालीचा (पल्लीवनचा) राजा महाबाहु जसवंत हा आपण पूर्वी सिद्दी जोहरास केलेलें साहाय्य आठवून दुष्टांचा काळ जो शिवाजी तो निकट आलेला पाहून, घाबरला व लगेच शृंगारपूरच्या राजाचा त्यानें आश्रय केला.

सोऽपि प्रभावलीपालः सूर्यराजः प्रतापवान् ।

तं जुगोप शिवात् भीतमात्मानमिव सागसम् ॥ ७१ ॥

७१ प्रभावलीच्या त्या प्रतापी राजा सूर्यराजानें त्या अपराधी अतएव झालेल्या जसवंतराजाचें जणूं काय आपणाप्रमाणेंच शिवाजीपासून रक्षण केलें.

शिवस्तु सूर्यराजस्य जसवंतस्य चापि तत् ।

कर्म नामन्यतान्यार्य्यं परायत्तावुभाविति ॥ ७२ ॥

७२ पण सूर्यराजाचें व जसवंत राजाचें तें कृत्य शिवाजीस अयोग्य वाटलें नाहीं; कारण ते दोघेहि पराधीन (यवनाधीन) होते.

अथ दाल्भ्यपुरे राजा यथार्हमधिकारिणम् ।

निधाय सज्जं युद्धाय वीरं च द्विसहस्रिणम् ॥ ७३ ॥

व्रजन्नभयदानेन प्रीणयन्नभयार्थिनः ।

अपश्यच्चिह्नपुलिनं पुरं त्रिचतुरैर्दिनैः ॥ ७४ ॥

शिवभारत अध्याय २९ वा

७३-७४ मग दाभोळामध्ये योग्य अधिकारी नेमून व युद्धास सज्ज असा दोनहजारी सरदार ठेवून पुढे चालला असतां अभय मागणाऱ्यांना अभयदानानें संतुष्ट करून शिवाजी राजा तीन चार दिवसांनीं चिपळुणास गेला.

स तत्र वरदं विश्वविश्रुतं चिरजीविनम् ।

रैणुकेयं वर्णनीयचरितं निरवर्णयत् ॥ ७५ ॥

७५ तेथें त्यानें वरदात्या, विश्वविख्यात, चिरंजीवी आणि वर्णनीय चरित असलेल्या परशुरामाचें डोळे भरून दर्शन घेतलें.

अथासौ कालकामाभ्यां भ्रातृभ्यां परिवारितम् ।

भक्तिमान् भृशमहर्षाभिर्भार्गवं समभावयत् ॥ ७६ ॥

७६ नंतर ज्याच्या दोन्हीकडेस काल व काम हे भ्राते आहेत अशा परशुरामाची त्या अत्यंत भक्तिमान शिवाजीनें पूजा केली.

अद्धा परशुरामोऽपि ध्वस्ताविद्धाधिपौजसे ।

पृथुं प्रसादमकरोदमुष्मै पृथिवीभृते ॥ ७७ ॥

७७ परशुरामानेंसुद्धां अविष राजांची रग जिरवून टाकणाऱ्या त्या राजावर मोठी कृपा केली.

स तत्र भार्गवक्षेत्रे दानशौंडो दयान्वितः ।

क्षिप्रदत्तेन वित्तेन विप्रवृंदमनंदयत् ॥ ७८ ॥

७८ त्या दानशूर व दयाळू शिवाजीनें त्या परशुराम क्षेत्रांतील ब्रह्मवृंदांस तत्काळ घन देऊन संतुष्ट केलें.

ततोऽधिकारिभिर्मल्लैश्छजनैस्तत्क्षणमुज्झितम् ।

संगमेश्वरयोगेन संगमेश्वरसंज्ञकम् ॥ ७९ ॥

नगरं स्ववशीभूतं प्रभूतद्विजदैवतम् ।

दृष्ट्वा मनुष्यदेवर्षिर्देवर्षिस्थानमीयिवान् ॥ ८० ॥

७९-८० नंतर मुसलमान अधिकाऱ्यांनीं तत्काळ सोडून दिलेलें, 'संगमेश्वरा'च्या सांनिध्यानें संगमेश्वर नांव पडलेलें व बहुत ब्राह्मण व देवता असलेलें असें नगर आपल्या ताब्यांत आलेलें पाहून तो राजर्षि देवरुखास (देवर्षिस्थानास) गेला.

तदा तदाज्ञया नीलकंठराजात्मजो द्विजः ।

मल्लसूरान्वयेनोच्चैःपदातिपृतनाभृता ॥ ८१ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

तत्तद्युद्धप्रसिद्धेन योद्धा तानजिता युतः ।

विपक्षाभ्यागमव्यग्रं संगमेश्वरमागमत् ॥ ८२ ॥

८१-८२ तेष्हां त्याच्या आशेनें द्विज नीळकंठ राजाचा पुत्र, निरनिराळ्या युद्धांत प्रसिद्धीस आलेला, पायदळाचा अधिपति योद्धा तानाजी मालुषरे याच्या-बरोबर शत्रूच्या हस्त्यामुळे गोंधळून गेलेल्या संगमेश्वरास आला.

गुप्त्यर्थमस्य देशस्य तिष्ठंती संगमेश्वरे ।

अनीकिनी मामकीना शृंगारपुरवर्तिना ॥ ८३ ॥

कामं त्वयावेक्षणीया यावदागमनं मम ।

वैमत्यं परिहर्तव्यं कर्तव्यं मदुदीरितम् ॥ ८४ ॥

इत्थं संदेशमातेन दूतेन स नृपस्तदा ।

प्रभावलीभृते भूमिपालाय समदेशयत् ॥ ८५ ॥

८३-८५ ह्या देशाच्या रक्षणार्थ संगमेश्वरामध्ये राहणाऱ्या माझ्या सेनेवर शृंगारपुरांत राहणाऱ्या त्वां मी येईपर्यंत चांगली देखरेख ठेवावी; वर टाकावे व माझ्या सांगण्याप्रमाणे करावे असा निरोप विश्वासू दूताकरवी प्रभावलीच्या राजास त्या राजाने (शिवाजीने) त्या समर्थी पाठविला.

अथ पुन्नागवकुलप्रसूनप्रायसौरभम् ।

नागवल्लीनाळिकेरकमुकप्रायभूरुहम् ॥ ८६ ॥

दैवतप्रायभूभागं द्विजन्मप्रायमानवम् ।

आरामप्रायभूमीभ्रं तीर्थप्रायनदीनदम् ॥ ८७ ॥

तं देशं सपदि स्वीये निदेशे विनिवेशयन् ।

अयं राजवरो राजपुरं जित्वा व्यराजत ॥ ८८ ॥

८६-८८ नंतर उंडी व बकुळी यांच्या फुलांच्या बहराने सुगंधित झालेला, नागवेली, नारळी व पोफळी या झाडांची दाटी असलेला, पुष्कळ देवता असलेला, लोकवस्तीमध्ये ब्राह्मणांचे बाहुल्य असलेला उपवनमय डोंगर असलेला, तीर्थमय नदीनद असलेला असा तो प्रदेश तत्काळ आपल्या सत्तेखाली आणून व राजापूर जिंकून तो श्रेष्ठ राजा शोभू लागला.

हत्वा म्लेच्छबलं स्वबाहुविभवैराक्रम्य तन्मंडलम् ।

शक्रश्रीः शरणागताय सद्यः सद्यः प्रदायाभयम् ॥

शिवभारत अध्याय २९ वा

धत्से पोटवणिग्जनैर्धनदतां यस्यांतिके सागरः ।

तस्मिन् राजपुरे व्यराजततरां राजाधिराजः शिवः ॥८९॥

८९ आपल्या बाहुबलानें यवनांचें सैन्य मारून, त्यांचा देश पादाक्रांत करून व शरणागतांस अभयदान देऊन तो इंद्रासारखा, दयाळू, राजाधिराज शिवाजी समुद्रावरील व्यापार्यांच्यायोगें समुद्रानें ज्यास घनाढ्य बनविलें आहे अशा राजापुरांत विशेष विराजमान झाला.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे कवीन्द्रपरमानन्दप्रकाशितायां
शतसाहस्र्यां संहितायां स्वपुरप्रवेशे
नामाध्यायः ॥ २९ ॥

अध्याय ३० वा

कर्वीद्र उवाच

अथाग्निं त्रयं त्रयं संधानविशेषोदग्रविक्रमान् ।
प्राकारयुद्धकुशलान् ऋध्या जितधनेश्वरान् ॥ १ ॥
मयमायाधरान् अब्धिमध्यसंचारदुर्धरान् ।
उन्मार्गवर्तिनस्तांस्तान् फैरंगान् यवनावरान् ॥ २ ॥
तथा नौसाधनपरान् मल्लवारान् अनावरान् ।
सांयात्रिकाननेकांश्च कृतद्वीपांतराश्रयान् ॥ ३ ॥
असंमतांश्च सामंतान् मत्तानिव महाद्विपान् ।
बलैरानाय्य स बली तत्तदानाययद्धनम् ॥ ४ ॥

कर्वीद्र म्हणालाः—

१-४ नंतर तोफांच्या गोलंदाजांत (तोफांचा नेम धरण्यांत) असामान्य पराक्रमी, प्राकारयुद्धांत (तटावरून लढण्यांत) कुशल, संपत्तींत कुबेरावर ताण करणारे, मयासुराप्रमाणें शिल्पकलानिष्णात, समुद्रसंचाराच्यायोगें अजिंक्य, दुर्मार्गगामी, यवनांहून नीच अशा निरनिराळ्या फिरंग्यांस (पोर्तुगीज, डच, इंग्रज व फ्रेंच इत्यादि) तसेंच आरमारवाल्या उघड्या बोटक्या मलबान्यांस अन्यद्वीपनिवासी समुद्रावरील अनेक व्यापार्यांस, मत्त महागजांसारख्या वैरी मांडलिकांस त्या बलवान् शिवाजीनें सैन्याकरवीं आणवून त्यांच्याकडून निरनिराळी खंडणी घावयास लाविली.

स बद्धमुष्टिभिस्तैस्तैरविद्धैश्चिरपालिताम् ।

स्वहस्तमनयत् सद्यः श्रियं राजपुरस्थिताम् ॥ ५ ॥

५ त्या त्या लोभी अविघांनां दीर्घ काळ सांठविलेली राजपुरांतील संपत्ति त्यांनां तत्काळ हस्तगत केली.

निक्षेपस्वर्णसंपूर्णकटाहजठरां धराम् ।

खलांतकः स खनकैरनेकैः समखानयत् ॥ ६ ॥

६ सोन्याच्या ठेवींनां भरलेल्या कढ्या जीमध्ये पुरून ठेवलेल्या होत्या अशी ती भूमी त्या दुष्टांच्या कर्दनकाळानें अनेक खनकांकडून (भूमिगत घन ओळखणाऱ्यांकडून) खणविली.

शिवभारत अध्याय ३० वा

न यद्यपि नरेन्द्रस्य तत्र सिद्धांजनांचिते ।

तदप्यद्धा निधानानि पश्यतः स्म विलोचने ॥ ७ ॥

७ तेथें त्या राजाच्या नेत्रात जरी सिद्धांजन घातलेलें नव्हतें, तरी त्यास ते पुरलेले सांठे प्रत्यक्ष दिसले !

न्ययोजयदयं राजा यत्र यत्र निजे दृषौ ।

तत्र तत्राभवन् मेरुसदृशाः स्वर्णराशयः ॥ ८ ॥

८ त्या राजानें जेथें जेथें आपली दृष्टि फेकली, तेथें तेथें मेरुपर्वताप्रमाणें सोन्याच्या राशि उत्पन्न झाल्या (दिसल्या) !

महाजनेनोपहृतैरनेकै रत्नराशिभिः ।

तत्र तस्मै विदूराद्रिरविदूर इवाभवत् ॥ ९ ॥

९ तेथें थोर लोकांनीं अर्पिलेल्या अनेक रत्नराशांच्यायोगें त्यास विदूराद्रि (वैदूर्य रत्नांचा डोंगर) हा जणू काय अविदूर (अगदीं जवळ) झाला.

चिरस्थयवनस्पर्शवशादशुचितां गता ।

सनिक्षेपां स तत्र क्षमां खनकैः किमशोधयत् ॥ १० ॥

१० दीर्घ काळ राहिलेल्या यवनांच्या संपर्कानें अशुद्ध झालेली व पुरलेले सांठे असलेली भूमि त्यानें तेथें शुद्ध केली कीं काय !

जातरूपं तथा रूप्यमारकूटं च सीसकम् ।

ताम्रं लोहं च वंगं च काचं च स्वर्णमाक्षिकम् ॥ ११ ॥

मुक्तां मरकतं पद्मरागं वज्रं च विद्रुमम् ।

खड्गशृंगं चामरं च रदं स्तांबेरमं तथा ॥ १२ ॥

कस्तूरिकां च काश्मीरं पाटीरं हिमवालुकाम् ।

कालागुरुं च कर्चूरं कंकोलं रक्तचंदनम् ॥ १३ ॥

पलां च देवकुसुमं त्वक्पत्रं चीनदारु च ।

कतकं नक्रनखरं नलदं नागकेसरम् ॥ १४ ॥

जातीफलं मातुलानीमहिफेनं च पत्रकम् ।

राजादनं कंदरालं द्राक्षां खर्जूरकं तथा ॥ १५ ॥

खर्चूरं मरिचं पूगं देवदारु च नागरम् ।

ग्रंथिकं च पलां चव्यं कांचनीमथ सैधवम् ॥ १६ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

सौवर्चलं यवक्षारं सर्जिकां च हरीतकीम् !
 वृकधूपं सर्जरसं सिलाजतु च सिक्थकम् ॥ १७ ॥
 तार्क्ष्यशैलं शिखिग्रीवं चक्षुष्यां यामुनं पुनः ।
 अजमोदां च बाह्लीकं जीरकं लोध्रकं तथा ॥ १८ ॥
 गुग्गुलं पावकशिखं मंजिष्ठां नागसंभवम् ।
 पारदं हरितालं च गंधाश्मानं मनःशिलाम् ॥ १९ ॥
 लाक्षां गंधरसं चापि गोरोचनमथाभ्रकम् ।
 तांस्तान् विषविशेषांश्च तत्तन्निर्हरणानि च ॥ २० ॥
 कौशेयान्यथ तार्णानि क्षौमाणि फलजानि च ।
 रांकवाणि तथौर्णानि वासांस्यभिनवानि च ॥ २१ ॥
 एतान्यन्यानि च तदा वस्तूनि बहुशो नृपः ।
 महाभारसहैर्वाहैर्वामीभिर्वृषभैस्तथा ॥ २२ ॥
 भारयष्टिधरैश्चापि पुरुषैर्विष्टिकारिभिः ।
 बाहयित्वात्मदुर्गेषु तेषु तेषु न्यधापयत् ॥ २३ ॥

११-२३ सोनें, रपें, पितळ, शिमें, तांबें, लोखंड, कथील, काच, सुवर्ण-
 माक्षिक, मोती, पाच, माणिक, हिरा, पोवळें, गेंड्याचें शिग, चामर, हस्ति-
 दंत, कस्तुरी, केशर, चंदन, कापूर, कृष्णागरु, कापूरकाचरी, कंकोळ, रक्त-
 चंदन, वेलदोडा, लवंग, दालचिनी, चीनदारु, निवळी, नक्रनख, वाळा,
 नागकेशर, जायफळ, भांग, अफू, तमालपत्र, चारोळी, अफ्रोड, मनुका, खजूर,
 खर्वूर, मिर्री, सुपारी, देवदार, सुंठ, गांठी पिंपळमूळ, जटामांसी, चवक, हळद,
 सैधव, पादेलोण, जवखार, सजीखार, हिरडा, दशांगधूप, राळ, शिलाजित, मेण
 रसांजन, मोरचूद, निळा सुरमा, काळा सुरमा, ओंवा, हिंग, जिरे, लोध्र, गुग्गुळ,
 पावकशिख, मंजिष्ठ, शेंदूर, पारा, हरताळ, गंधक, मनशीळ, लाख, रक्त्याबोळ, गोरोचन,
 अभ्रक, निरनिराळ्या प्रकारचीं विषें व तीं विषें उतरण्याचीं द्रव्यें, रेशमी,
 गवती, तागी, फळांचीं, 'रंकु' हरणाच्या लोकरांचीं, लोकरा अशीं नवीं वळें
 हे आणि दुसरे पुष्कळ पदार्थ त्या राजानें त्या वेळीं मोठीं ओर्झीं वाहणारे
 घोडे, घोड्या, बैल, कावडे, वेळ्ये यांच्याकडून वाहून नेववून आपल्या निरनि-
 राळ्या गडांवर ठेविले.

शिवभारत अध्याय ३० वा

शठवल्ली समदलं हरचीरी च नैवरम् ।
 नांधवाटं कुंतवाटं केळिवल्ली कशेलिका ॥ २४ ॥
 प्रांशुर्धामनसं विल्ववटं च क्षारपत्तनम् ।
 अमून्यन्यान्यपि पुराण्यमुष्मै करमाहरन् ॥ २५ ॥

२४-२५ शठवली, सौंदळ, हरचेरी, नेवरें, नाघवडें, कोतवडें, केळवली, कशेळी, पांवस, धामणसें, बेलवडें, खारेपाटण ह्या आणि दुसऱ्याहि गांवांनी त्यास खंडणी आणून दिली.

इत्थं स नीवृतस्तांस्तान् वशीकृत्य प्रतापवान् ।
 विविधं धनमाहृत्य स्वराष्ट्राभिमुखोऽभवत् ॥ २६ ॥

२६ ह्याप्रमाणें निरनिराळे प्रांत ताब्यांत आणून विविध खंडणी घेऊन तो प्रतापी राजा आपल्या देशाकडे वळला.

मनीषिण ऊचुः

विद्राव्याविद्धपृतनां द्रुतं दाल्भ्यपुरं जितम् ।
 तथैव चित्रपुलिनं पुरं निजकरे कृतम् ॥ २७ ॥
 गृहीतं चाप्रयासेन नगरं संगमेश्वरम् ।
 अहो राजपुरं सर्वमापातालं च खानितम् ॥ २८ ॥
 गृहीताः संचयाः सर्वे निगृहीताश्च नागराः ।
 तथाक्रियत सामर्थ्यात् करदः सरितां वरः ॥ २९ ॥
 शिवराजेन विद्वेषात् राष्ट्रेमेवमुपप्लुतम् ।
 अवेत्य येदिलस्तत्र कमुपायमर्चितयत् ॥ ३० ॥

पंडित म्हणालेः—

२७-३० मुसलमानांचें सैन्य पळवून लावून (शिवाजीनें) दाभोळ शीघ्र घेतलें (जिंकलें); तसेंच चिपळूण आपल्या इस्तगत केलें आणि संगमेश्वरहि अनायासेंच घेतलें. आणि अहो ! सर्व राजापूरहि पातळापर्यंत खणून काढलें; सर्व सांठे घेतले आणि नागरिक कैद केले; तसेंच स्वसामर्थ्यानें समुद्रास आपला मांडलिक केलें (त्याजवर आपली सत्ता स्थापिली.) अशा प्रकारें शिवाजीनें वैरानें देश व्यापला हें जाणून त्यावेळीं आदिलशहानें कोणता उपाय योजला ?

कवीन्द्र परमानन्दकृत

कवीन्द्र उवाच

स विरोधी किलास्माकं व्रजन् राजपुरं प्रति ।

न निरुद्धस्त्वया तस्मिन् वनमार्गे सुदुर्गमे ॥ ३१ ॥

कवीन्द्र म्हणाला:—

३१ “ तो आमचा उघड शत्रु राजापुरावर चालून जात असतां त्यास त्या अस्यंत दुर्गम अरण्यमार्गांत तूं (सूर्यराजा) अडविलें नाहींस !

आस्तामिदमिदानीं तु त्वमस्मदपकारिणम् ।

समुद्वृतं परावृत्तं निरुंत्स्वाभ्यर्णमागतम् ॥ ३२ ॥

३२ बरें तें राहो. आतां तो आमचा उन्मत्त शत्रु परतून जवळ आला आहे; तेव्हां त्यास तूं कोड. ”

इत्थमाक्षां निजां तत्र येदिलो दूनमानसः ।

शृंगारपुरभूपाय प्राहिणोत् सूर्यवर्मणे ॥ ३३ ॥

३३ याप्रमाणें दुःखित आदिलशहानें शृंगारपुरचा राजा सूर्याजीराव यास हुकूम पाठविला.

मनीषिण ऊचुः

स तदा येदिलस्तांस्तान् परिहृत्य चमूपतीन् ।

कस्मान्तमेव नृपतिं कार्येऽमुष्मिन् न्ययोजयत् ॥ ३४ ॥

पंडित म्हणाले:—

३४ त्यावेळीं त्या आदिलशहानें सर्व सेनापति सोडून त्याच राजाची योजना त्या कामावर कां केली ?

कवीन्द्र उवाच

भग्नपूर्वाः शिवेनैव रुस्तुमाद्याश्चमूभृतः ।

प्रभविव्यन्ति नो योद्धुमिति चिंतयता स्वयम् ॥ ३५ ॥

येदिलेनाटवीमध्यवर्ती पत्तिबलान्वितः ।

स एव दुष्करेऽप्यस्मिन् कार्ये किल नियोजितः ॥ ३६ ॥

कवीन्द्र म्हणाला:—

३५-३६ शिवाजीनेंच पूर्वी पराभूत केलेले रुस्तुमादि सरदार (त्याच्यार्शा) लढण्यास समर्थ होणार नाहींत असा मनांत विचार करून, अरण्याच्या मध्यमार्गी राहणाऱ्या व पायदळ बाळगणाऱ्या त्याच राजाची योजना असें म्हणतात तें काम कठीण असतांही त्यावर केली.

शिवभारत अध्याय २९ वा

अथाभिमानैकधनः प्रभावी
स भूपतिर्येदिलशासनेन ।
दधौ धियं वैरमयीं मदेन
करीव सिंहेन समं शिवेन ॥ ३७ ॥

३७ तेव्हां त्या अत्यंत अभिमानी व पराक्रमी राजाने आदिलशाह्याच्या आशे-
वरून—हत्ती मदाने सिंहाशी जसे वैर करतो तसे—मदाने शिवाजीशी वैर
घारण केले.

दुरध्वसंचालनसंचिकीर्षया
शिवेन विन्यासविदा निवेशिताम् ।
अनीकिनीं तामधिसंगमेश्वरम्
स्थितां ससैन्यः स रुरोध सत्वरम् ॥ ३८ ॥

३८ शिवाजीनें दुर्गम मार्ग साफसूफ करण्याच्या इच्छेनें संगमेश्वरी ठेवलेले
ते सैन्य त्यानें आपले सैन्य घेऊन सत्वर वेढले.

स पत्तिसंपत्तियुतो निशीथे
निरुध्य सेनां महतीं शिवस्य ।
दुर्दैवयोगेन युयुत्सुरुच्चैः
जगर्ज मेघप्रतिमश्चिरस्य ॥ ३९ ॥

३९ पुष्कळ पायदळाच्या साह्यानें शिवाजीचे मोठे सैन्य मध्यरात्री वेढून
दुर्दैवाने लढू इच्छिणारा तो सूर्याजीराव पुष्कळ वेळ मेवाप्रमाणे गर्जना
करू लागला.

उच्चकैः श्रवणगोचरीकृतं
पन्नगारय इवाहिफूत्कृतम् ।
तत्तदायुधभृतो न सेहिरे
तानजित्प्रभृतयोऽस्य गर्जितम् ॥ ४० ॥

४० गरुड जसा नागांचा फूत्कार सहन करित नाही, तशी प्रचंडपणे कानी
पडलेली ती त्याची गर्जना त्या समयी तानाजीप्रभृति योध्यांनी सहन केली नाही.

तदातिभीतः किल नीलकंठ-
राजात्मजो दैवहतः पिलाजी ।

कबीन्द्र परमानन्दकृत

प्रभावलीशाय यशांसि दातुं
अमंस्त युद्धादपयानमेव ॥ ४१ ॥

४१ तेव्हां अतिशय भ्यालेला नीळकंठ राजाचा पुत्र जो हतभागी पिलाजी त्यानें प्रभावलीच्या राजास जणू काय यश देण्यासाठींच लढण्यापेक्षां पळणेंच अधिक पसंत केलें !

संजातवेपथुममुं भृशमुच्छ्वसंतं
विन्यस्तपाणिगकृपाणमपद्रवंतम् ।
सद्यः स्वयं कतिपयानि पदानि गत्वा
धृत्वा करे न्यगकरोत् किल मल्लसूरः ॥ ४२ ॥

४२ कांपरें भरलेल्या, अतिशय घापा टाकणाऱ्या, हातांतील तरवार खाली टाकून पळत सुटलेल्या अशा त्या पिलाजीस ताबडतोब कित्येक पावलें जाऊन मालुसऱ्यानें स्वतः हातांत घरलें व त्याचा उघड धिक्कार केला.

मल्लसूर उवाच

तवाहमस्मिन् समरे सहायः ।
पलायसे हा स्वजनं विहाय ॥
आसन् पुरा यानि विकथितानि ।
तानि क तेऽनीकपते गतानि ॥ ४३ ॥

मालुसरे म्हणालाः—

४३ ह्या युद्धांत मी तुझा साहायकर्ता आहे. तूं आपल्या लोकांस टाकून पळत सुटला आहेस ही खेदाची गोष्ट होय! पूर्वी तूं ज्या बढाया मारीत होतास, त्या तुझ्या बढाया, हे सेनापते ! कोठें गेल्या ?

प्रदाय माहात्म्यमभीष्टदेन
यः पालितोऽभूः शिवभूमिपेन ।
सेनापतिः सोऽद्य विमुक्तसेनः
पलायसे हन्त विलज्जसे न ॥ ४४ ॥

४४ अभीष्टदात्या शिवाजीनें ज्या तुला मोठेपणा देऊन पाळिलें तो तूं सेनापति आज सैन्य टाकून पळून जात आहेस आणि अरे ! त्याची तुला खंतहि वाटत नाहीं !

शिवभारत अध्याय ३० वा

इत्युक्त्वा दृषदि निषध्य रज्जुखंडैः
तं त्रस्तं निजसविधे स्थिरं विधाय ।
आत्मीयां सपदि स तत्र शौर्यशक्तिं
शूरेभ्यः पदि पदि दर्शयन् ननर्त ॥ ४५ ॥

४५ असें बोलून त्या घाबरलेल्या पिलाजीस आपल्या संनिध दोरखंडानीं दगडास पक्का बांधून ठेवून तेथें लगेच आपलें शौर्य शूरांस पदोपदीं दाखवीत नाचूं लागला.

प्रतिहतरिपुशूरप्रस्रवद्रक्तपूरः
प्रचुरसमरशोभासुभ्रुवः कर्णपूरः
स मृधमधिविरेजे तानजिन्मल्लसूरः
समजनि निशि तस्यां तेजसा यस्य सूरः ॥ ४६ ॥

४६ ठार केलेल्या शत्रूकडील वीरांच्या रक्ताचे पूर वाहावयास लावणारा व प्रचुरयुद्धशोभारूपी सुंदरीच्या कानांतील अलंकार असा तो तानाजी मालुसरे युद्धामध्ये चमकूं लागला व त्याच्या तेजानें त्या रात्रीं सूर्य उत्पन्न झाला.

अथ कृतजयघोषग्रस्तमेघस्वनानां
विलसदासिलतानां हन्तुमेवोद्यतानाम् ।
प्रतिपदमविहस्ताः सन्निपाते रिपूणां
सुमहति कृतहस्ताः सैनिकास्तं ररभ्युः ॥ ४७ ॥

४७ तेंव्हां आपण केलेल्या जयघोषानें ज्यांनीं मेघांचा ध्वनि लोपवून टाकला आहे, ज्यांच्या हातांत तरवारी चमकत आहेत व जे पदोपदीं मारण्यास उद्युक्त झाले आहेत अशा शत्रूंच्या प्रचंड गर्दीमध्ये न गोंधळणाऱ्या व उत्तम तिरंदाज सैनिकांनीं त्याचें रक्षण केलें.

आतिष्ठ प्रहर प्रयच्छ विरम व्यापारय प्रापय
त्रायस्व त्यज मुंच विद्रव नय व्यावर्तयालोक्य ।
भिन्दि च्छिन्दि गृहाण पातय जहीत्युच्चैस्ततो गर्जतां
योधानामभिधावतामुभयतः कोलाहलः कोऽप्यमूत् ॥४८॥

४८ सज्ज हो, हाण, दे, थांब, फेक, पोंचव, वांचव, टाक, सोड, पळ, ने, परतव, पहा, फोड, तोड, वे, पाड, मार असें तेथें मोठ्यानें ओरडणाऱ्या व एकमेकांवर धावून जाणाऱ्या दोहींकडील योध्यांचा अवर्णनीय ओरडा झाला.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

स्फूर्जद्रत्नांगुलीयद्युतिशबलनखद्योतिभिः पंचशाखैः
स्रस्तोष्णीषैः शिरोभिर्निबिडनिपतितैरंग्रिभिर्बाहुभिश्च ।
अंगैरन्यैश्च हंत क्षणरुचिविलसत्खड्गवल्लीनिकृत्तैः
उत्कृष्टासृक्प्रवाहप्रचयिभिरथ सा दुर्गमाभूद्धरित्री ॥४९॥

४९ चकाकणाऱ्या रत्नजडित आंगठ्यांच्या चकाकीने ज्यांच्या नखांची कांति चित्रविचित्र झाली आहे असे हात, पगड्या पडलेली मुंडकी, दाट पडलेले हात पाय आणि विजेप्रमाणे चमकणाऱ्या तरवारींनी तुटलेले व ज्यांच्यावर पुष्कळ रक्तप्रवाहाचे संचय झालेले आहेत असे दुसरेही अवयव यांच्यायोगे ती भूमि दुर्गम झाली !

अथ प्रभवति विभावरीविरामे
तिभिरमिवार्यमरश्मिभिः समग्रम् ।
शिवनृपसुभटैः प्रसह्य भग्नं
सपदि जगाम विराममन्यसैन्यम् ॥ ५० ॥

५० मग रात्र संपू लागली असता, सूर्याचे किरण जसे अंधकार नाहीसा करतात तसे, शिवराजाच्या योद्ध्यांनी पूर्ण पराभूत केलेले शत्रुसैन्य तत्काळ नाहीसे झाले (पळाले).

अथ विहितपलायनेषु तेषु
प्रतिनृपसैनिकपुंगवेषु सद्यः ।
स्वनदाभिनवमेघसाम्यभाजा
सह पटहेन जगर्ज मल्लसूरः ॥ ५१ ॥

५१ मग ते शत्रुराजाकडील श्रेष्ठ सैनिक लगेच पळून गेले असता नवीन मेघाप्रमाणे गर्जणाऱ्या दुंदुभीबरोबर मालुसरे गर्जना करू लागला.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे कवीन्द्रपरमानंदप्रकाशितायां
शतसाहस्र्यां संहितायामध्यायः ॥ ३० ॥

अध्याय ३१ वा

कर्वाद्र उवाच

अथ राजपुरात् तूर्णं परावृत्तं शिवं प्रभुम् ।
प्रत्युद्गम्य समं सैन्यैर्मलसूरो व्यलोकत ॥ १ ॥

कर्वाद्र म्हणाला:—

१ मग राजपुराहून त्वरित परत आलेल्या शिवाजी राजास मालुसरे सैन्या-
सह सामोरा जाऊन भेटला.

तं भूरिणा प्रभावेण परिभूतारिसैनिकम् ।
वंदमानं नृपः पश्यन् अभिमानधनं तदा ।
उपकंठे नीलकंठराजात्मजनिवेदितम् ॥ २ ॥
प्रथीयसा प्रसादेन सानीकं समभावयत् ॥ ३ ॥

२-३ ज्यानें मोठ्या पराक्रमानें शत्रूंचें सैन्य पराभूत केलें असा तो तानाजी
आल्याचें नीलकंठराजाच्या पुतानें जवळ जाऊन कळविलें असतां वंदन कर-
णाऱ्या त्या मानधन तानाजीस पाहून राजानें त्याचा सैन्यासह मोठ्या कृपेनें
सन्मान केला.

ततः श्रुत्वा तदौद्धत्यं सूर्यराजकृतं शिवः ।
तरस्वी तत्क्षणेऽत्यर्थं क्रुद्धोऽपि क्रोधमावृणोत् ॥ ४ ॥

४ नंतर सूर्यराजानें केलेला तो उद्धृष्टपणा ऐकून पराक्रमी (बलाढ्य)
शिवाजी राजा अतिशय रागावला असतांहि त्यानें आपला राग आवरला.

अथ वैवधिकस्तूर्णं विसृष्टः शिवभूभृता ।
प्रोचे प्रभावलीपालमुपेत्य महितं वचः ॥ ५ ॥

५ आणि शिवाजीनें त्वरित पाठविलेल्या दूतानें प्रभावळीच्या राजाकडे येऊन
आदरणीय भाषण केलें.

वैवधिक उवाच

यदा यदा येदिलस्य साहाय्यं समुपेयुषा ।
भवता शिवभूपस्य बहवो मंतवः कृताः ॥ ६ ॥

कवीन्द्र परमानन्दकृत

यच्च सैन्ये शिवस्योच्चैः संगमेश्वरवर्तिनि ।

न्यपतः सैन्यसहितो वीतभीर्निशि संप्रति ॥ ७ ॥

प्रभावलीपते विश्वजयिना शाहसूनुना ।

कथं कथय सोढव्यः स तवापनयो महान् ॥ ८ ॥

दूत म्हणाला:—

६-८ ज्या अर्थी आदिलशहाच्या मदतीस जाऊन तू शिवाजी राजाचे पुष्कळ अपराध केलेस आणि संगमेश्वरी असलेल्या शिवाजीच्या सैन्यावर रात्री तू सैन्यासह निर्भयपणे छापा घातलास, त्या अर्थी तो तुझा मोठा अपराध, हे प्रभावलीच्या राजा, विश्वजेत्या शिवाजीने कसा सहन करावा हें तूंच सांग.

अतः स कुपितोऽप्युच्चैर्देवादात्तदयस्त्वयि ।

बतादिशद्यथाद्य त्वां तथा वक्ष्ये निशम्यताम् ॥ ९ ॥

९ म्हणून तो अतिशय रागावला असतांही सुदैवानें तुझ्यावर दयाळू होऊन त्यानें आज तुला जी आशा केली आहे ती सांगतां ऐक.

शिवराज उवाच

घनद्विप इवोन्मत्तो मत्तो भीतः पलायितः ।

यः प्राप्तस्त्वां महाबाहो महाबाहुर्नराधिपः ॥ १० ॥

तस्य पल्लीवनपतेर्विमतेर्विहितागसः ।

उपवर्तनमाहर्तुमुद्यतोऽस्म्यहमंजसा ॥ ११ ॥

शिवाजी राजा म्हणाला:—

१०-११ हे महाबाहो, रानांतील हत्तीप्रमाणें उन्मत्त असा जो बलवान् (महाबाहु) राजा मला भिऊन पळून तुझ्याकडे आला, त्या प्रतिकूल, अपराधी पालीच्या राजाचा देश ताबडतोब घेण्यास मी सज्ज झालों आहे.

अथास्मत्तो न भेतव्यमेतव्यमपि च त्वया ।

तत्र पल्लीवने यत्र दातव्यमभयं मया ॥ १२ ॥

१२ तेव्हां आम्हास भिऊं नकोस आणि तिकडे पालीस बिनचूक ये म्हणजे तेथें तुला मी अभयदान देईन.

आगंतासि न चेद्दृपात् तर्हि गंतासि तद्दशाम् ।

न विद्यतेऽद्य मत्कोपात् कोऽपि गोपायिता तव ॥ १३ ॥

१३ जर घमेंडीमुळें तू तेथें आला नाहीस, तर त्याची अवस्था तुला प्राप्त होईल. माझ्या क्रोधापासून तुझे रक्षण करण्यास आज कोणीहि नाही.

शिष्यभारत अध्याय ३१ वा

ततो वार्तावद्वादित्थं निशम्य शिवभाषितम् ।

शृंगारपुरभूपालो याहि यामीत्युवाच तम् ॥ १४ ॥

१४ तेव्हां याप्रमाणें दूताकडून शिवाजीचें म्हणणें ऐकून “ तूं जा, मी जातो (येतो) ” असें शृंगारपुरचा राजा त्यास म्हणाला.

अथ पल्लीवनाभ्यर्णमुपेत्य शिवभूभृते ।

विविक्ते सूर्यराजोक्तं वचनं व्याजहर सः ॥ १५ ॥

१५ मग पालीजवळ जाऊन त्यानें (दूतानें) शिवाजी राजास सूर्यराजाचें बोलणें एकांतांत सांगितलें.

ततस्तं देशमाक्रम्य शिवः पल्लीवनाह्वयम् ।

अन्वग्रहीदनुग्राह्यान् निगृह्यान् न्यग्रहीदपि ॥ १६ ॥

१६ नंतर शिवाजीनें पाली नांवाचा तो प्रांत पादाक्रांत करून अनुग्रह करण्यास योग्य असलेल्यांवर अनुग्रह व निग्रह करण्यास योग्य असलेल्यांचा निग्रह हि केला.

विप्राश्च बाहुजास्तद्वदूरव्याश्च जघन्यजाः ।

कांस्यकाराः कलादाश्च व्योकाराः शौल्विकस्तथा ॥ १७ ॥

तक्षणः पलगंडाश्च नापिताः प्रतिहारिकाः ।

मालाकाराः कुंभकाराः कारूकाश्च कुशीलवाः ॥ १८ ॥

तंतुवायास्तुन्नवाया रंगाजीवाश्च भूरिशः ।

तांबूलिकाश्चाक्रिकाश्च रजकाः शौंडिका अपि ॥ १९ ॥

अजापालाश्च गोपाला देवलाश्च कृषीवलाः ।

गांधिकाश्च तथा कांदविकाः कांबविकाः पुनः ॥ २० ॥

मार्देगिकाश्च वेणुध्माः पाणिवादाश्च वैणिकाः ।

वाद्यविद्याविदग्धाश्च लुब्धकाश्चासिधावकाः ॥ २१ ॥

कुसीदवृत्तयः कांडकारिणश्चाहितुंडिकाः ।

पादुकृतः पुलिंदाश्च जालिकाश्च जनंगमाः ॥ २२ ॥

उपलब्धभयाः सद्यस्तमेत्य विषयं पुनः ।

दिने दिने वर्धमानाश्रियो नंदघनेकधा ॥ २३ ॥

१७-२३ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, कांसार, सोनार, लोहार, तांबट, सुतार, गवंडी, न्हावी, तमासगीर, माळी, कुंभार, कारागीर, भाट, कोष्टी,

कवीन्द्र परमानन्दकृत

शिंपी, रंगारी, तांबोळी, तेली, परीट, कलाल, घनगर, गवळी, गुरव, कुणबी (शेतकरी), गंधी, हलवाई, कोमटी, पलवाजी (मृदंग्ये,) पांवेकरी, टाळकरी, वीणेकरी, बजवय्ये, पारधी, शिकलगार, सावकार, बाण करणारे, गारुडी, चांभार, भिल्ल, कोळी, मांग (चांडाळ) असे घाबरून गेलेले लोक पुनः लगेच त्याच प्रांती येऊन दिवसेंदिवस भरभराट पावून अनेक प्रकारे आनंद पावले.

अथो जनपदस्यास्य रक्षणाय भृशक्षमम् ।

चिरदुर्गमितिख्यातमवलोक्य शिलोच्चयम् ॥ २४ ॥

समंततः शिरस्युच्चैः प्राकारेण पटीयसा ।

परिवारितमुत्साही स कारुभिरकारयत् ॥ २५ ॥

२४--२५ तेव्हां, त्या देशाच्या रक्षणार्थ अतिशय समर्थ असा ' चिरदुर्ग ' या नांवाने प्रख्यात गड पाहून त्या उत्साही शिवाजीने त्याच्या माथ्यावर कारागिरांकडून सभोवती उंच तट बांधविला.

अथ मंडनमस्यैष मंडलस्येति सूचयन् ।

शैलमेनं महीपालो व्यदधान्मंडनाह्वयम् ॥ २६ ॥

२६ आणि ' हा त्या प्रांताचे मंडनच (भूषणच) आहे ' असे सुचविण्यासाठी ह्या गडास ' मंडनगड ' असे नांव दिले.

अथ दुर्गपतिस्तस्मिन् गिरिदुर्गे सुदुर्गमे ।

निधायधृष्यमध्यक्षं दक्षं रक्षणकर्मणि ॥ २७ ॥

सेनां च कांचिद्व्यग्रः समग्रगुणशालिनीम् ।

प्रभुः प्रास्थित शृंगारपुरभूपजिगीषया ॥ २८ ॥

२७-२८ त्या गडांच्या स्वामीने त्या अत्यंत दुर्गम गडावर रक्षणाच्या कार्मी दक्ष असा अजिंक्य गडकरी नेमून व सर्वगुणसंपन्न असे कांहीं सैन्य ठेवून तो दक्ष राजा शृंगारपूरच्या राजास जिंकण्याच्या इच्छेने निघाला.

मनीषिण ऊचुः

क्षणात् प्रभावलीपालं परिभावयितुं प्रभुः ।

पुरैव न कथं यातः शिवः शृंगारपत्तनम् ॥ २९ ॥

कथं च साभिमानाय दधानाय प्रतीपताम् ।

अभयं ते ददामीति दूतं तस्मै विसृष्टवान् ॥ ३० ॥

शिवभारत अध्याय ३१ वा

पांडित म्हणाले:—

२९-३० प्रभावलीच्या राजाचा एका क्षणांत पराभव करण्यास समर्थ असा शिवाजी पूर्वीच शृंगारपुरास कसा गेला नाही ? आणि वैर धरणाऱ्या त्या गर्विष्ठ राजास 'तुला अभय देतो' असे म्हणून त्याच्याकडे दूत कसा पाठविला ?

कर्वीद्र उवाच

जयवल्लीजयाद्येन कर्मणा प्रथितं शिवम् ।

सूर्यराजः पुरा मत्वा पुरारिसमविक्रमम् ॥ ३१ ॥

प्राज्यं प्रभावलीराज्यं पिपालयिषुरात्मना ।

तव क्रीतसुतोऽस्मीति वाचिकेन व्यजिह्वपत् ॥ ३२ ॥

कर्वीद्र म्हणाला:—

३१-३२ जावळीच्या जयापासून केलेल्या पराक्रमाने प्रख्यातीस आलेल्या, इंद्राप्रमाणे पराक्रमी अशा शिवाजीस पूर्वी मानले नसतांही सूर्यराजाने प्रभावलीचे समृद्ध राज्य स्वतः राखण्याच्या इच्छेने 'तुला मी क्रीतपुत्र (विकत घेतलेला पुत्र) आहे ' असा निरोप पाठवून विनंती केली.

तदाप्रभृति तं भूपं शरण्यः शरणोन्मुखम् ।

शिवतातिः शिवनृपश्चिरकालमपालयत् ॥ ३३ ॥

३३ त्या वेळेपासून त्या शरणेच्छु राजाचे रक्षण शरणागतांचे रक्षण करणाऱ्या शिवाजी राजाने पुष्कळ काळपर्यंत केले.

अयुध्यदरिभिः सार्धं शिवराजो यदा यदा ।

अकरोदस्य साहाय्यं सूर्यराजस्तदा तदा ॥ ३४ ॥

३४ जेव्हां जेव्हा शिवाजी राजाने शत्रूशी युद्ध केले, तेव्हां तेव्हां सूर्यराजाने त्यास साहाय्य केले.

अथ दैवध्वस्तत्रिया परित्यक्तभियामुना ।

अहंयुना घनारण्यवर्तिना जिह्मवृत्तिना ॥ ३५ ॥

शिवराजविरुद्धानामविद्धानामनेकधा ।

व्यक्तमव्यक्तमप्युच्चैर्व्यधीयत सहायता ॥ ३६ ॥

३५-३६ नंतर दुर्दैवाने बुद्धि नष्ट झालेल्या, भीति टाकलेल्या, निविड अरण्यांत राहणाऱ्या, गर्विष्ठ, कपटी सूर्यराजाने शिवराजाचे वैरी जे अविध त्यांस गुप्तपणे व उघडपणेही अनेक प्रकारे मोठे साहाय्य केले.

कवीन्द्र परमानन्दकृत

दृढव्रतः शिवोऽमुष्मै भूयो भूयः कृतागसे ।

अपि निग्रहणीयाय निग्रहं न व्यर्चितयत् ॥ ३७ ॥

३७ त्यागें पुनः पुनः अपराध केले असतांहि व तो निग्रह करण्यास योग्य असतांहि दृढव्रत शिवाजीनें त्याचा निग्रह करण्याचें मनांत कसें आणलें नाहीं ?

आहूतोऽपि समर्यादे नाययौ स यदा मदात् ।

अकुप्यत् सूर्यराजाय भूभृत् भृशबलस्तदा ॥ ३८ ॥

३८ जवळ बोलाविला असतांहि जेव्हां तो गर्वानें जवळ आला नाहीं, तेव्हां शिवाजी राजा भोसला सूर्यराजावर रागावला.

अथासौ पृथिवीनाथः पदातीनां तरस्विनाम् ।

युतो युतेन सार्धेन प्रयाणाभिमुखोऽभवत् ॥ ३९ ॥

३९ नंतर तो राजा पंधरा हजार वेगवान पदाति बरोबर घेऊन स्वारीवर निघण्यास सिद्ध झाला.

नृवाह्यं यानमारुह्य व्रजन्नथ स सत्वरः ।

समपश्यन्महासारः पुरं सारवरं पुरः ॥ ४० ॥

४० तो महाबली शिवाजी पालखीत बसून त्वरेनें जात असतां त्यास समोर सारवर दिसलें.

अथ श्रुत्वा रुषा स्पृष्टं शिवमभ्यर्णमागतम् ।

प्रभावलीन्द्रो विमनाः स्वजनान् समवोचत ॥ ४१ ॥

४१ तेव्हां क्रोधाविष्ट झालेला शिवाजी समीप आलेला ऐकून प्रभावलीचा राजा खिन्न होऊन आपल्या लोकांस म्हणाला.

सूर्यराज उवाच

कृतकर्मा महाबाहुः सुरासुरनरैर्नुतः ।

सुतः शाहनरैर्द्रस्य नैक-सैनिकसंयुतः ॥ ४२ ॥

शृंगारपुरमादातुमस्मत्तोऽद्य बतोद्यतः ।

अज्ञात एव निकटे कूटयोधी किलागतः ॥ ४३ ॥

सूर्यराज म्हणालाः—

४२- ४३ सुरासुरांनीं स्तविलेला, कपट युद्ध करणारा, कर्तृत्ववान व बलवान् शिवाजी पुष्कळ सैनिक बरोबर घेऊन आमच्यापासून शृंगारपूर घेण्यास उद्युक्त होऊन अगदीं गुप्तपणे जवळ आला आहे अशी लोकवार्ता आहे.

शिवभारत अध्याय ३१ वा

समर्थेन समं तेन संपरायममुं वयम् ।

अकूपारमिवापारं पारयिष्यामहे कथम् ॥ ४४ ॥

४४ त्या समर्थार्शी होणाऱ्या ह्या युद्धांतून अपार समुद्राप्रमाणें आम्ही कसे पार पडूं ?

इत्युक्तवान् स तैस्तत्र स्वजनैरनुमेदितः ।

रिरक्षयिषुरात्मानमपयाने मर्ति दधे ॥ ४५ ॥

४५ असें बोलून व तेथें आपल्या लोकांचें अनुमोदन घेऊन त्यानें आत्म-रक्षण करण्याच्या इच्छेनें पळून जाण्याचा विचार केला.

मनीषिण ऊचुः

आसीदवस्थितिर्यस्य वनदुर्गे सुदुर्गमे ।

अहन्यहनि च प्रायो मतिरायोधनोद्यमे ॥ ४६ ॥

सुदुर्धस्य सहाद्रिर्मनुते यस्य शासनम् ।

येनान्यदुर्लभं लब्धं बत पूर्वनृपासनम् ॥ ४७ ॥

स्वराष्ट्ररक्षणाकांक्षी येन दुर्दातचेतसा ।

कृतागसापि संधाय दौस्थ्यं तत्याज येदिलः ॥ ४८ ॥

कुर्वता स्ववशानेव हबसानवशानपि ।

अकारि विनयग्राही येन वै मकरालयः ॥ ४९ ॥

अनंददधिकं येन पारंपर्यागता चमूः ।

यः परेणानुभावेन परिभूतो न केनचित् ॥ ५० ॥

सोऽपि प्रभावलीपालः क्षत्रधर्मविदां वरः ।

नायुध्यत कथं तेन शिवेनापचिकीर्षता ॥ ५१ ॥

पंडित म्हणालेः—

४६-५१ जो अत्यंत दुर्गम अरण्यांत वास करीत असे, ज्याची प्रायः प्रति-दिवशी लढण्याची इच्छा असे, ज्या अजिंक्य राजाची सत्ता सह्याद्रि मान्य करीत होता, ज्यानें इतरांस दुर्लभ असें पूर्वाच्या राजांचें सिंहासन प्राप्त केलें होतें, ज्या गर्विष्ठ राजाशी, तो अपराधी असतांही, आपल्या राज्याचें रक्षण करूं इच्छिणाऱ्या आदिलशहानें ज्याच्याशीं तह करून आपली दुर्दशा टाळली, ज्यानें हबशांच्या ताब्यांतील लोकांना आपल्या ताब्यांत आणलें, ज्यानें समुद्राहि आपला आशांकित केला, ज्याच्यायोगें परंपरागत सेना अधिक आनंदित झाली, ज्यास

कवीन्द्र परमानन्दकृतं

श्रेष्ठ पराक्रमानें कोणीहि मागें टाकलें नाहीं, अशा त्या प्रभावलीच्या राजानेंहि आपणास अपकार करूं इच्छिणाऱ्या शिवाजीशीं कसें युद्ध केलें नाहीं ?

कवींद्र उवाच

पुरा पुराग्निप्रतिमप्रतापं संगमेश्वरात् ।
 प्रयातं शिवमाकर्ण्य पल्लीवनपुरं प्रति ॥ ५२ ॥
 असपत्नमिवात्मानं मन्यमानोऽल्पचेतनः ।
 लक्षयन् प्रधनाभावं हर्यक्षसमविक्रमान् ॥ ५३ ॥
 पुंजीकृतान् स्वपृतनापतीन् भुवनपूजितान् ।
 तांस्तान् स्वस्वनिकेताय सूर्यराजोऽनुजज्ञिवान् ॥ ५४ ॥

कवींद्र म्हणालाः—

५२-५४ पूर्वी प्रळयाग्नीप्रमाणें प्रतापी शिवाजी संगमेश्वराहून पालीकडे निघून गेल्याचें ऐकून त्या मूर्ख सूर्यराजानें आपणास कोणी शत्रु उरला नाहीं असें समजून व युद्धाचा प्रसंग नाहीं असें पाहून सिंहाप्रमाणें पराक्रमी, जगद्वंद्य अशा गोळा झालेल्या निरनिराळ्या सेनानायकांस आपआपल्या घरीं जाण्यास अनुज्ञा दिली.

अथ पल्लीवनाचूर्णं परावृत्तः शिवो यदा ।
 सूर्यराजः समाहर्तुं सेनां नाभूत् प्रभुस्तदा ॥ ५५ ॥

५५ मग पालीहून जेव्हां शिवाजी त्वरित परतला, तेव्हा सूर्यराजास आपलें सैन्य जमवितां आलें नाहीं.

अमुना हेतुना नूनं दुर्मनाः स द्विजोत्तमाः ।
 प्रभावलीपरिवृद्धो न मृधे निदधे मनः ॥ ५६ ॥

५६ या कारणामुळें खरोखर खिन्न होऊन, हे पंडितानो, त्या प्रभावलीच्या राजानें युद्ध करण्याची इच्छा केली नाहीं.

विष्वक्सेनावतारेण नैकसैनिकवर्तिना ।
 दृप्यद्येदिलदोःस्तंभदार्ढ्यं दंभापहारिणा ॥ ५७ ॥
 दीर्णादिल्लींद्रसैन्येन वज्रप्रतिममूर्तिना ।
 अतीवाव्यक्तमंत्रेण स्वतंत्रेणानुभाविना ॥ ५८ ॥
 दुर्गाह्यविद्विषदुर्गग्राहिणा हठवाहिना ।
 चंद्रराजभुजच्छेदकारिणाफजलारिणा ॥ ५९ ॥

शिवभारत अध्याय ३१ वा

विरच्य विपुलं वैरं पलायनपरं मनः ।

चकार सूर्यराजो यत्तन्न चित्रकरं मम ॥ ६० ॥

५७-६० विष्णूचा अवतार, अनेक सैनिकांचा अधिपति, गर्विष्ठ आर्दील शहाचा स्वबाहुबलाविषयीचा गर्व हरण करणारा, दिल्लीपतीच्या सैन्याचा चुराडा करणारा, वज्रासारखा देह असलेला, अत्यंत गुप्त मसलत करणारा, स्वतंत्र, सामर्थ्यवान, शत्रूंचे अजिंक्य दुर्ग जिंकणारा, चट्टी, चंद्रराव मोठ्याचा भुजच्छेद करणारा, अफजलखानास ठार मारणारा अशा शिवाजीशी मोठे वैर मांडून सूर्यराजाने पळून जाण्याचा विचार केला यांत मला कांहीं आश्चर्यकारक वाटत नाही.

अथोन्नतानतशिलाशतसंकुलितांतराम् ।

तरुकोटरसंविष्टधूकधूत्कारगर्भिताम् ॥ ६१ ॥

महोरगविनिर्मुक्तानेकानिमोक्तभास्वराम् ।

अपारविटपित्रातविटपव्याप्तपुष्कराम् ॥ ६२ ॥

उपकंठनटत्रैकनीलकंठमनोहराम् ।

नीडांतरोत्पतत्कीरां किकीदिविकृतस्वराम् ॥ ६३ ॥

परिश्लिष्टाचलतटामंभोधरघटाकृतिम् ।

प्रतिक्षणोच्चलच्छाखामृगांदोलितपल्लवाम् ॥ ६४ ॥

स्तब्धरोमसमारब्धघर्घरस्वरघोषणाम् ।

मृगादनवतीं माद्यदिभसंनिभसैरिभाम् ॥ ६५ ॥

घनकर्मारकुंजांतर्निद्राणव्याघ्रपुंगवाम् ।

अभीकानेकभल्लूककृतबल्मीकदारणाम् ॥ ६६ ॥

विसंकटामपि कुटैरुत्कटैः कृतसंकटाम् ।

विशन् सुभटशृंगारः स शृंगारपुराटवीम् ॥ ६७ ॥

विविधास्कंदनाकांक्षी सूर्यराजमपद्रुतम् ।

निशम्यानीकसहितो विमनस्क इवाभवत् ॥ ६८ ॥

६१-६८ जीत शेंकडों उंचसखल घोंडींची गर्दी होती, जिच्यांतील झाडांच्या ढोलींमध्ये बसलेलीं घुबडें घूत्कार करीत होती, जी मोठमोठ्या नागांच्या अनेक कार्तीनीं चकाकत होती, जींतील असंख्य वृक्षांच्या खांद्यांनीं आकाश व्यापून टाकलें होतें, जी कडेस नाचणाऱ्या अनेक मोरांच्यायोगें मनोहर दिसत होती,

कवीन्द्र परमानन्दकृत

जिन्ह्यामधील घरच्यांतून पोपट उडत होते, जीत तास (पक्षी) ओरडत होते, जिनें गडाच्या तटास वेष्टिलें होतें, जी मेघसमूहाप्रमाणें दिसत होती, जिन्ह्यांतील वृक्षांचे पल्लव क्षणोक्षणीं उड्या मारणाऱ्या वानरांच्यायोगें हलत होते, जीत रानडुकर घरघर घोष करीत होते, जीमध्ये लांडगे व मत्त हत्तीसारखे गवे होते, जीमधील दाट वेळूच्या बेटांमध्ये मोठमोठे वाघ निजले होते, जीमध्ये अनेक निर्भय कोल्हे वारुळें उकरीत होते, जी भयंकर असूनहि उंच उंच झोंपल्यांनीं (घरांनीं) गजबजलेली होती अशा त्या शृंगारपूरच्या झाडींत शिरणारा, निरनिराळ्या प्रकारें हल्ले करूं इच्छणारा, उत्तम योद्ध्यांस ललामभूत असा तो शिवाजी सूर्यराज पळून गेला हें ऐकून सैन्यासह खिन्नसा झाला.

अथ प्रस [प]न्नाभयदायकेन

दुर्दान्तदर्पापहसायकेन ।

उपेत्य शृंगारपुरं शिवेन

भुजस्मयावेशभृता व्यलोकि ॥ ६९ ॥

६९ शरणागतांना अभय देणारा, गर्विष्ठांचा गर्व नाहीसा करणारा बाणच, बाहुबलाचा अभिमान बाळगणारा असा शिवाजी शृंगारपुराजवळ येऊन ते त्यानें पाहिलें.

नृवाह्ययानस्थित एव तूर्ण

स्वसैनिकैस्तत्क्षणमेव पूर्णम् ।

प्रविश्य शृंगारपुरं प्रपश्यन्

स्वमप्यमस्तैष परैरधृष्टम् ॥ ७० ॥

७० आपल्या सैनिकांनीं तत्काळ व्यापलेल्या त्या शृंगारपुरांत पालर्षीत बसूनच त्वरेनें प्रवेश करून ते पाहात असतांना आपणहि शत्रूस अजिंक्य आहां असें त्यास वाटलें.

अजय्यमन्यैरिति विश्रुतं यत्

स भूपतिर्वैरिनृपासनं तत् ।

स्पृशन् भृशं स्वेन पदा तदानीं

अमानि लोकेन महाभिमानी ॥ ७१ ॥

७१ शत्रूस अजिंक्य अशी ज्याची ख्याति होती, त्या शत्रुजांच्या सिंहासनास त्यानें आपल्या पायांनें लाथ मारली त्यावेळीं तो लोकांस महागर्विष्ठ वाटला.

शिवभारत अध्याय ३१ वा

आदाय तस्मादभयं द्रढीयः
समीयुषा पौरजनेन भूयः ।
प्रविश्य शृंगारपुरं प्रभूय
प्रभूतशृंगारपदं व्यधायि ॥ ७२ ॥

७२ त्याच्यापासून पक्षे अभयदान घेऊन जमलेल्या पौरजनांनी शृंगारपुरांत पुनः प्रवेश करून, समर्थ (समृद्ध) होऊन त्यास पुष्कळ शृंगाराचे स्थान केले.

अथ कतिपयसैनिकानुयातं
प्रतिनृपमाशु दिगंतमेव यातम् ।
त्रिभुवनजनजित्वरप्रतापः
स बत निहंतुमपन्नपामवापत् ॥ ७३ ॥

७३ नंतर कांहीं थोड्या सैनिकांसह शीघ्र दिगंतास पळून गेलेल्या शत्रु-राजांस मारण्याची, ज्याचा प्रताप त्रिभुवनांतील लोकांस जिंकणारा आहे अशा शिवाजीस, लाज वाटली.

इत्यनुपुराणे सूर्यवंशे कवीन्द्रपरमानन्दप्रकाशितायां
शतसाहस्र्यां संहितायां स्वपुरप्रवेशो
नामाध्यायः ॥ ३१ ॥

अध्याय ३२ वाँ

कर्वीद्र उवाच

अथ शाहसुतः प्रभावलीविषयं सर्वमपि स्वतेजसा ।

अकरोन्निजपाणिवर्तिनं नयवर्त्म प्रतनं प्रवर्तयन् ॥ १ ॥

कर्वीद्र म्हणालाः—

१ नंतर शिवार्जानें जुना राजनीतिमार्ग चालू करून सर्वच प्रभावली प्रांत स्वपराक्रमानें आपल्या हस्तगत केला.

पटुसंगरकर्मकर्मठं प्रथितं त्र्यंबकभास्करं शिवः ।

सुमार्तिं सपदि प्रभावलीविषयाध्यक्षपदे न्ययोजयत् ॥ २ ॥

२ जोराच्या—वेगाच्या युद्धांत निष्णात, प्रख्यात, शहाण्या अशा त्र्यंबक भास्करास शिवार्जानें लगेच प्रभावली प्रांताचा अधिकारी नेमलें.

हृतराजपुरश्रियं रुषा जितशृंगारपुरं तथौजसा ।

परसैनिकपुंगवाः शतं शतमेतं शरणैषिणोऽनमन् ॥ ३ ॥

३ क्रोधानें राजापूरची संपत्ति हरण करणाऱ्या व बलानें शृंगारपूर जिंकणाऱ्या त्या शिवाजीस शत्रूकडील शेंकडों शरणेच्छु श्रेष्ठ सैनिक प्रणाम करूं लागले.

अथ तस्य पुरस्य रक्षणे क्षणमालक्ष्य सदेशवर्तिनम् ।

स गिरिं प्रथितं प्रतीत इत्यभिधानेन समन्वितं व्यधात् ॥ ४ ॥

४ मग त्या नगराच्या (शृंगारपूरच्या) रक्षणासाठीं जवळच असलेला प्रख्यात गड क्षणभर पाहून त्यानें त्याचें ' प्रतीतगड ' असें नांव ठेवलें.

अथ चंद्रमृणालचंद्रिकामिहिकाचंदनचंपकादिभिः ।

उपनीय मुदं तपर्तुना स भृशामोदभृता न्यषेव्यत् ॥ ५ ॥

५ चंद्र, कमळतंतु, चांदणें, दंव, चंदन, चांपा इत्यादींच्यायोगें आनंद देऊन अत्यंत सुखावह अशा ग्रीष्म ऋतूनें त्याची सेवा केली.

श्रितकेसरकांडपाटलीसुमनोदंभनिषंगवाहिना ।

अपि विष्टपजित्वरेषुणा तनुनाहारि शिवस्य नो मनः ॥ ६ ॥

शिवभारत अध्याय ३२ वा

६ आश्रयास्र असलेल्या बकुळी व पाडळी यांच्या फुलांच्या बाणांचा भाता धारण करणाऱ्या व ज्याचे बाण जगास जिकणारे आहेत अशा कोमल मदनाने-मुद्धां शिवाजीचे मन हरण केले नाही (तो मदनवश झाला नाही).

तपतातितरां तपागमे तपनेनाशु-कडुष्णतां गताः ।

सरितस्ततसत्त्वसंश्रयं दधुरंतः सलिलं सुशीतलं ॥ ७ ॥

७ ग्रीष्म ऋतु आला असतां अतिशय तापणाऱ्या सूर्याच्या योगे कोमट झालेल्या पाण्याच्या खाली नद्यांत चांगले शीतळ पाणी होते (व.) जनावरे त्या आश्रयावर तेथे होती.

प्रतिवासरकल्पितांभसः सरसीः पंकनिषण्णसारसाः ।

विरमज्झषकच्छपावलीर्विदधे तीव्रतरातपस्तपः ॥ ८ ॥

८ अतिशय कडक ऊन्ह असणाऱ्या ग्रीष्म ऋतूने प्रत्येक दिवशी तलावां-तील पाणी आटवून टाकल्यामुळे (कमी कमी केल्यामुळे) सारसपक्षी चिख-लांत बसू लागले आणि मासे व कांसवे यांचे थवेच्या थवे मरू लागले.

प्रतिफुल्लिशिरीषपाटलीपटसौरभ्यभृता नभस्वता ।

स्मरतापमबीभरन्मनः सुधियां निर्विषयात्मनामपि ॥ ९ ॥

९ फुललेल्या शिरीष व पाडळी यांच्या छताच्या सुगंधाने सुगंधित झालेल्या वायूच्यायोगे विरक्त व विद्वान लोकांच्या मनासमुद्धां कामज्वराची बाधा झाली!

+ + + + +

शिव भारत
सूची

श्रीशिवभारत-सूची.

(शं. ना. जोशी, वार्डकर.)

[सूची शक्य तितकी उपयुक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. नांवापुढील पहिला म्हणजे उम्या रेषेपूर्वीचा आंकडा अध्यायाचा असून रेषेपुढील आंकडा श्लोकाचा आहे. सूचीतील व्यक्तीचे निर्देश ती व्यक्ती कोणाकडील आणि कोणच्या प्रसंगांतील, हे कळण्याकरतां पुढील संक्षेप योजिले आहेत.]

- अ. = अफजलखान प्रसंग (श. १५८१)
 जो. = शिद्दीजोहार पन्हाळा युद्ध (श. १५८३)
 नि. = निजामशाही सरदार
 पे. = पेसगिरीची बाद्शाही (श. १५५५-५८)
 भा. = मातवडीचे युद्ध (श. १५४६)
 मु. = मुस्तफाखानाकडून शहाजीराजे यांच्यावर अटकेचा प्रसंग
 मो. = मोगलाकडील सरदार.
 रु. = रस्तुमजमानशी शिवाजीचे युद्ध. (श. १५८१)
 वि. = विजापुरकरांकडील सरदार
 श. = शहाजीकडील सरदार
 शा. = शाहस्तेखानाकडील सरदार
 शि. = शिवाजीमहाराजांकडील सरदार
 सं. = संभाजी (शिवाजीचा भाऊ) कडील सरदार.

अ

अगस्ती २८।४१

अचल-जाधवरावाचा मुलगा भा. मो.

४।२६

अजुबड-उजवेग, यवन २८।५३

अजीजखान २४।४४

अदवानीचा राजा मु. वि. १२।४

अदिलशहा १।६१

—येदिल; अल्लीशाह: १६।५७;

१७।१; २८।४; २७।५; ३०।३०

—चे अफजलविषयी मत २४।८,

१०

—दिल्लीपतीची मदत मागतो २४
२४

—मुसेखानास पन्हाळगडावर पाठ-
वितो २४।८-१८

—शिवाजीस पकडण्यास शिद्दी जो.

हराला घाबतो २५।१०-१२

—चा जोहरास निश्चून निरोप २५।
६७

—चा जोहरावर राग २८।१३-१८

—जोहरास विष देतो २८।२१

—चा शृंगारपूरच्या सूर्यरावास हुकूम
३०।३१, ३२, ३३

अनिरुद्ध-शा. मो. २५।४३
 अनंत खंडार्गल-शा. मो. २५।५०
 अफजलखान-यास अल्लि० शिवाजीवर
 जाण्यास सांगतो;-पकडणे १७।१;
 १७।३१
 —ची स्तुति १७।२-११
 —व अदिल० भाषण १७।२-३१
 —कामगिरी (श्रीरंगपट्टण, कर्णपूर,
 मधुरा, वीरमद्रपराजय, सिहल व
 लंकापतिपराजय) १७।४-१०
 —चे अदि०स सांगणे १७।३३-३८
 —चा सत्कार व प्रयाण १७।
 ३९-४९
 —ची प्रौढी १७।३८ १८।४२-४४
 —बरोबरचे मुसलमान व मराठे
 सरदार १७।५१-५८
 —च्या सैन्याचा तळ व वर्णन १७।
 ६६-७५
 —स अपशकून १७।५९-६४
 —कृत शिवाजीवर्णन १८।४८-५७
 —वाई प्रांती येतो १७।७६
 —वाईस कां आला? १८।४-१४
 —चा शिवाजीस निरोप १८।४७-६३
 —चे शिवाजीच्या निरोपानंतरचे
 भाषण १९।१५-२२
 —च्या मंत्र्यांचे त्यार्शी भाषण १९।
 २५-३९
 —कृतमंत्र्यांचा धिःकार १९।४१-४४
 —चे सरदार शिवाजीचे प्रांत हस्तगत
 करतात २३।१०-१२
 —शिवाजी भेट २१।२५, २६
 —चे भेटीच्या वेळचे भाषण २१।
 २८-३३
 —चे कपट २०।६४

—शिवाजीच्या कुर्शीत प्रथम कटथार
 खुपसतो २१।३४
 —ची 'मला मारले, याला मारा,'
 अशी ओरड २१।४३-४५
 —चा शेवट; २१।५०-५६; ३१।५९
 —बघाचा काल २१।८३, ८४
 —सैन्याची स्थिति; जावळी भागां-
 तील २२।५, ८-१२; २०।३२-४३
 —मुलगे ३, त्यांची अवस्था २२।
 १०-११; ५३।२३।४५, ४६;
 —वडील मुलगा वेषांतर करून
 पळून जातो २२।४४
 अबदुल बेग-शा. मो. २५।४०
 अबदुल सय्यद-अ. वि. २१।५८
 अमरसिंह-चंद्रवतवंशीय राजा, २५।४७;
 २८।६०
 —उंबरखिंड युद्ध शा. मो. २८।८४,
 ८६, ८७
 अरग २५।८
 अरिंदम-चंद्रपूरराजाचा सेनापती, शा.
 मो. २५।४७
 अर्गळ १५।७
 —च्या राजा (अर्गलेश्वरा) स श-
 हाजी जिंकतो १५।७
 अर्जुन २६।६५; २८।९०
 अशरफशाहा मु. वि. (शिवाजीवर
 चालून येतो.) १४।४१, ४६
 —युद्धांतून पळून जातो १४-१०२
 अष्टी, अष्टे-अष्ट २३।५९
 अहमदनगर-नगर १७।२२
 आजमखान-मु. वि. १२।५
 आतशखान--मुस्तफाखानाचा मुलगा
 १२।११४
 आतशखान--मा. नि. ४।१८

आमदखान-चे पुत्र-भा. नि. ४।२०

इ

इब्राहिमशाहा १५।११; ४।८; ४।३०

—चा मृत्यु ८।६

(१५४९ भाद्रपद)

इमाम बिक्रदीखान-शा. मो. २५।३९

इब्राहिम सिद्दी-बर्बर-अ. शि. २१।७२,

८०

उ

उजबेग-अजबडवंश २८।५३

उझबेग-शास्तेखान सरदार २५।३८

उदयराम २५।५२

उदाराम-ब्राह्मण, भा. मो. ४।३५

उमा-मालोजीची बायको १।४९, ५१;

२।६, ६६

उरण २३।६०

एड-आड २५।४

एकवीरा देवी-परमानंद कवीची कुल-

देवी १।६, २१, ३०-३२

औ

औदुंबर-उदुंबर २३।५९

अंकुश-भा. वि. ४।३०

अंकुशखान-अ. वि. १७।५२; २०।५९

२३।२७; २४।५; ४।२९; ९।३४;

—चा पराभव २२।४३

रणदुलाच्या हाताखाली कर्नाटक

मु. वि.

अंबर-भा. वि. ४।२९ ९।३४

अंबरखान-अ. वि. १७।५१; २०।५९

—शिवाजीकडे कैद होतो

२२।५०, ५१

अंबाजी मु. वि. १२।१६; १२।४६

अंबुप २५।८

इंगळे-इंगाल-अ. शि. ९।३५;

१३।११३

इंदापूर-इंदिरापूर २।२

शाहिस्ते० घेतो २६।२

इंद्र = जंभजित् २६।४१

उंबराखिंड = उदुंबरखण्ड-(येथे मोंगल

कारतलब सैन्य येतो) २८।७९

,, —चे युद्ध २८।७९-९२

क

कक-भा. नि. ४।१२

कच्छप-शाएस्ते०ल सर० २८।६०

कमळाजी कोकाटे-शा. मो. २५।५४

कमळाजी गाढे-शा. मो. २५।५४

कमळापूर अथणी-कामलापुरसंयुक्ताम-

तनी २५।८

कमळोजी सोळंखे-कमलजित् सीलखिक

अ. शि. २२।२

करमुल्ला-भा. मु. ४।२३

करवीरपुर कोल्हापूर २३।६०

कर्णपूर-चे राज्य अफजल० घेतो १७।५

—चा राजा जोहर (कर्णपुराधिपः)

२७।९; १२।४; २८।२०

कर्नाटक-कर्णाटकः ५ १९

—प्रांत कर्णाटनीवृतम् ९।३३;

१७।३८

कर्णूल = कर्णपुर २५।१२

—जोहर राजधानी २८।२०

कऱ्हाड = करहाटं २३।५९

कलिप्रादुर्भाव ५।२६

—दक्षिण दिशेंत शेवटीं येतो ५।२९

—चें मुख्य लक्षण यज्ञपत्रात्ति नसणा-
 ज्यांना ऐश्वर्य अक्षणे ५।३०
 कलेढोण=कलघौत २३।५८
 कल्याण—२८।५९
 कल्याणयादव—अ. वि. १७।५६
 कवठे-कपित्थं २५।४
 कशोळी-कशोलिका-शिवाजी खंडणी
 घेतो ३०।२४
 कागल २५।६
 काणद २५।६
 काताजी इंगळे—काटक इंगालसंभवः
 अ. शि. २१।७०, ७१
 काम-देवता-परशुरामबंधु २९।७६
 कामेरी = कामनगरी २३।६०
 कारतलब—शा. मो. २५।४१
 —व शहाजी २९।३४
 —स शास्ते० चें सांगणें २८।५२-
 ६३
 —उंबरखिडीस ससैन्य येतो २८।७९
 —ची सहाद्रि उतरतांना स्थिति
 २८।६६-७०
 —चा शिवाजीकृत कोंडमारा
 २८।७६
 —ची शिवाजीस दूताकरवी जीव-
 दानाची याचना २९।२८-३८
 —शिवाजीस खंडणी देतो २९।४२
 कार्यसिद्धीविषयी अदिलशहाचें मत
 २४।११
 काल-परशुराम बंधु २९।७६
 कालमाहात्म्य ८।५८७-२
 ,, -व शत्रु (सोनोपंत मत) १६।२५
 कालाचे उल्लेख २६।५६, ५७, ६६;
 २७।१३; २७।४५
 कावजी—मु. शि. सेनापती होतो १३।५७

—शिरवळ किल्लाची वेष फोडून
 आंत जातो १३।९४
 कावुक—शिवाजीचा सर० १४।४८;
 १३।११४, ११९, १२०, १२३,
 १२९, १३०
 —युद्ध १४।७०
 कावेरीपत्तन ९।३८
 किणी = किणिका २५।७
 किशोरसिंह शत्रुशाल्य शा.मो. २५।४२
 कुतुबशाहा २१।२९
 कुवाहत—शा. मो. २५।३८
 कुमुदती नदी = कोयना—अफजल
 सैन्याचा तळ २०।५०-५५
 कुसुंदवाड—कर्दमवटं २५।६
 कृतश्रुतेचें लक्षण-महमूदशाहाचें मत
 १५।३५
 कृष्णराज शा. मो. १८।४
 —रायबागिणीचा बंधु २५।५३
 कृष्णाजी गायकवाड-गोकपाटान्वयः
 कृष्णः अ. वि. २१।७१, ८०
 कृष्णायडी २३।५०
 केरळप्रांत ५।१९
 केरूर २५।८
 केळवली—केळिबल्ली—शिवाजी खंडणी
 घेतो ३०।२४
 कैरातखान—मु. वि. १२।५
 कोतबडें = कुंतवाट—शिवाजी खंडणी
 घेतो ३०।२४
 कोळें—कोलं २३।६०
 कोल्हापूर-करबीरपुरं २३।६०
 कंक = कांकटाः पे. श. ९।६
 कंठीरव—श्रीरंगपट्टणचा राजा ९।३८
 कांची १७।६
 कांटे-कांटिकः पे. श. ९।६; मा. नि.

—४।१५ अ. वि. १७।५७
 कांडगांव-कांडग्राम २५।७
 किंपगौडा-बंगलूरचा राजा ९।४३
 कुंडल २५।४
 केंगनाइक-वृषपत्तन = बसवापट्टणचा
 राजा ९।३७
 कोंकणप्रांत २९।८६-८८
 कोंडाजी कंक-कुंडजित् कंकवंशजः—
 अ. शि. २१।७०, ७९
 कोंडाजी वरखल-कुंडो वरखल
 अ. शि. २२।२
 ख.
 खटावकर=खटांगक २३।५८
 खराटे=खराटाः पे. श. ९।७
 अ. वि. १७।५६; २३।११, १६
 ,, -व हणमंत रु. शि. २४।३४,
 ५२, ७०
 खलेलखान-भा. मो ४।२३
 खारेपाटण=खारपत्तनं-ची खंडणी
 शिवाजी घेतो ३०।२५
 खुरासान प्रांत ११।१७
 खेलः=खेलोजी, विठोजीचा मुलगा
 ३।३, २४
 खेलकर्णः ,, ३।४५, ५५, ५६
 भा. नि. ४।१०
 —मोगल धैन्याचा पराभव करतो
 ५।४९
 खेलकर्णाचा पुत्र=हिलाल (क्रीतपुत्र)
 १७।५३; २३।५५
 खैरतखान-भा. वि. ४।२९
 खोजा मुलतान-शा. मो. २५।४०
 खंजीरखान भा. मो. ४।२३
 खंडागळः=खंडागळे राजे ३।१५, २४

खंडोजी-मु. वि. १२।४७
 खंडोजी पाटील-मु. शि. बाजी घोर-
 पड्यावर चाल करतो; युद्ध कौशल्य
 १२।२५; १२।२९-४१
 ,, -मृत्यु १२।५३

ग

गयासुदीखान-शा. मो. २५।३७
 गाजीखान-शा. मो. २५।४१
 गाढे=गाढः ९।३५
 गायकवाड = गोकपाटाः पे. श. ९।६
 गालिव शा. मो. २८।५४
 गिरिघर राजा-शा. मो. २५।४३
 गोकक २५।५
 गोद-प्रभृति योद्धे १४।४४
 गोदाजी जगताप मु. शि. १३।९९
 —रु. शि. (जगताप = जगस्थापक)
 १३।५९; २४।३८, ५०
 —व मुखेखान युद्ध; —मु० खानाच्या
 छातीत भाला मारतो १४।८१-९५;
 १४-५१
 गोदावरी ९।३
 गोविंद भट्ट-परमानंद कवीचा पिता
 १।१, ६
 गोवर्धन-शा. मो. २५।४४
 गौड विठलदास-शा. मो. २५।४५

घ

घांटगे = घाण्टिक पहा.
 घुणिका २५।७
 घोगांव = गोहग्रामं २५।४
 घोरपडे = घोरफट १७।४४
 पे. श. ९।७, ३५
 —अ. वि. १७।५५
 ,, मु. वि. १२।४५

षाष्टिकः घांटगे राजे,

भा. वि.; पे. श. ४।३१; १।६, ३५;
१३।११३

मु. शि. १४।१६, ४७

—अ. वि. १७।५७

—वाघ यांचें युद्ध, घांटगे कैद होता
१४।१०३; २२।५२

च

चक्रावतीमण्डल = चाकणप्रांत २५।६६

चव्हाण = चाहुवाणाः;

१।६; २८।६०; ४।१३

चाकण—चक्रावती २५।६६; १८।६१;

२६।४४, ४५; २८।३०

—चौन्यांशी—चक्रावती चय, -तलं,
२६।२; २५।६३

—किस्त्यास मोगलांचा वेढा
२५।६४

चिपळूण = चित्रपुलीन, (परशरामक्षेत्र)

शिवाजी जातो;—घेतो २१।७४;

३०।२७

चिरदुर्ग—पालीचा किल्ला—मंडणगड

—स शिवाजी तट बांधतो

३१।२४, २५

चोर १३।११३

चौल—चंपावती २८।५९

चंदनचंदन किल्ले २३।५२

चंद्रवतवंश, चंद्रवतान्वयः २५।४७

चंद्रराज १८।४, ७

चंद्रराव मोरे १७।१६; १३।४३

,, -व शिवाजी ३१।५९

चंपावती = चौल २८।५९

ज

जगजीवन २५।५२

जगताप = जगस्थाप—मु. शि. १४।४६

जगदेव—कावेरी पत्तनचा राजा, शहा-

जसि शरण येतो ११।४; १।३८

जयंती—शिवनेरीकर विजय राजाची

मुलगी, संभाजीची पत्नी ८।१२, २३

जंभजित् = जंभा २६।४१

जलालखान—भा. मो. ४।२३

जसवंत—जाघवरावाचा मुलगा भा. मो.

४।२६

,, वाडवे—मुस्ताफ०कडील शहाजीस

पकडण्यावेळचा सरदार १२।१८, ४७

जसवंत—पालीचा राजा, विशाळगडावरील

जोहराकडील स० २७।२६, ३३

—शिवभीतीने शृंगारपुरास आश्रयार्थ

जातो २१।६९, ७०, ७२

जसवंत कोकाटे शा. मो. २८।६१;

२५।५४

जसवंत—यवन कारतलबाचा बाप २८।५३

जहांगीर = जहानगीर ४।८

जहानखान भा. मो. ४।२३

जाघवराव, शा. मो. २३।५५; २८।६१

जाघव = यादवः अ. वि. सुपे प्रांत

घेतो २३।११, १६

जाघवराव व त्याचे चार पुत्र १।६०;

२।४३; ४।२६

—मोंगलाकडे जातो ४।४

—परत निजामशाहींत येतो ८।९

—मोंगलांशी युद्ध ८।२०, २१

—चा निजामशाहकडून अपमान
८।२६

—चा संताप. ८।२७

—ला अटकाव ८।२८, २९

—ची निजामशाहशी लढाई व

मृत्यु ८।३०

जाधवराव-यादवराज, क. शि.

२४३३, ५२, ७०

जाफरखान २५३६

जावळी-अयवळी १३४३; १७१६;

१८१५, ६; ३१३१

—चें महत्त्व;—प्रांत वर्णन १८१

१३, १४; २०१४४-४७

युद्धभूमिवर्णन २२५६-७०

जिजा जिजू:-बाई,- वर्णन २४४; २७

४५-४९; ५१२१-२२; ५५३;

—पन्हाळगडावर युद्धार्थ जाण्यास

उत्सुक २६१८; २६४, ५

—चे नेताजीस सांगणें २६१२-

१७

—चे डोहाळे ६१११-१८

—स श्रीविष्णुदर्शन ६११-७

जिवा माहला = माहिला जीव: अ. शि.

२१७१, ७५-७८

जिवाजी भोसले शा. मो. २५४८

जोहर—२५४०, ६६; २६१४, १७,

२३, २८,

—भा. नि. ४११८

—शा. मो. २६१५८; २७१२

—कर्णूलचा राजा २७१९; २८१२,

९.

—आदिलशाहाकडून कर्णुलास

जातो २८१९, २०; २८१२३,

३४.

—ची शिवाजीशी सख्य व्हावें ही

इच्छा २८१७

जोहरमृत्यु-अदिलशाहा विष पाजतो

२८१२१

—चें शिहीमसुदास शिवाजीच्या

पाठलागवद्दल सांगणें २७१९-२२

—चा शिवाजी पळून गेल्याबद्द खेद

२७१४; २७१५-१८

—हिलालखैत्यास (पन्हाळा)

पळवून लावतो २६३८

जोहरसिद्दी २९१६९

जोहरखान ४११८

जिंजी=तंजी ९१३९

ठ

ठोमरे=तोमरा, पे. श. ९१६

ड

डुरे वंश १३१५

ढ

ढुंढिराज=धुंढिराज ब्राह्मण सरदार भा.

वि. ४३१

त

तम्मगौडा=हंसकूटा (होसकोटा) चा

राजा ९४१

तळकोकण २३१२२

तानाजी मालसुरे=तानजित् मलसुर:

अ. शि. २२१२; २९१८२; ३०१

४२, ४५, ४६

—व पिलाजी युद्ध ३०४६-५१

तानाजी राजे-डुरे वंशीय मु. वि. बंग-

ळूरवर जातो १३१५

तापी नदी ८१३४

ताम्र=मोगल ८१३४; २६४४

तिकोटे=त्रिकूटकं २५१८

तुकाजी मु. शि. १३१९९

तुरुष्कूताज-शा. मो. २५१३८

तुलजा भवानी; ११११, ३६

—चें स्वरूपवर्णन २०१२-८

—चा अपमान १८१९; २०१२१

—चें भाषण २०१२-२२

—शिवाजीस पन्हाळा घोडण्याबद्दल
सांगते २६।४४-५०
— शिवाजीस दर्शन देते २०।१,९
—संदेश २८।९,१०
तुळोजी राजा=तुळजित्-भोसले-मु. वि.
१२।१९
तेलसंग=तिलासंग, नेताजी जिंकून हे
गांव ताब्यांत घेतो २५।८
तंजावर=तंजापूर ९।३९
तंजी=जिजी ९।३९
तांबें=ताम्र २३।५९
तुंगारण्य २८।८२; २९।३३
त्रिमल्लनायक=मदुरेचा राजा ९।४०
त्र्यंबक:=त्र्यंबकजी, विठोजी भोसल्यांचा
मुलगा भा. नि. ३।३; ४।१२
त्र्यंबक खंडार्गळे शा. मो. २५।५०
त्र्यंबकजी शरीफ भोसले-शा. मो.
२५।४८
त्र्यंबक भास्कर २८।५
—जोहारास भेटतो २८।७
—शिवाजी भेट २८।८
—पन्हाळगडावरील शिवसैन्याचा
अधिपति २६।५४,५५
—प्रभावली प्रांताचा अधिकारी
होतो ३२।२
त्र्यंबकराज=दत्तराजाचा बंधु मु. श.
१२।५८
द
दत्त खंडार्गळ शा. मो. २५।५०
दत्तराज-(त्र्यंबकराजाचा बंधु) मु. श.
१२।५८
दत्तराज-दत्ताजी ३।१८, १९, २२,
२५,२६
दत्ताजी खंडागळे शा. मो. २५।५०

दत्ताजी जाधव-३।५४; २५।५१
दत्ताजी-जाधवरावाचा मुलगा
,, -मृत्यु ३।३७
,, -व संभाजी भोसले यांचे युद्ध
(हत्ती प्रकरणी) ३।२७-३१, ३७
दत्ताजी नागनाथ-भा. नि. ४।१५
दर्याखान-शहाजी युद्ध ६।३७, ३८
९३; ८।१८
दसोजी-गवळ्यांचा राजा-
=दशजित् मु. श. १२।५७
दादाजी विश्वनाथ-भा. मो. ४।२५
दाभोळ=दाह्यपुरं-शिवाजी घेतो
२९।६७, ७३; ३०।२७
दिनकर काकडे=कांकटकान्वयः शा. मो.
२५।५०
दिलावरखान मु.वि. १२।४; ४।२९ भा. वि
दिलावर मौलद (दोषे बंधु) शा. मो.
२५।३९
दिल्लीश मोंगल = लहांगीर-अदि०
कडे निजाम बुडविण्याकरितां सैन्य
पाठवितो ४।७, ९
दुर्गमत्व १६।६१-६३
दुर्गा-विश्वासरावाची कन्या व शरीफजी-
ची पत्नी २।६५
दुर्जनवर्तन-महमूदशाहाचे विचार १५।
३२-३४
दुदराज भा. मो. ४।१४
दुष्काळ (श. १५५२) शेरभर रत्नास
शेरभर कुळीय; पशु व माणसें खा-
ण्याची वेळ ८।५६
दूत-वकील मोंगलांल शिवाजीकडे
येतो २९।२६
देवगिरी=दौलताबाद=घारागिरी १।५९,
६४, ९।१

देवतामूर्ति विध्वंस-अफजल० १९।४३
 देवरुख=देवर्षिस्थान=संगमनेर-शिवाजी
 जातो २९।७९, ८०
 देशस्थितिवर्णन ब्रह्मदेवकृत ५।४०-४३
 दौदवाड-दुग्धवाटं २५।५
 दौलताबाद=घारागिरी देवगिरी २५।३४
 —चा तिरंगी संग्राम ८।३६, ३७
 —मोंगलाचा वेढा ८।३४
 द्रव्यप्रशंसा-शिवाजी मत २८।३६-४०
 —सचिवमत २८।४३-४४
 द्वारकाजी भोसले-शा. मो. २५।४८
 दंडाराजपुरी १७।१५; १८।५०

ध

धामणसें=धामनसं. शिवाजी खंडणी
 घेतो ३०।२५
 धारवाड=धारावाटं २५।५
 धारागिरी-देवगिरी दौलताबाद पहा.
 १।६५; २।३४; ८।५७; ३४-३७,
 २५।३४
 —श्वरः निजामशाहा २।३४

न

नमुचि राजा १७।६५
 नागोजी=विठोजी भोंसल्याचा पुत्र-भा.
 नि. ३।३
 नागराज ४।११
 नागस्थान=नागोठपें २८।५९
 नाझबडे=नांघवाटं, शिवाजी येथील खं-
 डणी घेतो ३०।२४
 नामदार-जाफरपुत्र-शा. मो. २५।३६
 नायक राजे २३।५५
 नारायण, ब्राह्मण अ. शि. २२।४
 निजामशाहा-राष्ट्र १।५९; २।३१;

३।५, ८; १५।८; १७।२३
 —आदिलशाहा यांचा लढा, १।६२
 —जाधवरावाविषयी कपट ४।३
 —ची शिंदी लोकांची फौज ३।४५
 —चा दौलताबादेवर परामब ८।३८
 —स पकडतात ८।७३
 —वें वैभव ८।४१-४४
 —कडील सरदार ४।१०-२१
 —ची अनास्था ८।२२-२५
 —बुडण्याची कारणे ८।४०-५१
 —च्या प्रांताची शहाजी वांटणी
 करतो ९।२०

निशुंभ राक्षस १८।१९

निरा नदी ९।३

नीलकंठ राजात्मज २९।८१; ३१।२;
 ३०।४१

नेताजी राजा, पालकर-अ. शि. २४।

३२, ४८, ६८

,, २६।४०, ५९

,, चें जिजाबाईस उत्तर २६।१९-
२४

,, चे पन्हाळगडास प्रयाण २६।२५

—२७

—वाईस घेतो २३।२२, ४७

—शहापूर जाळतो २६।६

—व शिवाजी २९।६०, ६१-६३

—आदिलशाहाचा प्रांत घेतो २५।
३-९

नेरलें = नेरलं २३।६०

नेबरें = नैबरं, येथील खंडणी शिवाजी
 घेतो ३०।२४

नृसिंहराजा—भा. नि. ४।१४

नुसिह विंगळे-ब्राह्मण भा. नि. ४।
१६

प

पठाण १४।८३

पणवल्ली-पनवेल २८।५९

पन्हाळा = प्रणालाद्रि;—शैलं, —चल

२५।२, १०; २३।६२; २६।३;

—भूषर २६।८; २६।२५; २७।

४; २८।१, ३; २७।१; २९।६३

—गहवर्णन २६।५१-५३

—स घेढा २५।१९-२४; २७।१०,

११

—वरील युद्ध;—चा काळ २४।२५-

२८,

—(चैत्र ते भावण) २६।५६, ५७

—आदिलशहास मिळतो २८।६

परमानंद भट्ट-कवि १।२

—काशीक्षेत्री गमन १।२

—एकविरा देवीचे उपासक १।६,

२१

—'कवीन्द्र' पदवी १।७

वर्णन १।१०, २७।३

,,—मत ५।१६

परसोजी = पर्शुक; विठोजी भोसले पुत्र,

= परशुराम भा. नि. ३।३; ४।१२

परशुराम महाडीक रु. शि. २४।३८

परशुराम, —क्षेत्र = भार्गवक्षेत्र २९।७८

,,—बंधु (कालकाम) २९।७५;

२९।७६

परसोजी भोसले = पर्शुजित्, शा. मो.

२५।४८

पवार = प्रवार ९।३५

पहिलबानखान—अ. वि. २१।५९

पारगांव = पारग्राम २५।६

पाली = पल्लिका; = पल्लिवन, पुरं २३।

५९; २७।२६; ३१।५२, ५५, ११,

१२, १५

—चा राजा जसवंतसिंग २१।६९

—शिवाजी घेतो ३१।१६

पावस = प्रांशु; येथील खंडणी शिवाजी

घेतो ३०।२५

पिलाजी मोहिते = पिलुजित मोहितवं-

शज; अ. वि. २१।५९

पिलाजी निळकंठराव पळून जातो ३०।

४१, ४२

पिलुगंड ९।४०

पोडनायक—जो. वि. २५।१७, २३

पुणे—पुण्यपुरं पुण्यनीवृत्तं, १८।१; २३।

११

—प्रांत २६।६१; १०।२-४

—मालोजी मुकाम-राज्यविस्तार

भोमानदीपर्यंत १।४५

—वर हल्ला, षाहिस्तेकडून २६।

२

पुरंदर गड १३।१५; १३।२२९; १५,

१४।८, ७५, १०५

—ची योग्यता ६५।१, १७, १८,

१९, ३८; १८।६१

पुरंदर—वरील युद्ध १४।४९-५५

—हून फत्तेखानाचे सैन्य पळते

१४।१०५

—स मुसेखानाचा पराभव १५।१

—स शिवाजी १५।१९

पुरुषाचा उद्योग—रायबागिणीचे मत

२९।११

पुरुषोत्तम—शा मो. २५।४३.

पोळ—मु. शि. १३।११३

पंडित प्रभ-शिवाजीचें पन्हाळ्याहून पला.

यन जोहरास कसें समजले व त्याचा
प्रतिकार ? २७।१-३

—पन्हाळगडची शिवपक्षात् स्थिति
२८।१

—जोहराचा नाश शिवाजीनें कसा
केला २८।९-१२

—शिवाजीनें कारतलबाच्या सैन्यास
वाटेतच कां अडविलें नाहीं ? २८।
७१-७३

—शास्ता०नें पुण्यास काय केलें ?
२८।५१

—राजापूर वगैरे घेतल्यानंतर शि-
वाजीबद्दल अदिल०नें काय केलें ?
३०।२७-३०

—अदिल०नें सूर्यरावाचीच योजना
शिवप्रतिकारार्थ कां केली ? ३०।३४

—शिवाजी शृंगारपुरास पाली घे-
ण्यापूर्वीच कां गेला नाहीं व पाली
राजास अभय कां ? ३१।२९, ३०

—शिवाजी-सूर्यराव युद्ध कां झालें
नाहीं ? ३१।४६-५१

—पन्हाळगड युद्धसंबंधी २५।२९-३१
पंढरपूर=पुण्डरीकपुर शहाजी

रणदुष्ठाखान युद्ध १५।६

पांड(ढ)रे-रू. शि. २३।११, १६;
२४।३५, ५२, ७०

पांटीर, पे. श. अ. वि. ९।७; १७।५६

प्रचंड-रायबागिणीचा बंधु,

,, शा. मो. २५।५३

प्रचंडपूर-शा. मो. २८।५४

प्रमाकर-शहाजीचा पुरोहित १०।२२

प्रतापगड २०।२५

प्रतीतगड, शृंगारपुराजवळ, हें नाव

शिवाजी देतो ३२।४

प्रतापराव-प्रतापवर्मा मोरे, चंद्रराव बंधु
२३।३४, ४४

अदिल०कडे जाऊन अफज० स
सहाय १८।८-११

प्रद्युम्न-शा. मो. २५।४३

प्रभावली ३१।४१

—शिवाजी घेतो ३२।१

—प्रांताचा शिवाजीकडील अधिकारी
त्र्यंबक भास्कर ३२।२

—राजा सूर्यराज २९।७१, ८५

प्रवरा ९।३

फ

फत्तेखान-अजीजखानाचा पुत्र-रू. वि.
२४।४४, ४९

फत्तेखान-मलिकंबराचा पुत्र-भा. नि.
४।१९, ८।३९, ४६

फत्तेखान-मु. वि. सेनापति १३।८, ४६
१४।१; १५।१५

—बेलसर शहर घेतो १३।१२

—च्या आशेवरून शिरवळास अदि-
लशाही सैन्य येते १३।६४

—अदिलशाही सेनापती शिवाजी-
वर स्वारीस निघतो १४।३

—चा तळ-पुरंदरगडाजवळ १४।९

फत्तेखान-सधैः पुरंदर चढतो १४।
१४, १६

—पुरंदरचें युद्ध १४।१०५

—पराभूत व मोड १४।१०५-६

—विजापुरास परत १४।१०७;
१५।१, २

फत्तेजंग-शा. मो. २५।४१

फरादखान-भा. वि४।२९; १२।५; १३।
३६; १५।१५, १६; २२।४७; २४।१८

—रणदुल्लाखानाचा पिता १।३२,
३४
—मु. वि. बंगळूर घेण्यास जातो
१३।६
फलटण (फलस्थान)
भा. नि. ४।१३;
—वर शिबाजीचा हल्ला १३।४५
—चा राजा अदिलशाहाकडील
१४।१६; १४।४२
फाजलखान फाजिलः—अ. वि. २३।४५
—क. वि. २४।५, ४२, ४८
—बै पलायन २४।६८, ७२
—शिही जोहाराबरोबर पन्हाळगडा-
वर येतो—जो. वि. २५।१५, १९
फिरंगी ३०।२

ब

बडा सयद—अ. वि. २१।५८
—घ जिवा महालाची झटापट,
सयद मृत्यु २१।७५-७८
बडेखान—जो. वि.
—पन्हाळगडास वेढा घालतो
२५।२०
बर्बर=शिही (पन्हाळा) २६।३०, ६०
२७।५२; २८।१४
बर्बर—(खेलकर्ण पुत्र) अफज० स०
१७।५३
बल्लाळ त्रिपदे (?) भा. नि. ४।१४
बल्लाळ हैबत मु. वि. १२।६; ३।१३,
१२।९७, ९८, ११६
—शिरवलकर ११।४७
—बै सैन्यास सांगणें १३।६३-७४
बहलोलखान मु. वि. १२।५
बहादुरखान भा. मो. ४।२४

बहादुर-जाधवरावाचा पुत्र मोंगल सर-
दार ४।२६
बाजराज घोरपडे = घोरफट मु. वि.
१२।२७
—मूर्च्छित होतो १२।४५
—शहाजीस पकडतो १२।१०९,
११०
—जो. वि. २५।१७, २१
बाजनायकः फलटणचा राजा मु. वि.
१३।१०
बाजराज मोरे-१८।४
बाळाजी हैबतराव १२।४७, ६
—भोसले-शा. मो. २५।४८
बेदनूर = बिंदुपूर १।३७
बेलवडे = बिल्वघटं, शिवाजी खंडणी
घेतो ३०।२५
बेलघर
—बिजापुरकर ताब्यांत घेतात १३।
१२
बोरगांव = बदरग्रामं २५।४
बंगरूळ बिंगरूर १५।१९
—मागणी १५।३९
—१३।३६
—येथे संभाजी १५।१९
—संभाजी सोडतो १५।५१
—१।४४
—शहर वर्णन १।४५-५५
ब्रह्मदेव पृथ्वीचें सांत्वन ५।४७-६०
भ
भवानी तलवार २०।२२, २३
भाईखान बल्लीखान जो. वि. २५-१७,
२१; २७।१०
भाऊबंदकी—(विठोजी पुत खेळोजी

- इ. व मालोजी पुत्र शहाजी ह्या सु
 लत भावांत) ५।१,२
- भागीरथी परमानंदकवि १।४
- माला = मल्ल = प्रास २६।२९, ३६
- भावसिंह-शा. मो. २५।४२
- भिकाजी चोर-मु. शि. १३।५४; १३।
 ९९
- भिवंडी-भीमपुरी २८।५९
- भिमजी बाघ-मु. शि; रु. शि. भीम.
 नामा व्याघ्रः १३।५२; १३।९९;
 २४।३७;
- भीमानदी = भीमरथी १।४५, ४६; ९।
 ३;
- दिल्लीकर व विजापूरकर ह्यांच्या
 प्रांताची सरहद्द ९।८, ९
 —शाहिस्ते० येतो २५।५९
- भूदेवीचें ब्रह्मदेवास दुःखनिवेदन ५।
 ३२-३९
- भेदनीतीचें महात्म्य
 —सोनोपंत भाषण १६।२१-२३
- भैरव चोर-भिकार्जीचा बंधु-मु. शि.
 १३।५५; १४।४७
- लढाईत विजयी होतो १४।६९
- मिनाद व रतन यांस पळवून लावतो.
 १४।१०४
- भोसले = भृशबल भृशबलोत्तंस २८।१;
 ३।५७; ४।५५; ४।६७, ६८; ८।
 १५;
- भंगडखोजा-शा. मो० २५।४०
- भृशबल-भोसले पहा.
- म
- मताजी राजा=मत्तजित् ४।४१,
 मत्तराज घाटगे-मु. वि. (शि.) १३।१०
- मत्ताजी मत्तजित् १४।२
 मदुरा ९।४०
 —अफजल० उध्वस्त १७।६
 —चा राजा शहाजीचें अधिपतित्व
 मान्य करतो ११।५
 मनचेहर-शा. मो. २५।३७
 —पळणाऱ्या मोगल सैन्याचें रक्षण
 करतो ४।५३
 मनसूरखान-भा. नि. ४।१७
 मनोहर राजा शा. मो. २५।४३
 मराठ्याविषयी महमूदशहाचे विचार
 १५।४
 —चा स्वभाव-महमूदशहामतें १५।३
 मलबारी-मल्लबारी शिवाजीस खंडणी
 देतात. ३०।३
 मल्लराज ११।४
 मल्लाजी-मल्लः विठोजी भोसल्याचा पुत्र
 ३-३; ४-११
 मलिक इतबार-रु. वि. २४।४३, ४९
 मलिक अंबर;—बर्बर=मलिकोम्बर व श-
 हाजी ३।७; ४।१९; १५।७
 —भा. वि-मोंगल व अदिलशाही सैन्या-
 वर चाल-(भातवडी १५४६ का-
 र्तिक) ४।३३, ३५
 —चें वर्णन ५।३
 —मृत्यु (श. १५४८ वै. व. १२)
 ८।५
 मलिक राहनखान १२।५
 मसूर २३।५९
 मसूदखान-भा. वि. मु. वि. ४।२९;
 ९।३४; १२।४
 —चा परामभ २७।४२
 महमूद अदिलशाहा-गादीवर येतो (श.
 १५४९, ८।६, १७।१५

- ची खिन्नता-फरादखानाचा परा-
भव ऐकून १४।१०७; १५।१,२
- ची पुनः स्वारी १५।३
- च्या संशयगर्तेचें कारण-शहाजीचा
उद्दामपणा १५।१०
- शहाजीस पकडण्याविषयी कां
हुकूम देतो? १५।१३
- चा संशय १५।२०, २१
- चा द्वेष १६।५६
- महाडीक=महाद्रिकाः पे. श. ९।६
- शिवाजीकडील सरदार क. शि.
२४।३८, ४९
- महाराष्ट्र १।४३; ९।५; ४।३१
- भूःवीचें ब्रह्मदेवाकडे दुःख
निवेदन ५।३२-३९ १०।३२
- महाराज-राजे मालोजी; शिवाजी १।४३;
९।५; ६।७५
- मानाजी मु. वि. १२।१६, ४२, ४६
- मायणी=मायावनी २३।५८
- मायिल २५।६
- मालगांव-मल्लग्राम २५।४
- मालुसरे=मल्लसूरः तानाजी मालुसरे पहा
३०।४६, ८२
- मालोजी=मालभूम, मालवर्मा १।२७,
२।१, ३२, ४२, ३।४;
—तळें बांधतो १।५४
- चीं घर्मकृत्यें १।५२-५६
- देवगिरीस राहतो १।६४
- स निजामशहाच्या मदतीस बोला-
वितो १।६३, ६४
- हंदापुरावर स्वारी व अंत २।२, ५
- मालोजी पवार-मु. वि. १२।१९, ४६
- मिअसेन तुंगारण्याचा राजा शा. मो.
२८।६९, ८२
- घोरदेतो २८।८७
- उंबरखिडीचें युद्ध २८।८४-८८
- परामव २८।९२
- शिवाजीस खंडणी देतो २९।४३
- मिनाद शेख मु. वि. (शि.) १३।८;
१४।४७
- पलायन १४।१०४
- मिरज २५।४
- मुस्तफाखान भा. वि; मु. वि. ४।२९;
१५।१३, २९
- शहाजीस पकडण्यास
-ससैन्य जातो ११।११-१५
- खुरासनचा ११।१७
- चें शहाजीशीं कपट ११।२३-२८
- कडील मुसलमान व मराठे
सरदार १२।४-७; १२।१५-२०
- शहाजीच्या पिछाडीस १२।१५
- शहाजी संरक्षणाची शपथ
१२।११४
- मुघोजी फलटणकर-फलस्थानाधिप भा.
नि. ४।१३; ५।१७
- मुरवाड-मुरवटं २५।५
- मुल्ला महमद-अदिलशाही सैन्यांतील
प्रमुख-भा. वि. ४।३२
- मुल्लाहय-क. वि. २४।४४, ४८
- मुखान-मु. वि. (शि.) १४।२,
१२, १६;
—सैन्यास उत्तेजन १४।३५
- शिवसैन्यावर हल्ला १४।४५
- व गोदाजी युद्ध १४।८१, ८४-८५;
-९४
- पुरंदरास परामृत १५।१
- मुसेखान १७।५.१; २०।५९; २३।२७
(पठाण) चें सैन्यास सांगणें २२।१३

१४, १९;

—शिवसैन्यावर चाल २२।२०-२५

—पराभव २२।४०, ४१

—पुढील विचार २३।१, ५, ६

मुषेखानाचें पलायन २३।२३, ४४

मेघाजी ठाकूर-मु. श. १२।५८

म्हैसूर-राजा शहाजीचा मांडलिक बनतो
११।५

मोगल सरदार भा. ४।२२-२७

—पराभव ४।४९, ५१

मोगल ताम्रवक्त्र, -मुख, -वदन० अरुणानन
१७।२२ २६।२३; २६।४४-४५
२७।५

—संप्रामदुर्ग घेतो २८।२७, २८

—सैन्याची लूट उंबर खिंडयुद्ध
२९।४४

—हैराण होतें २९।४४-५१

मोठी गढी-महादुर्ग २५।५

मोहिते = महिता: पे. श. ९।६

मंडणगड--चिरदुर्ग पालीकिल्ल्याचें

नांव शिवाजीकृत. ३१।२६

मंभाजी-मंभ: विठोजीचा पुत्र ३।३

—राज, भा. नि. ४।११।१५

भोसले--(मंभोभृशबल:) मु. वि.
१२।७

—अ. वि. १७।५७; २०।६०

—मृत्यु २२।४६

मंभाजी पवार-मु. वि. १२।७

य

यवन वंश व कृत्य १८।३७

यशवंतराव वाडवे-मु. वि. १२

१८

याकुतखान ४।१७, २९; ९।३४;

—मु. वि. १२।५; २०।५९; २३।२७;

—अ. वि. २४।५ १७।५१

—चा पराभव २२।४२

यादवराज = जाधवराव, यदुपती

३।९, १८; ४।५;

युद्धनीति १३।१०४, १०५

येदिल १४।८; २८।२

—स निजामशाही सोडून मोगला-
कडे गेल्याबद्दल आनंद ४।५, ६

येसाजी कंक-यशोजित्कंक-वंशज:—

अ. शि. २१।७०, ७९; २२।२

येसाजी शा. मो. २५।४९

योगाजी भांडकर-योगजित् भांडकरा-

न्वय: मु. श. १२।५७

योद्ध्यांच्या जोड्या मु. वि-१२।७०.७२

र

रणदुल्लाखान-रणदूलह:-सेनापती ११।

६; १५।६

आदिलशहाकडील, कर्नाटकांत शहा-
जीसह जातो ९।३२-३६

—बरोबरचे मुसलमान व भराठी

सरदार ९।३४-३५

—शहाजीच्या तंत्रानें चालतो

११।८

—व शहाजी युद्ध १५।६

रणदुल्ला अ. वि. १७।५२

—शिवाजीकडे कैद होतो २२।४७-
४९

रणवाचें २४।५४-५५

रतन शेख-मु. वि. (शि.) १३।८;

१४।४७

—युद्धांतून पलायन १४।१०४

रहीमखान-अफजलखानाचा पुतण्या-

अ. वि. २१।५८
 राघव जाघवरावाचा, पुत्र ? मा. मो.
 ४।२६
 राघव मंबाजी—मु. वि. १२।६
 राजकर्तव्य-महमूदशाहचें मत १५।३६
 राजगड-राजगिरी २६।५, ९, ४६; २७।
 ४५.
 —शिवराजधानी २७।५१-५२; २८।१
 —शिवपत्तन २८।२७, २९
 राजनीति—शिवाजी भाषण १६।३-१४;
 —खोनोपंताचें मत १६।१७-४१,
 ४६-५५, ६१-६३
 राजापूर ३०।३१; ३२।३
 —ची प्राप्ती ३०।२८; २९।८८,
 ८९
 —ची संपत्ति शिवाजी घेतो ३०।५-
 ७
 राजसिंह—अर्जुनराजाचा पुत्र शा. मो.
 २५।४५
 राजाजी घांटगे—राजजित् घाण्टिकः— अ.
 वि. शिवाजी त्यास कैद करतो २२।
 ५२
 राज्याचीं सात अंगें १६।४६, ४८, ४९
 —पंधरा लक्षणें १६।५०-५३
 रामजी पांगारकर—राम पांगारिकः—अ.
 शि. २२।३
 रामराजवंश १७।३
 रामसिंह—शिशोदेवंशीय राजा शा. मो.
 २५।४६
 रामपुर २३।५८
 रायबाग—रायबाकं २५।७
 रायबागीण—राजव्याघ्री २५।५२; २८।
 ६१
 —चें कारतालबास सांगणें—शिवा-

जीस शरण जाण्याबद्दल २९।१-१२
 रायसिंह-शिसोदेवंशीय शा. मो. २५।
 ४६
 राइनखान—मु. वि. रस्तुमखान जमान
 जो. वि.
 —चें भाषण व सैन्यव्यवस्था-२४।
 २९-४६, ५१
 रस्तुमेजनः पन्हाळ गडावरील
 स्वारीचा सेनापती २४।१८, ५१
 —वर शिवाजीचा हल्ला २४।६६
 —शल्लहत होतो २४।७२
 —पळून जातो २४।७३, ७४
 —शिद्दीजोहारबरोबर पन्हाळ्याच्या
 स्वारीवर जातो २५।१५, १६
 रस्तुमराव जाघव शा. मो. २५।५१;
 ३०।३५
 रस्तुम (ब्राह्मण) भा. वि. ४।
 ३१
 रंभाजी पवार प्रवारः शा. मो. २५।५१
 ल
 लष्करखान भा. मो. सेनापती-४।२७
 लोदीखान—शा. मो. २५।३९
 लोहगड—लोह १८।६१
 —कारतलब २८।६५
 लंका १७।८
 व
 वकील—दूत २०।५६
 वक्ताजी—वक्कः विठोजीचा मुलगा ३।३
 वडगांव—वटग्रामं २३।५९
 वरुणनीति १६।१७-२६
 वल्लीखान २५।१७
 वार्ड—वैराटप्रांत १७।७६; २३।९, २०-

वाघ-व्याघः-पे. श. १।७; १३।१४

—शिवाजीकडील सरदार १४।४७;
२४।४८, ७०

—चें वाडग्याशीं युद्ध १४।६४-६६

वाराणसी-परमानंद कवि मुक्काम १।२

वाहवाह-हिलालाचा मुलगा २६।३३

—चें जोहरसैन्याशीं युद्ध व त्यांत
पराभव २६।३३-३७

वाळवें = बालवं २३।५८

विठोजी कांटे-विठ्ठलराज काण्टिकः—
मा. नि. ४।१५

विठ्ठल गोपाळ—मु. वि. (सं.)

—बंगळूराकडे रवाना १३।६

विठोजी भोसले-मालोजी बंधु १।६५

—(निजामशहाचे मदतीस ससैन्य
जातो १।६५, ६८) २।२७, ३०, ३२

—मृत्यु ३।१

—चे ८ मुलगे ३।३, २४

—पुत्रांचा शहाजीमर्खर ५।४

विजयराघव-तंजावरचा राजा ९।३९

विजयराज सिद्धपाल-विश्वासराज-शिव-

—नेरीवरील निजामशाही सरदार

८।१०, १२, १४

विजयानगर-विद्यानगर ९।४१

विजापूर-शहर-विजयाव्हयपत्तन १।६१;

— १६।१६

—कराची दौलताबादेवर स्वारी

(१५६१ श.) ८।३५

—कर शहाजीस बोलावतात ९।

२२-२५, २९ व त्याचीं कारणें ९।

२६-२८

—(विजयपुर)-च्या मुलतानास
(भूशकं) जिंकण्यास शिवाजी उद्यु-
क्त होतो १४।१०६;

१६।१५, १६

—प्रांत नेताजी घेतो २६।२०

विरोचनासुर २८।६२

विशाळगड-विशालशैलं २७।१३

—शिवाजीचा मुक्काम २६।७८

—स मसूदखानाचा वेढा व युद्ध
२७।२९-४३

विश्वासराज-शिवनेरीगडावरील सरदार

८।१०, १५

—शरीफजीचा सासरा २।६५

विश्वास १३।१७-२६

विष्णु ब्रह्मदेवांचा संवाद शिवजन्मसंबंधी
५।४९-६०

विसाजी विश्वजित् मुकुंबकः-अ. शि. २।१
७१, ७९

विसापूर-विश्रामपुरं २३।६०

वीरभद्र-वेदनूरचा राजा ९।३७; १७।७

—शहाजी सहाय्याने पुनः गादीवर
बसतो ११।६

वीरमदेव वीर-शिसोदेवंशीय शा. मो.

२५।४६

वरिदृष्टि २।१२

वेदोजी भास्कर-मु. वि. १२।६

वेलापूर २३।५९

वेंकट नाईक-तंजीचा राजा ९।३९

दूर प्रकार १६।५४

वैराट-वांई १८।१, ३

वेंकटाप्पा-भिलुगंडाचा राजा ९।४०

व्यसन-सात १६।२९, ३०

व्यासवचन-विश्वासगुण १३।१८

वृषपत्तन-बसवापट्टण ९।३७

श

शत्रुविषयीं सावधानता (शिवाजीचें मत)

१६।७.११

शत्रुशल्य २५।४२

शमसखान पठाण-शा. मो. २५।३६

शरीफ-शहाजीचा कनिष्ठ बंधु भा. नि.

२।३६, ६५; ३।४; ४।१०

—जन्म १।८८, ८९; २।१, २३, ३०

—मोगलसैन्य पराभव करतो ४।

४९, ५५, ५७

—युद्धांत पडतो ४।५९

शरफशहा-आदिलशाही सरदार १३।९

शहाजहान दिल्लीतत्कारूढ ८।७; ९।१०,

१२; - व आदिलशहा तह ९।८, ९

शहाजीराजा—शरीफस्याग्रज—शाहराज,

शाहमहीपाल शाहवर्मा, शाहनरेंद्र,

४।१०; ३।२, ३।४, २९; २।३८, ४२,

६८; प. वि.—भा. नि. २।१, २३,

३०, ३२; १।५५

—कडील मराठे सरदार ९।५-७;

१२।५७-५९, ६८, ६९

—कामगिरीवर जातो १।५।५३

—कुलोन व गुणाग्रणी १।५।२४

—चा दरारा कर्नाटक १।५।९

—ची मनःस्थिति १।५।४६

—स भीशंकराची स्वग्रभेट

९।१३-१९; १०।५-२०

—सुटका महमूदाचें भाषण १७।

२५; १।५।२६-४३, ४५ ५०

—च्या ताब्यांतील प्रदेश ९।३-४

—ची तुलना १६।४४

—ची दिनचर्या ९।५६-५९

—सैन्य जमवितो (सुटकेनंतर)—१।५।

५०

—चे पुत्र (६) ५।२३

शहाजी व व्यक्तिविशेष—

—व आदिलशहा ५।११, १२; ९।

१२

—हिब्राहिमशहा १।५।११;

—कर्नाटकचे राजे १।५।९

—कारतलब २९।३४

—जाघवराव युद्ध ३।४२-४४

—जिजाबाई ९।६०

—दर्याखानावर जातो ८।१७, १८

—दिल्लीपातशहा ९।२१

—निजामशहा ५।५-८;

—निजामशाही सोडतो ८।३३

—निजामशहास फसवितो १।५।८

—विजापूरतह ९।२१

—मलिकंबर ५।१४; १।५।७

—महमूदशहा १।५।५-१३, २०—

२४, ३१

—महमूदशहा ऐक्य १।५।४३

—मुघोजी फलटणकरावर स्वारी ५।

१७-१८

—मुस्तुफाखान भेट ११।१६-२०;

३६-३८, ४९

—अटक १।५।१३

—मुस्तुफाखान युद्ध १२।२६-९०

—मोगलसरदारकैद—४।६५, ६६; ४।

३४, ४९, ५५

—मनचेहर-मोगलसरदार-४।६०,

६१

—रणदुल्लाखानाबरोबर कर्नाटकांत

- जातो १।३२, ३३, ३६
 --रणदुल्लाखान युद्ध १५।६
 --राज्यकारभार ३।२
 --विजापुरकराकडे जातो १।३०
 --शिवनेरीस ६।९३, ९४
 --शिवाजी १६।७-११; १।६२; ६।
 ९३, ९४; १७।२४; १०।५-२०
 --विजयराज-(संभाजीकरितां जयंती
 मुलीची मागणी) ८।१३
 --शहाजहान १।१२
 --आदिलशहाचे सेनापती- १।१।
 ९, १०
 शहाजी व स्थलविशेष--
 --अर्गलच्या राजास पराभूत १५।७
 --कर्नाटकप्रांत ताब्यांत घेतो १।१।
 ३
 --कर्नाटकचे राजे १५।९
 --केरळ प्रांत ५।१९
 --पंढरपूर-रणदुल्लाखान लढाई
 १५।६
 --बंगळूर मिळते १।४४
 --शिवनेरी गढ घेतो १।१, २; ८।
 १७, १८
 शाहपूर-नेताजी जाळतो २६।६
 शामग्राम २५।६
 शामसिंह-शत्रुशय्य शा. मो. २५।
 ४२
 श्यास्ताखान-२७।१८, ५२; २८।२
 --आदिलशहाचे सहाय्य करतो
 २५।३२-३४
 --पुण्यास मुकाम २८।४७
 --वै सैन्य २५।३६-५५, ५७-५९;
 २८।५१
 --सद्याद्रिप्रांत घेण्यास कारतलबास

- सांगतो २८।५३-६३
 --च्या सैन्याची अडवणूक (सचिव-
 मत) २८।४९
 --चा वेडेपणा २९।९
 --कृत देवालयविध्वंस २५।६०
 शिकंदर-भा. मो. ४।२३
 शिही-फत्ते-शा. मो. २५।४१
 --बर्बर २८।१४; २७; २६।
 ६०, ३०
 --नसूद जो. वि. २५।१८, २१;
 २७।१९
 शिही-जोहर-पन्हाळ्यावर जातो २५।१२
 -१४
 --बरोबरचे सरदार २५।१५-१८
 शिरवळ-शिरोबळ १३।१४, ४७, ६८;
 २३।११
 --वर शिवाजी स्वारी १३।६१, ४८
 --युद्ध १३।८३-१२७
 शिवनेरी ८।११; ६।६३; ८।१-३
 शिवपत्तन-राजगिरी २८।४७, २७, २९
 २६।७
 शिवाजी इंगळे सु. शि. १३।५३
 शिवापूर-शिवपत्तन ? २६।७
 शिवाजी महाराज २६।१९; १४।१; ५।
 २३
 --व कस्तुम २४।७४; २५।४६
 --पर्वतपाति २६।३१
 --राजगिरेरीशः २६।७७
 --राजन्यवीर २८।७७:
 --शाहराजात्मज २७।१४
 --शाहसूनुः १३।१३०; १४।१०
 --शिवसिंहः २९।४
 --जन्मदिन ६।२६-२८
 --जन्मगृह ६।१९-२५

- नांव का ठेविलें ६।६३
 —खानास पाणी व खान घालण्या
 स आलेल्या देवता ६।५२-५८; ६।
 ५९-६०
 —संबंधानें वर्तविलेलें जातक ६।
 ६४-८०
 —षष्टिपूजन इ. ६।४८-५१
 —स्वस्तिवाचन ६।४०-४७
 —रांगणें ७।६-९, ११
 —सूर्यप्रतिबिंबासाठीं हट्ट ७।१३,
 १४
 —बाललीला ७।३७
 —चीं बाळलेणीं ६।८१-९०
 —शिक्षणारंभ, ७ व्या वर्षीं ९।७०
 —शिक्षणसंपन्नता १०।३४-४०
 —पुणें प्रांतास येतो; १२ व्या
 वर्षीं १०।१-२
 —चा अचानक हल्ला १७।१९
 —चा आनंद २३।५०
 —चा खंडणी वसूलीचा म्ह०
 मुलुवगिरीचा निश्चय २८।४०
 —खंडणी घेतो तीं गांवे ३०।२४, २५
 —गुणविशेष १।९, ११-१५, २२,
 २३
 —घोडदळ २३।१५
 —घोडदळाची कामगिरी २३।१३
 —अफजलप्रसंग २३।७-८
 —ची दृष्टि ३०।७, ८
 —चें पायदळ २२।३, ४
 —पायदळाची कामगिरी २३।२६-
 ३४
 —भाषण-चाकण गेलें तेव्हांचें
 २८।३०-४२
 —, पायदळ व्यवस्थेबद्दल २०।२६

- चें भाषण २०।३०
 ,, आत्मगत १८।२७-३६, ३८
 ,, धर्म व ब्राह्मण ह्यांसंबंधी
 १८।२५, २६
 ,, विश्वास्य कोण १३।१७-३६
 ,, शहाजीविषयी १६।३-१३;
 —ची युद्धनीति २४।७४
 —चा युद्धवेश २८।९०
 —ची मजल १७।२०
 —चें लग्न १०।४२, ४३
 —स सांपडलेली लूट २३।३, ४
 —विजयप्रारंभ १६।४५
 —ची वाढती सत्ता १७।१३, २७, २८
 —वर पाठविलेल्या सरदारांची
 स्थिति १७।२९
 —चें स्वारी कौशल्य ३१।५५-५६
 —वर्णन; २९।१५-२५; ३१।६९,
 ७०, ७३
 —पराक्रम ३१।४६-५१
 —वर्णन व कवि ५।२४, २५
 —वर्णन अदिलशहाकृत १७।१२-३१
 —चरित्रश्रवणेच्छा २८।२५-२६
 —व देवता
 —परशुरामदर्शन २९।७५, ७६, ७७
 —तुळजामाता २६।४२-५०
 —व मुसलमान
 —मुसलमानी धर्माचा नाश १७।१२
 —मुसलमानांचा अपमान १७।२-१
 —यवनउच्छेदक अशाच ख्यातीची
 इच्छा व प्रतिशा १६।१३
शिवाजी व व्यक्तिविशेष
 —अदिलशहा व औरंगजेब १६।५७
 —अफजलखानासंबंधी विचार १८।
 १५-२४, ३९, ४०

- अफजल भेटीचा करार २१।३-८
- अफजलखानास निरोप १९।३-१०
- भेटीच्या वेळचा पोषाक २१।१९-२१
- अफजलभेटीस निघतो २१।११-१८
- अफजल भेट २१।३५-३९, ४०
- व अफजलकडील ब्राह्मण २१।४६-४८
- अफजलकडील सैनिक कैद करतो २२।४७-५५; २३।१-२
- व अफजल सैन्याची लढाई २२।३०-३९; ४५
- अफजलकडील व्यापारी २०।६०-६३
- वर अफजल सरदारांचा हल्ला २१।५७-६१, ६२-६९
- व कारतलब (सैन्यासह अरण्यांत कोंडणें) २८।७६-७८, ८९
- कारतलबयुद्ध २८।७७-९२
- कारतलबाच्या वकिलास अभयोत्तर व खंडणी मागणी २९।३९-४०; ४२
- व चंद्राव मोरे ३१।५९; १३।४३
- तानाजी मालुसरे भेट ३१।१-३
- त्र्यंबक भास्कर (पन्हाळा) २६।५६-६५ व (प्रभावली) ३२।२
- नायक राजे शरण येतात २३।५४-५७
- नेताजी २९।६१-६३
- पवार (लग्नप्रसंग) १०।४२, ४३
- फत्तेखानयुद्ध-(शहाजीसुटके करतां) १५।१४, १५; १४।१९-३४

- फिरंग्यांकडून खंडणी ३०।१-४
 - व ब्राह्मण २९।७८
 - मसूदखानाशी युद्ध (विशाळगड) २७।२३-४२; ४६
 - महमूदशाहा १५।३७; १३।७
 - मित्रसेन-खंडणी २९।४३
 - शहाजी १३।३; १५।१९, ५२
 - शिद्दी जोहरास निरोप २७।४-८
 - ,, शीं द्वंद युद्धाची तयारी २७।७-८
 - ,, युद्ध २५।१२-१४, २५, २६
 - कडील सरदार-पन्हाळगडप्र० २४।३०-४०
 - ,, १३।५१-५५; २२।२-४
 - २९।७०-७३, ७९-८४
 - ,,-शिरवळयुद्धांतील १३।९९, १००
 - सोनोपंत (संभाषण) १६।२-१६
 - सूर्यराज, -वर राग ३१।६८; ३८
 - सूर्यराजास निरोप २९।८३-८५
- शिवाजी व स्थलविशेष**
- खंडणी घेतलेलीं गांवें २३।५८-६१
 - चाकण-लढाई २५।६६
 - चिपलूण मुक्काम २९।७३, ७४
 - चंदन वंदन वेढा २३।५२
 - जावली-अफ० प्रसंग १८।४१-४३
 - दाभोळास प्रयाण २९।६१, ६४-६७
 - पन्हाळगड बद्दल विचार २८।२-४
 - पन्हाळगड पाहणी २५-२
 - पन्हाळ्यास मुक्काम; व युद्ध व्यवस्था २५।६४; २४।४७-५३
 - पन्हाळ्यास वेढा व युद्ध २३।६२-७२
 - पन्हाळ्याहून निघतो २६।६६-

- ७७; २७।१२
 —पन्हाळ्यास सांपडलेली लूट २४।
 ७५, ७६
 —पाली प्रांत घेतो ३१।१६-२३
 —पुण्यास सपरिवार येतो १०।२५-
 २९
 —पुरंदर युद्ध पाहातो १४।७४
 —प्रतीतगड नांव (शृंगारपूरच्या
 किल्लास) ३२।४
 —प्रभावली राज्यास निरोप ३१।५-
 १३
 —प्रभावती प्रांत घेतो ३२।१
 —राजगडास--विशाळगडाहून २७।
 ४४-५१
 —व राजापूरकडील खंडणी ३०।
 ११-२?
 —वाईस येतो २३।४८, ४९
 —विशाळगडास येथे व त्याचा
 काल वगैरे २७।१३;
 —विशाळगडी मुक्काम २६।७८
 —विजापूरच्या मुलतानास जिकण्यास
 प्रवृत्त होतो १४।१०६
 —शृंगारपूर जिकणे ३१।२७, २८
 —शृंगारपूरचे सिंहासन लाथाडतो
 ३१।७१
 —शालय (?) नगरास जातो
 २३।५३
 —सिंहगड सोडतो १५।५२
 शिसोदे वंश-शीर्षदान्वयः २५।४६
 शेख १४।४१
 शेठवली-शठवली-शिवाजी खंडणी घेतो
 ३०।२४
 शोणपुत्र अफजलखानाकडील योद्धा
 कैद होतो. २१।४८

- शालयनगर २३।५३
 शंकराजी मोहिते-महितवंशजः अ. वि.
 २१।५९
 शंभु-शिवाजी वडील भाऊ ५।२३
 शृंगारपूर २७।२६; २९।७०, ८३; ३२।३
 —चे अरण्यवर्षण ३१।६१-६७
 —चा किल्ला प्रतीतगड ३२।४
 —चा राजा शिवाजीकडे येतो ३१।
 १४, २९

स

- श्रीरंगपट्टण ९।३८;
 श्रीरंगराज-विजयनगरचा
 राजा ९।४१; १७।४
 सचिव सोनोपंतांचे शिवाजीस
 सांगणे २८।४३-४९
 सजनदुःख १६।४
 सज्जनवर्तन-महमूदशहाचे
 बोलणे १५।३२-३४
 सत्तिकोर २५।४
 सदोजी जगताप-मु. शि. १४।४६;
 १३।९९
 —चे अशरफशाही युद्ध १४।५९
 -६३; १४।९६-१०१
 सरजा याकृतखान-मु. वि. १२।४
 सरजाखान-भा. वि. ४।२९
 सज्जेराव गाढे-सर्जराज गाढा--
 न्वयः शास्ताखान स. २८।६१
 सज्जेराव घाटगे-सर्जराजश्व
 घाण्टिकः-शा. मो. २५।५४
 सज्जेराव घाटगे-र. वि. २४।४५
 सद्माद्री, -चा ताबा १।४७; १७।१४
 सादात-जो. वि. २४।४३, ५०, ७२
 —शिही जोहराबरोवर पन्हा-
 लगडावर जातो र.वि. २५।१६, २१

धामंदखान-भा. मो. ४।२३

सावे-सवाहं २३।६०

सासवड-साहसवटं २३।११

—ची लूट. शास्तांकडून २६।१

साहस-रायवागिणीचें मत २९।११

सिकंदरखान-मोंगल सरदार ४।२३

सिदोजी पवार-प्रवारः सिद्धजित् रु. शि;

मु. शि. २४।३७, ५०; १२।७

सिद्धपाल विश्वासराज-निजाम

शाहाचा शिवनेरीवरील स. ८।१०-१२

सुजानखान-भा. मो. ४।२३

सुपें-शूर्प;-प्रांत-शूर्पविषय-२३।५९,

२३।११

—वेढा-शाहिस्ते०चा २६।१

सुरजी कांटके-सुरजित्

कांटकः-अ. शि. २१।७१, ८०

सुरजी गायकवाड-सुरजित्

गोकपाटः-श्र-शा. मो. २५।४९

सूर्यराज-प्रभावलीचा राजा ३१।४;

२९।७२

—जघवंताचें रक्षण करतो २९।७१

—चें भाषण ३१।४२-४४

सूर्यरावाची शिवाजीवर चाल ३०।३४-

३७

—चा संगमेश्वरयेथील शिव-

सेन्यास वेढा ३०।३८

शृंगारपुरास अदिलशाहाचा शिवा-

—जीस अडविण्याचा हुकूम ३०।३१-

३३

सूर्याजीराव-शृंगारपूरचा राजा

विशालगडावर जोहारानें

नेमलेला सर. २७।२६, ३३

सूर्यराजा ३१।५२-५४

—ची शिवाजीस विनंती ३१।३१,

३२; ३३, ४४;

—क्रीतपुत्र ३१।३२

—व अविष ३१।३५, ३६

—पलायन ३१।६८

सूर्यवंश १।४१, ४२; २४।७४

सुलतान मिर्झा-शा. मो. २५।३७

सुवर्णशर्मा व राजनीति (सोनोपंत).

१६।१७-६३

सेवक कर्तव्य-महमूदशाहाचें मत.

१५।४०-४२

—मुस्तफाखानाचें मत ११।३०-३४

सेव्यसेवकसंबंधरक्षण १५।४१

सैन्यप्रकार-षड्विध २६।२६; २९-३०

—संग्रह २८।३४

सैफखान हबशी-अ. वि.

—तळकॉकण घेतो. २३।१२, १६

सोनोपंत-स्वर्णशर्मा पहा १६।२

—राजनीति १६।१७; ४२, ४३

संगमेश्वर ३१।७, ५२

—स शिवाजी जातो (देवरुल) २९।

७९, ८२, ८३

—स वेढा ३०।३८, ३९

—शिवाजी घेतो. ३०।२८

संग्रामदुर्ग २५।६५, ६७

—मोगल घेतात २८।२७, २८, ३०

संताजी गुंजावटकर-मु. श.

१२।५८

संताजी घोरपडे-संताभिषो घोरफटः

वि. २४ ४५; २४।५०

संपत्तीचा उपयोग १५।३६

संभाजी करवर-संभः करवर;

अ. वि. २१।७२, ७९

संभाजी कावजी-संभः काव-

कीयः अ. शि. २१।७०, ७९

संभाजी-शिवाजी वडील माऊ १५।१४,
१५।१६;

—फरादखानाशी लढा १३।९९

—चें लम;-८।१२-१६;

—चा बंगळुरी मु० १५।१९,५१

संभाजी-विठोजीपुत्र, ३।३, २४, २६,
५४

संभाजी जाधवराव युद्ध ३।४६,४७

—मृत्यु ३।४९,५०

संभाजी काटे-मु. शि. १३।५२

सागाव-शामग्राव २५।६

सांगली-संगलम् २५।६

सिंहलराजा १७।८

सिंहपर्वत व शिवाजी १६।५,६

सिंहगड १५।१७; १८।६१

—ची योग्यता १५।१७

—घेण्याविषयी महमूद शहाचा

निश्चय व मागणी. (शहाजीकडे)

१५।३७, ३८

—शिवाजी देतो-शहाजी करतां-

१५।५२

सुंदर जगदेव-भा. नि. ४।१६

सौदळ-समदलं-शिवाजी

खंडणी घेतो ३०।२४

स्मरणशील कोण ? महमूदशहाचें मत.

१५।३५

हणमंत-खराटे रु. शि. २४।३४

हनुवल्ली २५।७

हमीद-निजामशहाचा सेनापती ८।२८

हमीदखान-४।१८; ८।४८

हरचेरी-शिवाजी खंडणी घेतो ३०।२४

हलजयंतिका २३।५८

हसन पठाण-अ. वि. १७।५१

—शिव सैन्यावर चाल व पराभव

२२।२६, ४२

हसनखान २०।५९; २३।२७

हसन २४।५

हसन मुनीम-शा. मो. २५।३७

हुसेनअंबरखान ? १।३४

हळदी गांव-हरिद्रां २५।७

हत्यारें २१।२१; २२।५७-५९

हिराजी इंगळे-हरिवर्मा इंगाल: रु. शि.

२४।३७, ४९, ७१

हिलालखान-अ. वि. १७।५३

—पुणें प्रांत घेतो २३।११, १६

हिन्नाल-रु. शि. २४।३६, ५२, ७१

—चें जोहरसैन्याशी पन्हाळ्यावर

युद्ध २६।३२; २३।५५;

२६।१०, ७, २८, ३८

हुकेरी-हुकेरिकाम् २५।७

हूणवाड-हूणवटं २५।७

हेवाळ-हीवलं २५।६

हैबतराव व त्याचा पुत्र १३।११७, १२१

हीदखान शा. मो. २५।३८

होसकोट-हंसकूट १।४१

हंबिरराव चव्हाण-हम्मिरराज मा. नि.

४।१३

—मोंगल सैन्याचा पराभव ४।५०

हंसकूट-होसकोट, १।४१

क्षुद्रबंधपुरं २५।५